HADİSLERLE İSLAM

1

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

HADİSLERLE İSLÂM 1
Hadislerin Hadislerle Yorumu

BİLİM KURULU : Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Prof. Dr. Bünyamin ERUL

EDİTÖRLER : Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Prof. Dr. Bünyamin ERUL
Prof. Dr. Huriye MARTI
Dr. Mahmut DEMİR

REDAKSİYON HEYETİ : Prof. Dr. Huriye MARTI
Prof. Dr. Abdurrahman CANDAN
Doç. Dr. Zişan TÜRCAN
Dr. Öğr. Üy. Mehmet HARMANCI
Dr. Öğr. Üy. Mahmut Esad ERKAYA
Dr. Öğr. Üy. Suat KOCA
Dr. Mahmut DEMİR
Dr. Muhammet Ali ASAR
Dr. Saliha TÜRCAN
Ali ÇİMEN
Elif ERDEM
Esma ÜRKMEZ
Hale ÇERÇİBAŞI
Kenan ORAL
Rukiye AYDOĞDU
Salih ŞENGEZER
Yıldıray KAPLAN
Yusuf TÜRKER

SON OKUMA : Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Dr. Mahmut DEMİR
Elif ERDEM
Hale ÇERÇİBAŞI
Kenan ORAL
Rukiye AYDOĞDU
Salih ŞENGEZER
Yusuf TÜRKER

Genel Koordinatör : Prof. Dr. Huriye MARTI
Yayın Yönetmeni : Dr. Fatih KURT
Koordinasyon : Bünyamin KAHRAMAN
Tasarım : TAVOOS
Baskı Hazırlık : Emre YILDIZ
Baskı Kontrol : Hasan ÖZTÜRK
Baskı ve Cilt : Çağlayan Matbaası
(0232) 274 22 15
Baskı: : 5. Baskı, İzmir 2019
DİYK Kararı : 12.07.2011/49
2019-35-Y-0003-985
ISBN 978-975-19-5998-0 (takım)
ISBN 978-975-19-5999-7 (1. cilt)
Sertifika No: 12930

© T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı
No: 147/A 06800 Çankaya/ANKARA
Tel: 0312. 295 72 93 - 94
Faks: 0312. 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış : Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel.: (0312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

HADİSLERLE İSLÂM

I

HADİSLERİN HADİSLERLE YORUMU

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

İlâ Rûhi Nebiyyinâ (sav)

İÇİNDEKİLER

22| **EN SEVGİLİ'YE İLTİCA**
28| **AKADEMİK HEYET**
38| **KISALTMALAR**
40| **ÖN SÖZ**

MUKADDİME

49| I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE
61| II. HADİS TARİHİ
95| III. HADİS ve SÜNNETİN ANLAŞILMASINDA TEMEL İLKELER
95| A. HADİSİN ANLAŞILMASI
129| B. SÜNNETİN ANLAŞILMASI
140| IV. KONULU HADİS PROJESİ

GİRİŞ

159| **İSTİÂZE**
ÂLEMLERİN RABBİNE SIĞINMAK
173| **BESMELE**
HER HAYRIN ANAHTARI
183| **HAMDELE**
HER TÜRLÜ ÖVGÜ, ÂLEMLERİN RABBİNE ÖZGÜ
193| **SALVELE**
YÜCE RESÛL'E SALÂT ve SELÂM

I. BÖLÜM
ALLAH, ÂLEM, İNSAN ve DİN

205| **ALLAH**
ÂLEMLERİN RABBİ
217| **ALLAH'IN İSİM ve SIFATLARI**
EN GÜZEL İSİMLER O'NUN

231| **YARATILIŞ**
YOKLUKTAN VARLIĞA

243| **MELEKLER**
ÂLEMLERİN NURDAN VARLIKLARI

255| **CİNLER**
ALLAH'IN GÖRÜNMEYEN KULLARI

267| **ŞEYTAN**
İNSANIN EZELÎ DÜŞMANI

281| **İNSAN**
MÜKERREM VARLIK

291| **RUH**
HAYAT İKSİRİ

301| **NEFİS**
İYİ ve KÖTÜNÜN MÜCADELE ALANI

311| **GÜNEŞ, AY ve YILDIZLAR**
GÖKYÜZÜNÜN KANDİLLERİ

323| **ZAMAN**
VARLIĞIN NABZI

337| **DÜNYA**
ÂHİRETİN TARLASI

345| **UBUDİYET**
ALLAH'A KUL OLMAK

355| **DİN**
İLÂHÎ KILAVUZ

II. BÖLÜM

BİLGİ

371| **BİLGİ**
İLİM İLİM BİLMEKTİR

385| **VAHİY**
ALLAH'IN EZELÎ ve EBEDÎ SÖZÜ

399| **TEFSİR ve TEVİL**
VAHYİ ANLAMA ÇABASI

411| **SÜNNET**
NEBEVÎ KILAVUZ

425| **FIKIH ve İCTİHAD**
DERİN KAVRAYIŞ, HAKİKATİ ARAYIŞ

439| **BİLGİ AHLÂKI**
ÂLİMİN İLİMLE SINAVI

453| **FERASET**
ALLAH'IN NURUYLA BAKMAK

463| **RÜYA**
UYKUDAKİ ÂLEM

III. BÖLÜM
İMAN

475| **HİDAYET**
İSLÂM'IN AYDINLIK YOLU
489| **KELİME-İ ŞEHÂDET**
İSLÂM'IN TEMELİ
503| **ALLAH'A İMAN**
VAROLMANIN ASIL GAYESİ
517| **ALLAH ve RESÛLÜ'NE İTAAT**
GÖNÜLDEN BAĞLANMAK
529| **MELEKLERE İMAN**
RAHMETLE KUŞATILMAK
539| **KİTAPLARA İMAN**
AKLIN VAHİYLE BULUŞMASI
551| **ALLAH'IN KİTABI**
SÖZLERİN EN GÜZELİ
563| **PEYGAMBERLERE İMAN**
ALLAH'IN ELÇİLERİNİ TASDİK
573| **MUCİZE**
PEYGAMBERE VERİLEN OLAĞANÜSTÜ LÜTUF
587| **ÂHİRETE İMAN**
EBEDÎ HAYATI TASDİK
597| **KADER**
HER ŞEY BİR ÖLÇÜ İLE YARATILMIŞTIR
609| **MÜMİN**
İNANAN ve GÜVEN VEREN GÜZEL İNSAN
619| **MÜNAFIKLIK**
İKİ YÜZLÜLÜK
629| **ŞİRK**
ALLAH'A ORTAK KOŞMAK/EN BÜYÜK ZULÜM
641| **RIZIK**
ALLAH'TAN GELEN NİMET
653| **BEREKET**
MÂNEVÎ BOLLUK
665| **NAZAR**
GÖZ DEĞMESİ
675| **FAL, KEHANET, BÜYÜ, UĞURSUZLUK**
İNANÇ ZAFİYETİ
691| **BİD'AT**
SONRADAN İHDAS EDİLEN
700| **DİZİN**

2. CİLT

IV. BÖLÜM
İBADET

11 | **MÜKELLEFİYET**
İNSANÎ YÜKÜMLÜLÜK

23 | **İBADET**
KULLUĞUN GEREĞİ

35 | **DUA**
KULLUĞUN ÖZÜ

47 | **DUA ÂDÂBI**
RABBE YÖNELİŞ

59 | **KUNUT**
ALLAH'IN HUZURUNDA
DUAYA DURMAK

69 | **ŞÜKÜR**
NİMETLERİN KADRİNİ BİLMEK!

79 | **ZİKİR**
ALLAH'I ANMAK

91 | **TEVBE**
GÜNAHTAN DÖNEN
GÜNAHSIZ GİBİDİR

103 | **TEMİZLİK**
MADDÎ ve MÂNEVÎ ARINMA

113 | **ABDEST ve TEYEMMÜM**
İBADETE MÂNEVÎ HAZIRLIK

127 | **GUSÜL**
BOY ABDESTİ

137 | **KADINLARIN ÖZEL HÂLLERİ**
ÂDET, LOĞUSALIK ve İSTİHÂZE

149 | **NAMAZ**
DİNİN DİREĞİ

159 | **NAMAZIN KILINIŞI**
KULUN RABBİYLE BULUŞMASI

173 | **BEŞ VAKİT FARZ NAMAZ**
MÜMİNİN MİRACI

185 | **CEMAATLE NAMAZ**
ALLAH'A BİRLİKTE YÖNELİŞ

197 | **İMAMLIK**
CEMAATE KILAVUZ OLMAK

209 | **CUMA NAMAZI**
HAFTALIK BULUŞMA

219 | **HUTBE**
MİNBERDEN MİLLETE SESLENİŞ

231 | **CENAZE NAMAZI**
MÜMİN KARDEŞ İÇİN YAPILAN SON GÖREV

241 | **NAFİLE NAMAZ**
ALLAH'A YAKLAŞTIRAN SECDELER

255 | **TERAVİH NAMAZI**
RAMAZAN GECELERİNİN İHYASI

265 | **MÜBAREK VAKİTLER**
ALLAH'IN RIZASINI KAZANMA FIRSATLARI

277 | **NAMAZLARIN KAZASI**
KILINAMAYAN NAMAZIN TELÂFİSİ

287 | **MESCİT ve CAMİLER**
RAHMÂN'IN EVLERİ

299 | **EZAN**
HUZURA İLK ÇAĞRI

309 | **EZAN**
İSLÂM'IN ÇAĞLAR AŞAN ÇAĞRISI

321 | **KIBLE**
MÜSLÜMANLARIN İSTİKAMETİ

331 | **KÂBE**
ALLAH'IN EVİ

343 | **HAC**
RABBİN EVİNE YOLCULUK

353 | **HACCETMEK**
HAC ARAFAT'TIR

371 | **UMRE**
MÂNEVÎ DÜNYAYI İMAR ETMEK

381 | **ZEMZEM**
İÇİMİ ŞİFA MÜBAREK SU

389 | **RAMAZAN**
RAHMET, MAĞFİRET ve BERAAT AYI

399 | **ORUÇ**
YALNIZ ALLAH İÇİN

411 | **ORUÇ TUTMAK**
SABIR EĞİTİMİ

421 | **SAHUR ve İFTAR**
ORUÇLA GELEN BEREKET ve SEVİNÇ

431 | **İTİKÂF**
RAMAZAN'DA NEFİS MUHASEBESİ

441 | **SADAKA-İ FITIR**
VAROLUŞ SADAKASI

451 | **ZEKÂT**
MALIN ARINDIRILMASI

461 | **ZEKÂT VERMEK**
ZEKÂTA TABİ MALLAR ve ZEKÂT NİSABI

473 | **ZEKÂT**
YOKSULUN HAKKI

483 | **SADAKA**
SADAKATİN GÖSTERGESİ

497 | **HİBE**
GÖNÜLLÜ BAĞIŞ

509 | **KURBAN**
ALLAH'A YAKIN OLMA VESİLESİ

521 | **ADAK**
SÖZE VEFA

531 | **ÖZÜRLÜLÜK ve İBADETLER**
GÜCÜ NİSPETİNDE SORUMLU OLMAK

541 | **YOLCULUKTA İBADET**
YOLCUYA TANINAN KOLAYLIKLAR

553 | **AZİMET ve RUHSAT**
ASLÎ HÜKÜMLER ve ARIZÎ DURUMLAR

563 | **İBADETTE İTİDAL**
AŞIRILIKTAN UZAK, ÖLÇÜLÜ KULLUK

576 | **DİZİN**

3. CİLT

V. BÖLÜM
AHLÂK

11| **GÜZEL AHLÂK**
İSLÂM'IN ÖZÜ

21| **NİYET ve DAVRANIŞ**
AMELLER NİYETLERE GÖREDİR

31| **SALİH AMEL**
İYİ İŞ, DOĞRU DAVRANIŞ

41| **SEVAP ve GÜNAH**
AMELLERİN KARŞILIĞI

55| **KALP**
BEDEN ÜLKESİNİN SULTANI

71| **SEVGİ**
KİŞİ SEVDİĞİYLE BERABERDİR

85| **MERHAMET**
VARLIĞIN İLÂHÎ MAYASI

95| **İNSANÎ SORUMLULUK**
BÜYÜK EMANET

111| **TAKVA**
ALLAH'A KARŞI
SORUMLULUK ŞUURU

123| **HUŞÛ**
ALLAH'IN AZAMETİNİ HİSSETMEK

135| **İHLÂS**
ALLAH İÇİN SAMİMİYET

147| **İHSAN**
ALLAH'I GÖRÜYORMUŞÇASINA
YAŞAMAK

157| **HASBÎLİK**
HER DURUMDA
ALLAH'IN RIZASINI GÖZETMEK

167| **HAYIR**
MÜMİNİN HER İŞİ HAYIRDIR;
HAYIR ALLAH'TANDIR

179| **SAADET ve ŞEKÂVET**
MUTLULUK ve MUTSUZLUK

193| **AZİM ve SEBAT**
MÜMİNİN AYIRICI VASFI

203| **SABIR**
VAROLMA MÜCADELESİ

215| **HAYÂ**
İSLÂM AHLÂKININ ÖZÜ

225| **İFFET**
ÖZ SAYGI

235| **SADAKAT**
SADAKAT İYİLİĞE, İYİLİK DE CENNETE GÖTÜRÜR

245| **CÖMERTLİK**
GÖNÜLDEN VERMEK

257| **MİSAFİRPERVERLİK**
İKRAM AHLÂKI

269| **ÎSÂR**
DİĞERKÂMLIK

281| **VEFAKÂRLIK**
KADİRŞİNASLIK

293| **AHDE VEFA**
SÖZE SADAKAT

305| **TEVEKKÜL**
ALLAH'A GÜVENMEK

315| **AFFETMEK**
ÂL-İ CENABLIK

327| **TEVAZU ve KİBİR**
TEVAZU YÜCELTİR, KİBİR ALÇALTIR

337| **CESARET ve KORKU**
İNSANDAKİ İKİ FITRÎ DUYGU

349| **KARDEŞLİK HUKUKU**
MÜMİNLER KARDEŞTİRLER

359| **ARABULUCULUK**
KARDEŞLERİN ARASINI BULMAK

369| **SÖZÜN BÜYÜSÜ**
SÖZ ETİĞİ VE ESTETİĞİ

381| **SÖZ SÖYLEMEK SORUMLULUKTUR**

393| **DOĞRU SÖZLÜ OLMAK**
HER ZAMAN DOĞRU KONUŞMAK

403| **MÜSAMAHA**
HOŞGÖRÜ

415| **RIFK**
ALLAH HER İŞTE ZARAFETİ SEVER

427| **GIYBET ve KOĞUCULUK**
KARDEŞ ETİ YEMEK GİBİ

439| **DALKAVUKLUK**
ÇIKAR İÇİN YAPILAN YÜZSÜZLÜK

447| **ALAY ETMEK**
BELKİ DE ALAY EDİLEN DAHA HAYIRLIDIR!

457| **İFTİRA**
DİL İLE İŞLENEN CİNAYET

469| **HÜSN-İ ZAN ve SÛ-İ ZAN**
ZANNIN ÇOĞU GÜNAHTIR

479| **TECESSÜS**
KALBİ KEMİREN KURT

489| **VESVESE**
ŞEYTANIN TELKİNİ

503| **ALDATMAK**
BİZİ ALDATAN, BİZDEN DEĞİLDİR

513| **İSRAF**
ALLAH İSRAF EDENLERİ SEVMEZ!

525| **BENCİLLİK**
İNSANI KÜÇÜLTEN HASTALIK

535| **İLTİMAS**
ADAM KAYIRMA

547| **İSTİSMAR**
DİNÎ ve İNSANÎ DEĞERLERİ ŞAHSÎ ÇIKARLARA ALET ETMEK

557| **MÂLÂYÂNÎ**
FAYDASIZ SÖZLER, LÜZUMSUZ İŞLER

567| **HASET**
İYİLİĞİ TÜKETEN ATEŞ

579| **İHANET**
NİFAK ALÂMETİ

591| **RİYA**
GÖSTERİŞ

601| **KÖTÜLÜK**
ŞERRİN DİĞER ADI

611| **ZULÜM**
EN BÜYÜK GÜNAH

621| **DÜNYA ve ÂHİRET**
BİZE DÜNYADA İYİLİK VER, ÂHİRETTE DE İYİLİK VER!

629| **DÜNYEVÎLEŞME ve TAMAHKÂRLIK**
GEÇİCİ OLANA GÖNÜL BAĞLAMAK

641| **ÖZENTİ**
KENDİNE YABANCILAŞMA

652| **DİZİN**

4. CİLT

VI. BÖLÜM
SOSYAL HAYAT -I-

11| **AİLE**
İNSANIN DÜNYADAKİ CENNETİ

21| **AİLE KURMAK**
YUVA EDİNMEK

31| **EVLENMEK**
HAYATI PAYLAŞMAK

41| **EŞ**
İNSANIN ÖTEKİ YARISI

51| **NİKÂH**
AĞIR BİR SÖZLEŞME

61| **GERÇEK NİKÂH**
SAĞLAM YUVA İÇİN

71| **DÜĞÜN**
EVLİLİK MERASİMİ

83| **AİLE MAHREMİYETİ**
ÖZEL ALAN

95| **EŞLER ARASI ÖZEL HAYAT**
EN MAHREM BİRLİKTELİK

105| **ÇOCUK**
SEVGİ ve ŞEFKAT MEYVESİ

115| **AD KOYMA**
EVLÂDIN ANNE BABA ÜZERİNDEKİ HAKKI

129| **ÇOCUK HAKLARI**
KÜÇÜKLERİN DE HAKLARI VARDIR

141| **ÇOCUK TERBİYESİ**
"HER DOĞAN FITRAT ÜZERE DOĞAR!"

151| **AİLE HUZURU**
ŞİDDET DEĞİL ŞEFKAT

163| **BOŞANMA**
ALLAH'I GAZABA GETİREN HELÂL

177| **ANNE ve BABA**
CENNETİN İKİ KAPISI

189| **SILA-İ RAHİM**
AKRABALIK HUKUKU

201| **SÜT AKRABALIĞI**

209| **KADIN**
SAYGIN BİREY

223| **KADIN ve TOPLUM**
HAYATIN İÇİNDE

241| **KADIN ve EĞİTİM**
İLİM HER MÜSLÜMAN'A FARZDIR

251| **BEDEN MAHREMİYETİ**
İNSANIN SAYGINLIĞI

263| **ENGELLİLİK**
KARŞILIĞI CENNET OLAN AĞIR SINAV

275| **YAŞLILIK**
ERZEL-İ ÖMÜR

287| **YETİM**
TOPLUMUN UHDESİNDEKİ EN AĞIR EMANET

297| **TOPLUMSAL HAYAT**
İNSAN İNSANA BİRLİKTE YAŞAMAK

311| **TOPLUMSAL DAYANIŞMA ve ÜLFET**
MÜSLÜMANCA YAŞAMA SANATI

323| **ÖRF ve ÂDETLER**
TOPLUMUN İYİ ve GÜZEL GÖRDÜKLERİ

335| **KOMŞU HAKKI**
CEBRAİL'İN VASİYETİ

345| **DOSTLUK**
KİŞİ DOSTUNUN AHLÂKI ÜZEREDİR

355| **SELÂMLAŞMA**
ARANIZDA SELÂMI YAYIN

365| **HEDİYELEŞMEK**
SEVGİYİ ARTIRMANIN YOLU

377| **HASTA ZİYARETİ**
ŞİFA BEKLEYEN KARDEŞİN HAKKI

387| **YÖNETEN ve YÖNETİLEN**
TOPLUMSAL DÜZENİN İKİ TEMEL UNSURU

403| **ADALET**
MÜLKÜN TEMELİ

417| **HAKLARA RİAYET**
HER HAK SAHİBİNE HAKLARI VEREBİLMEK

431| **BARIŞ**
SELÂM ve ESENLİK

445| **ŞİDDET**
BİRLİĞE ve DİRLİĞE YÖNELEN TEHDİT

459| **EMR-İ Bİ'L-MA'RÛF NEHY-İ ANİ'L-MÜNKER**
İYİLİĞİ TEŞVİK KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMAK

471| **CİHAD**
ALLAH YOLUNDA MÜCADELE

483| **SAVAŞ HUKUKU**
BARIŞ ESASTIR

495| **ESİRLERİN HUKUKU**
HERKESE ÖZGÜRLÜK

507| **GAZİLİK**
YA ŞEHİT YA GAZİ

517| **ŞEHİTLİK**
ALLAH İÇİN ÖLÜMSÜZLEŞMEK

530| **DİZİN**

5. CİLT

VI. BÖLÜM
SOSYAL HAYAT -II-

11| **MUSİBETLER ve MÜMİN**
SABIR, METANET ve TESLİMİYET

21| **TİCARET AHLÂKI**
ALIRKEN DE SATARKEN DE DÜRÜST OLMAK

33| **HELÂL KAZANÇ**
EL EMEĞİ, GÖZ NURU, ALIN TERİ

43| **FAKİRLİK ve ZENGİNLİK**
DARLIK DA İMTİHANDIR VARLIK DA!

55| **DİLENCİLİK**
İNSANI KÜÇÜLTEN YÜZSÜZLÜK

67| **ALIŞVERİŞTE ÖLÇÜ**
DÜRÜST OLMAK

81| **HELÂL ve HARAM**
ALLAH'IN KULLARI İÇİN KOYDUĞU SINIR

93| **MÜLKİYET**
DOKUNULMAZ HAK

105| **ALIŞVERİŞ ÂDÂBI**
ALDATMADAN DÜRÜSTÇE

117| **BORÇ**
İNSANI ESİR EDEN YÜKÜMLÜLÜK

129| **ORTAKLIK**
BİRLİKTE İŞ YAPMANIN BEREKETİ

139| **İCÂRE**
KİRA AKDİ

149| **KEFALET**
GÜVENCE ve DAYANIŞMA

157| **VEKÂLET**
VEKİL ASİL GİBİDİR

167| **FAİZ/RİBÂ**
ALLAH ALIŞVERİŞİ HELÂL, RİBAYI HARAM KILDI

179| **KAMU MALI**
TÜYÜ BİTMEMİŞ YETİMİN HAKKI

191| **RÜŞVET**
ALAN DA VEREN DE YANACAKTIR!

201| **KARABORSACILIK**
ZOR ZAMANLARIN İSTİSMARI
209| **HIRSIZLIK**
BAŞKASININ MALINA TECAVÜZ
221| **KUMAR**
ÖMRÜ ZAYİ ETMEK
233| **İFLAS**
GERÇEK MÜFLİS ÂHİRET SERMAYESİNİ KAYBEDENDİR
243| **YİTİK MAL**
BULANIN ELİNDEKİ KOR ATEŞ
253| **HAYVAN HAKLARI**
HER CANLIYA RAHMET
265| **ETİ HELÂL OLAN HAYVANLAR**
HELÂL İLE BESLENMEK, MURDARDAN SAKINMAK
275| **AVLANMA ÂDÂBI**
ALLAH'IN ADINI ANARAK
285| **MİRAS ve VASİYET**
MÜLKİYETİN İNTİKALİ
297| **TAZMİNAT**
ZARARLARIN TELÂFİSİ
309| **EMEK**
KUTSAL OLAN ÇABA
319| **DOKUNULMAZLIK**
CAN, MAL, IRZ ve HANE MASUNİYETİ
329| **EŞİTLİK**
İNSANLAR TARAĞIN DİŞLERİ GİBİ MÜSAVİDİR
339| **KÖLELİK ve İNSAN HÜRRİYETİ**
İNSANLAR HÜR DOĞAR
351| **DİN HÜRRİYETİ**
DİNDE ZORLAMA YOKTUR
365| **NESLİN KORUNMASI**
ONURLU BİR NESİL
377| **NESEP**
KİMLİK ve AİDİYET
389| **IRKÇILIK**
KOKUŞMUŞ CÂHİLİYE ZİHNİYETİ
399| **HUKUKÎ İHTİLÂFLARIN ÇÖZÜMÜ**
SULH, HER ZAMAN HAYIRLIDIR
413| **ŞAHİTLİK**
İNSANÎ BİR ÖDEV
425| **YEMİN**
ALLAH'I ŞAHİT TUTMAK
437| **SUÇ ve CEZA**
KABAHATLER ve MÜEYYİDELER
449| **İYİLİK VE KÖTÜLÜK**
SOSYAL SORUMLULUKLAR ve MÜEYYİDELER
461| **KEFARET**
HATALARIN TELÂFİSİ
473| **CİNAYET**
BİR İNSANA KIYMAK BÜTÜN İNSANLIĞA KIYMAK GİBİDİR
483| **KISAS**
SUÇ ve CEZADA DENKLİK
493| **KAN DAVASI**
HUKUKU YOK SAYAN CAHİLİYE ÂDETİ
505| **İNTİHAR**
ALLAH'IN VERDİĞİ CANA KIYMAK
515| **ZİNA**
ÖZ SAYGININ ve İFFETİN YİTİMİ
526| **DİZİN**

6. CİLT

VII. BÖLÜM
TARİH ve MEDENİYET -I-

11| **PEYGAMBERLER**
İNSANLIĞIN KUTLU REHBERLERİ

25| **HZ. ÂDEM ve HZ. NUH**
İNSANLIĞIN İKİ ATASI

37| **HZ. İBRÂHİM ve HZ. İSMÂİL**
BİR BABA OĞULUN
TEVHİD SINAVI

49| **HZ. YAKUB ve HZ. YUSUF**
KISSALARIN EN GÜZELİ

63| **HZ. MUSA ve HZ. HARUN**
RİSALET ZİNCİRİNİN
İKİ KARDEŞ HALKASI

77| **HZ. DÂVÛD ve HZ. SÜLEYMAN**
HÜKÜMDAR PEYGAMBERLER

89| **HZ. ZEKERİYYÂ,**
HZ. YAHYÂ, HZ. İSA
KAVMİ TARAFINDAN İHANETE
UĞRAYAN ÜÇ NEBÎ

103| **HIZIR**
ANSIZIN GELEN İLÂHÎ YARDIM

115| **DİĞER PEYGAMBERLER**
NÜBÜVVET ZİNCİRİNİN
HALKALARI

131| **GEÇMİŞ ÜMMETLER**
TARİHİ İBRETLE OKUMAK

145| **FİRAVUN, HÂMÂN ve KÂRÛN**
TEVHİDİN AMANSIZ ÜÇ DÜŞMANI

161| **HABEŞİSTAN'A HİCRET ve**
ÂDİL HÜKÜMDAR NECÂŞÎ

173| **CÂHİLİYE DEVRİ**
ZULÜM, ZORBALIK, CEHALET

187| **CÂHİLİYE DEVRİ**
BİLGİ KAYNAKLARI

199| **CÂHİLİYE DEVRİ**
İNANÇ ve İBADETLER

215| **HZ. PEYGAMBER**
AY YÜZLÜ, GÜL KOKULU SON ELÇİ

229| **HZ. PEYGAMBER'İN MÜBAREK**
İSİMLERİ

241| **HZ. PEYGAMBER**

ALLAH'IN EN SEÇKİN KULU
251| **HZ. PEYGAMBER**
SAYGIYA EN LÂYIK İNSAN
261| **HZ. PEYGAMBER'İN ÜSTÜNLÜKLERİ**
271| **BİR İNSAN OLARAK HZ. PEYGAMBER**
285| **BİR PEYGAMBER OLARAK HZ. MUHAMMED**
297| **HAK, ADALET VE ÖZGÜRLÜK PEYGAMBERİ**
309| **HZ. PEYGAMBER'İN KONUŞMA TARZI**
ZARİF, ÖLÇÜLÜ ve ANLAŞILIR
319 | **HZ. PEYGAMBER'İN YEMEK ÂDÂBI**
ACIKMADAN YEMEZDİ, DOYMADAN KALKARDI
331 | **HZ. PEYGAMBER'İN GİYİM TARZI**
TEMİZ ve SADE
341| **HZ. PEYGAMBER'İN EŞYALARI**
İYİ KİMSE İÇİN İYİ MAL NE GÜZELDİR!
351 | **HZ. PEYGAMBER'İN EŞLERİ**
MÜMİNLERİN ANNELERİ
365| **EŞ ve BABA OLARAK HZ. PEYGAMBER**
377| **HZ. PEYGAMBER'İN ÇOCUKLARI**
387 | **HZ. PEYGAMBER'İN ÇOCUKLARLA VE GENÇLERLE MÜNASEBETİ**
ÇOCUKLARA: SEVGİ, ŞEFKAT ve İLTİFAT
GENÇLERE: ONUR, GÜVEN ve CESARET
397 | **HZ. PEYGAMBER'İN HİZMETİNDE BULUNANLAR**
HİZMETÇİLERİNİZ KARDEŞLERİNİZDİR!
407| **HZ. PEYGAMBER'İN SAHÂBEYLE İLETİŞİMİ**
407| **İÇTEN ve SAMİMİ DOSTLUK**
419| **SAHÂBÎLER ve HZ. PEYGAMBER**
SADAKAT ve İTAAT
433| **SAHÂBÎLERİN HZ. PEYGAMBER SEVGİSİ**
TEZAHÜRLER
445| **ARKADAŞ OLARAK HZ. PEYGAMBER**
SADIK, SAMİMİ ve VEFAKÂR
457| **HZ. PEYGAMBER'İN ÜMMETİNE DÜŞKÜNLÜĞÜ**
ÜMMETİM! ÜMMETİM!
467| **İSLÂM ÜMMETİ**
EN HAYIRLI ÜMMETSİNİZ
477| **HZ. PEYGAMBER**
BİLGİ ve TECRÜBE İNSANI
489| **HZ. PEYGAMBER**
YAŞAYAN KUR'AN
501| **HZ. PEYGAMBER**
DUYGULU ve DUYARLI İNSAN
513 | **HZ. PEYGAMBER**
DUASI ÜMMETİNİ KUŞATAN NEBÎ
525| **HZ. PEYGAMBER**
ŞÜKREDEN BİR KUL
539| **HZ. PEYGAMBER**
HİKMETLİ DAVETÇİ
559| **HZ. PEYGAMBER**
SAMİMİ ve BİLGE REHBER
575| **HZ. PEYGAMBER**
EN GÜZEL MÜREBBİ
591| **BİAT**
BİR YÜREK SÖZLEŞMESİ
605| **MUHACİR ve ENSAR**
İLK KUTLU İSLÂM NESLİ
617 | **SUFFE ASHÂBI**
İLME ADANANLAR
627| **MÜELLEFE-İ KULÛB**
ÖNCE KALPLERİN KAZANILMASI
637| **SAHÂBÎLER ARASI İHTİLÂFLAR**
FARKLI DÜŞÜNMEK İNSANIN TABİATI GEREĞİDİR
652| **DİZİN**

7. CİLT

VII. BÖLÜM
TARİH ve MEDENİYET -II-

11 | **İSRÂ ve Mİ'RAC**
MÛCİZEVÎ GECE YOLCULUĞU VE KULUN ALLAH'A YÜKSELİŞİ

23 | **HİCRET**
MUHACİR ALLAH'IN YASAKLARINI TERK EDENDİR

35 | **HZ. PEYGAMBER'İN SAVAŞLARI**
SAVAŞTA DA RAHMET

47 | **BEDİR**
ZULME KARŞI İLK ZAFER

61 | **UHUD**
KAZANIRKEN KAYBETMEK

73 | **HENDEK**
MEDİNE MÜDAFAASI

85 | **HAYBER'İN FETHİ**
HAİNLERE SON DARBE

97 | **Bİ'R-İ MAÛNE**
İSLÂM DAVETÇİLERİNE KURULAN HAİN TUZAK

105 | **HUDEYBİYE ANTLAŞMASI**
BARIŞLA GELEN BÜYÜK ZAFER

119 | **HUNEYN GAZVESİ VE TÂİF KUŞATMASI**
DERSLERLE YÜKLÜ İKİ SAVAŞ

135 | **MEKKE'NİN FETHİ**
GÖNÜLLERİN FETHİ

149 | **MUTE**
BARIŞ ERLERİNDEN BİR ORDU

159 | **VEDÂ HACCI**
HZ. PEYGAMBER'İN HAC GÜNLÜĞÜ

175 | **HZ. PEYGAMBER'İN MİRASI ve VASİYETİ**

187 | **HZ. PEYGAMBER'İN VEFATI**
REFÎK-İ A'LÂ'YA!

197 | **SAHTE PEYGAMBERLER**
NÜBÜVVETE YELTENEN SAHTEKÂRLAR

209 | **HZ. PEYGAMBER ve YÖNETİM**
EMANET, EHLİYET, HAKKANİYET

223 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE ARAP KABİLELERİ**
ALLAH ATALARLA ÖVÜNME ÂDETİNİ KALDIRMIŞTIR

233 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TOPLUMSAL YAPI**
EŞİT KARDEŞLER TOPLULUĞU

245 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE MÜŞRİKLERLE HİKMETLİ MÜCADELE**

259 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE MEDİNE YAHUDİLERİYLE İLİŞKİLER**
EHL-İ KİTAP'TAN KİM MÜSLÜMAN OLURSA ONA İKİ ECİR VARDIR

271 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HIRİSTİYANLARLA İLİŞKİLER**
KİM BİR ZİMMÎYE HAKSIZLIK EDERSE KIYAMETTE HASMI BENİM

283 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE EHL-İ KİTAP DIŞINDAKİ İNANÇLAR**
ALLAH'A EN SEVİMLİ DİN HANİF VE MÜSAMAHAKÂR DİNDİR

293 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE KADINLAR**
HUKUKÎ GÜVENCEYE KAVUŞMA

307 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE GEÇİM DÜZEYİ**
ÖLÇÜLÜ, DENGELİ ve SADE HAYAT

321 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE KULLANILAN EŞYALAR**
EŞYANIN DA HUKUKU VARDIR

331 | **HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TIP**
ALLAH HERHASTALIĞIN ŞİFASINI VERMİŞTİR

343 | **ALLAH RESÛLÜ'NÜN DİLİNDE ŞEHİRLER**
MEDİNE KÖTÜLÜKLERİ BARINDIRMAZ

357 | **VATAN ve MEMLEKET SEVGİSİ**
EY MEKKE SENDEN ÇIKARILMASAYDIM ASLA SENİ TERK ETMEZDİM

367 | **ÇEVRE**
TABİAT BİZİM KARDEŞİMİZ

381 | **SU**
HAYAT KAYNAĞI

391 | **ŞEHİR ve EV**
YAPILAN HER BİNA SAHİBİ İÇİN BİR SORUMLULUKTUR

401 | **VAKIFLAR**
KESİNTİSİZ HAYIR

413 | **BESLENME**
MÜSLÜMAN ÖLÇÜLÜ YER

425 | **İÇECEKLER**
İÇTİĞİMİZ SUDAN DA MESULÜZ

437 | **SAĞLIK**
EN BÜYÜK NİMET

449 | **AĞIZ ve DİŞ TEMİZLİĞİ**
PEYGAMBERLERİN ORTAK SÜNNETİ

459 | **BEDEN BAKIMI ve TEMİZLİĞİ**
BEDENİNİN SENİN ÜZERİNDE HAKKI VAR!

469 | **UYKU**
UYKUNUZU BİR DİNLENME VESİLESİ KILDIK

479 | **GİYİM KUŞAM ve SÜSLENME ÂDÂBI**
TAKVA ELBİSESİNİ GİYEBİLMEK

491 | **ŞAKALAŞMA ve EĞLENCE**
EĞLENİRKEN DE ÖLÇÜLÜ OLMALI

503 | **BAYRAM**
SEVİNÇ ve COŞKU GÜNLERİ

513 | **YOLCULUK**
DÜNYADA BİR YOLCU GİBİ OLMAK

523 | **RESİM ve HEYKEL**
TAPINMAK İÇİN DEĞİL

533 | **GÜZELLİK ve SANAT**
ALLAH GÜZELLİĞİ SEVER

VIII. BÖLÜM
EBEDÎ HAYAT, ÂHİRET

545 | **ÖLÜM**
HER CAN ÖLÜMÜ TADACAKTIR

555 | **CENAZE MERASİMİ**
ÂHİRET YOLCUSUNA SON GÖREV

567 | **KABİR**
EBEDİYETE AÇILAN KAPI

577 | **KABİR ZİYARETİ**
SELÂM, DUA ve İBRET

589 | **GELECEK ZAMAN**
SONA YAKLAŞTIKÇA

599 | **KIYAMET**
SONSUZLUĞUN BAŞLANGICI

609 | **ÂHİRET**
BEKÂ YURDUMUZ

621 | **ŞEFAAT**
HZ. PEYGAMBER'İN DUASI

635 | **CEHENNEME GİDEN YOLLAR**
SÜFLİYAT ve BEHÎMÎ ARZULAR

649 | **CEHENNEM**
YAKITI İNSAN VE TAŞ OLAN AZAP YERİ

659 | **CENNETE GİDEN YOLLAR**
SALİH AMELLER, YÜKSEK AHLÂKÎ ERDEMLER

669 | **CENNET**
SONSUZ ESENLİK YURDU

678 | **KAYNAKÇA**
700 | **DİZİN**

EN SEVGİLİ'YE İLTICA

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Her türlü tahiyyât, her türlü salavât, her türlü tayyibât âlemlerin Rabbine mahsustur. Bütün hamd ü senalar, bütün selâmlar, bütün iyilikler yalnız Allah içindir.

Her türlü salât ü selâm, her türlü tahiyyât ü ikram, her türlü ihtiram, âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed Mustafa (sav), ehl-i beyti ve ashabı içindir.

Bize selâmı, duayı, iyiliği sen getirdin ey Nebî! Bize hamdi, senayı, şükrü sen öğrettin ey Allah'ın Resûlü! Miracımız olan namazın her tahiyyâtında, "Selâm sana ey Nebî!" diye sana selâm gönderiyoruz.

Bize hakkı, hakikati, hidayeti sen getirdin. Rahmet yüklü adaleti, hikmet yüklü ahlâkı sen öğrettin. 'Mekârim-i ahlâk'ı sen tamamladın. Yüce Rabbimiz insanlığa olan büyük nimetini seninle kemâle erdirdi.

Dünyamızı sen anlamlandırdın. İnsanlık seninle anlam buldu ey Allah'ın Sevgilisi! Bize hayat veren 'Kerim Kitab'ı sen getirdin. 'Kitap'la beraber furkanı, mizanı, hikmeti getirdin. 'Kitab'ı örnek hayatınla beyân ettin. Onu yaşanan bir hayata sen dönüştürdün. Bize 'Mahaccet-i beyzâ', gecesi gündüz gibi apaydınlık bir yol bıraktın. Hikmetli sözlerin, örnek davranışların 'hadis' ve 'sünnet' oldu ve insanlığa yol gösterdi. Sözün ve sünnetin bize tarih sahnesinde süreklilik kazandırdı. Ümmetin bütün fertleri arasında bilgi, duygu ve davranış birliği oluşturarak kalplerimizi ve gönüllerimizi birleştirdi. 'Sünnet' ve 'hadis'in, asr-ı saadeti, bütün zamanlara taşıyarak yolumuzu aydınlattı.

Selâm sana ey Nebî!

Ümmetin âlimleri mübarek sîretini, sünnetini ve hadislerini sonraki nesillere aktarmak için hayatlarını vakfetti; müsnedler, sünenler, camiler, mucemler ve musannefler, senin hadislerini bir araya getirdi. Siyerler ve meğâzîler, senin örnek hayatını bize tarif etti. Delâil, şemâil ve hilyeler, senin vasıflarını bize anlattı. Naatlar, kasideler, mevlitler, sana olan aşkımızı

ve sevgimizi dile getirdi. Nice telif ve tasnifler hep seni anlatmak için imla edildi. Sana gül terennümünde besteler yapıldı; ilahiler söylendi, divanlar dolduruldu. Mesnevilere senin adınla başlandı. Hattatlar en güzel tablolarına senin adını nakşetti. Ne yana baksak senden bir iz bulduk ey Nebi! Ne yöne dönsek seni gördük ey Nebî!

Ancak ne diller hakkıyla seni söyleyebildi ne de kalemler hakkıyla seni yazabildi!

Selâm sana ey Nebî!

İnsanlık tarihine altın harflerle yazılması gereken Veda Hutbesi'nde ashabına seslendin. Ashabına "Ben Allah'ın dinini hakkıyla tebliğ ettim mi? (أَلاَ هَلْ بَلَّغْتُ)" diye sordun. Ashâb-ı güzîn'in, "Elbette sen hakkıyla tebliğ ettin yâ Resûlallah! (قَالُوا نَعَمْ)" diyerek karşılık verdiler.

Biz de haddimiz olmayarak diyoruz ki: "Elbette tebliğ ettin ey Allah'ın Resûlü! Elbette tebliğ ettin."

Selam sana ey Nebî!

Yine Veda Hutbesi'nde ashabına: "Burada bulunanlar bulunmayanlara benden dinlediklerini tebliğ etsinler! Umulur ki, sonradan tebliğ edilenler burada bulunanlardan daha iyi anlarlar. (فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الغَائِبَ، فَرُبَّ مُبَلَّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ)" buyurdun.

Ey Nebî! Bu müjdenden umut devşirdik. Bir avuç hadis talebesi olarak ümmetine bıraktığın hadis mirasından, sünnet hazinenden anlayabildiklerimizi topladık. Zayıf idraklerimizle şerh ettik. İstedik ki hadislerinden süzülüp gelen kutlu nefesin hissedilsin! Gönüllere hayat veren âb-ı kevserinden kana kana içilsin! Hakikat çağrına kulak verilsin! İmanına, ibadetine, ahlâkına, örnekliğine, değerlerine, dualarına, beşerî münasebetlerine tanıklık edilsin! Varlık ve bilgi ufkunda seyredilsin! Tarihin ve medeniyetin kavşaklarında izin sürülsün! Bize bildirdiğin hakikatin ışığında varlık âleminin ve sonsuzluğun bilgisine ulaşılsın! İstedik ki günümüz insanı senin çağrınla buluşsun! Senin davetini anlasın! Kavrasın! Bu niyet ve düşüncelerle yola çıktık ve umutlandık. Yanımızda bulunmayanların bulunanlardan daha iyi anlayacaklarını umut ettik. Umudumuzu boşa çevirmemesini Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyoruz.

Bir hadisinde "Her kim benim sözlerimi işitip koruyup anlayıp başkasına tebliğ ederse Allah onun yüzünü ağartsın! Nice fıkıh taşıyıcıları vardır ki kendisinden daha fakih olanlara tebliğ ederler. (نَضَّرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاهَا وَحَفِظَهَا وَبَلَّغَهَا، فَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ)" buyuruyorsun. N -

büvvet pınarından alabildiğimiz kadarıyla bu naçiz esere vücut verdik. Ak yüzlülerle kara yüzlülerin ayrılacağı o hesap gününde *Hadislerle İslâm* adlı bu eseri yüzümüzün ağarmasına vesile kılması için Yüce Rabbimize niyaz ediyoruz. Niyazımıza şefaatçi olmanı diliyoruz ey Nebî!

Selâm sana ey Nebî!

Cenab-ı Hak'tan istediğin hayırları biz de istiyoruz ey Nebî! Sen dünyada da ahirette de iyilik, güzellik ve nimet istedin.

Sen Allah sevgisini, Allah'ı sevenlerin sevgisini ve Allah'ın sevgisine ulaştıracak tutum ve davranışları istedin.

Sen cenneti ve cenneti kazandıracak amelleri işleyebilmeyi nasip etmesini istedin.

Sen doğru olanı kalbine ilham etmesini ve nefsinin şerrinden korumasını istedin. Biz de istiyoruz ey Nebî!

Sen nasıl ki, kalbini İslâm üzere sabit kılmasını, ayaklarını 'Sırât-ı Müstakîm'den kaydırmamasını, dinde sebat etmeyi ve doğrulukta kararlı olmayı istedin. Biz de istiyoruz ey Nebî!

Sen nasıl ki, fayda verecek ilimleri öğrenmeyi lütfetmesini, öğrendiğin ilimlerin hakkında hayırlı olmasını ve ilmini artırmasını istedin. Biz de istiyoruz ey Nebî!

Sen ilimle beraber hilm ve vakar istedin. Biz de istiyoruz ey Nebî!

Sen hidayet, takva, iffet ve gönül zenginliği istedin.

Sen Allah'ı zikretmeyi, O'nun nimetlerine şükretmeyi ve ibadetleri güzel yapmayı istedin.

Sen sadık bir dil, selîm bir kalp ve müstakim bir ahlâk istedin.

Sen yaratılışını güzel yaptığı gibi ahlâkını da güzelleştirmesini istedin.

Sen dinin, dünyan, ailen ve malın hakkında af ve afiyet istedin.

Sen helal rızık istedin. Sen istenenlerin hayırlısını; duanın, amelin, sevabın ve kurtuluşun hayırlısını istedin. Biz de bunları istiyoruz ey Nebî!

Sen nasıl ki Allah'tan hatalarından arındırıp kalbini temizlemesini ve günahlarla aranı doğu ile batı arası kadar uzaklaştırmasını istedin.

Biz de aynısını istiyoruz Rabbimizden.

Sen bağışlamasını ve merhamet etmesini istedin.

Sen düzgün bir hayat, temiz bir ölüm ve mahcup olmadan Allah'a kavuşmayı istedin.

Sen hayatın ve ölümün hayırlısını istedin. Biz de istiyoruz ey Nebî!

Cenab-ı Hak'tan istediğin bütün bu hayırları biz de istiyoruz ey Nebî!

Selâm sana ey Nebî!

Cenab-ı Hakk'a sığındığın kötülüklerden biz de sığınıyoruz ey Nebî! Sen gazabından rızasına, cezasından affına, O'ndan yine O'na sığındın. Sen huşu duymayan kalpten, doymak bilmeyen nefisten, fayda vermeyen ilimden ve kabul edilmeyen duadan O'na sığındın. Biz de sığınıyoruz ey Nebî!

Sen kederden, üzüntüden, âcizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten ve bunaklıktan O'na sığındın.

Sen katı kalpli olmaktan, gafletten, fakirlikten, yokluktan, zilletten, miskinlikten, zulmetmekten ve zulme uğramaktan yine O'na sığındın. Biz de sığınıyoruz ey Nebî!

Sen kulağının, gözünün, dilinin ve kalbinin şerrinden O'na sığındın.

Sen kötü ahlâktan, kötü işlerden ve çirkin arzulardan O'na sığındın. Sen kötü bir ömür sürmekten, kalp fitnesinden, kabir azabından ve nefis vesvesesinden O'na sığındın. Biz de sığınıyoruz ey Nebî!

Sen bela ve musibetlerin şerrinden O'na sığındın. Sen işlerin dağınıklığından, altından kalkamayacağın borçtan, düşmanın galip gelmesinden ve düşmanları sevindirecek bir musibete dûçar olmaktan O'na sığındın. Sen işlediklerinin ve işlemediklerinin şerrinden O'na sığındın. Sen hayatın ve ölümün, dünyanın ve ahiretin fitnesinden O'na sığındın. Sen cehennemden ve cehenneme sürükleyecek amellerden O'na sığındın. Biz de yolundan giderek aynı kötülüklerden Allah'a sığınıyoruz ey Nebî!

Selâm sana ey Nebî!

Cenab-ı Hak'tan sürekli ümmetini diledin. Dilinde ve kalbinde hep ümmetin oldu. Ümmetin olduğumuz devlet yeter. Hizmetinde olduğumuz izzet yeter. Senden sonra gelen ve seni görmediği halde sana iman edenleri 'kardeşlerim' diyerek görmeyi çok arzu ettin. Bizi de 'Havz-ı kevser'in başında karşıladığın kardeşlerinin arasına kabul buyur ey Nebi!

Selâm sana ey Nebî!

Salât sana ey Rasûl!

Tahiyyât sana ey Ahmed-i Mustafâ!

Her türlü ihtiram sana ey Âlemlerin Efendisi!

BİLİM KURULU
Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Prof. Dr. Bünyamin ERUL

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Prof. Dr. Bünyamin ERUL
Prof. Dr. Huriye MARTI
Dr. Mahmut DEMİR

REDAKSİYON HEYETİ
Prof. Dr. Huriye MARTI
Prof. Dr. Abdurrahman CANDAN
Doç. Dr. Zişan TÜRCAN
Dr. Öğr. Üy. Mehmet HARMANCI
Dr. Öğr. Üy. Mahmut Esad ERKAYA
Dr. Öğr. Üy. Suat KOCA
Dr. Mahmut DEMİR
Dr. Muhammet Ali ASAR
Dr. Saliha TÜRCAN
Ali ÇİMEN
Elif ERDEM
Esma ÜRKMEZ
Hale ÇERÇİBAŞI
Kenan ORAL
Rukiye AYDOĞDU
Salih ŞENGEZER
Yıldıray KAPLAN
Yusuf TÜRKER

SON OKUMA
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR
Dr. Mahmut DEMİR
Elif ERDEM
Hale ÇERÇİBAŞI
Kenan ORAL
Rukiye AYDOĞDU
Salih ŞENGEZER
Yusuf TÜRKER

AKADEMİK HEYET

Abdulkadir Evgin
Prof. Dr.
1964'te senesinde Toroslar-Mersin'de doğdu. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1987) olan yazar "Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Müsnedi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1998). Halen Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürütmektedir. "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları" ve "Hadislerde Hızır-Gayb İlişkisi" adlı kitapları, yazarın yayımlanmış eserleri arasındadır.

Abdullah Karahan
Prof. Dr.
1968'de Kemah-Erzincan'da doğdu. 1993'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Râvilerinin Güvenilirliği Meselesi; Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2002). Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapan yazarın "Hadis Edebiyatında Zevâidler", "Hadis Râvilerinin Güvenilirliği" ve "İbn Receb el-Hanbelî-Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri" adlı yayımlanmış eserleri vardır.

Ahmed Ürkmez
Doç. Dr.
1977'de Ankara'da doğdu. 1998'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Ahlak Hadislerinin Düşünce ve Davranış Eğitimindeki Yeri ve Rivayet Değeri" başlıklı teziyle doktor unvanını kazandı (2007). Halen İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Bilim Dalı öğretim üyesi olan yazarın "Ahlak Ekseninde Hadis" ve "Peygamberim Diyor ki" başlıklı eserleri bulunmaktadır.

Abdullah Yıldız
Doç. Dr.
1955'te Yahyalı-Kayseri'de doğdu. 1979'da Kayseri Erciyes Üniversitesi Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "Hadislerde Nifak Kavramı ve Hz. Peygamber'in Münâfıklara Karşı Tutumu" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1998). Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın "Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münâfıklar" adlı çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Abdurrahman Candan
Prof. Dr.
1974'te Batman'da doğdu. 1996'da Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İslam Hukukunda İllet Tespit Yöntemleri" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2005). Halen Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanlığı görevini yürüten yazarın "İmam Şâfiî'nin Kavl-i Kadîm ve Kavl-i Cedîdi" ve "Fukahânın Kur'ân Tasavvuru" adlı yayınlanmış kitapları bulunmaktadır.

Adem Dölek
Prof. Dr.
1963'te Silifke-Mersin'de doğdu. 1989'da Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Garîbü'l-hadîs Edebiyatı ve Abdullatîf el-Bağdadî'nin 'el-Mücerred fî Garîbi'l-hadîs' İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi" isimli teziyle doktor oldu. Hâlen Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekanlık ve Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevlerini yürüten yazarın, "Hadisler Işığında Sosyal Dayanışma" adlı çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Adil Yavuz
Prof. Dr.
1962'de Konya'da doğdu. 1985'te Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Hadisçiliği" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2002). Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik" adlı çalışması yayımlanmıştır.

Ahmet Tahir Dayhan
Dr. Öğr. Üy.
1970 İzmir doğumludur. 1992'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadislerde Tashîf ve Tahrîf" adlı teziyle hadis doktoru oldu (2005). Halen Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Fazlurrahman'ı Doğru Anlamak" ve "Memâlik-i Osmâniyye'yi Keşfe Çıkan Oryantalistler" adlı iki eseri yayınlanmıştır.

Ahmet Yıldırım
Prof. Dr.
1964'te Bayburt'ta doğdu. 1987'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1996). Halen Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Din, Dünyevileşme ve Zühd", "Peygamberimizin Sade Hayatı" ve "Hoca Ahmed Yesevî'nin Hadis Kültürü" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Ahmet Yücel
Prof. Dr.
1960'ta Mecitözü-Çorum'da doğdu. 1981'de Samsun Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1994). Halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hadis Tarihi", "Hadis Usûlü" ve "Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Ali Çelik
Prof. Dr.
1957'de Kütahya'da doğdu. 1979'da İzmir Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Hicaz Bölgesi Halk İnançları" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1994). Halen Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekanlık ve Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevlerini yürüten yazarın, "Sünnet'in Aktüel Değeri" adlı çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Ali Çimen
1980'de Ankara'da doğdu. 2003'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Mâzerî, Hayatı, Eserleri ve el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim İsimli Eseri Özelinde Şerhçiliği" ismindeki teziyle yüksek lisansını tamamladı. (2007). Aynı fakültede hadis alanında doktora çalışmasını sürdüren yazar, Konulu Hadis Projesi'nde aktif görev almıştır. Çimen, halen Diyanet İşleri Başkanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı'nda müfettiş yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Ali Osman Ateş
Prof. Dr.
1954 yılında Konya'nın Lâdik kasabasında doğdu. Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi mezunu (1978) olan yazar, "Sünnet'in Kabul veya Reddettiği Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri" isimli teziyle doktor unvanını aldı (DEÜSBE, 1989). Halen Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, Dekanlık, Temel İslâm Bilimleri Bölüm Başkanlığı ve Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini yürütmektedir. "Kur'ân ve Hadislere Göre Cinler-Büyü" ile "Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın" adlı çalışmaları yayınlanmış eserleri bulunmaktadır.

Ali Osman Koçkuzu
Prof. Dr.
1936 Konya doğumludur. İlk-orta ve lise tahsilini bu şehirde tamamladıktan sonra İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne girmiş ve 1963 yılında buradan mezun olmuştur. 1966 yılında Konya Y. İslam Enstitüsü'nde asistan olarak başladığı akademik hayatına 1972 yılında doktor, 1986 yılında doçent ve 1988 yılında profesör olarak devam etmiştir. 2004 yılında emekli olan Koçkuzu, o zamandan beri araştırma çalışmalarına devam etmektedir. Bugüne kadar basılan eserleri şunlardır: Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi; Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri; Büstanü'l-Muhaddisin; Hadiste Nasih Mensuh Meselesi; Bir Müderrisin Sürgün Yılları; Çanakkale Cephesinde bir Müderris; Paşadairesi.

Ali Toksarı
Prof. Dr.
1949'da Keskin-Kırıkkale'de doğdu. 1974'te İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1984'te "Hz. Ebû Hüreyre ve Hadis İlmindeki Yeri" konulu çalışmasıyla hadis doktoru oldu. Halen Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapan yazarın, "Delil Olma Yönünden Sünnet" isminde yayınlanmış kitabı bulunmaktadır.

Ali Vasfi Kurt
Dr. Öğr. Üy.
1960'ta İzmit'te doğdu. 1982'de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Hadis Kültürü" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1997). Halen Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî" adında yayınlanmış kitabı bulunmaktadır.

Ayşe Esra Şahyar
Doç. Dr.
1975 yılında İstanbul'da doğdu. 1996 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden birincilikle mezun oldu. 1998 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hadislerde Yemin Lafızları" başlıklı tezi ile yüksek lisansını, 2005 yılında "Zayıf Hadis Rivayeti" başlıklı tezi ile de doktorasını tamamladı. Halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk annesidir.

Ayşe Güner
1983'te Ankara'da doğdu. 2005'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "George Makdisî ve İslâm Araştırmalarındaki Yeri" ismindeki teziyle yüksek lisansını tamamladı (2008). Halen aynı üniversitede "Hadis Literatüründe Hz. Musa Tasavvuru" adlı tezle

doktora çalışmasına devam etmektedir. Konulu Hadis Projesi'nde aktif görev alan yazar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışmaktadır.

Bekir Kuzudişli
Prof. Dr.
1975'te Nizip-Gaziantep'te doğdu. 1998'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Rivayetinde Aile İsnadları" ismiyle hadis doktoru unvanını kazandı (2005). Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad" isimli çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Bekir Tatlı
Prof. Dr.
1973'te Üsküdar-İstanbul'da doğdu. 1996'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Tekniği Açısından Cibrîl Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (2005). Halen Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapan yazarın, "Mimari Hadisleri-Türk İslam Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri" adlı çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Bilâl Saklan
Prof. Dr.
1954'te Konya'da doğdu. 1977'de Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun oldu. "Kûtü'l-kulûb'daki Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1989). Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Temel İslâm Bilimleri Bölüm Başkanlığı ve Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini yürüten yazarın, "Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler" isimli eseri yayınlanmıştır.

Bünyamin Erul
Prof. Dr.
1965'te Bolu'nun Gerede ilçesinde doğdu. 1987'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Sahabenin Sünnet Anlayışı" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1996). Konulu Hadis Projesi'nde editörlük de yapan Erul, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği ve dekan yardımcılığı görevlerini yürütmektedir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi olan yazarın, "Hadislerin Dili" ile "Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Cemal Ağırman
Prof. Dr.
1960'ta Çaykara-Trabzon'da doğdu. 1985'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1995). Halen Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Bilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat" ile "Dünya-Ahiret Dengesinde Zenginlik ve Yoksulluk" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Elif Erdem
1983'te Bolu'da doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (2005) olan yazar, "Hafız Ebû Tâhir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı (2008). Halen aynı üniversitede "Hadis Tarihinde İlim Yolculukları (Rihleler)" adlı teziyle doktora çalışmasına devam etmektedir. 2006 yılından beri Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Emin Âşıkkutlu
Prof. Dr.
1960'ta Of-Trabzon'da doğdu. 1983'te Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadiste Ricâl Tenkidi" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1992). Aynı fakültede Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliğinin yanı sıra Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekanlık görevini yürüten yazarın, "Hadiste Ricâl Tenkidi" ile "Ricâl İlmine Giriş" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Enbiya Yıldırım
Prof. Dr.
1965'te İstanbul'da doğdu. 1987'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın "Hadiste Metin Tenkidi", "Hadis Problemleri", "Hadisçiler ve Çelişki", "Hadis Meseleleri", "Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular" ile "Geleneksel Hadis Yorumculuğu" isminde yayımlanmış eserleri bulunmaktadır.

Erdinç Ahatlı
Prof. Dr.
1965'te Bulgaristan'ın Kırcaali şehrinde doğdu. 1989'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Muhaddislere Göre Peygamberlik Delilleri: Delâilü'n-nübüvve" ismindeki teziyle doktor ünvanını kazandı (1999). Halen Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği" ile "Kültür Yapımızda Hadisler" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Fatma Yüksel Çamur
1977'de Bursa'da doğdu. 1999'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. İslam Hukuku Anabilim Dalı'nda "İslam Hukuku ve Yahudi Hukuku'nda Helal-Haram Kavramları Açısından Gıdalar" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı (2003). Halen Hadis Anabilim Dalı'nda "Bilgi ve Değer Kaynağı Olarak Hadis Rivayetlerinde Temsilî Anlatım-

lar" ismindeki doktora çalışmasına devam eden yazar, Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Ferhat Gökçe
Dr.
1979'da Batman'da doğdu. 2001'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Şa'rânî ve Hadisleri Değerlendirmede Mîzân Yöntemi" ismindeki teziyle yüksek lisansını tamamladı (2004). "İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2010). Konulu Hadis Projesi'nde bir süre çalışan yazar, halen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

H. Musa Bağcı
Prof. Dr.
1965'te Yenifakılı-Yozgat'ta doğdu. 1990'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Beşer Olarak Hz. Peygamber" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1999). Halen Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği ve bölüm başkanlığı görevlerini yürüten yazarın, "Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı" ve "Sahabenin Anlama ve Kavrama Sorunu" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Habil Nazlıgül
Doç. Dr.
1959'da Çandır-Yozgat'ta doğdu. 1983'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İmam Şâfiî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri" isimli teziyle hadis doktoru oldu (1994). Halen Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak çalışmakta olan yazarın "Hadiste Metin İnşası" ve "Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu" gibi yayınlanmış eserleri bulunmaktadır.

Hale Çerçibaşı
1983'te Ankara'da doğdu. 2005'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri" adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı (2008). Halen aynı üniversitede "Hadis Tarihinde Bir İletişim Ağı Olarak Yazışmalar" adlı tezle doktora çalışmasına devam etmektedir. 2006 yılından itibaren Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Halis Aydemir
Prof. Dr.
1974'te Erzurum'da doğdu. 1995'te İTÜ Elektrik- Elektronik Fakültesi'nden mezun oldu. "el-Kavlü'l-Bedî' Adlı Eserin Edisyon Kritiği" teziyle doktor ünvanını kazanan (2004) yazarın, "Rivayetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer" ile "Kur'ân'a Göre Miras Taksimi" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Harun Reşit Demirel
Prof. Dr.
1955'te Konya'da doğdu. Kral Suûd Üniversitesi Eğitim Fakültesi "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" bölümünden mezun oldu (1989). "Yönetilme İlgili Hadislerin Bilimsel Değerlendirmesi" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1995). Yazar, halen Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürütmektedir.

Hasan Cirit
Prof. Dr.
1960'ta Şalpazarı-Trabzon'da doğdu. 1981'de yılında Samsun Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı taşra teşkilatında müftü ve vaiz olarak çalıştı. "Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1997). Yazar, halen aynı fakültenin Hadis Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Hayati Yılmaz
Doç. Dr.
1968'de Tokat'ta doğdu. 1990'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis İlminde Kudsî Hadisler" adlı teziyle yüksek lisansını (1992), "Toplumun İslâmî Yapılanmasında Sünnet" ismindeki teziyle de doktorasını tamamladı (1999). Halen Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Toplumsal Dönüşümde Sünnet" ile "Hz. Muhammed'in Aile ve Akraba Atlası" adlı yayımlanmış kitapları bulunmaktadır.

Huriye Martı
Prof. Dr.
1974'te Ankara'da doğdu. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye (Tahkik ve Tahlil)" konulu tezi ile doktorasını tamamladı (2005). Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Daire Başkanlığı görevini yürüten Martı, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde de öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Konulu Hadis Projesi kapsamında aktif görev alan yazarın, "Birgivî Mehmed Efendi, Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası" isimli çalışması yayımlanan eserlerindendir.

Hüseyin Hansu
Prof. Dr.
1967'de Bingöl'de doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1989) olan yazar, akademik hayata Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladı (1994). "Babanzâde Ahmed Naîm'in Hayatı ve Hadisçiliği" adlı teziyle yüksek lisansını (1996), "Mu'tezile ve Hadis" adlı teziyle doktorasını tamamladı (2002). Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev

yapan yazarın, "Mütevatir Haber" ismindeki çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Hüseyin Kahraman
Prof. Dr.
1969'da Kilis'te doğdu. 1992'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olan yazar, 2000'de "Mâturîdilikte Hadis Kültürü" isimli doktora çalışmasını tamamladı. Halen aynı fakültede Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliğine devam eden yazarın ayrıca "Kûfe'de Hadis" ve "Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râvîler" gibi yayınlanmış çalışmaları bulunmaktadır.

İbrahim Hatiboğlu
Prof. Dr.
1966'da Muğla'nın Fethiye ilçesinde doğdu. 1989'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İslâm'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı" başlıklı teziyle doktor unvanını aldı (1996). Halen Yalova İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği ve dekanlık görevini sürdüren yazarın, "Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları", "İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni", "Bulgaristan'da Dinî Islahat Düşüncesi" isimli çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

İsmail Hakkı Ünal
Prof. Dr.
1957'de Ankara'da doğdu. 1981'de ODTÜ Sosyal İlimler Bölümü'nden, 1982'de de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu" isimli teziyle doktor ünvanını kazandı (1990). Halen aynı fakültede dekanlık ve Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini yürütmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi olan yazarın,. "40 Hadis 40 Yorum" isimli kitabı yayımlanmış eserlerindendir.

Kadir Demirci
Doç. Dr.
1968'de Fatih-İstanbul'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1992) olan yazar, "Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı" ismindeki teziyle doktor ünvanını kazandı (2005). Halen Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürütmektedir.

Kadir Gürler
Prof. Dr.
1969'da Terme-Samsun'da doğdu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1993) olan yazar, "Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (2002). Halen, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü başkan yardımcılığı ve Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevlerini yürüten yazarın, "Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din: Hadisin Sosyo-politik Bağlamı ve Meşrûlaştırma" adlı çalışması, yayınlanmış eserlerindendir.

Kenan Oral
1983'te Samsun'da doğdu. 2005'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Literatüründeki Hâricîler ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı (2007). "el-Muvatta' Nüshaları ve Farklılık Nedenleri" konulu doktora teziyle çalışmalarına devam etmektedir. 2006'dan itibaren Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, halen Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Uzman Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Mahmud Esad Erkaya
Dr. Öğr. Üy.
1985'te Ankara'da doğdu. 2006'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hanefî Fakîhlerin Muhaddisler Tarafından Zayıf Hükmü Verilen Hadisleri Kullanma Nedenleri" ismindeki teziyle yüksek lisansını tamamladı (2009). Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak doktora çalışmalarına devam etmektedir.

Mahmut Demir
Dr.
1974'te Gaziantep'te doğdu. 1997 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Edebiyatında Tergîb-Terhîb Rivayetlerinin Değerlendirilmesi" adlı çalışmasıyla yüksek lisansını (2001), "Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Şiî-Sünnî İhtilafının Sünnî Hadis Rivayetine Yansımaları" isimli teziyle de doktorasını tamamladı (2010). 2007 yılından bu yana Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, halen Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Mahmut Kavaklıoğlu
Prof. Dr.
1960'ta Ladik-Samsun'da doğdu. 1983'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Sünnette İtidal" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (1995). Halen Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Temel İslam Bilimleri Bölüm Başkanlığı, Hadis Anabilim Dalı başkanlığı ve öğretim üyeliği görevlerini yürüten yazarın, "İmâm Mâlik-Abdürrezzâk Mukayesesi" ve "Sahâbîlerin Hz. Peygamber'i Anlama Çabası" gibi çalışmaları vardır.

Mahmut Yeşil
Prof. Dr.
1955'te Ilgın-Konya'da doğdu. 1977'de Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun oldu. "Va'z Edebiyatında Hadisler" ismiyle teziyle doktor unvanını kazandı (1996). Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis

Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Va'z Edebiyatında Hadisler" isimli çalışması, yayımlanmış eserlerindendir.

Mehmet Dinçoğlu
Doç. Dr.
1964'te Birecik-Şanlıurfa'da doğdu. 1987'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Dârekutnî ve Sünen Adlı Eseri" teziyle yüksek lisansını tamamladı (1993). "Ebû Davûd'un Sünen Adlı Eseri, Kaynakları ve Tasnif Metodu" teziyle de doktor unvanını aldı (2008). Yazar halen Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekan yardımcılığı ve Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini yürütmektedir.

Mehmet Bilen
Doç. Dr.
1968'te Silopi-Şırnak'ta doğdu. 1990'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Din görevlilerinin hadis bilgileriyle ilgili teziyle yüksek lisansını tamamlayan yazar, "İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar" teziyle doktor oldu. Akademik çalışmalarını Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde sürdürmektedir.

Mehmet Dilek
Dr. Öğr. Üy.
1970'te Olur-Erzurum'da Olur ilçesinde doğdu. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1993) olan yazar, "Sünnette Ceza Anlayışı" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2001). Halen Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'e geçen yazarın "Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte" adlı kitabı bulunmaktadır.

Mehmet Emin Özafşar
Prof. Dr.
1963'te Gerede-Bolu'da doğdu. 1987'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Zahid el-Kevseri, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği" başlıklı tezi ile yüksek lisansını tamamladı (1989). "Fıkhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar" adlı teziyle de hadis doktoru oldu (1995). Halen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi olan yazarın basılmış altı eseri bulunmaktadır. Müellif, aynı zamanda 23.10.2007'den beri Diyanet İşleri Başkanlığı Başkan Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Mehmet Görmez
Prof. Dr.
1959'da Gaziantep'te doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu olan Görmez, aynı fakültenin Hadis Anabilim Dalı'nda "Musa Carullah Bigiyef, Hayatı, Fikirleri ve Eserleri" adlı tezi ile yüksek lisansını tamamladı (1990). "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu" adlı çalışmasıyla da doktorasını bitirdi (1994). Yayınlanmış birçok eseri bulunan yazar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi iken 13.08.2003'ten itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı Başkan Yardımcılığı görevini yürütmüş, 11.11.2010 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanı olarak atanmıştır.

Mehmet Sait Toprak
Doç. Dr.
1971'de Muradiye-Van'da doğdu. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1996) olan yazar, "Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ûşî'nin Nisâbü'l-Ahbâr'ı" başlıklı teziyle doktor unvanını kazandı (2005). Halen Mardin Artuklu Üniversitesi'nde Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı başkanı olarak görev yapan yazarın, "Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma" isimli çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Mirza Tokpınar
Prof. Dr.
1956'da Bolvadin-Afyonkarahisar'da doğdu. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü mezunu (1978) olan yazar "Abdurrezzak b. Hemmam ve Musannefi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1998). Halen Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürüten yazarın, "Yahudi ve Hıristiyanlara Uymak" isimli çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Muhammet Ali Asar
Dr.
1977'de Karabük'te doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (2001) olan yazar, "Hadislerde Allah Tasavvuru" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2012). Halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Atama II Dairesi başkanı olarak görev yapmaktadır.

Muhammet Yılmaz
Prof. Dr.
Pozantı-Adana'da doğdu. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1991) olan yazar "Hadis Açısından Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'i Üzerine Bir İnceleme" teziyle doktor oldu (2000). Halen Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği ve dekan yardımcılığı görevlerini yazarın "İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler" adlı yayımlanmış bir eseri bulunmaktadır.

Muhittin Düzenli
Doç. Dr.
1975'te Sinop'ta doğdu. 1998'de Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun (1998) oldu. "Rivâyetlerin Sıhhatini Belirlemede İllet ve Şâz'ın Fonksiyonu" adlı teziyle doktorasını tamamladı (2008). Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliğini sürdürmekte

ve Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisinin Yayın Kurulu üyeliğini yapmaktadır.

Muhittin Uysal
Prof. Dr.
1957'de Güneysınır-Konya'da doğdu. 1979'da Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun oldu. "Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilaflı Haberler" isimli tezle doktor oldu (2000). Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini sürdüren yazarın, "Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme" adlı çalışması yayınlanmış eserlerindendir.

Murat Gökalp
Dr. Öğr. Üy.
1970'te İstanbul'da doğdu. 1994'te Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek Lisans (2001) ve doktorasını (2005) tamamladı. Halen Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapan yazarın, "Din Görevlilerinin Hadis'e Yönelik Tutumları ve Bilgi Düzeyleri (Dr. Ali Albayrak ile birlikte)" adlı çalışması yayımlanmış eserlerindendir.

Musa Erkaya
Doç. Dr.
1967'da Beyşehir-Konya'da doğdu. 1992'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (2004). Halen Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın çeşitli akademik dergilerde yayımlanmış çalışmaları mevcuttur.

Nevzat Aşık
Prof. Dr.
1946'da Balıkesir'de doğdu. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "Sahabenin Hadisleri Tahammul ve Nakli" çalışması ile hadis anabilim dalında doktor oldu. "el-Hemezânî Hayatı, Makâmâtı ve Tesiri", "Hz. Âişe'nin Hadisçiliği", "Sahte Sahabiler ve Uydurdukları Hadisler", "İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu" isimli eserleri neşredilenler arasındadır.

Nevzat Tartı
Prof. Dr.
1969'da Kumru-Ordu'da doğdu. 1991'de Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadislerin Tarihsel Boyutu" başlıklı tezi ile doktorasını bitirdi (2001). Halen Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hadisçilerin Zaman/Tarih Tasavvuru" adlı bir kitap çalışması bulunmaktadır.

Nihat Yatkın
Prof. Dr.
1955'te Erzurum'da doğdu. 1988'de Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbü'l-Musannefi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1998). Halen aynı fakültede Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili" isimli çalışması yayımlanmış eserleri arasında yer almaktadır.

Nimetullah Akın
Doç. Dr.
1970'te Pasinler-Erzurum'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu (1993) olan yazar "Untersuchungen zur Rezeption des Bildes von Maria and Jesus in der islamischen Geschichtsüberlieferungen" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (Heidelberg Üniv./Almanya, 2002). Halen Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı dekan yardımcılığı ve öğretim üyeliği görevlerini yürütmektedir..

Nuri Tuğlu
Prof. Dr.
1968'de Durağan-Sinop'ta doğdu. 1989'da Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. mezunu "Maturidi Kelam Ekolü Çerçevesinde Kelamî Hadislerin Değerlendirilmesi" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (2003). Halen aynı fakültede Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. "İslam'ın Şiddet Karşıtlığı" isimli çalışması yayınlanan eserlerindendir.

Ömer Özpınar
Doç. Dr.
1968'de Hüyük-Konya'da doğdu. 1992'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi (Buhari Örneği)" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2004). Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak" adlı kitabı yayımlanmış eserlerindendir.

Özcan Hıdır
Prof. Dr.
1967'de Bulancak-Giresun'da doğdu. 1992'de Medine İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "İsrailiyyat-Hadis İlişkisi: Hadis Yahudi Kültürü Tartışmaları" isimli teziyle doktor unvanını kazandı (2000). Halen Rotterdam İslâm Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dekanlığını yürüten yazarın, "Yahudi Kültürü ve Hadisler", "Avrupa'da İslamî Hayat", "Hadis Deryasından İnciler" isimli çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Rukiye Aydoğdu
1983'te Ankara'da doğdu. 2005'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi –Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde–" ismindeki teziyle yüksek lisansını

tamamladı (2008). Halen aynı üniversitede "Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri" adlı tezle doktora çalışmasını devam ettirmektedir. 2006 yılından itibaren Konulu Hadis Projesi'nde aktif olarak çalışan yazar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Diyanet İşleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Sadık Cihan
Prof.Dr.
Ayaş İlçesinde doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (1965). "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri" isimli teziyle Paris Sorbon Üniversitesi'nde doktor unvanını kazandı (1971). Atatürk Üniversitesi (1971-1984) ve Samsun Üniversitesi (1984-2001) İlahiyat Fakültelerinde çalıştı. 2001 de emekli oldu. "Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi", "Uydurma Hadislerin Doğuşunda Zındıkların Rolü", "Hadisler ve Ortaya Çıkış Sebepleri" ve " Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim" isimli çalışmaları yayımlanmış eserleri bulunmaktadır.

Salih Karacabey
Prof. Dr.
1957'de Çayıralan-Yozgat'ta doğdu. 1981'de Bursa Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. "Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu" ismindeki teziyle doktor oldu (1990). Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdüren yazarın, "Hadis Tenkidi", "Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Salih Kesgin
Doç. Dr.
1981'de Hendek-Sakarya'da doğdu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2003) ve Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi (2004) bölümü mezunu olan yazar "Hadisin Tespit ve Değerlendirilmesinde Anlama Sorunu" başlıklı teziyle doktor unvanını kazandı (2011). Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürütmektedir.

Salih Şengezer
1979'da Kastamonu'da doğdu. 2004'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadisleri Tedvin ve Tasnif Düşüncesinin Tarihsel Seyri" isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı (2007). Aynı üniversitede "Hadislerin Anlaşılmasında Edebî Sanatların Etkisi' konulu doktora çalışmasına devam etmektedir. 2006 yılından bu yana Konulu Hadis Projesi'nin muhtelif kademelerinde çalışan Şengezer, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Uzman Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Saliha Türcan
Dr.
2000'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Ferrâ'nın Kıraatlere Yaklaşımı" adlı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (2003). "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü –İbn Kesîr Tefsiri Örneği Üzerinden–" adlı çalışmasıyla da doktor unvanını kazandı (2011). Konulu Hadis Projesi'nde aktif görev yapmış olan yazar, halen Antalya İl Müftülüğü'nde vaize olarak görev yapmaktadır.

Selçuk Coşkun
Prof. Dr.
1966'da Gümüşhane'de doğdu. 1989'da Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Bir Muallim Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Telakkisi" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1996). Halen Bayburt Üniversitesi Rektörü olarak görev yapan yazarın, "Hadise Bütüncül Bakış" ile "Sünnet ve Gelenek" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Soner Gündüzöz
Prof. Dr.
1970'te Eskişehir'de doğdu. 1994'te Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Sibeveyh'te Kelime Yapısı" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2002). Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapan yazarın "Kur'an'ın Eşsiz Dili: Kur'an'da Gramer Yanlışı İddialarına Cevap" ve "Arap Düşüncesinin Büyübozumu: Arap Dilbiliminin Felsefî ve İdeolojik Yapılanması" gibi yayımlanmış çalışmaları vardır.

Suat Koca
Dr. Öğr. Üy.
1978'de Ankara'da doğdu. 2002'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Halen aynı fakültede Hadis Anabilim Dalı araştırma görevlisi olarak çalışmakta ve "Ahlak Hadisleri ve Değerlendirme Esasları" konulu doktora çalışmasını sürdürmektedir. Yazar, ayrıca 2006-2011 yılları arasında Konulu Hadis Projesi'nin muhtelif kademelerinde görev yapmıştır.

Süleyman Doğanay
Doç. Dr.
1970'te Yeşilhisar-Kayseri'de doğdu. 1995'te Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hadis Rivâyetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (2006). Halen Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesidir.

Talat Sakallı
Prof. Dr.
1959'da Yalvaç-Isparta'da doğdu. 1983'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Aynî'nin Hadis Kültüründeki Yeri" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1987). Halen

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hadislerle Hoşgörü ve Kolaylık", "Rüya ve Hadis Rivayeti" ve "Hadis Tartışmaları" adlı çalışmaları yayımlanmış eserleri arasındadır.

Tevhit Bakan
Doç. Dr.
1951'de Pasinler-Erzurum'da doğdu. 1975'te Erzurum Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun oldu. "Sahabenin Adâleti" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1993). Halen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır.

Veli Atmaca
Prof. Dr.
1965'te Korkuteli-Antalya'da doğdu. 1988'de Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Ebû Bekr el-Beyhakî ve Kitâbü'd-De'avâti'l-Kebîri'nin Tahkîk ve Tahrîci" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1997). Halen Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürüten yazarın, "Hadislerde Rukye" ve "Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi" adlı çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Yavuz Köktaş
Prof. Dr.
1969'da Of-Trabzon'da doğdu. 1993'te Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Metin Tahlili Açısından Fethu'l-bârî ve Umdetu'l-kârî'nin Mukayesesi" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1999). Halen Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Hadis Usûlü Yazıları" ve "Hadis ve Yorum" adlı çalışmaları yayınlanmış eserleri arasındadır.

Yavuz Ünal
Prof. Dr.
1963'te Fatsa-Ordu'da doğdu. 1988'de Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Cumhuriyet Türkiyesi Hadis Çalışmaları" adlı teziyle yüksek lisansını (1993), "Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Tespit ve Değerlendirmede Aklın Rolü" adlı teziyle doktorasını tamamladı (1997). Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dekanı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi olan yazar, Konulu Hadis Projesi'nde editörlük görevini üstlenmiştir. Ünal'ın "Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış" ve "Hadis Geleneğinde Metin Bilinci" çalışmaları yayımlanan eserlerindendir.

Yıldıray Kaplan
1978'de Köyceğiz-Muğla'da doğdu. 1999'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı Konya-Selçuk Eğitim Merkezi İhtisas Kursu'nu bitiren yazar, "Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî'nin Hadisçiliği" konulu doktora çalışmasına devam etmektedir. Kaplan, halen Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İşleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır.

Yunus Macit
Prof. Dr.
1964 Çarşamba-Samsun'da doğdu. 1987'de Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi' nden mezun oldu. "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çevre" ismindeki teziyle doktor unvanını kazandı (1997). Halen aynı fakültede İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı Bölüm Başkanlığı görevini yürüten yazarın, "Ömer b. Abdülaziz'in Hadis Kültüründeki Yeri" adlı çalışması yayımlanmış eserleri arasındadır.

Yusuf Ziya Keskin
Prof. Dr.
1963'te Şanlıurfa'da doğdu. 1985'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Ebu Nuaym el-İsfahani'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1995). Halen Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyeliği görevini yürüten yazarın, "Nebevi Hoşgörü" adlı çalışması yayımlanmış eserleri arasındadır.

Zekeriya Güler
Prof. Dr.
1959'da Adana'da doğdu. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olan yazar, "Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri" adlı teziyle doktor unvanını kazandı (1993). Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı'nda görev yapan yazarın, "Hadis Günlüğü" ve "Hz. Peygamber Toplum ve Aile" gibi çalışmaları yayımlanmış eserlerindendir.

Zişan Türcan
Doç. Dr.
1976'da Ankara'da doğdu. 1998'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. "Hattâbî ve İbn Hacer'in Buhârî Metinlerine Yaklaşımları" isimli teziyle yüksek lisansını (2002), "Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri" konulu teziyle doktora çalışmasını tamamladı (2008). Konulu Hadis Projesi'nde aktif görev alan yazar, halen Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı'nda yardımcı doçent olarak görevini sürdürmektedir.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
as	: aleyhisselam
AÜİFD	: *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*
b.	: İbn
bkz.	: bakınız
bnt.	: Bint
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
haz.	: hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAV	: İslâm Araştırmaları Vakfı
md.	: maddesi
no	: numara
ra	: radiyallâhu anh/anhâ/anhümâ/anhüm
s.	: sayfa
S.	: sayı
sav	: sallâllâhu aleyhi ve selem
t.y.	: baskı tarihi yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: baskı yeri yok
Yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla.

Hadis ve sünnet, Kur'an'ın beyanı olması cihetiyle Müslümanların inanç, ibadet ve ahlâk esaslarını, dünya görüşlerini, hayat tarzlarını ve değer yargılarını tesis eden temel kaynaktır.

Sünnet, Kur'an'ı hayata aktaran bir vasıta olmanın yanında, Müslümanların varlık, bilgi ve değer tasavvuruna da kaynaklık eder. İslâm toplumlarının bölge, ırk, soy, yapı ve kültür farklılıkları ne olursa olsun ortaya koydukları maddî ve manevî bütün eserlerde Kur'an'ın ve sünnetin izleri vardır. İslâmiyet'in kısa sürede dünyaya yayılmasında, yerleştiği bölgelerde sürekliliğinin sağlanmasında, farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan mensupları arasında ortak bir yaşama biçiminin oluşmasında Sünnet-i Nebeviyye'nin rolü büyük olmuştur. Sünnet aynı zamanda asr-ı saadeti şimdiki zamana taşıma gayretinin de ana vasıtası olarak görülmüştür.

Resûl-i Ekrem'i (sav) bütün yönleriyle yeni nesillere anlatmasının yanı sıra onun (sav) sünnetini çağlara taşıyan en önemli vasıta olarak hadis, erken dönemlerden itibaren İslâm ümmetinin ilgi odağı olmuştur. Din ve dünya tasavvuruna ilişkin pek çok rivayet, muazzam bir külliyata dönüşmüş, zengin bir literatüre vücut vermiştir. Hadis âlimleri, bir yandan Resûl-i Ekrem'in (sav) hadis mirasını aslına uygun bir biçimde aktarmaya çalışırken, diğer taraftan sünnetin ilke ve değerlerini yaşanır kılmak için çaba göstermişlerdir. Hadis tarihi boyunca klâsik hadis kaynaklarımızı anlamak ve yorumlamak için gösterilen çabaların bir bakıma metin ile hayat arasında köprü kurmaya yönelik olduğu söylenebilir.

Klâsik hadis kaynaklarımızın her isteyenin rahatlıkla yararlanabileceği türden eserler olmadığı açıktır. Bu kaynaklardaki hadislerin mesajını kendi zamanlarına taşıma ve güncelleme gayreti, her çağdaki muhaddisleri harekete geçirmiştir. Bu maksatla hemen her dönemde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yakın tarihimiz de bu türden çalışmalara tanıklık etmiştir.

Bu manada Cumhuriyet döneminde TBMM'nin iradesiyle hazırlatılan bir hadis eserine değinmek yerinde olacaktır. 21 Şubat 1925 tarihinde, kuruluşunun henüz ikinci yılında, Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi TBMM'de görüşülürken meclis gündemine bir önerge taşınmış ve Kur'an-ı Kerim'in ve bazı İslâmî eserlerin telif ve tercümesine karar verilmiştir. İlk başlarda, elinizdeki, *Hadislerle İslâm* adlı esere benzer bir külliyat telif edilmesi düşünülmüşse de sonradan *Sahîh-i Buhârî*'nin Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (893/1488) tarafından hazırlanmış olan *Tecrîd-i Sarîh* adlı muhtasarının tercüme ve şerh edilmesi uygun görülmüştür. Bu vazife Dârulfünun müderrislerinden Babanzâde Ahmed Naim'e (1872-1934) verilmiş, ancak yazarın üçüncü cildi yayına hazırlandıktan sonra vefatı üzerine eksik kalan bu hizmeti tamamlama görevi Kâmil Miras'a (1875-1957) tevdi edilmiştir. Kâmil Miras, kalan dokuz cildi on yıl içinde tamamlamış ve eser 1947 yılında basılmıştır. *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* içerik ve üslubuyla bugün de ilmî değerini korumakta ve seçkin bir hadis kaynağı olarak kabul görmektedir.

Cumhuriyet döneminde Sevgili Peygamberimizin (sav) hadis-i şeriflerini halka ulaştırmak maksadıyla kaleme alınan ve pek çoğu münferit çalışmalardan oluşan başka eserler de olmuştur. Ancak elinizdeki eser, kapsam, katılım, altyapı, içerik ve üslup açısından gerek tarihteki ve gerekse günümüzdeki herhangi bir eser ile mukayese edilemeyecek bir özellik arz etmektedir.

Hadislerle İslâm başlığını taşıyan bu eser Sevgili Peygamberimiz (sav) tarafından sergilenen örnek tutum ve davranışları, onun (sav) söz ve hadislerindeki mesajları; kısacası onun (sav) çağlar üstü örnekliğini sade ve anlaşılır bir dille günümüz insanına ulaştırmayı amaçlayan, özelde Anadolu insanının genelde İslâm toplumunun modern zamanlardaki problem ve ihtiyaçlarını dikkate alan, hedef kitle olarak ortalama okuyucuya hitap ettiği için teknik olarak hadis ilminin sorunlarını okuyucuya açmayan, ülkemizdeki hadis uzmanlarının birikimlerinden yararlanan, seksen beş yazarın katkı sunduğu katılımcı bir çabanın ürünüdür. Aslında "Konulu Hadis Projesi" olarak adlandırılan proje kapsamında iki ürün ortaya çıkmıştır. Bunlar, "Elektronik Veri Tabanı-Hadis Bilgi Bankası" ve *Hadislerle İslâm* adlı hadis külliyatıdır.

Konulu Hadis Projesi ile öncelikle temel hadis kaynaklarındaki hadis rivayetlerinin bir araya toplanması ve konularına göre güncel bir bakış

açısıyla yeniden tasnif edilmesi amaçlanmış, bunun için de bir veri tabanı hazırlanmıştır. Bu veri tabanı, yayımlanan kitap ile ilişkili olduğu kadar ondan bağımsız bir mahiyete de sahiptir. Elektronik veri tabanında iki yüz binden fazla kayıt yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra on dokuz temel hadis kaynağındaki rivayetler bu veri tabanına kaydedilmiştir. Bu rivayetler beş bin kadar konu başlığı ile ilişkilendirilerek klâsik hadis külliyatında bulunmayan birtakım konular da güncel başlıklar altında yeniden tasnif edilmiştir. Elde edilen bu başlıklar, daha sonra, kitapta yer alması düşünülen üç yüz elli civarındaki ana başlık altında toplanmıştır. Böylece bu hadisler yazarlara elektronik ortamda kolaylıkla ulaştırılmış, ayrıca kitaptaki her bilgi bu sistem sayesinde rahatlıkla denetlenmiştir. Elinizdeki eser, böyle bir teknolojik alt yapı desteğiyle hazırlanmıştır.

Hadislerle İslâm'a gelince, eser bir mukaddime, bir giriş ve sekiz ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır:

1. Allah, Âlem, İnsan ve Din
2. Bilgi
3. İman
4. İbadet
5. Ahlâk
6. Sosyal Hayat
7. Tarih ve Medeniyet
8. Ebedî Hayat, Ahiret.

Mukaddimede hadis tarihi ve literatürü, sünnet ve hadisi doğru anlamada temel ilke ve prensipler, Konulu Hadis Projesi'ni ortaya çıkaran şartlar (esbâb-ı mûcibe) ve elinizdeki kitabın ilkeleri, dil ve üslubu, bilimsel düzeyi ve metin iyileştirme süreci gibi hususlarda bilgiler verilmektedir. Sünnet ve hadise ilişkin temel bilgiler içermesi ve eserin hazırlanma süreçlerinde takip edilen usûl ve metotları anlatması bakımından öncelikle mukaddimenin okunması faydalı olacaktır.

Kitaptaki konuların/makalelerin yazımında belli ilkeler gözetilmiştir. Kur'an, sünnet ve sîret birlikteliğini metne yansıtmak, Kur'an-sünnet bütünlüğünü, sünnetin iç bütünlüğünü, hadislerin hayat bulduğu bağlam ve ortamı, sebeb-i vürudlarını göz önünde bulundurmak, aynı şekilde metinler arası iç bütünlüğe riayet etmek; yaşadığımız çağın gerçeklerini, niteliğini ve edebî zevkini dikkate almak, geçmişi bugünün algısıyla tasavvur etmekten sakınmak, hadislerde geçen kelime, deyim ve kavramla-

rın Resûl-i Ekrem (sav) dönemindeki anlamlarını tespit etmek bunlardan birkaçıdır. Ayrıca eser temel olarak hadis alanındaki birikimi ve hadis kültürünü ortalama okura taşımayı ve günümüz insanına İslâm mesajını hadislerle vermeyi hedeflediğinden, makalelerde râvi ve senedle ilgili teknik bilgilere ve hadis alanındaki akademik problemlere değinilmemiş; tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi bilimlere ilişkin teknik tartışmalara da yer verilmemiştir. Özellikle fıkhî konular her mezhebin kaynak kitaplarına bırakılmış, ilgili yazılarda fıkhî ihtilaflar yerine konunun hikmet yönü üzerinde durulmuştur.

Konu yazımında "hadislerin hadislerle yorumu" şeklinde ifade edilebilecek bir yaklaşım tarzı benimsenmiştir. Bir hadis metninin, hatta isnadının satır aralarında kalmış birtakım bilgilere dahi yeri geldiğinde tarihsel ve kültürel bir değer atfedilmiştir. Ancak her konuda, ilgili rivayetlerin tamamının kullanılamadığını ifade etmemiz gerekir. Zira kitapta yer alan konuların pek çoğu hakkında yüzlerle hatta binlerle ifade edilebilecek sayıda hadis bulunmaktadır. Sayfa ve kelime sınırlaması nedeniyle her konuda yaklaşık otuz hadis kullanılmıştır. Bu hadislerin mana itibariyle kuşatıcı olmasına ve metinde kullanılamayan diğer hadislerin de içeriğini yansıtacak nitelikte olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca çok uzun olan, birden fazla konusu bulunan, metni tamamen zikredilmeyen veya daha önce verilen metinden sadece birkaç kelime farklılığı olan hadisler, konu bütünlüğü dikkate alınarak mezcedilmiş ve atıf yoluyla zikredilmiştir.

Hadislerle İslâm, konu yazım tekniği ve içeriği itibariyle özgün bir tarza sahiptir. Her şeyden önce bu kolektif çalışma, muhtelif konularla ilgili hadislerin alt alta sıralandığı bir derleme değil; konu merkezli bir eserdir. Eserde, muayyen bir konuya dair tüm rivayetler, girişi, gelişmesi, sonucu ve kurgusu olan bir yazı sistematiği içinde harmanlanarak/yorumlanarak sunulmuştur. Bir konu, Kur'an ayetleri başta olmak üzere ilgili tüm rivayetler ışığında bütüncül bir bakış açısıyla etraflı bir biçimde ele alınmıştır. Resûl-i Ekrem'in (sav) örnek hayatı, sünneti ve uygulamaları, meydana getirdiği ilk İslâm toplumu, hadisler aracılığıyla resmedilmeye çalışılmıştır.

Konu yazımında mümkün olduğunca kuşatıcı, özgün ve çarpıcı başlıklar belirlenmiştir. Eserde yer alan bütün konularda, başlıktan sonra, ortalama beş hadise yer verilmiştir. 'Serlevha hadis' adı verilen bu rivayetlerin sahâbî râvisi, Arapça metni, Türkçe tercümesi ve kaynağı da belirtilmiştir. Serlevha hadisler, muteber kaynaklardan ve konunun ana fikrini

yansıtan kapsamlı hadislerden seçilmiştir. Metinlerin yazımında, anlatım tarzı olarak bazen tasvir edici, çoğunlukla da tahkiye yöntemi denilen öyküleyici anlatım biçimi tercih edilmiştir. Özellikle metinlerin girişinde konuyla ilgili bir hadisin hikâyesi anlatılmış ve okuyucunun, hadisi zihninde canlandırarak algılaması amaçlanmıştır. Hadisin vârid olduğu zaman, mekân, durum ve hadiste geçen kişiler tespit edilmiş ve bu çerçevede bir tahkiye ile konuya başlangıç yapılmıştır. Bir hadisi doğru anlamak için gerektiğinde o hadisin tüm tarikleri/varyantları araştırılmıştır. Hadisi nakleden sahâbî hakkında nitelendirici kısa bir bilgi verilmesi yazıları akıcı kılan bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında geleneksel izahlardan büyük oranda istifade edilmiştir. Bu bağlamda hadisin yanı sıra tefsir, siyer ve tarih kaynakları ile hadis şerhleri en çok müracaat edilen eserler olmuştur. Ayrıca metinlerde yer alan rivayette geçen ve metnin anlaşılması açısından önem taşıyan bazı şahıslar, râviler, kabileler, şehirler/mekânlar ve kavramlar ile ilgili kısa bilgiler, konu bütünlüğünü bozmayacak biçimde metne yansıtılmış; hadislerin Türkçeye aktarılmasında ise hadiste verilen mesajın en yalın ve anlaşılır bir biçimde okuyucuya sunulması hedeflenmiştir.

Hadislerle İslâm'ı oluşturan makalelerdeki bilgiler temelde Kur'an-ı Kerim'e ve on dokuz hadis kitabına dayanmaktadır. Bunların dışında konu yazımında kullanılan bilgilere kaynaklık eden iki yüzden fazla esere atıfta bulunulmuştur. Dipnotlarda gösterilen kaynakların başında yer alan rumuzlar (ID numaraları), Konulu Hadis Projesi'nin web tabanındaki kayıt numaralarıdır.

Eserin tamamında kullanılan ve atıfta bulunulan ayet ve rivayetlerin toplamı –mükerrerleriyle birlikte– 25.147'dir. Tekrarsız olarak atıfta bulunulan rivayetlerin sayısı ise 9.782'dir. Bu istatistikî bilgiler, eseri okuyanların dikkate değer düzeyde hadis bilgisi ve kültürüyle buluşacağı anlamına gelmektedir. Ancak eser, asla bütün sahih hadisleri kuşatma iddiası taşımadığı gibi, bu kitapta yer almayan hadislerin sahih ve geçerli olmadığı iddiasında da bulunmamaktadır. Esasen eserde hadislere karşı 'sahih/sahih değil' gibi bir ayrıştırmaya dayalı yaklaşım izlenmemiştir. Hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesinin kendi içinde önemli ve faydalı tarafları bulunsa da bunun hadislerin rivayet dönemine özgü bir bilgi tasnifi olduğu unutulmamalıdır. Hadis rivayetleri ile İslâm toplumunun dinî, ahlâkî, kültürel, tarihsel ve toplumsal kabul ve değerleri arasında sıkı bir

irtibat bulunduğu düşünüldüğünde, hadis rivayetlerini değerlendirmek için onların sıhhati ve sübutu hakkında verilecek *sahih*, *hasen* veya *zayıf* gibi hükümlerle iktifa etmenin daraltıcı bir yaklaşım olduğu düşünülebilir. Bu noktada hadis rivayetlerine yönelik anlayıcı, açıklayıcı, kuşatıcı, tutarlı, bütünlükçü ve işlevsel yaklaşımları dikkate almak yerinde bir tavır olarak görünmektedir.

Kitaptaki makaleler içerik, bütünlük, tutarlılık ve üslup açısından yukarıda belirtilen ölçütler çerçevesinde üst kurul üyeleri ve proje bünyesinde çalışan uzmanlar tarafından değerlendirilmiş ve genel olarak beş aşamalı bir incelemeye tâbi tutulmuştur. Bu inceleme esas itibariyle, seksen beş farklı yazar tarafından kaleme alınan ön metinler arasında belli bir uyum ve birlikteliğin sağlanmasına yöneliktir. Ancak gerek metinlerin yazımı ve tashihi sırasında gösterilen çabalar, gerekse eserin Diyanet İşleri Başkanlığı himayesinde varlık bulması kitabın oluşumuna katkı veren akademik heyetin bilimsel sorumluluğunu ortadan kaldırmadığı gibi, eserin yanlış ve hatadan azade olmasını da gerektirmez. İslâm ilim geleneği içinde kaleme alınan bütün kitaplar, bir yönüyle, "Kur'an'dan başka hiçbir kitap hatasız değildir." tespitinin birer numunesidir. Bu itibarla yapıcı ve anlamlı her eleştirinin dikkate alınacağı özellikle belirtilmelidir.

Hadislerle İslâm, okuyucuyu Hz. Peygamber'in (sav) rahmet ve hikmet dolu dünyasını keşfetmeye davet eden bir çağrı olarak görülmelidir. Allah Resûlü'nün (sav), hadislerden süzülüp gelen kutlu nefesini hissetmek, onun (sav) gönüllere hayat veren âb-ı kevserinden kana kana içmek; onun (sav) hakikat çağrısına kulak vermek; onun (sav) imanına, ibadetine, ahlâkına, takvasına, örnekliğine, değerlerine, dualarına, beşerî münasebetlerine tanıklık etmek; onun (sav) varlık ve bilgi ufkunda seyreylemek, tarihin ve medeniyetin önemli kavşaklarında onun (sav) izini sürmek ve nihayet varlık âleminin ötesine ve sonsuzluğun bilgisine ulaşmak isteyenlere, bu davete icabet etmek tavsiye edilir.

Yaklaşık altı yıllık sistemli, yoğun ve kolektif bir emeğin mahsulü olan bu eser; çok sayıda ilim aşığı insanın gayret ve katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Üst kurul görevlerinden teknik alt yapı hizmetlerine, metin yazma süreçlerinden editörlük ve redaksiyon işlemlerine kadar her alanda görev alan proje ekibinin her bir üyesi ayrı ayrı teşekkür ve tebriki hak etmektedir.

Heyet tarafından defalarca gözden geçirilen metin, Din İşleri Yüksek Kurulu'nca yeniden incelenmiş ve gerekli mülahazalarla beslenmiştir.

Proje başlangıcından tamamlanmasına kadar Türkiye Diyanet Vakfınca maddi olarak desteklenmiştir. Bu önemli Projenin hayat bulmasında irade ve himayelerini esirgemeyen Diyanet İşleri Eski Başkanlarımız Prof. Dr. Ali BARDAKOĞLU ve Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ ile Diyanet İşleri Başkanımız Prof. Dr. Ali ERBAŞ'a şükranlarımızı arz ediyoruz.

Hadislerle İslam'ın, ülkemiz, insanımız, İslam âlemi ve tüm insanlığın; Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa'yı (sav) daha yakından ve doğru tanımasına ve severek örnek almasına yardımcı olması duasıyla…

Diyanet İşleri Başkanlığı

MUKADDİME

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A) Din-Vahiy-Nübüvvet

İnsan, eşref-i mahlukâttır. En güzel surette yaratılmış, akıl ile donatılmış bir varlıktır. Allah'ın mükerrem kıldığı, aralarından elçiler seçerek dünya hayatında bir varoluş sınavına tâbi tuttuğu gaye varlık insan. İnsanın varlık gayesi Allah'ın varlığını, birliğini ve hâkimiyetini kabul edip sadece O'na kulluk etmektir.

Allah, âlemi insan aklının kavrayabileceği mükemmel bir düzenle yaratmıştır. Bu düzen, insan aklını Kâdir-i Mutlak olan, eşi ve benzeri olmayan bir tek ilâhın varlığını ve hükümranlığını kabul etmeye çağırır. "Akıl sahiplerini kendi istekleri ile iyilikleri yapmaya sevk eden ilâhî bir nizam"[1] şeklinde tanımlanabilecek olan *din* de insanı Allah'a imana, itaat ve kulluk etmeye davet eder. Din, bireysel ve toplumsal birçok imanî ve ahlâkî ilkeler getirerek insana Allah'a kulluğun yol ve yöntemlerini öğretir. Kur'ân-ı Kerîm'de; *"(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz o Kitab'ı sana hak olarak indirdik. Öyle ise sen de dini Allah'a has kılarak O'na kulluk et."* ve *"Oysa kendilerine, dini yalnız Allah'a halis kılıp O'nu birleyerek Allah'a kulluk etmeleri, namazı kılmaları, zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte doğru din budur."*[2] âyetleriyle bu hakikate işaret edilmiştir. Yine Kur'an'ın beyanı vechile *"Allah katında din İslâm'dır."*[3]

İslâm, insan tabiatına ve fıtrata en uygun dindir. İslâm'ın özü, Allah'a tam teslim olmayı ve sadece O'na kul olmayı ifade eden "hanîflik"tir. Nitekim Yüce Allah, *"(Habibim) sen yüzünü bir hanîf olarak (dini sadece Allah'a has kılarak) dine, Allah'ın o fıtratına çevir ki O, insanları bunun üzerine yaratmıştır..."*[4] buyurmuş, Resûlullah (sav) da bir hadisinde Allah'ın bütün insanları hanîf olarak yarattığını söylemiştir.[5] Bir başka hadiste Allah'ın en sevdiği din olarak ifade edilen[6] "hanîflik", Kur'an'da, *"Millete İbrâhîme hanîfen"*[7] ifadesiyle İbrâhim Peygamber'e izafe edilmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) peygamberlik geleneği içinde kendisini, bir

[1] Elmalılı, *Hak Dini*, I, 92-93.
[2] Beyyine, 98/5.
[3] Âl-i İmrân, 3/19.
[4] Rûm, 30/30.
[5] M7207 Müslim, Cennet, 63.
[6] HM2107 İbn Hanbel, I, 236.
[7] Bakara, 2/135.

binanın eksik kalmış son tuğlasına benzetmiştir.[8] Bütün peygamberler Allah'tan aldıkları ve özde aynı olan dini/İslâm'ı tebliğ etmişler ve risâlet Hz. Peygamber'le (sav) son bulmuştur.

Din, sadece Allah-insan ilişkisini düzenleyen gizli ve mücerret bir kabul değildir. O, aynı zamanda insanın hemcinsleriyle ve tabiatla olan ilişkilerini belli ölçülere bağlayan mânevî değerler bütünüdür. Zira Allah'ın peygamberleri aracılığıyla insanlığa gönderdiği vahyin hedefi, insan aklını, gönlünü ve inancını her türlü şüphe ve şaibeden arındırmak *(ihlâs)*, insanın Yaratıcı'sına karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmesini sağlamak *(takva)* ve insanlık için Yüce Allah'ın tayin ettiği ölçülere göre bir dünya hayatı tesis etmektir *(İslâm)*. Böylece bir taraftan kâinatı müşahede ederek ve inceleyerek tabiatın düzenini keşfetmekle emrolunan insanoğlu, diğer taraftan bu düzeni yaratan Allah'a teslim olmaya, kulluk ve taatıyla da bu teslimiyetini göstermeye davet edilmiştir. Bu davet, tarih boyunca Allah tarafından insanlar arasından seçilen peygamberler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Kur'an'da âdemoğlu ile Allah arasında yapılan bir sözleşmeden bahsedilmektedir. Buna göre, insan dünyada işleyeceği kötülüklerden kendisinin sorumlu olduğunu kabul edecektir.[9] İşte peygamberler, daha insan yaratılmadan önce onun özüne yerleştirilen ve dünyaya geldikten ve kendini fark ettikten sonra da bilincinde ve vicdanında yerleşik bulunan sözleşmeyi ona hatırlatmakla görevlendirilmişlerdir. Hz. Âdem'den (as) Hz. Muhammed'e (sav) kadar tarihin çeşitli zamanlarında, farklı bölgelere birçok peygamber gönderilmiştir. Bu peygamberlerin çoğu, kendilerini uyarmakla görevlendirildikleri toplumların içinden seçilmişlerdir. Allah'ın elçilerinin insanüstü vasıflara sahip melekler arasından değil de insanlar arasından seçilmiş olmaları, zaman zaman inkârcılar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Nitekim Kur'an'da, *"Sizi uyarması ve sizin de Allah'a karşı gelmekten sakınıp rahmete ulaşmanız için, içinizden bir adam aracılığı ile Rabbinizden size bir zikir (vahiy ve öğüt) gelmesine şaştınız mı?"* buyrulmaktadır.[10] Bu şaşkınlığı yaşayanlara karşı Kur'an, peygamberlerin birer melek olmadıklarını, çarşı ve pazara giden, yiyip içen birer insan olduklarını hatırlatmıştır.[11] Din, insan içindir ve bir insan aracılığıyla insanlığa getirilmiştir. İlâhî bildiriler ancak *insan* bir peygamber vasıtasıyla insan hayatında karşılığını bulabilirdi. Bunun için de dini insanlara tebliğ etmekle görevli olan elçiler, bu dinin nasıl yaşanacağını ve hayata aktarılacağını bizzat göstererek halklarına önderlik etmişlerdir.

[8] B3535 Buhârî, Menâkıb, 18.
[9] A'râf, 7/172-173.
[10] A'râf, 7/63.
[11] Furkân, 25/20.

İnsanın her türlü maddî ihtiyacına karşılık olarak yeryüzünde çeşitli nimetler var eden Cenâb-ı Hakk'ın, onun ruhsal ve mânevî ihtiyaçlarını göz ardı etmesi düşünülemez. Allah (cc) bildirilerini *vahiy* olarak bilinen özel bir iletişim yoluyla elçilerine iletmiştir. Nitekim bir âyette, *"Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir."*[12] buyrulmaktadır. İlâhî iradenin insan hayatına müdahalesini ifade eden vahyin tek şahitleri, onu alan resûllerdir. Peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırılan ilâhî bildiriler, bizzat peygamberlerin örnekliği ile görünür ve yaşanır kılınmıştır. Nitekim *"Biz her peygamberi sırf, Allah'ın izni ile kendisine itaat edilmek üzere gönderdik..."*[13] âyetinde ilâhî gayenin esasen insanların peygambere uymaları olduğu ifade edilmektedir. Allah (cc) akıl ve irade sahibi kıldığı insanın, peygamberlerin telkinlerini ve uyarılarını dikkate alarak ve özgür iradesini kullanarak hakikate ulaşmasını dilemiştir: *"İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi..."*[14]

Din insanlara iki kaynak vasıtasıyla ulaşmıştır. Bu kaynaklar, vahiy ve vahyin şekillendirdiği peygamberlerin kişilikleri, yaşantıları, söz ve davranışlarıdır. Bu iki kaynak dini anlamada ayrılmaz bir bütünlük oluştururlar. Dinin tam anlamıyla kavranması, birey ve toplum hayatına yansıması ancak bu bütünlüğün korunmasıyla mümkündür. Bugün için Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (sav) söz ve davranışları, yani sünneti bütün inananlar için İslâm'ın vazgeçilmez ve birbirinden ayrılamaz iki temel kaynağıdır.

B) Sünnet ve Hadis

Hz. Peygamber'in İslâm dinindeki yerini kavramadan onun sünnet ve hadisinin önemini anlayabilmek güçtür. Her şeyden önce Allah'ın Kitabı'nın mübelliği ve en iyi tercümanı olan Hz. Peygamber, bir Müslüman için yegâne hayat ölçüsü ve en mükemmel şahsiyet örneğidir. Nitekim Allah (cc), *"Gerçekte Allah Resûlü'nde sizin için güzel bir örnek vardır."*[15] buyurmaktadır. Yüce Allah, Hz. Peygamber'in tüm inananlar için örnek olduğunu söylediğine göre, kendisinden sonraki kuşaklar onun bu örnekliğini hayatlarına nasıl yansıtacaklar? Bu sorunun cevabı, her şeyden önce Hz. Peygamber'in bıraktığı bilgi mirasının iyi ve doğru bir biçim-

[12] Şûrâ, 42/51.
[13] Nisâ, 4/64.
[14] Bakara, 2/213.
[15] Ahzâb, 33/21.

de korunmasıyla mümkün olabilirdi. Bu yüzden İslâm toplumunun çok erken döneminden itibaren bu durumun bilincinde olan İslâm âlimleri, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarını kayıt altına almayı bir sorumluluk addetmişlerdir. Sünnet ve hadis mirası, ilk nesilden itibaren Müslümanların ibadet ve ahlâka dair hususlarda olduğu gibi günlük yaşantılarında ortaya çıkan sorunların çözümünde de vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmuştur.

Resûlullah (sav), kendisine indirilen vahyin tebliği yanında onun *tebyîn*i yani açıklanmasıyla da görevlendirilmişti. Onun Kur'an âyetlerine ilişkin yaptığı açıklamalar, tefsir veya yorumlar *"hadis"*, ilâhî buyrukları hayata geçirmek suretiyle gösterdiği uygulamalar da *"sünnet"* olarak adlandırılır. Nitekim Abdullah b. Ömer, kendisine, "Biz Kur'an'da korku namazını (savaş ortamında kılınan namazı) ve hazar namazını (olağan şatlarda yolculuk dışında kılınan namazı) bulduğumuz hâlde, neden sefer namazını (yolculukta kılınan namazı) bulamıyoruz?" diye sorulduğunda, "Biz bir şey bilmezken, Allah bize Muhammed'i gönderdi ve biz de onun ne yaptığını görmüşsek, öyle yapıyoruz." cevabını vermiştir.[16]

Sünnet ile hadis aynı şeyi ifade etmemektedir. Ancak zaman zaman ikisi aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu iki kavramın tam olarak ne ifade ettiğini anlamadan nebevî bilgi mirasını bugüne taşımak mümkün değildir.

1. Sünnet

Kelime olarak "yol, güzergâh, âdet, gidişat ve davranış tarzı" gibi anlamlara gelen *"sünnet"* sözcüğü, "yeni bir şekil vermek, yeni bir şey ortaya koymak, iyi veya kötü çığır açmak, bir yola girip yürümek, bir durumu belirlemek, toplum için kural koymak" gibi anlamlara da gelmektedir.[17] Arap dilinde *"tarîk, sebîl, sırât, mezheb, menhec"* gibi yol ve yöntem mânâsına gelen farklı kelimeler vardır. Ancak hiçbiri tam olarak sünnetin karşılığı değildir. Bununla beraber sünnet, bu kelimelerin tümünü içeren kapsamlı, şemsiye bir kavramdır.

Sünnet, "Allah'ın çizdiği yol, belirlediği değişmez kanun" anlamlarında Kur'an'da *sünnetullah* ve *sünnetü'l-evvelîn* gibi terkiplerle geçmektedir.[18] *Sünnetullah* Allah'ın hikmeti gereği, gerek âlemin yapısına ilişkin koyduğu ilâhî kanunlar gerekse toplumların yapıları ve ömürleri ile ilgili koyduğu kuralları; *sünnetü'l-evvelîn* ise Allah'ın insan hayatı için belirlediği değişmez kuralları ifade eder.[19]

[16] MU336 *Muvatta'*, Kasru's-salât, 2; İM1066 İbn Mâce, İkâmet, 73.
[17] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, S-N-N md.
[18] Ahzâb, 33/38, 62; Fâtır, 35/43; Mü'min, 40/85; Fetih, 48/23.
[19] Musa Cârullah Bigiyef, *Kitâbü's-Sünne*, s. 5.

Sünnetü'n-Nebî yani Peygamber'in sünneti ise, temel İslâm bilimlerinin her birinde farklı anlaşılmış, her bir ilim dalı kendi amaç ve ihtiyaçları doğrultusunda sünnete farklı tanımlar getirmiştir.

Hadisçilere göre sünnet, "Şer'î bir hüküm ifade etsin ya da etmesin, Hz. Peygamber'in bütün söz, davranış, onay ve hayatına dair bilgilerdir." Fıkıhçılara göre, farz ve vacipler dışında Hz. Peygamber'den gelen hükümlerdir. Usulcülere göre, Kur'an dışında, Hz. Peygamber'in şer'î bir hüküm teşkil eden söz, davranış ve onaylarıdır. Kelâmcılara göre ise, bid'at kavramının karşıtıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de "Peygamberin sünneti" şeklinde bir ifade yer almamakla birlikte Kur'an'daki *"üsve-i hasene"*, Resûlullah'ın sünnetini içeren ve ona *"ittiba"* ve *"itaat"*i ifade eden geniş çağrışımlı bir terkiptir. Kur'an'da geçen Peygamber'in üstün *ahlâkı* ve örnekliği mânâsındaki *üsve* nitelemesi, sahâbe ve sonraki nesiller tarafından Peygamber'in sünneti olarak tanımlanmıştır.[20] Peygamber Efendimizin "sünnet"i onun ibadet, ahlâk ve gündelik hayata ilişkin davranışlarını veya uygulamalarını içerir. Sünnetinin hedefi, inananların bu davranış ve uygulamalarda kendisini örnek almalarıdır. Nitekim büyük dil âlimi İbn Manzûr bu bağlamda Arap dilindeki (وسَنَنْتُ لَكُمْ سُنَّةً فَاتَّبِعُوهَا): *"Sizin için bir yol/davranış tarzı belirledim. Öyleyse ona uyun."* şeklindeki kullanıma atıfta bulunmuştur.[21] Bazen yeni ortaya konulan davranış kötü de olabilir. Mamafih Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle demiştir: *"Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük ederse* (مَنْ سَنَّ فِى الإِسْلاَمِ سُنَّةً حَسَنَةً) *hem (kendi yaptığının) sevabını, hem de kendisinden sonra o işi yapaların sevaplarını alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir gidişe öncülük ederse* (وَمَنْ سَنَّ فِى الإِسْلاَمِ سُنَّةً سَيِّئَةً) *hem kendi günahını, hem de kendisinden sonra onu yapanların günahını alır. Yine onların günahından da bir şey eksilmez."*[22]

Sahâbe ve tâbiûn nesillerinde, sünnet denildiği zaman ilk akla gelen Hz. Peygamber'in uygulamaları olsa da zaman zaman Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in ve Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarının da sünnet olarak nitelendiği görülmüştür. Tâbiûn neslinde, sahâbenin söz ve uygulamalarının, Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetlerinin kapsamı içine alınıp alınmayacağı, diğer bir ifade ile sahâbenin yorum ve yaklaşımlarının da sünnet olarak mütalaa edilip edilmeyeceği hususunda ihtilâf edilmiştir. Nitekim İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) ile hadisleri (ilim) ve sünnetleri derlemeye çalışan Sâlih b. Keysân (140/757), önce Hz. Peygamber'den gelen her şeyi

[20] Guraya, Muhammed Yusuf, *Sünnetin Neliği Sorununa Metodik bir Yaklaşım*, s. 33.
[21] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, S-N-N md.
[22] M2351 Müslim, Zekât, 69; M6800 Müslim, İlim, 15.

yazdıklarını, sonra da sahâbeden gelenleri yazdıklarını, ancak kendisinin, sahâbeden gelenleri sünnet olarak görmediği için yazmadığını, Zührî'nin ise onları da yazdığını, neticede onun kârlı çıktığını, kendisinin ise kaybettiğini anlatmaktadır.[23]

Erken dönem İslâm fıkıhçılarına göre *Peygamber'in sünneti,* ibadet ve muâmelâtla ilgili hususları kapsayan bir içeriğe sahipti. Umumiyetle Medineli fakihlerin görüşlerini ve uygulamalarını yansıtan İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*[24] adlı eseri, bu konuda önemli bir kaynaktır. *el-Muvatta'*daki *sünnet* tabirinin genellikle Medine'de yaygın olarak uygulanan ve yerleşik tatbikat haline gelen düzenlemeler anlamında kullanıldığı kabul edilir.[25] İlk İslâm toplumunun merkezi olan Medine, Sevgili Peygamberimizin söz, uygulama ve hatıralarını barındırdığı içindir ki "Dârü's-Sünne" (sünnet yurdu) olarak adlandırılmıştır. Hz. Peygamber'in sünneti her zaman Müslüman toplumlarda inanç ve uygulama birliğini sağlamış ve Müslümanların ortak davranış biçimi sergilemelerini mümkün kılmıştır.

Sünnet, Kur'an'ın Müslüman toplumsal hafızada iyice yer etmesini sağlayan bir unsurdur. Sünnet, Kur'an'ın bir açılımı ve izahıdır. Kur'an'da yer alan ilâhî buyruk ve tavsiyelerin Müslümanların gündelik hayatına aktarılması sünnet sayesinde gerçekleşmiştir. Kur'an'ın Müslümanlar için ulaşılmasını ve oluşturulmasını istediği *"vasat ümmet"*[26] ve *"hayırlı ümmet"*in[27] teşekkülü ancak Hz. Peygamber'in sünneti sayesinde olmuştur. Şamlı meşhur fakih Mekhûl'e (100/718) nispet edilen, "Kur'an'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'an'a olan ihtiyacından daha fazladır." (اَلْقُرْآنُ أَحْوَجُ إِلَى السُّنَّةِ مِنَ السُّنَّةِ إِلَى الْقُرْآنِ)[28] şeklindeki söz, sünnetin Kur'an'ın anlaşılması ve hayata aktarılması konusunda ne kadar vazgeçilmez yeri olduğunun bir ifadesi olarak anlaşılmalıdır.

Sünnet, aslında ibadet ve muâmelâta ilişkin nebevî uygulama ve takrirlerin yanında Peygamber'in (sav) ahlâkî, ananevî, hatta insanî ve sosyo-politik tasarruflarını içeren çok daha geniş bir çağrışıma sahiptir. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm'de *"üstün ahlâk sahibi"*[29] ve müminler için de *"güzel bir örnek"*[30] olarak sunulan ve kendisine uyulması istenen[31] Resûl-i Ekrem'in sünneti Müslümanlar için hayatî önemi haizdir.

Elbette onun bütün söz ve davranışlarının sünnet kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği; bunun bir sınırının olup olmadığı; sınırı varsa hangi esaslara göre bu sınırın belirleneceği; sünnetin harfiyyen izlenmesi gereken bir davranış kalıbı olup olmadığı; sünnet olan bir davranışın

[23] MA20487 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 258.
[24] Burada "Çiğnenmiş, takip edilen yol" demek olan *muvatta'* ile *sünnet* arasındaki anlam ilişkisine dikkat çekmek gerekir.
[25] Guraya, *A.g.e.*, 80.
[26] Bakara, 2/143.
[27] Âl-i İmrân, 3/110.
[28] Mervezî, Muhammed b. Nasr, *es-Sünne*, s. 33, no: 104; Hatîb, *Kifâye*, s. 30.
[29] Kalem, 68/4.
[30] Ahzâb, 33/21.
[31] A'râf, 7/158; Âl-i İmrân, 3/31-32; Nisâ, 4/80; Mâide, 5/92.

arkasında esas uyulması istenen ahlâkî ilkelerin bulunup bulunmadığı her zaman üzerinde durulan soru ve konular olmuştur. Sünnetin değeri, Müslümanların hayatlarındaki yeri ve nasıl anlaşılması gerektiği "sünneti anlamada temel ilke ve esaslar" başlığı altında etraflıca ele alınacaktır.

2. Hadis

Sözlük anlamı "yeni" demek olan *"hadîs"* sözcüğü, "kadîm" (eski) kelimesinin zıddıdır.[32] Aynı zamanda "haber" anlamına da gelen hadis, Kur'ân-ı Kerîm'de ilâhî bir haber anlamında "Kur'an'ın karşılığı olarak kullanıldığı gibi[33] *"hadîsü Musa"* (Musa'nın haberi)[34] *"hadîsü'l-cünûd"* (orduların haberi) ifadelerinde de "kıssa" veya "haber" anlamında kullanılır. Hz. Peygamber de zaman zaman Kur'an'dan söz ederken *"ahsenü'l-hadîs"* (sözlerin en güzeli)[35], *"hayrü'l-hadîs"* (sözlerin en hayırlısı)[36], *"asdaku'1-hadîs"* (sözlerin en doğrusu)[37] tabirlerini kullanmıştır. Râğıb el-İsfehânî, hem Kur'an'a hem de Hz. Peygamber'in sözlerine karşılık gelecek şekilde *hadis* kelimesine şöyle bir tanım getirmektedir: "(Hadis) insana, işitmek ya da vahiy almak suretiyle uyku halinde veya uyanıkken ulaşan her türlü sözdür."[38] Ancak daha sonraları hadis kelimesi, sözlük mânâsının dışında Hz. Peygamber'in sözlerini ifade eden özel bir sözcük olarak kullanılmıştır.

Hadis, Sevgili Peygamberimizin sözleri için kullanılan özel bir sözcük olmakla birlikte, onun sözlerini ifade etmek üzere hadis yerine başka sözcükler de kullanılmıştır. Bunların başında *"haber"* kelimesi gelmektedir. Sahâbe devrinde ve daha sonraki dönemlerde *haber* sözcüğü, Resûl-i Ekrem'in sözleriyle onun fiillerini ve tasviplerini bildiren *haber*ler anlamında kullanılmıştır. *Haber* sözcüğü *hadis*e nazaran daha kapsamlıdır. "Bir nesneyi gereği gibi bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak" mânâsına gelen *"hubr" (hıbre)* kelimesinden türemiş bir isim olan *haber*, terim olarak "geçmişte meydana gelen veya gelecekte vuku bulacak bir olayı bildiren söz" veya "mahiyeti itibariyle doğru ve yanlış olma ihtimali bulunan söz" anlamına gelmektedir.[39] Hatîb-i Bağdâdî (463/1071) *el-Kifâye* adlı meşhur eserinin girişinde nebevî sünnetin öneminden kısaca bahsettikten sonra "haberler ve kısımları" başlığı ile bir bölüm açar ve haberi bilgi değeri bakımından "doğru ve yalan olma ihtimali bulunan şey/söz" diyerek tarif ettikten sonra iki kısma ayırır:

1. *Tevâtür (Mütevâtir) Haber*: Yalan söylemek üzere ittifak etmeleri âdeten ve aklen imkânsız olacak derecede kalabalık bir topluluğun verdiği

[32] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, H-D-S md.
[33] Kehf, 18/6.
[34] Tâ-Hâ, 20/9.
[35] HM14484 İbn Hanbel, III, 320.
[36] M2005 Müslim, Cum'a, 43.
[37] N1579 Nesâî, Îdeyn, 22.
[38] İsfehânî, *Müfredât*, s. 110.
[39] Yavuz, Yusuf Şevki, "Haber", *DİA*, XIV, s. 346.

haberdir. Bu tür haberlerin doğruluğuna kesin olarak hükmedilir ve bunların verdiği bilgi zorunlu bilgidir, kesinlik ifade eder.

2. *Âhâd Haber*: Tevâtür derecesine ulaşmayan haberdir. Bu tür haberler, kesin bilgi ifade etmezler. Bu haberlerin doğruluğu konusunda zan/yüksek bir kanaat oluşursa, bu durumda o bilgiye göre hareket etmek gerekir.[40]

Hadis kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan bir başka sözcük ise *"eser"*dir. "Bir şeyin artığı; kılıç darbesi" gibi anlamlara gelen *eser* kelimesi, hem Hz. Peygamber'e, hem sahâbîlere hem de sahâbeden sonraki tâbiûn nesline nispet edilen haberleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bazı âlimler *eser* terimiyle sadece Peygamber'e ve sahâbeye ait haberleri, bazıları da sadece sahâbeye ait olanları kastetmişlerdir.

Resûl-i Ekrem'e ait olduğu belirtilerek aktarılan hadislere *"merfû"*, sahâbeye ait olduğu söylenenlere "*mevkûf*", tâbiûndan herhangi birine ait olduğu ifade edilen hadislere ise *"maktû' haber"* adı verilmiştir.

Hadis sözcüğüyle yakından ilgili olan bir başka sözcük de *"rivayet"* kelimesidir. Sözlükte "sulamak, kana kana su içmek" mânâlarına gelen *rivayet*, Hadis İlmi'nde, sünnet veya hadisi kaynağına nispet ederek nakletmek demektir. Hadisi nakledene de *"râvi"* denir.[41]

Haber, *eser* ve *rivayet* sözcüklerinden başka hadisle özdeşleşen bir başka kelime de *"ilim"*dir. İslâm'ın erken devirlerinde *ilim* denildiğinde hiç şüphesiz bununla *hadis* ve *Hadis ilmi* kastedilmiştir. Birçok İslâm âlimi tarafından yapılan şu uyarı ilim ile hadis, hadis ile din arasındaki sıkı bağı vurgulayan bir içeriğe sahiptir: "Şüphesiz ki bu *ilim* (Hadis ilmi) dindir. Öyle ise dininizi kimlerden aldığınıza dikkat edin!"[42]

Hadis kelimesi sözlükte "söz" ve "yeni" mânâsına gelir. Dolayısıyla sözün, bir olayın veya hadisenin sözlü olarak anlatılması demek olan *hadis*, *sünnet* kelimesinden çok farklıdır. *Hadis*, sözlü ve şifahî olanı ifade ederken *sünnet* davranışa özgü olanı ifade eden bir kavramdır. Bununla beraber İslâm geleneğinde Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerine karşılık olmak üzere hadis ile sünnet sözcüklerinin eş anlamlı olarak kullanılması yaygınlık kazanmıştır.

Sünnet ile hadis arasında sıkı bir ilişki vardır. Şöyle ki sünnetin en önemli kaynağı hadistir. Resûlullah'ın ahlâkının Kur'an olduğu düşünülürse, sünnetin de kaynağının doğal olarak Allah'ın Kitabı olduğu söylenebilir. Ancak bu ahlâkın somut yansımaları olan Hz. Peygamber'in söz,

[40] Hatîb, *Kifâye*, s. 32, 42.
[41] Efendioğlu, Mehmet, "Rivayet", *DİA*, XXXV, s. 135.
[42] M26 Müslim, Mukaddime, 7; DM432 Dârimî, Mukaddime, 38; Hatîb, *Kifâye*, 150.

tutum ve davranışları, hem fiilî olarak hem de şifahî olarak (hadis rivayetiyle) sonraki nesillere anlatılmış ve aktarılmıştır. Dolayısıyla Resûlullah'ın her Müslüman için örnek teşkil eden kişiliğine dair ayrıntıları, onun istek, tavsiye ve uygulamalarını hadislerde bulabilmekteyiz.

Resûl-i Ekrem'in etrafında âdeta onun bütün söz ve davranışlarını yakın takibe alan, onları hayatlarına tatbik ederek hafızalarına nakşeden sahâbîleri, onun sünnetini sonraki kuşaklara bizzat taşıyanlar olmuşlardır. İslâm topraklarının genişlemesi ile birlikte inanç, ibadet, tutum ve davranış bakımından birbirine benzeyen, örf, âdet ve gelenek bakımından aynı ahlâkî hassasiyeti taşıyan müşterek bir Müslüman toplumun oluşmasında en önemli yere ve etkiye sahip olan *nebevî sünnetin* geniş coğrafyalara yayılmasında hadislerin önemi inkâr edilemez. Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren sorumluluk sahibi ilim adamları, Sevgili Peygamberimizin hadislerini bir araya getirmek için büyük bir gayret içine girdiler. Bu çabalar üstünkörü bir faaliyetten ibaret değildi. Her şeyden önce hadisleri nakletme (rivayet) işi, birtakım kural ve kaidelere bağlandı. Zira kimi çevreler siyasî veya itikadî temayüllerine geçerlilik kazandırmak için kişisel kanaatlerini "hadis" olarak nitelendirebiliyor ve bunları da Resûlullah'ın sözleriymiş gibi aktarabiliyorlardı.[43] Enes b. Mâlik'in azatlısı Basralı meşhur âlim Muhammed b. Sîrîn (110/729) hadislerin kaynağını araştırma hassasiyetinin fitne döneminden sonra başladığını söylemiştir.[44] Hadisleri kaynağına nispet ederek ve kaynaklarını zikrederek rivayet etme şeklinde tanımlanabilecek olan bu aktarıma *"isnad"* denilmiştir. Sözlükte "dayanmak, yaslanmak, itimat etmek" mânâsındaki *"s-n-d"* kökünden türeyen *isnad*, terim olarak "rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri belirterek hadis metnini ilk söyleyen kimseye kadar ulaştırmak, hadis metnini nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikretmek" anlamına gelir.[45] "Kendisine dayanılan, itimat olunan, güvenilen" anlamına gelen *"sened"* ise hadis metninin hemen üstünde yer alan ve o hadisi birbirlerinden nakleden râvi isimlerinden ibarettir ki bu isimler âdeta o hadisin güvencesi sayılmıştır.[46] Senedde aynı zamanda onu nakleden kimselerin hadisi birbirlerinden nasıl ve hangi yolla aldıkları da özel deyimlerle belirtilir. Böylece hadis, sadece metin değil, aynı zamanda o metnin asılı durduğu, dayandığı bir *sened* zincirini de kapsar. İlk râvisinden sonuna kadar yani Hz. Peygamber'e kadar bir kopukluk, kesinti olmadan rivayet edilen hadislere *"müsned"* adı verilmiştir.[47]

[43] Hatîb, *Kifâye*, s. 151.
[44] M27 Müslim, Mukaddime, 7; Hatîb, *Kifâye*, s. 151.
[45] Küçük, Raşit, "İsnad", *DİA*, XXIII, s. 154.
[46] Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, s. 397.
[47] Hâkim-i Neysâbûrî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, s. 17.

İslâm geleneğinde bilhassa hadis rivayeti söz konusu olunca erken dönemden itibaren isnada çok önem verilmiştir. Hz. Peygamber'e nispet edilen bir bilginin içeriğine bakılmadan önce, âdeta nasıl bir vasıtayla ve ne şekilde elde edildiği daha önemli görülmüştür. Zira dinin asıl kaynağına aidiyeti konusunda herhangi bir şüphe hâsıl olursa, içeriği, mahiyeti ne olursa olsun artık o bilginin hüccet (dinde delil olma) değeri şüpheli hale gelecektir. İsnada bu kadar önem verilmesinin altında yatan bir başka önemli sebep de aslı olmadığı hâlde Hz. Peygamber'e atfedilen birçok rivayetin ortalıkta dolaşması idi. Abdullah b. Mübârek'in (181/798) şu sözü, bu tespiti özetler niteliktedir: "İsnad dindendir; eğer isnad olmasa idi muhakkak her isteyen istediğini söylerdi."[48]

Bununla birlikte senedin varlığı tek başına hadisin metninin Hz. Peygamber'e aidiyeti için yeterli sayılmamış, isnadın kabul edilebilir nitelikte olması için de birtakım ölçütler belirlenmiştir. Senedde herhangi bir kopukluk *(inkıta)* olmaması, ya da teknik ifadesiyle senedin *"muttasıl"* olması yanında râvilerin de birtakım kusurlardan berî olmaları gerekmektedir. Bu noktada İslâm ilim geleneğine mahsus bir olgu olarak haberleşmenin ve bildirimde bulunmanın bazı ahlâkî esaslar üzerine bina edildiği görülür. Hadis ilmiyle beraber bu ahlâkî esaslar düzenli olarak belirlenmiştir. Başta Hz. Peygamber olmak üzere, sahâbe ve tâbiûnun söz ve fiillerini sonraki kuşaklara aktarmayı kendine konu edinen hadis ilminde, son derece hassas ölçütler belirlenmiştir. Haberleri aktaran kimselerin *"sika"* (güvenilir) ve *"sâdık"* (doğru) kimseler olmaları en başta gelen ölçüttür. Kişiyi doğru bilgi edinmekten yahut sahip olduğu bilgileri doğru muhafaza etmekten alıkoyan kusurların neler olabileceği özenle belirlenmiş ve râvilerin bu kusurlarla malûl olmamaları gerektiğinin altı çizilmiştir.

Böylece bir hadisin Resûlullah'a aidiyetinin tespit edilmesi ile ilgili, yani hadisin *sübût*una ilişkin birtakım derecelendirmeler yapılmıştır. Buna göre senedinin başından sonuna kadar *âdil* ve *zâbıt* râviler tarafından *muttasıl* bir senedle rivayet edilen, ayrıca *şâz* ve *muallel* olmayan rivayetler *sahîh hadis* olarak adlandırılmıştır. *Âdil*, dinî-ahlâkî açıdan güvenilir olan râvinin; *zâbıt* ise hafızası/belleği kuvvetli olan, yani öğrendiği hadisi başkasına aktarıncaya kadar aklında tutabilen râvinin sıfatıdır. Hadisin *muttasıl* olması, ilk kaynağına kadar kesintisiz bir senedle ulaşması (ittisal) veya isnad halkasında herhangi bir kopukluk (*inkıta*) olmaması demektir. Hadisin "*şâz*" olmaması güvenilir bir râvinin kendisinden daha güvenilir

[48] M32 Müslim, Mukaddime, 7.

olan bir başka râviye muhalefet etmemesi, "*muallel*" olmaması ise hadisin sened veya metin itibariyle herhangi bir kusur taşımaması demektir.

*Sahîh*in bir derece altında yer alan hadis çeşidi *hasen hadis*tir. Râvisinin *zâbıt* olması dışında *sahîh* hadiste bulunması gereken bütün şartları taşıyan rivayetler *hasen* mertebesinde hadislerdir.

Üçüncü mertebedeki hadis çeşidi ise *zayıf* veya *sakîm* hadistir. *Zayıf hadis*, *sahîh* veya *hasen* hadisin şartlarından birini veya birkaçını kaybeden, ancak uydurulmuş olduğu ileri sürülmeyen rivayetlerdir. Hadis tarihinde zayıf hadisin yeri hep tartışma konusu olmuştur. İslâm geleneğinde zayıf hadisin helâl veya haramları ilgilendiren ahkâm konularında delil olamayacağı, ancak bunun dışında kalan amellerin faziletleri gibi hususlarda bu tür hadislerle amel etmenin caiz olduğu görüşü hâkim olmuştur.

Burada şu iki noktaya işaret etmek gerekir: Birincisi; bir hadisin *sahîh*, *hasen* veya *zayıf* olduğunu belirlemek, ictihadî bir konudur. Başka bir ifadeyle hadisçiler bir hadisin *sübût*u konusunda görüş belirtirken kendi ictihadları ile değerlendirmeler yapmışlardır. Bu ictihad, ya hadisin isnadının *muttasıl* olup olmadığı ya da *sened* zincirinde yer alan sahâbî dışındaki râvilerin "güvenilirlik" durumları hakkında yapılan değerlendirmelere ilişkindir. Bilhassa râvilerin adalet veya zabt açısından incelenmesinde dikkate alınan ölçütler her hadisçiye göre bazı farklılıklar arz ettiği için varılan sonuçlar da nispeten farklı olmuştur. Bu yüzden bazen bir hadisçinin *zayıf* gördüğü bir hadisi bir diğeri *sahîh* veya *hasen* olarak değerlendirebilmiştir.

İkincisi; bir hadisin Resûlullah'a ait olup olmadığı hususundaki değerlendirmeler, o hadisin ağırlıklı olarak senedine ilişkin değerlendirmelerdir. *Zayıf* olduğu söylenen bir hadisin her zaman *sahîh* olma ihtimali bulunduğu gibi *sahîh* veya *hasen* olduğu ifade edilen bir hadisin de *zayıf* olma ihtimali mevcuttur. Zira güvenilir bir râvinin bazen hata yapması ne kadar muhtemelse zayıf bir râvinin de doğru söylemesi o kadar ihtimal dâhilindedir.

Şayet isnad zincirindeki râvilerden biri "yalancılık/kizb" gibi çok kötü sıfatlarla itham edilmişse, o zaman o râvinin yer aldığı hadisin *mevzû* yani *uydurma* olduğuna hükmedilmiştir. *Mevzû hadis* Hz. Peygamber adına uydurulan haberler için kullanılır. Bu tür rivayetleri "zayıf hadisin en kötüsü" olarak değerlendiren ilim adamları olmuşsa da bu pek itibar görmemiştir. Esasen "uydurma hadis" yerine "uydurma haber" veya "uydurma rivayet" şeklinde ihtiyatlı bir ifade kullanmak daha doğru olabilirdi. Ancak şekil

yönünden diğer rivayetlerle benzerlik arzettiği için hadiçiler uydurmaları da "hadis" olarak nitelemekten kaçınmamışlardır. Hadis uydurma faaliyeti, hadis tarihinin en hassas konularından biridir. Bu husus aşağıda "Hadis Tarihi" başlığı altında biraz daha ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Osmanlı devri âlimlerinden Taşköprülüzâde (1030/1621) çeşitli ilimleri konularına göre tasnif ettiği meşhur eserinde *hadis*in konusunun Resûlullah'ın sözleri ve bu sözlerin kendisine ait olup olmadığının tespit edilmesi olduğunu söyler.[49]

Kısaca ifade etmek gerekirse "Hadis İlmi" genel olarak iki ana kısımda ele alınmıştır. Bunlardan biri *İlmü rivâyeti'l-hadîs*, diğeri ise *İlmü dirâyeti'l-hadîs*'tir. *Rivâyetü'l-hadîs*, Hz. Peygamber'e, sahâbe ve tâbiûna nispet edilen söz, fiil, takrir ve sıfatlardan ibaret olan haberlerin *naklini* konu alır. *Dirâyetü'l-hadîs* ise –ki buna *Hadis usûlü* veya *Mustalahu'l-hadîs* de denilir– bir mânâda hadis metodolojisidir. Değişik devirlerde değişik şekillerde tanımları yapılmıştır. Meselâ, hadis tarihinin oluşum ve gelişim dönemlerini içine alan ilk dört asırda bu; hadisleri râvilerinin adalet ve zabt yönünden, senedleri ittisal ve inkıta açısından inceleyen ilim olarak kabul edilmişken, sonraki dönemlerde kabul ve red yönünden râvi ile rivayet edileni inceleyen ilim şeklinde tanımlanmıştır.

Bugün Hadis İlminin alanı teknik birtakım kavramlara indirgenemeyecek kadar genişlemiştir ve "Hadis, artık ne sadece sened, ne yalnızca metin, ne sünnet ne de münhasıran kendisinden hüküm istinbat edilen dinî bir delildir. O, bütün bunları içine alan ve fakat içinde bulunulan zamanı da kapsayan bir "kültür tarihi" alanıdır.[50] Hadis, İslâm Hukuku (Fıkıh) dışında Kelâm, Tasavvuf ve Tefsir gibi dinî ilimlerin mühim bir kaynağı olmasının yanı sıra, tarih içerisinde Müslüman toplumların ahlâkî tekâmülünde de çok önemli bir etkiye sahip olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in bütün Müslümanlar için örnek bir şahsiyet olarak sunulması, tarih boyunca onun söz ve yaşantısına (hadis ve sünnete) büyük bir önem atfedilmesinde etkili olmuştur. Bu durum hadise ilgiyi arttırmış ve neticede zaman içerisinde çok büyük bir hadis külliyatı ortaya çıkmıştır. Kur'an'da yer alan ilâhî bildirilerin tüm çağlar boyunca hayatiyet bulması ve canlılığını koruması işbu hadis külliyatı sayesinde mümkün olabilmiştir. Diğer bir ifade ile hadis ve/ya sünnet, İslâm'ın sürekliliğini ve güncelliğini sağlamış, değişik coğrafyalarda yaşamalarına rağmen bütün Müslüman topluluklar için ortak bir inanç ve düşünce ortamının oluşma-

49 Taşköpürülüzâde, *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*, II, 52.
50 Özafşar, M. Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, s. 44.

sını ve farklılıklarına rağmen Müslüman milletlerde olabildiğince uygulama birliği sağlanmasını temin etmiştir.

II. HADİS TARİHİ

Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Hadis ve Hadis Rivayeti

Allah Resûlü'nün ve Müslümanların Mekke'den göçleriyle "Hicret Yurdu" adını alan Medine, çok kısa bir süre içinde bilgi ve hikmetin de yurdu haline gelmişti. İnsanlar iman ettikleri dinin gereklerini öğrenmek için Kur'an'a, sünnete dair konularda Allah Resûlü'ne sürekli sorular soruyorlar, o da bilgiye ve hikmete susamış sahâbîlerinin susuzluğunu gidermek için büyük çaba sarf ediyor, kendisine yöneltilen soruları tek tek cevaplıyordu. Allah Resûlü, sahâbîlere karşı olan bu tutumunu müşfik bir babanın evlatlarına karşı tutumuna benzetmiş ve *"Ben size (öğreten/yol gösteren) bir baba gibi öğretiyorum."*[51] buyurmuştu.

Resûl-i Ekrem'in, İslâm'ın yüksek hakikatlerinden günlük hayatın en ince detaylarına kadar ashâbını her konuda eğitmesi, müşriklerin de dikkatini çekmiş, alaycı bir tavırla, onun her şeyi hatta tuvalet âdâbını dahi arkadaşlarına öğrettiğini dile getirmişlerdi.[52] Bu durumun bilincinde olan sahâbe ise nebevî kaynaktan gelen her bilgiyi muhafaza etmek için büyük bir gayret ve ciddiyet içinde olmuşlardı. Onların Allah Resûlü'nü dinlerken takındıkları tavrı tasvir eden bir rivayette, "Sanki başlarında birer kuş varmış gibi (dikkatli) idiler." denilmiştir.[53] Elbette Peygamber ve sahâbe arasındaki bu iletişim sadece mescitle ve hutbelerle sınırlı değildi. Hz. Peygamber'in, içlerinden birisi gibi yaşaması sebebiyle aralarındaki bilgi akışı hayatın doğal seyri içinde evde, yolda, çarşıda, seferde, kısacası toplumsal her ortamda devam etmişti. Böylece Medine, tarihin tanık olduğu en büyük açık bilgi şehirlerinden biri olmuştu. Bazı sahâbîler, etrafında kenetlendikleri bu rehber iradenin söylediklerini ve yaptıklarını kaçırmamak için özel meclislerinde bulunmayı nöbete bağlamışlardı. Buhârî'nin rivayet ettiğine göre, Medine'nin iki-üç mil (takriben dört kilometre) uzağında oturan Hz. Ömer, komşusu ile bu konuda anlaşmıştı. Gerek evlerinin Mescid-i Nebî'ye uzak olması, gerekse yapmaları gereken günlük işler[54] dolayısıyla Resûlullah'ın yanına nöbetleşe giderler, Medine'ye bir gün Hz. Ömer iner, bir gün de komşusu inerdi. Böylece kim Allah Resûlü ile buluşmuşsa akşamları duyduklarını diğerine aktarır, ikisi de yeni bilgilerden mahrum kalmazdı.[55]

[51] N40 Nesâî, Tahâret, 36; HM7403 İbn Hanbel, II, 250.
[52] M607 Müslim, Tahâret, 57; D7 Ebû Dâvûd, Tahâret, 4.
[53] D3855 Ebû Dâvûd, Tıb, 1.
[54] Bkz. D169 Ebû Dâvûd, Tahâret, 65.
[55] B89 Buhârî, İlim, 27.

Allah Resûlü'nün eğitim öğretim amacıyla tertip ettiği meclislere erkeklerin yanı sıra hanımlar da yoğun biçimde katılmıştır. Hatta hanımlar mescitte erkeklerden yer ve fırsat bulamayınca, "Allah'ın sana öğrettiğinden bize de öğret." diyerek kendilerine özel bir gün tahsis edilmesini istemişler, Hz. Peygamber de özel bir gün belirleyip onlara vaaz ve nasihat ederek eğitimleriyle meşgul olmuştur.[56]

Hz. Peygamber'in bilgilendirme ve eğitim faaliyetleri Medine halkı ile sınırlı değildi. O, kendisine gelen heyetler (vüfûd) ve başkalarına gönderdiği elçiler (buûs) vasıtasıyla uzaktaki topluluklara ve beldelere de ulaşmıştır. Ancak Medine'deki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin daha özel ve daha düzenli hale gelmesi Suffe Ashâbı ile olmuştur. Mesid-i Nebevî'nin bitişiğinde yoksul veya ailesiz/bekâr sahâbîlerin barınması için ayrılan ve zamanla bir eğitim merkezi haline gelen Suffe, sayıları yüzlerle ifade edilen öğrencisiyle İslâm'ın ilk sistemli eğitim ve öğretim müessesesi kabul edilmektedir. Peygamber Efendimiz (sav), zamanlarının çoğunu kendisiyle birlikte geçiren Suffe Ashâbı'nın yetişmesi için bizzat ilgilenirdi. Suffe Ehli aslında bir ilim ve irfan kadrosu idi. Bütün zamanlarını Kur'an ve hadis (sünnet) başta olmak üzere İslâm'ın esaslarını öğrenmeye hasretmişlerdi. Peygamber Efendimizin belirlediği muallimler onlara Kur'an okumayı ve yazı yazmayı öğretiyordu. Suffe Ashâbı'ndan olan Ubâde b. Sâmit ile Abdullah b. Saîd b. el-Âs Suffe'deki talebelere okuma, yazma ve dinî bilgiler konusunda ders veriyorlardı.[57] Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Sâlim b. Muâz da Allah Resûlü'nün kendilerinden Kur'an öğrenilmesini tavsiye ettiği isimler arasında bulunuyorlardı.[58] Suffe Ehli, hadislerin, sünnetin ve dinî uygulamaların tespit edilip korunmasında ve yayılmasında büyük pay sahibidir. Onların ilim yolundaki bu gayretleri sonraki dönemlere de güzel bir örnek teşkil etmiştir. Nitekim camilerin bitişiğinde kurulan mektep, medrese ve külliyelerin hepsi, Resûlullah'ın Mescid-i Nebevî'deki bu uygulamasından esinlenerek yapılmıştır.[59]

• Hadis, varlığını Hz. Peygamber'den alır. Ancak, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın dışındaki söz ve davranışları, onun sağlığında düzenli ve kapsamlı biçimde yazıya geçirilmemiştir. Zaten bunun yapılabilmesi için ne tarihî ve sosyal şartlar müsaittir ne de bu çapta bir edebî, bilimsel faaliyete imkân verecek insan kaynağı ve malzeme mevcuttur.[60] Hz. Peygamber'in, Kur'an'la karışma ihtimaline binaen[61] hadislerin yazılmaması yönünde bir isteği olduğu bilinmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî vasıtasıyla nakledildiğine

[56] B7310 Buhârî, İ'tisâm, 9; M6699 Müslim, Birr, 152.
[57] D3416 Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 36; EÜ3/263 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3, 263.
[58] B4999 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 8.
[59] Suffe Ashâbı konusunda verilen bu bilgiler ve diğer detaylar için bkz. Konulu Hadis Projesi, "Suffe Ashâbı" yazısı.
[60] Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 56
[61] Hatîb-i Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 57.

göre Resûlullah şöyle demiştir: *"Benden bir şey yazmayın. Her kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazmışsa onu hemen yok etsin. Benden hadis rivayet edin; bunun bir sakıncası yok. Ama her kim benim üzerimden kasten yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın."*[62] Bir başka rivayete göre yine Ebû Saîd el-Hudrî, Resûlullah'tan, (hadisleri) yazmak için izin istediklerini, ancak onun kendilerine izin vermediğini nakletmektedir.[63] Resûlullah'ın hadislerin yazılmaması yönünde bir isteği olduğunu Zeyd b. Sâbit de nakletmektedir.[64] Hatta Hz. Ömer devrinde bütün hadislerin toplanılması düşünülmüş, ancak aynı gerekçeyle bundan vazgeçilmiştir. *Tabakât* müellifi İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, Hz. Ömer Resûlullah'ın sünnetlerini kayda geçirmek hususunda önce sahâbe ile istişare etmiş, ancak tam karar veremeyince bir ay boyunca istihareye yatmış ve neticede önceki din mensuplarının, sonradan yazdıkları kitaplara yönelmek suretiyle Allah'ın Kitabı'nı terk ettiklerini anımsayarak "Allah'ın Kitabı'na bir şey karıştırmam"[65] demiş ve bu uygulamadan tamamen vazgeçmiştir.[66]

• Hz. Peygamber'in hadislerin yazılması hususunda bazı sahâbîlere özel izin verdiği bilinmektedir. Bunlardan biri olan Abdullah b. Amr b. el-Âs şöyle demiştir: "Ben, muhafaza etme düşüncesiyle Resûlullah'tan işittiklerimin hepsini yazıyordum. Kureyşli bazı kişiler, 'Resûlullah (sav) sakinken de öfkeliyken de konuşan bir insan olduğu hâlde, sen ondan her duyduğunu yazıyor musun?' diyerek beni bundan menettiler. Ben de yazmaktan vazgeçtim ve bu durumu Allah'ın Elçisi'ne ilettim. O (sav) da *"Sen yaz."* dedi ve parmağıyla ağzına işaret ederek, *"Varlığım elinde olan Allah'a yemin olsun ki buradan hakikatten başka bir şey çıkmaz."*[67] buyurdu. Abdullah'ın Resûlullah'tan yazdıklarını "es-Sâdıka" adını verdiği bir *sahife*de bir araya getirdiği söylenir.[68] En çok hadis rivayet eden sahâbî olarak bilinen Ebû Hüreyre'nin de Abdullah b. Amr'ın hadisleri yazmakta olduğuna şöyle tanıklık ettiği ifade edilmektedir: "Peygamber'in (sav) ashâbı arasında Abdullah b. Amr dışında benden daha fazla hadis bilen yoktur. Çünkü o yazardı ben yazmazdım."[69] Tevrat ve İncil gibi kadim kitapları okuyabilen, Arapça ve Süryanice dilleriyle rahatça yazabilen biri olması hasebiyle Abdullah b. Amr'a hadisleri yazması yönünde özel bir izin verildiği anlaşılmaktadır.[70] Yine Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivayete göre, Mekke'nin fethini müteakip Hz. Peygamber'in yaptığı konuşmayı dinleyen Ebû Şâh adlı Yemenli bir zat, Resûlullah'tan yaptığı konuşmayı kendisi için yazdırmasını istemiş, bunun üzerine Allah Resûlü kâtiplerine hutbenin

[62] M7510 Müslim, Zühd, 72; HM11557 İbn Hanbel, III, 56; DM458 Dârimî, Mukaddime, 42.
[63] T2665 Tirmizî, İlim, 11.
[64] D3647 Ebû Dâvûd, İlim, 3.
[65] Hatîb, *Takyîdü'l-ilm*, 49.
[66] İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 287.
[67] D3646 Ebû Dâvûd, İlim, 3; DM493 Dârimî, Mukaddime, 43.
[68] DM505 Dârimî, Mukaddime, 43; Hatîb, *Takyîdü'l-ilm*, s. 85.
[69] NM357 Hâkim, *Müstedrek*, I, 153 (1/105).
[70] İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 287.

Ebû Şâh için yazılması görevini vermiştir.[71] Ebû Hüreyre'den nakledilen bir başka rivayete göre ise ensardan bir adam Resûlullah'ın yanında oturur, onun hadislerini dinlerdi. Dinledikleri hoşuna giderdi fakat onları ezberleyemezdi. Nihayet adam durumunu Allah Resûlü'ne arz etti. Bunun üzerine Resûlullah (sav), *"O hâlde elinden yardım al."* dedi ve dinlediklerini yazması için eliyle işaret etti.[72] Râfi' b. Hadîc de Hz. Peygamber'in, ondan duyduklarını yazma konusunda kendisine izin verdiğini nakletmektedir.[73]

Hz. Peygamber (sav) zamanında hadislerin sahifeler halinde bazı sahâbîler tarafından yazıldığı bilinmektedir.[74] Hadis sahifesi olduğu belirtilen bazı sahâbîler şunlardır:[75]

Sa'd b. Ubâde (15/637)
Ali b. Ebû Tâlib (40/660)
Semüre b. Cündeb (58-9/677)
Ebû Hüreyre (59/678)
Abdullah b. Amr b. el-Âs (63/682)
Abdullah b. Abbâs (68/687)
Abdullah b. Ömer (74/693)
Câbir b. Abdullah (78/697)

Ebû Hüreyre[76] ile Semüre b. Cündeb'in[77] sahifeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hayatında hadislerin yazımı konusunda mutlak/kesin bir yasak veya izin olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. En azından hadislerin kısmen ve imkânlar ölçüsünde kayda geçirildiği belirtilebilir. Kimi meraklı sahâbîlerin kendileri için yazdıkları bazı hadis sahifelerinin yanında, tek tük isteklilerin talebini karşılamak üzere bazı hadisler de yazılmıştır. Veda Hutbesi'nin yanı sıra İslâm'a davet mektupları, Medine Sözleşmesi, Hudeybiye antlaşması, Yemen'e gönderilen vergi düzenlemesi örneklerinde görüldüğü üzere siyasî, idarî ve malî konularda düzenlemeler[78] yapmak için Hz. Peygamber'in bizzat kendi yazdırdıkları düşünülünce İslâm'ın ilk yıllarında azımsanamayacak düzeyde kayıt faaliyetinin gerçekleştirildiği söylenebilir.[79]

• Hz. Peygamber'in sağlığında sözleri düzenli bir biçimde kayda geçirilmemiş olsa da onların nakli veya rivayeti fasılasız olarak devam etmiştir. Şu var ki Efendimizin hadisleri daha sonraki dönemlerde onun ağzından çıktığı şekliyle bire bir kayda geçirilememiştir. Bu durumun bilincinde olan hadisçiler de hadislerin lafzı ile rivayeti konusunda esnek bir tavır sergilemişler, mânâyı değiştirmemek kaydıyla râvinin, hadisi anladığı şe-

[71] B2434 Buhârî, Lukata, 7; M3305 Müslim, Hac, 447; D3649 Ebû Dâvûd, İlim, 3.
[72] T2666 Tirmizî, İlim, 12.
[73] MK4411 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 276; Hatîb, *Takyîdü'l-ilm*, 72-73.
[74] Hadislerin yazılması ve hadis yazan sahâbîler ve tâbiîlerin sayısı hakkında bkz. A'zamî, M. Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-162.
[75] Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 44-67.
[76] Tâbiûn âlimlerinden Hemmâm b. Münebbih (132/750), Ebû Hüreyre'den dinlediği hadisleri *es-Sahîfetü's-sahîha* adlı bir mecmuada toplamıştır. Yüz otuz sekiz hadisin yer aldığı eser farklı mütercimler tarafından dilimize de çevrilmiştir. Eser son olarak Bünyamin Erul tarafından *Hadislerin Dili* adıyla tercüme edilmiş, eserdeki rivayetler konularına göre düzenlenmiş ve yorumlar eklenmiştir (TDV Yay., Ankara, 2009).
[77] "Semüre b. Cündeb'in sahifesi yüz on sekiz rivayet ihtiva etmektedir ve sahifenin içeriği Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (V/7-23) ve Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde (VII/177-270) yer almaktadır. (Erul, Bünyamin, "Semüre b. Cündeb" *DİA*, XXXVI, 500).
[78] Hamidullah, Muhammed; "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni", *AÜİFD*, s. 2.
[79] Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 56.

kilde rivayet etmesinde bir sakınca görmemişlerdir.[80] Bizzat sahâbîlerin Hz. Peygamber döneminde zaman zaman muhatap oldukları buyrukları farklı biçimlerde algılayabildikleri[81] göz önüne alınırsa bu konuda müsamaha gösterilmesi kaçınılmazdı.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra çeşitli coğrafyalara dağılıp oralarda nebevî bilgi mirasını geniş kitlelere ulaştırma görevini üstlenen sahâbîlerin, hadisleri Peygamber'in ağzından çıktığı şekliyle bire bir rivayet ettiklerini söylemek zordur. Nitekim en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden Enes b. Mâlik'in bu noktada zaman zaman temkinli bir üslûp kullandığı görülmektedir. Onun, bir hadis rivayet ettiğinde, sözlerini "yahut da Resûlullah'ın buyurduğu gibi (أَوْ كَمَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ)" şeklinde bitirdiği rivayet edilir.[82]

Hz. Peygamber'in ashâbını yetiştirmek için mescitte tertiplediği özel sohbetler, çeşitli heyetlerle gerçekleştirilen görüşmelerdeki beyanlar, ev ziyaretlerinde dile getirdiği hakikatler, savaşa gidip gelirken ve savaş alanlarında sarf ettiği sözler, herkesin huzurunda gerçekleşmiştir. Çeşitli vesilelerle özel olarak konuştuğu kimseler de bu görüşmelerde dile getirdiklerini mutlaka arkadaşlarıyla paylaşmışlardır. Böylece o, herkesin gözleri önünde ve herkese hitap eden bir Peygamber olarak yaşamış, asla kimseye gizli saklı bir bildirimde bulunmamıştır. Arkadaşlarının her biri de kendi idrak, zihin, hafıza ve muhayyile düzeylerine göre onun söz ve davranışlarını bellemişler ve onu göremeyen kuşaklara öğrendiklerini taşımışlardır.

Allah Resûlü hayatta iken onun tebliğ ettiği dine gönülden bağlanan ve onu hayatlarının odağına yerleştiren sahâbîler, Peygamber'i en yüksek örnek bilmişler ve bütün davranışlarında onu ölçü almışlardı. Onun gibi namaz kılmak,[83] onun gibi oruç tutmak,[84] o nasıl haccetmişse öyle haccetmek,[85] nasıl Kur'an okumuşsa öyle Kur'an okumak,[86] kısacası her sahâbîde Allah'a onun gibi kulluk yapma arzusu vardı. Asr-ı saadette bu arzuyu duyan sahâbîler, Resûl-i Ekrem'in hayatını izlemekten yahut onun hayatının ayrıntılarını soruşturup öğrenmekten kendilerini alamazlardı. Onu anne ve babalarından, mal ve mülklerinden, vatan ve illerinden, hatta kendi canlarından daha çok seven, onun hatırasını her an zinde ve diri tutan muhacir ve ensarın, onun sözlerine, talimat ve yönlendirmelerine, hal, hareket ve tavırlarına, şekil ve şemâiline, yemesine ve içmesine, oturup kalkmasına, insanlarla ilişki tarzına, aile yaşantısına, dostluğuna, ibadetine ve taatine; düşmanla yahut yabancılarla iletişimine; sorgularken, suç işle-

[80] Hatîb, *Kifâye,* s. 223; Kâsımî, Cemâluddin, *Kavâidü't-Tahdîs*, s. 232-233.
[81] Bu konuda şöyle bir örnek zikredilebilir. Ahzâb Günü ashâbın tek bir Peygamber emrini nasıl farklı yorumlarla okuduğu incelendiğinde, yaklaşım çeşitliliğini anlamak kolaylaşacaktır. Hz. Peygamber, ashâbını Benî Kurayza Yahudilerine gönderirken, *"Herkes öğle/ikindi namazını Kurayzaoğulları yurdunda kılsın!"* talimatını vermiştir. Onlar henüz yoldayken namazın vakti girmiş, kimisi, "Oraya varmadıkça namaz kılmayacağız, vakit geçse bile biz ancak Resûlullah'ın bize emrettiği yerde namaz kılarız." derken, kimisi de namaz vaktinin geçmesinden korkarak, "Aksine biz namazlarımızı kılacağız, çünkü Resûlullah namazı terk etmenizi kastetmedi." diyerek Kurayzaoğullarının topraklarına varmadan namazlarını kılmıştır. Durumu haber alan Hz. Peygamber her iki tutuma da müsamaha göstermiştir. M4602 Müslim, Cihâd ve siyer, 69.
[82] İM24 İbn Mâce, Sünnet, 3.
[83] TŞ281 Tirmizî, *Şemâil*, 123.
[84] TŞ300 Tirmizî, *Şemâil*, 133.
[85] M2950 Müslim, Hac, 147.
[86] HM26983 İbn Hanbel, VI, 286.

yenleri yargılarken ve suçu kesinleşenlere müeyyide uygularken takındığı tutuma; sağlığında, hastalığında, neşeli halinde ve öfkelendiğinde nasıl tepkiler verdiğine her şeyden fazla dikkat kesildiklerinde şüphe yoktur.[87]

• Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünneti, sağlığında olduğu gibi daha sonra da tüm Müslümanlar için en temel bilgi ve hikmet kaynağı olmuştur. Nebevî sünnetin temel kaynağı Kur'an olmakla birlikte hadisler sünnetin sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli bir nakil aracı olmuştur. Hadis rivayet etme işi aslında doğal sebeplerle kendiliğinden başlayan ve gelişen bir süreç olmuştur. Başta Hz. Âişe olmak üzere, Ali b. Ebû Tâlib, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Amr gibi Resûlullah'ın vefatı sırasında henüz genç yaşta olan ve uzun süre yaşayan sahâbîler, Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenmek isteyen müminler için ilgi odağı olmuşlardır. Neticede bu sahâbîlerin etrafında oluşan talebe halkaları onlardan duydukları hadisleri bir sonraki kuşağa aktarmışlardır. Hz. Peygamber'in, İbn Abbâs aracılığıyla rivayet edilen, *"Sizler benden (sözlerimi) işitiyorsunuz. Sizden de başkaları işitecek. Onlardan da başkaları işitecektir."*[88] hadisi, âdeta bu doğal süreci resmetmektedir. Hz. Peygamber daha hayattayken sözlerinin sağlıklı bir biçimde gelecek nesillere aktarılmasını teşvik etmiştir. O (sav), Veda Hutbesi'nde, konuşmasını tamamlarken, *"Burada hazır bulunanlar, burada bulunmayanlara tebliğ etsin. Belki burada bulunan kimse, burada olmadığı hâlde bunu daha iyi anlayacak bir kimseye tebliğ etmiş olur."*[89] demiş, başka bir sözünde de *"Allah bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına aktaran kişinin yüzünü ak etsin..."*[90] buyurarak hadis rivayetini teşvik etmiştir. Resûlullah'ın bu iltifatına mazhar olmak, büyük bir şeref ve fazilet vesilesi sayılmıştır.[91] İslâm'ın erken döneminden itibaren ilim adamlarını, Peygamber'in çağrısını ve onun hayatına ilişkin hemen her şeyi korumaya sevk eden bir başka rivayet de şudur: *"Bu ilmi (ilâhî öğretileri) sonraki nesillerden güvenilir kimseler devralacak ve onu, cahillerin yorumlarından, bâtıl ehlinin kendi çıkarları uğruna istismar etmelerinden ve haddi aşanların saptırmalarından koruyacaklardır."*[92] Ayrıca, *"Her işittiğini aktarmak kişiye yalan olarak yeter."*[93] hadisi ile ilgili bütün kaynaklarda yer alan ve tevatür derecesine ulaşan, *"Her kim kasten benim üzerimden bir yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın."*[94] gibi uyarıcı mahiyetteki rivayetler, nebevî mirası korumaya çalışan muhaddisleri ve hadisleri nakleden râvileri hadis rivayeti konusunda olabildiğince ihtiyatlı davranmaya sevketmiştir. Bu hassasiyet, sahâbîler devrinde başlamıştır. Onun sözlerine bir şeyler ekleme

[87] Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 57.
[88] D3659 Ebû Dâvûd, İlim, 10.
[89] B7447 Buhârî, İlim, 9, 67; Tevhîd, 24; Müslim, Kasâme, 29.
[90] T2656 Tirmizî, İlim, 7; İM230 İbn Mâce, Sünnet, 18.
[91] Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 46.
[92] BS21513 Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 350.
[93] M7 Müslim, Mukaddime, 5.
[94] B107 Buhârî, İlim, 38; M3 Müslim, Mukaddime, 2.

veya onları eksik aktarmış olma suretiyle Resûlullah'ın cehennemle tehdit ettiği sınıfa girebilecekleri kaygısı taşıyan bazı sahâbîler, hadis rivayet etmeyi dahi sakıncalı görmüşlerdir.[95] Nitekim Hz. Ali'nin yakın çevresinden ve Kûfe'nin saygın simalarından Abdurrahman b. Ebû Leylâ (83/703)[96] bir defasında Medineli sahâbî Zeyd b. Erkam'dan (66/686) Resûlullah'tan hadis nakletmesini istediğinde şu cevabı almıştır: "Biz artık yaşlandık ve unutur olduk. Allah Resûlü'nden hadis rivayet etmek, (sorumluluğu) çok ağır bir iştir."[97] Belki bu sorumluluğun hakkını verememekten korktukları için bazı meşhur sahâbîler çok az hadis rivayet etmişlerdir. Resûlullah vefat ettiğinde yaklaşık yedi yaşlarında olan Medineli es-Sâib b. Yezîd (91/711), Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Mikdâd b. Esved ile beraber olduğu süre zarfında sadece Talha'dan bir hadis duyduğunu söylemiştir.[98] Yine bu küçük sahâbî, Sa'd b. Mâlik (İbn Ebî Vakkâs) ile beraber Medine'den Mekke'ye yolculuk yaptığını ve gidip tekrar dönünceye kadar kendisinden herhangi bir hadis duymadığını ifade etmiştir.[99] Kûfeli seçkin hadisçilerden Şa'bî (103/721) de aynı şekilde Abdullah b. Ömer ile bir yıl beraber olduğunu ve onun Hz. Peygamber'den hiçbir hadis naklettiğini duymadığını belirtmiştir.[100] İbn Abbâs ise tâbiûnun büyüklerinden Büşeyr b. Kâ'b'ın bir defasında kendisine hadis rivayet etmesi üzerine aralarında geçen kısa konuşmanın ardından şöyle demiştir: "Gerçekte biz Resûlullah (sav) adına yalan uydurulmazken ondan hadis rivayet ederdik. Fakat insanlar hırçın deveye de uysal deveye de binmeye başlayınca (yani insanlar iyi-kötü ayrımı yapmadan her sözü nakletmeye başlayınca) biz de ondan hadis rivayet etmekten vazgeçtik."[101]

Peygamber'in sözlerine yalan yanlış şeyler karışır endişesiyle bilhassa ilk halifelerin bu konuda ciddi bir hassasiyet gösterdikleri bilinmektedir. Zehebî (748/1348), haberleri kabul etme hususunda ihtiyatlı davranan ilk sahâbînin Hz. Ebû Bekir[102] olduğunu belirtir. Resûlullah'ın nineye altıda bir miras verdiğini söyleyen Muğîre b. Şu'be'den bu bilginin doğruluğunu teyit etmesi için bir şahit istemesi;[103] aynı şekilde Halife Hz. Ömer'in de bir başka meselede yine Muğîre b. Şu'be'den bir şahit getirmesini istemesi;[104] Hz. Ali'nin daha ileri giderek, "Ben, Resûlullah'tan bir hadis işittiğim zaman, Allah dilediği kadar beni o hadisten yararlandırırdı. Ancak başkası ondan bana hadis rivayet ettiği zaman râviden yemin etmesini isterdim. Yemin ettiği zaman onu tasdik ederdim."[105] demesi, ilk halifelerin, hadis rivayeti konusundaki ihtiyatlı yaklaşımlarını ifade etmektedir.

[95] İbn Adî, Abdullah b. Adî b. Abdullah, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 87.
[96] İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 110-111.
[97] MT711 Tayâlisî, *Müsned*, II, 60; İM25 İbn Mâce, Sünnet, 3.
[98] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 93.
[99] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VIII, 567.
[100] İM26 İbn Mâce, Sünnet, 3.
[101] M19 Müslim, Mukaddime, 7.
[102] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 2.
[103] D2894 Ebû Dâvûd, Ferâiz, 5; T2100 Tirmizî, Ferâiz, 10.
[104] M4397 Müslim, Kasâme, 39; D4570 Ebû Dâvûd, Diyât, 19; HM18400 İbn Hanbel, IV, 253.
[105] D1521 Ebû Dâvûd, Vitr, 26; T406 Tirmizî, Salât, 181; HM56 İbn Hanbel, I, 11.

Sahâbe devrinde bir yandan Hz. Peygamber'in sözlerini nakil konusunda temkinli bir davranış sergilenmiş, öte yandan birçok sahâbî onun söylediklerini olabildiğince fazla kimseye ulaştırmayı dinî ve vicdanî bir sorumluluk addetmiştir. Fetihlerin ardından İslâm'ı kabul eden insanların eğitimi için çok emek sarf eden sahâbîler, değişik şehirlere yerleşmişler ve bulundukları yerleşim yerlerini birer ilim ve hikmet merkezi haline getirmişlerdir. İlk asırlarda "ilim" denilince "hadis" kastedildiği düşünülürse bu şehirlerin birer "hadis rivayet merkezi" olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Hz. Âişe gibi isimler Medine'de, İbn Abbâs ise Mekke'de yaşamış, Semüre b. Cündeb ve Enes b. Mâlik Basra'da, İbn Mes'ûd Kûfe'de ve Abdullah b. Amr b. el-Âs Mısır'da yerleşmişlerdir. Böylece farklı şehirlerde binlerce hadis talebesinin katıldığı geniş kapsamlı hadis meclisleri oluşmuş, Allah Resûlü'nün bilgi mirası, bu meclisler vasıtasıyla öğrenilmiş ve insanlara aktarılmıştır.

• Hz. Peygamber'in sağlığında ortaya çıkan muazzam hadis birikimini sonraki nesillere aktaran ve bu konuda hayatî yeri bulunanlar, sahâbîlerdir. *"Sahâbî"*, lügatte biriyle yakınlık kurmak anlamına gelen[106] "sohbet" sözcüğünden türemiştir. Hadis ilminde ise "sahâbe" kelimesi, Resûlullah'la birlikte olan, onu gören ve ona inanan kutlu insanları ifade eder. Bu birlikteliğin mahiyeti ve keyfiyeti tartışılmıştır. Saîd b. Müseyyib (94/713), "Ancak Allah Resûlü ile bir yıl veya daha fazla süre beraber olan veya onunla birlikte bir veya daha fazla gazveye katılan kimseler sahâbî sayılabilir." demiştir.[107] Buna karşın İbn Hanbel (241/855) Allah Resûlü ile bir yıl ya da bir ay veyahut bir gün, hatta bir saat birlikte olan ya da onu gören herkesin sahâbî olduğunu ifade etmiş,[108] hocasının bu görüşüne uygun olarak Buhârî de (256/870) sahâbeyi, "Hz. Peygamber'le arkadaş olan veya onu gören Müslümanlar" şeklinde tanımlamıştır.[109] "Sohbet" kelimesinin sözlük anlamından hareketle sohbetin muayyen bir zamanla tahdit edilmediğini söyleyen Hatîb-i Bağdâdî (463/1071), bununla birlikte *sahâbî* isminin Müslümanlar nezdinde yaygın olarak Hz. Peygamber'le birlikteliği çok uzun olanlar için kullanıldığını belirtmektedir.[110] Dolayısıyla Hz. Peygamber'i gören her Müslüman'a sahâbî denilmekle birlikte "Peygamber'in yakın dostları" anlamındaki sahâbîler, onun hadislerini nakleden ve onun sünnetini, yaşayış tarzını ve getirdiği dinin temel esaslarını temsil ederek aktaran, onunla birlikte bir müddet yaşayan, savaşlarına

[106] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, S-H-B md.
[107] Hatîb, *Kifâye*, 68.
[108] Hatîb, *Kifâye*, 69.
[109] B3649 Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 1.
[110] Hatîb, *Kifâye* s. 69-70.

katılan, onun eğitiminden ve terbiyesinden geçen, onu yakından tanıyacak kadar birlikte yaşamış olan kimselerdir.

Sahâbeden Hz. Peygamber'in sağlığında Hicaz Yarımadası'nın muhtelif bölgelerine görevli olarak gönderilenler ve çeşitli bölgelerden Müslüman olmak için gelen heyetlerde bulunanlar, zaman zaman da kişisel olarak gelip Hz. Peygamber ile görüşerek ondan bazı bilgileri alıp kabilesine ve yöresine dönenler aracılığıyla hadisler, yarımadanın her bölgesine yayılmıştır. Resûlullah'ın vefatının ardından halifeler zamanında düzenlenen askerî seferlerle İslâm ordularının ele geçirdiği bölgelerin tamamına İslâm çağrısı ve Hz. Peygamber'in hadisleri ulaşmıştır.

Halife Ömer zamanından itibaren yeni kurulan şehirlere öğreticiler gönderilerek yeni Müslüman olanlara hadis birikimi kazandırılmış, İslâm'ın birincil kaynağı Kur'an Hz. Osman devrinde çoğaltılarak yeni fethedilen bölgelere ulaştırılmıştır. Hz. Ömer, Kûfe'ye Abdullah b. Mes'ûd'u, Basra'ya Ebû Musa el-Eş'arî'yi ve Ebu'd-Derdâ'ı, Filistin bölgesine Muâz b. Cebel'i ve benzeri sahâbîleri muallim olarak göndermiş, onlar da insanlara Kur'an'ı, Hz. Peygamber'in hayatını, siretini, sünnetini ve hadislerini öğretmişlerdir. Bu bölgelerde her bir sahâbînin talebeleri yetişmiş, özel okullar oluşmuş ve tâbiûn kuşağından çok sayıda hadis râvisi yetişmiştir. Hatta iç çekişmeler ve kargaşalar patlak verince, bazı sahâbîler kendilerini bütünüyle ilme vermiş ve sadece insanları bilgilendirmekle meşgul olmayı seçmişlerdir. Hicaz, Irak ve Şam bölgesinde ilim merkezleri teşekkül etmiş, her merkezde ilim meclisleri ve yavaş yavaş bölgesel ilim gelenekleri ortaya çıkmıştır.

Sahâbe devrinde İslâm toprakları genişlemiş, yeni şehirler kurulmuş ve Müslümanlar buralara yerleştirilmiştir. Sahâbîlerin de önemli bir kısmı çeşitli sebeplerle bu yeni kurulan şehirlere giderek kendilerine yeni bir hayat kurmuşlardır. Bu nedenle daha sahâbe kuşağında hadisleri ilk kaynağından almak için yapılan ilmî yolculuklar başlamış ve buna hadis tarihinde *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* denilmiştir. Hadis tarihi boyunca özellikle rivayet dönemlerinde hadisçiler, çok uzun süren ilmî seyahatlere çıkmışlardır.

• İslâm'ın ilk şahitleri, Kur'an vahyinin ilk muhatapları olmaları sebebiyle sahâbîler, İslâm'ın sonraki nesillere aktarılmasında son derece önemli bir yere sahiptirler. Bu yüzden hadis ilminde sahâbîlerin hayat hikâyelerini konu alan hatırı sayılır miktarda eser yazılmıştır.[111] Sahâbenin tarihçe-i hayatına tahsis edilen kitaplar binlerce ismi içermekte ve meselâ,

[111] Çağdaş araştırmacılardan Muhammed b. İbrâhim eş-Şeybânî, *Mu'cemü mâ üllife ani's-sahâbe ve ümmehâti'l-müminîn ve âli'l-beyt* (Kuveyt, 1993) adlı çalışmasında sahâbeye dair irili ufaklı ve mahtût-matbû 1.300 küsûr çalışmaya yer vermektedir.

İbn Hacer'in konuyla ilgili *el-İsâbe* adlı eserinde 12.304 kişinin bilgisi yer almaktadır. Bunların içerisinde sahâbî olduğu tespit edilemeyenler de vardır. Kuşkusuz *el-İsâbe* bu sahada daha önce yazılan eserlerden de yararlanarak en çok sayıda sahâbînin hayat hikâyesini içeren bir kitaptır.

Hz. Peygamber'in vefatında yüz bini aşkın sahâbî olduğu bildirilmekle beraber, Hâkim en-Neysâbûrî (405/1014) hadis rivayetinde bulunan sahâbîlerin 4.000 kişi civarında olduğunu söyler. Fakat Zehebî bunların 1.500 kişi olduklarını belirtir ve sayılarının ne kadar zorlansa asla 2.000'i bulmayacağını söyler.[112] Sahâbîler, rivayet bakımından çok hadis nakledenler *"müksirûn"* ve az hadis nakledenler mânâsında *"mukıllûn"* olmak üzere iki kısımda ele alınırlar. *Müksirûn* olarak nitelenen ve binin üzerinde hadis nakleden yedi sahâbî vardır. Bunlardan Ebû Hüreyre 5.374, Abdullah b. Ömer 2.630, Enes b. Mâlik 2.286, Hz. Âişe 2.210, Abdullah b. Abbâs 1.969, Câbir b. Abdullah 1.540 ve Ebû Saîd el-Hudrî 1.170 hadis nakletmiştir. Bunun dışında kalan sahâbîler ise *mukıllûn* olarak nitelenirler.

• Özellikle hicrî birinci asır, İslâm toplumunda hızlı dönüşümün yaşanması, nüfusun karmaşıklaşması ve önü alınamaz siyasî ve toplumsal çalkantıların yaşanması sebebiyle, hadis tarihinin en nazik devresini teşkil eder. *Fiten-melâhim* rivayetlerinin halkın hissiyatına tercüman olması ve kabilevî ve fikrî kamplaşmaların hadislere yansıması da bu dönemde başlar. Hz. Peygamber'e atfen hadis uydurulması faaliyeti, ilk asırda görülmeye başlanan en önemli hadiselerden birisidir. Hadis ilminin rivayet metinleri bağlamında belkemiğini teşkil eden sahâbe, tâbiûn ve ondan sonraki nesle tanık olan ilk iki asır, daha sonraki fikrî kamplaşmaların da temellerinin atıldığı bir süreçtir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından patlak veren irtidat hadiseleri, Hz. Ebû Bekir'in dirayetli siyaseti sayesinde önlenmiş; Hz. Ömer devrinde istikrarlı bir yönetim sergilenmiş, Hz. Osman'ın devr-i hilâfetinin sonlarına doğru İslâm toplumunda ciddi rahatsızlıklar zuhur etmiştir. Hz. Osman'ın bir suikasta kurban gitmesiyle başlayan süreçte Cemel ve Sıffin gibi acı iç çatışmalar yaşanmış; Hz. Ali ve Muâviye arasındaki anlaşmazlık maalesef Müslüman toplumun siyasî olarak bölünmesine yol açmıştır. Hz. Ali'nin safında yer alan kimi bedevîlerin ondan ayrılmasıyla Hâricîlik fırkası, Ali'ye yandaş olanların ise ona duydukları sevgide aşırı gitmeleri ile Şîa/Râfızıyye fırkası teşekkül etmiştir. Emevîler devrinde zuhur eden Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi fırkalar, Müslüman toplum arasındaki fikrî ve itikadî bölünmeleri çoğaltmıştır. Buna bir

[112] Zehebî, *Tecrîdü esmâi's-sahâbe*, I, 3.

de Müslüman olmadığı hâlde Müslüman görünen kimi çevre ve şahısların kışkırtmaları eklenince fırka ve zümreler arasındaki fikir çatışmaları önlenemez boyutlara ulaşmıştır. Her zümre kendini haklı çıkarmak, mezhebini meşrulaştırmak ve karşıtlarını karalamak maksadıyla hadislerden yararlanma cihetine gitmiştir. Bilhassa ilk devirlerde Hz. Ali ve ailesine aşırı sevgi duyan çevreler, yoğun miktarda hadis uydurmuşlardır. Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan fitne hadiseleri aynı zamanda bilinçli ve planlı biçimde hadis uydurma faaliyetlerinin de başlangıcı olmuştur. Bu hadiseler karşısında Emevî iktidarına yakın olan kimi cahil kimseler, kabile ve soy taassubu içerisinde bulunanlar, dünyaya ve dünya işlerine karşı menfî tavır takınan ve uzlet hayatını tercih eden bazı zâhidler, halkı iyilik ve hayra, ibadet ve taate teşvik etmek isteyen iyi niyetli cahil vaizler de hadis adı altında kendi sözlerini hadisleştirmişlerdir. İlk hicret asrında bilhassa Müslümanların kanlı savaş ve iç çatışmalarla karşı karşıya kalmaları, fiten ve melâhim denilen çeşitli rivayetlerin tedavüle çıkmasına yol açmıştır. Gayr-i müslim unsurlarla fikrî çatışmalar, kadim inanç ve geleneklerin kimi telakkilerinin uydurma hadisler kanalıyla İslâm toplumuna sızmasına neden olmuştur. İslâm karşıtlarının İslâm'ı ve Müslümanları küçük düşürmek maksadıyla uydurdukları hadislerle, yeteneksiz kimselerin Hadis İlmi'yle meşgul olmaları sonucu ortaya çıkan asılsız haberlerin çoğalması, Hadis İlminde *isnad tatbiki ve tenkidi* denilen yöntemin gelişmesine yol açmıştır. Böylece, hadisleri nakledenlerin değerlendirildiği, daha sonra *cerh ve tadil* olarak adlandırılacak râvi değerlendirme usulü oluşturulmaya başlanmıştır. Bununla eş zamanlı olarak hadisler toplanmış, yazıya geçirilmiş ve nihayet tedvin edilmiştir. Bu konuda Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz (101/720) resmî bir girişim başlatmış ve başta İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) olmak üzere hadis rivayetiyle meşgul olan âlimler tedvin faaliyetini özenle ve büyük özveriyle gerçekleştirmişlerdir.[113]

Erken Dönem Hadis Kaynaklarının Ortaya Çıkışı

Hicrî birinci asrın son çeyreği ile ikinci asrın başlarında yetişen tâbiûn nesli ya da sahâbenin öğrencileri, bulundukları bölgelerde nebevî bilgi mirasının naklinde çok mühim bir vazife üstlenmişlerdir. Bu dönemde muayyen bir mezhebe intisap etmek söz konusu olmadığı için bu zatların her biri aynı zamanda halkın dinî meselelerdeki rehberi konumundaydılar.[114] Onların ardından gelen tebe-i tâbiûn yani tâbiûn sonrası kuşağı hadisçi-

[113] Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 60-61.
[114] Hudarî Beg, Muhammed, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, s. 119.

leri ise hadislerin tedvin ve tasnif edilmesi çalışmalarını başlatmışlardır. Râmehürmüzî'nin (360/970) kaydettiğine göre Medine'de Mâlik b. Enes (179/796), Mekke'de Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc (150/767) ve Süfyân b. Uyeyne (198/814), Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (161/778) İbn Ebî Zâide (193/809), Muhammed b. Fudayl (195/811) ve Vekî' b. el-Cerrâh (196/812), Şam'da Abdurrahman el-Evzâî (157/774) ve Velîd b. Müslim (195/811), Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe (156/773), Rebî' b. Sabîh (160/777) ve Hammâd b. Seleme (167/784), Yemen'de "el-Abd" olarak bilinen Hâlid b. Cemîl (?), Ma'mer b. Râşid (153/770), Ebû Kurrâ Musa b. Târık (203/818) ve Abdürrezzâk (211/827), Vâsıt'ta Hüşeym b. Beşîr (183/800), Merv ve Horasan'da Abdullah b. Mübârek (181/798), Rey'de Cerîr b. Abdülhamîd (182/799) Hadis İlmi'nin ilk musanniflerindendir.[115]

Bu musanniflerin en meşhuru hiç şüphesiz Medineli Mâlik b. Enes'tir. O, çağdaşlarının yaptığı gibi *el-Muvatta'* adlı eserinde nebevî hadislerin yanında sahâbe sözlerine ve tâbiûn fetvalarına, hatta kendi şahsî görüşlerine de yer vermiştir. Böylece İmam Mâlik, fıkıh bâblarına göre tertip ettiği eserinde hadisle fıkhı birleştirmiştir. Medineli hadis imamlarından Süleyman b. Bilâl (177/793) çağdaşı İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını dört bin rivayeti gözden geçirerek seçtiği hadislerden oluşturduğunu, bunu yaparken de kendi nazarında Müslümanların maslahatına en uygun ve dinî açıdan örneklik değeri en yüksek olan rivayetleri tercih ettiğini söylemiştir.[116]

İlk fakihlerin hür düşüncelerinden, sonraki dönemin düzenli hale getirilmiş ve netleşmiş Hadis İlmi'ne geçişi temsil eden *el-Muvatta*,[117] fıkhî bâblara göre tertip edilmiş olmasıyla bilhassa hicrî III. asrın hadis kaynakları üzerinde ciddi bir etki meydana getirmiştir. Bu bakımdan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1149) ifade ettiği gibi, *el-Muvatta'* hadis kitaplarının tasnifinde asıl eser sayılan ilk kitap ve sonraki eserlerin özüdür; Buhârî'nin kitabı ise ikinci asıl kitaptır. Müslim ve Tirmizî gibi diğer hadisçiler eserlerini bu asıllar üzerine bina etmişlerdir.[118]

İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ında olduğu gibi, hicrî II. asırdaki hadis eserlerinde Hz. Peygamber'in hadisleriyle, sahâbe ve tâbiûn sözleri bir arada yer alıyordu. Ancak bunlardan sonra gelenler sadece Resûlullah'a dayandırılan hadisleri toplamak üzere *Müsned* adı verilen eserler kaleme aldılar.[119] Bu eserlerde sahâbî isimleri esas alınmak suretiyle, onların vasıtasıyla Resûlullah'a nispet edilen rivayetleri toplamak hedeflenmişti. Bu yüzden müsnedlerde hem sika/güvenilir olan, hem de cerhedilen râviler

[115] Râmehürmüzî, el-Hasen b. Abdurrahmân, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, s. 611 vd.
[116] Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *Tenvîru'l-havâlîk Şerh alâ Muvatta-i Mâlik*, s. 6.
[117] Guraya, *Sünnetin Neliği Sorununa Metodik Bir Yaklaşım*, 11.
[118] İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *'Âridatü'l-Ahvezî bi-Şerhi Sahîhi't-Tirmizî,* I, 10.
[119] Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlîk*, s. 5; Hudarî Beg, Muhammed, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, 131.

tarafından nakledilen birçok rivayete rastlamak mümkündür. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (204/820) ile Ubeydullah b. Musa el-Absî'nin (214/830) *müsned* türü eser yazan ilk hadisçiler oldukları söylenmektedir. Ardından Ahmed b. Hanbel (241/856), İshâk b. İbrâhim el-Hanzalî (İbn Râheveyh) (238/853), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (234/849) ve Ebû Saîd Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî (235/850) gibi musannifler gelmiştir. Onlardan sonra da sadece sahâbîler değil diğer râvilerin de isimleri esas alınmak suretiyle birçok müsned kaleme alınmıştır. Bu kitapların hiçbirinde hadisler için sahîh-sakîm/zayıf ayrımı yapılmamıştır.[120] Daha sonraları, ilk eserlerde karışık olarak derlenmiş bulunan rivayet malzemesi çeşitli şekillerde sınıflandırılmış ve düzene konulmuştur. Hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden dördüncü asrın başlarına, hatta beşinci asrın ortalarına kadar süren ve tasnif dönemi olarak bilinen bu dönemde hadisleri konularına, râvilerine ve sıhhat durumlarına göre sınıflandıran yeni kitap çalışmaları yapılmıştır. Müsned türü hadis kitaplarından sonra hadisleri toplarken daha seçici olan müelliflerin eserleri ortaya çıkmıştır. Sadece *sahîh* hadisleri bir araya getirmeyi hedef alan bu musanniflerin ilki Buhârî (256/870), ikincisi de Müslim'dir. (261/875) Onlar râvi isimlerine göre değil, bâb/konu başlıklarına göre eserlerini tertip etmişler ve hadisleri kitaplarına yerleştirmişlerdir.

Hadisin Altın Çağı ve Sonrası

Üçüncü hicrî asır, *"hadisin altın çağı"* olarak kabul edilir ki bu şüphesiz doğrudur. Zira Hadis İlmi'nin erken devir eserleri bu asırda yazılmıştır. Bu asrın en geniş hadis kitaplarından olan Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826) ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin (235/849) *el-Musannef*'leri ile Ahmed b. Hanbel'in (241/855) *el-Müsned* adlı eseri özellikle Kütüb-i Sitte'nin ana kaynağını oluşturan en önemli hadis arşivleridir. Örneğin İmam Müslim *es-Sahîh*'inde İbn Ebû Şeybe'den 1540 hadis nakletmiştir.[121] Aynı şekilde Abdürrezzâk, Ahmed b. Hanbel'in en önemli kaynaklarından biridir. İbn Hanbel *Müsned*'ini Abdürrezzâk'ın yanından ayrıldıktan sonra 700 bin civarında hadisi gözden geçirmek suretiyle yazmaya başlamış ve onu sünnet konusunda ihtilâfa düştüklerinde Müslümanların başvuracakları "imam" (temel kaynak) olarak göstermiştir.[122] Abdürrezzâk takriben 18.000, İbn Ebû Şeybe 39.000, İbn Hanbel ise yaklaşık 28.000 rivayet kaydetmiştir. İlk ikisi *merfû*, *mevkûf* ve *maktû'* rivayetlerin en zengin kaynaklarıdır.

[120] Hâkim, *el-Medhal ile'l-iklîl*, s. 30.
[121] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 240.
[122] Ebû Musa el-Medînî, *Hasâisü'l-Müsned*, s. 6-7.

Üçüncü asırda öne çıkan en mühim eserler ise "*es-Sahîhayn*: *İki Sahîh*" olarak bilinen Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserleri "*Sünen-i erba'a: Dört Sünen*" olarak bilinen Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *es-Sünen* isimli çalışmalarıdır. Bunlar, "Kütüb-i sitte" denilen altı ana hadis kaynağını meydana getirmiştir. Söz konusu altı hadis imamından ve kitaplarından burada kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

Buhârî (194-256) ve el-Câmiu's-sahîh Adlı Eseri

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Cu'fî, el-Buhârî, 194/810 yılında Mâverâünnehir şehirlerinden Buhârâ'da doğdu. Güçlü bir zeka ve hafızaya sahipti ve küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi; Arapça öğrendi ve on yaşından itibaren hadis dinlemeye ve ezberlemeye başladı. 16 yaşında iken başta Abdullah b. Mübârek (181/798) ve Vekî' b. el-Cerrâh'ın (196/812) kitapları olmak üzere birçok muhaddis ve fakihin kitaplarını ezberlemişti. Hac için gittiği Mekke'de kalarak Humeydî (219/834) ve başkalarından hadis tahsil etti. 18 yaşına geldiğinde sahâbe ve tâbiûndan birçok bilginin rivayetlerini ve fetvalarını toplayıp tasnif etti. Aynı dönemde *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserini yazdı. Daha sonra hadis toplamak üzere başta Suriye, Mısır, Cezire, Basra, Belh, Kûfe ve Hicaz olmak üzere birçok şehir dolaşan Buhârî, buralarda bir süre kalarak en tanınmış simalardan dersler aldı. Binden fazla hocadan hadis yazdığı bildirilmektedir. Buhârî, 256/870 yılında Semerkand yakınlarındaki Hartenk kasabasında vefat etmiştir.[123]

Buhârî kısaca *el-Câmiu's-sahîh* veya *Sahîh-i Buhârî* olarak meşhur olan eserini, 600.000 rivayet arasından seçtiği hadislerden oluşturmuştur. M. Fuâd Abdülbâkî'ye göre *es-Sahîh*'te 97 kitap, 3889 bâb mevcuttur. Buhârî'nin 16 senede tasnif ettiği söylenen bu çalışmada mükerrerleriyle birlikte 7275 hadis olup, tekrarsız rivayetlerin sayısı 4000, bunların içinde muttasıl rivayet edilenler ise 2602'dir.[124] Buhârî'nin bâb başlıkları aynı zamanda onun fıkhî kanaatlerini ifade eden bir nitelik arz etmektedir. Nitekim *"fıkhu'l-Buhârî fî terâcümih"* "Buhârî'nin fıkhî görüşleri konu başlıklarındadır." sözü meşhurdur. Buhârî, bir fıkıh kitabı görüntüsü veren bu gibi yerlerde daha çok kendi kanaatini destekleyen görüşleri nakleder.

Müslim (206-261) ve el-Câmiu's-sahîh Adlı Eseri

Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, 206/821 yılında Nişabur'da doğmuştur. 14 yaşından itibaren Horasan, Rey, Hi-

[123] Bkz: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 555-7; A'zamî, M. Muhammed-Yavuz, Yusuf Şevki-Öğüt, Salim, "Buhârî", *DİA*, VI. 368-376.
[124] Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 114-115.

caz, Irak, Şam ve Mısır'da bulunan devrin büyük hadisçilerinden hadis dinlemiştir. Tahsilini bitirdikten sonra Nişabur'a yerleşmiştir. Ömrünün sonlarına doğru Buhârî ile tanışmış ve onun ilmini takdir ederek Hadis İlmi'nde onun görüşlerine tâbi olmuştur. 261/875 yılında bir hadisi araştırmakla meşgul iken Nişabur'da vefat etmiştir.[125]

Müslim'in, hocalarından sema yoluyla rivayet ettiği 300.000 hadisten seçerek hazırladığı ve kendisinin *el-Müsned* ve *el-Müsnedü's-sahîh* diye söz ettiği eserini, 235 yılında henüz yirmi dokuz yaşında iken tasnife başladığı, on beş yıl süren titiz bir çalışma sonunda 250 yılında tamamladığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu çalışmasını Ebû Zür'a er-Râzî'nin incelemesine sunmuş, onun kusur bulduğu rivayetleri kitabından çıkarmıştır.

Sahîh'te 54 kitap, 1329 bâb bulunmaktadır. Kitap adlarını bizzat müellif tespit etmekle beraber, bâb adlarını o yazmamıştır. Daha sonra bâb başlıkları yazan başka âlimler olmuşsa da bugün elimizde bulunan matbu nüshalardaki başlıklar İmam Nevevî'ye (676/1277) aittir. Tekrarlarıyla birlikte 7581 hadis ihtiva eden *Sahîh*'te, M. Fuâd Abdülbâkî'nin rakamlamasına göre tekrarsız 3033 hadis bulunmaktadır.

Sahîh-i Müslim'in en önemli özelliği hiç kuşkusuz mukaddimesidir. Mukaddime, hadis usulü ve ıstılahlarının gelişiminde çok önemli bir yer tutar. Mukaddimesinin yanı sıra eserinde hadislerin tarîklerini bir araya getirme ve tertibindeki güzelliğiyle *Sahîh-i Müslim, Sahîh-i Buhârî*'den üstün sayılmıştır.[126] Müslim, bir konuda gelen bütün hadisleri bir arada rivayet ettiği için, farklı isnadların yanı sıra, rivayetler arasındaki mânâ farklarını, râvi tasarruflarını görmek ve farklı tarîkleri karşılaştırmak gibi bir imkân ve kolaylık sağlamaktadır.

Tirmizî (209-279) ve es-Sünen Adlı Eseri

Ebû Îsâ künyesiyle meşhur olan Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, 209/827 yılında bugünkü Özbekistan topraklarında bulunan Tirmiz'de doğmuştur. Yirmi yaşını geçtikten sonra ilim tahsili için yola çıkmış ve Arabistan, Mezopotamya, İran ve Horasan gibi çeşitli ilim merkezlerine seyahatler yapmış, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd gibi hadisçiler başta olmak üzere, devrin ileri gelen ilim adamlarından hadis almıştır. Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybeden Tirmizî, 279/892 tarihinde Tirmiz'de vefat etmiştir.[127]

Tirmizî'nin fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği *es-Sünen*'i, Buhârî ve Müslim'de olduğu gibi Câmi' türü eserlerde bulunan değişik konulardaki

[125] Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 588-590.
[126] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-Sitte* s. 10.
[127] Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II. 633 vd.

bâbları da ihtiva ettiği için *el-Câmiu's-sahîh* adıyla da şöhret kazanmıştır. Ayrıca *Sünenü't-Tirmizî, Câmiu't-Tirmizî, Sahîhu't-Tirmizî, el-Müsnedü's-Sahîh* ve *el-Câmiu'l-Kebîr* gibi değişik adlarla da anılan eser, 51 kitab, 2496 bâb ve 3956 hadisten oluşmaktadır. Bazılarına göre *Sahîh* veya *Câmi'* ismi onun muhtevasına daha uygundur. Zira bu eser, İslâm fıkhı ile ilgili hadislerden başka, diğer mevzulara ait hadisleri de ihtiva eder. Ancak V. yüzyıldan sonra rağbet kazanarak Kütüb-i Sitte arasındaki yerini alabilen eserin, Kütüb-i Sitte'nin üçüncü veya dördüncü kitabı olduğunda ihtilâf edilmiştir.[128] Tirmizî'nin *es-Sünen*'i ile ilgili olarak öne çıkan bazı hususiyetleri vardır. O, bâb başlığı altında bir veya birkaç hadisi verdikten sonra, sırasıyla şu işlemleri yapar:

a) Hadisin sıhhat durumunu (hasen, sahîh, zayıf, garîb olduğunu) açıklar.

b) Râvilerin güvenilirlik ve yeterlilik durumunu, varsa seneddeki illeti beyan eder.

c) Hadisin –varsa– diğer tariklerini verir.

d) Konuyla ilgili, diğer sahâbîlerden yapılmış rivayetler varsa, onlara da *"ve fi'l-bâbi an fülânin ve fülânin..."* diyerek, sahâbî isimlerini vermek suretiyle işaret eder.

e) Konuyla ilgili çeşitli âlimlerin görüşlerini, ilgili hadisle nasıl delil getirdiklerini, ulemâ arasında ittifak mı, ihtilâf mı bulunduğunu bildirir, icmâ varsa, mutlaka işaret eder. Bazen de uygulamanın hangi yönde olduğunu gösterir. Konuya ait birbiriyle çelişen hadisleri zikreder.[129]

Eserin sonunda yer alan *Kitâbü'l-İlel*, sadece Tirmizî'nin kitabında bulunan bir bölümdür. O, burada eserine aldığı hadislerin kısa bir değerlendirmesini yapmış, yararlandığı kaynaklardan söz etmiş, kısmen ricâl değerlendirmesi ile hadislerin lafız ya da mânâ ile rivayet edilmesi gibi konular üzerinde durmuştur. Tirmizî'nin *es-Sünen*'i, *hadis usulü* veya *mustalahu'l-hadîs*'in henüz bir müstakil bilgi dalı haline gelmediği bir dönemde usule ait bazı ıstılahların hadislere uygulanması, bir başka ifade ile usul ile fürûun birleştirilmesi açısından önem arz etmektedir.[130]

Ebû Dâvûd (202/3-275) ve es-Sünen Adlı Eseri

Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'âs b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, 202 veya 203/818-819 yılında İran ile Afganistan arasındaki sınır bölgesi olan Sicistan'da doğdu. Hadis tahsiline orada başlayan Ebû Dâvûd, on sekiz yaşında ilim için seyahate çıkarak Bağdat, Basra, Mekke, Kûfe, Halep,

[128] Bkz. Çakan, İ. Lütfi, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII. 129-130; aynı müellif, *Hadis Edebiyatı*, s. 69-71.

[129] Makdisî, *Şurûtu'l-eimme*, 21.

[130] Bkz. Çakan, İ. Lütfi, a.g.m., *DİA*, VII, 129-130; *Hadis Edebiyatı*, s. 69-71.

Harran, Humus, Horasan, Belh ve Mısır gibi birçok ilim merkezlerinde bulundu ve devrin meşhur ilim adamlarından hadis rivayet etti. Kendisinden de, birçokları hadis rivayet etmiştir. Yirmi sene Tarsus'ta ikamet eden Ebû Dâvûd, beş altı yıl kadar da Basra'da yaşamış ve 275/889'da orada vefat etmiştir.[131]

Ahkâm hadislerini toplamış olması sebebiyle muhtelif mezhep âlimlerince hüsn-i kabul gören Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, 40 kitab ve 1889 bâb içerir. Resûlullah'tan nakledilen 500.000 hadis yazdığını söyleyen müellif, eserini bunlardan toplam 4800 hadis seçerek tasnif ettiğini söylemişse de, Hattâbî'nin *Meâlimü's-Sünen* adlı şerhiyle birlikte basılan beş nüshadaki hadis sayısı 5274'tür. Aradaki bu sayı farkı, aynı isnadla gelen mükerrer rivayetlerle, aynı konudaki farklı nakillerden kaynaklanmaktadır.[132]

es-Sünen'deki bâb başlıkları, daha çok o kısımda ele alınan konuları ifade ederken, bazen de Ebû Dâvûd'un fıkhî kanaatini yansıtacak niteliktedir. Müellif, bir konuda birçok sahîh hadis mevcut olsa bile, kitabın hacminin büyümemesi ve kitaptan istifadeyi kolaylaştırmak için bir bâb başlığı altında bir veya iki hadis verir, bütün tarikleri zikretmez. Gerekli gördüğü yerlerde, ya başkalarından naklen veya bizzat kendi görüşü olarak râvilere ilişkin bilgiler sunar, cerh ve tadilde bulunur. Bazen hadisin *sebeb-i vürûdunu*, *ğarîb* kelimelerini açıklar, hadis hakkında çeşitli bilgiler verir. *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un diğer bir özelliği de hadislerin isnadlarından ziyade fıkhî hükümlerine önem vermiş olmasıdır. Bu nedenledir ki o, bir hadisi naklettikten sonra, onun diğer tariklerini, lafız farklarını, birbirinden farklı taraflarını göstermiştir.[133]

Nesâî (215-303) ve es-Sünen Adlı Eseri

Asıl adı Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasânî en-Nesâî olup, 215/830 yılında Horasan'ın Nesâ kasabasında doğmuştur. İlim tahsiline küçük yaşta başlamış, 15 yaşında gittiği Belh'te, bir yıldan fazla kaldıktan sonra bütün Horasan'ı, Hicaz, Irak, Suriye ve Mısır'ı dolaşarak oralarda bulunan meşhur hadisçilerden hadis almıştır. Hayatının önemli bir kısmını Mısır'da geçiren ve eserlerini orada tasnif eden Nesâî, ölümünden bir süre önce Şam'a geldiğinde, Muâviye'nin fazileti hakkında hadis rivayet etmesi istenmiş, o da buna olumlu cevap vermeyince, oradakiler tarafından ağır bir şekilde dövülerek mescitten atılmıştır. Ardından Mekke'ye giderken 303/915 yılında Filistin'in Remle şehrinde vefat etmiştir.[134]

[131] Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 591 vd.; Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Dâvûd", *DİA*, X, 119-121, Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, s. 77-78.
[132] Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 246-247.
[133] Bkz. Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, s. 78-84; Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 279-280.
[134] Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 698-701.

Nesâî, Remle emîrinin isteği üzerine *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli bir kitap tasnif etmiş ve bu hacimli eserde fıkıh alanına giren rivayetleri bir arada toplamıştır. Ancak emîrin yalnızca sahîh hadisleri bir araya getirmesi isteği üzerine, bu sefer ondaki zayıf ve illetli hadisleri atarak, *es-Sünenü's-Suğrâ* adını verdiği, *el-Müctebâ* diye de anılan kitabını hazırlamıştır. Nesâî *Sünen*'in içerdiği bütün hadislerin sahîh olduğu iddiasındadır. *Sünen*, 51 kitab ve 2400'e yakın bâb içinde, toplam 5756 hadisten oluşmaktadır.[135]

Bazı âlimler, Nesâî'nin *Sünen*'ini, *Sahîhayn*'dan sonra zayıf hadisi ve cerh edilmiş râvisi en az bulunan kitap olarak değerlendirmekte ve onu öncelemektedirler.[136]

Nesâî, Tirmizî'de olduğu gibi her hadis için ayrı bir değerlendirme yapmaz. Onun değerlendirmesi, hadisi kitabına almış olmasıdır. Ancak yine de yer yer senedlerin durumlarını açıkladığı görülür. O, hadisler arasındaki çok küçük rivayet farklarını bile, hadisi baştan aşağı tekrar etmek suretiyle göstermiştir. Bâblarının birçoğunda tek bir hadise yer verir. Birden fazla hadisin nakledildiği bâblar, farklı senedlerle gelen ve lafız farklılıkları bulunan hadisleri bir arada karşılaştırma imkânı vermektedir. Bazen, isnaddaki bir râvi hakkında bilgi verir, değerlendirme yapar. Nesâî, birbirine muhalif olan rivayetlerden, ilk önce hatalı olanını zikreder, ardından da bunun doğrusunu rivayet eder. Bu durum bazen bâb başlıklarına da yansır. Herhangi bir emir veya yasağı bildiren bir bâb başlığının akabinden, o hususla ilgili bir ruhsatın bulunduğunu yahut artık o durumun terk edildiğini bildiren başlıklar kullanır. Mümkün mertebe hadislerin içerdiği mânâyı ve muhtevayı, *kerâhet, farz, îcab, tenezzüh, terğîb, teşdîd* gibi kelimeler kullanarak bâb başlığıyla ifade etmeye çalışır.

İbn Mâce (209-273) ve es-Sünen Adlı Eseri

İbn Mâce künyesiyle şöhret kazanmış Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, 209/824 yılında Kazvin'de doğmuştur. Hadis tahsili için Rey, Vâsıt, Basra, Kûfe, Bağdat, Şam, Mısır ve Hicaz gibi o devrin en önemli ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Ali b. Muhammed et-Tanâfisî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Hişâm b. Ammâr, Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr gibi meşhur hadis hafızlarından hadis almış ve onlardan çok miktarda rivayette bulunmuştur. İbn Mâce, 273/886 yılında Kazvin'de vefat etmiştir.[137]

[135] Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 285-6; Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, s. 86.
[136] Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 245.
[137] Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 636-637.

Hicrî VI. asrın başına kadar, Buhârî, Müslim, Nesâî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserleri şöhret bulmuş, henüz İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, Kütüb-i Sitte'ye dâhil edilmemişti. Ancak Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (507/1113), bu beş kitaba (usûl-i hamse) tahsis ettiği *Etrâf* kitabına İbn Mâce'nin eserini de eklemesinden ve "*Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte*" (Altı İmamın Şartları) adlı kitabını telif etmesinden sonra İbn Mâce'nin kitabı da muteber hadis kitapları arasına girmeye başlamıştır. Bununla beraber onun yalancılık ve hadis hırsızlığı ile itham olunmuş bazı râvilerden gelen hadislere de kitabında yer vermiş olması, bazı hadisçilerin *es-Sünen*'in altıncı kitap sayılmaması gerektiği yönünde kanaat belirtmelerine yol açmıştır. Bu hadisçilerden bir kısmı, daha az zayıf râvileri ve daha az şâz ve münker hadisleri bulunan Dârimî'nin *Sünen*'ini, diğer bazıları ise İmam Mâlik'in *Muvatta'* adlı eserini altıncı kitap olmaya daha lâyık görmüşlerdir.

Bununla birlikte İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, bilhassa fıkıh bâbları yönünden büyük faydası dolayısıyla VII. asırdan itibaren *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olarak kabul ve rağbet görmüştür.[138] İbn Mâce'nin eseri, M. Fuâd Abdülbâkî'nin tespitine göre, *Mukaddime* hariç, 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 hadisten oluşmaktadır.[139]

Daha çok Horasan ve çevresinde şöhret kazanmış bulunan *Sünen-i İbn Mâce*, özellikle kullanışlı olması nedeniyle bütün kusurlarına rağmen faydalı bir kaynak eser sayılmaya lâyık görülmüştür. Fıkhın diğer hadis kitaplarında bulunmayan birçok konusuna dair hadislere yer vermiştir. Bâb başlıkları konunun inceliklerini dile getirecek kadar özlü ve düzgün bir biçimde konulmuştur. Tertibi, tekrardan uzak, kısa ve düzenli oluşu cihetiyle oldukça kullanışlıdır.[140]

es-Sünen, geniş bir mukaddime ile başlamaktadır. İbn Mâce burada, sünnete ittiba, hadislere saygı, hadis rivayet ederken gösterilmesi gereken titizlik, hadis uydurmanın vebali, Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine ittiba, bid'atlerden, cedelden, re'y ve kıyastan sakınma, iyi ve kötü çığır açma, ölmüş sünnetleri ihya, Kur'an öğrenimi-öğretimi, ilim ve âlimlerin fazileti, hayra delâlet, iman, kader, ashâbın fazileti, Hâricîler ve Cehmiyye gibi muhtelif konulara dair hadisleri rivayet ederek, Ehl-i Hadis'in düşüncelerini yansıtmıştır.[141]

İbn Mâce, hadislerin mânâ ve muhtevalarıyla ilgili herhangi bir yorum veya açıklama yapma cihetine gitmez, hadisi uygun gördüğü bâb baş-

[138] Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 249-250.
[139] İbn Mâce, *Sünen*, (nâşirin mukaddimesi), I. 7-8.
[140] Uğur, Mücteba, *a.g.e.*, s. 287-8; Çakan, İ. Lütfi, *a.g.e.*, s. 89.
[141] Bkz. İbn Mâce, Mukaddime 1-24, I. 3-98.

lığı altında zikretmekle yetinir. Çok sık olmamakla birlikte, bazen kendisi, bazen de hocalarından naklen, hadisin sıhhat durumu, isnadı ile ilgili birtakım kısa bilgiler verdiği görülmektedir.

* * *

Hicrî dördüncü asırda ise İbn Huzeyme'nin (311/923) *es-Sahîh*'i, İbnü'l-Cârûd'un (307/919) *el-Müntekâ*'sı, Tahâvî'nin (321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı ve *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ı, İbn Ebî Hâtim'in (327/939) *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*'i, Dârekutnî'nin (385/995) *Sünen*'i, Hattâbî'nin (ö. 388/998) Buhârî şerhi *A'lâmü'l-hadîs*'i ile Ebû Dâvûd şerhi *Meâlimü's-Sünen*'i başta olmak üzere çeşitli kitaplar kaleme alınmıştır. Bu asırda Taberânî'nin (360/971) *Mu'cem*'leri (*el-Mu'cemü'l-kebîr, el-Mu'cemü'l-evsat ve el-Mu'cemü's-sağîr*) ile Hâkim'in (405/1014) *el-Müstedrek*'i gibi muhtelif hadis kitapları da vücuda getirilmiştir.

• Hadis ilminin en temel özelliği onun bir nakil-rivayet ilmi olmasıdır. Bu itibarla, "Hadis ilmi bir isnad ilmidir." denilir. Nakil ilmi olduğu için de ağırlıklı olarak Hadis Usulü'nün kavram ve mefhumları *"nakil"* kavramı etrafında odaklanır. Erken dönem tedvin ve tasnif faaliyetlerine koşut olarak hadis rivayetinin ıstılahları da teşekkül etmeye başlamış ve asgarî bir ortak kavramsal zemin meydana gelmiştir. Bu kavramsal zeminin teşekkülünde başta İmam Şâfiî'nin (204/819) *er-Risâle* adlı eseri olmak üzere Müslim'in (261/874) *el-Câmiu's-sahîh* isimli eserine yazdığı *Mukaddime* ile Tirmizî'nin (279/892) *es-Sünen* isimli eserinin sonunda yer alan *el-İlel*'i, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (275/888) *es-Sünen* adlı kitabında takip ettiği usulü anlatmak için yazdığı *er-Risâle ilâ ehli Mekke*'si önemli bir yere sahip olmuştur. Böylece ilk üç asrın zengin birikimi ve tecrübesi "*Mustalahu'l-hadîs*", "*Usûlü'l-hadîs*" veya "*Ulûmü'l-hadîs*" (Hadis ilimleri) başlığı altında müstakil bir bilgi dalı doğurmuştur. Kadı Hasan er-Râmehürmüzî'nin (360/970), kendi ifadesiyle hadisi ve hadis ehlini savunmak amacıyla yazdığı *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eseri bu türün ilk örneği sayılabilir. Râmehürmüzî, hadis usulü veya hadis ıstılahlarına dair eserlerin teşekkülünde bir dönüm noktası teşkil eder. Hâkim en-Neysâbûrî'nin (405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i tarihsel olarak Râmehürmüzî'nin eserinden sonra gelir. Ancak daha sonra bu sahada yazılan eserlerin hemen tamamına malzeme sunacak olan Hatîb-i Bağdâdî (463/1070), Râmehürmüzî'nin bu kitabından çok faydalanmış ve ona birtakım ilâvelerde bulunmak suretiyle bu sahada çok sayıda kitap telif etmiştir. Burada özellikle *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* ve *el-Câmi'*

beyne ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi' isimli eserlerini zikretmek gerekir. Ardından Kâdî İyâz'ın (544/1149) kaleme aldığı *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* adlı eseri dikkat çekse de hiç şüphesiz bu dönemin en önemli eseri İbnü's-Salâh'ın (643/1245) kitabı olmuştur. Onun ders notu olarak hazırladığı *Ulûmü'l-hadîs* veya *Mukaddimetü İbni's-Salâh* isimli eseri, bu dönemin sonuna kadar başvuru kaynağı kabul edilmiştir. Nevevî'nin (676/1277) İbnü's-Salâh'ın kitabından özetlediği *et-Takrîb ve't-teysîr*'i, onun tesirini sürdürmüştür. Açılım döneminin sonuna doğru ise İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) *Nuhbetü'l-fiker* ve onun şerhi *Nüzhetü'n-nazar* isimli eseri ile yeni bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Kendisinden sonraki dönemlerde, hatta günümüzde bile hadis usulü ve ıstılahları konusunda belirleyici olma özelliğini korumaktadır. Sehâvî'nin (903/1497) Irâkî'nin *Elfiyyetü'l-hadîs* isimli manzum hadis usulü eserine şerh olarak kaleme aldığı *Fethu'l-muğîs*'i ile Süyûtî'nin (911/1505) Nevevî'nin eserine şerh olarak yazdığı *Tedrîbü'r-râvî şerhu Takrîbi'n-Nevevî* isimli eserleri bu dönemin sonlarına dair örnekleri temsil etmektedir.

* * *

• İslâmî ilimlerin tedvin ve tasnif dönemlerinden itibaren bugüne kadar hadis sahasında binlerce eser telif edilmiş ve bunların pek çoğu günümüze ulaşarak önemli bir yekûn teşkil etmiştir. Bu eserleri genel olarak iki sınıfta değerlendirmek mümkündür:

1. Temel Kaynaklar

Hadis edebiyatının oluşumunda ilmî ve fikrî hareketlerin, kelâmî ve fıkhî görüşlerin oldukça büyük etkisi olmuştur. Bu itibarla hadis kitaplarında inanç, ibadet ve muâmelât ile ilgili hadisleri toplamaya ağırlık verilmiştir. Ayrıca hadislerin isnad ve metinleriyle alâkalı teknik bilgiler daima ilgi kaynağı olmuştur. Bu nedenle erken dönemde yazılan eserlerin çoğunluğu temelde hadis uzmanlarına has özel ilmî mülâhazalarla kaleme alınmıştır. *Kütüb-i Sitte* olarak (altı hadis kitabı) adlandırılan ana hadis kaynakları bu sınıfta değerlendirilebilir.

2. Ahlâk ve Âdâb Hadislerini İçeren Derleme Eserler

Hadis edebiyatı içinde belli konu veya belli maksada yönelik olan ve bilhassa sünnetin insan davranışına örnek teşkil edecek nümunelerini içeren müstakil eserler de bulunmaktadır. Halkın eğitimi, irşadı, yetiştirilmesi ve yönlendirilmesi açısından oldukça önemli olan bu eserlerde özellikle bireysel ve toplumsal hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili olan hadisler

bir araya getirilmiş ve Müslümanların itikad, ibadet, ahlâk ve muâmelât sahasında İslâm'ın yüksek umdelerine göre davranmalarını sağlamak hedeflenmiştir. İrşad, tebliğ ve davet mahiyetindeki bu eserlerin en önemlileri arasında İmam Buhârî'nin (256/870) *el-Edebü'l-müfred*'i, Tirmizî'nin (279/892) *Şemâil*'i, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (373/983) *Tenbîhü'l-ğâfilîn*'i, Kudâî'nin (454/1062) *Şihâbü'l-ahbâr*'ı, İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) *Bustânü'l-vâizîn* ve *Saydü'l-hâtır*'ı ile Süyûtî'nin (911/1505) *Tahzîrü'l-eykâz*'ı sayılabilir. Ayrıca müstakil konulu çeşitli hadis risaleleri, seçkiler, kırk hadisler, mekârim-i ahlâk kitapları bu cümledendir.

Hadis ilminde yukarıda sözü edilen iki tasnif türüne ilâveten dikkat çeken başka hadis eserleri de yazılmıştır. Bunlardan öne çıkanları şunlardır:

Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü'l-meâni's-sâbit mine'l-ahbâr

Üçüncü asrın en önemli ilmî simalarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (310/923) tamamlamaya ömrünün kâfi gelmediği *Tehzîbü'l-âsâr* isimli eseri, daha önce oluşturulmuş eser türlerinden herhangi birini takip etmez. Eser, isnadların karşılaştırılmasından metin ve muhtevanın mukayesesine, konu etrafında farklı kanallardan gelen hadislerin birlikte değerlendirilmesinden hadislerdeki illetlere, fıkhî neticelerden lügavî izahlara varıncaya kadar bir hadisin çok yönlü olarak değerlendirilmesine imkân tanımakta, herhangi bir konuyu hadislerle ele alma ve etraflıca çalışma kolaylığı sunmaktadır.[142] Ancak eserin özgünlüğü Taberî'nin çeşitli fıkhî yaklaşımları temellendiren rivayetleri içermesinden değil, bununla birlikte aynı konudaki başka rivayetleri kendisine karşı bir muhalif üslûbuyla vermesinden ileri gelir.[143] Taberî'nin ilk başta verdiği asıl hadisten sonra aynı içerikteki ve ilişkili ilgili tüm rivayetleri sıralaması eserinin bir başka özgün yanını teşkil eder.

el-Müsned es-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ'

Hicrî dördüncü asrın önemli hadisçilerinden İbn Hibbân el-Büstî (354/965), tasnif döneminden sonra ilk defa hadisleri değişik yönleri ile almayı ve açıklamayı esas alarak bu eseri kaleme almıştır. Tamamı günümüze ulaşmamış olan eser,[144] klâsik tasnif usullerinden farklı olarak emirler, nehiyler, haberler, mubahlar ve Peygamber'in fiilleri şeklinde beş bölüm (tekâsîm) halinde düzenlenmiştir. Ayrıca bunlardan her biri, yine ifade ettikleri hüküm, anlam, değer ve bağlayıcılık bakımından alt bölümlere (envâ') ayrılmıştır. Bu taksimle İbn Hibbân, emirler için yüz on, nehiyler için yüz on, haberler için seksen, mubahlar için elli ve fiil-

[142] Erul, Bünyamin, *Hadislerin Anlaşılması Meselesi (İslâm Geleneğinde Hadisleri Farklı Okuma Biçimleri),* Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısında sunulan tebliğ, 02-06 Ekim 2002, 2004, s. 6.

[143] Koç, Mehmet Akif, *Taberî Tefsiri'ni Anlamak Üzerine-1, AÜİFD*, C. 51/1, s. 81.

[144] M. Ali Sönmez ve Halis Aydemir'in birlikte yürüttükleri ortak proje ile İbn Hibbân'a ait *el-Müsned es-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ'* adlı eserin orijinal tertibiyle tahkiki yapılmaktadır. Dokuz farklı elyazmanın kullanıldığı bu çalışma, 8 cilt hâlinde basılmıştır (Dâru İbn-i Hazm, Beyrut, 2012).

ler için de elli olmak üzere dört yüz ana başlık belirlemiştir. Bu başlıkları belirlerken de başta konu bütünlüğü olmak üzere emir veya yasağın tüm zamanları ve herkesi kapsayıp kapsamadığını ve Hz. Peygamber'in hangi maksadı gözettiğini dikkate almıştır. Kitap Türk asıllı hadis bilgini İbn Balabân (739/1339) tarafından da *el-İhsân fî takrîbi sahîhi ibn Hibbân* adıyla fıkıh bâblarına göre yeniden düzenlenmiş ve muhtelif baskıları yapılmıştır.

Mesâbîhu's-sünne

Muhyi's-sünne el-Begavî'ye (516/1122) ait eserde, güvenilir hadis kaynaklarından senedleri çıkartılarak seçilen hadisler, önce konularına göre sıralanmış, sonra da her bâb kendi arasında sahîh ve hasen hadisler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 4719 hadisi ihtiva eden eser, İslâm âleminde büyük bir şöhret kazanmış ve üzerinde otuzdan fazla âlim tarafından şerh ve yorumlar yazılmıştır.[145]

Câmiu'l-usûl li ehâdîsi'r-resûl

Mecdüddin İbnü'l-Esîr (606/1210) tarafından tasnif edilen eser Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İmam Mâlik'in eserlerinden derlenip konularına göre alfabetik olarak sıralanan hadislerden meydana gelmektedir. Sahâbî râvileri dışında senedleri tümüyle hazfedilen eser üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Kitap Türkçeye de çevrilmiştir.[146]

et-Terğîb ve't-terhîb

Münzirî (656/1258) nisbesiyle bilinen Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazîm'e ait olan eser, klâsik hadis kaynaklarından seçilmiş beş binden fazla hadisin, yirmi beş bölüm halinde sıralanmasıyla meydana gelmiş olup senetlerde sahâbî dışındaki kişiler zikredilmemiştir. Konuların işlenişinde önce terğîb (teşvik) hadislerine sonra terhîb (sakındırma) hadislerine yer verilmiştir. Eser, tertibi, rivayet seçimi, hadislerin güvenilirlik derecesinin belirtilmesi gibi sebeplerle İslâm dünyasında büyük şöhret kazanmıştır.

Mişkâtü'l-mesâbîh

el-Begavî'den (516/1122) yaklaşık iki asır sonra Hatîb Tebrizî (737/1336) onun *Mesâbîhü's-sünne* adlı eserine 1511 hadis ziyade etmek suretiyle *Mişkâtü'l-mesâbîh* adlı eserini meydana getirmiştir. Tebrizî, Begavî'nin senedsiz zikrettiği hadislerin râvi ve kaynağını göstermek ve hemen hemen her bâbı üç fasla çıkarmak suretiyle *Mişkât*'ı telif etmiştir. *Mişkât* üzerine yapılan en önemli çalışma Aliyyü'l-Kârî'nin (1014/1605) *Mirkâtü'l-mefâtîh*

[145] Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-Sünne", *DİA*, XXIX, 258-259.
[146] Eserin tercümesi 19 cilt hâlinde S. Kemal Sandıkçı ve Muhsin Koçak tarafından yapılmıştır (Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008).

adlı eseridir. Aliyyü'l-Kârî, mükerrer rivayetleri çıkararak hadisleri senedleriyle birlikte kaydetmiş, *merfû* veya *mevkûf* olduklarını belirtmiş, muhtasar rivayetlerin tamamını zikretmiş ve Tebrizî'nin garîb yahut zayıf olarak nitelediği rivayetleri yeniden değerlendirmiştir.[147]

Riyâzü's-sâlihîn

Ünlü hadis âlimi Ebû Zekeriyya en-Nevevî'nin (676/1277) İslâm ahlâkını ve âdâbını öğretmek maksadıyla 1.900 hadisi, on sekiz bölüm halinde topladığı bu eseri, geniş halk kitleleri tarafından büyük ilgi görmüştür. Sadece bir hadis derlemesi değil aynı zamanda Nevevî'nin yaşadığı dönemde toplumun ve İslâm coğrafyasının meselelerini ortaya koyan bir belge, birey ve toplumun ihtiyaçlarına İslâm'ın iki ana kaynağı ışığında çözüm üretme yollarını anlatması bakımından insanlar için bir rehber niteliğindeki bu eser, asırlarca İslâm dünyasında Müslümanların el kitabı olma özelliğini korumuş, bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok okunan kitap olduğu söylenmiştir.[148]

Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem

Hicrî sekizinci asır hadisçilerinden İbn Receb el-Hanbelî'nin (795/1393), Nevevî'nin kırk iki hadis ihtiva eden *el-Erbaîn* adlı mecmuasını elliye tamamlayarak hazırladığı şerhidir. Eserde hadislerin sıhhat derecesi ve aynı mealdeki benzer rivayetler yanında ilgili fıkhî hükümler de zikredilmektedir. Zira *"ehâdîs-i külliyye"* de denilen bu tür hadisler fıkhın küllî kaidelerine mesned teşkil etmektedir. [149]

el-Câmiu's-sağîr

Hadis edebiyatı eserlerinden daha kolayca yararlanma ihtiyacı müellifleri yeni arayışlara zorlamıştır. Bugün bile okuyucu için en kolay kulanıma sahip olma niteliğini taşıyan alfabetik sistem, hadis edebiyatındaki yerini merfû ve kavlî hadis metinleri için hicrî onuncu asırda almıştır. Bu türün ilklerinden biri, Celâleddin es-Süyûtî'nin (911/1505) *el-Câmiu's-sağîr*'idir. Kısa ve özlü hadislere tahsis edilen *el-Câmiu's-sağîr*'de on bin kadar hadis bulunmaktadır. Hadisler genellikle kelimenin ilk iki harfine göre alfabetik olarak sıralandığı için senedler tamamen hazfedilmiştir. Her hadis metninden sonra, hadisin bulunduğu kaynaklar birer remiz ile gösterilmiştir.[150]

et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmii's-sahîh

Hicrî dokuzuncu asır bilginlerinden Yemenli Ebu'l-Abbâs Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'ye (893/1488) ait olan eser, Buhârî'nin

[147] Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-Sünne", *DİA*, XXIX, 259.
[148] Küçük, Raşit, "Riyazü's-sâlihîn", *DİA*, XXXV, 146.
[149] Kallek, Cengiz, "İbn Receb", *DİA*, XX, 245.
[150] Uğur, Mücteba, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, VII, 113.

meşhur eseri *el-Câmiu's-sahîh*'in muhtasarıdır. Eser, tertibi ve kullanışlı olmasıyla şöhret bulmuştur. Eserde hadislerin isnadları düşürülmüş, sadece Hz. Peygamber'e ait olan merfû hadislere yer verilmiş, mükerrer hadisler tekrarsız olarak zikredilmiş ve böylece aslına nispetle dörtte bir oranında küçülmüştür.[151] Eser Cumhuriyet döneminde Türkçeye de çevrilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.

Teysîru'l-vüsûl ilâ Câmii'l-usûl

İbnü'l-Esîr'in (606/1210) *Câmiu'l-usûl*'ünün İbnü'd-Deyba' (944/1537) tarafından hazırlanan muhtasarının adıdır. İbnü'd-Deyba', yukarıda adı geçen Zebîdî'nin talebesidir. *Câmiu'l-usûl*'de olduğu gibi *Teysîru'l-vüsûl*'de de *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olarak *Muvatta'* yer aldığı için İbn Mâce'nin *Sünen*'indeki rivayetlere yer verilmemiştir. Eser Türkçeye çevrilmiş ve tercümeye İbn Mâce'nin *Sünen*'i de ilâve edilmiştir.[152]

Kenzü'l-ummâl

Müttakî el-Hindî'nin (975/1567) Süyûtî'ye ait derleme türü üç hadis eserindeki rivayetleri fıkıh konularına göre alfabetik olarak düzenlediği hadis kitabıdır. Senedleri hazfedilmiş kırk binden fazla rivayetin yer aldığı eser, fıkıh konularına göre düzenlenmiştir.

Bu eserlerle güdülen amaç hadis mirasını olabildiğince geniş halk kitlelerine ulaştırma gayretidir. Ancak esas halka yönelik hadis eserleri Osmanlı döneminde kaleme alınmıştır.

Osmanlı Dönemi Hadis Çalışmaları

Hadis tarihi oluşum, gelişim, açılım, daralma ve yeni/dönüşüm dönemi şeklinde tarihsel safhalara ayrılacak olursa, Osmanlı devrine daralma dönemi denk düşer. Bu döneme nazım, haşiye, muhtasar ve şerh türü eserler rengini verir.[153] Bu dönem, daha önceki devirlerde ortaya konulan mesai ve edebî türlerin çeşitliliğine nispetle bir duraklamayı/dinginleşmeyi ifade eder. Osmanlı döneminde hadisin en güçlü biçimde ele alındığı alan, eğitim kurumları yani "dârülhadis"lerdir. Bu hadis okullarında daha çok ders takririne yönelik eserler okutulmuş, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*leri ile Sâğânî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı en çok okutulan kitaplar olmuştur. Diğer yandan Osmanlı hadisçileri medreselerde tedris edilen eserlerin yanında kitlelere hitap edecek hadis kitapları kaleme almayı ihmal etmemişlerdir. Bilhassa IX/XV. asırdan itibaren Osmanlı müelliflerinin "kırk hadis" çalışmalarına yöneldikleri görülür.

151 Bâbanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I/2.
152 İbrahim Canan tarafından *Kütüb-i Sitte Hadis Ansiklopedisi* adıyla ve bazı ilâvelerle on sekiz cilt hâlinde basılmıştır.
153 Özafşar, M. Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, s. 33-37.

Arapça kırk hadislerin yanında Osmanlı'da bir de Türkçe kırk hadis çalışmaları vardır ve bunların çoğu manzumdur. Divan Edebiyatı da denilen, Klâsik Türk Edebiyatı'nın egemen olduğu dönemde kaleme alınmış manzum yüz hadis eserleri de hadisi halka ulaştıran ve halk bilgisinin şekillenmesine etki eden hadis çalışmalarıdır. Osmanlı insanına Hz. Peygamber sevgisini ve ona nispet edilen hadisleri taşıyan daha başka eser türleri de vardır. *Muhammediyye*, *Envârü'l-âşıkîn* ve *Ahmediyye* gibi eserler, asırlarca Osmanlı devrinde Hz. Peygamber ile ilgili olarak şekillenen halk anlayışını beslemişlerdir. Sûfî kaynaklı eserler de kimi hadislerin topluma ulaşmasında aracı görevi görmüş ve bazı telakkileri bu hadisler vasıtasıyla geniş halk katmanlarına kabul ettirmiştir. İrşad amacıyla kaleme alındıkları için bilimsel bir titizlik gösterilmemiş ve halkın iyiye ve güzele yönlendirilmesine faydası dokunacak her türlü bilgi, haber, hikâye gibi hadis ve rivayetler rahatlıkla kullanılmıştır. Osmanlı devri halk kaynaklarında hadislere yer veren müelliflerin geneli, bugünkü mânâda bir bilimsel tenkit anlayışıyla rivayetlerin tarihî ve ilmî olarak sahîh olup olmamasıyla ilgilenmemişler, rivayetleri halk irfanının mutemet kaynakları olarak kabul etmişlerdir.[154]

Osmanlı döneminde Anadolu'da hadis, eğitim kurumlarında "dârülhadis"lerin tesisiyle yerini alır. İlk Osmanlı dârülhadisi I. Murad devrinde (792/1389) İznik'te yaptırılır. Bu, İslâm Dünyası'nda bilinen en eski dârülhadisin kurulmasından yaklaşık iki buçuk asır sonraya rastlar. Zira hicrî altıncı asırda Sultan Nûreddin Mahmûd'un (569/1173) Dımaşk'ta kurduğu "Nûriyye Dârülhadisi" bu alanda ilk olarak kabul edilir. I. Murat devrinin önemli sîmalarından biri olan İbn Melek İzzeddin Abdüllatîf (797/1394), İslâmî ilimlerin her alanında kaynak olmuş, İzmir Tire'de müderrislik yapmıştır. Eserlerinden birisi, Osmanlı medreselerinin hadis sahasındaki başyapıtlarından biri olan Sâğânî'nin (650/1253) *Meşâriku'l-envâr*'ı üzerine yazılmış olan *Mebârikü'l-ezhâr*'dır.

Osmanlı dârülhadislerinin en önemlilerinden biri, II. Murad tarafından kurulan Edirne Dârülhadisi'dir. Yapının inşa tarihi 828/1435'tir. II. Murad devrinde (1421-1451) Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan birçok değerli âlim getirilmiştir. Aralarında Molla Gürânî, Alâeddin et-Tûsî, Alâeddin es-Semerkandî ve benzeri şahsiyetlerin de bulunduğu bu âlimler heyetinde Osmanlı'da ilk resmî hadis hocası sayılan Fahreddin Acemî (865/1460-1461) de vardır. Fatih devrinin gözde sîması, sultanın hoca-

[154] Özafşar, M. Emin, *a.g.e.*, s. 111-156.

sı, Şeyhülislâm Molla Gürânî'nin (893/1487) *el-Kevseru'l-cârî (alâ/fî) ilâ Riyâzi'l-Buhârî* adlı Buhârî şerhinin bulunması, eğitim kurumlarına denk olarak temel hadis kaynakları üzerine de çalışmalar yapıldığını gösterir. Gürânî'nin, Mısır'daki hadis birikimini Anadolu'ya taşıyan önemli isimlerden biri olduğu söylenebilir. Zira kendisi 835/1431 civarında Kahire'ye gelmiş ve İbn Hacer'den (852/1448) Buhârî'nin *es-Sahîh*'i ve Irâkî'nin *Şerhu elfiyye*'sini; Zeyneddin ez-Zerkeşî'den (846/1442) Müslim'in *es-Sahîh*'ini okumuştur. Tarihçi Makrizî (869/1441) kendisinden Müslim ve benzeri eserleri okumuştur. Gürânî, Fatih devrinde İstanbul'da kendi adına bir de dârülhadîs medresesi yaptırmıştır.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) Amasya'da kurulan Abdullah Paşa Dârülhadis'i (890/1485), Kanunî devrinde inşa edilen Süleymaniye Dârülhadisi'ne (964/1557) kadar dikkat çeken önemli kurumlardandır. Bu devrin mühim sîması ise Tokatlı Molla Lütfi'dir(900/1495) ve döneminde pek çok eser vermiştir. Bunlar içerisinde hadisle ilgili olan *Şerhu'l-Buhârî* veya *Ta'lika ale'l-Câmi'i's-sahîh* dikkate değer bir çalışmadır.

Yavuz Sultan Selim (1512-1520) dönemi, kuşkusuz Osmanlı Anadolu coğrafyasında bir dönüm noktasıdır. Mısır'ın Osmanlı yönetimine katılması, sadece siyasal bir açılım değil aynı zamanda bilimsel, kültürel ve sanatsal bir kazanım da olmuştur. Osmanlı dönemi Mısır'ının mümtaz hadisçilerine örnek vermek gerekirse bunlar arasında Abdurraûf el-Münâvî'yi (1031/1621) anmak gerekir. Eserleri arasında on bin hadisi içeren ve kırk dört kaynaktan derlenen *Künûzü'l-hakâik* önemli bir yer tutar. Rûdânî (1094/1682) ise Münâvî'nin ölümünden yedi yıl sonra Kuzey Afrika'nın Sus kenti yakınlarındaki bir kasabada doğmuş, Marakeş, Cezair ve Mısır'da ilim tahsil etmiştir. Rûdânî, Osmanlı devri Anadolu'sunun en büyük hadisçilerinin yetişmesine de büyük katkısı olan bir zattır. Eserlerinden *Cem'u'l-fevâid min Câmi'i'l-usûl ve Mecmai'z-zevâid,* hadis sahasında önemli bir derlemedir. Bu çalışma, *Büyük Hadis Külliyâtı* adıyla Türkçeye de çevrilmiş ve üç cilt halinde basılmıştır.[155]

Süleymaniye Dârülhadisi'nin kurucusu olan Kanûnî Sultan Süleyman devri (974/1566), her bakımdan Türk ilim, irfan ve edebiyatının şahsiyetini kazandığı bir kemal devresidir. İbn Kemal Paşa (940/1533), Molla Lütfi, Kestelli, Hatibzâde ve Marufzâde'den ders aldıktan sonra Edirne medreselerine müderris olmuştur. Edirne kadılığı ve Anadolu kazaskerliği yapmış, Kanûnî devrinde şeyhülislâm olmuştur. Arapça, Farsça ve Türkçe

[155] İz yayıncılık, İstanbul, 2010.

şiirler de yazan İbn Kemal'in iki yüz kadar eseri vardır. Hadis alanında *Ta'lîka ale'l-Câmii's-sahîh li'l-Buhârî, Şerhu Meşâriki'l-envâr li's-Sâğânî* ve *Şerhu erba'in* isimli eserleri bulunmaktadır.

II. Selim devrinde (1566-1574) padişahın hocası Atâullah Efendi tarafından Birgivî Mehmed Efendi (981/1573) için Birgi'de İsa Bey Camii yakınında inşa ettirilen "Atâullah Efendi Dârülhadis"i (979/1571) önemli bir mevkii haizdi. Osmanlı hadisçiliğinin en mühim simalarından birisi olan Birgivî Mehmed Efendi,[156] hadis usulüne ilişkin bir risale, ibadetler konusunda kırk hadis şerhi ve iki ciltlik *Kitâbü'l-îmân ve'l-istihsân* adlı derleme çalışmasıyla hadis sahasında dikkat çeken eserler vermiştir. Birgivî, ahlâk sahasında kaleme aldığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eseriyle ilim ve kültür dünyamızda derin tesirler uyandırmıştır. Tek ciltlik bu eserinde 775 hadis naklederek neredeyse müstakil bir hadis eseri oluşturan Birgivî, sünnete dayanan sağlam bir ahlâkî yapılanmayı okuyucusuna sunmaktadır. *Tarîka* üzerinde çok sayıda şerh çalışması yapılmıştır.

Osmanlı dârülhadislerinde ders metni olarak *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*; Bağavî'nin (516/1126) *Mesâbîhu's-sünne*; es-Sâğânî'nin (650/1253) *Meşâriku'l-envâr* gibi eserleri okutulmuştur. Bu kurumlarda yetişen hadisçilerin, sadece birkaç hadis kitabını okuduklarını düşünmek yanıltıcı olur. Devrin ilim anlayışı çerçevesinde okunması mutat olan temel hadis kaynakları Osmanlı dârülhadislerinde de okunmaktadır. Bunu görmek için Osmanlı'nın son muhaddisi sayılabilecek olan Zâhid el-Kevserî'nin (1371/1952) hadis birikimine ve onu nasıl edindiğine bakmak yeterlidir. Onun icazet ve rivayet silsilelerinden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı dönemi Anadolu'sunda on yedinci asırdan itibaren geleneksel hadis nakil usulüne uygun bir biçimde hadis kaynaklarının okunması ve aktarılması geleneği oturmuştur. Yine rivayet silsilelerinden anlaşılan bir başka husus, Mısır'ın Yavuz Selim tarafından Osmanlı yönetimine katılmasıyla birlikte Anadolu, Mısır, Irak ve Suriye bölgesi âlimleri arasındaki bilgi alışverişinin daha da hızlandığıdır. Meselâ, Necmeddin el-Gaytî (984/1576) Osmanlı egemenliğindeki Mısır'ın yetiştirdiği en gözde hadis hafızlarından biridir. Onun talebelerinin talebeleri kanalıyla geleneksel hadis aktarım/rivayet usulü Anadolu'da da yaygınlaşma sürecine girmiş ve on sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda iyice yaygınlaşmıştır. Gaytî, İbn Hacer'in (852/1448) ileri gelen talebesi Zekeriyya el-Ensârî'nin (925/1519) öğrencisidir. Gaytî ve hocası Zekeriyya el-Ensârî aynı zamanda Hind uleması ile Osmanlı

[156] Bkz. Martı, Huriye, *Osmanlı'da Bir Dârü'l-Hadîs Şeyhi: Birgivî Mehmed Efendi*, Dârulhadis Yay., İstanbul 2008.

Anadolu ulemasının ortak hadis kaynaklarını teşkil etmektedirler. Eğer son asırlarda Hindistan'ın yetiştirdiği büyük hadisçilerden birisi olan ve Hind-Pakistan alt kıtasında hadisçilik cereyanına ruhunu veren Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (1176/1762) hadisteki rivayet silsileleri incelenecek olursa, bunların bir kısmının Gaytî ve Ensârî kanalıyla İbn Hacer'e ulaştığı görülür. Aynı durum Yemen hadisçileri için de geçerlidir. Bunun örneği Sıddık Hasan Han el-Kannûcî'nin (1307/1889) icazet belgesidir. Böylece Gaytî, Osmanlı dönemi Anadolu, Hind ve Yemen hadisçilerinin ortak noktalarından birini teşkil eder. Bunun bir anlamı da, Osmanlı yönetimindeki Mısır'ın Hadis İlmi bakımından hâlâ cazibe merkezi olma özelliğini koruduğudur.

İsmail el-Aclûnî de (1162/1748) Şam'da yetişmiş bir Osmanlı devri hadisçisidir. III. Ahmed'in hükümdarlığı zamanında 1707 yılında hilâfet merkezi İstanbul'a gelmiş ve burada bir yıl kalmıştır. Osmanlı Anadolusu'nda Aclûnî'nin *el-Erbaûn el-Aclûniyye* adlı eseri okunarak aktarılmıştır. Onun İstanbul'a geldiği sene Kalenderhane Mahallesi'nde Hasan Ağa Dârülhadis'i (1119/1707) açılmıştır. Bu tarih, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın (1143/1730) kendi adına dârülhadisler, külliyeler, kütüphaneler tesis ettiği; devrin akademisi sayılabilecek ilim heyetleri teşkil ettiği bir sürecin arefesidir. Nitekim zamanın padişahı III. Ahmed, kendisi de Hadis İlmi'ne özel bir ilgi duymaktadır. III. Ahmed'in hadise olan ilgisi devrinde yazılmış pek çok kırk hadis kitabından da anlaşılabilir. Nitekim bu eserlerden bazıları Sultan'a ithafen kaleme alınmıştır. Enderûn-ı Hümâyûn mensubu Abdullah b. Mehmed'in Padişah'ın cülûs yılı olan 1115/1703'de kaleme aldığı *Ahsenü'l-haber* başlıklı kırk hadis çalışması bunlardan biridir. Hikmetî'nin kırk hadis tercümesi ile Osmanzâde Tâib'in *Sıhhat-âbâd* adlı kırk hadis tercümesini yine aynı padişaha ithafen yazmış olmaları da bunu desteklemektedir.

On sekizinci asır Osmanlı Anadolusu'nun en büyük hadisçisi ise tartışmasız Amasyalı Yusuf Efendizâde Abdullah'tır (1167/1754). Yusuf Efendi 1066/1655'de Amasya'da doğmuştur. Babası Muhammed el-Amasî, ayrıca, Ali b. Süleyman el-Mansûrî (1134/1721), Kara Halil (1123/1711) ve İbrahim b. Süleyman el-Bektâşî'den (1120/1708) ve Ayasofya Şeyhi diye şöhret bulan Süleyman el-Fâzıl'dan (1134/1721) okumuştur. Hocası olan bu zat, Anadolu'nun gözde hadisçilerinden biri olarak nitelenir. Yusuf Efendizâde 1167/1754'de vefat etmiştir. Hadis alanında iki mühim eseri

vardır: Bunlardan birisi Buhârî şerhi *Necâhu'l-kâri'*dir ve otuz cüzden müteşekkildir. Hadis alanındaki diğer çalışması, Müslim şerhidir ve *İnâyetü'l-meliki'l-mün'im li şerhi Sahîh-i Müslim* başlığını taşımaktadır.

Trablusşam müftülüğü de yapmış olan Seyyid Ahmed el-Ervâdî, 1266/1849'da İstanbul'a gelmiş ve iki sene Ayasofya'da hadis okutmuştur. Talebesi ve müridi Gümüşhanevî de kendisiyle bu sırada tanışmış ve ondan hadis dersleri almıştır. Gümüşhanevî'nin hadis sahasında, *Râmûzu'l-ehâdîs* (I-II); onun şerhi *Levâmiu'l-ukûl* (I-V) *Garâibü'l-ehâdîs* ve *Hadîs-i erbaîn* gibi eserleri vardır. Gümüşhanevî 1877'de hac dönüşü Mısır'a uğramış ve üç sene orada kalarak Nâsıriyye, Ezher ve Seyyidinâ Hüseyin camilerinde hadis okutmuştur.

Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilmesine yaklaşık çeyrek asır kaldığı sırada, geleneksel hadis birikimini bir sonraki kuşağa aktaranlardan birisi Safranbolulu Hafız (Büyük) Ahmed Şâkir'dir (1315/1897). Hocaları arasında Vezir Muhammed Ruşdî eş-Şirvanî (1291/1874) ve "Muhaddisü'l-âsıme" (Başkentin Hadisçisi) diye anılan, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerini kendisinden okuduğu Muhammed el-Ezherî (1298/1880) de vardır. Ahmed Şâkir, aralarında Kevserî'nin hocaları Eğinli İbrahim Hakkı ve Alasonyalı Zeynelâbidîn'in de bulunduğu yaklaşık beş yüz âlim yetiştirmiştir. Talebelerinden Erzurumlu Musa Kazım ile Muhammed Nuri daha sonra şeyhülislâm olmuşlar; Mahmud Esad, bakanlık yapmıştır. İzmirli İsmail Hakkı ise hadis de dâhil pek çok sahada Osmanlı birikimini Darülfünûn'a (Üniversite) taşımıştır.

Osmanlı Anadolu coğrafyasında hadis sahasındaki eserlerin çeşit olarak diğer bölgelere göre daha az olmasının farklı nedenleri vardır. Bunlardan birincisi, hadis geleneğinin Suriye, Mısır, Hind gibi bölgelere nispetle Anadolu'ya çok daha geç bir zamanda gelmiş olmasıdır. Bu itibarla ilk dârülhadislerde hocalık yapanlar rivayet ilimlerinde uzmanlaşmış kimseler olmaktan ziyade aklî ilimlerde yetişmiş, ama bu arada Buhârî ve benzeri eserleri de okumuş kimselerdir. Bir diğer sebep, Osmanlı'da âlimler üzerindeki "idarî motivasyon", diğer bölgelerden çok daha güçlü olmuştur.

Osmanlı hadis geleneğinde dikkati çeken bir diğer nokta ise hadisle tasavvufun kaynaşmış olmasıdır. Özellikle Mısır'ın Osmanlı yönetimine katılması Anadolu'daki resmî hadisçiliği olduğu kadar sivil hadisçiliği de derinden etkilemiştir. Bu tarihten itibaren, daha önceleri de kısmen var olan bölgeler arası bilgi alışverişi daha da hızlanmıştır. Anadolu'daki hadis

geleneğinin Gaytî (984/1576), Aclûnî (1162/1748) ve Ervâdî (1275/1858) gibi sûfî hadisçilere dayandığı görülür. Osmanlı devrinde hadisle meşgul olan zatlara şu şahıslar örnek verilebilir:

Fahreddin-i Acemî (865/1460)
Molla Gürânî (893/1487)
Molla Lütfî (900/1495)
İbn Kemal Paşa (940/1533)
Birgivî Mehmed Efendi (981/1573)
İbn Melek (979/1571)
er-Rûdânî Süleyman (1094/1682)
Yusuf Efendizâde (1167/1754)
Ahmed Ziyâeddin (1311/1893)

Oryantalizm ve Modern Zamanlarda Hadis Tartışmaları

Dünyanın farklı bölge ve coğrafyalarında yaşamalarına ve farklı yapılara sahip olmalarına rağmen tüm Müslümanlar arasındaki inanç ve tatbikat birliği, batılı bilim adamlarının ilgisini çeken bir husus olmuştur. Modern batı zihniyeti, farklı dilleri konuşan, farklı örf ve âdetlere sahip ve Müslüman olmadan önce de ortak bir geçmiş yaşantıları olmayan milletlerin İslâm'a mensup olduktan sonra sofra âdâbından giyim-kuşam kültürüne, komşuluk ilişkilerinden uluslararası münasebetlere kadar pek çok alanda birbirleriyle uyumlu (homojen) bir kültür inşa etmiş olmalarını algılamakta güçlük çekmiştir. Ohalde İslâm toplumlarında bu ortak benzeşik yapıyı sağlayan temel unsurlar nelerdir? İslâm Dünyası batılı şarkiyatçılar (oryantalistler) sayesinde bu soruyla tanışmıştır. Dahası, Müslüman düşünürlerin oryantalistler kadar bu sorunun cevabına ilgi duymamış olmaları, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Batılı araştırmalar bu sorunun cevabını Hz. Peygamber'in mânevî bilgi mirasında bulmuşlardır. Buna göre *sünnet* ve *hadis*ten oluşan bu miras, yüzyıllar boyunca tüm İslâm topluluklarının ortak bir inanç, zihin ve uygulama birliği elde etmesinde en önemli unsur olmuştur. Bu bakımdan *oryantalizm* yeni dönem hadis faaliyetleri açısında oldukça önemlidir. Hadisle ilgilenen bazı batılılar hadisi, somut insanî ilişkiler düzleminde İslâmiyet'i hayata geçiren bir unsur olarak gördükleri için bu sahaya el atmışlardır. Ancak onlar Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının bağlayıcı olup olmadığını tespit etmek ve hadislerin *sahîh*ini *sakîm*inden (zayıfından) ayırt

etmeye çalışmak gibi kadim meselelerle ilgilenmek yerine hadisin İslâm'ın ve Müslümanlığın inşasında oynadığı rol ve İslâm'ın cihanşümûl bir din olmasına nasıl katkı sağladığıyla ilgilenmişlerdir.[157]

Hadis alanında çalışan muhtelif milletlerden çok sayıda ilim adamı, oldukça ciddi miktarda klasik hadis eserini neşretmiş ve o nispette özgün çalışmalar ortaya koymuştur. Oryantalizmin tarihinde Barthelemy d'Herbelot'un (1625-1695) *Bibliotheque Orientale* (Şark Kütüphanesi) adlı eseri önemli bir yer tutar. Oryantalist muhitlerde hadisle ilgili ilk bilgilerin bulunduğu eser de yine budur. d'Herbelot bu eserinde Hz. Peygamber, hadis ve sünnet konularında açıklamalara yer verir. Hadislerin büyük bölümünün Talmud'dan alındığını ileri süren d'Herbelot, Hz. Peygamber'i de Dante ve benzeri batılılar gibi görür.

Oryantalist çalışmalar içerisinde 1850'den sonra hadis sahasında yapılan çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Bilimsel anlamda hadis konusunu ele alanlardan birisi Alois Sprenger'dir (1813-1893). İngiliz-Doğu Hindistan şirketi adına Hindistan'da çalışmalarını sürdüren Sprenger, hadisin tarihî bakımdan güvenilirliği konusuyla yakından ilgilenmiştir. Sprenger, hicrî beşinci yüzyıldan itibaren sadece hadis kaynaklarına değil müelliflerin tenkidinden geçmeden istinsah edildikleri için yazılan hiçbir esere güvenilemeyeceğini iddia etmiştir. William Muir (1819-1905), Reinhart Dozy (1820-1883), Snouck Hurgronje (1858-1940), Leone Caetani (1861-1935), Arthur John Arbery (1905-1969) Hamilton A. R. Gibb (1895-1971) gibi müsteşrikler, hadis ve Hadis İlmi ile ilgilenmişler, çeşitli hadis eserlerini neşretmişler ve hadisin değeri üzerinde makaleler yazmışlardır. Hadisleri değerlendirmede tarihî tenkit metodunu uygulamalı olarak ortaya koyan Ignaz Goldziher (1850-1921) ve hadisleri kaynaklarından bulmayı kolaylaştırmak için hazırladığı *Concardance* ile Arent Jan Wensinck (851-1939) oryantalist hadis tetkiklerinde önemli bir aşamayı temsil etmektedirler. Joseph Schacht (1902-1969), Goldziher'in yaklaşımını fıkhî hadislere tatbik etmenin yanında isnad araştırmalarında da batı muhitleri için önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Schacht'ın görüşleri, hemen hemen bütün oryantalistleri etkisi altına almıştır.

Schacht'tan sonra oryantalist muhitlerde hem nicelik hem de nitelik olarak en yoğun çalışmalara imza atan kişi G. H. A. Juynboll'dur. Onun *Muslim Tradition* adlı eseri en kapsamlı çalışmalarından birisidir. Nabia Abbot ve Harald Motzki'nin çalışmaları oryantalist gelenek içerisinde

[157] Görmez, Mehmet, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine", *İslâmiyat*, III (2000) sayı 1, s. 16.

farklı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Fuad Sezgin ve Mustafa el-Azamî ise oryantalist çalışmalarda ileri sürülen görüşleri nakzeden muhalif iddia ve eserleriyle dikkat çekmektedirler.

İslâm dünyası oryantalist çalışmalara kayıtsız kalmamıştır. Şarkiyatçıların sünnetin en önemli kaynağı olan hadisi, "sıhhat/güvenilirlik" açısından tartışmaya açmaları, bilhassa Hint-Pakistan ve Mısır bölgesi ilim muhitlerinde büyük yankı yaratmıştır. Hadislerin ilk kez ne zaman yazılmaya başladığı, yine hadis kitabetinin resmî kaydı olan tedvin faaliyetinin başlangıcı, isnad sistemi, uydurma hadislerin kaynakları ve sahâbenin adaleti gibi birçok husus oryantalist itirazlara konu olmuş, dolayısıyla Müslüman âlim ve düşünürlerin mesâisini meşgul etmiştir.[158]

Cumhuriyet Dönemi Hadis Çalışmaları

Sünnet ve hadis mirasını halk kitlelerine ulaştırma ve anlatma çabaları modern zamanlarda da devam etmiştir. Bu noktada Cumhuriyet döneminde bizzat TBMM'nin iradesiyle hazırlatılan bir hadis eserine değinmek gerekir. Denizli mebusu Mazhar Müfid Bey, "Her Müslümanın elinde Kur'an'ın iyi bir tercümesi ile ehâdîs-i nebeviyyeyi câmi iyi bir külliyat bulunsun." Diyerek Karesi mebusu Ali Sürûrî Bey de "Kur'ân-ı Mübîn'in tam bir istifade husule gelmesi için ehâdîs-i şerîfeden, kütüb-i müsellemeden hiç olmazsa *Buhârî-i Şerîf* ve *Müslim-i Şerîf* tercüme edilmelidir..."[159] şeklinde bir teklifte bulunarak bir Kur'an tefsirinin, bir de hadis tercümesinin yapılmasını gündeme getirmişlerdir.[160]

21 Şubat 1925 tarihinde, kuruluşunun henüz ikinci yılında olan Diyanet İşleri Reisliği'nin bütçesi TBMM'de görüşülürken, ilmiyeden Eskişehir mebusu ve aynı zamanda Şer'iyye ve Evkaf vekili Abdullah Azmi Efendi ve elli üç arkadaşının imzası ile meclis gündemine bir önerge taşınır ve Kur'ân-ı Kerîm'in ve bazı İslâmî eserlerin telif ve tercümesine karar verilir.[161] Kararın akabinde bu işi yürütecek ehil insanları tespit için uzun bir uğraşı verilir ve Elmalılı Hamdi Efendi'ye Kur'an Tefsiri, Mehmed Akif Ersoy'a da Kur'an Meali tevdi edilir. Hadis konusunda ise *Sahîh-i Buhârî*'nin Zeyneddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (893/1488) tarafından hazırlanmış olan *Tecrîd-i sarîh* adlı muhtasarının tercüme edilmesi uygun görülür. Bu vazife, Dârülfünun müderrislerinden Babanzâde Ahmed Naim'e (1872-1934) verilir, ancak ilk iki cildi eski harflerle 1926 ve 1928'de İstanbul-Evkaf Matbaası'nda basıldıktan ve üçüncü cildi yayına hazırlandıktan

[158] Sünnet ve hadise yönelik çağdaş itirazlar ve tartışmalar için bkz. Brown, Daniel, *İslâm Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*; Juynboll, G.H.A., *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları.*

[159] Bulut Mehmet, "İlk Cumhuriyet Meclisinde Dini Yayıncılık Hakkında Tarihi Bir Karar", *Diyanet Dergisi*, cilt: XXVIII. Sayı: 1, s. 143; *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, s. 255-7.

[160] Erul, Bünyamin, "Cumhuriyet Dönemi İlk Şerh Tecrübesi: Tecrîd-i Sarîh Tercümesi (Kamil Miras'ın Şerh Yöntemi ve Kaynakları Üzerine)", II. Gerede Hadis Meclisi'nde sunulan tebliğ, 2003.

[161] Cündioğlu, Dücane, *Bir Kur'an Şairi, Mehmet Akif ve Kur'an Meali.*

sonra Babanzâde 13 Ağustos 1934'te vefat eder. Bunun üzerine, yarıda kalan bu hizmeti tamamlama görevi dönemin ilim ve siyaset adamlarından Kâmil Miras'a (1875-1957) tevdi edilir. Ahmed Naim'in hazırladığı üçüncü cildin müsveddelerini tashih ederek onun adına neşreden Kâmil Miras, kalan dokuz cildi kendisi tamamlar. Böylece eserin tercüme ve şerhi 1947 yılında bitirilir ve basılır. Eserin 1957'de ikinci, 1993'te ise on ikinci baskısı yine Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılır.[162]

Diyanet İşleri Başkanlığınca bastırılan bir diğer hadis eseri *Riyâzu's-sâlihîn ve Tercemesi*'dir. Merhum A. Hamdi Akseki'nin de kitabın mukaddimesinde ifade ettiği üzere bu eser, bilhassa vaizlerin elinde sahîh ve itimada şayan bir hadis kitabı bulundurmak amacıyla yayımlanmıştır. Üç cilt halinde yayınlanan eserin ilk iki cildinin çevirisini Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Hasan Hüsnü Erdem, Müşavere Kurulu Üyesi Kıvâmuddin Burslan ile birlikte yapmış, üçüncü cildi de tek başına Türkçeye kazandırmıştır. Ayrıca, Ahmet Hamdi Akseki eser için sünnet, hadis ve hadis tarihine ilişkin muhtasar ve faydalı bir mukaddime yazmıştır. *Riyâzu's-sâlihîn ve Tercemesi*'nin son baskısı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2000 yılında yapılmıştır. Yeni çevirisi ile basımı çalışmaları devam etmektedir.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde 1950'den ve özellikle İlahiyat Fakültesi'nin ve Yüksek İslâm Enstitülerinin kurulmasından sonra Hadis İlmi'nin muhtelif sahalarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Akademik düzeyde gerçekleştirilen çalışmaların bir kısmı Türk okuruna sunulma imkânı bulurken önemli bir kısmı basılamamıştır. Bu dönemde yapılan çalışmaların bazısı telif, bir kısmı terceme, bir kısmı da tahkik şeklindedir. Bu arada muhtelif konularda çok miktarda makale de kaleme alınmıştır.

1960'lı yıllarda hadis metinlerine yönelik çalışmalara öncelik verilmiştir. Bunlar arasında Ömer Nasuhi Bilmen "*500 Hadis, 1961*"; Hasan Basri Çantay "*Hadisler, On Kere Kırk Hadis-1962*"; Ahmet Davudoğlu *"Selamet Yolları-1967"* sayılabilir. Bu eser İbn Hacer'in "*Bülûğu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*" adlı eserinin bazı şerhlerinden de yararlanılarak hazırlanan bir eserdir. Mehmet Sofuoğlu'nun dilimize kazandırdığı "*Sahîh-i Müslim ve Tercemesi-1967-1970";* Mansur Ali Nasıf'ın "*et-Tâc el-câmi li'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*" adlı eserinin Bekir Sadak tarafından hazırlanan "*Tâc Tercemesi-1966-1968"* örnek olarak zikredilebilir.

Cumhuriyet döneminde hadisi halka ulaştırmak maksadıyla hemen hemen bütün ana hadis kitaplarının Türkçeye çevirisi yapılmış; bazı eser-

[162] Hansu, Hüseyin, *Babanzâde Ahmet Naim, Hayatı, Fikirleri, Eserleri, Hadisçiliği*, s. 65.

ler üzerine şerh çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında *"Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi* "[163]; *"İbn Mâce ve Şerhi"*[164]; ve *"Riyâzü's-sâlihîn Şerhi"*[165] zikredilebilir.

Uzun yıllardan beri hadis kitaplarının Türkçeye çevrildiği bilinmekle birlikte çeşitli nedenlerle hadis eserlerinin Batı dillerine çevrileri Türkçeden çok daha önce başlamıştır. Dilimize ise on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren kırk hadis, bin bir hadis, *Zübdetü'l-Buhârî*, *Tecrîd-i sarîh*, *Riyâzü's-sâlihîn* gibi eserler kazandırılmıştır. 1960-70'li yıllardan sonra temel hadis kaynaklarının çevirisine hız verilmiştir. Daha çok İslâm'ı ana kaynaklarından öğrenme amacıyla hareket edenlerin başvurduğu tercüme hadis kitaplarının, çeviri tekniği, anlaşılırlık ve dil kullanımı açısından hayli sorunlu oldukları ifade edilmiştir. Çevirilerdeki eksikliklerin hadis ve sünnetin doğru anlaşılmasını engellediği, hatta sünnetin yanlış anlaşılmasına sebep olduğu ve hatalı istidlallere ve yorumlara sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Ayrıca bazı hatalı çevirilerin hadis ve sünnet hasımlarının eline malzeme verdiği tespiti yapılmıştır.[166] Bu itibarla temel hadis kaynaklarının daha yetkin çevirilerine büyük ihtiyaç bulunmaktadır.

III. HADİS ve SÜNNETİN ANLAŞILMASINDA TEMEL İLKELER

İslâm'ın ilk asırlarından günümüze kadar *"sünnet"* ve *"hadis"* sözcüklerine yüklenen anlamlar farklı olmuştur. Sözlük anlamına uygun olarak *sünnet* daha çok davranış ile ilgili bir kavram olarak görülürken; *hadis* sözlü ve yazılı rivayetlerin adı olarak anlaşılmıştır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin sözlü rivayetleri *hadis*, uygulanagelen söz ve filleri de *sünnet* adını almıştır. Buna göre hadisleri ve sünneti anlamanın temel ilke ve esaslarını iki ayrı başlık altında ele almak mümkündür.

Sünnet ve hadisin nasıl anlaşılması ve yorumlanması gerektiği konusu, İslâm tarihi boyunca Müslüman bilginlerin üzerinde durdukları en önemli konulardan biri olmuştur. Hadis ve sünnetin anlaşılmasına yönelik bu ilmî çabalar günümüz araştırmacıları tarafından da bilimsel yöntemlerle sürdürülmektedir.

A. HADİSİN ANLAŞILMASI

Bu bölümde hadis anlaşılmasındaki temel ilke ve esaslar dört başlık halinde özet olarak sunulacaktır.

[163] Ahmed Davudoğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul-1977.
[164] Haydar Hatiboğlu, Kahraman Yay., İstanbul, 1983.
[165] M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Raşit Küçük tarafından hazırlanan çalışma sekiz cilt hâlinde Erkam Yayınları'nca neşredilmiştir (İstanbul, 1996).
[166] Erul, Bünyamin, "Temel Hadis Kaynakları Üzerine Bir Kritik", Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu'nda (11-12 Mayıs 2007) sunulan tebliğ.

i. Genel İlke ve Esaslar
ii. Hadis Metinleri Bağlamında Özel İlke ve Esaslar
iii. Metin Dışındaki Unsurlarla ilgili İlke ve Esaslar
iv. Hadislerin Ana Konularını Dikkate Almak

i. Genel İlke ve Esaslar

Hadislerin İslâm'ın Bütünlüğü İçerisinde Okunması, Anlaşılması ve Değerlendirilmesi

Hadisleri sağlıklı bir şekilde anlamanın temel ilke ve esası, "din", "vahiy", "Kur'an", "peygamberlik" ve "sünnet" bütünlüğü içerisinde sağlıklı bir sünnet-hadis anlayışına sahip olmaktır. Şüphesiz İslâm dininin bilgi kaynaklarını teşkil eden temel dinî metinler içerisinde hadisler, en önde gelen metinlerdir ve çok önemli bir yer tutar. Ancak hiçbir hadis, dinî metinler içerisinde, diğerlerinden bağımsız müstakil bir metin değildir. Zira her hadis, "sünnet" olarak adlandırılan ve Hz. Peygamber'in örnek yaşantısını ifade eden bütünün sözlü veya yazılı parçasıdır. Sünnet ise, peygamberliğin zorunlu sonucudur. Bir peygamberi herhangi bir insandan ayıran en önemli husus, Allah'tan vahiy almasıdır. Kur'an, İslâm'ın yegâne mukaddes kitabıdır. Dolayısıyla hadisleri Kur'an ile birlikte düşünmek ve bütüncül olarak ele almak hadislerin anlaşılması için hayatî önemi haizdir. Bu bağlamda hadisler, İslâm'ın genel esasları ile dinin genel çerçevesi, vahiy, peygamberlik, sünnetin genel esasları, İslâm dininin Allah, âlem, varlık, bilgi, ahlâk ve insan tasavvuruyla iç içe geçmiş bir anlam ilişkisine sahiptir. Bu nedenle hadisler, ancak bu bütünlük içerisinde okunduğunda sağlıklı bir anlama mümkün olabilir.

Hadisleri Kur'ân-ı Kerîm ile Birlikte Ele Almak

Bir hadisi anlamaya çalışırken ve değerlendirirken göz önünde bulundurulacak ilkelerden birisi de, o hadisin Kur'an'la birlikte ele alınmasıdır. Hadiste ifade edilen hususlar, öncelikle Kur'an'ın sarih/açık âyetleriyle veya geneliyle karşılaştırılır ve hadis, Kur'an'ın bütünlüğü açısından ele alınır. Allah'tan gelen vahyi insanlara ulaştırmak için elçi seçilen Hz. Peygamber, hiç kuşkusuz Kur'an'ı en doğru biçimde anlayan ve ve uygulayan kişidir. Bu nedenle ilkesel olarak Kur'an ile hadisler arasında bir çelişki ve aykırılıktan söz edilemez. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin ifadesiyle, "Allah'ın

Resûlü, Allah'ın Kitabı'na muhalefet etmez; Allah'ın Kitabı'na muhalefet eden de Allah'ın Resûlü olamaz."[167]

Hadislerin Kur'anla karşılaştırılması fikri, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin ileri gelenlerinin bu yöndeki uygulamalarına dayanmaktadır. Rivayet edildiğine göre İbn Abbâs bir gün Hz. Âişe'ye gelmiş ve Hz. Ömer'den naklen Hz. Peygamber'in, *"Allah, geride kalan yakınlarının arkasından ağlaması nedeniyle mümine azap eder."* buyurduğunu söylemişti. Bunun üzerine Hz. Âişe, "حَسْبُكُمُ الْقُرْآنُ" "Size Kur'an yeter." diyerek bu konuda Kur'an'daki bilgileri de göz önünde bulundurmalarını tavsiye etmiş, ardından suçun şahsiliği ilkesine atıfta bulunan, *"Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez."* mealindeki âyeti[168] okuyarak ilgili hadisin eksik ve yanlış olarak nakledildiğini belirtmiştir.[169]

Hadislerin Kur'an'la karşılaştırılması ile kastedilen, her hadisin doğrudan Kur'an'da bir teyidinin veya karşılığının bulunması değil, Kur'an'la karşılaştırılan hadisin Kur'an'ın sarih âyetlerine yahut belirlediği ilkelere aykırı olmamasıdır. Ancak hadislerin Kur'an'la karşılaştırmasının yapılması ve uyumunun tespit edilmesi işlemi, bu konuda yeterli düzeyde bilgi birikimi gerektiren hassas bir iştir. Bu sebeple hadislerin Kur'an ile karşılaştırılmasının uzmanlık gerektiren bir iş olduğu unutulmamalıdır.[170]

Hadisleri Hz. Peygamber'in Sünneti ve Sîreti ile Birlikte Anlamak

Hadislerin, ancak Hz. Peygamber'in sünneti ve sîreti (hayat tarzı) ışığında ele alındığı zaman en doğru biçimde anlaşılabileceği unutulmamalıdır. Hz. Peygamber'in sünnetlerinin tanıkları olan sahâbîler, hadisleri değerlendirirken sık sık bu yönteme başvurmuştur. Rivayet edildiğine göre Hz. Âişe, Ebû Hüreyre'den nakledilen, "Kadın, eşek ve köpek namazı bozar." rivayetini duyunca buna itiraz etmiş ve "Allah'a yemin ederim ki ben Allah Resûlü'nün önünde, sedirin üzerinde yatarken onun namaz kıldığını gördüm. Bazen ihtiyacım oluyor, Resûlullah'ı rahatsız etmemek için ayaklarının yanından çıkıyordum." diyerek[171] söz konusu rivayetin takrirî sünnete aykırı olduğunu ifade etmiştir.[172]

Hadisleri Tarihî Değeri ile Birlikte Anlamak

Bir hadisin anlaşılmasını kolaylaştıracak unsurlardan biri de onun tarih boyunca nasıl anlaşıldığıdır. Başka bir ifadeyle, bir hadisin İslâm'ın

[167] Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müteallim*, (*İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri"* içinde), s. 26-27 (Krş. Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 85).
[168] En'âm, 6/164.
[169] B1288 Buhârî, Cenâiz, 32; M2150 Müslim, Cenâiz, 23 rivayet ile ilgili başka açıklamalar ve yorumlar da vardır. Bkz. ez-Zerkeşî, *el-İcâbe: Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, s. 38-42; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 175.
[170] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Çakın, Kâmil, *Hadislerin Kur'an'a Arzı Meselesi, AÜİFD*, S. XXXIV (1993), s. 237-262; Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, s. 267-276; Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, s. 193-257.
[171] B514 Buhârî, Salât, 105; M1143 Müslim, Salât, 270.
[172] ez-Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, s. 57.

bütünlüğü içindeki anlamı, Müslümanların tarih içinde bu hadis metinden ne anladıkları ile tam olarak kavranabilir.[173] Bu nedenle hadisleri değerlendirirken onların gerek Medine devrinde, gerekse sonraki devirlerde nasıl anlaşıldığını, gündelik hayatı nasıl etkilediğini, davranışa nasıl dönüştüğünü, bireylerin ve toplumun hayatında nasıl bir etki meydana getirdiğini tespit etmek oldukça önemlidir. "Medineli ilk Müslümanların uygulaması ve tatbikatı" mânâsına gelen *"amel-i ehl-i Medine"*nin fıkhî konularda hüküm kaynağı olarak Mâlikî Mezhebi'nde özel bir yeri olmasının nedeni budur. Hanefî fakihlerinin fıkhî hükümlere kaynaklık eden deliller arasında toplumda yerleşik hale gelmiş olan "maruf sünnet"i[174] de dikkate almaları buradan ileri gelmektedir.

Hadis rivayetleri, tarih boyunca İslâm coğrafyasının muhtelif bölgelerinde pek çok anlayışın oluşmasına ve şekillenmesine de katkıda bulunmuştur. Meselâ, resim/tasvir konusuyla ilgili hadisler, İslâm medeniyetindeki sanat algısını derinden etkilemiş, İslâm'a özgü özel sanat dallarına vücut verdiği gibi evrensel sanat formlarına da özgün katkılar sunmuştur.

Hadisleri İslâm'ın Evrensel-Küllî Esasları ile Birlikte Anlamak

İslâm dininin naklî deliller ve aklî çıkarımlar vasıtasıyla oluşan temel ilke ve esasları, evrensel küllî kaideleri vardır. Hadisler, İslâm dininin inanç, ibadet, ahlâk ve hukuk esaslarını belirleyen tevhid, hak, adalet, eşitlik, maslahat, kolaylık, uygulanabilirlik, insan onuruna saygı gibi pek çok naklî ve aklî delile dayanan küllî temel esasları ışığında anlaşılmalı; hayatın varlık sebebi, insanın yaratılış gayesi ve dinin gönderiliş hikmeti gibi *makâsıdu'ş-şerîa* bağlamında değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır. Hadislerin şâri'in genel maksatları ile ümmetin umumî maslahatlarını belirleyen temel esaslarla uyum içerisinde olmasına dikkat edilmelidir. Hz. Peygamber'den nakledilen sahîh bir hadisin bu küllî esaslara aykırı düşmesi söz konusu olamaz. Şayet bir hadis ile söz konusu ilkeler arasında bir ihtilâf ve çelişki olduğu tespit edilirse, bu durumda *cem* ve *telif* (uzlaştırma), *tercih, nesh, tevakkuf* ve *terk* gibi hadis bilginlerinin hadisler arasındaki ihtilâfın giderilmesine yönelik olarak uyguladıkları ilmî bakımdan uzlaştırma yöntemi devreye girer.[175] Zira söz konusu bu ilkeler *kat'î* bilgi, haber-i vâhidler ise *zannî* bilgi ifade eder. Kat'î/kesin olan ile zannî/ihtimalli olan çatışırsa, elbette kat'î olan tercih edilir.

[173] "W. C. Smith, Kur'an'ın anlamının, Müslümanların tarih içinde bu metinden anladıkları şey olduğunu ileri sürer." Tatar, Burhaneddin, *Hermenötik*, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s. 82.

[174] Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 131.

[175] Bu kavramlar ve konu hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Çakan, İ. Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 151.

Hadisleri Aklî Çıkarım İlkeleri ile Birlikte Anlamak

Hadis metinlerini değerlendirmede başvurulan yollardan biri de rivayetleri aklın açık, genel ve herkes tarafından kabul edilen ilkelerine arz etmektir. Öncelikle, Hz. Peygamber'e aidiyeti sahîh olan bir rivayetin, aklın sarih ilkeleriyle çelişmeyeceği düşüncesinin genel anlamda kabul gördüğü vurgulanmalıdır. Bu durumda akla aykırı hadisler *merdûd* veya *mevzu* olarak değerlendirilmektedir. Meselâ, Ebû Hüreyre'nin, *"Kim bir cenaze yıkarsa gusletsin, kim de cenazeyi taşırsa abdest alsın."* şeklindeki rivayetini duyan Hz. Âişe, "Müslümanların ölüleri necis mi ki? Bir tahta parçasını (tabutu) taşımakla birisine ne (diye abdest) almak gereksin?" demekten kendini alamamıştır.[176] Ancak hadislerin akıl ölçütlerine arz edilmesinde bazı hususlara dikkat edilmelidir. Her şeyden önce burada söz konusu olan akıl, aklıselimdir; yani yönlendirilmemiş, tarafgirlikten uzak, saf ve dış etkilerden korunabilmiş akıldır. Hadislerin muhatabı olan kişilerin beşer olmalarından kaynaklanan öznellikleri nedeniyle bazen akıl ölçütlerinin kişiden kişiye değişen bir durum arz ettiği açıktır. Bu nedenle akla arz ederek bir hadisi reddetmeden önce mümkün olan tüm yorum imkânlarını değerlendirmek ihtiyatlı bir yaklaşım olur. Diğer yandan hadislerde aklın kavrama sınırını aşan konular da vardır. Gayba ilişkin rivayetler ve müteşâbih hadisler bu cümledendir. Bu hadisleri sırf akla arzederek değerlendirmek uygun bir yaklaşım değildir.

Hadisleri Hz. Peygamber'in Gönderiliş Gayesi Çerçevesinde Değerlendirmek

Bütün hadisleri, özellikle de yaratılışın başlangıcı, dünyanın sonu, gelecekte ortaya çıkacak fitne ve kargaşalar, olağanüstü durumlar ve mucizelerle ilgili olan hadisler ile pozitif bilimlerle ilgili rivayetleri anlamaya çalışırken ve yorumlarken, öncelikle Hz. Peygamber'in gönderiliş gayesini, tebliğ etmekle mükellef olduğu bilgilerin alanını ve üstlendiği temel vazifeyi dikkate almak gerekir. Onun vazifesi, yaratılışın nasıl başladığı (*bed'ü'l-halk*) ve nasıl biteceği (*kıyamet*) üzerinden yaratılmışların hidayet ve saadeti ile ilgili esasları tebliğ etmektir. Onun ilgi alanı, bir tabip hassasiyeti ile ceninin anne rahminde kaç günde teşekkül ettiğini, embriyo safhalarının nelerden ibaret olduğunu bildirmek değil, bu konular üzerinden Allah'ın kullarına yaratıcılarının kudret ve azametini anlatmaktır.[177] Hz. Peygamber'i iyi tanıyanlar onun büyüklüğünü sineğin kanadında tes-

[176] ez-Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler,* s. 115.
[177] Bkz. Bigiyef, Musa Cârullah, *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hâtun* (Çev. Mehmet Görmez), Kitâbiyât Yay., Ankara, 2000.
[178] Bkz. Ebû Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafaası (Difâ' an es-Sunne)* (Çev. Mehmet Görmez ve M. Emin Özafşar), I, 110.

pit ettiği panzehirde değil[178] kızgın çölün bereketsiz toprağında meydana getirdiği toplumun nezahetinde ve o toplumu her türlü mânevî kirlerden nasıl arındırdığında (*tezkiye*) ararlar. Onu bilenler, büyüklüğünü acve hurmasının hangi hastalıklara şifa olduğunu tespit edişinde değil[179] hastalıklı kalpleri nasıl tedavi ettiğinde görecek, onun bedenleri tedavi eden biri (*tabîbü'l-ebdân*) olmayıp, kalpleri tedavi eden bir doktor (*tabîbü'l-kulûb*) olduğunu anlayacaktır. Hatta onun büyüklüğünü sadece Burak ile semaya nasıl yükselip (*urûc*) yedi kat gökte nasıl dolaştığında değil, aşağıların aşağısına (*esfel-i sâfilîn*) yuvarlanmış insanlığı yüksek değerlere nasıl kavuşturduğunda veya getirdiği değerlerin, insanlığın süflî bir hayattan ulvî bir hayata yükselişi için nasıl bir mi'rac vazifesi gördüğünde arayacaktır.

Meşhur Tatar âlimi Şihâbüddin Mercânî'ye (1889) göre İslâm Peygamberi'nin en büyük mucizesi, onun getirdiği davete uygun olarak ortaya koyduğu hayat tarzıdır. O, bu mucizeyle yeryüzünün en bereketsiz topraklarında, bedevî bir toplumdan medenî bir toplum meydana getirmiştir. Binaenaleyh Resûl-i Ekrem'in getirdiği davete uygun olarak yaşamış olması, örnek bir hayat sergilemesi, rivayetlerde yer alan ve ona atfedilen bütün olağanüstülüklerden daha üstün ve daha muteberdir.

ii. Hadis Metinleri Bağlamında Özel İlke ve Esaslar

Hadis Metinlerini Konu Bütünlüğü İçerisinde Değerlendirmek

Hadisler okunurken konu bütünlüğüne dikkat edilmelidir; yani bir hadisi o konuda vârid olan diğer hadislerle birlikte ve bir bütün olarak ele almak gerekir. Hadislerin tasnif edilmeye başlandığı hicrî ikinci asırdan itibaren belli bir konuya ilişkin hadisleri bir araya toplayan kitapların yazıldığı bilinmektedir. Meselâ, *câmî* türü eserler hadislerde yer alan sekiz ana konuyu içine alır. Bu konular şunlardır: İman; ibadet ve muâmelât (*ahkâm*); ahlâk ve nefis terbiyesi (*rikâk*); yeme, içme ve sefer âdâbı; tefsir, tarih ve siyer; fizikî, insanî ve ahlâkî nitelikler (*şemâil*); *fiten* ve *melâhim*; peygamberlerin ve ashâbın menkıbeleri.[180] Ayrıca fıkhî hadisleri içeren *sünen* tarzı kitaplar da kaleme alınmıştır. Bir tek konuyla ilgili rivayetleri toplayan müstakil hadis eserleri de derlenmiştir. Ancak bu, bir konudaki bütün rivayetlerin bu eserlerde toplandığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla belirli bir konudaki hadisleri bir arada görmek için, aslî ve tâlî bütün hadis kaynaklarındaki ilgili rivayetleri birlikte değerlendirmek gerekir.

[179] Bkz. Sıbâî, Mustafa, *es-Sünnetü ve mekânetuhâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, s. 221.
[180] Kannevci, Ebû't-Tayyib es-Seyyid Sıddîk Hasan, *el-Hıtta fî zikr-i sıhâhi's-sitte*, s. 65; Kandemir, Yaşar, "Câmi", *DİA*, VIII, s. 94.

Hadisleri Farklı Rivayet ve Tarikleri ile Birlikte Anlamak

Ahmed b. Hanbel: "Bir hadisin bütün tariklerini bir araya getirmediğiniz sürece onu anlayamazsınız. Hadisin farklı tarikleri birbirini açıklar."[181] demiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen her sözü veya ondan nakledilen her hadiseyi pek çok kareden oluşan bir resme benzetecek olursak, bütün bu kareleri bir araya getirmeden nakledilen sözü veya hadiseyi bütün yönleri ile görebilme ve anlayabilme imkânı oldukça sınırlıdır. Ancak rivayetlerin bütün kareleri tamamlanmış resmini veren herhangi bir hadis kitabı da mevcut değildir. Bu açıdan bakıldığında hadis kaynakları, resmi tamamlayan kareleri ihtiva etmesi açısından hiç kimsenin müstağni kalamayacağı eserlerdir. Ancak resmi tamamlamak için aynı konudaki hadisleri toplamak yetmez; ayrıca konusu ve kaynağı aynı olan rivayetlerin tek tek farklı tariklerinin bir araya getirilmesi de gerekir. Bu sayede her bir isnadın aktardığı parça metinler birleştirilmiş ve "bütün resim" imkân nispetinde bir araya getirilmiş olur. Bu işlem esnasında aynı zamanda rivayet metinlerinin aslında kime ait olduğu, metnin kimler tarafından şekillendirildiği, tarihî süreç içinde ortaya çıkan râvi tasarruflarının rivayet metinlerine nasıl aksettiği de tespit edilmiş olur. Bu işlem için hicrî ikinci asırdan intikal eden hadis, tarih ve fıkıh kaynakları ile daha sonraki *musannef*, *câmî*, *müsned*, *sünen* ve *mu'cem* gibi bütün eserler, veri sunabilecektir. Ana hadis kaynaklarımızın hepsinin bu bakımdan kaynak olma değeri vardır. Esasen bu işlem geleneksel hadis tetkiklerinde de belli oranda uygulanmıştır.[182]

Hadislerin Mânâ Olarak Rivayet Edilmiş Olabileceğini Dikkate Almak

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması çalışmasında göz önünde bulundurulması gereken önemli hususlardan biri de, hadislerin büyük bir kısmının "lafzen" değil "mânâ" ile rivayet edilmiş olmasıdır. Hadis rivayetinin şifahî/sözlü aktarıma dayanan karakterinden dolayı hicrî ilk üç asırda hadislerin büyük kısmı mânâ olarak rivayet edilmiştir. Meselâ, Hz. Peygamber'in Kur'an sûrelerini öğrettiği gibi sahâbeye öğrettiği teşehhüd duası dahi lafızları az çok farklı olan dokuz ayrı rivayet ile bize gelmiştir.[183] Yine meşhur bir rivayet olan, *"Ameller niyetlere göredir..."* hadisi, sadece Hz. Ömer'den nakledilmesine rağmen Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde dokuz farklı yerde nakledilir[184] ve rivayetlerin hemen tamamında haberin lafızları birbirinden farklıdır.[185]

[181] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, II, 212.
[182] Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek,* s. 228.
[183] M901 Müslim, Salât, 59; M902 Müslim, Salât, 60; D974 Ebû Dâvûd, Salât, 177-178.
[184] B1 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1; Buhârî, Talâk, 11(bab başlığında); B54 Buhârî, Îmân, 41; Buhârî, Îmân, 41 (bâb başlığı); B5070 Buhârî, Nikâh, 5; B2529 Buhârî, Itk, 6; B6689 Buhârî, Eymân ve'n-nüzûr, 23; B6953 Buhârî, Hıyel, 1; B3898 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 45.
[185] Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek,* s. 138-139.

Hadislerin mânâ olarak rivayet edilmiş olmaları gerçeği, bir konuda pek çok isnadı bulunan bir rivayetin, bu rivayetlerden sadece birisinin hakikati yansıttığı anlayışının yerine, bütün tariklerin sened ve metin olarak eşit derecede göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir.

Hadislerin Vürûd (Söyleniş) Sebeplerini Tespit Etmek

Kur'ân-ı Kerîm'deki sûre ve âyetlerin pek çoğunun bir iniş sebebi yani *sebeb-i nüzul*ü olduğu gibi, hadislerin de bir söylenme nedeni yani *sebeb-i vürûd*u vardır. Hadisin sebeb-i vürûdu, bazen hadis metninin içinde, bazen hadisin başka tariklerinde, bazen de hadis kaynaklarının muhtelif türlerinde yer alabilir. Siyer ve mağazi gibi tarih kaynaklarında da bulunabilir. Hadisin söylenme nedeni, hadisin anlaşılmasında, açıklanması ve hadisten hüküm çıkarılmasında yönlendirici ve bazen de belirleyici bir rol oynar; esbâb-ı vürûd, bir hadisin ne anlama geldiğini hadisin söylendiği somut durumu ve şartları dikkate alarak tespite imkân vermektedir.

Bu konuda cuma günü gusül abdesti almakla ilgili rivayet oldukça dikkat çekicidir. Hz. Âişe ve İbn Abbâs gibi sahâbîlerin naklettiğine göre Hz. Peygamber, bir cuma günü hutbe irâd ederken şöyle buyurmuştur: *"Sizden biriniz cumaya gelmek istediği zaman gusletsin."*[186] Hadis külliyatında bu sözü teyit eden pek çok hadis nakledilmiştir. Sahâbeden, Hz. Peygamber'in bu sözü hangi bağlamda söylediğini bilmeyenler, sözün ifade ettiği hükmü farklı değerlendirmiş, sözü bağlamından koparmayarak değerlendirenler ise farklı yorumlamışlardır. Meselâ, İbn Ömer'e göre cuma günü gusletmek hem kadınlara hem de erkeklere farzdır ve yıkanmanın terk edilmesi caiz değildir. Nitekim ondan nakledilen bir rivayet, Hz. Peygamber'in kendi sözünü değil, bu sözden onun anladığını yansıtmaktadır ki rivayet şöyledir: "Cuma günü gusletmek, (akıl) bâliğ olan her erkek ve kadın için dinî bir yükümlülüktür."[187] Sahâbeden Ebû Saîd el-Hudrî'nin de benzer görüşte olduğu aktarılır.[188]

Hadisleri tarihsel ve toplumsal bağlamları ile birlikte değerlendiren sahâbîler, Hz. Peygamber'in cuma günü gusletmeyi emretmeye sevk eden sebepler üzerinde durmuşlardır. Hz. Âişe bunu şöyle ifade etmiştir: "İnsanlar (o günlerde) kendi işlerini kendileri görürlerdi. Cumaya günlük iş kıyafetleriyle gelirlerdi. Onlara, 'Keşke bugün için yıkansanız (ne iyi olur)' denildi."[189]

[186] B877 Buhârî, Cum'a, 2; M1951 Müslim, Cum'a, 1.
[187] İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, IV, 28.
[188] İbn Balabân, *a.g.e.*, IV, 30.
[189] B903 Buhârî, Cum'a, 16; M1959 Müslim, Cum'a, 6; D352 Ebû Dâvûd, Tahâret, 128.

İbn Abbâs, cuma günü gusletmenin, tamamen insan ilişkileri açısından, insanları rahatsız etmemek için emredildiğini anlatmıştır. Irak'tan iki kişi, bir gün kendisine gelerek cuma için boy abdesti almanın dinî bir yükümlülük olup olmadığını sormuşlar, İbn Abbâs da bunun şart olmadığını ancak güzel bir davranış olduğunu ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'in bu sözü hangi bağlamda söylediğini şöyle izah etmiştir: "(Hz. Peygamber zamanında) İnsanlar darlık ve meşakkatte idiler. Yünden elbiseler giyerler, bedenen çalışırlardı. Mescitleri dardı, tavanı basıktı ve bir gölgelikten ibaretti. Sıcak bir günde, Resûlullah (sav) mescide geldi. Yün elbiseler içerisinde insanlar terlemişler ve ortalığa ter kokusu yayılmıştı. Bu kokudan rahatsız oldukları da belliydi. Resûlullah (sav) bu durumu görünce, *'Ey insanlar! Bugün (cuma günü) geldiğinde yıkanın. Bulabildiğiniz koku ve yağların en güzelini sürünün.'* buyurdu. Aradan zaman geçti. Yüce Allah, (mallar, elbiseler, hizmetçilerle onlara) bolluk verdi. Müslümanlar başka elbiseler giydiler, bedenen çalışmaya ihtiyaçları kalmadı, mescitleri genişletildi. Böylece bir birlerine rahatsızlık veren ter kokusu da ortadan kalktı."[190]

Şu hâlde cuma günü gusletmek sadece cuma namazı ve cuma gününe hürmeten yapılması gereken bir yükümlülük değil, aynı zamanda toplu yerlerde insanları rahatsız etmemek için yerine getirilmesi gereken bir iştir.[191] Nitekim Hz. Peygamber, başka hadislerde, cuma namazına gelenlerden, dişlerini temizlemelerini, en güzel elbiselerini giymelerini ve güzel kokular sürmelerini istemiştir.[192]

Hz. Peygamber'in Üslûbunu ve Anlatım Tarzını Bilmek

Hadislerin sağlıklı biçimde anlaşılması ve değerlendirilmesi için yapılması gereken işlemlerden birisi de Hz. Peygamber'in üslûbunu ve anlatım tarzını dikkate almaktır. Allah Teâlâ, Kur'an'da, *"Kendilerine apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik."*[193] buyurmuştur. Hz. Peygamber'in Arap toplumuna mensup olması itibariyle hadisler Arapça olarak ifade edilmiştir. Hz. Peygamber, çocukluğunu saf Arapça'nın konuşulduğu Benî Sa'd yurdunda, gençliğini ise ticaret amacıyla Hicaz Yarımadası'nın farklı bölgelerinde geçirmişti. Ayrıca risâletini tebliğ ederken farklı boy ve kabilelere hitap etmişti. Bütün bunlar, Arapça'nın bütün lehçe ve ağızlarına aşina olma konusunda ona katkıda bulunmuştu. Hatta Hz. Ali bir defasında dayanamayıp, "Ey Allah'ın Resûlü! Biz, aynı dedenin torunlarıyız; oysa görüyorum ki Arap boyları ile konuşurken benden

[190] D353 Ebû Dâvûd, Tahâret, 128.
[191] Bkz. el-Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* VI, 165.
[192] B880 Buhârî, Cum'a, 3; M1960 Müslim, Cum'a 7; D347 Ebû Dâvûd, Tahâret, 127.
[193] İbrâhîm, 14/4.

farklı bir dil kullanıyorsun." deyince, o, "أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي" *"Beni Rabbim edeplendirdi (dil ve edebiyat bakımından yetiştirdi) ve bunu ne güzel yaptı."*[194] buyurmuştu. Allah Resûlü bu sözüyle, kendisine sözlerin en edebî olanını yani Kur'an'ı indiren Yüce Allah'ın bu konudaki yardımına işaret ediyordu. Allah Resûlü, *"Bana sözün özü (cevâmiu'l-kelim) verildi."*[195] derken de dil konusunda sahip olduğu ayrıcalığa dikkat çekiyordu.

Arap Edebiyatı'nın en ünlü isimlerinden Câhız (255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde Hz. Peygamber'in dil ve üslûbunu edebî açıdan şöyle tasvir etmiştir: "Hz. Peygamber'in sözleri, az harflerle çok anlamlar ifade eden, yapmacıklıktan uzak, zorlamalardan berî sözlerdir. Dili kullanırken uzatılması gereken yerde uzatmış, kısa ve öz olması gereken yerde de çok veciz ifadelere başvurmuştur. Konuşmaları, hikmet mirasına dayanan, ismetle donatılmış sözlerden ibarettir. Söyledikleri, bizzat Allah tarafından teyit edilmiş ve o (sav), beyan konusunda başarılı kılınmıştır. Allah, onun sözlerine muhabbet katmış ve onları kabule şayan kılmıştır. O, heybetle tatlılığı, özlü ifade ile güzel anlatıyı birlikte sunmuştur..."[196]

Hz. Peygamber, kendi hadislerini önceden oturup kaleme almadığı veya yazdırmadığı gibi konuşurken de büyük ölçüde yazı dili değil, tabiî olarak konuşma dili kullanmıştır. O, ayrıca anlattıklarını açık seçik ve özlü olarak tasvir etmeye uygun, açık ve düzenli cümle yapısına sahip yüksek bir dil kullanmış, bununla birlikte günlük dili kullandığı zamanlar da olmuştur. Hz. Peygamber, din dilinin bütün çeşitlerine başvurmuştur. Bizâtihi ümmetine bir şeyi emreden yahut herhangi bir hususu sarih ifadelerle yasaklayan hadislerin yanı sıra çok değişik vesilelerle, muhtelif maksatlarla, çeşitli muhataplara yönelik olarak dilin farklı imkânlarını da kullanmış, bazen serbest ifade ve üslûbu tercih etmiştir. Özetle hadis metinleri, dil ve üslûp açısından yeknesak bir mahiyet arz etmemekte, bilakis farklı, zengin bir üslûp özelliği sergilemektedir.

Hz. Peygamber'in Kavram Dünyasını Bilmek

Hadisleri doğru anlamanın ilkelerinden birisi de Hz. Peygamber'in kavram dünyasını tespit etmektir. Hadislerde *hayır-şer, birr-ism, haram-helâl, salah-fesad, maruf-münker, tayyib-habis, hasene-seyyie* gibi söz ve davranışlara "değer biçen" kavramların yanı sıra *küfür, şirk, hidayet, dalâlet, iman, İslâm, ihsan* gibi "tasvir edici" kavramlar da sıkça yer alır. Son üç kavram Cibrîl hadisi olarak bilinen bir rivayette[197] Hz. Peygamber'in diliy-

194 Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ,* s. 5; Rivayetin bağlamı, tarikleri ve sıhhati hakkında bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs,* s. 70.
195 M1167 Müslim, Mesâcid, 5; B2977 Buhârî, Cihâd, 122.
196 Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn,* II, 17.
197 B50 Buhârî, Îmân, 37; M93 Müslim, Îmân, 1.

le tanımlanmıştır.[198] Bu kavramların lüğavi bir tahlile tâbi tutularak anlam içeriklerinin tespit edilmesi,[199] Hz. Peygamber'in din ve dünya görüşünü anlamak için hayatî öneme sahiptir.[200]

Hz. Peygamber bazen içinde yaşadığı toplumun günlük dilde kullandığı kelime ve kavramlara yeni anlamlar yüklemiş, dar olan anlam çerçevelerini genişletme yoluna gitmiştir. Hatta bazen kelimelerin ifade ettiği anlamı tersine çevirdiği olmuştur. Hz. Peygamber'in diliyle anlam daralmasına veya anlam genişlemesine uğrayan kelimeler olduğu gibi anlam kayması geçirenler de olmuştur. Hz. Peygamber'in kavramlaştırma yoluyla bir hakikati nasıl yerleştirmeye çalıştığı, Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilen şu hadiste açıkça görülür. Buna göre bir gün Hz. Peygamber, *"Sizce pehlivan kimdir?"* diye sorar. Yanında bulananlar, "Pehlivan, hiç kimsenin güreşte yenemediği kimsedir." diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle der: *"Hayır öyle değildir; asıl pehlivan, öfkelendiğinde nefsine hâkim olan kimsedir."*[201] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, toplumun "pehlivanlık" kelimesine yüklediği maddî anlamı mânevîleştirmiş; güç ve kuvvetin pazuların güçlü olmasında değil, iradeye hâkim olmada, öfkeli anlarda dengeyi yitirmemede olduğunu ifade etmiştir.

Hadislerdeki Teşbih, İstiare, Mecaz, Kinaye gibi Edebî Anlatım Tarzlarını Bilmek

Hz. Peygamber insanları dine davet ederken Arap dilinin bütün anlatım özelliklerine başvurmuştur. İslâm'ın temel hakikatlerini açık ve yalın cümlelerle ifade edebilmek için dolaysız anlatım tarzına başvurduğu gibi, Arap dilindeki *teşbih, istiare, mecaz, kinaye* gibi anlatım tarzlarından da yararlanmıştır. Anlatmak istediklerini bazen canlı tasvirlerle belleklere yerleştirmeye çalışmış, bazen de her dil ve gelenekte olduğu gibi *kıssalar* ve *temsilî hikâyeler* nakletmiştir. Ayrıca bütün dillerde soyut mefhumları anlatabilmek için *somutlaştırma* yoluyla anlam aktarmalarına başvurulduğu da bir gerçektir. Somutlaştırma, anlatım gücünü artırmak için yapılan bir deyim aktarmasıdır. Bu, anlatılması güç düşünce ve duyguların, soyut kavramların, somut kavramlar aracılığıyla anlatılmasıdır.[202] Hz. Peygamber de bilhassa tasavvur alanımızın dışında kalan soyut hakikatleri anlatmak için bu yola başvurmuştur.

Hz. Peygamber'in üslûbunu ve anlatım tarzını iki kısma ayırmak mümkündür:

[198] Bu üç kavram etrafında yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Sachiko Murata & William Chittick, *İslâm'ın Vizyonu*, (Çev. Turan Koç), İnsan Yay. İstanbul, 2000.
[199] Hadislerdeki kavramların semantik tahlile tâbi tutulmasının önemi hakkında bkz. Mehmet Görmez, "Hadis ve Semantik", Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, [29-30 Mayıs 2004 Bursa], Kur'an Araştırmaları Vakfı [KURAV] Yay., s. 231-239.
[200] Bu konuda hadislerdeki "nasihat" kavramını semantik tahlile tâbi tutan bir çalışma için bkz. Görmez, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Bir Hadis-i Şerifinde Din Tanımı", *Diyanet İlmi Dergi (Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed-Özel sayı)*, s. 331-338.
[201] M6641 Müslim, Birr, 106; D4779 Ebû Dâvûd, Edeb, 3.
[202] Sabbâğ, Muhammed, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-hadisi'n-nebevî*, s. 60-86.

a) *Dolaysız Anlatım:* Bu anlatım tarzı, daha çok Hz. Peygamber'in açık emir ve yasaklarında, geçmiş, gelecek ve mevcut durum ile ilgili öğretici ve bilgilendirici haberlerinde, hutbelerinde, yazışmalarında ve tavsiyelerinde görülmektedir. Hüküm bildiren önermeler daha çok bu yolla ifade edilmiştir: *"İslâm, beş esas üzerine bina edilmiştir."*[203], *"İlim kadın erkek her Müslüman'a farzdır."*[204] ve *"Mümin, müminin kardeşidir."*[205] gibi.

b) *Dolaylı anlatım:* Bir durumu ifade edebilmek için açık ve yalın ifadeler yerine, onu anlaşılır kılmak veya insanın zihnine yerleştirmek için başvurulan bir anlatım tarzıdır. *Edebî tasvirler, teşbih, mecaz, istiare, kinaye, meseller* ve *kıssalar,* dolaylı anlatımın ilk akla gelen örnekleridir.

Dolaylı anlatımın en önemli tarzı, *teşbih, istiare* ve *mecaz*dır. Hakikat, bir kelimenin dilde vazedildiği anlamıdır. Mecaz ise bir sözün hakiki anlamı ile alınmasını imkânsız kılan bir engelden dolayı başka bir anlamda kullanılmasıdır.[206] Mecazın kelime anlamı "geçiş"tir; mecazda, hakikî mânâdan başka bir mânâya kayma ve geçme söz konusu olduğu için bu adı almıştır.[207] *Kinaye* ise belli bir kelimenin hem hakiki anlamına hem de mecazî anlamına karşılık gelecek şekilde kullanılmasıdır. Daha çok temsilî dili andırır.[208]

Hz. Peygamber'in, anlatım tarzı olarak mecaz, kinaye ve istiareye fazlasıyla başvurduğu bilinen bir gerçektir. Mecaz ifade eden hadislerin sayısı, Şerif Radî'nin (406/1016) kaleme aldığı *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye* adlı eserdeki üç yüz hadisten ibaret değildir. Ayrıca bu tür hadislerin yanlış ve farklı anlamalara yol açtığı da yine bilinmektedir. Ebû Huseyn el-Basrî, bunun sebebini şöyle izah eder: "Mecazda, hakikatte olmayan hazifler (eksiltmeler) ve mübalağalar (abartılar) vardır."[209] Bu hazf ve mübalağa zamanla hakikate dönüştüğü içindir ki mecaz ifade eden birçok hadis yanlış anlaşılmıştır.

Hadislerdeki mecazî anlatımın örneklerinden biri şu rivayette yer alır: Buhârî ve Müslim'in Ebû Hüreyre'den naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Kadınlara iyi muamele edin; çünkü kadınlar kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri (ve hassas) tarafı üst tarafıdır. Düzeltmeye kalkışırsanız kırarsınız; tamamen terk ederseniz eğri kalır. Kadınlara hayırla muamele edin."*[210]

Bu hadisi lafzî mânâsıyla anlamaya çalışırsak kadının yaratılış maddesinin toprak değil, kaburga kemiği olduğu anlaşılır; ancak mecazî olarak yorumlarsak daha başka bir anlamı olduğu ortaya çıkar. Kazanlı âlim

[203] M113 Müslim, Îmân, 21; T2609 Tirmizî, Îmân 3.
[204] İM224 İbn Mâce, Sünnet, 17.
[205] M3464 Müslim, Nikâh, 56; B6951 Buhârî, İkrah, 7.
[206] Koç, Turan, *Din Dili*, s. 112.
[207] el-Basrî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, I, 16.
[208] Ali el-Cârim ve Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-vâdıha li'l-beyân ve'l-meânî ve'l-bedî'*, s. 123.
[209] el-Basrî, Ebu'l-Huseyn, *a.g.e.*, I, 29.
[210] B3331 Buhârî, Enbiyâ, 1; M3644 Müslim, Radâ', 60.

Musa Cârullah Bigiyef'e (1949) göre bu hadisten kadınların kemikten yaratıldığı kastedilmemiştir. Ona göre Hz. Peygamber bu hadisle, hanımların hassas ve kırılgan olduklarını ifade etmiş; onlara zulmetmemek, hukukuna saygı göstermek, varsa kusurlarını affetmek, bazen cefalarına da katlanmak gerektiğini söylemiştir.[211]

Aynı şekilde bu hadisin de asıl anlamı, bütün tarikleri toplandıktan sonra verilse, hakikat ortaya çıkacak ve bir teşbih ve mecaz olduğu anlaşılacaktır. Kaldı ki beş ayrı tarikle rivayet edilen haberin beşi de Ebû Hüreyre'ye dayanmaktadır. Müslim'in yer verdiği diğer bir tariki şöyledir: *"Kadın kaburga kemiği gibidir; düzeltmeye kalkışırsan onu kırarsın; onu kırmak, boşamaktır."*[212] Hz. Peygamber'in, Veda Haccı'nda hanımları taşıyan develeri süren Enceşe isimli Habeşli köleye söylediği söz de yukarıdaki hadisin bir benzeridir. Enes b. Mâlik'in rivayetine göre Enceşe, develeri süratlice sürüp de üzerlerindeki hanımlar sarsılınca Resûlullah, *"Enceşe! Kristallere dikkatli davran!"*[213] demiştir. Önceki hadiste hassas kaburga kemiğine benzetilen hanımlar, bu hadiste de incelik ve zarafette kristale teşbih edilmişlerdir.

Hadislerdeki Deyimleri Anlamak

Hadisler asıl itibariyle Arap dilinde dillendirildikleri için, bazı hadislerde Arap diline özgü deyimsel ifadeler yer almıştır. Bu ifadelerin anlaşılması için hem o ifadenin bulunduğu hadisin bağlamı, hem de söz konusu ifadenin o dönemdeki mânâ ve kullanımı tespit edilmelidir. Hadislerde sıkça zikredilen ve Araplara özgü bir yemin ifadesi olan[214] "فَوَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ" (Bu canı bu tende tutana yemin olsun ki)[215] tipik bir deyimsel ifadedir. Yeminin, sahibi nezdindeki önemini vurgulamak için kullanılan bu yemin kalıbı, "Bu can Allah'ın izniyle bu bedende durduğu sürece..." gibi bir anlam ifade etmekte ve yemin ile ifade edilecek hususun, yemin eden kişinin varlığına eşdeğer bir önemde olduğunu ima etmektedir. Diğer yandan yeminin putlara ya da diğer varlıklara değil, sadece Allah adına olacağına bir göndermede bulunmaktadır.[216]

Sahâbeden Mikdâd b. el-Esved'in rivayet ettiği bir hadiste de deyimsel bir ifade kullanılmıştır. Buna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Sizi yüzünüze karşı öven meddahlarla karşılaşırsanız yüzlerine toprak saçın."*[217] Mikdâd b. el-Esved, mecazî olan "yüzlerine toprak saçın" ifadesini hakikate hamlederek anlamıştır. Bir adam Halife Osman'ın huzuruna girerek

211 Bigiyef, M. Cârullah, *Uzun Günlerde Rûze*, 24. Ayrıca bkz. Görmez, Mehmet, *M. Cârullah Bigiyef*, s. 141.
212 M3643 Müslim, Radâ', 59.
213 B6202 Buhârî, Edeb, 111; M6040 Müslim, Fedâil, 73.
214 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 340.
215 Bu yeminin geçtiği bazı rivayetler için bkz. B14 Buhârî, Îmân, 8; M7438 Müslim, Zühd, 16.
216 Geniş bilgi için bkz. Candan, Abdurrahman, "İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlâkîlik", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XV, 2010, s. 431-452.
217 M7506 Müslim, Zühd, 69; D4804 Ebû Dâvûd, Edeb, 9.

yüzüne karşı kendisini övmeye başlamıştır. Bunun üzerine Mikdâd. b. el-Esved yerden bir avuç toprak alarak adamın yüzüne serpmiş, arkasından da az önce naklettiğimiz hadisi okumuştur. Oysa ilk hadis şârihlerinden Hattâbî'nin (388/998) de belirttiği gibi her şeyden önce buradaki meddahlık, kişiyi yaptığı bir iyilikten dolayı takdir ve tebrik etmek değildir; herhangi bir menfaat elde edebilmek için, halkın "yağcılık" dediği şeyi yapmaktır. Ayrıca Arapçada "yüze toprak serpmek" tabiri, "kişiye istediği şeyi vermeyip mahrum bırakmak", demektir. Yine Arapçada "topraktan başka bir şeyi yok" demek, fakir, mahrum, hiçbir şeyi olmayan demektir.[218] Kur'an'da da, *"Toprağa (bağlı) miskin"*[219] hiçbir şeyi olmayan fakir anlamında kullanılmıştır. Zemahşerî (ö. 538/1143) de, *"Yüzüne toprak serpin!"* ifadesinin, mecazî olarak "Onu mahcup edin!" demek olduğunu söyler.[220]

Hadislerde Kıssa ve Temsilî Anlatımları Bilmek

Hadislerde dolaylı anlatımın önemli bir ifade tarzı da *kıssalar* ve *temsilî hikâyeler*dir. Hz. Peygamber bir hakikati anlatmak için bazen her dil ve kültürde mevcut olan kıssalara ve temsilî hikâyelere başvurmuştur. Ancak bunların hadis külliyâtı içinde çok fazla bir yer tuttukları söylenemez. Tekrarları bir tarafa bırakılacak olursa, *Kütüb-i Tis'a*'da (muteber dokuz hadis kitabında) toplam yüz otuz dokuz kıssa olduğu görülür.[221]

Bu kıssaları, muhteva itibariyle üç kısma ayırmak mümkündür. Bunların bir kısmı gerek rüyada gerekse uyanıkken Hz. Peygamber'in yaşadığı *tecrübeler*dir; vahyin başlangıcı ve mi'rac ile ilgili kıssalarda olduğu gibi.[222] Bu tür kıssaların sayısı on beşi geçmez.[223] Bunların bir kısmı ise *gaybî kıssalar*dır. Gaybî kıssaları da iki kısma ayırmak mümkündür: Geçmişte yaşanan tarihî kıssalar, gelecekte meydana gelecek büyük hadiseler. Tarihî kıssalar, iki tarzda nakledilmiştir: Bazıları geçmiş peygamberlere ve ümmetlerine atfedilmiş, bazısı ise hiçbir isim verilmeden anlatılmıştır. Bunlar daha çok hikmet ihtiva eden hadiselerdir. Teferruatlı bir bilgilendirme söz konusu değildir.[224]

Fiten ve melâhim hadisleri arasında sayılabilecek olan ve gelecek ile ilgili kıssalar, daha çok kıyamet günü, âhiret âlemi, Deccal, Ye'cûc ve Me'cûc, Hz. İsa'nın nüzulü, mahşer sahneleri, cennet ve cehennem tasvirlerinden oluşmaktadırlar.[225]

Geçmiş ile ilgili tarihî kıssalara gelince, bunların bir kısmı Kur'an'da anlatılan kıssaların tekrarı veya izahı mahiyetindedir. Kur'an'la aynı bilgile-

[218] Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Meâlimü's-sünen*, IV, 103.
[219] Beled, 90/6.
[220] Hüseynî, İbn Hamza, *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâb-i vurûdi'l-hadîsi'ş-şerif*, I, 33.
[221] Bu tespit kıssalar konusunda en kapsamlı araştırmayı yapan Muhammed Hasan ez-Zîr'e aittir. Eserinin adı, *el-Kasas fi'l-hadîsi'n-nebevî*'dir. (Mektebetü'l-medenî, Riyâd, 1985).
[222] Sabbâğ, Muhammed, *et-Tasvîru'l-fennî*, s. 492.
[223] Zîr, *el-Kasas fi'l-hadîsi'n-nebevî*, s. 333.
[224] Zîr, *a.g.e.*, s. 333.
[225] Zîr, *a.g.e.*, s. 333.

ri ihtiva eden kıssaların birer hakikat olduğu kabul edilir. Ancak Kur'an'ın verdiği bilgilerin dışında bilgiler ihtiva eden kıssaların tarihle ve önceki dinî metinlerle mukayese edilmesi, bunların anlaşılması için önem arz eder.

Hz. Peygamber'den nakledilen kıssaların bir kısmı ise *temsilî*dir. Temsilî kıssalar yaşanmamış hadiselerdir. Bunlar bir hakikati anlatmak, onu toplumun zihnine ve hafızasına yerleştirmek için başvurulan bir *dolaylı anlatım* tarzıdır.[226] Ancak yaşanmadığı halde bir gerçekliği ifade etmek için yaşanmış gibi nakledilen kıssaların veya temsilî hikâyelerin anlaşılması her zaman kolay olmamıştır. Mecazlar halkın elinde hakikat kesbettiği gibi bu tür kıssalar da zamanla tarihî hakikatlere dönüştürülebilmiştir.

Hadislerdeki Meselleri (Emsâlü'l-Hadîs) Bilmek

Hz. Peygamber'in dolaylı anlatım tarzı olarak sıkça başvurduğu unsurlardan birisi de *mesellerdir*. Hadislerde geçen meseller, hakikati anlatmak için başvurulan bir izah ve açıklama tarzıdır.[227] Hem Kur'an'da hem de hadis külliyatında, zihinlere uzak, soyut bir bilgiyi somuta indirgeyerek anlatmak için bu yola başvurulmuştur.[228] İbn Kayyim el-Cevziyye Kur'an'da kırk üç açık, on bir gizli meselin yer aldığını belirtmektedir.[229] Ancak hadis külliyatında bunların sayıları çok daha fazladır. Ahmed b. Hanbel'in rivayetine göre Abdullah b. Amr b. el-Âs, "Ben Resûlullah'tan bin mesel ezberledim."[230] demiştir. Bunlardan toplam yüz kırk kadarını, Râmehurmuzî (360/ 970) *Emsâlü'l-hadîs* adlı eserinde bir araya getirmiştir. Temsilî hikâyelerin anlaşılmasında yaşanan problem, *emsâl*in anlaşılmasında da yaşanmıştır. Bunlar da, bazı râviler tarafından âdeta yaşanmış hikâyelere ve kıssalara dönüştürülmüştür.[231]

Hz. Peygamber'in, mümini değişik varlıklara benzettiği ve onun farklı yönlerine vurgu yaptığı hadisleri, hadislerdeki mesellerin en güzel örneklerindendir. Bu hadislerde mümin, muhtelif benzerlik yönleri açısından hurma ağacına,[232] bal arısına,[233] güzel koku satan kimseye,[234] altın parçasına,[235] yeni yeşermiş ekine[236] ve yularından bir yere bağlanmış ata[237] benzetilmiştir.

Hadislerdeki Sayı ve Miktarları Bilmek

Hadis rivayetleri içerisinde çokluk, azlık, uzaklık, yakınlık ve imkânsızlık (muhâl) gibi şeyleri ifade ederken kullanılan rakamlar, mesafeler, ölçü ve tartı birimleri yanlış anlamalara müsait olan hususlardandır.

[226] *Zîr, a.g.e.*, s. 194.
[227] Bkz. Râmehürmüzî, *Kitâbü emsâli'l-hadîs*, (tah. Ahmed Abdülfettâh), s. 8.
[228] Râmehürmüzî, *a.g.e.*, s. 5.
[229] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Emsâlu'l-Kur'âni'l-Kerim*, s. 8.
[230] İbn Hanbel, IV, 203; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 264.
[231] Bkz. Râmehürmüzî, *Kitabu emsâli'l-hadîs*, s. 110.
[232] B6144 Buhârî, Edeb, 89.
[233] HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76).
[234] MK13541 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 319.
[235] HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76).
[236] B7466 Buhârî, Tevhîd, 31.
[237] HM11355 İbn Hanbel, III, 39.

"Miskal-i zerre, hardal tanesi, iğne ucu, yarım hurma, karış, arşın, deniz köpüğü" gibi ifadeler bu cümledendir. Bilhassa hadislerde geçen altmış, yetmiş, yüz ve yedi yüz rakamları, bazı anlaşılma problemlerine yol açmıştır. Bu sayılar, Arapçada çokluk ve mübalağa ifade ettiğihalde, bunları kesin rakamlar olarak değerlendirenler olmuştur.[238]

Buhârî üzerine yazdığı şerhi ile meşhur olan Bedreddin el-Aynî (855/1451) bu konuda şöyle demiştir: "التخصيص بالعدد لا يدل على نفي الزائد", "Hadislerde belirli bir sayı ile sınırlandırma yapılması, o sayıdan daha fazlasının anlaşılmasına engel değildir."[239] Başka bir ifadeyle hadiste belirtilen sayı mutlak bir kesinlik ve sınırlama ifade etmez. Bu çerçevede, *"İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir."* hadisi,[240] bu beş esasın dışında İslâm'ın herhangi bir esası olmadığı anlamına gelmediği gibi, adalet ve ahlâk gibi esasların İslâm'ın esaslarından olmadığı mânâsına hiç gelmez. Yine meselâ, *"Müslüman'ın Müslüman üzerindeki hakkı beştir."* hadisi, bu beş hakkın dışında Müslümanların birbirlerine karşı başka hakkı yoktur, demek değildir. Hadislerdeki bu türden sayılar, konuları bizim zihnimize yaklaştırmak, vurgulamak ve sınıflandırmak gibi gayelere yöneliktir.

Şah Veliyullah Dihlevî'ye göre de terğîb ve terhîb yani teşvik edici ve sakındırıcı nitelikte olan haberlerde beyan edilen miktar ve sayılarda Hz. Peygamber'in amacı sınırlayıcılık (hasr) değildir. Ona göre aşağıdaki hadis, sözü edilen bu esas doğrultusunda anlaşılmalıdır: *"Ümmetimin sevapları bana arz olundu; içinde kişinin mescitten çıkardığı çer çöp de vardı. Bana ümmetimin günahları da arz olundu. Onlar arasında, bir adamın Kur'an'dan ezberleyip de sonra unuttuğu sûreden daha büyüğünü görmedim."*[241]

Diğer yandan hadis rivayetlerindeki sayısal ifadeler içerisinden, ilgili olduğu konuya göre kesin bir rakam belirtenler de vardır. Namaz rekâtları, zekât miktarları, oruç günleri gibi farz ibadetlerle ilgili olanlar ile miras taksimi ve cezalar gibi fıkhî meselelerle ilgili olan hadislerdeki sayılar, kesin miktar belirten sayılardır.

Hadislerde Melek ve Şeytan Temsillerini Bilmek

Din, madde ile mânâyı, şehâdet ile gaybı, dünya ile âhireti birleştirerek değerlendirdiği için, bazen maddî dünyamızda görülmeyen varlıklara da çeşitli nedenlerle atıflarda bulunur. Bu cümleden olarak Hz. Peygamber, bazı hadislerinde olumsuz ve kötü şeyleri şeytanla irtibatlandırmış, buna mukabil iyi ve güzel işleri de meleklere isnad etmiştir. Böylece insan-

[238] Sabbağ, Muhammed, *et-Tasvîru'l-fennî*, s. 564-575.
[239] Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IV, 144.
[240] M113 Müslim, Îmân, 21; T2609 Tirmizî, Îmân, 3.
[241] D461 Ebû Dâvûd, Salât, 16; T2916 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 19.

ları yapmaya yönlendireceği davranışları *melek* kavramı ile, sakındırmak istediği tutumları da *şeytan* kavramı ile ilişkilendirerek pek çok kavramın mânâ ve muhteviyatını somutlaştırmış, pek çok tutum ve davranışın da iyilik ve kötülük kaynağını bunlara bağlayarak anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Meselâ, şu hadisi ele alalım: *"Sizden biriniz uykudan uyandığında, (abdest alırken) üç defa burnunu temizlesin; zira şeytan insanın genzinde geceler."*[242] Hz. Peygamber'in temizlik konusunda eğitime muhtaç bir topluma sabah kalktıklarında burunlarını temizlemeleri gerektiğini söylemesini anlaşılabilir bir husustur; ancak gösterilen gerekçeyi zahirî anlamıyla anlamak mümkün değildir.[243]

Hadislerde bu şekilde şeytan ile irtibatlandırılan hususlar, sadece temizlikten ibaret değildir. Meselâ, toplum içinde iyi karşılanmasa da, insan vücudunun tabiî bir hareketi olan esneme de yine şeytanla ilişkilendirilmiştir. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Esnemek şeytandandır. Sizden biriniz esneyeceği zaman mümkün olduğu kadar yutkunsun*[244] *veya elini ağzına koysun."*[245] Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayette de esneme esnasında çıkan sesin, aslında insanın karnında gülen şeytanın sesi olduğu ifade edilir.[246] Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen bir rivayette ise insan esnerken ağzı açılınca karnına şeytan girer.[247] Fakat bu son rivayete göre esnemeyi engelleme emri olağan zamanlarda değil, namaz içerisindedir. Bu hadis de bir önceki gibi insanın atalet, gevşeklik ve rehavet anında esnediği, bunun ise şeytanın vesvesesine zemin hazırladığı şeklinde yorumlanmıştır.[248]

Hz. Peygamber'in, hadislerde olumsuz ve kötü şeyleri şeytana, iyi ve güzel işleri de meleklere isnad ederken çoğu zaman hakikî mânâyı kastetmediği, şeytan ve meleği birer temsil olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Endülüslü âlim Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1149) bunu şöyle özetlemiştir: "İslâm dininde çirkin olan her davranış şeytana, güzel olan her iş de meleklere nispet edilmiştir; zira şeytan kötülüğün, melek ise iyilik ve güzelliğin vasıtasıdır."[249] Râğıb el-İsfehânî (502/1108) de, insandaki kötü huyların (ahlâk-ı zemîme) şeytan diye isimlendirildiğini belirtmiştir."[250]

Hicrî beşinci asırda bazı kimseler zamanın büyük âlimi Ebû Hâmid Gazâlî'ye (505/1111) gelerek bir hadisi anlamakta güçlük çektiklerini söylerler ve ondan kendilerine bunu izah etmesini isterler. Sordukları hadisin anlaşılamayan kısmı şöyledir: *"Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır."*[251] Tabiî ki sorulan sorular sadece bu hadisten ibaret değildir;

[242] B3295 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11; N90 Nesâî, Tahâret, 73.
[243] Bu tür gerekçelerin bir kısmının râvilerin kendilerince yaptıkları yorum olup sonradan hadise idrac edilmiş olabileceği unutulmamalıdır. Mesela bu rivayet sadece Müslim'de beş ayrı tarikle Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiş, bunlardan sadece birinde yukarıdaki gerekçeye yer verilmiştir. Nesâî'de yer alan rivayet sadece bu gerekçeli rivayettir.
[244] M7490 Müslim, Zühd, 56.
[245] İM968 İbn Mâce, İkâmetü's-salavât, 42.
[246] B3289 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11; T2746 Tirmizî, Edeb, 7.
[247] M7491 Müslim, Zühd, 57.
[248] İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân,* VI, 124.
[249] Bkz. İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân,* IV, 122.
[250] İsfehânî, *Müfredât*, s. 261.
[251] B2038 Buhârî, İ'tikâf, 11; M5678 Müslim, Selâm, 23.

buna benzer beş on soru daha vardır. Ancak asıl öğrenmek istedikleri hususların başında, şeytanın insanın içinde veya kanında nasıl dolaştığıdır. Gazâlî'ye sorulan hadisin açıklamasına gelince, aslında hadis, bağlamından koparılmadan vürûd sebebi ile birlikte zikredilirse sorun teşkil eden bir tarafının kalmayacağı görülür. Müslim'in Enes b. Mâlik ve Hz. Safiyye'den rivayet ettiğine göre, bir gün Hz. Peygamber mescitte itikafta iken, hanımı Safiyye akşam vakti onu ziyaret etmeye gider; kendisinden ayrılacağı zaman ise Hz. Peygamber, onu uğurlamak ister. Yolda ensardan iki adamla karşılaşırlar. Her ikisi de Resûlullah'ı görünce adımlarını hızlandırırlar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Durun!"* der ve onlara yaklaşarak, *"Bu yanımdaki kişi (eşim) Safiyye bnt. Huyeyy'dir."* deyince, ensardan sahâbîler, "Sübhânallâh! Biz sizin hakkınızda nasıl kötü düşünebiliriz?" derler. İşte bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır."*[252] der ve insanın kötü düşünce ve vesveselere kapılabileceğine işaret eder.

iii. Metin Dışındaki Unsurlarla ilgili İlke ve Esaslar

Hadislerde Doğrudan Yer Almayan Metin Dışı Unsurları Dikkate Almak

Hadis rivayetleri sadece isnad ve metinden ibaret değildir; dolayısıyla bu rivayetlerin anlaşılmaları sadece dilin sınırları içinde gerçekleşmez. Hadisler, içinde vârid oldukları fiziksel çevre ve mekân, söylenmelerine neden olan sosyokültürel zemin ve ait oldukları tarihî bağlam ışığında kendi gerçekliğine uygun olarak anlaşılabilirler. Hz. Peygamber'in öyle ifadeleri vardır ki, bunlar ancak o zamanın tabiî ve coğrafî şartları, toplumsal yapısı ve tarihsel ortamı göz önüne alındığında anlamlı olabilmektedir.[253] Bu şartların göz ardı edilmesi halinde, rivayetin işaret ettiği anlam ya genelleştirilmekte ya hadis güncelleştirilememekte yahut yüzeysel bir yaklaşımla reddedilmektedir.

Meselâ, Abdullah b. Mes'ûd'un naklettiğine göre Hz. Peygamber, yüzündeki tüyleri aldıran, saçlarına başkalarının saçlarını ekleten, kaşlarını aldıran, dişlerini incelten ve vücutlarına dövme yaptıran kadınların ilâhî rahmetten uzak olduklarını söylemiştir.[254] Oysa hadiste kınanan husus sıradan bir güzelleştirme işlemi değildir. Hadise konu olan davranışın o günkü sosyal ve tarihsel ortam içinde farklı bir karşılığı vardır. Buna göre, câhiliye döneminde kötü şöhrete sahip bazı kadınların sırf karşı cinsin dikkatini çekmek amacıyla bu kabil işler yaptıkları ve bu da kötü ka-

[252] B2038 Buhârî, İ'tikâf, 11; B6219 Buhârî, Edeb, 121; M5678 Müslim, Selâm, 23; D2470 Ebû Dâvûd, Sıyâm, 79.
[253] Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 342-376.
[254] B5931 Buhârî, Libâs, 82; M5573 Müslim, Libâs ve zînet, 120.

dınların âdeti olarak şöhret bulduğu için bu işleri yapanların kınandığı anlaşılmaktadır.[255] Nitekim müminlerin annesi Hz. Âişe, saçlarına başkalarının saçlarını ekletenler hakkında kendisine bir soru yöneltildiğinde şu karşılığı vermiştir: "Saç ekletenlerden kasıt sizin anladığınız gibi değildir. Saçı dökülen bir kadının saçına yünden mamul kılları eklemesinde bir sakınca yoktur. Ancak (Peygamber'in kınadığı kimseler), gençliğinde fuhuş yapan, saçı dökülüp ihtiyarladığında ise kafasına saç ekleterek (veya sunî bir saç kullanarak) fuhuş yaptıranlardır."[256]

Hadisin Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları Açısından Değerini Tespit Etmek

Hadisin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için gerekli hususlardan biri de, ilgili hadisin Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarıyla ilişkisinin ortaya konması ve kaynağının vahiy olup olmadığının belirlenmesidir. Peygamberimizin sözlerinden hangisinin vahiy kaynaklı olup hangisinin olmadığı hususunda sahâbe döneminden itibaren tartışmalar görülmüştür. Onun bütün hadislerinin vahye dayandığı söylenirse[257] bu durumda örneklik ve tebliği dışında kalan bir özelliğinden söz edilemez. Eğer hadislerinden bir kısmı kendi beşerî re'y ve ictihadına dayanıyorsa bu takdirde, sözlerinin bağlayıcılık derecesini tayin etmek gerekir.

Şah Veliyullah Dihlevî, Hz. Peygamber'den gelen bilgileri iki kısma ayırır:

a) Hz. Peygamber'in risâletiyle ilgili olan, onun insanlığa tebliğ etmekle yükümlü olduğu hususlar. Kur'an bunun başında gelir. Hukuk, ibadet ve ahlâkın ana ilkeleri de bu kısma girer. Dihlevî'ye göre, Hz. Peygamber'in Kur'an dışında âhiret âlemine ilişkin verdiği bilgiler (*acâibu'l-melekût*) de yine bu türdendir.

b) Hz. Peygamber'in risâlet sahasına girmeyen, tebliğ etmekle mükellef olmadığı, ancak bir insan olarak söyledikleri ve yaptıkları. Peygamber (sav) de bir fert olarak toplum içinde yaşamıştır. Dolayısıyla onun da gündelik hayatı ve sade insanların yaşantısı gibi bir yaşantısı vardı. Bütün bu konularda hiçbir söz söylemediğini ileri sürmek mümkün değildir. Bu noktada yapılması gereken iş, onun peygamberlik görevi ile insan oluşu arasındaki dengeyi görmek ve muhafaza etmektir. Kur'an, onun bir beşer olduğunu vurgulamış,[258] kendisi de sık sık bu özelliğini ön plana çıkarmıştır.[259] Beşerden bir peygamber olamayacağı iddiası, müminlerden değil müşriklerden gelmiştir.[260]

[255] Özafşar, *a.g.e.*, 370-371.
[256] İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnü'l-ahbâr, Dârü'l-kütübi'l-mısriyye*, IV, 102; HÜ5/192 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garibi'l-hadisi ve'l-eser*, V, 425.
[257] Hz. Peygamber'in bütün hadislerinin vahye dayandığı düşüncesine delil olarak gösterilen 53. Necm Sûresi'nin 4. âyeti hakkında bir değerlendirme için bkz. Koç, Mehmet Âkif, "53/ Necm Sûresi'nin Tefsirinde Bazı Tarihî Sorunlar Üzerine", *İslâmiyât*, VI-1, s. 165-171 (2003).
[258] İbrâhîm, 14/11; Kehf, 18/110; Enbiyâ, 21/34; Fussilet, 41/6.
[259] Bkz. B401 Buhârî, Salât, 31; M6614 Müslim, Birr, 88.
[260] Kamer, 54/24; İbrâhîm, 14/10.

Resûlullah'ın bazı tasarrufları, onun yalnızca bir insan olarak aklına, kişisel görüşüne ya da zan ve tahminine dayanmaktaydı. Meselâ, Medine'ye geldiğinde, hurma ağaçları üzerinde bulunan bazı adamları görmüş ve onların ne yaptıklarını sormuştu. Ona, erkek hurma filizini, dişisine koymak suretiyle hurmaları aşıladıklarını söylediklerinde Hz. Peygamber, *"Onun bir fayda vereceğini zannetmiyorum, bunu yapmasalar belki daha iyi olur."* buyurdu. Bunun üzerine onlar da bunu yapmaktan vazgeçtiler; ancak bu sefer hurmaların meyveleri az, verimleri düşük oldu. Kendisine durum anlatıldığında o, şöyle buyurdu: *"Ben sadece bir tahminde bulundum; şayet (aşılama) bir fayda veriyorsa yapın. Bilin ki ben de sizin gibi bir insanım. Benimki sadece bir zan idi. Zan (da bulunan) hata da eder, isabet de. Ancak ben size, Allah diyor ki, diye başlayan bir ifade nakledersem bilin ki ben, asla Allah'a yalan isnad etmem."*[261]

Ancak özenle vurgulamak gerekir ki Hz. Peygamber'in tebliğ etmekle mükellef olduğu alanı, dinî ve dünyevî veya dünyevî ve uhrevî diye biribirinden kopuk iki kısma ayırmak ve Peygamber'in söylediklerini ve yaptıklarını sadece dinî veya uhrevî kısma yerleştirmek, getirdiği dine ve o dinin ilke ve esaslarına aykırıdır.

Hadislerin Dinî Hükümler Bakımından Bağlayıcılık Derecesini Belirlemek

Hz. Peygamber'in hadislerindeki hükümlerin bizler için ne derece bağlayıcılık ifade ettiğinin tespit edilmesi de onların sağlıklı bir şekilde anlaşılması için önemlidir. Hz. Peygamber'in sözlerinin teşrî bakımından bağlayıcılık dereceleri, tarih boyunca Müslüman âlimler arasında tartışılagelmiştir. Sahâbîlerden kimileri Hz. Peygamber'in sözlerinin bağlayıcılık durumunu sorgulayıp onları ayırmak cihetine gitmiş; söylediği sözün ilâhî vahyin sâikiyle mi yoksa şahsî görüş ve ictihadına göre mi ortaya çıktığını sormaktan çekinmemiştir.

Meselâ, İbn Abbâs'ın anlattığına göre, ara sıra Hz. Âişe'nin hizmetinde bulunan Berîre[262] isminde bir cariye vardı. Bir gün Hz. Âişe, Berîre'yi bedelini ödeyerek sahiplerinden satın aldı ve hürriyetine kavuşturdu.[263] Azat edilmeden önce Muğîs b. Cahş adında bir kölenin hanımı olan Berîre,[264] hürriyetine kavuştuktan sonra evliliğini sürdürüp sürdürmeme konusunda dinî bakımdan tamamen serbest olduğunu öğrenince kocasından ayrılmaya karar verdi.[265] Ancak hanımını çok seven Muğîs, kendisinden ayrılmaması için Medine sokaklarında ağlaya ağlaya onun peşinden dola-

[261] M6126 Müslim, Fedâil, 139; M6127 Müslim, Fedâil, 140.
[262] Berire hakkında bkz. Aşıkkutlu, Emin, "Berîre", *DİA*, V, s. 503-504.
[263] T2124 Tirmizî, Vesâyâ, 8.
[264] T1155 Tirmizî, Ridâ, 7.
[265] D2235 Ebû Dâvûd, Talâk, 19-20.

şıyordu. Çaresiz Muğîs, son olarak Hz. Peygamber'e geldi ve "Ey Allah'ın Resûlü! Ne olur benim için Berîre ile konuşuver." diyerek ondan yardım istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Berîre'yi çağırarak, *"Ey Berîre! Allah'tan kork! O senin hem kocan, hem de çocuğunun babası, ne var ona geri dönsen?"* diyerek onu kocasına dönmeye teşvik etti. Bunları dinleyen Berire, "Ey Allah'ın Resûlü! Emir mi buyuruyorsun?" diye sorunca Hz. Peygamber, "Ben yalnızca aracılık yapıyorum." cevabını verdi. Bunun üzerine Berîre, "Benim ona ihtiyacım yok!" dedi ve kocasından ayrıldı.[266]

Berîre'nin, Hz. Peygamber'in talebinin emir olup olmadığını sorması, onun, Hz. Peygamber'in emrinin bağlayıcı olduğunu bildiğini gösterir. Ancak o, Resûlullah'ın ricasına rağmen, onun burada herhangi birisi gibi yalnızca bir aracı konumunda olduğunu öğrendiğinde kararından vazgeçmemiş ve kocasından ayrılmayı yeğlemiştir. Hz. Peygamber, onun bu kararlılığını görünce amcası Abbâs'a, *"Ey Abbâs! Muğîs'in Berîre'ye olan şu sevgisiyle, Berîre'nin ona olan bu nefretine şaşırmıyor musun?"*[267] diyerek hayretini ifade etmiş, ancak Hz. Peygamber'in aracılığını kabul etmemesinden dolayı Berîre'yi, ne Resûlullah ne de Müslümanlar ayıplamışlardır.

Özellikle fakih sahâbîler, Hz. Peygamber'in tasarruflarını, bağlayıcı olup olmaması açısından ayırt etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hadis ve sünnetin sağlıklı bir şekilde anlaşılıp yorumlanabilmesi açısından günümüzde de ilmî kriterler çerçevesinde benzer ayrımların göz önünde tutulması gerekmektedir.[268]

Hadislerde Konu Edinilen Varlık Mertebelerini Dikkate Almak

Hz. Peygamber vahye mazhar olan bir insan olarak, bizim görmediklerimizi gördüğü, bizim hissetmediklerimizi hissettiği içindir ki, sadece şehâdet âleminden değil gayb ve melekût âleminden yani fizik ötesi âlemden de haberler vermiş ve insan aklının bu haberleri anlamada ve yorumlamada zaman zaman zorlandığı olmuştur. Onun haber verdiği yaratılışın başlangıcı, vahyin keyfiyeti, kıyamet, haşr, cennet, cehennem, melek, cin, şeytan gibi kavramlar aynı zamanda Kur'an'da da bildirilmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in bazen Kur'an'da olmadığı halde haber verdiği birtakım varlıklar da yok değildir.

Bu konuda özellikle İmam Gazâlî'nin kaydettiği hususlar dikkat çekicidir. Ona göre Peygamber'i tasdik etmenin anlamı, onun haber verdiği şeylerin varlığını kabul etmektir. Varlığın beş ayrı mertebesi vardır:

[266] MA13010 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 250; B5283 Buhârî, Talâk, 16; İM2075 İbn Mâce, Talâk, 29.
[267] D2231 Ebû Dâvûd, Talâk, 18-19.
[268] Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 277-278.

a) *Zâtî varlık (el-vücûdü'z-zâtî):* Zâtî varlık hakiki varlıktır. Varlığın bizzat kendisidir.

b) *Hissî varlık (el-vücûdü'l-hissî):* Bir şeyin madde olarak var olmasıdır. Meselâ, gözle görülen varlıklar hissî varlıklardır.

c) *Hayalî varlık (el-vücûdü'l-hayâlî):* Hayalî varlık, duyularla zihnen canlandırılan varlıkların, hissen müşahade edilemeyenlerin suretidir. Hayalî varlık, tasavvur olarak insan zihninde mevcuttur, fakat dış âlemde mevcut değildir.

d) *Aklî varlık (el-vücûdü'l-aklî):* Aklî varlık, bir şeyin ruhu, mânâsı ve hakikati demektir. Aklın kavradığı bu şey, aklî varlıktır.

e) *Şibhî varlık (el-vücûdü'ş-şibhî):* Şibhî varlık; ne suretiyle ne hakikatiyle, ne histe ne hayalde ne de akılda bir şeyin bizâtihi var olmasıdır. Sadece benzetme yolu ile bir şeyin dilde var kılınmasıdır.

Gazâlî, hadislerde haber verilen varlıkları varlığın bu beş mertebesiyle izah eder. Örneğin, Buhârî ve Müslim'in Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet ettikleri bir hadiste[269] Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Ölüm (kıyamet günü) güzel bir koç şeklinde getirilir ve (cennet ile cehennem arasında tutulur). Bir münadi, 'Ey cennet ehli!' diye seslenir ve cennet ehli koşuşarak gelir ve (koç şeklindeki ölüme) bakarlar. 'Bunu tanıyor musunuz?' diye sorar. Onlar da, 'Evet bu ölümdür.' derler ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra münadi, 'Ey cehennem ehli!' diye seslenir. Onlar da koşuşarak gelir ve ona bakarlar. Onlara da, 'Bunu tanıyor musunuz?' diye sorar. Onlar da, 'Evet, bu ölümdür.' diye cevap verirler ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra bu koç (onların gözü önünde) kesilir. Sonra (aynı münadi), 'Ey cennet ehli burada ebedîlik (hulûd) vardır, ölüm yoktur. Ey cehennem ehli size de ebedîlik var, ölüm yoktur.' der." (Daha sonra Resûllullah) şu âyeti okur: *"Her şeyin hükme bağlanacağı o onulmaz pişmanlıklar gününün (gelip çatacağı konusunda) onları uyar. Çünkü onlar hâlâ gaflet içindeler ve (o günün geleceğine) inanmıyorlar."*[270]

Gazâlî bu tür hadislerde geçen varlıkları hakiki varlık olarak telakki etmenin doğru olduğunu kabul etmediği gibi, bu tür hadislerin tamamını mecaz, teşbih veya istiare olarak görmenin de doğru olmadığını söyler. Ona göre ölüm bizâtihi bir koç şekline dönüşmeyecek fakat hem cennet ehli hem de cehennem ehli onu hissî bir varlık olarak bu şekilde tasavvur edecektir. Ölümün koça dönüşmesi ve boğazlanması, hariçte değil onların duyularında gerçekleşmiş olacaktır. Böylece artık âhirette ölümün varlığından ümitler kesilmiş olacaktır.[271]

[269] B4730 Buhârî, Tefsîr, (Meryem) 1; M7181 Müslim, Cennet, 40.
[270] Meryem, 19/17. Bkz. Görmez, Mehmet, "Gazâlî Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması", *AÜİFD*, S. XXXIX, 1999, s. 360.
[271] Görmez, *a.g.m.*, s. 361.

Hadislerdeki İllet ve Hikmeti Tespit Etmek

Hadisleri sağlıklı anlamanın ve yorumlamanın ilkelerinden biri de hadiste yer alan hükümlerin illetlerini ve hikmetlerini tespit etmektir. Bunu tespit etmek için sorulması gereken soru "niçin" sorusudur. Zira "niçin" sorusu, sadece anlamayı değil açıklamayı da gerektirir.

Kuşkusuz Hz. Peygamber'in bir hüküm koyarken dikkate aldığı genel ve özel birtakım esaslar vardır. Genel ve küllî esaslar, *makâsıdü'ş-şerîa* olarak bilinen dinin temel gaye ve ilkeleridir. Özel esaslar ise hükmün sebebini ve amacını ifade eden *illet* ve *hikmet*tir. Bir hadisteki hükmün bizler için nasıl bir anlam ifade ettiği, hadisin dayandığı sebep, illet ve hikmetin tespitine bağlıdır. Eğer illet devam ediyorsa hüküm de bâkî kalacak, sebep ortadan kalkmışsa hüküm de ortadan kalkacaktır. Meselâ, illet ve hikmeti bilinmezse Hz. Peygamber'in, *"Ateşte pişen yiyeceklerden dolayı abdest alın."*[272] hadisi gereği hemen hemen her yemekten sonra abdest almak gerekecektir. Ancak bu söze muhatap olan toplumun, bilhassa yağlı yiyeceklerden sonra, *"Kokusu yokluğundan hayırlıdır."* deyip ellerini üzerine sürdüğü, Hz. Peygamber'in, bu toplumu su kullanımına alıştırmak gibi bir amacının olduğu bilinir, ayrıca "vudû" kelimesinin de Arapçada "el yıkamak" mânâsına da geldiği tespit edilirse[273] o takdirde hadis, *"Ateşte pişen yiyeceklerden sonra ellerinizi yıkayın."* şeklinde anlaşılacaktır.

Öğle ve yatsı namazlarını geç kılmanın fazileti üzerinde duran Hz. Peygamber,[274] ikindi namazının ilk vaktinde kılınması gerektiğini söylemiş, bu namazı geciktirmeye dahi razı olmamış ve güneşin batışından hemen önce kılanı gördüğünde ise şöyle demiştir: *"Bu, münafık namazıdır. (Münafıklar) oturup güneşi gözetir, batışına yakın bir vakitte kalkıp (karga gibi) dört defa yeri gagalar ve Allah'ı az zikreder."*[275]

Aslında bütünlük ilkesini esas alırsak beş vakit namazın beşi de önemlidir. Birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Öyleyse Hz. Peygamber'in, ikindi namazına atfettiği bu önem nasıl izah edilebilir?

Şah Veliyullah Dihlevî, salt ibadetle ilgili bu konuyu dahi Medine toplumunun tarihsel ve toplumsal şartlarıyla izah etmiştir. Bir tarım toplumu olan Medine'de, insanları en çok namazdan alıkoyacak vakit, ikindi vaktidir; zira bu vakit, esnafın çarşı pazara, çiftçinin tarla ve bahçesine gittiği en uygun vakittir.[276]

[272] M788 Müslim, Hayız, 90; İM485 İbn Mâce, Tahâret, 65.
[273] Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Garîbü'l-hadîs*, I, 80.
[274] İM701 İbn Mâce, Salât, 12; T157 Tirmizî, Tahâret, 5.
[275] M1412 Müslim, Mesâcid, 195.
[276] Dihlevî, *Huccetüllahi'l-bâliğa*, I, 537.

Gündüz iki vakitte mesai yapılıyordu: Biri, sabah namazından sonraki vakitti ki bu vakitte namaz yoktu ve öğle vakti gelmeden –iklim icabı– herkes evine çekiliyordu. Kaylûle (öğle uykusu) Arap'ın vazgeçilmez alışkanlığıydı; hatta sıcak iklimden dolayı Hz. Peygamber, öğle namazının ikindi serinliğine doğru kılınmasının daha efdal olduğunu söylemişti.[277] Çalıştıkları ikinci vakit ise ikindi vaktiydi. İşte Dihlevî'ye göre, bu mesai insanları namazdan alıkoyduğu için Hz. Peygamber, *terğîb* ve *terhîb* kastıyla ikindi namazının önemi üzerinde hassasiyetle durmuştur.[278]

Hadislerde Muhatabı ve Muhatabın Konumunu Belirlemek

Hadisleri sağlıklı anlamanın bir diğer ilkesi de hadise muhatap olan kimselerin belirlenmesidir. Zira her hitap öncelikle muhatap içindir. Hadislerde Hz. Peygamber'in doğrudan ve ilk muhatapları, onun devrinde yaşayan kimselerdir. Ancak İslâm dininin evrenselliği ve ebedîliği gereği, Hz. Peygamber'in her çağdaki dolaylı muhatapları da unutulmamalıdır.

Hadislerde ifade edilen bir hüküm ya da husus, muhatabın şahsına, durumuna, güç ve kuvvetine, yaşına, maddî durumuna, cinsiyetine, hatta medenî haline göre değişebilmektedir. Çünkü Hz. Peygamber bütün sözlerinde daima muhataplarının durum ve ihtiyaçlarını gözetmiştir. Bu yüzden hadisin zengin-fakir, kadın-erkek, yöneten-yönetilenden kime hitap ettiğini; bütün ümmete mi seslendiğini yoksa yerel insanlara mı konuştuğunu tespit etmek önemlidir.

Hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in hitap ettiği toplumda farklı kabiliyetlerde yaratılmış, ilgi, ihtiyaç ve konumları birbirinden farklı pek çok insan bulunmaktaydı. Dolayısıyla o, gönderildiği toplumda yerleştirmek istediği esas ve prensipleri kişilerin durumlarına göre düzenlemiş, soru soranların her birine onun için yararlı ve ona özgü gördüğü şeylerle mukabelede bulunmuştur. Bunun en açık örnekleri amellerin fazileti konusundaki hadislerde görülür. Meselâ, soru soranlardan birinin gururlu olduğunu ve insanlardan uzak olduğunu görerek ona insanlara yemek yedirmeyi ve tanıdığı tanımadığı herkese selâm vermeyi en faziletli amel olarak tavsiye etmiş, kimi zaman da eli ve dili ile diğer insanlara rahatsızlık veren birini görerek ona da bundan vazgeçmesi yönünde telkinlerde bulunmuştur. Kısacası o, soru soranların haline göre en uygun davranış neyse onu öğütlemiştir. Kimine, *"Faziletlerin en üstünü, seninle bağını kesenle irtibat kurman, senden esirgeyene vermen ve sana ağır konuşanı bağışlamandır."*[279] buyurmuş,

[277] N498 Nesâî, Mevâkıt, 2; İM680 İbn Mâce, Salât, 4.
[278] Dihlevî, *Huccetüllahi'l-bâliğa*, I, 438.
[279] HM15703 İbn Hanbel, III, 439.

“Hangi amel daha faziletlidir?” diye soran birine, *“Vaktinde kılınan namazdır.”* cevabını vermiş,[280] bir başkasının sorusuna da, *“Allah'a iman ve onun yolunda cihad.”* karşılığını vermiştir.[281] Dolayısıyla Hz. Peygamber'in aynı soruya verdiği farklı cevaplar çelişki olarak görülmemelidir.

Hadislerdeki Tedrîcîlik İlkesini Dikkate Almak

Hz. Peygamber, hidayet elçisi olarak gönderildiği toplumda iyiliği hâkim kılmak ve kötülükleri ortadan kaldırmak için bir yöntem olarak *tedrîcîliği* esas edinmiş ve insanlara ilâhî hükümleri aşama aşama tebliğ etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç yılda âyet âyet ve sûre sûre olarak inmesi[282] de tedrîcîlik ilkesinin bir sonucudur. Gerek Kur'an'ın gerekse Hz. Peygamber'in, doğrudan muhatap oldukları toplumdaki yerleşmiş inanç ve uygulamalara karşı en önemli tavrı, seçici davranıp onları toptan reddetmemesidir. İslâm, söz konusu toplumun itikadî, hukukî, ahlâkî ve kültürel yapısını bir gerçeklik olarak kabul etmiş ve bu yapıdaki yerleşik uygulamaların bir kısmını aynen kabul ederken bir kısmını *ta'dil* cihetine gitmiştir. Bazısını karşısına alıp mücadele ederken bazısı ile mücadeleyi tedrîcîlik gereği kademe kademe yapmıştır.

Vahyin muhatabı olan insanların yeni dinin öğretilerini anlamalarını, kabullenmelerini ve hayata tatbik etmelerini kolaylaştırmak gibi hikmetleri olan tedrîcîlik; namaz, oruç ve zekât gibi ibadetlerden içki, zina, kumar ve faiz gibi yasaklara ve nikâh ve talâk gibi toplumsal düzenlemelere kadar pek çok konuda izlenilen bir üslûp olmuştur. Bu üslûbun önem ve işlevini Hz. Âişe şöyle ifade etmiştir:

“Kur'an'dan ilk olarak içinde cennet ve cehennem zikrolunan mufassal sûreler nâzil olmuştur. İnsanlar İslâm konusunda bilinç sahibi oldukları zaman ise helâl ve haram âyetleri nâzil oldu. Eğer ilk önce “İçki içmeyin.” yasağı inseydi, insanlar, “Biz asla içkiyi bırakmayız!” derlerdi. Eğer ilk önce “Zina etmeyin.” yasağı inmiş olsaydı, insanlar, “Biz zinayı asla bırakmayız!” derlerdi.”[283]

Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona tedrîcîlik ilkesini elden bırakmamasını şu sözlerle ifade etmiştir: *“Sen kitap ehli olan bir topluluğa gidiyorsun. Onları, ‘Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun peygamberi olduğuna şehâdet etmeye’ çağır. Eğer bunu kabul ederlerse izzet ve celâl sahibi olan Allah'ın her gün ve gecede kılınan beş vakit namazı onlara farz kıldığını bildir. Bunu da kabul ederlerse Allah'ın zenginlerden alınıp fakirlere*

[280] B5970 Buhârî, Edeb, 1; M256 Müslim, Îmân, 140.
[281] N3159 Nesâî, Cihâd, 32 HM7850 İbn Hanbel, II, 288.
[282] İnsan, 76/23.
[283] B4993 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 6.

dağıtılması şartıyla mallarından sadaka vermeyi farz kıldığını bildir. Bunu kabul ettiklerinde, sakın (zekât olarak) onların mallarından en iyilerini alma! Bir de mazlumun bedduasından sakın! Çünkü onunla Allah arasında hiçbir perde yoktur."[284] Şu halde hadis rivayetlerini anlamaya çalışırken ve yorumlarken tedrîcîlik ilkesi göz önünde bulundurulmalı ve rivayetlerin hangi aşamada vârid olduğu tespit edilmelidir.

Hadislerde Nesih Olgusunu ve Nâsih-Mensûh Rivayetleri Tespit Etmek

Tedrîcîlik ilkesinin bir parçası da nesihtir. *Nesih*, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasıdır. Buna göre İslâm'ın başlangıcından itibaren vahyin inmesi ve bazı yükümlülükler getirmesi birtakım safhalar halinde gerçekleşmiştir. Her safhada toplumun şartları dikkate alınarak bazı özel amaçlara yönelik olarak bazı geçici hükümler devreye sokulmuş, gözetilen amaç gerçekleşince de bu ara hükümlerin uygulamasına son verilerek asıl hüküm belirlenmiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in hadisleri için de geçerlidir. Bir hükmü nesheden âyete ya da hadise *"nâsih"*, hükmü neshedilen âyete ya da hadise de *"mensûh"* denilir. Hadis ilimleri arasında sayılan "Nâsih ve mensûh hadisler ilmi", hadis rivayetlerinden hangilerinin hükmünün devam ettiğini ve hangilerinin hükümlerinin kaldırılıp onlarla amel edilmeyeceğini konu edinir.

Neshe örnek olarak Abdullah b. Büreyde'nin naklettiği şu hadis zikredilebilir: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Daha önce kabir ziyaretini size yasaklamıştım; artık kabirleri/mezarları ziyaret edebilirsiniz. Daha önce kurbanların etlerini üç günden fazla elinizde tutmanızı size yasaklamıştım; artık uygun gördüğünüz kadarını elinizde tutabilirsiniz. Daha önce tulumdan başka herhangi bir kaptan şerbet içmenizi yasaklamıştım; artık bütün kaplardan içebilirsiniz, fakat sarhoş edici olanından içmeyin."*[285]

Hadisler Arasında Görülen İhtilafların Çözüm Yollarını Araştırmak

Dinî metinlerde asıl olan, birbirleriyle çelişmemeleridir. Çünkü dinî metinler hakikati ifade ederler ve bu metinlerin kendi aralarında uyum içinde olmaları beklenir.[286] Bu hüküm hadis rivayetleri için de geçerlidir. Allah'ın Resûlü sıfatıyla Hz. Peygamber'den sâdır olan sözler çelişkiden ve tutarsızlıktan uzaktır. Ancak bazı rivayetler arasında zahiren çelişkilerin görüldüğü de bir gerçektir. İşte hadis ilimleri içerisinde hadislerde görülen teâruz ve ihtilâfları konu alan *"Muhtelifü'l-hadîs"* adlı ilmin varlık

[284] B1496 Buhârî, Zekât, 63.
[285] M5114 Müslim, Edâhî, 37.
[286] Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, s. 267.

sebebi budur. *Muhtelifü'l-hadîs*, "makbul bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbul bir veya birçok hadise yahut öteki delillere görünürde veya gerçekte mânen muhalif olmasından ve bu muhalefetin giderilme yollarından bahseden ilim dalıdır."[287] Ancak hemen belirtilmelidir ki iki hadis arasında bir çelişkiden söz edebilmek için hadislerin her ikisinin de sıhhat ve sübut açısından aynı düzeyde *makbul* sayılmaları gerekir.

Hadisler arasındaki ihtilâfın sebepleri arasında Hz. Peygamber'in farklı durumlarda, duruma özgü farklı davranış sergilemesi, maksadına göre değişik ifadeler kullanması, fiillerinin hükmünü her defasında açıklamaması, sorulara muhataplarına göre ve gerektiği ölçüde cevap vermesi gibi hususlar ifade edilebilir. Diğer yandan râvinin hadisin bir kısmını duyup diğer kısmını duymamış olması, Hz. Peygamber'in maksadını yanlış anlaması, hadisin sebeb-i vürûduna vâkıf olmaması gibi râviye ait ihtilâf sebeplerinden söz edilebilir. Ayrıca hadislerin mânâ ile rivayet edilmiş olması, rivayette ihtisar, ziyade yahut tashifin bulunması, hadislerin lafızlarının ve Arap dilinin kendine özgü incelikleri ve teşrî usulünde takip edilen tedrîcîlik ilkesi gibi nedenler de hadislerde görülen zâhirî ihtilâfın nedenlerindendir.[288]

Hadis âlimleri hadisler arasındaki ihtilâfın giderilmesinde dört aşamalı bir usul takip etmişlerdir. Bunlar:

a) *Cem' ve telif:* Aralarında ihtilâf olan hadisleri usulüne uygun bir şekilde tevil ederek uzlaştırma ve bağdaştırma esasına dayanır. Böylece her iki hadis de yürürlükte kalır ve ikisiyle de amel etmek mümkün olur. Cem' ve telif usulü, hadislerdeki ihtilâfa makul bir izah getirmek için hadis ilminin ve diğer ilimlerin verilerini dikkate almak zorundadır. Dolayısıyla hadis âlimlerinin kişisel kabiliyetlerine ve yetkinliklerine bağlı olarak sınırsız şekilde uygulama örneği olabilir.

b) *Nesih:* Hadisler arasındaki ihtilâfın cem' ve telif yoluyla giderilmesi mümkün olmadığı zaman, hadislerde *nesih* olup olmadığına bakılır. *Nesih*, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasıdır. Aralarında teâruz olduğu düşünülen hadislerde nesih söz konusu ise zaman itibariyle sonra olan hadisin (nâsih) hükmü devam eder, daha önce vârid olan hadisin (mensûh) hükmü kalkar ve onunla amel edilmez.

c) *Tercih*: Cem' ve telifi mümkün olmayan, aralarında neshin varlığına da hükmedilememiş bulunan muteâriz hadisler, bazı sebeplere istinaden tercih işlemine tâbi tutulur. Bu noktada aralarında zıtlık bulunan her iki

287 Çakan, İ. Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 34.
288 Bu nedenler hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Çakan, İ. Lütfi, *a.g.e.*, s. 105-138.

rivayet; isnad, rivayet, râvi, metin, lafız, üslûp ve mânâ gibi ölçütler açısından karşılaştırılır ve diğerine karşı daha üstün olan tercih edilir.

d) *Tevakkuf:* Yukarıda belirtilen üç işlem sonucunda hadisler arasındaki ihtilâf hâlâ giderilemezse, tevakkuf edilir yani bu konuda kesin bir hükme varılmaz ve bir çözüm bulununcaya kadar kanaat izhar edilmez.[289]

iv. Hadislerin Ana Konularını Dikkate Almak

Ahkâm Hadisleri

Hadis rivayetleri ana konuları ve içerikleri itibariyle çeşitli sınıflara ayrılır. Bunlardan biri şer'î hüküm ihtiva eden, sosyal ve hukukî meseleleri konu edinen fıkhî hadislerdir. "Fıkhî hadisler insanların, Allah ile, hemcinsleriyle, tabiatla ve kendileriyle olan ilişkilerini konu edinen; hak ve mükellefiyetlerin dile getirildiği, *ibâdât, muâmelât* ve *ukûbât*a dair hükümlerle, fıkhın usul ve kaidelerini içeren rivayetlerdir."[290] Hadis literatüründe bu türden hüküm ve kural niteliği taşıyan ahkâm rivayetlerini toplayan *sünen* tarzı kitaplar kaleme alınmıştır. Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eserleri, bu türün seçkin örneklerindendir. Ayrıca münhasıran ahkâm hadislerini içeren veya bunları şerh eden müstakil kitaplar yazılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin (852/1449) *Bülûğü'l-merâm*'ı ile el-Cemmâîlî'nin (600/1203) *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'deki ahkâmla ilgili rivayetleri topladığı *Umdetü'l-ahkâm* adlı eseri bu türün önemli iki eseridir. İbn Dakîku'l-Îd'in (702/1302) son esere yazdığı *İhkâmü'l-ahkâm şerhu Umdeti'l-ahkâm* adlı şerhi oldukça meşhurdur.

Kur'an ve sünnetin İslâm tarihinde Müslüman kültüründe ve İslâm medeniyetinde bütün sahalara olduğu gibi toplumsal kaidelere ve hukuka da kaynaklık ettiği bir gerçektir. Ancak ne Kur'an'ın ne de hadislerin kodifiye edilmiş birer kanun maddeleri manzumesi olmadığı da aşikârdır.[291] Hadisler, sadece katı kanun maddeleri oluşturmak gayesiyle vârid olmamıştır. Hatta, hadislerin büyük bir kısmı lafzen değil mânâ olarak rivayet edilmiştir ve hadislerin lafızları onu nakleden râvilerin tasarruflarından azade değildir. Bu itibarla, yukarıda ifade edildiği gibi hadisleri birer kanun metni gibi görüp onların her cümlesini, her kelimesini, her edatını ve hatta her harfini gramer ve dil kaideleri çerçevesinde ele alıp bunlardan hüküm çıkarmak katı bir yaklaşım tarzıdır.

Aynı şekilde dinî metinlerden hüküm çıkarma yöntemi olan usûl-i fıkhın bu konudaki özel durumlar dikkate alınmadan hadislere tatbik

[289] İhtilafı giderme yolları hakkında geniş bilgi ve örnek için bkz. Çakan, İ. Lütfi, *a.g.e.*, s. 159-224.
[290] Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 48.
[291] Abdurrahman, Abdulhâdî, *Sultatü'n-nass*, s. 22.

edilmesi de isabetli bir yol değildir. Özellikle de inanç ve ahlâkla ilgili hadislere bu usulün tatbik edilmesi, hadislerin mânâ ve maksadına aykırı bazı anlama ve yorumlamalara yol açabilmektedir. Bunun yerine, hadis lafızlarını da ihmal etmeksizin, hadisin farklı tarikleri, vürûd sebepleri, bağlamı, vârid olduğu fiziksel, kültürel, toplumsal ve tarihsel çevre (metin dışı unsurlar) tespit edilmeli, hadis bu çerçevede anlaşılmaya çalışılmalı ve değerlendirilmelidir.

Terğîb ve Terhîb Hadisleri

Kur'an'da da belirtildiği gibi Hz. Peygamber'in görevleri arasında toplumu uyarmak ve müjdelemek de vardır. Bu sebeple o, hem *"beşîr"* (müjdeleyici) hem de *"nezîr"*dir (uyarıcı ve sakındırıcı). Buna uygun olarak insanları uyarırken yahut müjdelerken başvurduğu usul, *terğîb* (iyiliği teşvik etmek) ve *terhîb* (kötülükten sakındırmak) olmuştur. Din dilinde *terğîb ve terhîb*; bir üslûp, bir ifade biçimi, bir anlatım tarzı, bir değer hükmü, bir söylem, bir tasrif ve delâlet çeşidi olarak tanımlanmıştır. Buna göre dinin; hakikat, iyi, doğru, sevap, güzel, fazilet dediği söz ve davranışlara özendirmek ve teşvik etmek için kullanılan ifadelere *terğîb*, dinin bâtıl, kötü, yanlış, günah, rezalet olarak nitelendirdiği söz ve davranışlardan sakındırmak, korkutmak, çekindirmek amacıyla kullanılan ifadelere de *terhîb* denmiştir.

Terğîb ve terhîb Kur'an'da da yer alan önemli bir anlatım tarzıdır. *Va'd ve vaîd, inzâr ve tebşîr, havf ve recâ, sevap ve ikâb, cennet ve cehennem, ma'ruf ve münker* gibi hususlara yönelik ikili anlatım biçimleri nasıl yer aldıysa, terğîb ve terhîb ifadeleri de aynı şekilde birlikte yer almıştır. Ancak *terğîb ve terhîb*in yoğun olarak kullanıldığı alan hadis rivayetleri olmuştur. Hz. Peygamber'in iyiye, hayra, fazilete, hakka, hakikate, adalete, ahlâka özendirmek ve teşvik etmek; kötüden, şerden, reziletten, bâtıldan, zulümden ve ahlâksızlıktan korkutmak, çekindirmek ve sakındırmak için söylediği hadislere *terğîb ve terhîb hadisleri* denmiştir.

Gerek Kur'an'da gerekse hadislerde bulunan terğîb ve terhîb ifadelerinin kendine has bir dili, üslûbu ve anlatım tarzı vardır. Bazen terğîb ve terhîb amacıyla dolaylı anlatım yollarından teşbih, temsil, mecaz, istiare, kıssa gibi anlatımlar tercih edilirken, bazen de *"Allah sever."*, *"Allah buğzeder."*, *"Küfürdür."*, *"Şirktir."*, *"Cennetliktir."*, *"Cehennemliktir."*, *"Cennet vacip olur."*, *"Cehennem vacip olur."*, *"Bizden değildir."*, *"İman etmiş olamaz."*, *"Mü-*

min değildir.", "Yazıklar olsun.", "Lânet olsun." gibi doğrudan hüküm ifadeleri kullanılmıştır. Bununla birlikte tek başına kullanılan ifadelerden yahut ifadelerin dili ve üslûbundan söz konusu değer hükümlerinin terğîb ve terhîb için söylendiği sonucunu çıkarmak zordur. Bunu ortaya çıkaran, hadis metinleri içinde bulunan bazı karineler ile bu metinlerin iç bütünlüğü ve rivayetlerin İslâm'ın genel ilke ve esasları ışığında anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Terğîb ve terhîb üslûbunun belirli bir konusu yoktur. Hadislerde hemen hemen her konuda bu üslûba rastlamak mümkündür. Bununla birlikte insanları iyiye, güzele ve doğruya sevk etme maksadını taşıyan konular, bilhassa da amellerin faziletleri ile edep ve ahlâka ilişkin hususlar, terğîb ve terhîbin asıl konusunu oluşturmuştur. Az amel karşılığında çok mükâfat yahut küçük bir günah karşılığında büyük cezalar dile getiren rivayetler de terğîb ve terhîbe hamledilmiştir.

Terğîb ve terhîb hadisleri ile ilgili en önemli sorun, bunların sağlıklı anlaşılması ve yorumlanması meselesidir. Usûl-i fıkhın delâlet bahislerinden hareketle her kelimeden hatta her harf ve edattan hüküm çıkaran bir yöntemle terğîb ve terhîb ifadelerinden değer hükümleri çıkarımında bulunulduğu takdirde, gâî yorum ve makâsıdü'ş-şerîa dikkate alınmadığı zaman ciddi bir anlam ve hüküm karmaşası ortaya çıkacaktır.

Terğîb ve terhîble ilgili en önemli sorunlardan birisi de terğîb ve terhîbin hadis uydurma sebepleri arasında yer almasıdır.[292] Hicrî ikinci ve üçüncü asırlardan itibaren bazı zâhid kimseler, insanları iyiye, güzele, doğruya, hayra teşvik etmek ve kötü, çirkin, yanlış ve şer işlerden sakındırmak adına Hz. Peygamber'e söylemediği sözleri izafe etmekten çekinmemişlerdir. İşlenen küçük bir günaha haddinden fazla ağır cezalar, küçük bir iyilik ve hayra karşılık büyük mükâfatları içermek uydurma hadislerin alâmetlerinden olmuştur. Aynı husus terğîb ve terhîb üslûbunun da özelliklerindendir. Ancak, Kur'ân-ı Kerîm ve makbul hadislerdeki terğîb-terhîb ifadeleri gayet ölçülüdür. İnsanları haddinden fazla ümide ve aşırı bir korkuya kaptırmadan dengeli bir dünya ve âhiret sevgisi ve canlılığı içinde bulundurmak gayesi gözetilmiştir.[293]

Ahlâk, Fazilet ve Zühdle ilgili Hadisler

Hadislerden bazıları ahlâk, fazilet, âdâb ve zühd ile ilgilidir. Ancak bir bilim alanı olarak ahlâkı hadis kaynaklarında veya hadis kitaplarının bölüm ve bâb başlıklarında aramak yanlış olur. Zira bu eserleri tasnif

[292] Demir, Mahmut, *Terğîb-Terhîb Hadislerinin Değerlendirilmesi ve Mevzûât Edebiyatındaki Yeri*, s. 72 vd.
[293] Kandemir, Yaşar, *Mevzu Hadisler*, s. 199-200, 183. 183.

eden musanniflerin zihninde ahlâk, din ve dünya tasavvuru içinde dinin bütününden ayrıştırılmış ve yalıtılmış ayrı bir alan değildir. Ahlâk, Hz. Peygamber'den gelen her şeydir. Bu açıdan hadis rivayetlerinin tamamının ahlâkî yönlendirme ve bildirimler içerdiği söylenebilir. Hadis kaynaklarında bilhassa ahlâka ve ahlâkî konulara ayrılmış müstakil kitap, bölüm ve rivayetlerin varlığı da bir gerçektir. Ancak bu rivayetlerin sağlıklı olarak anlaşılması ve yorumlanabilmesi için de göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar vardır. Şöyle ki:

a) Hadisler, tek tek bazı davranışlardan hangisinin ahlâkî olduğunu, hangisinin ahlâkî olmadığını söyler. Ahlâkî ilkeyi örnekler üzerinden verir.

b) Hadis rivayetlerinde bol miktarda bulunan değer hükümleri ile bir davranışı ahlâkî kılan temel değer arasındaki ilişki okuyucu tarafından bir temele bağlanmalıdır. Zira rivayetlerde yer alan değer hükümleri ile temel değer arasında her zaman birebir örtüşme söz konusu olmayabilir. Meselâ, hadis rivayetlerinde elli kadar olumsuz davranış ve insan tipinin "lânetlendiği" ifade edilmiştir. İçki içen,[294] takma saç takan,[295] kızgın demirle hayvanlara damga vuran,[296] dövme yapan ve yaptıran,[297] Lût kavminin amelini yapan,[298] ölünün ardından feryat ve figan eden,[299] âmâ birini yanlış yöne saptıran,[300] canlı bir varlığı hedef edinen,[301] kendisini babasından başkasına nispet eden,[302] hülle yapan ve yaptıran,[303] kadınlara benzemeye çalışan erkekler ile erkeklere benzemeye çalışan kadınlar,[304] rüşvet alan ve veren,[305] faiz yiyen ve yediren,[306] anne babasına lânet eden,[307] karaborsacılık yapan,[308] arazilerin sınırlarını değiştiren[309] ve meclis halkasının ortasına oturan kimseler[310] hadislerde lânetin muhatabı olmuşlardır. Lânet, bir kişinin Allah'ın rahmetinden uzak olacağını bildirmektir. Lâneti gerektiren davranışlara bakıldığında, bunların birbirinden farklı değer düzeylerine sahip oldukları görülecektir. Rivayetlerdeki vurgu nedeniyle geniş Müslüman halk kitleleri sevap vaad edilen davranışları, ahlâkî sorumluluk gereği tavsiye edilen davranışlara öncelemiştir.

c) Hadis edebiyatı İslâm ahlâkının en üst ilkelerini, değerler düzeneği hâlinde bir bütün olarak sunmuştur; ancak ahlâk felsefesinde olduğu gibi bu düzenek için sistematik bir tasnif getirmemiştir. Bu nedenle "gaye değerler" ile "vesile değerler"i okuyucunun ayırt etmesi gerekir. Bu bağlamda rivayetlerden tikel davranış kalıpları çıkarmak yetmez. Söz konusu davranış kalıplarını amaç değerler ve araç değerlerle birlikte düşünmek gerekir.

[294] T1295 Tirmizî, Büyû', 59.
[295] M5571 Müslim, Libâs ve zînet, 119.
[296] D2564 Ebû Dâvûd, Cihâd, 52.
[297] D4168 Ebû Dâvûd, Tereccul, 5.
[298] T1456 Tirmizî, Hudûd, 24.
[299] D3128 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 24, 25.
[300] EM892 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 307.
[301] N4446 Nesâî, Dahâyâ, 41.
[302] M3794 Müslim, Itk, 20.
[303] T1119 Tirmizî, Nikâh, 28.
[304] D4097 Ebû Dâvûd, Libâs, 28.
[305] D3580 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 4.
[306] M4092 Müslim, Müsâkât, 105.
[307] N4427 Nesâî, Dahâyâ, 34.
[308] DM2572 Dârimî, Büyû', 12.
[309] N4427 Nesâî, Dahâyâ, 34.
[310] T2753 Tirmizî, Edeb, 12.

d) Hadis rivayetlerinde dile getirilen ahlâkî davranışlar ilâhî rızayı kazanmaya ve ilâhî buyruğa riayet etmeye dayanır. Dolayısıyla bir mümin için değer hükmü ifade eden bir rivayetin yahut rivayette dile getirilen tutum ve davranışın kaynağı oldukça önemlidir. Bu kaynak bizzat Kur'an tarafından bütün insanlığa numune-i imtisal olarak gönderilen ve yüksek ahlâk sahibi olan Hz. Peygamber'dir. Ancak bunun yüce bir kaynağa dayanması tek başına yeterli değildir. Bizzat kaynağa giderek gerek rivayetteki değer yüklü önermenin gerekse rivayette bize nakledilen davranışın ahlâk-değer ilişkisi açısından da anlaşılmaya çalışılması gerekir. Hz. Peygamber'in söz, tutum ve davranışlarına yön veren, Kur'an'ın sözünü ettiği yüksek ahlâkın ilkeleri midir? Yoksa yüksek ahlâkın asıl belirleyicisi bizzat Hz. Peygamber'in söz, tutum ve davranışlarının kendisi midir? Başka bir ifadeyle ahlâk mı Hz. Peygamber'in tutum ve davranışlarını belirlemiştir? Yoksa Hz. Peygamber'in davranışları mı ahlâkı belirlemiştir? Elbette ki burada karşılıklı bir ilişki olduğu açıktır. Yüksek ahlâkî erdemleri en mükemmel kıvamı ile sergilemek için gönderilen Son Peygamber'in sünnetinin de ahlâkın bizzat kendisi olduğu unutulmamalıdır.

Fiten ve Gayb ile İlgili Hadisler

Hadislerden bazıları gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş gibi önemli olaylar ve kıyamet alâmetlerine dair haberleri konu alır. *"Fiten ve melâhim rivayetleri"* adı verilen bu haberleri içeren geniş bir hadis yazını vardır. Müstakil fiten kitaplarının yanı sıra konulu hadis eserlerinin *fiten, melâhim, eşrâtü's-sâa, imâre, meğâzî, menâkıb, sıfatü'l-kıyâme* gibi bölümlerinde bu tür haberlere yer verilir. Bu eserlerde ağırlıklı olarak İslâm toplumunda çeşitli dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan her tür sosyal kargaşa, savaş ve ölümle sonuçlanan olaylar ve kıyametten önce zuhur etmesi beklenen alâmetlere dair haberler yer almaktadır.

Fiten ve melâhime dair haberler genel anlamda gayb ile ilgili rivayetler arasında değerlendirilmiştir. *Gaybî rivayetler*in kaynağı meselesi ve Hz. Peygamber'in gayb bilgisinin kaynağı daima tartışma konusu olmuştur.[311] Bu noktada gayba dair haberleri *icmâlî* (genel bilgiler içeren haberler) ve *tafsilî* (özel/detaylı bilgiler içeren haberler) olmak üzere ikiye ayırarak değerlendirmek isabetli görünmektedir. Hz. Peygamber'in ileride halk arasında sosyal huzursuzlukların zuhur edeceğine dair genel ifadelerini, onun şahsî fetânet ve basireti yoluyla müstakbel tehlikelere karşı

[311] Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy* (Gaybi Hadîsler Meselesi).

ümmete yönelik nebevî uyarılar olarak kabul etmek mümkündür. Ancak fiten ve melâhime dair bütün haberlerin icmâlî nitelikte olmadığı bilinmektedir. Bu haberler arasında belli kişi ve olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi verenler de bulunmaktadır. Bunlar öncelikle isnad yönünden ve vahiy kaynaklı olup olmamaları açısından ele alınıp incelenmeli, Kur'an, sünnet ve tarihî gerçeklerle de uyum içinde olup olmadığı gözden geçirilmelidir. Hz. Peygamber'e nispet edilerek onun kendisinden sonra meydana gelecek bazı hadiseler hakkında tafsîlî bilgiler verdiğini bildiren bütün rivayetler ihtiyatla karşılanmalıdır.[312]

Diğer yandan uzak geleceğe ait haberlerin büyük bir kısmının, ilk fitne döneminde meydana gelen olayların müminler üzerinde uyandırdığı ümitsizlik duygularını yansıttığı görülmektedir. Bu tür rivayetlerde kötülüklerin toplumda giderek yaygınlaşması hususu kaderin bir sonucu olarak gösterilmekte, Müslümanlar için çok karamsar bir gelecek öngörülmektedir. Ayrıca bu rivayetlerin, özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan iktidar mücadeleleri sırasında farklı tavırlar sergileyen çevreler tarafından güçlü bir savunma aracı olarak kullanıldığı, olaylara kendi tercihleri doğrultusunda yön vermek isteyen zümrelerin, kendilerince benimsenen tavrın Hz. Peygamber tarafından da onaylanan bir yöntem olduğunu belirtmek amacıyla bu tür rivayetlere başvurdukları gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.[313]

Müteşâbih Hadisler

Hadislerden bazıları da tıpkı bazı Kur'an âyetleri gibi mânâsı itibariyle müteşâbihtir. Başka bir ifadeyle bazı hadisleri sadece zahirî anlamları ile değerlendirmek birtakım güçlüklere yol açar. Bu türden metinlerin anlamını yalnızca lafızlarından hareketle tespit etmek oldukça zordur; onları anlamak için ilimde derinleşmiş yetkin bilginlerin[314] konuyla ilgili açıklamalarına ve yorumlarına kulak vermek gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadis rivayetlerinde müteşâbih özelliği taşıyan nassların bulunmasının kuşkusuz bazı hikmetleri vardır. Her şeyden önce dinin gaybî konuları ve kaynakları, hem kaynak hem de konuları açısından aşkın bir niteliğe sahiptir ve özellikle Allah'ın zâtına ve melekût âlemine dair bazı hususların insan idrakini aştığı açıktır. Yüce Allah bu âyetlerle insanları bir imtihana tâbi tutar. Diğer yandan müteşâbih metinler insanı, onlar üzerinde düşünmeye ve aklını kullanmaya sevk eder. Hatta müteşâbih olgusu, dinî metinlere

[312] Çelebi, İlyas, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, XIII, 149-153.
[313] Çelebi, İlyas, "a.g.m.", *DİA*, XIII, 149-153.
[314] Âl-i İmrân, 3/7.

zenginlik ve derinlik kazandırır.[315] Şu halde çeşitli zaman ve coğrafyalarda farklı kültürlere sahip insanlar tarafından okunan müteşâbih hadislerde okuyucunun bilgi düzeyine göre farklı anlayışların ortaya çıkması tabiîdir. Ancak öyle müteşâbih hadisler vardır ki, bu türden hadislerin uygun bir yolla açıklanması ve yorumlanması bir zorunluluk arz etmektedir. Meselâ, Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğuna göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: *"Allah Teâlâ her gecenin son üçte birinde dünya semasına iner ve şöyle seslenir: 'Her kim dua ederse duasına karşılık veririm, her kim benden bir şey isterse istediğini yerine getiririm, her kim benden bağışlanma dilerse onu affederim.'"*[316]

Bu hadis üzerine kelâmcılar ile hadisçiler arasında ve hadisçilerin kendi aralarında hararetli tartışmalar meydana gelmiştir. Oysa bu ve buna benzer hadislerde anlatılmak istenen, ne Allah'ın dünya semasına inişi ne de arşa çıkışıdır; asıl vurgulanmak istenen husus, onun rahmet kapısının daima açık olduğu, kullarına hep yakın olduğu ve bu yakınlığın belirli zamanlarda daha da arttığıdır. Nitekim hadisin bütün tarikleri birleştirildiği zaman bu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Tıbb-ı Nebevî ile İlgili Hadisler

Bir peygamber olarak insanlara ilâhî hakikatleri tebliğ etmekle yükümlü olan Resûl-i Ekrem, bir insan olarak da tebliğ alanına girmeyen değişik konularda görüş beyan etmiştir. Bu konulardan birisi de tıptır. Allah Resûlü (sav) hem kendisi hastalanınca hem de çevresindekilerin sağlıkları bozulunca, çeşitli tedavi yollarından ve ilaçlardan bahsetmiş ve bunlardan bazılarını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in tıpla ilgili söz konusu görüş, öneri ve tavsiyeleri hadis literatüründe *"Tıbb-ı Nebevî"* veya *"Kitâbü't-tıbb"* başlıklı bir edebiyata vücut vermiştir.

Ünlü hadis âlimi İbn Hacer el-Askalânî (852/1449) Hz. Peygamber'in, bedenlerin değil kalplerin tabibi olduğunu söyler: "Tıp (tedavi) iki türlüdür: Birincisi bedenin tıbbı, ikincisi kalbin tıbbıdır. Kalbin tıbbı, ancak Resûl-i Ekrem'in Yüce Allah'tan getirdiği (din) ile olur. Bedenin tıbbına gelince, bu konuda hem Allah Resûlü'ne hem de başka insanlara ait sözler vardır ve bunların çoğu tecrübeye dayanır."[317]

Bir rivayette ise Allah Resûlü'nün eşlerinden Hz. Âişe'nin yeğeni Urve b. Zübeyr, teyzesi Hz. Âişe'ye şöyle bir soru sormuştur: "Ey anneciğim! Senin (yüksek) anlayışına şaşırmıyorum; çünkü sen Resûlullah'ın eşi, Ebû Bekir'in kızısın. Şiir ve tarih bilgine de şaşırmıyorum; zira Ebû Bekir'in

[315] Yavuz, Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *DİA*, XXXII, s. 206.
[316] B1145 Buhârî, Teheccüd, 14; M1772 Müslim, Müsâfirîn, 168.
[317] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, X, 134.

kızısın ve Ebû Bekir bu konularda en bilgili kimse idi. Ancak tıp bilgine şaşırıyorum; bunu nasıl ve kimden öğrendin?” Hz. Âişe bunun üzerine Urve’nin omzuna vurarak şu cevabı vermiştir: “Urveciğim! Resûlullah ömrünün sonunda hastalandığında her taraftan Arap heyetleri gelirdi. Onlar (tıp ile ilgili) önerilerde bulunur, ben de Hz. Peygamber’i onlarla tedavi ederdim.”[318] Hz. Âişe’nin sözlerinden anlaşıldığı gibi Allah Resûlü’nün tıp ile ilgili söylediklerinin büyük kısmı peygamberlik ve vahiy ile ilgili olmayıp tamamen içinde yaşadığı toplumun tecrübe ve bilgi birikimine dayanmaktadır.

İbn Haldûn (808/1405) da tıpla ilgili rivayetlerin Hz. Peygamber’in bize bildirmek ve öğretmekle mükellef olduğu temel dinî bilgilerin dışında kaldığını ve bu hadislerin bizim için bağlayıcı olmadığını söylemiştir. O, Resûlullah’ın tıp ile ilgili tavsiyelerini değerlendirirken şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, bize dini öğretmek için gönderilmiştir; ne tıp ne de başka bir şeyi öğretmek için değil.”[319] Dihlevî’ye göre de Hz. Peygamber’in insan olarak yaptıkları, örf ve âdete mebni olarak yaptıkları ve tecrübeye dayanarak işledikleri, risâlet görevinin dışında kalan fiillerdir ve bu tür fiiller bağlayıcı değildir.[320] Hülasa, Hz. Peygamber bize tıp, ziraat, sanat, ticaret gibi şeyler öğretmeye gelmemiştir. Hz. Nuh’a gemicilik,[321] Hz. Dâvûd’a zırh yapımı ve demircilik[322] öğretildiği gibi Peygamberimize öğretilen özel bir iş veya sanat olmamıştır. Ancak bu durum, onun tıp, ziraat ve sanat ile ilgili hiçbir açıklama yapmadığı anlamına gelmez.

B. SÜNNETİN ANLAŞILMASI

Sünnet, esas itibariyle davranışa ve uygulamaya yönelik bir içeriğe sahiptir. Ancak bir hareket ve davranışın sünnet adını alabilmesi için özgünlük, süreklilik, bilinçlilik, örneklik, doğruluk, mutedillik ve kuralsallık gibi vasıfları taşıması gerekir.[323] Özel anlamda *sünnet*, Allah Resûlü’nün Müslümanlar için örneklik teşkil eden sözleri, davranışları ve onayları anlamına gelirken, genel anlamda sünnet ile Hz. Peygamber’in genel örnekliği ve rehberliği kastedilir. *Sünnet* ayrıca “Medine toplumu ve devleti içinde Hz. Muhammed’e (sav) sosyal, siyasal, ekonomik ve ahlâkî tüm sahalarda rehberlik eden esaslar” şeklinde bir dinî ilke ve değerler manzumesi olarak da tanımlanabilir. Bu içeriği sebebiyle sünnet, hadisten farklı olduğu için, sünnetin sağlıklı anlaşılması ve yorumlanabilmesinin de bazı temel ilke ve esasları söz konusudur. Bu mülâhazalar çerçevesinde

[318] HM24884 İbn Hanbel, VI, 66.
[319] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 488.
[320] Dihlevî, *Hüccetüllahi’l-bâliğa*, I, 271.
[321] Hûd, 11/38.
[322] Enbiyâ, 21/80; Sebe’, 33/10.
[323] Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 175.

sünnetin anlaşılmasındaki temel ilke ve esasları şu üç başlık altında ele almak uygun olacaktır:

- Sünnetin İslâm'daki yerini bilmek.
- Hz. Peygamber'in rehberliğini ve örnekliğini bilmek.
- Hz. Peygamber'in fiillerinin yapı ve özelliklerini bilmek.

i. Sünnetin İslâm'daki Yerini ve Değerini Bilmek

Özel anlamda Hz. Peygamber'in bir davranışının sünnet olup olmadığını anlayabilmek için Hz. Peygamber'in genel anlamda sünnetinin İslâm'daki yerinin doğru tespit edilmesi gerekir. Başka bir ifadeyle "örnek bir hayat tarzı", "Hz. Peygamber'in topyekûn örnekliği, rehberliği ve önderliği" mânâsındaki "genel anlamda sünnet"i anlamadan, onun bir davranışının dinî değerini anlamak kolay olmayabilir. Ancak bu değeri yalnızca Hz. Peygamber'e itaat etmeyi,[324] ona tâbi olmayı,[325] onu rehber edinmeyi[326] ve onu örnek almayı[327] emreden âyetlerde yahut *"Bana Kitap (Kur'an) ile birlikte onun bir benzeri de verilmiştir."*[328] şeklindeki hadislerde aramak eksiklik olur. Sünnetin değeri, İslâm davetinin kendi tabiatında saklıdır. Sünnetin değerini anlayabilmek için Kur'an'ın ona verdiği değer, Hz. Peygamber'in ona yüklediği anlam, vahyin bir peygamber vasıtasıyla indirilmesinin hikmeti, peygamberlerin insanlar arasından seçilmesinin anlamı ve sünnetin Müslüman kültür ve İslâm medeniyetinin oluşumundaki rolü çok iyi tespit edilmelidir. Zira sünnet, mücerret bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda İslâm'ın ve Müslümanların varlık, bilgi, ahlâk ve bir bütün olarak değerler sistemine kaynaklık eden hayatî bir değerler manzumesidir. Sünnet, inanç esasları ve ibadetlerden günlük hayatın bütün alanlarına kadar Müslümanlara kılavuzluk eden nebevî bir rehberdir. Sünnet, kelâmdan fıkha, sanattan edebiyata hatta mimariye kadar Müslüman kültürünün ve medeniyetinin kurucu öğesidir ve onu bir bütün olarak böyle okumak, anlamak ve değerlendirmek gerekir.

İslâmiyet'in doğuşundan kısa bir müddet sonra dünyaya yayılmasında, yerleştiği bölgelerde sürekliliğinin sağlanmasında ve farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan mensupları arasında ortak bir süluk ve yaşama biçiminin oluşmasında sünnet-i nebeviyyenin rolü büyük olmuştur. İslâm'ın Mekke'deki mütevazı başlangıcından bir dünya dini hâline gelişine kadarki gelişim sürecinde her durumda benzerlik arz eden bir kültürü nasıl meydana getirdiği ancak sünnetin etkisiyle açıklanabilir. Sünnet, farklı

324 Nisâ, 4/64.
325 Âl-i İmrân, 3/31.
326 En'âm, 6/90.
327 Ahzâb, 33/21.
328 D4604 Ebû Dâvûd, Sünne, 5.

zamanlarda ve coğrafyalarda, kadim din ve kültürlerin etkisi sürmeye devam ederken yerli hayatın alışkanlıkları, örf, âdet ve geleneklerine rağmen müşterek ve kendine özgü bir İslâm kültürünün meydana gelmesindeki başlıca unsurdur.

Dünyanın muhtelif yerlerine dağılan milyonlarca Müslüman günlük hayatlarında Hz. Peygamber'in sünnetlerini örnek almaktadırlar. Müslümanlar on dört asırdan beri Hz. Peygamber nasıl uyanmışsa sabahları öyle uyanmaya, o nasıl yemek yemişse öyle yemeye, nasıl yıkanmışsa öyle yıkanmaya ve hatta tırnaklarını onun kestiği gibi kesmeye gayret göstermişlerdir. Müslüman toplumları birleştirmek konusunda, günlük hayatın en basit hareketleri için bu ortak örneğin varlığından daha büyük bir güç mevcut değildir. Çinli bir Müslüman, her ne kadar Çin ırkından da olsa, bazı yönlerden Atlantik sahilindeki bir Müslüman'ın davranışına benzeyen bir tutum, davranış, hareket ve yürüyüş tarzına sahiptir. Bunun sebebi, her iki toplumun da asırlar boyunca aynı örneğe tâbi olmalarıdır. Her iki yerde de Hz. Peygamber'in sünnetinin ruhundan bir şeyler görmek mümkündür. Bu temel birleştirici faktör, bir örneklik olarak bu ortak sünnet veya yaşayış tarzı öncelikle Kur'an'dan, ikinci olarak da daha doğrudan ve daha hissedilir bir tarzda Hz. Peygamber'in, hadis ve sünnetinden gelmektedir.[329]

İslâm'ın simasına damgasını vuran ve İslâm dünyasındaki ortak dinî görüntüyü veren sünnettir. Hatta bu birliğin sadece inanç ve ibadetle değil, yeme içme, giyim kuşam gibi temel ihtiyaçların ahlâkî esasları dâhil hayatın en ince teferruatına kadar yansımış olması pek çok oryantalistin dikkatini çekmiş ve sünnet ve hadisi, İslâm toplumlarını tahlil edecek sosyal ve kültürel antropolojinin en temel kaynağı olarak görmelerine vesile olmuştur.[330] İslâm'ın tarihsel deneyimi ve bu deneyim içinde ortaya çıkan farklı düşünce okullarını anlamada "süreklilik" ve "değişim" anahtar kavramlardır. Zira küçük bir şehir devletinden büyük imparatorluklara uzanan İslâm'ın tarihi, aynı zamanda sürekli bir değişim tarihidir. İlk asırlarda dinî, siyasî ve sosyal her meselede ortaya çıkan ihtilâflar bu değişime verilecek cevapla ilgilidir. Tarih boyunca Hz. Peygamber'in sünneti, İslâm'ın çarpık değişimlere karşı kullanılan en büyük mukavemet gücü olmuştur. Zaman zaman makul ve olması gereken değişimler için de hadislerden hareketle olumsuz tavırlar takınıldığı olmuştur. Siyasî, fikrî ve sûfî geleneğin gelişim süreçleri "her yenilik muhdes, her muhdes bid'at,

[329] Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm, İdealler ve Gerçekler*, s. 92-93.
[330] Bu konuda bkz. Mehmet Görmez, *"Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine"*, s. 11-31.

her bid'at dalâlet ve her dalâletin insanı götürdüğü yer cehennem"[331] hadisi ile eleştirilmiştir.

Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyyesi, asr-ı saadeti sürekli olarak şimdiki zamana taşımanın adresini ifade eder. Zira sünnet tarihte kalan ve böylece mazi olmuş bir şey değildir. Sünnet ve hadisin, özünde yatan evrensel ilkeleri bakımından tarih üstü bir özelliği vardır. Sünnet-i Nebeviyye bilhassa siyasî, sosyal ve kültürel çöküş ve çözülme zamanlarında kurtuluş hareketlerinin ana malzemesi olmuştur.[332] Sarsıntı ve çöküşün sebepleri sadece inançların zayıflamasında aranmış, inançların zayıflığı ise yirmi üç yıl süren saadet döneminin saf ve berrak düşüncelerinin kaybolmasına bağlanmıştır. Her çöküş anında yeniden yükselebilmek asr-ı saadete dönüşe bağlanmış ve bu durumda yapılacak tek şeyin, Hz. Peygamber'in yaşadığı zaman dilimini ve bu zamana hâkim olan hayat tarzını yeniden keşfederek, o saf ve berrak inancın ana ilkelerini yeniden hayata geçirmek olduğu düşünülmüştür. Hz. Peygamber'i ve yaşadığı saadet asrını keşfetmenin yolunun ise, onun söylediklerini ve yaptıklarını yani hadislerini ve sünnetini yeniden ihya etmekten geçtiği kabul edilmiş, bu da asr-ı saadetin yaşayan belgeleri olan sünnet ve hadisin önemini artırmıştır. Bu bağlamda sünnet ve hadis, asr-ı saadeti sürekli şimdiki zamana taşıma gayretini ifade etmiş ve başlangıç döneminden uzaklaşan ümmeti kaynaştıran bir araç vazifesi görmüştür.

Aslında ilâhî vahiy ile nebevî sünnet birbirinden ayrı olarak değerlendirilemez. Kur'an gerekçe gösterilerek sünneti toptan reddetme tavrının ilmî ve ahlâkî bir temeli yoktur. Sünneti yüceltme adına Hz. Peygamber'i beşer üstü bir konuma yükseltme gayreti de makbul ve muteber görülemez.

ii. Hz. Peygamber'in Evrensel Rehberliğini ve Örnekliğini Bilmek

Vahiy kaynaklı ilâhî öğretiler ile beşerî düşünce ve sistemler arasındaki en temel farklardan biri, ilâhî öğretilerin nazariyeler üzerine değil, peygamberlerin örnek uygulama ve yaşantıları üzerine bina edilmiş olmalarıdır. Yüce Allah, insanlığa gönderdiği vahyi sayısız yollarla bildirip açıklayabilirdi; ancak bir insanın dini bizzat yaşayarak insanlara göstermesini (*şâhid-şehîd*)[333] uygun görmüştür. Bu sebeple peygamberin sadece sözlü ifadeleri değil, dinin tatbiki sadedinde sergilediği örnek fiilleri, tutum, tavır ve davranışları da o peygambere inananlar için hayatî ehemmiyet arz eder. Kur'ân-ı Kerîm'in bildirdiğine göre müminler onun sözlerine uymakla

[331] M2005 Müslim, Cum'a, 43; N1579 Nesâî, Îdeyn, 22.
[332] Sünnet ve hadis, İslâm Peygamberi'nin söz ve uygulmalarını temsil ettiği için Müslümanlar her dönemde bu iki mefhuma yüksek ilgi ve alâka göstermişlerdir. Ancak İslâm tarihinin üç dönüm noktasında, bu ilgi ve alâka daha fazla artmıştır Her üç dönemden sonra, hadisin telif ve tasnif çalışmalarına hız verilmiştir. Birinci dönem; Üçüncü Halife Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan, Cemel ve Sıffîn Savaşları'yla alevlenen, ilk hilâfet düzeninden saltanata geçişle neticelenen dönemdir. İkinci dönem; 656/1258 yılında İslâm'ın hilâfet merkezi olan Bağdat'ın yağmalandığı ve Hindikuş Dağları'ndan Kızıldeniz ve Akdeniz'e kadar Müslümanların yaşadığı bütün coğrafyanın Moğollar tarafından istilâ edildiği dönemdir. Üçüncü dönem ise Rönesans ve Sanayi Devrimi ile başlayan, sömürge hareketleriyle devam eden ve imparatorlukların çöküşü ile biten dönemdir.
[333] Ahzâb, 33/45; Fetih, 48/8; Müzzemmil, 73/15; Bakara, 2/143; Nahl, 16/89; Hac, 22/78.

(*itaat*),[334] emir ve yasaklarına boyun eğmekle (*inkiyâd*)[335] mükellef oldukları gibi örnek davranışlarına tâbi olmakla (*ittibâ*),[336] onu rehber edinmekle (*iktidâ*)[337] ve onu örnek almakla (*teessî*) de emrolunmuşlardır.[338] Zira Hz. Peygamber onlara güzel bir örnek (*üsve-i hasene*) olarak gönderilmiştir.[339] Allah Resûlü bizzat kendisi de, *"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."*,[340] *"Hac ibadetinin gereklerini benden öğrenin."*[341] hadisleriyle müminlerin kendisini örnek almalarını istemiştir.

Allah Resûlü'nün ve sünnetinin bu ayrıcalıklı ve önemli konumu gereği, müminler arasında Hz. Peygamber'e itaati reddeden, ona tâbi olmaya karşı çıkan, onun rehberliğini ve örnekliğini kabul etmeyen herhangi bir kimsenin olamayacağı muhakkaktır. Ancak Hz. Peygamber'e itaatin mânâsı, ona tâbi olmanın anlamı ve onu örnek/rehber edinmenin keyfiyeti konusunda farklı görüş ve yaklaşımlar var olagelmiştir.

Hz. Peygamber'in hangi fiilinin bağlayıcı sünnet olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Bu güçlüğün en önemli sebebi, İslâm dininin kendi tabiatından kaynaklanmıştır. Zira yolda insanlara eziyet veren bir maddeyi kaldırıp atmayı imanın tarifi içine sokmuş, hayatı en ince teferruatına kadar kuşatmış olan bir dinin emir ve yasaklarını bu yönde tasnife tâbi tutmak gerçekten güçtür. Aynı güçlük Hz. Peygamber'in fiillerini değerlendirirken de kendini göstermiştir. Çünkü o, hem sıradan insanlar gibi yiyip içen, konuşan, doğup yaşayan ve ölen bir beşer; hem de dinî buyrukları tebliğ, hükümleri beyan ve açıklama, İslâm'a davet ve İslâm'ı öğretme gibi görevleri olan bir peygamberdir. Hem ilâhî vahye mazhar olan ve onu ileten bir nebî, hem de kendi re'y ve ictihadı ile görüş beyan eden biridir. Hem bir birey, hem de toplumun gelenekleri, örf ve âdetlerini dikkate alan biridir. Ayrıca bir idareci, insanlar arasında çıkan davalara bakan bir hâkim, savaş zamanlarında bir komutan, camide imamdır. Bütün bu vasıfları uhdesinde bulunduran Resûl-i Ekrem'in davranışlarını sünnet olmak bakımından tasnif etmek elbette kolay değildir.

Bazı fakihler Hz. Peygamber'in her fiilinin, hatta sükût ve eylemsizliğinin bile bizim için dinî bir hüküm ifade ettiğini söylerken,[342] bazıları bunu kabul etmemiş ve Resûlullah'ın fiilerini çeşitli yönlerden ayrıma tâbi tutmuştur.[343] Hz. Peygamer'in mücerret fiillerini delil sayanlar arasında her fiilinin aynen yapılmasını vacip görenler olduğu gibi mendup sayanlar da olmuştur.[344] Bu konuda asıl üzerinde durulan husus, Peygamber'e tâbi olmanın ne demek olduğu ile ilgilidir. Kimisi

[334] Nisâ, 4/64.
[335] Haşr, 59/7.
[336] Âl-i İmrân, 3/31.
[337] En'âm, 6/90.
[338] Ahzâb, 33/21.
[339] Ahzâb, 33/21.
[340] B631 Buhârî, Ezân, 18.
[341] M3137 Müslim, Hac, 51.
[342] Bkz. Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Muhakkak min ilmi'l-usûl fi mâ yetealleku bi-ef'âli'r-Resûl*, s. 125.
[343] Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, II, 212.
[344] Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Muhakkak*, s. 126.

Peygamber'e tâbi olmak (*ittibâ*) ile onu taklit etmeyi, onu örnek almak (*teessî*) ile ona benzemeyi (*teşebbüh*) birbirine karıştırmıştır. Bu noktada Allah Resûlü'nü taklit etmek veya şeklen ona benzemek ile onu rehber edinmek (*iktidâ*), onu örnek almak (*teessî*) ve ona tâbi olmak (*ittibâ*) arasında bir ayrım yapmak önem kazanmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun örnekliğini ve rehberliğini devam ettirmenin yolu, sünnetine tâbi olmaya bağlanmıştır. Ancak aynı tartışmalar daha yoğun olarak bu sefer sünnete tâbi olmanın anlamı üzerinde yaşanmıştır. Sünnete tâbi olmaktan maksat, örneklik kavramının aslî mahiyetinde olduğu gibi seçici davranarak Hz. Peygamber'i örnek almak mı (*teessî*), yoksa hiçbir ayrım yapmaksızın her konuda onu tekrarlamak (taklit) ve ona benzemeye çalışmak mıdır (*teşebbüh*)?

Beşinci hicrî asrın en gözde İslâm bilginlerinden İmam Gazâlî Hz Peygamber'i örnek almak ile ona benzemeyi birbirinden ayırmış ve "Hz. Peygamber'e saygı gösterip tazimde bulunmak, ona benzemekle olmaz." demiştir. Bunu şöyle bir örnek ile açıklamıştır: "Bir krala gösterilen saygı, onun emir ve yasaklarına boyun eğmektir; yoksa o bağdaş kurarak oturduğu için bağdaş kurmak, o sedire oturduğu için sedirde oturmak saygı değildir."[345] Gazâlî *el-Menhûl* adlı eserinde Peygamber'i birebir taklit etmenin sünnet olduğu anlayışını eleştirir ve şöyle der: "Bazı hadisçiler bütün fiillerinde Hz. Peygamber'e benzemenin sünnet olduğunu zannetmişlerdir ki, bu yanlış bir yaklaşımdır."[346]

Gazâlî'nin burada eleştirdiği benzeme veya taklit, ahlâk ve fazilet bakımından onun gibi olmaya çalışmak değil, sadece şekil bakımından ona benzemeye çalışmaktır. Onun yediklerini yemek teşebbüh ve taklittir; ancak helâl bir şeyi onun belirlediği edep kuralları çerçevesinde, israfa kaçmadan ve tıka basa doymadan yemek ona tâbi olmaktır. Onun kendi örf ve coğrafyasına uygun olarak giydiklerinin aynısını giymek teşebbüh ve taklittir; ancak gösteriş ve israfa kaçmadan, tevazuu elden bırakmadan, nezih ve temiz bir şekilde giyinmek ona tâbi olmak ve onu örnek almaktır.

Hz. Peygamber, dini tebliğ etmek ve tamamlamak (*teşrî*), fetvâ vermek (*iftâ*), dâvaları hükme bağlamak (kazâ), toplumuna başkanlık yapmak (*imâmet*), iyiye ve doğruya teşvik etmek (*irşâd*), ara bulmak ve anlaştırmak (*sulh*), danışana yol göstermek (*istişârî re'y*), öğüt vermek (*nasihat*), takva ve kemâl eğitimi vermek, yüksek hakikatleri öğretmek, eğiterek yanlışlardan

345 Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 218.
346 Gazâlî, *el-Menhûl min ta'lîkâti'l-usûl*, s. 226. Gazâlî'nin farklı yaklaşımı için bkz. Gazâlî, *Kitâbü'l-erbaîn fî usûli'd-din*, s. 55.

sakındırmak (*te'dîb*) çerçevesinde rehberlik yapmıştır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in bir tasarrufta bulunurken veya bir söz söylerken bunu hangi sıfatıyla yaptığı araştırılmalıdır.[347]

Genel olarak *sünnet* birkaç ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Sahâbeden sonra sünneti bağlayıcılık açısından ilk tasnif eden âlimlerden birisi tâbiûn neslinin fakihlerinden Mekhûl'dür (112/730). Ona göre sünnet iki kısma ayrılır:

a) *Sünneti farîza:* Bu kısma giren sünnetin mutlaka kabul edilmesi ve gereğinin yapılması gereklidir ve terk edilmesi inkârla eş değerdir.

b) *Sünnet-i fazîle:* Bu kısma giren sünnete göre davranmak bir fazilettir; terk edilmesi ise hoş değildir.[348]

Mekhûl'e atfedilen bir başka sünnet taksimine göre, "Sünnet iki kısımdır. Birincisini yapmak hidayettir, ancak terk etmekte beis yoktur; Hz. Peygamber'in sürekli yapmadığı sünnetler gibi. İkinci kısmı da yine hidayettir, ancak terki dalâlettir; ezan, kâmet ve bayram namazı gibi."[349]

Hanefî fakihler sünnet tasnifinde *sünnet-i hüdâ* ve *sünnet-i zevâid* tabirlerini kullanarak sünnete mahiyeti itibariyle farklı bir bakış açısı getirmişlerdir. Buna göre:

a) *Sünnet-i hüdâ:* Yerine getirilmesi dinî bir emir ve gereklilik olan sünnetlerdir. Bunu terk eden kimse bir *kerâhet* veya kötülük (*isâet*) işlemiş olur. Namazı cemaatle kılmak, ezan ve kâmet gibi dinin şeâirinden olan hususlardaki sünnetler sünnet-i hüdâ kapsamındadır.

b) *Sünnet-i zevâid:* Hz. Peygamber'in, Allah katından bir tebliğ veya Allah'ın dinini açıklama niteliği taşımaksızın insan olarak yaptığı davranışlara *"zevâid sünnet"* veya *"âdet sünneti"* denilir. Hz. Peygamber'in giyim kuşam ve yeme içme tarzı, kişisel zevkleri, kına ile saç ve sakalını boyamış olması bu kapsama girer. Esasen bu fiiller dinî mükellefiyet çerçevesinde değildir. Yapılması dinen tavsiye de edilmemiştir. Bununla birlikte bir Müslüman, Hz. Peygamber'in bu tür davranışlarını ona olan sevgi ve bağlılığından dolayı yaparsa sevap kazanır ve övgüye lâyık olur. Terk ederse kınanmaz ve kötülük (isâet) işlemiş olmaz.[350]

Sünnet, Hz. Peygamber'in gösterdiği hassasiyet bakımından da ikiye ayrılmıştır:

a) *Sünnet-i müekkede:* Hz. Peygamber'in devamlı yaptığı, bağlayıcı ve kesin bir emir olmadığını göstermek için de nadiren terk ettiği fiillere

[347] Allah Resûlü'nün tasarruflarını ilk defa İzzüddîn b. Abdisselâm (660/1262) tebliğ, fetva, kazâ ve imâmet şeklinde dört kısma ayırmıştır. Daha sonra meşhur Mâlikî fakihi Şihâbüddîn Karafî (684/1285) konuyu geniş bir şekilde ele almıştır. Çağdaş zamanlarda da konu ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Bkz. İbn Âşur, M. Tahir, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi,* s. 48-61; Karaman, Hayrettin, "Bağlayıcılık Bakımından Resûlullah'ın (sav) Davranışları", 'Peygamberimizin (sav) Aile Hayatı' başlıklı seminerde sunulan tebliğ, İSAV, İstanbul, 1988 (*İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri* içinde), s. 523-538); Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet,* s. 264.

[348] DM600 Dârimi, Mukaddime, 49.

[349] Bkz. Buhârî, Alâeddin Abdulazîz, *Keşfü'l-esrâr an usûli'l-Pezdevî*, II, 310.

[350] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 114-115.

"müekked sünnet" denilir. Bunlar bir bakıma dinî vecibeler için koruyucu ve tamamlayıcı bir nitelik de taşımakta olup önem yönüyle farz ve vacipten sonra gelir. Meselâ abdest alırken ağza ve burna su verme, sabah namazının sünneti, ezan, kâmet, cemaatle namaz böyledir. Bu nevi sünnetleri yerine getiren kişi Allah'ın hoşnutluğunu kazanır, övgüye lâyık görülür, sevap elde eder. Terk eden kişi ise cezaya ve günaha çarptırılmasa da dinen azarlanmayı ve kınanmayı hak eder. Öte yandan farz namazların cemaatle kılınması, ezan gibi dinî şiarlardan olan sünnetin bireysel olarak terki caiz olmakla birlikte, toplum olarak toptan terk edilmesi ve ihmali caiz değildir.

b) *Sünnet-i gayri müekkede:* Hz. Peygamber'in ibadet türünden olup bazen yaptığı bazen da terk ettiği fiil ve davranışlara *"gayri müekked sünnet"* denilir. *Nafile* ve *müstehap* hatta *mendup* tabirleri de çoğu kez bu anlamda kullanılır. İkindi ve yatsı namazlarının farzlarından önce kılınan dörder rekâtlık namazlar, vacip kapsamında olmayan infak ve yardımlar böyledir. Bu tür sünneti yerine getiren kişi sevap kazanır ve dinen övgüye lâyık görülür, terk eden kişi ise dinen kınanmaz. Bu iki sünnet (müekked ve gayri müekked) çeşidine *"hüdâ sünneti"* de denir.

iii. Hz. Peygamber'in Fiillerinin Yapısını ve Özelliklerini Bilmek

Hz. Peygamber'in sünnetini sağlıklı biçimde anlayabilmenin ön gereklerinden birisi de onun fiillerinin yapısını ve özelliklerini bilmektir. Allah Resûlü'nün dinî bir delil veya hüküm sayılan hareket ve davranışlarının bağlayıcılık dereceleri, ya bizzat Hz. Peygamber'in sözlü ifadelerinden ya da fiillerinin taşıdığı karinelerden hareketle tespit edilebilir.

Sünnetin bağlayıcılığını o sünneti bize aktaran lafzın siyakında ve fiilin şeklinde aramak uygun olmayabilir. Şayet Hz. Peygamber'den sâdır olan bir fiil, bir inancı ve akideyi beyan ediyor, bize insanı Allah'a yaklaştıracak bir ibadeti öğretiyor, iyilik ve güzelliğe sevk ediyorsa yahut yapılan fiil, yüksek ahlâkın temel bir umdesi, marufu emir ve münkeri nehiy kabilinden bir şey ise, bir maslahat sağlamak ve bir mefsedeti uzaklaştırmak esasına dayanıyor ve bizi bir kötülükten sakındırıyorsa, elbette o fiil, bütün insanların örnek alması gereken bir davranıştır. Aksi takdirde, adına sünnet dense de bağlayıcı bir tarafı olamaz. Hz. Peygamber'in sair davranışları bizim için olsa olsa mubahlık ifade eder.[351]

[351] Abdülmün'im en-Nemr, *es-Sünnetü ve't-teşrî*, 327.

Öte yandan Hz. Peygamber'in vefatından sonra hangi fiilinin bizim için ne derece örneklik teşkil ettiği hususu sahâbeden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Bu hususta sahâbe arasında iki farklı temayül ortaya çıkmıştır: Abdullah b. Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahâbîler, Hz. Peygamber'in her hareketini taklit etme eğilim ve gayreti içindeyken,[352] Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın aralarında bulunduğu diğer bazı sahâbîler ise sünneti sadece örneklik teşkil eden fiillere tahsis etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in fiilleri ile ilgili sahâbe döneminde yapılan tartışmalarla, sonraki dönemlerde meydana gelen tartışmalar arasında önemli bir farka burada dikkat edilmelidir. Sahâbe döneminde yapılan tartışma, bir fiilin bağlayıcı olup olmadığı yahut ne derece bağlayıcı (*vücûb, nedb, ibâha*) olduğu değil, o fiilin sünnet olup olmadığı ile ilgilidir. Oysa sonraki dönemlerde Hz. Peygamber'in bütün fiilleri peşinen sünnet adını alacak ve hangi sünnetin bağlayıcı hangisinin bağlayıcı olmadığı tartışılacaktır.[353]

Hz. Peygamber'in fiil ve davranışlarını anlamaya çalışırken ve değerlendirirken yapılması gereken ilk iş, onun hem bir insan olduğunu, hem de ilâhî vahye mazhar olan bir peygamber olduğunu göz önünde bulundurmaktır.

Peygamber olarak yaptığı davranışları, sahâbeden itibaren iki kısma ayrılmıştır: Biri, vahye dayanarak yaptıkları; diğeri ise kendi re'y ve ictihadı ile işledikleridir. Sahâbenin, zaman zaman Hz. Peygamber'in yaptığı işin ilâhî vahyin yönlendirmesiyle mi yoksa kendi ictihadıyla mı yaptığını sorma cihetine gittiğine daha önce dikkat çekilmişti. [354]

Aynı şekilde bir insan olarak kendisinden sâdır olan fiiller de iki kısma ayrılır: iradesinin dışında gerçekleşenler ve iradesi ve seçimi dâhilinde meydana gelenler. Sevmek ve hoşlanmak, kızmak ve nefret etmek, sevinmenin coşku, üzülmenin çöküntü getirmesi, hastalığın elem vermesi, tatlı ve hoş yiyeceklerin ağızda tat bırakması, çoğu kez insanın iradesi dışında meydana gelen fıtrata bağlı sonuçlardır. Binaenaleyh, Hz. Peygamber'in helva ve balı sevmesinin,[355] soğuk ve tatlı içeceklerden hoşlanmasının[356] yahut kına kokusundan hoşlanmamasının[357] teşriî bir yönü yoktur. Usulcülerin buna en çok verdiği örnek keler etidir. Keler eti, Resûlullah'ın hoşlanmadığı bir yiyecektir. Nitekim sahâbe onu bu hususta örnek almamış, hatta Hâlid b. Velîd bu eti Hz. Peygamber'in sofrasında yemiştir.[358]

İnsanın iradesi ve ihtiyarı dâhilinde meydana gelen *cibillî* hareketler de böyledir; yemek, içmek, yatmak, oturmak, tedavi olmak gibi.

[352] Bazı örnekler için bkz. Aşkar, Muhammed Süleyman, *Ef'âlü'r-resûl ve delâletühâ ale'l-ahkâmi'ş-şer'iyye*, I, 81-82.
[353] Karadâvî, Yûsuf, "el-Cânibü't-teşrî'î fî's-sünneti'n-nebeviyye", (Tebliğ), *es-Sünnetü'n-nebeviyye menhecühâ fî binâil'l-ma'rifeti ve'l-hadâra*, II, 1004-1005.
[354] Bkz. Umerî, Nâdiye Şerif, *İctihâdü'r-Resûl*, s. 120.
[355] B5431 Buhârî, Eşribe, 32.
[356] T1895 Tirmizî, Eşribe, 21.
[357] N5093 Nesâî, Zînet, 19.
[358] M5040 Müslim, Sayd, 47; İM3241 İbn Mâce, Sayd, 16.

Bunlar insanın iradesi ile kendisinden sâdır olmakla beraber, beşerin zorunlu olarak yaptığı şeylerdir. Aynı şekilde bunların da sünnet ve bağlayıcılık ile ilgileri yoktur. İnsanların zorunlu olarak değil de bir ihtiyaç olarak başvurduğu fiiller de bu kabildendir. Bu sebeple, onun yediği muayyen yiyecekleri seçip yemek, onun gibi eşeğe veya deveye binmek, çamurdan inşa edilen ve hurma dallarıyla örtülü evlerde oturmak, lif ile doldurulmuş deriden mamul döşeklerde yatmak da bağlayıcı değildir.[359]

Ancak cibillî hareketlerin yapılış tarzıyla ilgili, meselâ, sağ elle yemek, sağ tarafa uzanıp yatmak, üç nefeste içmek gibi hareketleri emreden sözlü bir ifade varsa bunlar birer edeb/sünnet kuralı olarak kabul edilmiştir.[360]

Bugün sünnet zannedilen nice fiil, Arapların örf ve âdetlerinden ibarettir. Karadâvî bunu şu şekilde ifade etmiştir: "Bugün sünnet zannedilen birçok fiil, kendi zamanına ve çevresine uygun Arap âdetidir." Ona göre, yerde oturup yemek, yemeği elle yemek, cübbe, sarık giymek gibi Allah Resûlü'nün birçok fiili âdet nevinden şeylerdir.[361]

Bilhassa namaz ve hac gibi ibadetlerin içine karışan âdetleri ayırmak oldukça güç olmuştur. Âdet ile ibadeti birbirinden ancak iki temel unsur ile ayırmak mümkündür:

a) Kurbet (Allah'a yakınlık) unsuru: Bir fiil ve davranışta *kurbet* yani Allah'a yakınlaşmak gibi bir unsurun olup olmadığını belirlemek, o fiilin âdet mi, yoksa ibadet mi olduğunu ayırmaya yardımcı olacaktır. Birçok fıkıh usulcüsü de bu yola başvurmuştur.[362]

b) Hz. Peygamber'in gayesi: Âdet ile ibadeti ayıracak ikinci husus, Hz. Peygamber'in gaye ve maksadıdır. Buna göre Hz. Peygamber'in belirli bir amaç gözetmeden, hayatın tabiî akışı içinde yaptığı işler sünnet niteliği kazanmayacaktır. Namazda istirahat celsesi ve yağmur duasında ridâsını ters çevirmesi bunun en basit örnekleridir. Namazda ikinci ve dördüncü rekâtlara kalkarken doğrudan kalkmayıp biraz oturma yani istirahat celsesi İmam Şâfiî'ye göre namazın sünnetlerindendir.[363] Fakat İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'e göre Hz. Peygamber yaşlanıp kilo alınca böyle yapmıştır; dolayısıyla bunun sünnet ile bir ilgisi yoktur.[364]

Bilhassa yapılan işlerin zamanı ve mekânı konusu, bu hususta tartışma mevzusu olmuştur. Hz. Peygamber'in bir sefer esnasında uygun bir yerde konaklaması veya namaz kılması yahut bir ağacın altında oturması dinî bir gayeye mâtuf olmadığı halde, bazılarınca sünnet addedilmiştir.[365] Hz.

[359] Aşkar, *Ef'âlu'r-resûl*, I, 227.
[360] Aşkar, *Ef'âlu'r-resûl*, I, 226.
[361] Karadâvî, *el-Cânibü't-teşrî'i fi's-sünne,* II, 984.
[362] Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Muhakkak,* 84.
[363] Aşkar, *Ef'âlü'r-resûl,* I, 232.
[364] İbn Dakîk el-Îd, Takiyyüddin Ebu'l-Feth, *İhkâmü'l-ahkâm şerhu umdeti'l-ahkâm,* I, 225.
[365] M3169 Müslim, Hac, 339; İM3067 İbn Mâce, Menâsik, 81.

Peygamber'in Mekke'den Medine'ye giderken namaz kıldığı yerler bir bir tespit edilmiş ve buralara mescitler inşa edilmiştir. Ömer b. Abdülazîz de, Medine'de Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mekânları tespit ettirerek bu yerlere mescitler yaptırmıştır.[366] Özellikle sahâbeden Abdullah b. Ömer'in bu yerlere düşkünlüğü bilinmektedir. Buna en çok karşı çıkan da babası Hz. Ömer olmuştur. Bir sefer esnasında herkesin belirli bir mekânda namaz kılmak için sıraya girdiğini görmüş, Hz. Peygamber o mekânda namaz kıldığı için buna rağbet ettiklerini öğrenince şöyle demiştir: "Ehl-i kitap, peygamberlerinin kalıntılarını araştırarak oraları kilise ve manastıra çevirdikleri için helâk oldu. Öyleyse her kim namaz kılmak istiyorsa kılsın, yoksa çekip gitsin!"[367]

Yüce Allah bazı konularda sadece Resûl-i Ekrem'e has birtakım hükümler getirmiş ve ona özgü bazı lütuflarda bulunmuştur. Resûl-i Ekrem'e münhasır kılınan ve *"Hasâisu'n-Nebî"* adı verilen bu ilâhî hüküm ve lütuflar genellikle farzlar, haramlar, mubahlar ve sadece ona lütfedilen üstünlükler olmak üzere dört grup hâlinde incelenmiştir.[368]

Sadece Hz. Peygamber'e münhasır kılınan farzlar arasında teheccüd,[369] vitir namazını kılmak,[370] kurban kesmek,[371] misvak kullanmak, borçlu olarak vefat eden Müslümanların borçlarını ödemek[372] gibi hususlar bulunmaktadır.[373] Bu hususlarda Hz. Peygamber gibi hareket edilebileceği hakkında görüş ayrılığı yoktur.

Diğer yandan ümmete helâl ve mubah olduğu halde Yüce Allah'ın Kur'an'da Hz. Peygamber için belirlediği birtakım yasakların yanı sıra[374] bizzat Hz. Peygamber'in risâlet makamına yaraşır görmediği için yapmaktan kaçındığı bazı davranışların bulunduğu bilinmektedir. Şahsa özel sayılabilecek bu davranışlara örnek olarak Hz. Peygamber'in zekât ve sadaka malından yememesi gösterilebilir. Ahlâkî, siyasî ve dinî duyarlılıklar sebebiyle Resûl-i Ekrem'in ne kendisi ne de ailesi, asla zekât ve sadaka almamış ve yememişlerdir.[375]

Bazı konularda Hz. Peygamber'e özgü mubahlar ve ruhsatlar söz konusudur. Resûlullah'ın iftar etmeden peş peşe birkaç gün oruç tutması (visâl orucu), Yüce Allah tarafından ganimetlerin beşte birinin Allah Resûlü'nün şahsına ve yakınlarına tahsis edilmesi[376] bu cümledendir. Hz. Peygamber'e tanınan ruhsatlar konusunda ümmetin onun gibi hareket etmesi uygun olmaz; aksi takdirde bu davranışların Hz. Peygamber'e özgü olmasının anlamı kalmaz.

[366] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* I, 231, 571.
[367] MA2734 Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 118.
[368] Ahatlı, Erdinç, *"Hasâisu'n-nebî", DİA*, XVI, s. 281.
[369] Bkz: Müzzemmil, 73/1-6; İsrâ, 18/79.
[370] MA4572 Abdürrezzâk, *Musannef*, III, 5; HM2081, Müsned, I, 234.
[371] MA4572 Abdürrezzâk, *Musannef*, III, 5; HM2081, Müsned, I, 234.
[372] M2005 Müslim, Cum'a, 43.
[373] Ahatlı, Erdinç, *"Hasâisu'n-nebî", DİA*, XVI, s. 281.
[374] Bkz: Müddessir, 74/6; Hicr, 10/88; Tâ-Hâ, 20/131; Ahzâb, 33/51-2.
[375] B1485 Buhârî, Zekât, 57; M2473 Müslim, Zekât, 161.
[376] Enfâl, 8/41.

IV. KONULU HADİS PROJESİ

a. Esbâb-ı Mûcibe: Konulu Hadis Projesine Duyulan İhtiyaç

Yeryüzünde İslâm Peygamberi kadar söz ve davranışları, hayatının en ince teferruatı kaydedilen başka bir şahsiyetin daha var olduğu her hâlde söylenemez. Yine yeryüzünde İslâm ümmeti kadar, peygamberinin ağzından çıkan hikmetli sözleri ve onun tarafından sergilenen örnek tutum ve davranışları, sonraki nesillere aktarılan ve bunu aktarmak için binlerce cilt eser oluşturan başka bir ümmet daha olmasa gerektir. Söz konusu hikmetli sözlerin ümmet tarafından sağlıklı anlaşılması, örnek tutum ve davranışların ise ebediyete kadar insanlığa ışık tutmaya devam etmesi esas gayedir.

Allah Resûlü'nün örnek hayatını ve insanlığa hidayet yolunu gösteren çalışmalarını anlatan *siyer*, *meğâzî* ve *tarih* kaynakları; onun söz ve davranışlarını nesilden nesle aktaran *müsned*ler, *sünen*ler, *câmi*'ler, *mu'cem*ler, *musannef*ler; bu eserlerde yer alan rivayetleri tenkit için oluşturulan *ricâl*, *tabakât*, *cerh-ta'dil* çalışmaları; fizikî vasıflarını ve ahlâkî özelliklerini tasvir eden *delâil* ve *şemâil* türü eserler ve nihayet ona olan aşk ve sevgiyi ifade eden *naat*lar, *mevlit*ler, *hilye*ler ve burada zikredilemeyen sayısız telif ve tasnifler; hep onu bize anlatmak, onun hadislerini bize aktaran sünnetini ve öğretisini bize ulaştırmak içindir.

Ne var ki sözlü ve yazılı kültürle oluşan bu mirasın büyüklüğü ve bu mirası oluşturan rivayetlerin çokluğu, bazen asıl öğretinin yanlış anlaşılmasına, özünden uzaklaştırılmasına ve hatta kaybolmasına sebep olabilmektedir. Gerek onun hayatını bize anlatan eserlere ve gerekse onun sünnetinin sözlü ve yazılı kaynakları olan hadislere karışan bazı yanlış bilgiler, ona ait bilgileri bize aktaran râvilerin eksiklik ve kusurları, elbette onun öğretisinin tahrif edildiği yahut ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez. Ancak gerek sözlü rivayet işinde ve gerekse bu rivayetlerin metinleşme aşamasında insan faktörünün beraberinde getirdiği eksikliklere ilâveten bu muazzam bilgi hazinesinin değerlendirilmesindeki kusurlar ve başvurulan bazı yanlış yöntemler, kimi zaman öğretinin aslına ve özüne uygun biçimde anlaşılmasına kısmen engel teşkil edebilmiştir.

Bu kaynaklar bugün hâlâ onun rehberliğini ve örnekliğini bize anlatan eserler olarak durmakta ve insanlar söz konusu rehberliği anlamak ve Resûl-i Ekrem'in kendi çağlarına dönük yüzünü tespit etmek için bu muazzam külliyâta başvurmaya devam etmektedir. Gerek hadis kaynakları

ve gerekse bu kaynakların anlaşılması için kaleme alınmış geniş hacimli şerhler, her seviyeden okuyucuya önemli imkânlar sunmakla birlikte, bu rehberliği anlamak için söz konusu eserlere müracaat edenler, zaman zaman bilgi ve rivayet yığını içinde kaybolmakta ve asıl amaçlarına ulaşmakta güçlük çekmektedirler. Bu hâl karşısında bazıları hadis eserlerini okumanın doğru olmadığını, bunun yerine hadis kitaplarından hareketle kaleme alınmış fıkıh ve ilmihal kitaplarına yönelmekten başka çare kalmadığını ifade ederek zengin hadis mirasından kendilerini mahrum bırakırken; bazıları da tek tek her bir rivayetten hareketle Resûl-i Ekrem'in rehberliğini bizzat tespit etmenin doğru olacağını ileri sürmekte ve bu durumda neredeyse rivayet sayısı kadar farklı uygulamanın ortaya çıkabileceğini göz ardı etmektedirler.

Öte yandan oryantalist söylemin iki asırdır iddia ettiği gibi tarih boyunca Müslümanların, sünnet ve hadisin delil oluşu ve değeri ile ilgili bir sorunu olmamıştır. Sünnet ve hadisin, sadece İslâm'ın ikinci bilgi kaynağı değil, aynı zamanda Müslüman kültürü ve medeniyetini inşa eden kök değerler manzumesi; sadece Kur'an'ı hayata dönüştüren bir yaşama tarzı değil aynı zamanda imanı bireysel ve sosyal hayata yansıtma rehberi; ahlâkın kaynağı; ibadetlerin, davranışların, simgeler ve anlamlar dünyasını inşa eden bir değerler manzumesi olduğunda hiçbir tereddüt olmamıştır. Hatta bazılarının sık sık seslendirdiği gibi asla Kur'an'ı gölgeleyecek derecede bir mevzu hadis sorunu da olmamıştır. Ancak hadisleri anlama konusunda birtakım sorunların var olduğu da bir gerçektir. Kur'an'ı getiren elçiyi, Kur'an'ın hakikat olduğunu öğreten Peygamber'i (sav) idrakte zaman zaman zorluklar yaşandığı da muhakkaktır. Sorunun kaynağı Hz. Peygamber sonrası zaman diliminin uzaması, nesillerin arasından çağların geçmesi de değildir sadece. Rahmet Peygamberi'yle insanların aralarına koydukları zihnî ve mânevî mesafelerin sorundaki payını unutmamak gerekir.

Hadisleri sağlıklı biçimde anlama sorunu, ne sadece hadislerin çeşitlilik arz eden dilinden ne de sadece teşbih, mecaz ve istiareleri eksik anlamaktan ya da mecazların hakikate dönüştürülmesinden kaynaklanmaktadır. Yine hadisleri anlama sorunu ne sadece rivayet külliyâtının cesametinden, ne rivayet resimlerinin karelerini birleştirememekten, ne de sadece anlama usulünün kendisini yenileyerek çağın idrakine sunulamamasından neşet etmektedir. Bütün bunlarla beraber idrak gözlerinin açık

olup olmamasının, gerek tarihte gerekse günümüzde idraklere arız olan yanlış anlamaların ve önyargıların payını da unutmamak gerekir.

Sorun sadece hadisleri zihnen anlama sorunu da değildir. Aynı sorun, hem de daha derin veçhesiyle hadislerde kristalleşen sünneti ve Hz. Peygamber'in örnek davranışlarını kavrama, örnek alma ve onlara dayanan bir şahsiyet, hayat ve ilişkiler ağı oluşturma konusunda yaşanmaktadır. Onun davranışlarını ve bedensel hareketlerini temsil eden bazı sünnetleri, tatbik mevkiine konulmuş olabilir. Ancak vahye muhatap olmuş bu nebevî kalbin sünnetlerinin, insanların kalplerine hakkıyla taşındığı söylenebilir mi? Peygamber'in (sav) bağlayıcılık özelliği olmayan bazı hareketleri, sünnet kabul edilerek gündelik hayata taşınmış olabilir. Ancak Hz. Peygamber'in tasavvur ve düşünce dünyasını oluşturan sünnetlerinin Müslümanların fikir dünyasına yeterince taşındığı ve bunda başarılı olunduğu söylenebilir mi? Sünnetin tarih üstü ruhunun gelecek çağlara taşındığı rahatlıkla söylenebilir mi? İmam Gazâlî'nin ifadesiyle, Hz. Peygamber'e benzemek ile örnek almayı, taklit ile ittibâyı, teşebbüh ile teessîyi karıştırmamak için yeniden düşünmeye ihtiyaç yok mudur? Örnek alınsın diye yapmadığı halde onun bazı davranışlarını sünnet kabul etmede başarılı olmuş olabiliriz. Ancak onun yolunun sünnetlerini yolumuza, sokaklarının sünnetlerini sokaklarımıza, mahallesinin sünnetlerini mahallelerimize taşımakta başarılı olduğumuz söylenebilir mi? Dahası Yesrib'i Medine yapan sünnetleri, şehirlerimize, metropollerimize, megapollerimize taşımakta başarılı olduğumuz iddia edilebilir mi?

İslâm medeniyetini inşa eden, insan ilişkilerini ilmek ilmek dokuyan sünnetler, bugün neden insan ilişkilerine yansımaya devam etmiyor? Müekkedi ve gayri müekkediyle nafileler, günlük hayata taşınmada başarılı olunduğu kadar ibadetlerin ruhunu teşkil eden huşû, ihlâs ve samimiyeti aksettirmede neden o kadar başarılı olunamıyor? Sünen-i zevâidin ziyadesi ile meşgul olunduğu kadar, sünen-i hüdânın hidayetine neden gerektiği gibi sarılınamıyor?

Başta hadis külliyatı olmak üzere İslâm ilim ve fikir sahasında yazılmış eserlerin pek çoğu bu türden sorunların farkında olunarak kaleme alınmıştır. İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in davetini, bozulmadan, kaybolmadan doğru bir biçimde kendi zamanlarına taşımak bu eserlerin başlıca amacını oluşturmuştur. *Konulu Hadis Projesi* de bu kaygı ile vücut bulmuş ve yukarıdaki tespitler çerçevesinde bir ihtiyaç olarak düşünülmüştür. *Ko-*

nulu Hadis Projesi'ni ortaya çıkaran durum ve şartların daha iyi anlaşılması için aşağıdaki hususlar aydınlatıcı olacaktır.

a) Hadis kitaplarının, hadisleri nesilden nesile taşıma işlevinin yanı sıra, hadis ilminin meselelerini konu edinen bilimsel bir yönü de vardır. Bu çerçevede gerek bu kitaplardaki hadislerin aktarıcılarına (râvi) ve aktarımına (isnad) ilişkin meseleler, gerekse hadislerin metinlerinin anlaşılması ve yorumlanması ile ilgili sorunlar, bugünkü okuyucunun bu kitaplardan doğrudan istifade etmesini hayli güçleştirmektedir. Nitekim hadislerin isnadı ve metni ile ilgili olarak hadis ilmi içinde müstakil alt bilim şubeleri oluşturulmuş ve geniş kapsamlı bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Açıktır ki okuyucu olarak hadis kitaplarından istifade etmek için öncelikle bu sorunların üstesinden gelmek gerekir; ancak bu, hadis biliminde uzman olmayanlar için imkân dâhilinde değildir. Bu bağlamda Türkçe yazılmış yahut Türkçeye çevrilmiş hadis eserleri içinde hadis metinlerinin iç ve dış sorunlarını çözme yükümlülüğünü okuyucuya bırakmayan camide cemaate, evde aileye okunacak bir hadis kitabı da maalesef bulunmamaktadır.

b) Hadis kaynakları içinde geniş halk kitlelerine yönelik olarak derlenen kitaplar, genelde hadislerin isnad ve metinleriyle ilgili meselelere değinmezler. Ancak bu eserlerin pek çoğunda, özellikle rivayetlerin seçiminde ve kullanımında, bilimsel titizlik göz ardı edilmiştir. Böylece zayıf hatta uydurma hadisler, bu eserlerde kendine yer bulabilmiş, bu da dinî değerler arasındaki dengenin bozulması gibi sonuçlar doğurmuştur.

c) Kitleler için yazılan kitapların çoğunda bilimsel titizliğin gözetilemediği bir gerçektir. Ne var ki bu kitaplar da yapıları gereği sünnet bütünlüğünü yansıtacak bir içeriğe sahip değildirler. Eserler, rivayetleri aktarmak ve bu rivayetler üzerinden doğrudan bir davranış örneği sunmak amacını güttüğünden sünnet bütünlüğü dikkate alınamamıştır. Başka bir ifadeyle eserlerin içeriğinin bütüncül bir yaklaşımla ve sistemli bir şekilde kavranması okuyucunun birikimine bırakılmıştır.

d) Hadis rivayetleri bundan on dört asır önce, belirli bir tarihsel, toplumsal ve kültürel ortam içinde vârid olmuşlardır. Hadislerin yer aldığı kitaplar ise sonradan kaleme alınmışlardır. Ancak hadisler bugün de Müslümanlar için temel bir kaynak ve rehberdir; zira Hz. Peygamber evrensel ve tarih üstü bir rehberliğe sahiptir. Onun bu konumunu çağdaş düşünür Muhammed İkbal şöyle ifade eder: "İslâm Peygamberi, eski dünya ile yeni dünyanın ortasında durmuş görünüyor. O, bildirmiş olduğu

vahyin kaynağı bakımından eski dünyaya, fakat bildirmiş olduğu vahyin ruhu bakımından yeni dünyaya aittir." Bu noktada ilim çevrelerinin, Hz. Peygamber'in bu çağa dönük yüzünü, hadislerin davetini yeniden düşünerek ve güncelleştirerek bugünün insanına ulaştırma sorumluluğu vardır.

e) Ülkemizde geride bıraktığımız asrın ikinci yarısından itibaren başlayan hadis kitaplarının tercüme faaliyeti günümüzde de devam etmektedir. Ancak gerek hadis rivayetlerinin sadece tercüme metinler üzerinden anlaşılamayacak bir mahiyete sahip olması, gerekse tercüme hadis kitaplarının çeviri tekniği, anlaşılırlık ve dil kullanımı açısından bazı sorunları barındırıyor olması, bu eserlerin günümüz insanına takdim edilebilecek bir nitelikte olmadıklarını göstermektedir.

f) Tarih boyunca telif edilen hadis eserlerinin hemen hepsi, şahsî gayretlerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Oysa yüze yakın hadis uzmanının çabasıyla kaleme alınan bu eser, hadis tarihinin en geniş katılımlı çalışması olmaya adaydır. Bilginin yönetilemez/denetlenemez hâle geldiği bir zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek özgün ve çağdaş dinî metinler üretilememesi, toplumun değil, topluma ihtiyaç duyduğu eseri sunamayan ve onun duygusal, sosyal, eğitsel ve zamansal gerçekliğini kavrayamayan ilim çevrelerinin sorunu olsa gerektir. *Konulu Hadis Projesi* çerçevesinde hazırlanan bu kitap, bu türden sorunların farkında olarak kaleme alınmıştır.

b. Konulu Hadis Projesinin Özellikleri

Hadislerin mesajını sade ve anlaşılır bir dille günümüz insanına ulaştıracak, çağdaş dönemdeki sorun ve ihtiyaçları dikkate alacak yetkin bir esere ihtiyaç duyulduğu çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı somut bir adım atarak *Konulu Hadis Projesi*'ni başlatmıştır.

Konulu Hadis Projesi, Türkiye'nin hadis alanındaki birikimini kitlelerle buluşturmayı amaçlayan, bu nedenle ülkemizdeki hadis uzmanlarının birikimlerinden istifade eden bir çalışmadır.

Konulu Hadis Projesi kapsamında temel olarak iki eser/ürün ortaya çıkmıştır. Bunlar, "Hikem Veri Tabanı" ile elinizdeki kitaptır. Burada söz konusu eserleri kısaca tanıtmak uygun olacaktır.

I. Hikem Veri Tabanı

Konulu Hadis Projesi, öncelikle temel hadis kaynaklarındaki hadisleri bir araya toplamayı ve konularına göre güncel bir bakış açı-

sıyla yeniden tasnif etmeyi amaçlamış, bunun için de bir "elektronik veri tabanı" hazırlamıştır. Bu veri tabanı, yayımlanan kitap ile ilişkili olduğu kadar ondan bağımsız da kullanılabilecek mahiyettedir. Veri tabanı, elinizdeki kitaba veri sağlaması ve kitabın içeriğinin kayıt altına alınması açısından 'elektronik ortamda depo ve hafıza' işlevine sahiptir. Bu veri tabanı, ileriki zamanlarda müstakil olarak ya da bir proje çapında araştırma yapmak isteyenlere önemli fırsatlar sunma kabiliyetine sahiptir. Sistem birbiriyle organik ilişkisi olan farklı alt birimlerden oluşmaktadır.

Haziran 2012 tarihi itibariyle bu elektronik veri tabanında yaklaşık 205.000 (iki yüz beş bin) kayıt yer almaktadır. Veri tabanına tamamıyla kaydedilen eserler ve bu eserlere dair bilgiler şöyledir:

1. Kur'ân-ı Kerîm

• Âyetlerin tercümesinde büyük oranda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmış olan meal kullanılmıştır.

• Âyetler, sistemde KK kısaltması kullanılarak önce sûre, sonra da âyet numarası verilerek numaralandırılmıştır. Örneğin Bakara sûresinin 100. âyeti KK2/100 şeklinde numaralandırılmıştır.

2. Buhârî'nin es-Sahîh'i

3. Müslim'in es-Sahîh'i

4. Mâlik'in el-Muvatta'ı

5. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i

6. Tirmizî'nin es-Sünen'i

7. Nesâî'nin es-Sünen'i

8. İbn Mâce'nin es-Sünen'i

Kütüb-i Seb'a:

• *Kütüb-i Seb'a*'daki (yedi temel hadis kaynağındaki) hadis metinleri *İhsân (el-Meknezü'l-İslâmî)* programından alınmıştır.

• *Kütüb-i Sitte* hadislerinin ve bâblarının numaralandırılmasında Dârü's-Selâm tarafından tek cilt hâlinde basılmış olan *Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf* adındaki *Kütüb-i Sitte* baskısı esas alınmıştır. Mukayese imkânı daha iyi olduğu ve numaralar peşpeşe verildiği için bu eser tercih edilmiştir.

• Söz konusu baskıda *Muvatta'* yer almadığı için, *Muvatta*'ın numaralandırılmasında *İhsân* CD'si esas alınmıştır.

• Hadisin yer aldığı kaynağın hemen tespit edilebilmesi için hadis numaraları, bulundukları kaynağı gösteren harflerle beraber verilmiştir.

Buhârî 'B', Müslim 'M', Ebû Dâvûd 'D', Tirmizî 'T', Nesâî 'N', İbn Mâce 'İM', Muvatta' 'MU' kısaltması ile ifade edilmiştir.

9. Dârimî'nin es-Sünen'i

• *Sünen*'in hadislerinin numaralandırılmasında Dârü İbn Hazm tarafından 2002 yılında Beyrut'ta yapılmış olan tek ciltlik 1. baskı esas alınmıştır.

• *Sünen-i Dârimî* 'DM' şeklinde simgelendirilmiştir.

10. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i

• *Müsned* hadislerinin numaralandırılması Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye tarafından basılan birleşik baskı esas alınarak yapılmıştır.

• *Müsned* 'HM' şeklinde simgelendirilmiştir.

11. Abdürrezzâk'ın el-Musannef'i

• Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inin numaralandırılmasında el-Mektebetü'l-İslâmî tarafından basılmış olan 12 ciltlik (11+1) baskıdaki numaralar esas alınmıştır.

• Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i 'MA' şeklinde simgelendirilmiştir.

12. İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'i

• İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inin numaralandırmasında Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından yapılmış olan dokuz (7+2) ciltlik baskıdaki numaralar esas alınmıştır.

• İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'i 'MŞ' şeklinde simgelendirilmiştir.

13. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin el-Müsned'i:

• Tayâlisî'nin *el-Müsned*'inin numaralandırmasında Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından üç cilt hâlinde yapılmış olan Beyrut baskısı esas alınmıştır.

• Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *el-Müsned*'i 'TM' şeklinde kısaltılmıştır.

14. Beyhakî'nin Kitâbü's-süneni'l-kebîr'i:

• Beyhakî'nin *Kitâbü's-süneni'l-kebîr (es-Sünenü'l-kübrâ)* adlı eseri için Mektebetü'r-Rüşd tarafından on cilt hâlinde yapılmış olan baskı esas alınmıştır.

• Beyhakî'nin *Kitâbü's-süneni'l-kebîr'i* 'BS' olarak kısaltılmıştır.

15. Tirmizî'nin eş-Şemâil'i:

• Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-Hasâilü'l-Mustafaviyye* adlı eseri için Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye'nin Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî tashihli baskısı esas alınmıştır.

• Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i 'TŞ' olarak kısaltılmıştır.

16. Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'i:

• Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* adlı eseri için Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye tarafından Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkîki ile bir cilt hâlinde basılmış olan nüsha esas alınmıştır (Beyrut, 1989/1409).

• *el-Edebü'l-müfred*, 'EM' şeklinde kısaltılmıştır.

17. Taberânî'nin el-Mu'cemü'l-kebîr'i

• Rivayetlerin numaralandırılmasında Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî tarafından, Hamdî Abdulmecîd es-Silefî tahkîkiyle, yirmi beş cilt hâlinde Beyrut'ta basılmış olan nüshadaki sıralama ile müselsel olarak yapılmış numaralandırma kullanılmıştır. (Müselsel numaralandırma baskının aslında olmadığı için Hikem tarafından yapılmıştır.)

• *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 'MK' şeklinde kısaltılmıştır.

18. Dârekutnî'nin es-Sünen'i:

• Rivayetlerin numaralandırılmasında Dârü'l-Ma'rife tarafından Beyrut'ta 2001/1422 yılında, Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz tahkîki ile basılmış olan nüshadaki peşpeşe gelen numaralar kullanılmıştır.

• Rivayetlerin kaynakları Dârü'l-Ma'rife tarafından, Beyrut'ta, 1966/1386 yılında, Abdullah Hâşim Yemânî tahkîkiyle basılmış olan dört ciltlik baskı esas alınarak belirtilmiştir.

• *Sünen-i Dârekutnî*, 'DK' olarak kısaltılmıştır.

19. Hâkim en-Neysâbûrî'nin, el-Müstedrek ale's-Sahîhayn'ı:

• Rivayetlerin numaralandırılmasında el-Mektebetü'l-Asriyye tarafından on cilt hâlinde Beyrut'ta 2000/1420 yılında basılan nüsha esas alınmıştır. Rivayetlerin tahrici yine bu nüshaya göre verilmiş, ayrıca Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta 1990/1411 tarihinde dört cilt hâlinde basılan nüshadaki karşılıkları da parantez içinde belirtilmiştir.

• Hâkim'in *el-Müstedrek*'i 'NM' olarak kısaltılmıştır.

20. Beyhakî'nin Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr'ı:

• Rivayetlerin numaralandırmasında Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta 2001/1422 yılında Seyyid Kesrevî Hasan tahkîkiyle yapılan baskıdaki numaralar esas alınmıştır. Rivayetlerin kaynakları aynı baskı esas alınarak belirtilmiştir.

• Beyhakî'nin *Ma'rife*'si 'BM' olarak kısaltılmıştır.

Yukarıda kaydedilen eserler elektronik veri tabanına bütünüyle girilmiştir. Diğer yandan konu yazımında bu kaynakların dışında muhtelif

eserlerden alınan ve kullanılan bilgiler de veri tabanına kaydedilmiştir. Bu durum dağınık bilgilerin ilgili konu başlığı altında doğrudan kullanılmasına imkân sunmaktadır. Bu bilgilerin alındıkları kaynak sayısı iki yüz otuz civarındadır. Söz konusu veriler de sisteme rumuz ve cilt/sayfa bilgileri kullanılarak kaydedilmiştir. (Örn: Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 671'de yer alan bilgi için VM2/671 rumuzu kullanılmıştır.)

Veri tabanında kayıtlı rivayetler konularına ve içeriklerine göre tasnif edilmiştir. Bu faaliyet neticesinde dört bin beş yüz civarında konu başlığına ulaşılmıştır. Elde edilen bu başlıklar, daha sonra, kitapta yer alması uygun görülen üç yüz elli iki ana başlık altında toplanmıştır.

II. Hadislerle İslâm

A. Bölümler

Bölümler

Elinizdeki kitap bir mukaddime, bir giriş ve sekiz ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır:

1. Allah, Âlem, İnsan ve Din
2. Bilgi
3. İman
4. İbadet
5. Ahlâk
6. Toplumsal Hayat
7. Tarih ve Medeniyet
8. Ebedî Hayat: Âhiret

Kitapta yer alan konular, bu sekiz bölüme yerleştirilmiştir. Kitabın başında ayrıca esere giriş mahiyetinde bir mukaddime yer almaktadır. Söz konusu mukaddimede, hadis tarihi ve edebiyatı, sünnet ve hadisi anlamanın temel ilke ve esasları, *Konulu Hadis Projesi*'ni ortaya çıkaran şartlar (esbâb-ı mûcibe) ve elinizdeki kitabın ilkeleri, dili ve üslûbu, bilimsel düzeyi ve metin iyileştirme süreci gibi hususlarda genel bilgiler verilmektedir.

B. Konular

Kitaptaki makaleler belli ilkeler gözetilerek hazırlanmıştır. Bu ilkeleri şöyle sıralayabiliriz:

a) Konular, yaşadığımız çağın gerçekleri, edebî zevki, hassasiyetleri ve niteliği dikkate alınarak tespit edilmiş ve kaleme alınmıştır.

b) Rivayetlerin yorumunda zaman zaman güncel bilimsel verilerle ilişki kurulmuş, ancak geçmişi bugünün algısıyla tasavvur etmekten ve aşırı yorumlardan sakınılmıştır.

c) Eser, temel olarak hadis alanındaki birikimi ve hadis kültürünü ortalama okura taşımayı hedeflediğinden, konu yazımında hadis alanındaki akademik problemlere değinilmediği gibi tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi bilim dalları kapsamındaki teknik tartışmalara da yer verilmemiştir. Özellikle fıkhî konular bu sahanın kaynak kitaplarına bırakılmış, ilgili yazılarda fıkhî ihtilâflar yerine konunun hikmet yönü üzerinde durulmuştur. Öte yandan okuyucuda konularla ilgili düşünsel sorunları fark etme ve sağduyu ile yaklaşma hassasiyetinin oluşması hedeflenmiştir.

d) Konu yazımında farklı kaynaklarda yer alan aynı konudaki rivayetler ile aynı rivayetin farklı tarîkleri mümkün mertebe bir araya getirilerek değerlendirilmiş, rivayetler sade bir üslûpla izah edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

e) Metinlerde yer alan rivayetlerin sebeb-i vürûdlarına dair veriler/bilgiler dikkate alınarak rivayetlerin serüvenine işaret edilmiştir.

f) Tarihsel süreç içerisinde rivayetler üzerine yapılan yorumlardan dikkate değer olanlar metne yansıtılmış, yanlış anlama ve değerlendirmeler söz konusu ise bunlar tashih edilmiş, ancak bütün mesele ve yorumlara yer verilmemiştir.

g) Konuların işlenişinde öncelikle hadislerin âyetlerle irtibatı gözetilmiş ve yine hadislerle izahı yöntemi takip edilmiştir.

h) Hadisler değerlendirilirken temel dinî metinlerin birbirleriyle olan irtibatı ve metinler arası iç bütünlük dikkate alınmış; özellikle Kur'an, hadis, sünnet ve sîret birlikteliğinin metne yansıtılmasına gayret edilmiştir.

ı) Hadislerin yorumlanması sırasında erken dönem hadis kaynaklarının yanında, İslâm kültüründe ortaya çıkan şerhlerden; tefsir, fıkıh, kelâm, siyer-meğâzî kaynaklarından yararlanılmıştır.

j) Konuların yazımı sırasında konuyla ilgili rivayetlerin tamamının kullanılması mümkün olmadığı gibi, çoğu zaman onlara işaret edilmesi dahi mümkün olamamıştır. Zira kitapta yer alan konuların pek çoğu hakkında yüzlerle hatta binlerle ifade edilebilecek sayıda hadis bulunmaktadır.

Sayfa ve kelime sınırlaması nedeniyle her konuda ortalama otuz hadise yer verilebilmiştir. Ancak bu hadislerin mânâ itibariyle kuşatıcı olmasına ve metinde yer verilemeyen diğer hadislerin de içeriğini yansıtacak nitelikte olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca çok uzun olan, birden fazla konusu bulunan, metni tamamen zikredilmeyen veya daha önce verilen metinden sadece birkaç kelime farklılığı olan hadisler, konu bütünlüğü dikkate alınarak yazı içinde mezcedilmiş ve atıf yoluyla zikredilmiştir.

k) Metinlerin sayfa/kelime sayısı belirlenirken okuyucunun metni rahatlıkla ve tek seferde bitirebileceği bir uzunlukta olmasına gayret edilmiş, bu nedenle metinler –birkaç istisna dışında– iki bin-üç bin beş yüz kelime (6-8 sayfa) ile sınırlı tutulmuştur.

l) Eserde kullanılan dilin sade, anlaşılır ve akıcı olmasına özen gösterilmiştir.

m) Hadis metinlerinin çevirisi yeniden özel olarak ve titizlikle, günümüz Türkçesi ile yapılmıştır.

C. Konu Yazım Tekniği ve Metnin Yapısı

Elinizdeki eser, üslûp ve içerik itibariyle özgün bir yapıya sahiptir. Kitaptaki metinlerin özellikleri şunlardır:

Başlık

Eserde yer alan konular için mümkün olduğunca konuyu kuşatan, özgün ve ana fikri temsil eden başlıklar belirlenmiştir. Başlık seçiminde genellikle konuda işlenen âyet ve hadislerdeki bir ifade yahut deyiş niteliğindeki bir cümleden istifade edilmiştir.

Serlevha hadisler

Eserde yer alan bütün konuların baş kısmında, başlıktan sonra, ortalama dört-beş hadise yer verilmiştir. "Serlevha hadis" denilen bu rivayetlerin sahâbî râvisi, Arapça metni, Türkçe tercümesi ve kaynağı da belirtilmiştir. Serlevha hadisler, muteber kaynaklardan, sahih rivayetlerden ve konunun ana fikrini yansıtan hadislerden seçilmiştir. Serlevha hadislerin kısa ve ezberlenmesinin kolay olmasına, ayrıca konuların serlevha hadisler çerçevesinde işlenmesine olabildiğince dikkat edilmiştir.

Üslûp ve tahkiye

Metinlerin yazımında, anlatım tarzı olarak bazen tasvir edici, çoğunlukla da öyküleyici anlatım biçimi tercih edilmiştir. Özellikle metinlerin

girişinde konuyla ilgili bir hadisin hikâyesi anlatılmış ve okuyucunun hadisi ve konuyu bir hikâye üzerinden zihninde canlandırarak algılaması amaçlanmıştır. Hadisin vârid olduğu zaman, mekân, durum ve hadiste geçen kişiler imkân nisbetinde tespit edilmiş ve bu çerçevede bir tahkiye ile konuya başlangıç yapılmıştır. Ancak bu hikâye, yazar tarafından kurgulanmış olmayıp ağırlıklı olarak hadiste anlatılan unsurlara dayanmaktadır. Tahkiyede yer alan betimleyici unsurların da hadis kaynaklarına dayanmasına dikkat edilmiştir.

Şahıs/kabile/yer/kavram bilgisi

Metinlerde yer alan ve rivayette geçen ve metnin anlaşılması açısından önem taşıyan bazı şahıslar, râviler, kabileler, şehirler/mekânlar ve kavramlar ile ilgili kısa bilgiler, konu bütünlüğünü bozmayacak biçimde metne yansıtılmıştır.

Kaynaklar

Metinlerde yer alan bilgiler, esas olarak Kur'ân-ı Kerîm ve on dokuz hadis kitabına dayanmaktadır. Bunların dışında konu yazımında kullanılan bilgilere kaynaklık eden iki yüzden fazla esere atıfta bulunulmuştur. Kaynakların başında yer alan rumuzlar (ID numaraları), *Konulu Hadis Projesi*'nin web sitesindeki kayıt numaraları olup ilgili web sitesinden bu numaralarla hadislerin metinlerine ulaşmak mümkündür.

D. Metinlerin Şekillendirilmesi Süreci

Elinizdeki eser, makale yazarlarının kaleme aldıkları ön metinler, son şekli verilmeden önce üst kurul üyeleri ve proje bünyesinde çalışan uzmanlar tarafından içerik ve üslûp açısından aşağıda belirtilen ölçütler çerçevesinde incelenmiş ve notlandırılmıştır. Bu notlar dikkate alınarak metinler tashih edilmiş ve redaksiyon sürecinde olabildiğince farklı okumalar yapılmak suretiyle en iyi metin elde edilmeye çalışılmıştır. Çalışma yöntemi gereği kitapta yer alan makalelerin büyük bir kısmı belirli bir yazarın metni olmayıp, kollektif bir metin olarak şekillenmiştir. Bilhassa üst kurul okuması ve nihaî okuma esnasında pek çok ön metin yeniden yazılmış ve inşa edilmiştir.

Kitaptaki metinler genel olarak beş aşamalı bir incelemeye tâbi tutulmuştur:

1. Üst Kurul İlk Okuması

a) İlk olarak önerilen başlık ile içerik arasındaki uyum incelenmiştir. Ardından genel anlamda konunun çerçevesinin doğru bir şekilde çizilip çizilmediği tespit edilmiştir. Çerçeve üzerinde görüş alışverişinde bulunulmuştur.

b) Serlevha olarak belirlenen hadislerin, konuyu kuşatacak nitelikte olup olmadığına ve metin içerisinde konunun her yönüne temas edip etmediğine bakılmıştır. İhtiyaç görülen yerlerde yeni serlevhalar belirlenmiştir. Aynı şekilde serlevha ölçütlerine uymadığı tespit edilen serlevha hadisleri çıkarılmıştır. Üst Kurul'un onayıyla bu değişiklikler metne yansıtılmıştır.

c) Metinler üslûp açısından değerlendirilmiştir. Ortalama okur kitlesine hitap etmesi amaçlanan yazıların üslûp itibariyle de bu amaca uyup uymadığına dikkat edilmiştir. Özellikle yazılara okurun dikkatini çekecek bir tahkiye ile başlanmış olmasına özen gösterilmiştir. Yazılarda öyküleme temel bir yaklaşım olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan yazıların akademik bir makale veya ansiklopedi maddesi görünümünde olmamasına özen gösterilmiştir.

d) Metinler bilimsel açıdan incelenmiştir. Yazılarda yer verilen rivayetlerin ve yapılan atıfların her biri gözden geçirilmiştir. Metin içerisindeki bilgilerin gösterilen kaynaklarda bulunup bulunmadığı hususu titizlikle incelenmiştir. İlgisiz atıflar kaldırılmıştır.

e) Serlevha hadislerin çevirileri özenle yapılmış; sade ve anlaşılır bir Türkçe kullanmaya dikkat edilmiştir.

f) Metinler konu bütünlüğü açısından değerlendirilmiştir. Varsa konu bütünlüğünü bozan çelişkiler giderilmiştir.

g) Rivayetlerin tarihsel bağlamlarını tespit için rivayetlerde yer alan kişi, yer ve zamanla ilgili unsurlar araştırılarak kapalı noktalar izah edilmiştir.

h) Bilgilerin, birbirleriyle ilişkileri dikkate alınmak suretiyle tutarlı bir iç örgü içinde sunulmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca konunun kuşatıcı bir şekilde ele alınıp alınmadığı, konunun işlenişinde, zihinlerde mevcut veya oluşması muhtemel sorunların dikkate alınıp alınmadığı, konuyla ilgili güncel düşünce sorunlarının ve ihtiyaçların usulüne uygun bir biçimde ele alınıp alınmadığı soruşturulmuştur.

i) Belirtilen yönlerden okunan yazılar notlandırılmış ve buna göre tashihleri yapılmıştır.

2. İlmî Redaksiyon

İlmî redaksiyon aşamasında aşağıdaki maddelerde ifade edilen işlemler yerine getirilmiştir:

a) Metinde belirtilen bütün kaynaklar gözden geçirilmiş, bütün atıfların bilgiyle mutabakatı ve yerli yerinde kullanılıp kullanılmadığı gözden geçirilmiştir.

b) Serlevhada yer alan hadis ile aynı hadisin konunun içinde geçen metninin aynı çeviri ve kaynak eşliğinde zikredilmesine dikkat edilmiştir.

c) Serlevhada yer alan hadislerin kaynak metindeki isnad ile kaydedilmesi temin edilmiştir.

d) Sistemde (veri tabanında) bulunmayan ancak sonradan yazım esnasında kaydedilen kaynaklar sisteme girilmiş ve ID numaraları verilmiştir.

e) Metnin başındaki serlevha hadislerin metnin içinde de aynı sıralama ile yer alması sağlanmıştır.

f) Metinde geçen isimlerle ilgili nitelemelerin doğruluğu (sahâbî, tâbiûn, Yemenli vb. gibi) araştırılmış ve gerektiğinde kaynak ilâvesi yapılmıştır.

g) Metinde geçen isimlerin okunuşu gözden geçirilmiştir.

3. Edebî Redaksiyon

Edebî redaksiyon sürecinde metinler üç aşamalı bir yöntem ile tashih edilmiştir. Bunlar:

a) İmlâ ve noktalama redaksiyonu: Bu aşamada, kelimelerin yazım ve telaffuzundan kaynaklanabilecek karışıklıkların önüne geçmek için her kelime imlâ kuralları açısından incelenmiş, eş zamanlı olarak noktalama işaretlerine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Yazım birliğinin sağlanması açısından Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde (*DİA*) kullanılan imlâ esasları uygulanmış, Türk Dil Kurumu'nun sözlüklerinden de istifade edilmiştir. Ayrıca diğer Türkçe sözlük ve yazım kılavuzlarına da gerektikçe bakılarak tartışmalı bazı uygulamalar elden geldiğince netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda imlâ ve noktalama uygulaması tektipleştirilmeye çalışılmıştır.

b) Dil ve üslûp tashihi: Bu basamakta cümlelerdeki dil hataları, düşüklükler, anlatım bozuklukları, dil ve üslûp sorunları Türk Dili kuralları çerçevesinde tashih edilmiştir.

c) Anlam bütünlüğü tashihi: Bu aşamada bir bütün olarak metnin iç tutarlılığı, mantıksal ve düşünsel bütünlüğü, kurgu ve akış başarısı in-

celenmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Ayrıca metinler birbirleri ile mukayese edilerek çapraz okumaya tâbi tutulmuş, böylece kitabın diğer yazılarını da dikkate alan bütüncül bir bakışla hareket edilmiştir.

4. Üst Kurul Nihaî Okuması

a) Bütün başlık, serlevha ve metin içinde yer alan rivayetlerin uygunluğu gözden geçirilmiştir.

b) Serlevha hadislerin ve metin içindeki hadislerin çevirisinin sade bir Türkçe ile yapılıp yapılmadığı gözden geçirilmiş; çeviri hataları ve anlatım bozuklukları varsa tespit edilmiş ve giderilmiştir.

c) Metinlerin kurgusu, giriş, gelişme ve akışının insicamı değerlendirilmiştir.

d) Yazılan yazılar metin siyaseti açısından tetkik edilmiş, gerek metin içindeki gerekse metinler arasındaki uyumsuzluklar imkân nisbetinde giderilmiştir.

e) Yanlış anlaşılabilecek ifade ve tabirler tashih edilmiştir.

f) Metinlerin önceden belirlenen metin yazım ölçütlerine uyup uymadığı kontrol edilmiştir.

g) Lugatçede yer alması gereken sözcükler belirlenmiştir.

Yapılan Atıflara Dair İstatistiki Bilgiler

Kitap Adı	Mükerrer	Tekrarsız
Buhârî	4443	2326
Müslim	4161	1933
Ebû Dâvûd	2185	1247
İbn Mâce	1129	716
Nesâî	940	603
Tirmizî	2112	1085
Dârimî	266	206
Muvatta'	226	156
İbn Hanbel	1264	854
İbn Ebû Şeybe, *Musannef*	60	49
Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*	181	160
Beyhakî, *Şuâbü'l-îmân*	8	8
Dârekutnî, *Sünen*	4	4
Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*	76	64
Humeydî, *Müsned*	1	1
Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*	19	19
Abdürrezzâk, *Musannef*	147	116
Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*	22	16
Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*	111	84
Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*	2	2
Hâkim, *Müstedrek*	82	70
İbn Huzeyme, *Sahîh*	9	9
İbn Hibbân, *Sahîh*	16	14
Tayâlisî, *Müsned*	11	9
Tirmizî, *Şemâil*	58	25
Ebû Ya'lâ, *Müsned*	9	6
Ayetlerin Toplamı	5781	
Hadislerin Toplamı	17542	
TOPLAM	**25147**	**9782**

Temel Kaynaklara Yapılan Atıflar

Eser Türü	Toplam Atıf
Tefsir (17 Eser)	150
Tarih-Siyer (40 Eser)	868
Hadis Şerhi (25 Eser)	227

GİRİŞ

İSTİÂZE
ÂLEMLERİN RABBİNE SIĞINMAK

قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَدْعُو يَقُولُ:
"اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشِّقَاقِ وَالنِّفَاقِ وَسُوءِ الْأَخْلَاقِ."

Ebû Hüreyre, Allah Resûlü'nün (sav) şöyle dua ettiğini söylemektedir:
"Allah'ım! Bozgunculuktan, münafıklıktan ve kötü ahlâktan sana sığınırım."
(D1546 Ebû Dâvûd, Vitr, 32; N5473 Nesâî, İstiâze, 21)

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: فَقَدْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ لَيْلَةً مِنَ الْفِرَاشِ، فَالْتَمَسْتُهُ، فَوَقَعَتْ يَدِى عَلَى بَطْنِ قَدَمَيْهِ، وَهُوَ فِى الْمَسْجِدِ وَهُمَا مَنْصُوبَتَانِ وَهُوَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ! أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ، وَبِمُعَافَاتِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ، لاَ أُحْصِى ثَنَاءً عَلَيْكَ، أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ وَالْقِلَّةِ وَالذِّلَّةِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلَمَ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنهما قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يُعَوِّذُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ، وَيَقُولُ: "إِنَّ أَبَاكُمَا كَانَ يُعَوِّذُ بِهَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ، أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ، مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لاَمَّةٍ."

عَنْ شُتَيْرِ بْنِ شَكَلٍ عَنْ أَبِيهِ شَكَلِ بْنِ حُمَيْدٍ قَالَ: أَتَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَلِّمْنِى تَعَوُّذًا أَتَعَوَّذُ بِهِ. قَالَ: فَأَخَذَ بِكَتِفِى فَقَالَ "قُلِ اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِى وَمِنْ شَرِّ بَصَرِى وَمِنْ شَرِّ لِسَانِى وَمِنْ شَرِّ قَلْبِى وَمِنْ شَرِّ مَنِيِّى."

عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ قَالَ لاَ أُعَلِّمُكُمْ إِلاَّ مَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يُعَلِّمُنَا يَقُولُ "اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَالْبُخْلِ وَالْجُبْنِ وَالْهَرَمِ وَعَذَابِ الْقَبْرِ اللَّهُمَّ آتِ نَفْسِى تَقْوَاهَا وَزَكِّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلاَهَا اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ قَلْبٍ لاَ يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لاَ تَشْبَعُ وَعِلْمٍ لاَ يَنْفَعُ وَدَعْوَةٍ لاَ يُسْتَجَابُ لَهَا."

Hz. Âişe anlatıyor: "Bir gece Allah Resûlü'nü (sav) yatakta bulamadım, onu el yordamıyla aramaya başladım. O sırada elim ayaklarının tabanlarına değdi. Ayaklarını dikmiş vaziyette secde hâlindeydi ve *'Allah'ım! Gazabından rızana, cezandan affına sığınırım. Senden sana sığınırım. Sana tüm övgüleri saysam yine de bitiremem. Sen kendini nasıl övdüysen öylesin.'* diye dua ediyordu."

(M1090 Müslim, Salât, 222)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle dua ediyordu: *"Allah'ım! Fakirlikten, yokluktan ve zilletten sana sığınırım. Haksızlık etmekten ve haksızlığa uğramaktan da sana sığınırım."*

(D1544 Ebû Dâvûd, Vitr, 32)

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) Hasan ile Hüseyin için dua ederek şu sözlerle (onların başına gelebilecek kötülüklerden) Allah'a sığınırdı: *"Her tür şeytandan, haşereden, kem nazardan Allah'ın tam kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım."* Sonra da *"Atanız İbrâhim de bu duayı oğulları İsmâil ile İshak için yapardı."* derdi.

(B3371 Buhârî, Enbiyâ, 10)

Şüteyr b. Şekel'in naklettiğine göre, babası Şekel b. Humeyd şunları anlatmıştı: "Hz. Peygamber'e (sav) giderek, 'Ey Allah'ın Resûlü, bana kendisiyle Allah'a sığınacağım bir dua öğret.' dedim. Hz. Peygamber omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: *'De ki, Allah'ım! Kulağımın şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden, kalbimin şerrinden ve şehvetimin şerrinden sana sığınırım.'"*

(T3492 Tirmizî, Deavât, 74)

Zeyd b. Erkam şöyle demiştir: Ben size sadece Resûlullah'ın (sav) bize öğrettiğini öğretiyorum. O şöyle derdi: *"Allah'ım! Âcizlikten, tembellikten, cimrilikten, korkaklıktan, ihtiyarlıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime takvasını (sorumluluk bilincini) nasip et ve onu arındır; onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun dostu ve velisi sensin. Allah'ım! Huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten, fayda vermeyen ilimden ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım."*

(N5460 Nesâî, İstiâze, 13; M6906 Müslim, Zikir, 73)

Beşeriyetin yaşadığı ilk tecrübe, insanın bir himayeye, sığınağa en çok muhtaç olduğu ânı sahnelemektedir. Hani, *"Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin, orada dilediğinizden bolca yiyin, ancak şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."*[1] emrine muhatap olan insanlığın ebeveyni, Yüce Yaratıcı'nın *"Şeytan sana ve eşine düşmandır. Sakın ola sizi cennetten çıkarmasın, yoksa sıkıntı çekersin!"*[2] uyarısını bir anda unutmuşlardı. Bu gafleti fırsat bilen şeytan ise bazı asılsız vaatlerle[3] onları ayartmıştı.[4] İlâhî sesi unutup kendilerine apaçık düşman olan şeytanın[5] oyununa gelen Hz. Âdem ile Havva, Allah'ın *"Birbirinize düşman olarak oradan aşağı inin. Yeryüzü belirli bir süreye kadar size barınak ve geçim yeri olacaktır."*[6] emriyle cennetten, "yüce" bir makamdan, daha aşağı bir makama, "dünya"ya düşmüşlerdi. Bir anda kendileriyle baş başa kalıveren Hz. Âdem ile Havva, yalnızlık ve çaresizlik içerisinde hatalarının farkına vardıklarında, *"Rabbimiz, biz nefsimize yazık ettik. Şayet sen bizi bağışlamazsan hüsrana uğrayanlardan oluruz."*[7] niyazıyla Rahmân'ın affına ve merhametine, O'nun sonsuz himayesine sığınmışlardı.

Hz. Âdem ve Havva'dan sonra Allah'ın insanlar için seçtiği tüm önderler, elçiler çeşitli vesilelerle Rablerine sığınmayı bir hayat tarzı olarak benimsemişlerdi. Hz. Nuh, hakkında bilgisi olmayan şeyleri Rabbinden istemekten yine Rabbine sığınmıştı.[8] Hz. Yusuf hem kendisine gayri meşru bir birliktelik için ısrar eden hanımın çağrısı, hem de kardeşlerinden gelen haksız bir uygulama teklifi karşısında *"Maazallah! Allah'a sığınırım."* demişti.[9] Hz. Musa, kavmine karşı alaycı bir tavır takınarak cahillik etmekten,[10] kendisini öldürmek isteyen Firavun gibi âhirete inanmayan kibirlilerden[11] ve onların düşmanlıklarından[12] Rabbi olan Allah'a sığınmıştı.

Kur'an'da anılan örnek şahsiyetlerden biri olan İmrân'ın hanımı, hamile iken karnındaki çocuğu Rabbine adamıştı. Doğan çocuğun kız olduğunu gördüğünde ise ona Meryem adını vermiş ve kovulmuş şeytana

[1] Bakara, 2/35.
[2] Tâ-Hâ, 20/117.
[3] A'râf, 7/21; Tâ-Hâ, 20/120.
[4] Bakara, 2/36.
[5] A'râf, 7/22.
[6] Bakara, 2/36.
[7] A'râf, 7/23.
[8] Hûd, 11/47.
[9] Yûsuf, 12/23, 79.
[10] Bakara, 2/67.
[11] Mü'min, 40/27.
[12] Duhân, 44/20.

karşı onu ve soyunu Allah'ın himayesine tevdi etmişti. Rabbi de bunu kabul etmiş, Meryem'i en güzel şekilde yetiştirmişti.[13] Hz. Meryem, bu ilâhî himaye içerisinde öylesine iffetli yetişti ki insan suretinde gelen Cebrail'i kendisine zarar verecek biri sandığı için *"Senden, çok esirgeyici olan Allah'a sığınırım."* demişti.[14]

İnsanlığa rehber olarak gönderilen peygamberlerin, salih kulların ve örnek şahsiyetlerin yakarışlarında da gördüğümüz gibi, fıtratıyla uyumlu olma ve özüyle çelişmeme arzusu, insan için en büyük sığınma sebebidir. Zira insanoğlu için kendini kaybetmesinden, yolunu şaşırmasından, azgınlığa ve taşkınlığa sürüklenmesinden daha büyük tehlike yoktur. Nitekim her şeyi yoktan var eden Allah, Hâtemü'l-Enbiyâ'ya/Son Peygamberi'ne vahyettiği mesajlarında öncelikle kötülerden ve kötülüklerden sığınmayı öğretiyordu. Hz. Âdem ile Havva kıssasında da görüldüğü üzere, insanı doğru yoldan saptırmayı ahdettiği için şeytan,[15] kendisinden Allah'a sığınılacak baş ayartıcıydı: *"Şüphesiz şeytan sizin için bir düşmandır. Öyle ise (siz de) onu düşman tanıyın. O, kendi taraftarlarını ancak alevli ateşe girecek kimselerden olmaya çağırır."*[16] İblis, her türlü kötülüğün, kötü niyetin, taşkınlığın, çirkinliğin odağıdır. Mümin ondan sığınmayı başarabilirse, kendisine gelecek kötülüklerin kaynağını kurutmuş olacaktır. Bu yüzden Allah Teâlâ, son Elçisi'ne de şeytandan korunmak için kendisine sığınmasını sık sık emreder:

"Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni ayartmaya çalışırsa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."[17]

"De ki: 'Yâ Rabbi, şeytanların kışkırtmalarından sana sığınırım; onların bana yaklaşmalarından da sana sığınırım."[18]

Hatta Yüce Yaratıcı, "Muavvizetân" olarak bilinen iki özel sûrede, Resûlü'nün (şahsında tüm inananların) şeytandan, şeytanî telkinlerden ve davranışlardan kendisine sığınmalarını istiyordu:

"De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden, düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden ve kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım!"[19]

"De ki: İnsanların kalplerine vesvese sokan, pusuya çekilen cin ve insan şeytanının şerrinden insanların Rabbine, insanların Melik'ine (sahibine, hâkimine) insanların İlâh'ına sığınırım!"[20]

Allah Resûlü, Felâk ve Nâs sûrelerini okuyarak Allah'a sığınmayı prensip edinmiş, yatmadan önce kendisi mutlaka okuduğu gibi, yakınlarına da Allah'a sığınmada okunacak en güzel dua olarak bu iki sûreyi

[13] Âl-i İmrân, 3/35-37.
[14] Meryem, 19/18.
[15] Hicr, 15/39.
[16] Fâtır, 35/6.
[17] Fussilet, 41/36.
[18] Mü'minûn, 23/97-98.
[19] Felâk, 113/1-5.
[20] Nâs, 114/1-6.

tavsiye etmişti.[21] Çünkü Hz. Peygamber'in (sav) deyişiyle *"insanın içinde, tıpkı bedenindeki kan gibi dolaşan"* şeytan,[22] insanı özünden uzaklaştıran, onu kirli işlere, taşkınlığa, günaha sürükleyen bir aktördür. Her insanla birlikte var olan[23] ve hiç kimsenin içinden atamayacağı bu kötülükten kurtulmanın yolu, onu da yaratan Rabbe sığınmaktır. Nitekim Allah Resûlü (sav), torunları için yaptığı duada onları şeytanın kötülüklerinden koruması için Allah'ın iradesine sığınıyordu.[24] Çünkü şeytanın, Rablerine sığınan müminler üzerinde hiçbir nüfuzu, hiçbir etkinliği yoktur.[25]

Allah, Hz. Peygamber'e, şeytandan olduğu gibi onun telkinleri neticesinde insanın sergileyebileceği olumsuz tutum ve davranışlardan da Rabbine sığınmasını öğretmişti. Nitekim Nebî (sav) Mekke'de İslâm'a davet ederken müşriklerden gördüğü şiddetli baskı ve kötü muamele karşısında *"Af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir."*[26] emrine muhatap olunca, *"Ey Rabbim! Öfke durumunda ne yapayım?"* diye sormuş ve akabinde, *"Eğer şeytan seni kışkırtacak olursa, hemen Allah'a sığın! Çünkü O, işitendir, bilendir."*[27] âyet-i kerîmesi nâzil olmuştu.[28]

Sevgili Peygamberimiz, çeşitli vesilelerle ashâbına da öfkeli anlarında, hiddet telkin eden şeytandan Allah'a sığınmalarını öğütlemiştir. Mamafih bir defasında Hz. Peygamber'in yanında birbirine hakaret eden iki kişiden biri o kadar öfkelenmişti ki boyun damarları şişmiş, rengi değişmişti. Bunu gören Nebî (sav), *"Ben bir söz biliyorum, eğer şu zât o sözü söylese, öfkesi mutlaka gider."* buyurdu. Orada bulunanlardan biri hemen adamın yanına giderek, Hz. Peygamber'in kastettiği *"Eûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm." (Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım.)* sözünü söylemesini tavsiye etti. Ne var ki adam (bu öğüdün büyüklüğünü anlamayarak) "Hasta gibi bir hâlim mi var? Ben deli miyim? Haydi, git işine!" karşılığını verdi.[29]

Şeytanın, Allah'ın şükreden kullarını saptırmak için O'nun dosdoğru yolunun üzerinde pusu kuracağını söylemesinden de[30] anlaşılacağı üzere, müminin şeytanî vesveselere en çok maruz kaldığı durumlar arasında, Allah'a kullukla meşgul olduğu anlar sayılabilir. Bu durumda kalbin her türlü kötü niyet ve düşünceden arındırılıp Cenâb-ı Hakk'a açılması için en başta şeytandan Allah'a sığınmak gerekir. Nitekim Rabbimiz, müminlerden yüce kelâmı Kur'an'ı okuduklarında şeytandan Allah'a sığınmalarını istemektedir.[31] Böylece mümin, Kur'an'la ilgili yanlış vehimlerden, anlayışlardan Allah'a sığınmış olacak ve Kur'an'ın rehberliğiyle, nuruyla aydınlanmasının önündeki en büyük engeli, şeytanî vehimleri kaldırmış olacaktır.

[21] N5431-5443 Nesâî, İstiâze, 1.
[22] B2038 Buhârî, İ'tikâf, 11, B7171 Buhârî, Ahkâm, 21.
[23] M7110 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 70.
[24] B3371 Buhârî, Enbiyâ, 10.
[25] Nahl, 16/99.
[26] A'râf, 7/199.
[27] A'râf, 7/200.
[28] İT3/533 İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 533.
[29] B6048 Buhârî, Edeb, 44; M6647 Müslim, Birr, 110.
[30] A'râf, 7/16.
[31] Nahl, 16/98.

Şeytanın temel amacı, apaçık düşmanı olduğu insanı doğru yoldan saptırmak olduğuna göre, bir mümin her şeyden evvel imanını kaybetmekten Allah'a sığınmalıdır. Bu nedenle Allah Resûlü, özellikle ümmetine öğretmek açısından dualarında öncelikle inanca zarar vererek âhiret saadetini engelleyebilecek durumlardan ve olumsuz davranışlar sergilemekten Allah'a sığınıyordu. Bu bağlamda o (sav), *"Allah'ım! Bozgunculuktan, münafıklıktan ve kötü ahlâktan sana sığınırım."*[32] buyurur, ayrıca fayda vermeyen bilgiden, kalbin kötülüklere kaymasından ve ürpermemesinden, nefsin doymamasından, cimrilikten ve kabir azabından,[33] tembellikten, ihanetten, günahlardan, zulümden, kaba/cahilce davranmaktan,[34] ayak sürçmesi diye tabir ettiği kusurlardan, yaptığı ve yapabileceği hatalardan Allah'a sığınırdı.[35]

Peygamber Efendimiz, istiâzelerinin önemli bir kısmında da kabir azabından, cehennemden,[36] kıyamet günü darlığa düşmekten,[37] Allah'ın azap ve gazabından yine Allah'a sığınmıştı. Sevgili eşi Hz. Âişe'nin bildirdiğine göre bir gece secde hâlinde şöyle dua ediyordu: *"Allah'ım! Gazabından rızana, cezandan affına sığınırım. Senden sana sığınırım. Sana tüm övgüleri saysam yine de bitiremem. Sen kendini nasıl övdüysen öylesin."*[38] Rahmân'dan yine Rahmân'a sığınmayı ifade eden bu dua, Allah'a sığınmak için tek sebebin, insanın âhiret hayatını harap etmek isteyen şeytandan veya onun dostlarından gelecek telkinler ve kötülükler olmadığını göstermektedir. Sığınma ihtiyacını doğuran bir sebep de insanın huzur ve güven içinde var olma ihtiyacıdır. İnsan, çaresiz kaldığı, yaşamın sıkıntılarıyla baş etmekte zorlandığı durumlarda kendisini hayata bağlayacak ve ona güven verecek yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı duyar. *"Yoksa darda kalana, dua ettiği zaman icabet eden ve o sıkıntıyı gideren ve sizi yeryüzüne halife kılan mı hayırlı?"*[39] buyuran Rabbimiz, bizi zor durumda bırakan çeşitli dünyevî sıkıntılarla karşılaştığımızda yine en muhkem sığınağa, yani O'nun kudretine ve merhametine sığınmamızı istemektedir. İnsan zaaflarıyla var olduğu müddetçe (ki her zaman öyle kalacaktır) inanmış kişi, kendisinden daha yüce olan Allah'a sığınmaya devam edecektir. Nitekim inançsız insanların dahi en zor ve çaresiz anlarında Rahmân'ın sonsuz merhametine sığındıklarını ifade eden aşağıdaki âyet, bu duygunun, yaratılışın bir parçası olduğunu göstermektedir:

"Sizi karada ve denizde gezdiren O'dur. Öyle ki gemilerle denize açıldığınızda, gemilerin elverişli bir rüzgârın önünde yolcuları alıp götürdüğü zaman

[32] D1546 Ebû Dâvûd, Vitr, 32; N5473 Nesâî, İstiâze, 21.
[33] N5444-N5445 Nesâî, İstiâze, 2, 3.
[34] B6363, B6375 Buhârî, Deavât, 36, 44; N5488, N5470, N5473, N5474 Nesâî, İstiâze, 19, 21, 22, 30.
[35] M6895 Müslim, Zikir, 65.
[36] M1324 Müslim, Mesâcid, 128; B1377 Buhârî, Cenâiz, 87.
[37] N5537 Nesâî, İstiâze, 63; D766 Ebû Dâvûd, Salât, 118, 119.
[38] M1090 Müslim, Salât, 222; T3566 Tirmizî, Deavât, 112.
[39] Neml, 27/62.

(olanları düşünün), gemidekiler sevinç ve güvenlik içinde hissederler kendilerini. Derken bir fırtına yakalar gemiyi ve dalgalar her yandan kuşatır onları. Öyle ki (ölümün) kendilerini çepeçevre sardığını düşünürler de (o zaman) dinlerine sıkı sıkı sarılıp yalnızca Allah'a yönelerek: 'Bizi bu (felâketten) kurtarırsan, andolsun ki şükreden kimselerden olacağız!' diye yalvarıp yakarırlar O'na."[40]

Hadis kaynaklarımızda aktarılan bilgiler, Hz. Peygamber'in, hem darlıkta hem de bollukta Allah'a sığınmayı yaşamının bir parçası hâline getirdiğini ve var olmakla sığınmak arasında sıkı bir ilişki kurduğunu göstermektedir. Öyle ki büyük hadis âlimlerimizden İmam Nesâî, *Sünen* adlı kıymetli hadis kitabında "Kitâbü'l-İstiâze" (Sığınma Bölümü) adıyla müstakil bir bölüm ayırmış ve orada toplam yüz on bir hadis nakletmiştir. Bu hadislerde, müminin ahlâkî zaaflardan korunmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına yönelik sığınmaların yanı sıra, kişinin elinde olmadan karşılaşabileceği ve hayatını zora sokacak dünyevî sıkıntı ve felâketlerden Allah'a sığınmasını ifade eden yakarışlar da dikkat çekmektedir.

Bir insan olarak Nebî (sav), beşerin başına gelebilecek her türlü hastalıktan, delilikten, cüzzamdan, alacadan,[41] âcizlikten, ömrün sonunda bunamaktan Allah'a sığınırdı.[42] Sade bir yaşam biçimini tercih etmekle birlikte o (sav), *"Allah'ım! Fakirlikten, yokluktan ve zilletten sana sığınırım. Haksızlık etmekten ve haksızlığa uğramaktan da sana sığınırım."*[43] diye dua ederdi. Açlıktan,[44] kötü kaderden ve şiddetli belalardan[45] Allah'a sığınırdı. Abdullah b. Ömer onun duaları arasında şu cümleyi nakleder: *"Allah'ım! Nimetlerinin yok olmasından, sağlığımın bozulmasından, ansızın gelecek cezandan ve öfkene sebep olan her şeyden sana sığınırım."*[46]

Hz. Âişe, Peygamber Efendimizin en çok günaha girmekten ve borçtan Allah'a sığındığını nakletmektedir. Müminlerin annesi, "Ey Allah'ın Resûlü! Borçtan ne kadar da çok Allah'a sığınıyorsunuz?" diye şaşkınlığını dile getirince, Peygamberimiz, *"Borçlanan kimse konuşur ama yalan söyler; söz verir ama sözünü yerine getirmez."*[47] karşılığını vererek, bir taraftan da borç altında kalanların sergileyebileceği olumsuz davranışlara dikkat çekmiştir. Enes b. Mâlik de Resûlullah'a hizmet ederken onun sık sık şöyle dediğini bildirmektedir: *"Allah'ım, sıkıntıdan, üzüntüden, borçların ağırlığından ve güç sahibi olan kişilerin haksızlığına uğramaktan sana sığınırım."*[48]

Borçlu yaşamaktan Allah'a sığınan Peygamberimiz (sav) ashâbından borç yükü altında ezilenlere ise Allah'a dayanmalarını, O'nun yardımına sığınmalarını öğütlemiştir. Nitekim Resûlullah (sav), yakasını bırakmayan

[40] Yûnus, 10/22.
[41] N5495 Nesâî, İstiâze, 36; D1554 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[42] B6390 Buhârî, Deavât, 56.
[43] D1544 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[44] N5470 Nesâî, İstiâze, 19; D1547 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[45] B6347 Buhârî, Deavât, 28; N5493 Nesâî, İstiâze, 34.
[46] M6944 Müslim, Rikâk, 96; D1545 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[47] N5456 Nesâî, İstiâze, 9.
[48] D1541 Ebû Dâvûd, Vitr, 32; T3484 Tirmizî, Deavât, 70.

borçlar yüzünden sıkıntı yaşayan ensardan Ebû Ümâme'ye, *"Sana bir söz öğreteyim mi? Onu söylediğin zaman Allah (cc) kederlerini giderir ve borcunu ödeme imkânı sağlar."* buyurmuş, sabah ve akşam şu cümlelerle Allah'a sığınmasını tavsiye etmişti: *"Allah'ım! Gam ve kederden sana sığınırım, çaresizlik ve tembellikten sana sığınırım, korkaklık ve cimrilikten sana sığınırım, ağır borç altında kalmaktan ve güç sahibi olan kişilerin zulmüne uğramaktan sana sığınırım."* Ebû Ümâme, Peygamberimizin öğrettiği bu cümlelerle Allah'a sığındıktan sonra hem kederinden kurtulduğunu, hem de kısa sürede borcunu ödeme fırsatı bulduğunu söylemektedir.[49]

Kimseye muhtaç olmadan sağlıklı bir şekilde yaşama arzusunu dualarına yansıtan Sevgili Peygamberimiz (sav), hayatının acı bir felâketle son bulmasından da Allah'a sığınır ve şöyle dua ederdi: *"Allah'ım! Yıkıntı altında kalmaktan sana sığınırım, yüksek yerden düşmekten sana sığınırım. Suda boğulmaktan ve yangından sana sığınırım. Ölüm anında şeytanın gelip beni aldatmasından, senin yolunda savaş esnasında düşmandan kaçarken ölmekten ve zehirli hayvanların sokmasıyla ölmekten sana sığınırım."*[50]

Peygamberimiz döneminde hayatlarını çöl ortasında, korunaksız, derme çatma evlerde geçiren Arapların ne tür tehlikelerle iç içe yaşamak durumunda olduklarını tahmin etmek zor değildir. Resûlullah (sav) günlük hayatta karşılaşılabilecek tehlikelere maruz kalmamaları için de müminlere Allah'ın sonsuz gücüne ve iradesine sığınmalarını öğütlemiştir. Ancak Hz. Peygamber'in bu istikametteki öğütleri, kişinin huzur ve güven içerisinde hayatını sürdürmek için çaba sarf etmesi gerektiği gerçeğiyle çelişmez. Nitekim Nebî'nin (sav), insanın can güvenliğini tehdit eden birtakım zararlı hayvanların ihramlıyken bile öldürülmelerinde sakınca görmemesi,[51] felâketlerden korunmak için Allah'a sığınmanın, o felâketlere karşı gerekli maddî tedbirleri alma zorunluluğunu ortadan kaldırmadığını gösterir.

Müslüman için sığınma bir varoluş ahlâkıdır; sadece tehlikelerden korunmaya bağlı bir eylem değildir. Muhtemel tehlikelere karşı en sıkı tedbirleri aldığı durumlarda bile, Müslüman, varlığın tek sebebi olan Rabbine sığınmayı ihmal etmez. Müminin bu tutumu, kâinata hükmeden Yüce Yaratıcı'nın (cc) izni dışında hiçbir şeyin olamayacağı inancıyla alâkalıdır. Bizzat Resûlullah (sav) torunları Hasan ve Hüseyin için *"Her tür şeytandan, haşereden, kem nazardan Allah'ın tam kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım."* Sonra da, *"Atanız İbrâhim de bu duayı oğulları İsmâil ile İshak için yapardı."* diye dua ederdi.[52]

[49] D1555 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[50] N5535 Nesâî, İstiâze, 61; D1552 Ebû Dâvûd, Vitr, 32.
[51] B3314 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 16; M2863 Müslim, Hac, 68.
[52] B3371 Buhârî, Enbiyâ, 10; İM3525 İbn Mâce, Tıb, 36.

Resûlullah'ın Müslümanlara öğrettiği bu dualarda geçen *"Allah'ın tam kelimeleri"*, *"O'nun işi, bir şeyi(n olmasını) istedi mi ona, sadece 'Ol!' demektir, o da hemen oluverir."*[53] âyetindeki *"Ol!"* buyruğudur. Hiç kimse ve hiçbir şey O'nun kelimelerini (hükmünü ve sınırsız iradesini) etkisiz kılamayacağına[54] göre, bir şeyin olmasını iste(me)diği zaman ona mani olacak kimse de yoktur.[55] Halk arasında yaygın olarak kullanılan "Allah'ın dediği olur." cümlesi, bu inancın samimi biçimde dışa vurumu olsa gerektir. Elbette Allah'ın *"Ol!"* buyruğuyla insan iradesi ve çabasının hiçe sayıldığı gibi yanlış vehimlere kapılmamak gerekir. Esasen hayatı şekillendiren şey, Yaratıcı'nın *"Ol!"* emriyle koyduğu varoluş yasalarıdır. Şunu da ilâve etmek gerekir ki tedavi imkânlarının sınırlı olduğu Peygamber döneminde, çeşitli sıkıntılarla karşılaşan insanların ilk etapta Resûlullah'a gelmekten başka yapacak bir şeyleri yoktur, dolayısıyla Allah'a sığınarak kendilerini psikolojik bir güvence altına da almışlardır. Zira dinî bilginin ve telkinlerin insan psikolojisinde olumlu etkiler oluşturduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Hz. Peygamber, insan için zaman zaman psikolojik bir rahatsızlığa dönüşen "korku"ya karşı da müminleri Allah'ın tam kelimelerine sığınmaya davet etmiş, korkudan kurtulmaları için onlara şu duayı öğretmiştir: *"Allah'ın gazabından, kullarının şerrinden, şeytanların vesveselerinden ve (onların) bana uğramalarından, Allah'ın tam kelimelerine sığınırım."* İbadete düşkün bilge sahâbî Abdullah b. Amr, Peygamber Efendimizden (sav) naklettiği bu duayı yetişkin evlâtlarına öğretir, henüz aklı ermeyen küçükler için de yazıp boyunlarına asarmış.[56]

Düşmanlarına korku saldığı için "Allah'ın Kılıcı" lakabına lâyık görülen kahraman sahâbî Hâlid b. Velîd, ne garip tecellidir ki ömrünün bir zamanında uykularını kaçıran korkulu rüyalar görmeye başlamıştı. Resûl-i Ekrem'in (sav), gördüğü kâbuslardan kurtulmak için kendisine gelen Hâlid'e sunduğu reçetede şu vardı: *"Yatağına girdiğin zaman şöyle dua et: Allah'ın gazabından, azabından, kullarının kötülüklerinden, şeytanların ayartmalarından ve yanıma yaklaşmalarından Allah'ın tam kelimelerine (hükmüne ve iradesine) sığınırım."*[57] Hâlid b. Velîd bu duayı okumaya başladıktan sonra endişelerinden kurtulmuştu.[58] Öyle ki Hz. Âişe'nin aktardığına göre birkaç gün geçtikten sonra Resûlullah'ın (sav) yanına gelerek şöyle demişti: "Anam babam sana feda olsun Ey Allah'ın Elçisi! Öğrettiğin duayı hiç aksatmadan okudum ve hiçbir şeyim kalmadı. Hatta şu an gece vakti kafesindeki bir aslanın yanına girsem, yine de korkmam."[59]

[53] Yâsîn, 36/82.
[54] Kehf, 18/27.
[55] NV1/61 Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, I, 61-62.
[56] D3893 Ebû Dâvûd, Tıb, 19; T3528 Tirmizî, Deavât, 93; HM6696 İbn Hanbel, II, 181.
[57] MU1741 *Muvatta'*, Şa'r, 4.
[58] NS10602 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 191.
[59] ME931 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I, 285.

Müminlere yatağa girdiklerinde huzur içinde uyumaları için Allah'a sığınmalarını tavsiye eden Hz. Peygamber'in (sav)[60] bunun dışında çeşitli zaman ve mekânlarda ağzından eksik etmediği sığınma duaları vardı. O (sav), evinden çıkarken dışarıda yaşayabileceği olumsuzluklara karşı şöyle dua ederdi: *"Bismillâh! Allah'ım! Ayağımın kaymasından veya kaydırılmasından, sapmaktan veya saptırmaktan, haksızlık etmekten veya haksızlığa uğramaktan, kaba/cahilce davranmaktan ya da davranılmaktan sana sığınırım."*[61]

Yolculukta karşılaşabileceği her türlü sıkıntıdan daima Allah'a sığınan[62] Sevgili Peygamberimizin, yolculuğa çıkmadan önce dudaklarının arasından şu cümleler dökülürdü: *"Allah'ım! Yolculuğun yorgunluk ve sıkıntılarından, yoldan kötü bir şekilde dönmekten, iyi hallerden kötü hallere düşmekten, mazlumun bedduasından, mala ve aileye gelecek kötülüklerden sana sığınırım."*[63]

Bir yerde konakladığında ise Allah'a şöyle sığınırdı: *"Allah'ım! İhtiyarlıktan, kederden, âcizlikten, tembellikten, cimrilikten, korkaklıktan, borç sıkıntısından ve güç sahibi olan kişilerin haksızlığına uğramaktan sana sığınırım."*[64] Tuvalete giderken de *"Görünen ve görünmeyen pisliklerden Allah'a sığınırım."* derdi.[65]

Allah'a dayanma, O'nun yardımına güvenme ve O'nun sonsuz iradesine sığınma Resûl-i Ekrem'in (sav) hayatını öyle kuşatmıştı ki son demlerinde en çok okuduğu duada da Yüce Allah'ın merhametine sığınma vardı. Sağlığında, *"Allah'ım! Ölüm anında şeytanın gelip beni aldatmasından sana sığınırım."*[66] buyuran Nebî (sav), sevgili eşi Hz. Âişe'nin naklettiğine göre vefat etmeden önce sık sık şöyle dua etmişti: *"Allah'ım! Yaptığım ve yapabileceğim şeylerin şerrinden sana sığınırım."*[67]

Müminlere son derece düşkün olan Hz. Peygamber, onlara abdesti, namazı öğrettiği gibi Allah'a kulluğun bir başka tezahürü olan istiâzeyi de öğretiyordu. Hadislerden anladığımıza göre, Yüce Yaratıcı'ya sığınmayı ifade eden dualar da Müslümanlar arasında diğer ibadetler gibi öğrenilen ve öğretilen şeylerdi. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kûfe'ye yerleşen Yemen asıllı sahâbî Şekel b. Humeyd, Resûlullah'ın yanına gelerek "Ey Allah'ın Resûlü! Bana bir dua öğret." demişti. Efendimiz (sav) onun elinden tutarak şu kısa ama kapsamlı duayı yapmasını ve ezberlemesini[68] istemişti: *"De ki, Allah'ım! Kulağımın şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden, kalbimin şerrinden ve şehvetimin şerrinden sana sığınırım.'"*[69] Şekel, bu duayı ezberlediğini ve sürekli okuduğunu söylemiştir.[70] Yine Medineli sahâbî Zeyd b. Erkam (ra), kendilerine Resûlullah'ın (sav) öğrettiği şu istiâzeyi çevresindekilere de öğretmişti: *"Allah'ım! Acizlikten, tembellik-*

[60] T3400 Tirmizî, Deavât, 19.
[61] D5094 Ebû Dâvûd, Edeb, 102-103; N5541 Nesâî, İstiâze, 65.
[62] M3275 Müslim, Hac, 425; T3438 Tirmizî, Deavât, 41.
[63] M3276 Müslim, Hac, 426; N5500 Nesâî, İstiâze, 41.
[64] B5425 Buhârî, Et'ıme, 28; N5505 Nesâî, İstiâze, 45.
[65] B142 Buhârî, Vudû', 9; M831 Müslim, Hayız, 122.
[66] N5535 Nesâî, İstiâze, 61.
[67] N5526 Nesâî, İstiâze, 58; M6895 Müslim, Zikir, 65.
[68] MK7225 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 310.
[69] T3492 Tirmizî, Deavât, 74.
[70] N5446 Nesâî, İstiâze, 4.

ten, cimrilikten, korkaklıktan, ihtiyarlıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime takvasını (sorumluluk bilincini) nasip et ve onu arındır; onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun dostu ve velisi sensin. Allah'ım! Huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten, fayda vermeyen ilimden ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım."[71]

Bugün modern çağın insanının en büyük açmazı, Tanrı'dan uzaklaşarak kendini sığınaksız bırakmasıdır. Her türlü maddî imkâna ve en yüksek yaşam kalitesine sahip olmalarına rağmen bazıları için hayatın anlamını yitirmesi, buna paralel olarak zihinlerin intihara sürüklenmesi, bu açmazın en bariz göstergesidir. Üzüntü verici olan ise Allah'a inananların da kimi zaman böyle bir açmazın içine düşmesidir. Oysa sığınma, Yüce Yaratıcımızın gönlümüze yerleştirdiği güven içerisinde var kalabilme duygusudur. İstiâze, endişelerimizden, korkularımızdan, istemediklerimizden, her türlü kötülükten Allah'ın kudretine ve himayesine sığınmadır. O'ndan yardım talep etmedir. Ahlâklı olma, ahlâklı kalma çabasıdır. Sadece dilimizle Allah'ı anma ve O'na sığınma cümlelerini peş peşe sıralama değil, yalnız olmadığımızı gönlümüzün en derin yerinde hissetmedir. İstiâze, kendimizi, kulluğumuzu keşfetmenin aracıdır. Hayatımız ancak Allah'a yönelmekle, O'na iltica etmekle anlam kazanır.

Şu hâlde Müslüman kendisine en yakın olan Refîk-i A'lâ'ya/Yüce Dost'a sığınmalıdır. Bu sığınış, kulluğun en temel göstergesidir. Zira insan bununla hem kendi âcizliğini, güçsüzlüğünü hem de Allah'ın yüceliğini, kuvvet ve kudretini dile getirir. Dolayısıyla başta şeytan olmak üzere, onun karakterini taşıyan her tür varlığın kötülüğünden, içimize nüfuz edip bizi ayartmasından Allah'a sığınmak, kulluk vazifesinin bir parçasıdır. Bütün bunlardan sonra, Peygamber Efendimizin bize öğrettiği şu istiâze dilimizden eksik olmamalıdır:

"Allah'ım! Peygamberin Muhammed'in senden istediği hayırlı şeyleri biz de istiyoruz. Peygamberin Muhammed'in sana sığındığı kötü şeylerden biz de sana sığınıyoruz. Yardım sendendir ve varış sanadır. Güç ve kuvvet sadece senin yardımınladır."[72]

[71] N5460 Nesâî, İstiâze, 13; M6906 Müslim, Zikir, 73.
[72] T3521 Tirmizî, Deavât, 88.

BESMELE
HER HAYRIN ANAHTARI

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
”كُلُّ كَلَامٍ أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُفْتَحُ بِذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ أَبْتَرُ،
أَوْ قَالَ أَقْطَعُ.“

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre,
Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"Yüce Allah'ı anarak başlanmayan her anlamlı söz veya iş, bereketsizdir/sonuçsuzdur."

(HM8697 İbn Hanbel, II, 360)

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"إِذَا أَكَلَ أَحَدُكُمْ طَعَامًا فَلْيَقُلْ بِسْمِ اللَّهِ، فَإِنْ نَسِيَ فِى أَوَّلِهِ فَلْيَقُلْ
بِسْمِ اللَّهِ فِى أَوَّلِهِ وَآخِرِهِ."

عَنْ جَابِرٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "أَغْلِقْ بَابَكَ وَاذْكُرِ اسْمَ اللَّهِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ
لاَ يَفْتَحُ بَابًا مُغْلَقًا، وَأَطْفِ مِصْبَاحَكَ وَاذْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَخَمِّرْ إِنَاءَكَ وَلَوْ
بِعُودٍ تَعْرُضُهُ عَلَيْهِ وَاذْكُرِ اسْمَ اللَّهِ، وَأَوْكِ سِقَاءَكَ وَاذْكُرِ اسْمَ اللَّهِ."

عَنِ الْبَرَاءِ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ إِذَا أَخَذَ مَضْجَعَهُ قَالَ "اللَّهُمَّ بِاسْمِكَ أَحْيَا
وَبِاسْمِكَ أَمُوتُ." وَإِذَا اسْتَيْقَظَ قَالَ "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى أَحْيَانَا بَعْدَ مَا أَمَاتَنَا
وَإِلَيْهِ النُّشُورُ."

عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ إِذَا أُدْخِلَ الْمَيِّتُ الْقَبْرَ، قَالَ: "بِسْمِ اللَّهِ.
وَعَلَى مِلَّةِ رَسُولِ اللَّهِ."

Hz. Âişe'nin rivayet ettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Biriniz yemek yiyeceği zaman 'Bismillâh' (Allah'ın adıyla) desin. Eğer yemeğin başında besmele çekmeyi unutursa, 'Bismillâhi fî evvelihî ve âhirihî' (Başında da sonunda da Allah'ın adıyla) desin."*

(T1858 Tirmizî, Et'ıme, 47)

Câbir b. Abdullah'ın rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"(Evine girdiğin zaman) besmele çekerek kapını kapa. Çünkü şeytan (besmeleyle) kapanan bir kapıyı açamaz. Besmele çekerek lambanı söndür. Besmele çekerek, (enine koyacağın) bir tahta parçası ile de olsa kabını(n ağzını) ört. Yine besmele çekerek su kabını(n ağzını da) ört."*

(D3731 Ebû Dâvûd, Eşribe, 22)

Berâ'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) yatağına yattığında, *"Allâhümme bismike ahyâ ve bismike emût"* (*Allah'ım! Senin isminle yaşar, senin isminle ölürüm.*) buyurur; uykudan uyandığında da *"Elhamdülillâhillezî ahyânâ ba'de mâ emâtenâ ve ileyhi'n-nüşûr"* (*Canlarımızı aldıktan sonra bizi dirilten Allah'a hamdolsun; diriltmek yalnız ona mahsustur.*) buyururdu.

(M6887 Müslim, Zikir, 59)

İbn Ömer'in naklettiğine göre, cenaze kabre konulurken Hz. Peygamber (sav) şöyle derdi: *"Bismillâhi ve alâ milleti Resûlillâh"* [*(Seni) Allah'ın adıyla ve Resûlullah'ın dini üzere (kabre koyuyoruz).*]

(İM1550 İbn Mâce, Cenâiz, 38)

Kur'ân-ı Kerîm'de bir peygamberin bir kraliçeye yazdığı mektubu anlatan muhteşem bir kıssa vardır ve bu kıssada besmelenin kadim tarihine dair önemli bilgiler yer alır. Kıssa özetle şöyledir:

Cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan muazzam bir ordu, büyük bir düzen ve disiplin içinde yola koyulmuşlardı. Karınca vadisini henüz geçmişlerdi ki, ordunun kudretli komutanı Hz. Süleyman, Hüdhüd isimli kuşun orada bulunmadığını fark etti. *"Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?"* diye sordu etrafındakilere. Ancak kimse onun nerede olduğunu bilmiyordu. Kendisine haber vermeden uzaklaşan bu kuş, Hz. Süleyman'ı çok öfkelendirmişti. *"Eğer bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirmezse, ya onu ağır bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını keseceğim."* dedi oradakilere.

Neyse ki, çok geçmeden Hüdhüd Hz. Süleyman'ın yanına çıkageldi. Üstelik kendisini affettirecek önemli bir haber getirmişti ona. *"Senin bilmediğin bir şey öğrendim. (Yemen taraflarındaki) Sebe'den sana sağlam bir haber getirdim."* dedi ve şunları anlattı, Hz. Süleyman'a: *"Ben, Sebe' halkına hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm. Onun ve halkının, Allah'ı bırakıp güneşe taptıklarını gördüm. Şeytan, onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve böylece onları yoldan çıkarmış. Bu yüzden de onlar doğru yolu bulamıyorlar."* Bunun üzerine Hz. Süleyman, Hüdhüd'e, *"Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız."* dedi ve ona bir mektup vererek, *"Benim şu mektubumu götür ve onlara ver, sonra da yanlarından ayrıl ve ne sonuca varacaklarına bak."* diye emretti.

Hüdhüd mektubu alıp vakit geçirmeden Sebe' kraliçesi Belkıs'a ulaştırdı. Mektubu alan Belkıs, halkının ileri gelenlerini toplayarak onu okumaya başladı. Mektubun ilk cümlesi şöyleydi: *"İnnehû min Süleymâne ve innehû bismillâhirrahmânirrahîm" (Mektup Süleyman'dandır ve Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla (başlamakta)dır.)*[1]

[1] Neml, 27/17-30.

Kur'an'da anlatılan bu çarpıcı hikâye, İslâm'ın en önemli sembollerinden olan besmelenin ne kadar uzun ve köklü bir tarihe sahip olduğunu gösterir bizlere. Hatta bu kutlu cümle, Hz. Süleyman'ın mektubundan önce, Hz. Nuh'un dilinde de görülür. Kendisine iman edenleri tufandan kurtarmak için onlara gemiye binmelerini söylediğinde, Hz. Nuh'un dudaklarından besmele dökülür: *"Bismillâhi mecrâhâ ve mürsâhâ" (Geminin yüzüp gitmesi de, durması da Allah'ın adıyladır.)*[2]

Besmele, genel anlamda hayırlı her işin başında Allah'ın adını hatırlamanın, özelde de "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" anlamına gelen *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* cümlesinin adıdır. Her meşru ve anlamlı işin öncesinde *besmele çekmek*, peygamberler vasıtasıyla nesilden nesile aktarılan bir prensiptir. İslâm'dan önce Araplar arasında da bu âdet yaygındır. Câhiliye Arapları besmelede bazen *"Bismi'l-lât ve'l-uzzâ"* şeklinde Lât ve Uzzâ isimli putların adını söylerler,[3] bazen de Allah'ın adını kullanırlardı. Meselâ, Mekke'de İslâm'ı ilk kabul eden Hâşimoğulları'na boykot kararı alan müşrikler, bir belge kaleme alıp Kâbe'nin duvarına astıklarında, belgenin yazılı olduğu kâğıda *"Bismike Allâhümme"* yazmışlardı.[4] Ayrıca Hudeybiye antlaşması sonrasında antlaşma metninin başına, yine bu cümlenin yazılmasını şart koşmuşlardı.[5]

Ne kadar manidardır ki, Kur'an'da ilk nâzil olan ve İslâm vahyinin başlangıcını teşkil eden *"İkra' bismi rabbike'llezî halak" (Yaratan Rabbinin adıyla oku!)*[6] âyeti de *besmele*yi ihtiva eder. Ancak Müslümanların *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* cümlesi ile ilk tanışmaları, Mekke'de nâzil olan ve başlangıçta hikâyesi anlatılan Neml sûresindeki söz konusu âyet ile olur. Böylece Resûl-i Ekrem de ilk defa mektuplarında *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* metnini kullanmaya başlar.[7] Hatta Hz. Peygamber'in (sav), sûreler arasında besmele bulunmadığı için, okuduğu bir sûrenin sona erdiğini ancak besmele cümlesi nâzil olduktan sonra kolayca fark edebildiği rivayet edilir.[8]

"Besmele"den maksat, Yüce Allah'ı hatırlamak ve O'nun ismini zikretmektir. Nitekim bu konudaki rivayetlerin çoğunda besmele olarak sadece *"bismillâh"* ibaresi yer alırken,[9] kimisinde *"bizikrillâh"* lafzı,[10] kimisinde de *"bismillâh ve alâ milleti Resûlillâh"*[11] ifadesi kullanılır. Hatta *"Allah'a hamd ederek başlanmayan her anlamlı iş, bereketsiz ve sonuçsuzdur."*[12] hadisinde, besmele yerine *"hamd"* zikredilmiştir. Bu konuda âlimlerimiz, besmele okurken en güzel ifadenin *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* olduğunu, *"Bismillâh"* demenin de besmele yerine geçeceğini belirtmiştir.[13]

[2] Hûd, 11/41.
[3] FG2/13 Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, II, 13.
[4] İS208 İbn İshâk, *Sîre*, s. 208.
[5] B2732 Buhârî, Şürût, 15.
[6] Alak, 96/1.
[7] D787 Ebû Dâvûd, Salât, 121, 122.
[8] D788 Ebû Dâvûd, Salât, 121, 122.
[9] T1858 Tirmizî, Et'ıme, 47.
[10] HM8697 İbn Hanbel, II, 360.
[11] İM1550 İbn Mâce, Cenâiz, 38.
[12] İM1894 İbn Mâce, Nikâh, 19.
[13] AV13/127 Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XIII, 127.

İslâm'ın varlık, bilgi ve değere bakışını şekillendiren besmele, kulluk bilinciyle hayatı anlamlandırır. İster dünyevî ister uhrevî olsun, bir Müslüman her meşru ve anlamlı işinin öncesinde besmeleyi okuyup Allah'ı anmakla, Allah Teâlâ'nın ilâhlığını (ulûhiyetini), kendisinin de kulluğunu (ubûdiyetini) ifade etmiş olur.

Müslüman besmele çekmekle, "Kendi adıma veya başka bir varlık adına değil, sadece Allah Teâlâ adına, O'nun rızasını kazanmak umuduyla ve O'nun izni çerçevesinde bu işi yapmaya başlıyorum." demiş olur. Diğer yandan besmele için Yüce Allah'ın doksan dokuz ismi içinden özellikle *"Rahmân"* ve *"Rahîm"* isimlerinin seçilmiş olması son derece anlamlıdır. Besmele çeken bir mümin, Allah Teâlâ'nın engin rahmet ve merhametini ifade eden bu isimleri söylemekle, bütün söz ve davranışlarında rahmet ve merhameti prensip edineceğini ilân etmiş olur. Ayrıca yaşantısına Allah'ın Rahmân ve Rahîm isimlerinin tecellisini ümit eder. O'nun rahmet ve merhameti sayesinde hem dünya hem de âhiret mutluluğunu temenni eder. Yapmaya koyulduğu hayırlı ve anlamlı işe güç yetirebilmesi için gerekli olan takati, Kâdir-i Mutlak olan Rabbinden niyaz eder. Kendisinin her an O'nun yardımına muhtaç olduğunu itiraf eder. Bu samimi ve derin kulluk bilinci sebebiyle de merhametlilerin en merhametlisinin yardımını celp eder.

Besmelenin müminler için önemini anlatan bir hadisinde Allah Resûlü şöyle buyurur: *"Bismillâhirrahmânirrahîm ile başlanmayan her anlamlı iş, bereketsiz ve sonuçsuzdur."*[15] Hadisten anlaşıldığına göre, anlamlı her işin ve sözün[16] başlangıcında Yüce Allah'ın hatırlanması, o işin mânevî değerinin ve bereketinin artmasına,[17] ayrıca hayırlı ve güzel şekilde neticelenmesine vesile olur. Besmelenin okunmadığı işler ise, bereketten mahrum ve güzel sonuçlardan uzak olur. Şu hâlde besmele, her hayrın anahtarıdır.

Besmelenin hangi tür söz, hareket ve işlerde okunacağını öğrenebilmek için, hadislerde yer alan *"zî bâl"* terkibi büyük önem arz eder. Buna göre anlamlı, önemli, bilinçli ve meşru bütün işler, başlangıcında besmele çekilmesi gereken işlerdendir. Yemek yemekten konuşmaya, abdest almaktan namaz kılmaya, hayvan kesmekten Allah yolunda savaşa gitmeye kadar anlamlı her davranış, bu hadisin kapsamındadır. Diğer yandan suç ve günah sınıfına giren söz ve eylemlerden önce besmele çekilmesi ise, uygun ve doğru bir davranış değildir.

Müslümanlara her vesileyle besmelenin önemini hatırlatan Allah Resûlü, bizzat kendisi de tüm işlerinde besmele okurdu. Meselâ, yemek

[14] FT8695 Süyûtî, *el-Fethü'l-kebîr*, II, 303.
[15] HM8697 İbn Hanbel, II, 360.
[16] D3764 Ebû Dâvûd, Et'ime, 14.

yiyeceği zaman besmele çeker, insanlara da, *"Biriniz yemek yiyeceği zaman 'Bismillâh' (Allah'ın adıyla) desin. Eğer yemeğin başında besmele çekmeyi unutursa, 'Bismillâhi fî evvelihî ve âhirihî (Başında da sonunda da Allah'ın adıyla)' desin."* şeklinde tavsiyede bulunurdu.[18] Yemeğin öncesinde besmele çekilmesi yemeğin bereketlenmesi ve yiyenlerin doyması açısından önemlidir. Hz. Âişe'nin anlattığına göre, bir gün Peygamberimiz, ashâbından altı kişi ile birlikte yemek yiyordu. Derken bir köylü Arap yanlarına geldi ve yemeği iki lokmada yiyip bitirdi. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Şayet bu kimse besmele çekmiş olsaydı, bu yemek hepinize yetecekti."* buyurdu.[19] Başka bir defasında, yemek yedikleri halde doymadıklarını söyleyen kimselere Resûl-i Ekrem, *"Yemeği topluca yiyin ve başlarken Allah'ın adını anın ki, bereketli olsun."*[20] buyurmuştu.

Yine Peygamberimizin buyurduğuna göre, *"Bir kimse evine girerken ve yemek yerken besmele çekerse, şeytan (arkadaşlarına), 'Burada sizin için geceleme (imkânı da) yok, akşam yemeği de yok.' der. Eğer o kimse evine girerken besmele çekmeden girerse şeytan (arkadaşlarına), 'Burada geceleme (imkânınız) var.' der. Bir de besmele çekmeden yemek yerse, şeytan o zaman (arkadaşlarına) 'Geceleme ve akşam yemeği (yeme imkânı)na kavuştunuz.' der."*[21]

Sahâbeden Câbir b. Abdullah, Allah Resûlü'nün, kendisine, "(Evine girdiğin zaman) besmele çekerek kapını kapa. *Çünkü şeytan (besmeleyle) kapanan bir kapıyı açamaz. Besmele çekerek lambanı söndür. Besmele çekerek, (enine koyacağın) bir tahta parçası ile de olsa kabını(n ağzını) ört. Yine besmele çekerek su kabını(n ağzını da) ört."* şeklinde tavsiyede bulunduğunu nakleder.[22] Bir sefer esnasında devesi geri kalan bu sahâbîye Allah Resûlü'nün öğüdü yine besmeledir: *"Bineğine Allah'ın adı (bismillâh) ile bin!"*[23]

Resûl-i Ekrem'in hayatında besmelenin son derece geniş bir kullanım alanı vardı. Allah Resûlü evden çıkarken,[24] mescide girdiği ve mescitten çıktığı zaman besmele ile dua okurdu.[25] Abdest alınacağı zaman besmele çekilmesini sıkı sıkıya tembih eder,[26] namazda besmele çekmeyi de ihmal etmezdi.[27] Bineğine binmek için ayağını üzengiye basınca, *"Bismillâh"* der, bineğin sırtına yerleşince de *"Elhamdülillâh"* derdi. Sonra da, *"Sübhânellezî sehhara lenâ hâzâ vemâ künnâ lehû mukrinîn (Bunu bizim hizmetimize veren Allah'ı tesbih ve takdis ederiz, yoksa biz bunlara güç yetiremezdik.)"* [28] âyetini okurdu.[29] *"Allâhümme bismike ahyâ ve bismike emût (Allah'ım! Senin isminle yaşar, senin isminle ölürüm.)"* diye besmeleyle yatağına yatar; kalktığında da *"Elhamdülillâhillezî ahyânâ ba'de mâ emâtenâ ve ileyhi'n-nüşûr (Canlarımızı*

[17] T1858 Tirmizî, Et'ıme, 47.
[18] T1858 Tirmizî, Et'ıme, 47.
[19] D3764 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 14.
[20] D3765 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 15.
[21] D3731 Ebû Dâvûd, Eşribe, 22.
[22] M4102 Müslim, Müsâkât, 112.
[23] T3427 Tirmizî, Deavât, 35.
[24] İM771 İbn Mâce, Mesâcid, 13.
[25] T25 Tirmizî, Tahâret 20.
[26] T245 Tirmizî, Salât, 67.
[27] Zuhruf, 43/13.
[28] D2602 Ebû Dâvûd, Cihâd, 74.

aldıktan sonra bizi dirilten Allah'a hamdolsun; diriltmek yalnız ona mahsustur.)" diye hamdeleyle dua ederdi.[30] Kurban keserken, *"Bismillâhi Allâhu ekber"* der,[31] cenazeyi kabre koyarken, *"Bismillâhi ve alâ milleti Resûlillâh [(Seni) Allah'ın adıyla ve Resûlullah'ın dini üzere (kabre koyuyoruz).]"* [32] buyururdu.

Savaşa çıkarken ashâbına, *"Allah yolunda Allah'ın adı (bismillâh) ile gazâ edin!"*[33] buyururdu. Sıtma ve her türlü sancı veren hastalıklara karşı ashâbına besmele ve istiâze ile dua etmeyi[34] öğretirdi.[35] Tuvalete girmeden önce *"Bismillâh"* demeyi tavsiye ederdi.[36] Kendilerinin ve doğacak çocuklarının selâmeti için evli çiftlere cinsel ilişkiden önce besmele çekmelerini öğütleyen yine o idi.[37]

Böylesi durumlarda besmele çekmek, sevaba ve Allah'ın rızasına vesile olan faziletli ve müstehap bir davranıştır. Ancak bazı durumlarda besmele, zorunluluk belirten farz hükmünü alır. Meselâ, eti helâl olan hayvanların kesiminden önce[38] ve eğitilmiş av hayvanlarını ava gönderirken[39] besmele çekmek farzdır.

İslâm tarihi boyunca Müslümanların kültür ve medeniyetlerini besmeleyle yoğurması ne kadar da heyecan vericidir! Bütün Müslümanların sofrasında eller yemeğe besmeleyle uzanır. Yemekler onun bereketiyle bollaşır. Gece onunla yatılır, güne onunla başlanır. Evden onunla çıkılır, eve onunla girilir. Vasıtaya onunla binilir. Hayırlı ve anlamlı işlere onunla başlanır. İbadetler onunla eda edilir. Duaya eller onunla kaldırılır. Bütün hatipler sözlerine, bütün yazarlar kitaplarına onunla başlar. Camilerin en müstesna yerlerini o süsler. Hat sanatının şaheserlerinde yine o vardır. Şiirlerin, nesirlerin, bütün edebiyatın vazgeçilmezi odur. Hastalar onunla şifa bulur. Konuşmaya başlayan çocuklara ilk o öğretilir. Kısacası o, her hayrın anahtarıdır. Ne kadar da veciz ifade etmiştir Mevlid-i Şerif'in müellifi Merhum Süleyman Çelebi:

Allah adın zikredelim evvelâ / Vâcib oldur cümle işte her kula
Allah adın her kim ol evvel ana / Her işi âsan eder Allah ona
Allah adı olsa her işin önü / Hergiz ebter olmaya ânın sonu
Her nefeste Allah adın de müdâm / Allah adıyla olur her iş tamam.

[29] M6887 Müslim, Zikir, 59.
[30] M5090 Müslim, Edâhî, 18.
[31] İM1550 İbn Mâce, Cenâiz, 38.
[32] M4522 Müslim, Cihâd ve siyer 3.
[33] M5737 Müslim, Selâm, 67.
[34] T2075 Tirmizî, Tıb, 26.
[35] T606 Tirmizî, Cum'a, 73.
[36] D2161 Ebû Dâvûd, Nikâh, 44, 45.
[37] En'âm, 6/121.
[38] Mâide, 5/4.

HAMDELE
HER TÜRLÜ ÖVGÜ, ÂLEMLERİN RABBİNE ÖZGÜ

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ ﷺ :
”كُلُّ أَمْرٍ ذِى بَالٍ، لاَ يُبْدَأُ فِيهِ بِالْحَمْدِ، أَقْطَعُ.“

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre
Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"Allah'a hamd ile başlanılmayan her önemli iş noksandır/bereketsizdir."
(İM1894 İbn Mâce, Nikâh, 19)

عَنْ عائِشَةَ قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ، إِذَا رَأَى مَا يُحِبُّ قَالَ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى بِنِعْمَتِهِ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ." وَإِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ قَالَ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ."

عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "مَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَى عَبْدٍ نِعْمَةً فَقَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ، إِلَّا كَانَ الَّذِى أَعْطَاهُ أَفْضَلَ مِمَّا أَخَذَ."

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"إِنَّ اللَّهَ لَيَرْضَى عَنِ الْعَبْدِ أَنْ يَأْكُلَ الْأَكْلَةَ فَيَحْمَدَهُ عَلَيْهَا، أَوْ يَشْرَبَ الشَّرْبَةَ فَيَحْمَدَهُ عَلَيْهَا."

عَنْ أَبِى مَالِكٍ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "الطُّهُورُ شَطْرُ الإِيمَانِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ تَمْلأُ الْمِيزَانَ وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ تَمْلآنِ -أَوْ تَمْلأُ- مَا بَيْنَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ..."

Hz. Âişe şöyle demiştir:
"Allah Resûlü (sav), hoşuna giden bir şey gördüğünde, *'Hamdolsun Allah'a ki yararlı şeyler O'nun nimetiyle tamamlanır.'* der; hoşuna gitmeyen bir şey gördüğündeyse, *'Her hâlükârda Allah'a hamdolsun.'* derdi."

(İM3803 İbn Mâce, Edeb, 55)

Enes'ten nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"Allah'ın verdiği nimet karşısında kulun "Elhamdülillâh" diyerek hamdetmesi, o nimetten daha değerlidir."

(İM3805 İbn Mâce, Edeb, 55)

Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"Allah Teâlâ, kulunun bir şey yedikten sonra hamdetmesinden veya bir şey içtikten sonra hamdetmesinden hoşnut olur."

(M6932 Müslim, Zikir, 89)

Ebû Mâlik el-Eş'arî'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
"Temizlik imanın yarısıdır. 'Elhamdülillâh' mizanı doldurur. 'Sübhânallâh' ve 'Elhamdülillâh' göklerle yer arasını doldururlar..."

(M534 Müslim, Tahâret, 1)

Besmele ve hamdele ile başlar Rabbimiz kitabına. "Giriş" ya da "başlangıç" anlamına gelen ve Kur'an'ın ilk sûresi olan Fâtiha'nın, *"Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn" (Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.)*[1] âyetiyle başlaması, önemli işlerin de Allah'a hamd ile başlamasını örnekler bize. Nitekim Allah Resûlü (sav) bu hususta şöyle buyurmuştur: *"Allah'a hamd ile başlanılmayan her önemli iş noksandır/bereketsizdir."*[2]

Yüce Allah'ın ilk sûreyi neredeyse hamd öğretisine tahsis etmesi oldukça anlamlıdır. Bu sûrede Rabbimize nasıl hamdedileceği, nasıl iman edileceği ve nasıl dua edileceği öğretilir. Birçok ismi olan bu sûrenin halkımız arasında, "Elham(d) sûresi" şeklinde anılması da bundandır. Yine Ebû Hüreyre'nin Resûlullah'tan (sav) naklettiği şu kudsî hadis, bu sûredeki hamd vurgusunu çok güzel anlatır:

"Yüce Allah buyurdu ki, 'Ben namazı, kendim ile kulum arasında iki kısma ayırdım; yarısı bana yarısı da kuluma aittir ve kuluma dilediği verilecektir.' Kul, 'Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.' der. Bunun üzerine Yüce Allah, 'Kulum bana hamdetti ve kuluma dilediği verilecektir.' buyurur. Sonra kul, 'O, Rahmân ve Rahîm'dir.' der. Bunun üzerine Allah, 'Kulum beni hakkıyla övdü. Kuluma dilediği verilecektir.' buyurur. Kul, 'O, ceza gününün sahibidir.' der. Bunun üzerine Allah, 'Kulum beni yüceltti. İşte bu bana aittir.' der. Şu âyetin de yarısı bana diğer yarısı kuluma aittir. Kul, 'Biz yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.' der. İşte bu, benimle kulum arasındadır ve ona dilediği verilecektir. Fâtiha sûresinin sonu ise kuluma aittir. Kul, 'Bizi dosdoğru yola, kendilerine nimetler verdiğin kimselerin yoluna ilet. Gazabına uğramış olanların ve sapıtanların yoluna değil.' der. İşte bu âyetler de kuluma aittir ve kuluma dilediği verilecektir."[3]

İslâm'ın en önemli ibadeti olan namaz, baştan sona Allah'a hamd ifadeleriyle doludur. Muhtemelen bundandır ki yukarıdaki kudsî hadiste geçen, *"Ben namazı kendim ile kulum arasında iki kısma ayırdım."* ifadesin-

[1] Fâtiha, 1/2.
[2] İM1894 İbn Mâce, Nikâh, 19.
[3] İM3784 İbn Mâce, Edeb, 52; T2953 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1.

de namaz ile Fâtiha sûresi kastedilmiştir. Zira günde beş vakit namazın her rekâtında tekrarlanan, *"Elhamdülillâh"* diye başlayan Fâtiha sûresi ile Yüce Allah'a tam kırk defa hamdedilir. Namaza başlandığında "Sübhâneke Allâhümme ve bihamdik..." duası okunurken, rükûdan kalkıldığında *"Semiallâhu limen hamideh. (Allah, kendisine hamdedeni işitir.)"* derken, Salli-Bârik dualarında *"İnneke hamîdün mecîd"* derken ve namaz sonrasındaki tesbihatta hep Yüce Allah'a hamdedilmektedir.

Yine Kur'an'da Fâtiha'dan başka, En'âm, Kehf ve Sebe' sûrelerinin yanı sıra *"Elhamdülillâh"* ifadesiyle başlayan yirmi üç âyet bulunmaktadır. *"Hamd, göklerde ve yerde bulunanların hepsinin sahibi olan Allah'a mahsustur. Âhirette de hamd O'na mahsustur. O, hikmet sahibidir, (her şeyden) haberi olandır."*[4] *"Melekleri, Rablerini hamd ile tesbih ederek arşın etrafını kuşatmış hâlde görürsün."*[5] Hatta Kur'an'da, *"Gök gürültüsü, onu hamd ile tesbih eder."*[6] *"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan her şey O'nu tesbih eder. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız."*[7] buyrulmaktadır.

Hamd; iyilik, güzellik ve üstünlükle niteleme, övme anlamına gelmekte, âyet ve hadislerde genellikle Yüce Allah'a yönelik şükür, medih, senâ, tazim ve her türlü övgüyü ifade etmektedir. Genelde "hamd" kelimesi, "şükür" kelimesiyle birlikte kullanılsa da hamd, şükürden daha kapsamlıdır.[8] Her hamd bir şükür olmasına rağmen, her şükür bir hamd sayılamaz. Dolayısıyla hamdeden kimse, aynı zamanda şükretmektedir. Zira bir hadiste de, *"Hamdetmek, şükrün başıdır, Allah'a hamdetmeyen şükür de etmemektedir."*[9] buyrulur.

İhtiva ettiği mânâ itibariyle "senâ" kavramı da hamd ile yakın anlamlıdır. Yaygın kanaat, "senâ"nın hamd, şükür ve medhi içeren bir kavram olduğu yönündedir. Her hamd, medih olsa da her medih, hamd değildir. Hamd, övgüdür, saygıdır, senâdır, medihtir. Hamd, değer bilme, kadir bilme, takdir etmedir. Hamd, yeni bir nimete kavuşma, güzel bir iş yapma veya musibetten kurtulma durumunda, kendisine o nimeti veren, o iyi işi nasip eden veya o musibetten koruyan Allah Teâlâ'yı hatırlama ve yüceliğinin bilincinde olmadır. Hamd, yapılan bir iyiliğe karşı gönül açıklığı ile o iyiliğin sahibine saygı ifade eden bir övgü sözüdür. Bu, kısmen medih, kısmen teşekkür ile birleşen bir övgüdür. Ancak yerine getirme yönüyle dilin hamdi *"Elhamdülillâh"* demek; kalbin hamdi inanmak; azaların hamdi itaat etmek; aklın hamdi tefekkür etmek; hayatın hamdi ise onu Allah yolunda geçirmektir. Ayrıca hamd ve şükür; hak ve hakikat sevgisi ile gön-

[4] Sebe', 34/1.
[5] Zümer, 39/75.
[6] Ra'd, 13/13.
[7] İsrâ, 17/44.
[8] "Hamd", *DİA*, XV, 442.
[9] BŞ4395 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV, 96; DF2784 Deylemî, *Firdevs*, II, 155.

lün dolması hâlidir. Bundan dolayı ahlâka uygun olarak hamdde sevinç ve arzu mânâsı, şükürde ise içten bağlılık ve dostluk mânâsı daha açık bir şekilde bulunur. Bunlarla birlikte hamd ve şükür arasında Allah bir kula nimet verdiğinde şükretme, ancak o nimeti aldığında ise hamdetme gibi bir durum söz konusudur. Nitekim büyük sahâbîlerden Ebû Musa el-Eş'arî, Allah Resûlü'nden işittiği Allah ile melekler arasında geçen şu ilginç diyaloğu rivayet eder: *"Bir kulun çocuğu öldüğü zaman Yüce Allah meleklerine, 'Kulumun çocuğunu elinden aldınız, öyle mi?' diye sorar. Onlar da, 'Evet.' diye cevap verirler. Allah Teâlâ, 'Kulumun gönül meyvesini mi kopardınız?' diye sorar. Melekler, 'Evet.' diye cevap verirler. Yüce Allah tekrar, 'Kulum o zaman ne dedi?' diye sorar. Melekler, 'Sana hamdetti ve 'İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn. (Biz Allah'tan geldik, Allah'a döneceğiz.)'*[10] *dedi.' diye cevap verirler. O zaman Allah Teâlâ şöyle buyurur: '(Öyleyse) kulum için cennette bir köşk yapın ve ona 'Hamd Köşkü' adını verin.'"*[11] Örneğin bir anne veya babanın, ciğerparelerini kaybetmek gibi en çetin sınav karşısında dahi Allah'ın hükmüne razı olmaları, bunun da ötesine geçerek O'nu övebilmelerinin adı hamddir. Şükür ile hamd kavramları arasındaki en önemli fark da buradadır. Şükür, daha çok verilen nimetlere, yapılan iyiliklere karşı bir teşekkür ifadesi olurken hamd, her zaman ve her durumda en güzel övgülere lâyık olan Yüce Allah'ı tazim ile yâd etmek, O'nun yüceliğini, Rab oluşunu, verenin de alanın da O olduğunu itiraf etmektir. Nitekim Allah Resûlü (sav) hoşuna giden bir şey gördüğü zaman, *"Elhamdülillâhi'llezî bi ni'metihî tetimmü's-sâlihât. (Hamdolsun Allah'a ki yararlı şeyler O'nun nimetiyle tamamlanır.)"* der; hoşlanmadığı bir şey gördüğünde ise bunu, *"Elhamdülillâhi alâ külli hâl (Her hâlükârda Allah'a hamdolsun.)"*[12] şeklinde ifade ederdi.

Allah'a kulluk ifadesi olan hamd, insanlık tarihi boyunca Rabbine karşı şükran ve minnettarlık bilinci içinde olan bütün insanların ortak vasfı olmuştur. Zira Peygamber Efendimizin (sav) bildirdiğine göre, *"Allah'ın verdiği nimet karşısında kulun "Elhamdülillâh" diyerek hamdetmesi, o nimetten daha da değerlidir."*[13] Bu sebeple insanlığın örnek şahsiyetleri olan peygamberler, Rablerine hep hamdetmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, yaşlandığında kendisine verilen çocuklardan dolayı Hz. İbrâhim'in;[14] kendilerine verilen ilimden dolayı Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın[15] hamdedişlerinden bahsetmektedir. Yine Kur'an, ideal müminlerin niteliklerini sayarken onların "hamdedenler" olduğunu da ayrıca zikretmektedir.[16] Âyetlerde cennet ehlinin nasıl hamdettikleri şöyle anlatılır: *"Derler ki, hamd, bizden hüznü*

[10] Bakara, 2/156.
[11] T1021 Tirmizî, Cenâiz, 36.
[12] İM3803 İbn Mâce, Edeb, 55.
[13] İM3805 İbn Mâce, Edeb, 55.
[14] İbrâhîm, 14/39.
[15] Neml, 27/15.
[16] Tevbe, 9/112.

gideren Allah'a mahsustur. Şüphesiz Rabbimiz çok bağışlayandır, şükrün karşılığını verendir." [17] Cennettekilerin dualarının son cümlesi de hamd iledir: *"Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur."*[18]

Yüce Allah'ın en güzel isimlerinden biri "Hamîd"dir. Sevgili Peygamberimizin isimleri olan Ahmed, Muhammed ve Mahmûd, "çok övülen, övülmüş" anlamlarını taşır. Âyette Peygamberimize verileceği vaad edilen makam, *"Makâm-ı Mahmûd (Övgüye lâyık makam)"* olarak,[19] bazı hadislerde geçen Resûl-i Ekrem'in kıyamet gününde taşıyacağı sancak da *"Livâü'l-hamd (Hamd Sancağı)"* olarak isimlendirilir.[20] Çünkü Allah'ın salih kulları için hamd makamından daha üstün ve daha yüksek bir makam yoktur. Peygamber Efendimiz (sav) dünyada ve âhirette övgüye en lâyık kişi olduğundan dolayı ona "Livâü'l-hamd" verilecektir. En yüksek makamın övgüye en lâyık olan kula verilmesi, Muhammed ümmetinin yanı sıra geçmiş ümmetlerin de bu sancağın altında bir araya gelmesi içindir.[21]

Kur'an'ın mükemmel bir uygulaması olarak nitelenen Peygamberimizin hayatı, tamamen hamd ile bezenmişti. Hayatının her ânını hamdederek geçiren Ahmed-i Mahmûd, hem kulluğunu yerine getiriyor, hem de bizlere örnek olacak bir bilinç inşa ediyordu. Onun hamdi sadece nimet ve sevinç zamanında değil, bela ve musibet anlarını da kapsayacak derinlik ve genişlikteydi.

Peygamber Efendimiz hutbesine başlarken,[22] uykudan uyandığında[23] ve yemekten sonra[24] Allah'a hamdederdi. Müminleri de güzel bir rüya görünce[25] ve aksırınca[26] hamdetmeye teşvik ederdi. Sevgili Peygamberimiz, *"Allah Teâlâ, kulunun bir şey yedikten sonra hamdetmesinden veya bir şey içtikten sonra hamdetmesinden hoşnut olur."* buyurur,[27] yemeği yediği zaman da *"Hamd, bizi yediren, içiren ve Müslüman kılan Allah'a mahsustur."* derdi.[28] Yeni bir elbise giydiğinde, *"Rabbim, hamd sanadır, onu bana sen giydirdin. Senden onun hayırlı olmasını ve güzel işlerde kullanılmasını istiyorum. Onun şerrinden ve kötü işlerde kullanılmasından da sana sığınıyorum."* diye dua ederdi.[29] Hatta bazı hadislerde yemek yiyen veya yeni bir elbise giyen kişinin hamdetmesinin, geçmiş günahlarının bağışlanmasına vesile olacağını[30] belirtirdi. Tuvaletten çıktığında, *"Benden sıkıntıyı gideren ve bana afiyet bahşeden Allah'a hamdolsun."* diye dua ederdi.[31] Namazlardan sonraki tesbihatta otuz üç defa da *"Elhamdülillâh"* demeyi tavsiye ederdi.[32]

Hadislerde hamdetmenin sevabının çok olduğu belirtilir. Hatta Ebû Mâlik el-Eş'arî'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuş-

[17] Fâtır, 35/34.
[18] Yûnus, 10/10.
[19] İsrâ, 17/79.
[20] T3615 Tirmizî, Menâkıb, 1; İM4308 İbn Mâce, Zühd, 37.
[21] TA8/465 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8, 465.
[22] HM15047 İbn Hanbel, III, 371.
[23] B6314 Buhârî, Deavât, 8; M6887 Müslim, Zikir, 59.
[24] B5458 Buhârî, Et'ıme, 54.
[25] B6985 Buhârî, Ta'bîr, 3.
[26] B6221 Buhârî, Edeb, 123.
[27] M6932 Müslim, Zikir, 89; T1816 Tirmizî, Et'ıme, 18.
[28] T3457 Tirmizî, Deavât, 55; D3850 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 52.
[29] D4020 Ebû Dâvûd, Libâs, 1.
[30] D4023 Ebû Dâvûd, Libâs, 1; İM3285 İbn Mâce, Et'ıme, 16.
[31] İM301 İbn Mâce, Tahâret, 10.
[32] D1504 Ebû Dâvûd, Vitr, 24; DM1387 Dârimî, Salât, 90.

tur: *"Temizlik imanın yarısıdır. 'Elhamdülillâh' mizanı doldurur. 'Sübhânallâh' ve 'Elhamdülillâh' göklerle yer arasını doldururlar..."*[33] Yine bir başka hadisinde Sevgili Peygamberimiz, *"Kim, günde yüz defa 'Sübhânallâhi ve bihamdihî' (Allah her türlü eksiklikten uzak ve çok yücedir. O'na hamdederim.) derse denizin köpüğü kadar bile hatası olsa silinir."* buyurmaktadır.[34] Bu tür hadislere göre, Allah (c.c.), kendisine hamdetmeyi ihmal etmeyen müminin küçük günahlarını bağışlayacaktır.

Allah Resûlü'nü kendilerine örnek edinen Müslümanlar da hayatlarını hamd ve şükür ile anlamlı hâle getirirler. Müslüman, bir şeyler yediğinde, içtiğinde, herhangi bir işe başlarken ya da işini bitirdiğinde *"Elhamdülillâh"*, hâl ve hatırı sorulduğunda *"Allah'a hamdolsun"* der. Aksırdığı zaman *"Elhamdülillâh"* der, hastalığını atlattığında Rabbine hamdeder.

İslâm ilim-kültür geleneğinde, kitaplar, hitaplar, mektuplar, sohbetler, vaazlar, dualar, niyazlar hep Allah'a hamdederek başlar ve yine hamdederek tamamlanır. Yüce Allah'ın kullarına öğrettiği bu yöntemi hem Sevgili Resûlü hem de Müslümanlar hep uygulaya gelmişlerdir. Büyük müfessirimiz merhum Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı kıymetli tefsirinin başına yazdığı şu veciz niyazlar bunun en güzel örneklerinden sadece biridir: "İlâhî! Hamdini sözüme sertâc ettim, zikrini kalbime mi'râc ettim, kitabını kendime minhâc ettim..."

Hamdetmek, müminin ayrıcalıklı bir vasfıdır. Esas olan, nimetleri veren Allah'a sadece varlık zamanında değil, sıkıntıda, darlıkta ve yoklukta da hamdedebilmektir. Nitekim *"(Kıyamet gününde) cennete ilk çağrılacak olanlar, bolluk zamanında olduğu gibi darlık zamanında da Allah'a hamdedenlerdir."*[35] buyuran Peygamber Efendimiz, müminin varlıkta şükrederek, darlıkta ise sabrederek kazançlı çıkacağını belirtir.[36]

Bilinçli bir kul, şükür ve hamdederken, yaptığı her işi Allah sayesinde yaptığını hatırlar, elde ettiği nimete karşılık olarak O'na teşekkür eder, böylece her durumda Allah'ın yüceliğini itiraf ederek daima O'ndan yardım talep eder.

Hamd ve şükür, kulluğu ve Yaratan'ın varlığını hissetmeye vesiledir. Kulun yaptığı işi Allah sayesinde yapıldığını hatırlama, O'nun ismini zikrederek ikram sahibine teşekkür etmedir. Bundan dolayı yapılan her iyi, hayırlı ve meşru işe *"Elhamdülillâh"* diyerek başlanmalı, nihayetinde iyi işi nasip edip ve kötü bir sonuçtan koruduğu için Allah Teâlâ'ya tekrar hamd ve şükür edilmelidir. İnsan kendini bu haslete alıştırmalı, karşılaştığı acı

[33] M534 Müslim, Tahâret, 1.
[34] M6842 Müslim, Zikir, 28; T3466 Tirmizî, Deavât, 59.
[35] NM1851 Hâkim, *Müstedrek*, II, 706 (1/503).
[36] M7500 Müslim, Zühd, 64.

tatlı her şeyden dolayı Allah'a hamdi terk etmemelidir. Çünkü bu, insan olmanın ve kulluğun bir gereğidir.

Yüce Allah Sevgili Peygamberinin şahsında bizlere, *"Rabbini hamd ile an, secde edenlerden ol ve ölüm gelinceye kadar Rabbine kulluk et."*[37] buyurmakta ve bizlere şöyle hamdetmeyi öğretmektedir: *"Hidayetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi biz doğru yolu bulamazdık."*[38]

[37] Hicr, 15/98-99.
[38] A'râf, 7/43.

SALVELE
YÜCE RESÛL'E SALÂT ve SELÂM

حَدَّثَنَا الْحَكَمُ قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ أَبِي لَيْلَى قَالَ: لَقِيَنِي كَعْبُ بْنُ عُجْرَةَ فَقَالَ: أَلَا أُهْدِي لَكَ هَدِيَّةً؟ إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ خَرَجَ عَلَيْنَا فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَدْ عَلِمْنَا كَيْفَ نُسَلِّمُ عَلَيْكَ، فَكَيْفَ نُصَلِّي عَلَيْكَ؟ قَالَ: "قُولُوا اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ. اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ."

Hakem'in işitip bize naklettiğine göre,
Abdurrahman b. Ebû Leylâ şöyle demiştir:
"Kâ'b b. Ucre, benimle karşılaşınca, 'Sana bir hediye vereyim mi?' dedi (ve şöyle devam etti): 'Bir gün Peygamber (sav) yanımıza geldi. Biz, 'Ey Allah'ın Resûlü! Sana nasıl selâm vereceğimizi öğrendik. Peki, sana nasıl salavât getireceğiz?' dedik. Allah Resûlü de şöyle buyurdu: *'Allah'ım! Muhammed'e ve Muhammed ailesine, tıpkı İbrâhim ailesine rahmet eylediğin gibi rahmet et. Şüphesiz sen, övgüye en lâyık ve şanı en yüce olansın. Allah'ım! Muhammed'e ve Muhammed ailesine, tıpkı İbrâhim ailesine bereket ihsan ettiğin gibi bereket ihsan eyle! Şüphesiz sen övgüye en lâyık ve şanı en yüce olansın.'* deyin."

(B6357 Buhârî, Deavât, 32; M908 Müslim, Salât, 66)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "أَوْلَى النَّاسِ بِى يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَكْثَرُهُمْ عَلَىَّ صَلاَةً."

عَنْ عَلِىٍّ بْنِ أَبِى طَالِبٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "الْبَخِيلُ الَّذِى مَنْ ذُكِرْتُ عِنْدَهُ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيَّ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "لاَ تَجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قُبُورًا وَلاَ تَجْعَلُوا قَبْرِى عِيدًا وَصَلُّوا عَلَيَّ فَإِنَّ صَلاَتَكُمْ تَبْلُغُنِى حَيْثُ كُنْتُمْ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"مَنْ صَلَّى عَلَيَّ وَاحِدَةً صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَشْرًا."

Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet günü insanların bana en yakını, bana en çok salavât getirendir."*

(T484 Tirmizî, Vitr, 21)

Ali b. Ebû Tâlib'in naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Cimri, yanında anıldığım hâlde bana salavât getirmeyen kimsedir."*

(T3546 Tirmizî, Deavât, 100)

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Evlerinizi kabirlere çevirmeyin. Benim kabrimi de bayram yeri hâline getirmeyin. Bana salavât getirin. Çünkü nerede olursanız olun, salavâtınız bana ulaşır."*

(D2042 Ebû Dâvûd, Menâsik, 96, 97)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Bana bir kez salavât getirene Allah on kez salavât getirir (rahmet eyler)."*

(M912 Müslim, Salât, 70)

Bir gün Resûlullah (sav) ashâbı ile birlikte Mescid-i Nebevî'de otururken içeri bir adam girdi. Hadislerde adı belirtilmeyen bu zât yalnız başına namaz kıldıktan sonra *"Allahümmağfir lî verhamnî* (Allah'ım, beni bağışla ve bana merhamet eyle!)" diye dua etmeye başladı.[1] Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Bu adam acele etti."* buyurdu. Sonra adamı yanına çağırdı. Ona veya yanında oturan ashâbına şöyle buyurdu: *"Biriniz dua edeceği zaman önce Yüce Rabbine hamd ve senâ etmekle başlasın, sonra Peygamber'e salât getirsin. Daha sonra da dilediği şekilde dua etsin."*[2] Bu tavsiyelerden sonra, dua âdâbına uyarak Allah'a şükredip O'nu yücelten, Hz. Peygamber'e salavât getiren başka bir sahâbîyi gördü. Onun bu hâlini takdir ederek, *"Dua et kabul edilir, iste verilir."* buyurdu.[3] Çünkü her işin olduğu gibi duanın da bir âdâbı ve usulü vardı. Kişi, evvela kendisinden bir şey isteyeceği ve yardımını niyaz edeceği Allah'a saygısını sunmalı, O'na lâyık olduğu şekilde hamd ü senâ etmeli, O'nun huzurunda kendisine şefaat edecek olan Hz. Peygamber'e salât ü selâm getirmeliydi.

Bu iki hadiste, dua esnasında Allah'a hamdetmenin ve Resûlü'ne salavât getirmenin altı çizilmektedir. Dua, rahmet ve mağfiret anlamına gelen "salât" ile esenlik ve barış anlamındaki "selâm" kelimelerinden oluşan "salât ü selâm", "salavât getirme" yahut kısaca "salvele" tabiriyle ifade edilir. Değişik lafız ve mânâlarla gelen salavât çeşitleri içerisinde, kültürümüzde en yaygın olanları "aleyhi's-selâm" "aleyhi's-salâtü ve's-selâm" veya "sallallâhu aleyhi ve sellem" cümleleridir. Peygamber Efendimize bu tür ifadelerle salavât getirmek, ona olan bağlılığı teyit etme, ona karşı en derin sevgi ve hürmeti arz etme anlamına gelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın müminlere salavâtından bahsedilmektedir.[4] Aynı şekilde Resûlullah'ın salavâtından da söz edilmekte[5] ve ondan müminlere salât getirmesi istenmektedir.[6] Bir başka âyette ise *"Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât getirin ve tam bir teslimiyetle selâm verin."*[7] buyrulmaktadır.

[1] T3476 Tirmizî, Deavât, 64.
[2] D1481 Ebû Dâvûd, Vitr, 23; T3477 Tirmizî, Deavât, 64.
[3] N1285 Nesâî, Sehiv, 48.
[4] Bakara 2/157; Ahzâb 33/43.
[5] Tevbe, 9/99.
[6] Tevbe, 9/103.
[7] Ahzâb, 33/56.

Geleneksel yoruma göre, salavât Allah'tan rahmet, meleklerden istiğfar ve müminlerden dua demektir. Biraz daha açacak olursak, Allah'ın Peygamberine salât getirmesi, onu övme, tebrik etme, arındırma, destekleme, rahmet ve mağfiret etme; meleklerin salât getirmesi, dua ve istiğfar dileme; müminlerin salavât getirmeleri ise dua etme, sevme, tebrik etme, onun için rahmet, bereket ve merhamet dileme anlamlarına gelmektedir.[8]

Kur'an âyetlerinde açıkça belirtildiği gibi, Hz. Peygamber, ümmetine çok düşkün, son derece şefkatli ve merhametlidir.[9] Onun duası, müminler için sükûnet ve huzur kaynağıdır.[10] Zira insanların hidayet bulması için kendini harap edecek kadar çalışıp çabalayan Allah Resûlü[11] müminlere kendi canlarından daha yakındır.[12]

Rahmet Elçisi, hayatı boyunca aile bireyleri olarak gördüğü müminleri korumak için çaba göstermiş, tehlikelere karşı kol kanat germiş, hatta olabilecek bazı fitnelere de işaret etmiştir.[13] Gece ateş yakan kimsenin ateşe üşüşen böceklerle kelebekleri kurtarmaya çalıştığı gibi, cehenneme gitmemeleri için âdeta kuşaklarından tutup ümmetini engellemeye çalışmış,[14] onlar için rahmet, huzur ve bereket kaynağı olan duasını esirgememiştir.[15] Hesabın verileceği, o zorlu mahşer gününde de Yüce Mevlâ'nın huzurunda secdeye kapanıp yalvaracağını, kendisine ne istediği sorulunca da, *"Yâ Rabbi, ümmetim, ümmetim!"* diyerek inananların affını dileyeceğini belirtmiştir.[16]

Kendisini zaman, mekân, renk ve kültür farkı gözetmeksizin iman eden her müminin dünya ve âhiretteki en yakını olarak tanıtmış,[17] gerçek velisinin ancak Allah ve salih müminler olduğunu[18] ifade etmiştir. Resûl-i Kibriyâ bu şekilde bütün müminlerle irsî akrabalığın ötesinde, tarifi zihinleri zorlayan bambaşka bir yakınlık; rahmet, bereket ve iman yakınlığı kurmuştur. Kutlu Nebî'ye inananların da onun velâyet ve yakınlığını kabul etmeleri, sevgi ve saygı göstermeleri mümin olmanın bir gereği olmuştur.[19] Hz. Peygamber'in Müslümanlar için güzel bir örnek, onların önünde aydınlatıcı bir kandil olduğunu haber veren Allah Teâlâ[20] müminlerden ona salât ü selâm getirmelerini istemiştir.[21]

Hayatlarını Hz. Peygamber'in öğretileri ile şekillendiren, ona bağlılıklarını, saygı ve hürmetlerini her vesileyle gösteren sahâbîler, bunun ötesini de talep etmişlerdi. Sevgilerini, saygılarını sürekli ifade edebilecekleri, gönüllerinde yakınlık hissi uyandıracak ve her an Allah Resûlü ile duygusal bir iletişim kurmalarına imkân sağlayacak bir vasıta arıyorlardı. Birçok konuda danıştıkları, görüş aldıkları Hz. Resûl'e bunun nasıl olacağını da sormuşlardı.

[8] RM12 İsfehânî, *Müfredât*, s. 870-871; LA28/2489 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XXVIII, 2489.
[9] Tevbe, 9/128.
[10] Tevbe, 9/103.
[11] Kehf, 18/6.
[12] Ahzâb, 33/6.
[13] B7081 Buhârî, Fiten, 9.
[14] M5955 Müslim, Fedâil, 17; B6483 Buhârî, Rikâk, 26.
[15] B1006 Buhârî, İstiskâ, 2; D2606 Ebû Dâvûd, Cihâd, 78.
[16] B7510 Buhârî, Tevhîd, 36; M479 Müslim, Îmân, 326.
[17] B4781 Buhârî, Tefsîr, (Ahzâb) 1.
[18] B5990 Buhârî, Edeb, 14; M519 Müslim, Îmân, 366.
[19] B15 Buhârî, Îmân, 8.
[20] Ahzâb, 33/21, 45-46.
[21] Ahzâb, 33/56.

Nitekim Ebû Mes'ûd el-Ensârî adıyla bilinen Ukbe b. Amr anlatıyor: "Bir gün Sa'd b. Ubâde'nin meclisinde otururken, Allah Resûlü yanımıza geldi. Beşîr b. Sa'd ona, 'Allah Teâlâ sana salât ü selâm getirmemizi emir buyurdu. Peki, sana nasıl salavât getireceğiz ey Allah'ın Resûlü?' diye sordu. Resûlullah bir süre sustu. Öyle ki bizler, 'Keşke Beşîr bu soruyu sormasaydı!' diye düşündük. Bir müddet sonra Resûlullah (sav), *'Allâhümme salli alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed, kemâ salleyte alâ âli İbrâhîm. Ve bârik alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed, kemâ bârekte alâ âli İbrâhîm. İnneke hamîdün mecîd. (Allah'ım! Muhammed'e ve Muhammed ailesine, tıpkı İbrâhim ailesine rahmet eylediğin gibi rahmet et. Allah'ım! Muhammed'e ve Muhammed ailesine, tıpkı İbrâhim ailesine bereket ihsan ettiğin gibi bereket ihsan eyle! Şüphesiz sen övgüye en lâyık ve şanı en yüce olansın.) deyin. Selâm da, bildiğiniz gibidir.'* buyurdu."[22]

Hakkında hac esnasında başını tıraş ettirmek zorunda kaldığından dolayı fidye âyeti inen Kâ'b b. Ucre de[23] Allah Resûlü'nden öğrendiği salât ü selâm getirme şeklini bir hediye olarak tanımlamış ve bu güzel hediyeyi benzer lafızlarla arkadaşlarına aktarmıştır.[24] Bunun yanında Peygamber Efendimizin *"Allah'ım, İbrâhim ailesine rahmet ettiğin gibi, Muhammed'e, onun eşlerine ve neslinden gelenlere de rahmet et. Ve İbrâhim ailesini mübarek kıldığın gibi Muhammed'i, onun eşlerini ve neslinden gelenleri de mübarek kıl. Şüphesiz sen, övgüye en lâyık ve şanı en yüce olansın."* şeklinde salât ü selâm getirilmesini tavsiye ettiği de rivayet edilmiştir.[25]

Hz. Peygamber, ashâbına salavât getirme şekillerini öğrettiği gibi nerelerde ve nasıl salavât getireceklerini de öğretmiştir. Özellikle ibadetlerin en faziletlisi olan namazın[26] sonunda tahiyyâtın ardından salât ü selâm getirilmesini istemiştir. Allah Resûlü, *"Müezzini duyduğunuz zaman onun söylediklerini siz de söyleyin. Sonra bana salavât getirin. Çünkü kim bana bir kere salavât getirirse Allah ona on defa salavât getirir (merhamet eder). Sonra benim için Allah'tan 'vesile' isteyin. Çünkü vesile cennette öyle bir derecedir ki Allah'ın kulları arasından sadece bir kimseye nasip olur. Umarım ki o ben olurum. Benim için vesile dileyen kimseye şefaatim vacip olur."*[27] buyurmuştur. Yine mescide girerken ve çıkarken salavât getirerek, *"Rabbim günahlarımı bağışla, bana rahmet kapılarını aç."*[28] diye dua etmiş, böylece ümmetine örnek olmuştur. Hz. Peygamber cuma günlerinden söz ederken, *"...O günde bana çok salavât getirin, çünkü sizin salavâtınız bana arz olunur."*[29] buyurmuştur.

Peygamber Efendimizin tavsiyelerine uyan sahâbenin birçok münasebette ona salavât getirdikleri bilinmektedir. Abdullah b. Ömer Resûlu-

[22] M907 Müslim, Salât, 65; B6357 Buhârî, Deavât, 32.
[23] Bakara, 2/196.
[24] M908 Müslim, Salât, 66.
[25] M911 Müslim, Salât, 69.
[26] M252 Müslim, Îmân, 137.
[27] M849 Müslim, Salât, 11.
[28] T314 Tirmizî, Salât, 117; HM26948 İbn Hanbel, VI, 283.
[29] D1047 Ebû Dâvûd, Salât, 200, 201; İM1085 İbn Mâce, İkâmet, 79.

llah'ın (sav) kabri başında durmuş, salavât getirmiş, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e de dua etmişti.[30] Hz. Ömer Safâ ve Merve arasında sa'y yapılırken salavât getirilmesini istemişti.[31] Hz. Ali hutbeye Allah'a hamd ü senâ ve Resûlullah'a salavât ile başlar,[32] Ebû Hüreyre de cenaze namazında salât ü selâm getirirdi.[33]

Salât ü selâm getiren kişi Hz. Peygamber'i andığı gibi Allah'ı da hatırlar, kendilerine böyle yüce bir Peygamber gönderdiği için O'na şükreder. Bu şekilde Allah'ın emrini yerine getirerek Allah ve Resûlü ile iletişim hâlinde olur. Onları hatırlamanın mutluluğunu yaşar. Resûlullah (sav), *"Bana salât ve selâm getirin. Çünkü bu sizin için bir arınmadır."*[34] buyururken de salât ü selâmın bir arınma vesilesi olduğuna işaret etmişti. Bu şekilde zekâtı verilen malın temizlenip arındığı gibi Allah'ı ve Resûlü'nü anan, zikreden kişinin de günahlardan temizlenme imkânı bulacağını belirtiyordu.

Hz. Peygamber'e salavât getirmek, bir bakıma ona şükran borcumuzu yerine getirmek anlamına da gelir. Çünkü o, insanların hidayete erişmeleri için büyük çaba sarf etmiş ve sahâbeden itibaren tüm müminler ondan öğrendikleriyle bu bahtiyarlığa erişmiştir. Bu yüzdendir ki müminler, salavât getirirken Kutlu Nebî'nin ümmeti olduğunun farkında olurlar. Ona bağlı olmaktan, ona bağlılıklarını ve şükranlarını sunmaktan büyük haz ve mutluluk duyarlar.

Salavât getirmek, Allah Resûlü'ne duyulan sevginin ilânı, ona ve sünnetine bağlılığın bir göstergesidir. Sözlü ifadeler destek olma, bağlılığı anlatma veya sevgiyi ifade etmenin en önemli araçlarındandır. Ancak Resûlullah'a bağlanma, ona destek olma sadece sözlü ifadelere indirgenemez. Hz. Peygamber'in insanlara getirdiği mesaj gönüllere hitap ettiği gibi hayata, hayatın pratiğine de yönelikti. Onunla birlikte yaşayanlar fiilleri ve uygulamaları ile bunu yeterli bir şekilde yaptıktan sonra nasıl salavât getireceklerini sormuşlardı. Dolayısıyla salât ve selâmı sadece lafızlara hasretmek, bu şekilde uygulamak Hz. Peygamber'in ona yüklediği mânâyı ifade etmeye yetmez. Dil ile Allah Resûlü'ne salavât okumanın yanı sıra onun getirdiği vahyi desteklemek ve hayat boyunca yaşanır kılmak gerekir.

"Kıyamet günü insanların bana en yakını, bana en çok salavât getirendir."[35] hadisinden de ümmetinin kendisi ile kurduğu sıkı bağ anlaşılmalıdır. Şüphesiz onun sünnetini en çok rehber edinenler, önderliğine en iyi şekilde teslim olanlar, hayatları boyunca onun öğretilerine destek olan ve insanlara anlatmaya çalışan kişiler, ona en çok salavât getiren yani aradaki

[30] MU402 *Muvatta'*, Kasru's-salât, 22.
[31] BS9426 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 152.
[32] HM1051 İbn Hanbel, I, 127.
[33] AV8/354 Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, VIII, 354.
[34] HM8755 İbn Hanbel, II, 364.
[35] T484 Tirmizî, Vitr, 21.

iman ve gönül bağını en samimi şekilde kuranlardır. Nitekim Peygamber Efendimizin kıyamet günü için Allah ve Resûlü'nün sevgisini hazırladığını söyleyen bir sahâbîye, *"Kişi sevdiğiyle beraberdir."*[36] buyurması, ayrıca inananlara cennete girmenin öncelikli yolunun Allah'a iman olduğunu[37] hatırlatması da bu yorumu desteklemektedir. Dolayısıyla sözlü ifadesine önem verilen salavâtın pratiğe dönük, hayatı şekillendiren bir yönü olduğu da ortaya çıkmaktadır.

İnsanların Allah'ı hatırlamaları nasıl sadece tekbir getirmeye indirgenemezse, O'nun Resûlü'ne salavât getirmeleri de bilinen "salvele" kalıplarına indirgenemez. Allah lâfzını dilden düşürmemek, tekbir getirmek; söz konusu kalıplardan biriyle salavât getirmek elbette önemlidir ve önemsenmelidir. Ancak Allah ve Peygamber sevgisi sadece bu lafızlara indirgenmemelidir. Bir rivayette bir araya geldiklerinde Allah'ı zikretmeyen ve peygamberlerine salavât getirmeyenler kınanmaktadır.[38] Burada esasen Allah'ın emirlerine ve peygamberinin ahlâkına aykırı söz ve eylemlerde bulunmanın, zikir ve salavâtlarda adı anılan Allah ve Resûlü'nü rahatsız edeceği ifade edilmektedir. Toplantılara salavât getirerek başlamak elbette güzel ve övülmesi gereken bir davranış ise de asıl salavât, o toplantıların Allah Resûlü'nün tavsiye ettiği ölçülere aykırı olmamasına dikkat etmek, onun koyduğu ölçüleri düşünerek onlara uygun ve olgun davranmaktır. Aynı şekilde, *"Yanında ismim anıldığı hâlde bana salavât getirmeyen kimsenin burnu yerde sürtünsün."*[39] *"Bana salavât getirmeyi unutan (terk eden) kişi cennet yolunu kaybeder."*[40] *"Cimri, yanında anıldığım hâlde bana salavât getirmeyen kimsedir."*[41] şeklinde gelen rivayetlerde yerilen kişilerin de Hz. Peygamber'in ismi anılınca bilinçli bir şekilde salavât getirmeyenler olduğu unutulmamalıdır.

Allah Resûlü, *"Evlerinizi kabirlere çevirmeyin. Benim kabrimi de bayram yeri hâline getirmeyin. Bana salavât getirin. Çünkü nerede olursanız olun, salavâtınız bana ulaşır."*[42] hadisinde kabrinin bayramların kutlandığı kalabalık ve şenlikli mekânlara çevrilmemesi için uyarıda bulunmuş, diğer bir hadiste ise kabrinin tapınağa çevrilmemesi için dua buyurmuştur.[43] Bunun yerine kendisine salavât getirilmesini isteyen Allah Resûlü elbette sünnetine uyan ve örnek hayat tarzını benimseyerek kendisiyle gönül bağını koparmayan müminlerden hoşnut olacaktır.

Hızla gelişen ve değişen hayatın akışı içerisinde önemli bir aidiyet işareti olan salât ü selâm, insanın öz benliğine yabancılaşıp kendini kay-

[36] T2385 Tirmizî, Zühd, 50; B6168 Buhârî, Edeb, 96.
[37] M194 Müslim, Îmân, 93.
[38] T3380 Tirmizî, Deavât, 8.
[39] T3545 Tirmizî, Deavât, 100.
[40] İM908 İbn Mâce, İkâmet, 25.
[41] T3546 Tirmizî, Deavât, 100.
[42] D2042 Ebû Dâvûd, Menâsik, 96, 97.
[43] MU419 *Muvatta'*, Kasru's-salât, 24.

betmesine engel olur. Rabbü'l-âlemîn'in ve kutlu Elçi'nin mesajına yönelmesine yardımcı olur. Onun için Hz. Peygamber, *"Bana salât getirin, dua etmeye gayret gösterin ve 'Allâhümme salli alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed' deyin."* buyurmuştur.[44] Peygamber Efendimiz tıpkı Allah'a hamdedip O'nu tesbih edene on misli sevap verileceğini belirttiği gibi[45] *"Bana bir kez salavât getirene Allah on kez salavât getirir (rahmet eyler)."* buyurmuştur.[46]

Sonuç olarak salavât, Allah Resûlü'ne karşı görevlerin hatırlanması için bir fırsat olduğu gibi âhirette onun şefaatini kazanmaya da bir vesiledir. Allah, risâlet görevini en iyi şekilde yerine getirdiği için Resûlü'ne övgü, tazim, lütuf ve ihsanda bulunmak için salât getirir. Melekler ona rahmet dilemek, onun şanını yüceltmek ve Allah'tan ona olan nimetini artırması için niyazda bulunmak üzere salavât getirirler. Müminler ise Son Peygamber'e sevgi ve bağlılıklarını arz etmek, ona saygı ve hürmetlerini ifade etmek ve kendisini model olarak benimsediklerini beyan etmek üzere salavât getirirler:

"es-Salâtü ve's-selâmü aleyke yâ Resûlallâh,
es-Salâtü ve's-selâmü aleyke yâ Nebiyyallâh
es-Salâtü ve's-selâmü aleyke yâ Habîballâh..."

[44] N1293 Nesâî, Sehiv, 52.
[45] T3470 Tirmizî, Deavât, 60.
[46] M912 Müslim, Salât, 70.

I. BÖLÜM

ALLAH, ÂLEM, İNSAN ve DİN

ALLAH
ÂLEMLERİN RABBİ

عَنْ أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ قَالُوا لِلنَّبِيِّ ﷺ :
يَا مُحَمَّدُ انْسُبْ لَنَا رَبَّكَ. فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى "قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ
لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ."

Übey b. Kâ'b'ın naklettiğine göre; müşrikler
Hz. Peygamber'e (sav), "Yâ Muhammed! Rabbini bize tanıt." dediler.
Bunun üzerine Allah Tebâreke ve Teâlâ İhlâs sûresini indirdi:
"De ki, O Allah tektir, Allah Samed'dir. (O hiçbir şeye muhtaç değildir ama bütün varlıklar O'na muhtaçtır.) O, doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir."

(HM21538 İbn Hanbel, V, 133)

عَنِ ابْنِ عُمَرَ... أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَقُولُ إِذَا أَخَذَ مَضْجَعَهُ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى كَفَانِى وَآوَانِى وَأَطْعَمَنِى وَسَقَانِى وَالَّذِى مَنَّ عَلَىَّ فَأَفْضَلَ وَالَّذِى أَعْطَانِى فَأَجْزَلَ. الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ. اللَّهُمَّ! رَبَّ كُلِّ شَيْءٍ وَمَلِيكَهُ وَإِلٰهَ كُلِّ شَيْءٍ أَعُوذُ بِكَ مِنَ النَّارِ."

عَنْ أَبِى مُوسَى قَالَ: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ ﷺ فِى سَفَرٍ فَكُنَّا إِذَا عَلَوْنَا كَبَّرْنَا فَقَالَ: "ارْبَعُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ فَإِنَّكُمْ لاَ تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلاَ غَائِبًا، تَدْعُونَ سَمِيعًا بَصِيرًا قَرِيبًا."

عَنْ أَبِى مَسْعُودٍ [الأَنْصَارِيِّ] قَالَ: كُنْتُ أَضْرِبُ مَمْلُوكًا لِى فَسَمِعْتُ قَائِلاً مِنْ خَلْفِى يَقُولُ: اعْلَمْ أَبَا مَسْعُودٍ اعْلَمْ أَبَا مَسْعُودٍ فَالْتَفَتُّ فَإِذَا أَنَا بِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: "اللَّهُ أَقْدَرُ عَلَيْكَ مِنْكَ عَلَيْهِ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ رضي الله عنه قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَأْمُرُنَا إِذَا أَخَذَ أَحَدُنَا مَضْجَعَهُ أَنْ يَقُولَ: "اللَّهُمَّ رَبَّ السَّمَوَاتِ وَرَبَّ الْأَرَضِينَ وَرَبَّنَا وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى وَمُنْزِلَ التَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ كُلِّ ذِى شَرٍّ أَنْتَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهِ أَنْتَ الْأَوَّلُ فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الآخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ وَالظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ وَالْبَاطِنُ فَلَيْسَ دُونَكَ شَيْءٌ."

İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) yatağına yattığı zaman şöyle dua ederdi. *"Bana yeten, beni barındıran, beni yediren ve içiren, bana iyilik edip (iyiliğini) arttıran, bana nimet verip (nimetini) bollaştıran Allah'a hamdolsun. Her hâl ve durumda Allah'a hamdolsun. Her şeyin Rabbi, hükümdarı ve ilâhı olan Allah'ım! Cehennemden sana sığınırım."*

(D5058 Ebû Dâvûd, Edeb, 97, 98)

Ebû Musa (el-Eş'arî) anlatıyor: Bir yolculuk esnasında Hz. Peygamber (sav) ile beraberdik. Her bir tepeye çıktığımızda (yüksek sesle) tekbir getiriyorduk. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *"Kendinize gelin! Siz sağır olan ve burada bulunmayan birisine seslenmiyorsunuz. (Bilakis) Her şeyi işiten, gören ve çok yakın olan Allah'a sesleniyorsunuz."*

(B7386 Buhârî, Tevhîd, 9)

Ebû Mes'ûd (el-Ensârî) anlatıyor: Bir gün kölemi dövüyordum ki arkamdan birisi şöyle seslendi: *"Şunu iyi bil Ebû Mes'ûd!"* Bir de döndüm baktım ki Resûlullah (sav) bana şöyle söylüyor: *"Şunu iyi bil Ebû Mes'ûd! Allah'ın sana karşı gücü, senin bu köleye karşı olan güç ve kuvvetinden çok daha fazladır."*

(T1948 Tirmizî, Birr, 30)

Ebû Hüreyre (ra) anlatıyor: Resûlullah (sav), herhangi birimiz yatağına yattığında şöyle dua etmesini bize emrederdi. *"Allah'ım! Göklerin ve yerlerin Rabbi! Rabbimiz, her şeyin Rabbi! Tane ve çekirdeği çatlatıp yaran! Tevrat, İncil ve Kur'an'ı indiren! Her türlü kötülük sahibinin şerrinden sana sığınırım. Onu perçeminden tutan (kudreti altında bulunduran) sensin. Sen Evvel'sin, senden önce hiçbir şey yoktur. Sen Âhir'sin, senden sonra da hiçbir şey olmayacaktır. Zâhir (varlığı delillerle apaçık olan) sensin, varlığı seninkinden daha aşikâr hiçbir şey yoktur. Bâtın (mahiyeti idrak edilemeyen, zâtı insanlar için gizli olan) sensin. Senin mahiyetinden daha gizli olan hiçbir şey yoktur."*

(T3400 Tirmizî, Deavât, 19; M6889 Müslim, Zikir, 61)

İnsanoğlu kendisini yoktan var eden ve kendisine sayısız nimet bahşeden Yüce Yaratıcı'nın zâtını ve mahiyetini hep merak etmiş; âyetleriyle, eserleriyle ve sıfatlarıyla bütün varlık âlemini kuşattığı hâlde O'nun zâtı ve mahiyeti hakkında daha fazla bilgi edinmeye çalışmıştır. Bu nedenle de Allah Teâlâ hakkında çeşitli sorular üretmiştir. Birtakım tereddütlere yol açan bu tip soruların insan zihnine takılacağını bilen Sevgili Peygamberimiz, bu konuda ashâbını uyarmış ve böylesi sorulara muhatap olduklarında, *"Allah birdir, hiçbir şeye muhtaç değildir, fakat her şey O'na muhtaçtır, O doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun bir dengi de yoktur."* demelerini istemiş, sonra da bu sorularla zihinlerini meşgul eden şeytandan, *"Eûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm"* diyerek Allah'a sığınmalarını[1] emretmiştir. Nitekim bir kişi Ebû Hüreyre'ye gelerek "Allah bizi yarattı, peki Allah'ı kim yarattı?" diye sormuş, o bu sorudan rahatsız olmuş ve "Allah tektir ve Samed'dir. O doğurmadı ve doğmadı. Hiçbir şey O'na denk değildir." açıklamasını yapmıştır.[2] Çünkü Yüce Allah yaratılan varlıklara ve insana hiçbir şekilde benzemez. O'nun eşi ve benzeri yoktur. O bir anne ve babadan doğmamış, doğurmamıştır. O, var olmak ve varlığını devam ettirebilmek için başkalarına muhtaç da değildir. Sonradan yaratılan varlıklara has olan yeme, içme, uyuma, yorulma ve üreme gibi fiiller O'nun için söz konusu değildir. Bu bağlamda Sevgili Peygamberimiz her müminde doğru bir Allah tasavvuru oluşsun diye Kur'an'da bir âyeti; Âyetü'l-kürsî'yi vird edinmemizi murad etmiştir:[3] *"Allah, O'ndan başka tanrı olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, diri, her an yaratıklarını gözetip durandır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka, ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır, onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O, yücedir, büyüktür."*[4]

Allah'ın bir tek ilâh olduğunu yani kendisinden başka ilâh olmadığını kavrayamayan Mekke müşriklerine, Hz. Ömer'in Müslüman olması çok ağır gelmişti. Bu gelişme karşısında önlem almak için topla-

[1] D4722 Ebû Dâvûd, Sünne, 18.
[2] HM9015 İbn Hanbel, II, 388.
[3] T2879 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
[4] Bakara, 2/255.

nıp, Peygamberimizin amcası Ebû Tâlib'e geldiler ve "Kardeşinin oğlu ile aramızda hüküm ver." dediler. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Peygamberimizi çağırttı ve ona, "Bunlar senin kavmindendir. Senden mutedil olmanı istiyorlar. Kavminin üstüne fazla gitme." dedi. Peygamberimiz ne istediklerini sorduğunda, onlar "Bizimle ve ilâhlarımızla uğraşmayı bırak, biz de senin ilâhını ve senin peşini bırakalım." dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz, *"Söylediğiniz takdirde Araplara hâkim olacağınız, Arap olmayanları da egemenliğiniz altına alacağınız bir sözü söyler misiniz?"* dedi. Bunu duyan Ebû Cehil, "Babana rahmet, elbette onu hatta on katını bile söyleriz." dedi. Peygamberimiz, öyleyse *"Allah'tan başka ilâh yoktur, sözünü söyleyin."* buyurdu. Müşrikler, bunu söylemekten kaçınıp oradan gitmek üzere ayağa kalktılar ve "Bu, ilâhları bir tek ilâh mı yapıyor? Bir tek ilâh, bütün mahlûkatı nasıl kuşatır (onları idare etmeye nasıl yeter)?" diye söylendiler. Bu olay üzerine şu âyet-i kerimeler nâzil oldu:[5] *"Kâfirler, kendilerine içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaştılar ve şöyle dediler: Bu, yalancı bir sihirbazdır. İlâhları bir tek ilâh mı yaptı? Gerçekten bu çok tuhaf bir şey!"*[6] Onların Allah'ın tek bir ilâh olması karşısındaki bu şaşkınlıklarına Allah (cc) şöyle mukabelede bulunur: *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki, arşın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir."*[7]

Evet, Allah ancak bir tek Tanrı'dır, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde olanlar da yerde olanlar da O'nundur.[8] O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır, her şeyi hakkıyla bilendir.[9] Ve O Allah ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. Mülkün sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır, üstündür, istediğini yaptıran, büyüklükte eşi olmayandır. Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden münezzehtir.[10] Hiçbir kimse O'na denk değildir.[11] Hiçbir varlığa hiçbir şekilde muhtaç değildir.[12] O, tüm varlıkları beslediği hâlde beslenmeye ihtiyaç hissetmez.[13] Bâkî kalacak olan yalnızca O'dur.[14] O, yücedir, uludur.[15] O, her türlü övgüye lâyık olan, şan ve şeref sahibidir.[16] O, hayat veren, sonra öldürecek olan, daha sonra da tekrar diriltecek olandır.[17] O, tektir.[18] O, her şeyi ölçü ile yapıp yönlendirendir.[19] O, yarattığı her şeyi iyi, güzel ve sağlam yapandır.[20] O, en doğru sözlü olandır.[21] O, uyumaz, zaten O'na uyumak da yakışmaz.[22] O, iyidir, güzeldir. İyiliği ve güzelliği sever. O, (isim, sıfat ve filleri itibariyle) temizdir, temizliği sever.[23]

[5] KC15/62 Kurtubî, *Tefsîr*, XV, 62.
[6] Sâd, 38/4-5.
[7] Enbiyâ, 21/ 22.
[8] Nisâ, 4/171.
[9] En'âm, 6/101.
[10] Haşr, 59/23.
[11] İhlâs, 112/4.
[12] Ankebût, 29/6.
[13] En'âm, 6/14.
[14] Rahmân, 55/26-27.
[15] Bakara, 2/255.
[16] Hûd, 11/73.
[17] Hac, 22/66.
[18] İhlâs, 112/1.
[19] A'lâ, 87/3.
[20] Secde, 32/7.
[21] Nisâ, 4/87.
[22] M445 Müslim, Îmân, 293.
[23] T2799 Tirmizî, Edeb, 41.

Âyet ve hadislerde bu şekilde anlatılan Cenâb-ı Hak, Sevgili Peygamberimiz tarafından *"Çok bağışlayan, hükmünde galip olan, yerin, göklerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi olan, mağlup edilemeyen ve daima galip olan bir tek Allah'tan başka ilâh yoktur."*[24] şeklinde tanıtılmıştır. Hz. Peygamber, Rabbine şükranlarını ifade ederken de *"Bana yeten, beni barındıran, beni yediren ve içiren, bana iyilik edip (iyiliğini) arttıran, bana nimet verip (nimetini) bollaştıran Allah'a hamdolsun. Her hâl ve durumda Allah'a hamdolsun. Her şeyin Rabbi, hükümdarı ve ilâhı olan Allah'ım! Cehennemden sana sığınırım."*[25]

"Allah'ım! Sen bütün noksanlıklardan uzaksın, tertemizsin, Cebrail ve meleklerin Rabbisin." buyurmuştur.[26]

İnsan kendisini yaratan Yüce Allah'ın sadece zâtını ve mahiyetini değil, kendisine yakın olup olmadığını, O'nu aradığında nerede bulabileceğini, O'na seslendiğinde sesini işitip işitmeyeceğini de hep merak etmiştir. Böylesi bir meraktan olsa gerek, bir gün bir bedevî Hz. Peygamber'e gelerek "Rabbimiz bize yakın mıdır; O'na gizlice mi seslenelim? Yoksa uzak mıdır; O'na bağırarak mı seslenelim?" diye sormuş,[27] bunun üzerine Cenâb-ı Zü'l-Celâl, *"Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara), ben çok yakınım. Bana dua ettiğinde ona karşılık veririm."*[28] diyerek mukabelede bulunmuştur. *"Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür."*[29] *"Biz insana şah damarından daha yakınız."*[30] âyetleriyle de Yüce Mevlâ, kullarına yakın olduğunu açıkça ifade etmiştir. Allah Resûlü de Hayber fethi dönüşünde her bir tepeyi aştıklarında yüksek sesle tekbir getiren arkadaşlarını uyarmış, *"Kendinize gelin! Siz sağır olan ve burada bulunmayan birisine seslenmiyorsunuz. (Bilakis) Her şeyi işiten, gören ve çok yakın olan Allah'a sesleniyorsunuz."*[31] buyurarak Cenâb-ı Hakk'ın insana çok yakın olduğunu hatırlatmıştır. Hz. Peygamber ayrıca, Allah'ın, kulun zannettiği/tasavvur ettiği gibi olduğunu ve dua edenin duasına mutlaka icabet edeceğini haber vermiştir.[32]

Kullarına yakın olan ve onları kuşatan Yüce Mevlâ, onların her hâlinden haberdar olduğunu, hatta gizli konuşmalarını bile bildiğini vurgulamıştır: *"Onlar, bizim onların sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmeyeceğimizi mi sanıyorlar?"*[33] *"(Habibim!) De ki: 'İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir. Göklerde ve yerde olanları da bilir."*[34] Hatta bırakın içinizden geçenleri ve yapıp ettiklerinizi bilmesini, gaybı da yalnızca Allah bilir. *"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir."*[35]

[24] NS7688 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Ta'bîr, 17.
[25] D5058 Ebû Dâvûd, Edeb, 97, 98.
[26] M1091 Müslim, Salât, 223.
[27] İT1/506 İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 506.
[28] Bakara, 2/186.
[29] Hadîd, 57/4.
[30] Kâf, 50/16.
[31] B7386 Buhârî, Tevhîd, 9.
[32] T2388 Tirmizî, Zühd, 51.
[33] Zuhruf, 43/80.
[34] Âl-i İmrân, 3/29.
[35] En'âm, 6/59.

İnsana bu derece yakın olan, hatta onun gönlünden geçirdiklerini bile hakkıyla bilen Yüce Yaratıcı'yı gerçek mânâda tanımadıkları anlaşılan ikisi Sakîf kabilesinden biri Kureyş'ten üç kişi bir gün Kâbe'nin yanı başında tartışmaya başlamışlardı. Biri, "Ne dersiniz? Allah konuştuklarımızı işitiyor mu?" diye sordu. Diğeri, "Sesli konuşursak işitir; değilse işitmez." diye karşılık verdi. Öteki de, "Açık konuştuğumuzda işitiyorsa, gizli konuştuğumuzda da mutlaka işitir." diye müdahale etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Fussilet sûresinin 22. âyetini indirdi: *"Ve siz günahları işlerken kulaklarınızın, gözlerinizin, derilerinizin aleyhinizde şahitlik edeceklerini ümit etmiyor, onlardan hiçbir şeyinizi gizlemiyordunuz ve hatta sanıyordunuz ki, yaptıklarınızın pek çoğunu Allah bile bilmez."*[36]

Her şeyi yaratan Yüce Mevlâ, mülkün de gerçek sahibidir: *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır."*[37] Mülkü dilediğine verir, dilediğinden geri alır. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltır. Her türlü iyilik O'nun katındandır.[38] Hiçbir şey O'nun mülkünü artırmadığı gibi, hiçbir şekilde eksiltmez de.[39] Nitekim Allah'ın mülkünün sınırsızlığını anlatmak isteyen son Elçisi, O'nun cömertliğine vurgu yapmış[40] ve *"Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günden beri bahşettiği nimetleri görmüyor musunuz? Şüphesiz bunca harcama O'nun elindeki nimetlerden hiçbir şey eksiltmemiştir."*[41] buyurmuştur.

Kullarına ikram etme konusunda son derece cömert olan Allah, diğer taraftan onların günah işlemelerine, haramlara yaklaşmalarına da asla rıza göstermez: *"Müminleri Allah'tan daha fazla fenalıklardan koruyan kimse yoktur. Müminlerin en büyük koruyucusu olduğu için Allah, açık gizli bütün çirkin işleri haram kılmıştır."*[42] Hiç şüphesiz haram ve helâllerin apaçık ortaya konması da[43] Allah'ın müminleri korumasının bir tezahürüdür.

O, hata yapana tevbe kapısını devamlı açık tutandır. Hatta Peygamberimizin anlattığına göre, günahkâr bir kulun pişman olarak tevbe edip kendisine yönelmesine, ıssız bir çölde devesini kaybedip daha sonra devesini tüm eşyalarıyla birlikte bulan kimsenin sevinmesinden daha çok sevinir.[44] Çünkü O, çok affeden, çok bağışlayandır.[45] Bunun içindir ki, Allah Resûlü ümmetinden şu kelimelerle dua etmelerini istemiştir: *"Allah'ım! Sen affedicisin, Kerîm'sin, affı seversin, beni affet."*[46]

Diğer taraftan tüm dertlerin devası, tüm hastalıkların şifası O'ndandır. Derde duçar olanlara deva veren, hastalıkların pençesinde boğuşanlara şifa verendir O.[47] Ayrıca boynu bükük bir kulun el açarak yaptığı duaya icabet etmemekten, kendisine açılan elleri boş çevirmekten hayâ edendir O: *"Şüp-*

[36] T3248 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 41.
[37] Nisâ, 4/131.
[38] Âl-i İmrân, 3/26.
[39] T2495 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 48.
[40] T2799 Tirmizî, Edeb, 41.
[41] B7411 Buhârî, Tevhîd, 19.
[42] B4637 Buhârî, Tefsîr, (A'raf) 1.
[43] D3329 Ebû Dâvûd, Büyû', 3.
[44] T2498 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 49.
[45] Hac, 22/60.
[46] T3513 Tirmizî, Deavât, 84.
[47] B5675 Buhârî, Merdâ, 20.

hesiz sizin hayâ ve kerem sahibi Rabbiniz, kendisine el açıp yalvaran kulunun ellerini boş çevirmekten hayâ eder.”[48] Daha da ötesi bahşettiği bütün bu lütuflar karşısında kullarının tüm azgınlıklarına, haddi aşmalarına, densizliklerine sabredendir O: *“Hiçbir kimse (kendisi hakkında) duyduğu eza verici isnad ve iftiralara Allah'tan daha sabırlı değildir. (Kâfirler ve müşrikler) Allah'a oğul isnad ederler de Allah yine de onlara afiyet ihsan edip, rızık verir.”*[49]

O, kalplere de hükmeder, kalpleri evirip çevirir. Nitekim Ümmü Seleme'ye, “Ey müminlerin annesi! Resûlullah'ın senin yanında olduğu zaman en çok yaptığı dua ne idi?” diye sorduklarında, şu duayı aktarmıştır: *“Ey kalpleri bir hâlden bir hâle çeviren Rabbim, benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.”* Ümmü Seleme anlatmaya devam ederek şöyle demiştir: Ben kendisine: “Ey Allah'ın Resûlü! Niçin bu duayı yapıyorsunuz?” diye sordum. Hz. Peygamber *“Herkesin kalbi Allah'ın parmakları arasındadır. Dilediğini düzeltir, düzgün yola koyar, dilediğini ise kalbini kaydırarak yoldan çıkarır.”* cevabını verdi ve Sonra Âl-i İmrân sûresinin 8. âyetini okudu: *“O derin kavrayış sahipleri şöyle yakarırlar: Ey Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi bu gerçeklerden bir daha saptırma, katından bize rahmet ver, şüphesiz bağışı en çok olan sensin sen.”*[50]

O, çok güçlü ve kuvvetlidir.[51] O'nun gücünün sınırı yoktur. O'nun için her şey kolaydır. *“O bir şeyi dilediği zaman ona ‘Ol!’ der ve o da oluverir.”*[52] Ebû Mes'ûd el-Ensârî (ra) şöyle anlatıyor: Bir gün kölemi dövüyordum ki arkamdan birisi şöyle seslendi: *“Şunu iyi bil Ebû Mes'ûd!”* Bir de döndüm baktım ki Resûlullah (sav) bana şöyle söylüyor: *“Şunu iyi bil Ebû Mes'ûd! Allah'ın sana karşı gücü, senin bu köleye karşı olan güç ve kuvvetinden çok daha fazladır.”*[53] Allah'ın gücüne dikkat çeken Hz. Peygamber'e bir Yahudi gelip şöyle demişti: “Yâ Muhammed! Allah gökleri bir parmağında, yer tabakalarını bir parmağında, dağları bir parmağında, bütün ağaçları bir parmağında, öbür mahlûkları da bir parmağında tutar. Sonra, ‘Melik ancak benim (bütün kâinatın hükümdarı benim).’ diye seslenir.” Bu sözü işiten Resûlullah, azı dişleri görülünceye kadar güldü. Sonra da *“Allah'ın gücünü, kadrini O'na lâyık olacak bir surette hakkıyla takdir edemediler.”*[54] âyetini okudu.[55] Dünyada gücünün ve kudretinin sınırı olmayan Allah (cc) kıyamet gününün de sahibi ve tek hâkimidir.[56] *“O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. ‘Ol!’ dediği gün her şey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.”*[57]

[48] İM3865 İbn Mâce, Dua, 13.
[49] B7378 Buhârî, Tevhîd, 3.
[50] T3522 Tirmizî, Deavât, 89.
[51] Bakara, 2/20.
[52] Yâsîn, 36/82.
[53] T1948 Tirmizî, Birr, 30.
[54] En'âm, 6/91.
[55] B7414 Buhârî, Tevhîd, 19.
[56] Fâtiha, 1/3.
[57] En'âm, 6/73.

Hz. Peygamber, din gününün sahibi olan Allah Teâlâ'nın, kıyamet gününde insanları mahşer meydanında toplayıp, *"İşte melik benim! Hani yeryüzünün melikleri nerede?"* diye hitap edeceğini bildirmiştir.[58] Bu sahneye dikkat çeken Sevgili Peygamberimiz, *"Sizden her bir kimseyle Rabbi, arada bir tercüman ve Rabbini görmesini engelleyen bir perde olmaksızın konuşacaktır."*[59] müjdesini vermiştir.

O, âdildir, adaletle hükmedendir.[60] Asla kullarına karşı zalim değildir. Hiçbir zaman zulmetmez.[61] Bunun için kötülük yapanlara yaptıkları kadar ceza verecektir.[62] Ancak kulları kendi kendilerine yazık etmişlerdir.[63] O'nun adalet terazisi hep kullarının lehine ağır basmaktadır. Bu nedenle *"Kim bir iyilik getirirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır. Kim bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, ancak yaptıkları kadar ceza görürler."*[64] buyurmaktadır.

O, kullarına karşı son derece şefkatli,[65] merhametli, merhamet edenlerin de en merhametlisidir.[66] O'nun merhameti gazabını geçmiştir.[67] O, yaptıkları yüzünden insanları hemen cezalandırmayıp, akıllarını başlarına almaları için onlara mühlet verendir. Eğer yaptıkları hata, kusur ve isyanlardan dolayı onları hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı.[68] Kullarına olan şefkat ve merhameti nedeniyle O, kulun işlediği kötülükleri, günahları, ayıpları ve kusurları örter, onları gizler.[69] Allah'ın merhameti o kadar geniş, o kadar kuşatıcıdır ki, Sevgili Peygamberimiz bu durumu şu sözleriyle açıklamıştır: *"Allah, rahmeti yüz parça yaratmış, doksan dokuzunu kendi katında tutmuş, yeryüzüne sadece bir parçasını indirmiştir. İşte bütün mahlûkat bu bir parça merhametle birbirlerine acırlar. Bir hayvan bile (bu bir parçacık rahmetin eseri olarak yavrusunu emzirirken) üzerine basarım endişesiyle ayağını kaldırır."*[70]

O'nun azabı, hak edenler için çok şiddetli, cezalandırması çok çetindir.[71] Buna dikkat çekmek için Yüce Mevlâ şu ifadeleri kullanmıştır: *"Onu (Allah'ın azabını) gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutur, her gebe kadın çocuğunu düşürür. İnsanları da sarhoş bir hâlde görürsün. Oysa onlar sarhoş değillerdir. Fakat Allah'ın azabı çok dehşetlidir."*[72]

Hiçbir insan dünyada O'nu görmeye muktedir değildir. Nitekim Yüce Mevlâ bu gerçeği ifade etmek için *"Gözler O'nu göremez, hâlbuki O, gözleri görür."*[73] buyurmuştur. Müminlerin annesi Hz. Âişe "Her kim, 'Muhammed dünya gözüyle Rabbini gördü.' derse en büyük yalanı söylemiş olur."[74] diyerek Hz. Peygamber'in bile dünyada Rabbini görme konusunda diğer

[58] B7382 Buhârî, Tevhîd, 6.
[59] B7443 Buhârî, Tevhîd, 24.
[60] Mü'min, 40/20.
[61] Âl-i İmrân, 3/108.
[62] Mü'min, 40/40.
[63] Âl-i İmrân, 3/117.
[64] Kasas, 28/84.
[65] Bakara, 2/207.
[66] Yûsuf, 12/64.
[67] T3543 Tirmizî, Deavât, 99.
[68] Fâtır, 35/45.
[69] N407 Nesâî, Gusül, 7.
[70] M6972 Müslim, Tevbe, 17.
[71] Mâide, 5/98.
[72] Hac, 22/2.
[73] En'âm, 6/103.
[74] B3234 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 7.

insanlardan farklı olmadığını belirtmiştir. Nitekim Hz. Musa (as) Rabbini görmek istemiş ancak buna gücü yetmemiştir. O sahneyi Yüce Mevlâ şu şekilde tasvir etmektedir: *"Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca, 'Rabbim! Bana (kendini) göster, seni göreyim.' dedi. (Rabbi) 'Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!' buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki, 'Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim.'"*[75]

Dünya gözüyle insanların asla göremeyeceği Yüce Allah'ı, inananlar en büyük mükâfat olarak âhirette göreceklerdir. Bunu merak eden bir grup sahâbe Resûlullah'a gelerek, "Ey Allah'ın Resûlü, biz kıyamet gününde Rabbimizi görebilecek miyiz?" diye sormuşlardı. Resûlullah, *"Siz on dördüncü gecede ayı görmek için itişip kakışarak birbirinize zahmet verir misiniz?"* diye sorduğunda sahâbîler: "Hayır Yâ Resûlallah" diye karşılık vermişlerdi. *"Siz güneşin önünde hiçbir bulut yokken onu görme hususunda birbirinize sıkıntı verir misiniz?"* dediğinde, "Hayır, Yâ Resûlallah!" demişlerdi. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Siz (cennette) Rabbinizi, işte böyle göreceksiniz."* buyurdu.[76]

Rabbimiz tektir. O'nun eşi ve benzeri yoktur. O doğmamış ve doğrulmamıştır. O hiçbir varlığa muhtaç olmadığı hâlde bütün varlıklar O'na muhtaçtır. O'nun varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. O, zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde sonradan yarattığı varlıklara benzemez. Bütün noksan sıfatlardan münezzeh/uzak, bütün kemal sıfatlara sahiptir. O, kullarına karşı çok merhametli, çok şefkatlidir. O, kullarına çok yakın olan, kendisine yakarışta bulunanın feryadını işiten, kendisinden isteği olanın dileğini yerine getirendir. O, kullarına karşı çok cömerttir. Tüm hatalarına karşı kullarını affeden, onların tevbelerini kabul edendir. Kâinatta olup biten her şey O'nun dilemesiyledir. O, bir şeyin olmasını dilediğinde sadece "Ol!" der, o da oluverir. O'nun izni olmaksızın ağaçtaki kuru bir yaprak bile düşmez. Yerde ve göklerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun gücü her şeye yeter. Gören, gözeten, duyan, işiten, acıyan, seven O'dur.

Bu bağlamda Sevgili Peygamberimiz müminin bilincinde oluşturmak istediği Allah tasavvurunu her müminin yatacağı zaman okumasını tavsiye ettiği şu dua ile açık bir şekilde ortaya koymaktadır: *"Allah'ım! Göklerin ve yerlerin Rabbi! Rabbimiz, her şeyin Rabbi! Tane ve çekirdeği çatlatıp yaran! Tevrat, İncil ve Kur'an'ı indiren! Her türlü kötülük sahibinin şerrinden sana sığınırım. Onu perçeminden tutan (kudreti altında bulunduran) sensin. Sen*

[75] A'râf, 7/143.
[76] M451 Müslim, Îmân, 299.

Evvel'sin, senden önce hiçbir şey yoktur. Sen Âhir'sin, senden sonra da hiçbir şey olmayacaktır. Zâhir (varlığı delillerle apaçık olan) sensin, varlığı seninkinden daha aşikâr hiçbir şey yoktur. Bâtın (mahiyeti idrak edilemeyen, zâtı insanlar için gizli olan) sensin. Senin mahiyetinden daha gizli olan hiçbir şey yoktur."[77]

[77] T3400 Tirmizî, Deavât, 19; M6889 Müslim, Zikir, 61.

ALLAH'IN İSİM ve SIFATLARI
EN GÜZEL İSİMLER O'NUN

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ
"يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِى بِى وَأَنَا مَعَهُ حِينَ يَذْكُرُنِى، إِنْ ذَكَرَنِى فِى
نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِى نَفْسِى، وَإِنْ ذَكَرَنِى فِى مَلَإٍ ذَكَرْتُهُ فِى مَلَإٍ هُمْ خَيْرٌ مِنْهُمْ، وَإِنْ تَقَرَّبَ
مِنِّى شِبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا، وَإِنْ تَقَرَّبَ إِلَىَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا، وَإِنْ أَتَانِى يَمْشِى
أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً."

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "*Yüce Allah buyuruyor ki: Kulum beni nasıl düşünüyorsa ben öyleyim. O beni anarken ben onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendim anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak giderim.*"

(M6805 Müslim, Zikir, 2)

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ ﷺ أنَّ رَسُولَ اللَّه ﷺ قَالَ:

"إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةً إلا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ...

"إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ..."

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً غَيْرَ وَاحِدَة مَنْ أَحْصَاهَا دَخلَ الْجَنَّةَ. هُوَ اللَّهُ الَّذِى لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ الْغَفَّارُ الْقَهَّارُ الْوَهَّابُ الرَّزَّاقُ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الْخَافِضُ الرَّافِعُ الْمُعِزُّ الْمُذِلُّ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الْحَكَمُ الْعَدْلُ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ الْحَلِيمُ الْعَظِيمُ الْغَفُورُ الشَّكُورُ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ الْحَفِيظُ الْمُقِيتُ الْحَسِيبُ الْجَلِيلُ الْكَرِيمُ الرَّقِيبُ الْمُجِيبُ الْوَاسِعُ الْحَكِيمُ الْوَدُودُ الْمَجِيدُ الْبَاعِثُ الشَّهِيدُ الْحَقُّ الْوَكِيلُ الْقَوِيُّ الْمَتِينُ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ الْمُحْصِى الْمُبْدِئُ الْمُعِيدُ الْمُحْيِى الْمُمِيتُ الْحَيُّ الْقَيُّومُ الْوَاجِدُ الْمَاجِدُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ الْقَادِرُ الْمُقْتَدِرُ الْمُقَدِّمُ الْمُؤَخِّرُ الْأَوَّلُ الْآخِرُ الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ الْوَالِى الْمُتَعَالِى الْبَرُّ التَّوَّابُ الْمُنْتَقِمُ الْعَفُوُّ الرَّءُوفُ مَالِكُ الْمُلْكِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الْمُقْسِطُ الْجَامِعُ الْغَنِيُّ الْمُغْنِى الْمَانِعُ الضَّارُّ النَّافِعُ النُّورُ الْهَادِى الْبَدِيعُ الْبَاقِى الْوَارِثُ الرَّشِيدُ الصَّبُورُ."

Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın, yüzden bir eksik, doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri (öğrenip gereğiyle amel ederek) sayarsa cennete girer."*

(B2736 Buhârî, Şürût, 18)

Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Muhakkak ki Allah güzeldir, güzelliği sever..."*

(M265 Müslim, Îmân, 147)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın, yüzden bir eksik, doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri (öğrenip gereğiyle amel ederek) sayarsa, cennete girer. (Bu isimler şunlardır): O, kendisinden başka ilâh olmayan Allah, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlık, el-Bâri, el-Musavvir, el-Gaffâr, el-Kahhâr, el-Vehhâb, er-Rezzâk, el-Fettâh, el-Alîm, el-Kâbıd, el-Bâsıt, el-Hâfıd, er-Râfi', el-Muizz, el-Müzill, es-Semî', el-Basîr, el-Hakem, el-Adl, el-Latîf, el-Habîr, el-Halîm, el-Azîm, el-Gafûr, eş-Şekûr, el-Alî, el-Kebîr, el-Hafîz, el-Mukît, el-Hasîb, el-Celîl, el-Kerîm, er-Rakîb, el-Mücîb, el-Vâsi', el-Hakîm, el-Vedûd, el-Mecîd, el-Bâis, eş-Şehîd, el-Hakk, el-Vekîl, el-Kavî, el-Metîn, el-Velî, el-Hamîd, el-Muhsî, el-Mübdi, el-Muîd, el-Muhyî, el-Mümît, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Vâcid, el-Mâcid, el-Vâhid, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Mukaddim, el-Muahhir, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Vâlî, el-Müteâlî, el-Berr, et-Tevvâb, el-Müntekım, el-Afüv, er-Raûf, Mâlikü'l-mülk, Zü'l-celâli ve'l-ikrâm, el-Muksit, el-Câmi', el-Ganî, el-Muğnî, el-Mâni', ed-Dârr, en-Nâfi', en-Nûr, el-Hâdî, el-Bedî', el-Bâkî, el-Vâris, er-Reşîd, es-Sabûr."*

(T3507 Tirmizî, Deavât, 82)

Mekkeli müşriklerin sonu gelmez eziyetleri karşısında Rahmet Peygamberi bir gece, her zaman yaptığı gibi yine Kâbe'nin yanı başına çökmüş, elini ve gönlünü Merhametliler Merhametlisi'ne açmış, en güzel isimleri ile secde hâlinde O'na yakarıyordu:

–Yâ Allah! Yâ Rahmân!

Asla şikâyetçi olmadığı ve beddua etmediği müşrik kavmine karşı Allah'tan çıkar bir yol göstermesini; kendisi için değil, imanı şirke tercih eden bir avuç mümin için baskı ve eziyetlerin sona ermesini diliyordu. Ancak bu sırada hakkın, doğrunun ve tevhidin düşmanı bir müşrik, karanlıkta gizlendiği yerde Hz. Peygamber'in gönülden kopup gelen bu yakarışını dinlemekteydi. Üstelik duydukları karşısında son derece sevinmişti. Tevhid Elçisi'nin sözde açığını bulmuş, içine düştüğü çelişkiyi yüzüne vurma fırsatı yakalamıştı. Müşrik, sabah olur olmaz hemen yandaşlarına koştu ve akşam gördüklerini anlattı:

–Bakın bu adam ne diyor! Dün gece kulaklarımla duydum. Bizi bir tek ilâha kulluk etmeye çağıran Muhammed, kendisi hem Allah'a, hem de Rahmân adlı başka bir tanrıya dua ediyor. Bizim bildiğimiz Rahmân, tanrı olduğunu iddia eden Yemâmeli Müseylime isimli bir adamdır. Hani tek Allah dışında bütün taptıklarımız bâtıldı![1] Bu sözler üzerine Yüce Allah şu âyeti inzal buyurdu: *"De ki: İster Allah deyin, ister Rahmân deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'nundur."*[2]

İyiyi kötüyü, güzeli çirkini, elemi kederi hatta her tür tabiat hadisesini farklı bir güce ve tanrıya izafe eden müşrik alışkanlığı, bir ve tek ilâhın farklı isimleri olabileceğini düşünmüyor, düşünemiyordu. Onlar sadece atalarından kalma kör bir taklitle putları Allah'a ortak koşuyorlar ve bu düzmece tanrılara kendilerince isimler veriyorlardı; oysa bu isimler anlamsız, boş ve karşılıksızdı: *"Bu putlar sizin ve atalarınızın uydurduğu kuru isimlerden başka bir şey değildir."*[3]

Allâh, Rahmân ve Rahîm gibi isim ve sıfatlardan her birini farklı tanrılar şeklinde algılayıp bunları kendi putlarına izafe eden müşriklerin bu sapkınlıkları mübarek Elçi tarafından açıkça reddedildi. O (sav), müşrikle-

[1] TT17/580 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 580; AU5/426 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, V, 426.
[2] İsrâ, 17/110.
[3] Necm, 53/23.

rin savunduğu temel ilkeleri, putları, tanrıları, aracı tanrıları kısacası din ve inanç adına bildikleri ne varsa hepsini kökünden reddederek tevhidi, bildiğimiz bilmediğimiz bütün âlemlerin tek Melik'ine teslimiyeti tebliğ etti.

Müşriklerin bu temelsiz inanışlarını değiştirmek oldukça zordu. Zira insanı âlemlerin Rabbi olan tek Yaratıcı'ya ve O'nun yüce isimlerine karşı sorumlu hâle getirecek bu muazzam değişim, cesur bir yürek, hep O'na yol alan bir akıl ve Cemâl sahibinin cemâli karşısında eriyecek bir gönül istiyordu. Ancak bu konuda Allah Teâlâ da Peygamberini yalnız bırakmıyor, ilâhî vahiy vasıtasıyla gerçekleri insanlığın idrakine sunuyordu: *"En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O hâlde O'na o güzel isimlerle dua edin. O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır."*[4] *"Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. En güzel isimler O'nundur."*[5] Böylece Allah Teâlâ kendisine bir, iki, üç değil, pek çok isimle yakarılabileceğine bizzat işaret ediyor, kendisini bunlarla tanıtıyor ve örnekler veriyordu.[6]

"O'nun pek çok güzel ismi vardır. Bu isimlerle O'na dua edin."[7] buyururken Allah Teâlâ, kendisine ulaşmak isteyen samimi bir insan için pek çok yol olduğunu ama özellikle de her bir yolun kendisine çıktığını söylüyordu. İşte bu sebepledir ki, bize, nasıl dua etmemiz gerektiğini de yine kendisi öğretiyor ve *"Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz."*[8] dememizi bekliyordu.

Kur'an'ın her âyetinde, Hz. Peygamber'in her hadisinde, bizzat lafızda veya lafzın hemen bir adım ilerisinde, mânanın dönüp dolaşıp kendisine geldiği, sözün anlatmakla bitiremediği, bitiremeyeceği isim ve sıfatların, bizi O'na ulaştıran bu yolların belli bir sayısı ve sınırı var mıdır? Kudreti, kemali ve hikmeti sınırsız olan bir varlığın isimleri doksan dokuz ile mi sınırlıdır? İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre doksan dokuz, en çoğa ve hatta belki sonsuzluğa delâlet eden bir rakamdır. Esasen Peygamberimiz bu rakamla Allah'ın isimlerine sınır biçmemekte; aksine, bunları saymakla bitiremezsiniz, demektedir.

Diğer taraftan Yüce Allah'ın isimlerini içeren hadis rivayetlerindeki rakamlar ve isimler de farklılık arz etmektedir. Örneğin altı temel hadis kaynağından birinin musannifi olan Tirmizî'nin listesinde[9] 99 isim bulunmakta ve bunlardan 25'i, İbn Mâce'nin listesinde[10] yer alan 100 isim içinde bulunmamaktadır. Aynı şekilde İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bulunduğu hâlde Tirmizî'nin *Câmi*'inde bulunmayan 26 isim vardır.

[4] A'râf, 7/180.
[5] Tâ-Hâ 20/8.
[6] Bkz. Haşr, 59/22-24.
[7] A'râf, 7/180.
[8] Fâtiha, 1/5.
[9] T3507 Tirmizî, Deavât, 82.
[10] İM3861 İbn Mâce, Dua, 10.

İnsan O'nun zâtını göremez ama her bir ismi farklı bir yolla, farklı bir şekilde kendini insana hissettirir. Her sözünde, her işinde, her adımında O'nu arayan ve gönül gözüyle bakmasını bilen insan, her yerde ve her şeyde Rabbinin izlerini görür ve hisseder.[11]

O'nu hissettiğini izhar etmenin bir yolu da duadır. Zaten *"O'nun güzel isimleri vardır."* dedikten sonra, asıl mesajı da bize yine O verir: *"Öyleyse bu isimlerle O'na dua edin."*[12]

Cenâb-ı Hakk'ın her ismi, bir bütünün parçası olan ve insanın zihnindeki Allah tasavvurunu tamamlayan unsurlardan biridir. Veya bu isimler, bir okyanustan çıkıp bütün kâinata hayat verdikten sonra yine aynı yere dökülen sayısız ırmaklar gibidir. O'na yönelenler, ancak yolculuğa başlayınca sonsuzluğu fark eder, vuslat anını zamana ve rakamlara sığdıramayacaklarını anlarlar. Bunun içindir ki, bütün yolların ve bütün yolculukların son noktası olan Allah, kendini kulunun anlayışına, idrakine bırakır ve Peygamberinin diliyle şöyle buyurur: *"...Kulum beni nasıl düşünüyorsa ben öyleyim. O beni anarken ben onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendim anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak giderim."*[13] Allah (cc) ile yarattıkları arasında elçilik yapan Hz. Peygamber dahi O'nun bütün isimlerini bilmediğinin itirafıyla yapar duasını: *"Allah'ım! Kendini isimlendirdiğin, yarattıklarına öğrettiğin, Kitab'ında indirdiğin ve insanlardan gizli tutarak sana has gayb ilminde saklamayı tercih ettiğin bütün isimlerinle yalvarıyorum sana..."*[14]

Şüphesiz başlı başına *"Bir ibadettir dua."*[15] *"Dua ibadetin özüdür."*[16] Hatta belki ibadetlerin en büyüğü, en faziletlisidir. Zira ister gizli olsun ister açık, ister dilden dökülsün ister gönülden süzülsün, her çağrıya kulak veren, *"Her şeyi hakkıyla işiten"*[17] ile aracısız görüşmektir dua. Böyle olunca O'nu çeşitli isimleri ve vasıfları ile çağırmak da şüphesiz duaların en içteni, en samimisi olacaktır. Bu samimiyetin karşılığını Hz. Peygamber (sav) şöyle açıklamıştır: *"Allah'ın, yüzden bir eksik, doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri (öğrenip gereğiyle amel ederek) sayarsa cennete girer."*[18] Hadiste geçen "ihsâ" fiili, sözlük anlamı itibariyle "saymak" anlamına gelse de, hadis âlimlerimizin ifade ettiği gibi, saymaktan maksat, Allah'ın isimlerini kuru kuruya okumak değil, bu isimlerin anlamlarını öğrenmek, bu isimlerle duada bulunmak ve bu isimlerin ihtiva ettiği ilâhî ahlâkın gereğiyle amel etmektir.

[11] Bakara, 2/115.
[12] A'râf, 7/180.
[13] M6805 Müslim, Zikir, 2.
[14] HM3712 İbn Hanbel, I, 392.
[15] T3372 Tirmizî, Deavât, 1.
[16] T3371 Tirmizî, Deavât, 1.
[17] Bakara 2/137, 181.
[18] B2736 Buhârî, Şürût, 18.

Allah'ın güzel isimleri hakkında *el-Maksadü'l-esnâ* adlı bir kitap kaleme alan İmam Gazâlî, esmâ-i hüsnâyı sadece okumak, dinlemek ya da anlamlarını öğrenmekle yetinenlerin bu isimlerden nasibinin son derece az olduğunu ifade etmiştir. Ona göre mümin, bu ilâhî sıfat ve isimlerin anlam ve içerikleriyle derunî hayatını mâmur etmeli ve bu isimlerde ifadesini bulan ilâhî ahlâk ile ahlâklanmalıdır.[19]

Allah'ın güzel isimlerini öğrenip saymanın bir adım ötesinde, o isimlerin tecellilerini ummak vardır. Kişi bu isimleri sayarken meselâ, "Ey ruhumun ve bedenimin gıdasını yaratıp veren Rezzâk!" dediği zaman bilir ve inanır ki, Allah onun rızkına kefildir. Bu rızık, vakti gelince kişiyi bulur, bunun kendisine ulaşmasını hiçbir kuvvet engelleyemez. Yine bilir ki, O, her sözünde olduğu gibi *"Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı Allah'a aittir."*[20] vaadinde de sadıktır. Hatta O'na karşı en büyük nankörlüğü yapanlar dahi rızkını bu ismin tecellisi ile elde eder: *"Karşılaştığı veya işittiği bir eziyete karşı Allah kadar sabır gösteren bir başkası yoktur. Çünkü O, kendisinin oğlu olduğunu iddia edenlere bile afiyet verip onları rızıklandırır."*[21] İşlediği büyük günahlara rağmen kişi, "Yâ Rahmân! Yâ Rahîm!" diyerek gönlünden rahmeti geçirir, o sınırsız rahmeti umar. Umduğunu bulamayacağını hiç düşünmez. *"Nefsine uyup haddi aşmış bile olsa, Allah'ın rahmetinden umut kesilmeyeceğini, Allah'ın bütün günahları bağışladığını, çünkü O'nun Gafûr ve Rahîm olduğunu"*[22] bilir.

Bu noktadan sonra insan ileriye doğru bir adım daha atabilir. Bu olgunluğa ulaşan insan için Mevlâ'nın bütün isimlerini öğrenmenin, bilip tanımanın, ezberleyip saymanın, umup beklemenin hayatta somut bir değişim meydana getirmesidir artık önemli olan. Müminden beklenen, Rabbinin isimleri üzerinde düşünüp, her birini anlayarak ilâhî ahlâktan nasibini alması ve bunu bireysel ve toplumsal yaşamına aktarmasıdır. Rabbimiz, kendini tanıtırken aslında bizim nasıl olmamız gerektiğine işaret etmiyor mu? Bütün doğrularda, kemalde, hikmette ve güzelliklerde tecelli ederek, isimlerini kuvveden fiile, teoriden pratiğe, ilimden amele dönüştürmüyor mu? Öyleyse kuldan beklenen de O'nun isimlerini öğrenip benimsemesi ve bunu hayatına aksettirmesi değil mi?

Şu hâlde "Hazineleri her zaman dopdolu, vermekle bitmeyen nimetlerin sahibi, gece gündüz her zaman cömert olan, gökleri ve yeri yarattığı günden beri verip durmasına rağmen elindeki nimetlerden hiçbir şey eksilmeyen",[23] "ellerini semaya kaldırıp açmış bir kulunu boş çevirmekten hoşlanmayıp bundan hayâ eden"[24] Allah, aslında bizlerin nasıl olması,

[19] GMS45 Gazâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 45.
[20] Hûd, 11/6.
[21] B6099 Buhârî, Edeb, 71.
[22] Zümer, 39/53.
[23] B7411 Buhârî, Tevhîd, 19.
[24] İM3865 İbn Mâce, Dua, 13.

nasıl davranması gerektiğine işarette bulunuyor ve âdeta diyor ki *"Siz de cömert olun; verebileceğinizin en iyisini en güzel şekilde verin."* İşte mutlak iyiliğin ölçüsü budur: *"Çok sevdiğiniz mallarınızdan infakta bulunmadıkça asla iyiye ulaşamazsınız."*[25]

Bu yüzden mutlak iyiyi tanıtırken Resûl-i Ekrem Cenâb-ı Hakk'ın bizden beklentisine de işaret ediyor: *"Muhakkak ki Allah güzeldir, güzelliği sever..."*[26] Bir başka sözünde de buna ilâveten, *"Allah temizdir, temizliği sever; kerem sahibidir; keremi sever; cömerttir, cömertliği sever."*[27] buyuruyor. *"Allah Refîk'tir; nezaketi, yumuşaklığı, kolaylığı, lütuf ve ihsanı, şefkat ve merhameti sever. Kaba saba bir tavır karşısında esirgediğini, nezaket ve yumuşaklık karşısında bol bol ihsan eder."*[28] Sevgili Peygamberimiz, Allah'ın sıfatlarını sıralarken bizlere şöyle bir mesaj vermektedir: Öyleyse siz de kendi aranızda, gücünüz el verdiğince yumuşak huylu olun; ilişkilerinizde karşılıklı nezaketi ve yumuşaklığı, sevgi ve saygıyı elden bırakmayın. O'ndan isterken de neyi, nasıl isteyeceğinizi bilin ki, isteğinize vâsıl olabilesiniz.

Öyleyse bu bilinç, ibadetlerinden diğer insanlarla olan ilişkilerine kadar kulun bütün hayatını kuşatıyor. Nitekim Allah'a en yakın bulunduğumuz anlar olan ibadetler esnasında, belki farkında olmadan, O'nun isimlerini teneffüs ediyoruz: *"Selâm (Esenlik veren), bizzat Allah'ın kendisidir. Onun için namazda oturduğunuz vakit Tahiyyât'ı okuyun. Tahiyyât'ın sonundaki 'Selâm bize ve Allah'ın salih kullarına olsun.' kısmını okuduğunuzda yerde ve gökte bulunan bütün varlıkları selâmlamış olursunuz..."*[29] Demek ki insan, her gün namazlarında defalarca okuduğu Tahiyyât sayesinde hem esenlik veren Selâm'ı, hem de bütün yaratılmışları selâmlamış oluyor.

İnsanî ilişkilerimizin derinliğinde de Rabbimizin izlerine rastlıyoruz. Nitekim O, can bağımız, kan bağımız olan akrabalarımızın haklarına riayet konusunda da bize ışık oluyor ve bir başka ismine işaretle Resûlullah'ın dilinden bir kudsî hadiste şöyle buyuruyor: *"Ben Rahmân'ım, akrabalık bağları ise rahim adını taşır. Ona kendi isimlerimden birini verdim. Kim bu bağlara riayet edip gereğini yaparsa, ben de o kişiyle aramdaki bağlara riayet ederim. Kim de bu bağları koparırsa, ben de onunla olan bağımı koparırım."*[30] Sonsuz Hikmet Sahibi'nin isimlerinden birinin tecelligâhı olması da gösteriyor ki, en yakınımızdan başlamak üzere toplumun tamamına karşı yerine getirmemiz gereken vazifelerimizde de ilâhî bir boyut saklı duruyor.

Şu hâlde hiç ummadığımız, aklımızdan geçirmediğimiz yerde ve zamanda O bizimledir. Gerçekten görmek için bakarsak, her güzelin, her

[25] Âl-i İmrân, 3/92.
[26] M265 Müslim, Îmân, 147.
[27] T2799 Tirmizî, Edeb, 41.
[28] HM902İbn Hanbel, I, 112.
[29] HM3919 İbn Hanbel, I, 411.
[30] D1694 Ebû Dâvûd, Zekât, 45.

doğrunun, her kemalin yanı başında O'nun izlerini bulmamız; dosta karşı dostumuz, külfete karşı yardımcımız olduğunu fark etmemiz mümkündür. Bize gösterdiği bu ilgi ve sevgiyi karşılıksız bırakmak, Gerçek Dost'a karşı büyük bir hak bilmezlik ve nankörlük olmaz mı? Öyleyse Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını bildiren Tirmizî rivayetini[31] bu bilinçle yeniden okuyalım:

1. Allah: O vardır. O'ndan başka da ilâh yoktur.
2. er-Rahmân: Dünyada bütün mahlûkata merhamet ve ihsan eder.
3. er-Rahîm: Âhirette sadece müminlere merhamet ve ihsan eder.
4. el-Melik: Mülkün ve varlığın sahibi O'dur.
5. el-Kuddûs: Her türlü eksiklik ve kusurdan münezzehtir.
6. es-Selâm: Esenlik sahibidir, esenlik verendir, selâmete ulaştırandır.
7. el-Mü'min: Güven veren, emin kılan, koruyan, iman nurunu verendir.
8. el-Müheymin: Her şeyi görüp gözeten, her varlığın yaptıklarından haberdar olandır.
9. el-Azîz: İzzet sahibi, her şeye galip olan, karşı gelinemeyendir.
10. el-Cebbâr: Azamet ve kudret sahibidir. Dilediğini yapar ve yaptırır.
11. el-Mütekebbir: Büyüklükte eşi ve benzeri yoktur.
12. el-Hâlık: Yaratan, yoktan var edendir.
13. el-Bâri: Her şeyi kusursuz ve ahenkli yaratandır.
14. el-Musavvir: Varlıklara şekil ve suret verendir.
15. el-Gaffâr: Günahları çok bağışlayandır.
16. el-Kahhâr: Mağlûb olmayan tek galiptir.
17. el-Vehhâb: Karşılıksız nimetler verir.
18. er-Rezzâk: Her varlığın rızkını verir.
19. el-Fettâh: Her türlü sıkıntıları giderir.
20. el-Alîm: Gizli, açık, geçmiş, gelecek, her şeyi bilir.
21. el-Kâbıd: Dilediğinin rızkını daraltır; ruhları alır.
22. el-Bâsıt: Dilediğinin rızkını genişletir; ruhları bedenlerine yayar ve huzura erdirir.
23. el-Hâfıd: Hak edenleri alçaltıp zillete düşürür.
24. er-Râfi': Hak edenlere şeref verip yükseltir.
25. el-Muizz: Dilediğini yüceltip aziz eder.
26. el-Müzilz: Dilediğini zillete düşürüp rezil eder.
27. es-Semî': Her şeyi işitir, duaları kabul eder.

[31] T3507 Tirmizî, Deavât, 82.

28. el-Basîr: Gizli açık, her şeyi görür.
29. el-Hakem: Mutlak hâkim, hikmet sahibidir.
30. el-Adl: Mutlak adalet sahibidir, adaletin ta kendisidir; aşırılığa meyletmeyendir.
31. el-Latîf: Lütuf ve ihsan sahibidir.
32. el-Habîr: Her şeyden haberdardır.
33. el-Halîm: Cezalandırmada acele etmez, hilm sahibidir.
34. el-Azîm: Pek büyük ve yücedir.
35. el-Gafûr: Mağfireti boldur.
36. eş-Şekûr: Az amele çok sevap verir.
37. el-Alî: Yüceler yücesidir.
38. el-Kebîr: Büyüklükte benzeri yoktur.
39. el-Hafîz: Koruyucu olandır.
40. el-Mukît: Rızıkları yaratandır.
41. el-Hasîb: Kulların hesabını en güzel ve çabuk şekilde görür.
42. el-Celîl: Celâl ve azamet sahibidir.
43. el-Kerîm: Keremi, ikramı ve ihsanı boldur.
44. er-Rakîb: Her işi, her varlığı, her an gözetir, murakabe eder.
45. el-Mücîb: Duaları işitir, kabul eder.
46. el-Vâsi': Rahmeti, kudreti ve ilmi her şeyi kuşatır.
47. el-Hakîm: Her işi hikmetlidir.
48. el-Vedûd: Sever, sevilmeye lâyıktır.
49. el-Mecîd: Şerefi üstün, nimeti sonsuzdur.
50. el-Bâis: Öldükten sonra tekrar diriltir.
51. eş-Şehîd: Her şeyi gözler ve bilir
52. el-Hakk: Varlığı ve ulûhiyeti hak ve gerçektir.
53. el-Vekîl: Kendisine güvenilir ve dayanılır.
54. el-Kavî: Kuvvet ve kudret sahibidir.
55. el-Metîn: Her şeye gücü yeter.
56. el-Velî: Müminlere dost ve yardımcıdır.
57. el-Hamîd: Övülmeye lâyıktır.
58. el-Muhsî: Varlığı bütün ayrıntılarıyla bilir.
59. el-Mübdî: İlk ve örneksiz yaratandır.
60. el-Muîd: Öldürüp tekrar diriltendir.
61. el-Muhyî: Yarattıklarına hayat ve can verendir.
62. el-Mümît: Her canlıya ölümü tattırır.

63. el-Hayy: Ezelî ve ebedî bir hayat ile diridir.

64. el-Kayyûm: Her şeyin varlığı kendisine bağlıdır ve kâinatı idare edendir.

65. el-Vâcid: Hiçbir şey kendisine gizli kalmaz.

66. el-Mâcid: Kadri ve şanı büyüktür.

67. el-Vâhid: Bir ve tektir.

68. es-Samed: Hiçbir şeye ihtiyacı yoktur ve herkes ona muhtaçtır.

69. el-Kâdir: Kudretlidir, her şeye gücü yeter.

70. el-Muktedir: Varlık üzerinde dilediği gibi tasarruf eder, kudret sahibidir.

71. el-Mukaddim: Dilediğini öne geçirir.

72. el-Muahhir: Dilediğini sona bırakır.

73. el-Evvel: Varlığının başlangıcı yoktur.

74. el-Âhir: Varlığının sonu yoktur.

75. ez-Zâhir: Varlığı ve birliği açık ve âşikârdır.

76. el-Bâtın: Görülmesi ve mahiyetinin bilinmesi açısından gizlidir.

77. el-Vâlî: Bütün kâinatı sevk ve idare eder.

78. el-Müteâlî: Son derece yüce ve aşkındır.

79. el-Berr: İyilik ve ihsanı boldur.

80. et-Tevvâb: Tevbeleri çokça kabul eder.

81. el-Müntekim: Suçlulara cezalarını verir, mağdurların intikamını alır.

82. el-Afüv: Affı boldur, günahları bağışlar.

83. er-Raûf: Pek şefkatlidir.

84. Mâlikü'l-mülk: Mülkün tek gerçek sahibidir.

85. Zü'l-celâli ve'l-ikrâm: Celâl (azamet) ve ikram sahibidir.

86. el-Muksit: Adaletle hükmeder.

87. el-Câmi': Toplayıp düzenler, kıyamet günü hesaba çekmek için mahlûkatı bir araya toplar.

88. el-Ganî: Her şeyden müstağnidir.

89. el-Muğnî: İhtiyaç giderir ve zengin eder.

90. el-Mâni': Dilemediği şeye mani olur; istemediği şeyin önünde aşılmaz engel O'dur.

91. ed-Dârr: Zarar ve elem verir.

92. en-Nâfi': Fayda ve yarar verir.

93. en-Nûr: Varlığı nurlandırır, nurun kaynağıdır.

94. el-Hâdî: Hidayete erdirir.

95. el-Bedî': Sanatkârane ve eşsiz, benzersiz yaratır.
96. el-Bâkî: Varlığının sonu yoktur.
97. el-Vâris: Her şeyin asıl sahibidir.
98. er-Reşîd: İrşad edicidir.
99. es-Sabûr: Çok sabırlıdır.

YARATILIŞ
YOKLUKTAN VARLIĞA

عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ رضي الله عنهما قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ ...قَالَ
"كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ شَيْءٌ غَيْرُهُ..."

İmrân b. Husayn (ra), (çevre kabilelerden görüşmek üzere bazı heyetler geldiğinde) Hz. Peygamber'in yanına girmiştim, Hz. Peygamber (sav), (yaratılışın başlangıcına ilişkin kendisine sorulan bir soru üzerine) ... şöyle buyurmuştur:

"(Ezelde) Allah vardı ve O'ndan başka hiçbir şey yoktu..."

(B3191 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 1)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ... قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مِمَّ خُلِقَ الْخَلْقُ؟ قَالَ: "مِنَ الْمَاءِ."

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "خُلِقَتِ الْمَلاَئِكَةُ مِنْ نُورٍ وَخُلِقَ الْجَانُّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ وَخُلِقَ آدَمُ مِمَّا وُصِفَ لَكُمْ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ ﷺ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ..."

حَدَّثَنَا أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ مِنْ قَبْضَةٍ قَبَضَهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ فَجَاءَ بَنُو آدَمَ عَلَى قَدْرِ الْأَرْضِ جَاءَ مِنْهُمُ الْأَحْمَرُ وَالْأَبْيَضُ وَالْأَسْوَدُ وَبَيْنَ ذَلِكَ وَالسَّهْلُ وَالْحَزْنُ وَالْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ."

Ebû Hüreyre anlatıyor: “Ey Allah’ın Resûlü! Canlılar neden (hangi maddeden) yaratılmışlardır?” diye sordum. Resûlullah, “*Sudan*” buyurdu.

(T2526 Tirmizî, Sıfatü’l-cenne, 2)

Hz. Âişe’nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *“Melekler nurdan, cinler alevli ateşten, Âdem ise size (Kur’an’da) tarif edildiği üzere (balçıktan) yaratılmıştır.”*

(M7495 Müslim, Zühd, 60)

Ebû Hüreyre’nin (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *“Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî yapar.”*

(B1385 Buhârî, Cenâiz, 92)

Ebû Musa el-Eş’arî’nin bize naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *“Allah, Âdem’i yeryüzünün her tarafından aldığı bir miktar topraktan yarattı. Bu sebeple Âdemoğulları (renk ve tabiat yönünden) yeryüzü kadar (değişik şekillerde vücuda) geldiler. Onlardan kimi kızıl, kimi beyaz, kimi siyah, kimi de bunların karışımı (melez); kimi yumuşak, kimi sert, kimi kötü, kimi de iyi (huylu olarak dünyaya) geldi.”*

(D4693 Ebû Dâvûd, Sünnet, 16)

Takvimler hicretin dokuzuncu yılını gösteriyordu. Yeryüzünde inşa edilmiş ilk mâbet olan Kâbe nihayet şirkin boyunduruğundan kurtulmuştu. Beytullah, müminlerin gönüllerini azamet, celâl ve vahdaniyet duygularıyla yeniden ilâhî renge boyuyordu. Mekke'nin fethi pek çok insanın kalbindeki kilitleri de açmıştı. Bunu yapamayanların ise hiç değilse akıllarında İslâm hakkında giderilmeyi bekleyen bir merak duygusu uyandırmıştı. Artık önü alınamayan bir gerçek vardı, o da insanların İslâm'la yüzleşmek istemeleriydi. Hübel'i, Lât'ı, Uzza'yı, asla yıkılmaz sanılan sözde ilâhları yıkan neydi? Kim dize getirmişti, Kureyş'i, Ebû Leheb'i ve Ebû Cehil'i? İslâm'a karşı çıkanların sonu, Ebâbîl'in önünde dağılan Ebrehe'nin askerleri gibi olmuştu. Bedir, Hendek, Hayber şahitti buna... Bütün bunlar nasıl olup bitmişti? Yıkılmaz sanılan putlar nasıl yıkılmış, eğilmez sanılan ceberutlar nasıl dize gelmişti?

Bu soruların cevaplarını arayan çok sayıda kabile, Hz. Peygamber ile görüşmek üzere Medine'ye heyetler gönderiyordu. Onlar Medine'ye, Mescid-i Nebevî'ye bazen meraklı gözlerle, bazen Hakkı arayan gönüllerle geliyorlardı... Ve herkes nasibinde ne varsa geriye onunla dönüyordu. İmrân b. Husayn'ın naklettiğine göre, gelen heyetlerden biri de, Temîmoğullarındandı. Allah Resûlü konuşmasının başında, vereceği müjdeyi kabul etmelerini istemişti onlardan. Belki bu müjde inanmanın ne büyük güç olduğunun muştusuydu, belki cennetin müjdesi... Fakat kısa geçen görüşmede belli oldu ki, Temîmoğullarının, hakikate kulak vermek yerine, Arap yarımadasında hükümran olduğunu gördükleri bu yeni güçten maddî olarak yararlanmaktan öte bir arzuları yoktu. Onlar müjde olarak, altın, gümüş bekliyorlardı. En büyük ganimet olan Allah'ın rıza ve hoşnutluğunu reddediyorlardı. Belli ki onlar, bizim bunlara karnımız tok, diyorlardı. Onlar başlı başına zaten çok güzel olan kurtuluş müjdesini almayı reddetmişlerdi, üstelik onlara bu müjdeyi uzatan el Peygamber'in elleriyken...

Bu sefer mescitte Yemenli bir topluluk vardı. Sevgili Peygamberimiz, Temîmoğullarının geri çevirdikleri müjdeyi onların kabul etmesini istedi. Allah Resûlü'nün haber verdiği müjde umutlandırdı onları... Yemenlilerin

karanlıklardaki kalpleri aydınlandı. Onlar Hz. Peygamber'in müjdesini kabul ettiklerini söylediler. Ayrıca, İslâm'ı daha iyi anlama ve yaratılışın başlangıcı hakkında bilgi alma konusundaki isteklerini de arz ettiler. Allah Resûlü onların isteklerini geri çevirmedi. Ne de olsa onlar en büyük müjdeye nail olmuş kişilerdi. Allah Resûlü, merak ettikleri yaratılış konusuyla ilgili onlara şu özlü sözleri söyledi: *"Ezelde Allah vardı ve O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerinde bulunuyordu. Sonra Allah gökleri ve yeri yarattı. Ardından da kâinatın tamamını (takdir ve tespit edip levh-i mahfûza) yazdı..."*[1]

Allah Resûlü onlara yaratılışın sırlı perdesini, semavî dinlerin yaratılış retoriğinin derin sembolizmle örülü kelimeleriyle aralamıştı... Hz. Peygamber bu tür sorulara her biri ince bir mânâ ile sırlanmış sözlerle cevap verirdi. O, Allah'ın nimetinin yeryüzü yaratıldığından beri hiç eksilmediğinden bahseder, gece gündüz Allah'ın sağ elinden nimetlerin aktığını anlatırdı. Bazen, Allah'ın sağ eli gibi, Allah'ın diğer elinde de (toplumlara) bereketler olduğunu belirtirdi.[2] Allah Resûlü bazen de, Allah'ın elinde tuttuğu teraziden bahseder, bu terazinin kefesinin bazı zamanlar indiğini, bazı zamanlar çıktığını ifade ederdi.[3] Yaratılışın, Allah Resûlü'nün diliyle insan muhayyilesinde resmedildiği kelimelerdi bunlar: Arş, su, levh-i mahfûz, sağ el, sol el ve mizan (terazi)... Yaratılış ve hükümranlığın ilâhî tılsımı olan kelimeler insanların muhayyilesinde azamet ve ihtişam çağrışımları yaparak, Yüce Yaratıcı'nın kudret, rahmet ve feyzi hakkında bir parça olsun fikir vermekteydi. Bu anlatım kuşkusuz Kur'an'ın anlatımıyla da benzerlik arz etmekteydi.

Allah'ın su üstündeki arşı, kâinatın yegâne hâkiminin Allah olduğunu fısıldıyordu kulaklara... Bu söz, "Allah kâinatın yaratıcısı ve hâkimidir." demekten daha etkili ve ucu bucağı tanımlanamaz olan sermedî kudreti daha çok betimleyicidir. Yaratılışla ilgili bu kudret levhası Kur'an'dan pek çok âyetle daha da zenginleşiverir. Bu derunî anlatımın bir yerinde, Allah'ın insanoğlunun perçeminden tuttuğundan bahseden âyet vardır.[4] Diğer bir yerinde tüm kâinatın Rabbin elinde dürülüp toplanması,[5] başka bir yerinde Allah'ın elinin onların ellerinin üstünde olduğunun[6] ifadesi...

Yaratılış, asırlardır insanoğlunun merakını cezbeden konulardan biridir. Nitekim yukarıda yer verilen hadiste bahsedildiği gibi, Yemenliler de aynı merak duygusuyla, yeni kabul ettikleri dinin rehberi olarak Peygamberimize ilk önce bu konu hakkında soru yöneltmişlerdi. İnsanın bu kadar mahlûkat içerisindeki yerinin ve değerinin ne olduğu, kendi varlı-

[1] B3190 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 1; B7418 Buhârî, Tevhîd, 22.
[2] B7419 Buhârî, Tevhîd, 22.
[3] B4684 Buhârî, Tefsîr, (Hûd) 2.
[4] Alak, 96/15.
[5] Enbiyâ, 21/104.
[6] Fetih, 48/10.

ğını anlamlandırabilmesi için her zaman önemli bir soru olmuştur. Bunun cevabı ise en güzel şekilde Kur'ân-ı Kerîm'deki yaratılışla ilgili âyetlerde verilmektedir. Kur'an, yaratılış olgusunun ayrıntılarını vermekten ziyade inananları, yaratılışın amacı ve gayesi hakkında düşünmeye sevk etmektedir. Nitekim Kur'an, *"Yeryüzünde dolaşın da Allah başlangıçta nasıl yaratmış bir bakın."*[7] ikazıyla insanın, sahip olduğu akıl ve duyu gibi melekelerle, buna dair bir fikir edinebileceğini ima etmektedir. Buna göre kâinattaki her şey, yaratılanların çoğuna üstün kılınan insan[8] için yaratılmıştır.

Kur'an'ın yaratılışla ilgili olarak insana sunduğu bilgiler, Allah'ın sonsuz kudretinin en belirgin tezahürlerindendir. Yaratılışın sırlı ve dehşetli hikâyesinin peşine takılmak, insanın Rabbi karşısındaki aczini ikrar etmesi olduğu kadar, rubûbiyet ve ulûhiyet nurunun ne denli sonsuz ve inançsızların ağızları ile söndüremeyecekleri kadar muhteşem olduğunun da kabulüdür. Soğuktan korunmak için elbiselere bürünen, sıcaktan bunalan, hastalıklar karşısında güçten düşüveren insan, kendisi ile ilgili pek çok şeyi kontrol edemezken, bütün arz sırlı bir biçimde Allah'ın kudretine boyun eğmekte; gökyüzündeki bulutlar, engin mavilikleri ile ufka doğru uzanıp giden denizler hep onun koyduğu kanunlar çerçevesinde varlıklarını sürdürmekte; güneş ve ay belli bir döngüye tâbi olarak itaat edilecek yegâne kudrete lisan-ı hâl ile işaret etmektedir. Karmaşık olduğu kadar ahenkli bir nizamın, bilimle çözümlemeye çalıştığımız, üzerine teoriler kurduğumuz kâinatın ve canlıların yaratılışına dair bu efsunlu hikâye merak duygumuzun en gözde konusu olmaya devam etmektedir.

Kur'an, bir taraftan Allah'ın Celâl ve Cemâl'inin bir yansıması olan yaratılışın loş resimlerini insan beyninin kıvrımlarına akıl ve muhayyilemizde farklı akisler ve çağrışımlar uyandıracak şekilde yansıtmakta, diğer taraftan âdeta ruh perdemizde damıttığı hakikatleri gönlümüze akıtmakta, yaratılışla ilgili bizi, bambaşka düşünce ve duyguların girdabında yoğurmaktadır. Önce, "Bitişik hâlde olan göklerle yerin birbirinden ayrıldığını",[9] sonra, "göğün bir tavan gibi"[10] "yükseltilip"[11] "belli bir düzene konduğunu",[12] "birbiriyle ahenkli yedi göğün yaratıldığını",[13] "dünyaya en yakın olan göğün yıldızlarla donatıldığını"[14] ve "her biri belli bir süreye kadar akıp gitmekte olan güneşin ve ayın yaratıldığını"[15] "ayın gökte aydınlık veren bir nur, güneşin ise ışık saçan bir kandil yapıldığını",[16] daha sonra Allah'ın (cc), "yeri yayıp"[17] "döşediğini",[18] geniş yollarında gezip dolaşalım diye yeri insanlar için bir döşek yaptığını,[19] sarsılmayalım diye oraya yükselen dağlar yerleştir-

[7] Ankebût, 29/20.
[8] İsrâ, 17/70.
[9] Enbiyâ, 21/30.
[10] Enbiyâ, 21/32.
[11] Rahmân, 55/7.
[12] Nâziât, 79/28.
[13] Mülk, 67/3.
[14] Mülk, 67/5; Enbiyâ, 21/33.
[15] Enbiyâ, 21/33.
[16] Nûh, 71/16.
[17] Hicr, 15/19.
[18] Nâziât, 79/30.
[19] Nûh, 71/19-20.

diğini, istediğimiz yere rahat gidebilelim diye dağların arasında geniş yollar açtığını[20] kendine ait eşsiz üslûbuyla aktarmaktadır.

Kur'an'ın resmettiği yaratılış tablosu, hayatın kaynağı pınarlarla can suyuna kavuşmaktadır. Nitekim Ebû Hüreyre Peygamber Efendimize "Ey Allah'ın Resûlü! Canlılar neden (hangi maddeden) yaratılmışlardır?" diye sormuş, Allah Resûlü, *"Sudan"* buyurmuştur.[21] Bu açıklama Kur'an'ın yaratılışla ilgili verdiği bilgilerle tamamen uygunluk içindedir. Hadisler, Kur'an'ın anlatımı çerçevesinde daha da derin bir anlam kazanmaktadır. Âdem'in (as) insanlığın babası olması, ona *"ebu'l-beşer"*[22] denmesi ve onun ilk insan ve ilk peygamber olarak topraktan yaratılmış olması,[23] ondan sonra gelecek insanların ise nutfe yani bir damla sudan yaratılması, yaratılışın kanunu olarak sürmektedir. Nitekim bu süreç Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır: *"Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu nutfe (az bir su hâlinde) sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu alaka (rahim duvarına asılan aşılanmış yumurta) hâline getirdik. Alakayı da mudğa (bir et parçası) yaptık. Mudğayı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık (insan) olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir!"*[24] Hz. Peygamber (sav) de insanın ana rahmine ilk düştüğü andan itibaren geçirdiği evreleri nutfe, alaka ve mudğa olarak zikretmiştir.[25]

Kur'an'ın yaratılışla ilgili anlatımının pek çok yerinde sudan bahsedilmektedir. Bu anlatım kâh "Allah'ın yeryüzünde ırmaklar yarattığı"[26] ifadesiyle suyun tatlı serinliğine boyanıvermekte, kâh Allah'ın gökyüzü ve yeryüzünden sonra, canlı olan her şeyi sudan yaratarak[27] onları yeryüzüne yaydığını; gökyüzünden su indirip her faydalı bitkiyi[28] ve meyveyi çifter çifter yarattığını[29] bildiren âyetlerle ilâhî rahmet eşliğinde damar damar süzülen ve tabiata hayat bahşeden sularla coşkun bir tabloya dönüşüvermektedir. Bu coşku topraktan fışkıran çeşit çeşit (bitki ile)[30] rengârenk gökkuşağına dönerken, her şeyin çift çift yaratıldığı[31] gerçeği ile eşsiz yaratılış tablosuna yeni anlamlar katmakta, gökleri ve yeri altı evrede yaratan Allah, sonra işleri yerli yerince idare ederek (saltanatı ve kudretiyle) arşı üzerine tecelli etti[32] âyetiyle tablonun en mutena yerine Allah'ın arşı yerleştirilmektedir. Bununla tüm varlığın Allah'ın arşı altında Rabbe itaat ile mükellef olduğu gerçeği derunî bir şekilde insan muhayyilesine sunulmaktadır.

[20] Enbiyâ, 21/31.
[21] T2526 Tirmizî, Sıfatü'l-cenne, 2.
[22] B3340 Buhârî, Enbiyâ, 3; M480 Müslim, Îmân, 327.
[23] T3956 Tirmizî, Menâkıb, 74; D5116 Ebû Dâvûd, Edeb, 110, 111.
[24] Mü'minûn 23/12-14.
[25] B318 Buhârî, Hayız, 17; M6730 Müslim, Kader, 5.
[26] Ra'd 13/3.
[27] Enbiyâ, 21/30; T2526 Tirmizî, Sıfatü'l-cenne, 2.
[28] Lokmân, 31/10.
[29] Ra'd, 13/3.
[30] Kâf, 50/7.
[31] Zâriyât, 51/49.
[32] Yûnus 10/3.

Bütün kâinatı var ederken hiçbir yorgunluk duymayan[33] Allah'ın, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları, hak ve hikmete uygun olarak ve belli bir süre için yaratmış olduğu,[34] ayrıca her şeyi yoktan var ettiği gerçeği böylece gözler önüne serilmektedir. Kur'an'ın yaratılışla ilgili anlatımı yer yer gündüzden süzülen ışık huzmeleri ile yoğrulmakta, yer yer gecenin karanlıklarına boyanmaktadır. *"O, geceyi ve gündüzü de yarattı."*[35] *"Geceyi karanlık, gündüzü aydınlık yaptı."*[36] *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gidip gelmesinde akıl sahipleri için apaçık ibretler vardır."*[37] âyetleri zaman sarkacını yerli yerince anlatımın içine sokuvermektedir. Ve sonunda yaratılışla ilgili bu zengin Kur'anî bilgi dağarcığı, Allah'ın bir şeyi yaratmak istediği zaman ona *"Ol!"* demesinin yeterli olduğu tespitiyle[38] âdeta ilâhî bir mühür gibi var oluşa mühür vurmaktadır.

Kuşkusuz bu dağarcığın içinde melekler, insanlar, cinler, cennet ve cehennem hep beraber bulunmaktadır. Allah (cc) kâinatı yaratıp dünyayı yaşanır hâle getirdikten sonra, müminlerin annesi Hz. Âişe'nin naklettiği bir hadiste ifade edildiği üzere, nurdan melekleri, *"yalın ateşten (alevden) cinleri"*,[39] yeryüzüne halife olarak[40] topraktan da insanı yaratmıştır.[41] Âdemoğullarının bir damla sudan, cinlerin ise alevden yaratılmış olduğu gerçeği eskatolojik düzlemde Kur'an'ın şu anlatımıyla biyolojik bir oluşun ötesine uzanıp uhrevî bir hâl almaktadır. Allah (cc) insanı yaratmayı murad ettiğinde, *"Meleklere; 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım', demişti. Onlar; 'Biz, seni, şanına yakışmayan her türlü şeyden uzak tutarak övgü ile anıp dururken, sen orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?' demişlerdi. Allah da onlara; 'Şüphesiz ben, sizin bilmediklerinizi bilirim!', cevabını vermişti."*[42] Nitekim Âdem'i yarattığında, *"'Ey Âdem! Onlara (meleklere) bunların (eşyanın) isimlerini söyle.' demişti de, Âdem onlara eşyanın isimlerini bildirince; 'Ben size, muhakkak göklerde ve yerde görülmeyenleri (oralardaki sırları) bilirim. Bundan da öte, gizli ve açık, yapmakta olduklarınızı da bilirim, dememiş miydim?' buyurmuştu."*[43] Söz konusu âyetler gözümüze zaman ve mekân ötesine açılan bir ufuk sererken, kulaklarımıza sonsuz bir hayatı fısıldamaktadır.

Yaratılış hikâyesi içinde en sancılı olan kuşkusuz insanın hikâyesidir. Allah Âdem'i yaratıp şekil verdikten sonra meleklere, *"Âdem'e secde edin!"* diye emretmiş, İblis'in dışındakiler onun önünde saygı ile eğilmişlerdi. Ama İblis secde edenlerden olmadı.[44] Yüce Allah, İblis'e *"Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan neydi? diye sormuştu da (İblis); 'Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten, onu çamurdan yarattın.' demişti."*[45]

[33] Kâf, 50/38.
[34] Rûm, 30/8; Ahkâf, 46/3.
[35] Enbiyâ, 21/33.
[36] Nâziât, 79/29.
[37] Âl-i İmrân, 3/190.
[38] Bakara, 2/117.
[39] Hicr, 15/27; Rahmân, 55/15.
[40] Fâtır 35/39.
[41] Mü'min, 40/67; M7495 Müslim, Zühd, 60.
[42] Bakara, 2/30.
[43] Bakara, 2/33.
[44] A'râf, 7/11.
[45] A'râf, 7/12.

İnsanoğlu, daha ilk yaratılışta Allah'ın Rab olduğunu tasdik etmiş, *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* hitabına, *"Evet, buna şahit olduk!"* karşılığını vermişti.[46] Bu doğrultuda meşhur sahâbî Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste ifade edildiği üzere, Allah Resûlü insanın yaratılışından bahsederken, *"Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî yapar. Nitekim hayvan da kusursuz olarak dünyaya gelir. Sen onda bir eksiklik görüyor musun?"*[47] buyurarak insanın tertemiz, günahsız ve kusursuz bir şekilde yaratıldığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle fıtrat, çeşitli olumsuz etkilere maruz kalmadığı müddetçe Yaratan'ı tanıma ve iyiliğe yönelme eğilimindedir. Bütün olumsuzluklara rağmen câhiliye gibi karanlık bir dönemde bile fıtratını koruyanlar bulunabilmektedir. Aslında peygamberlere kitap gönderilmesinin amacı da yaratılıştan sahip olunan temiz fıtratın bozulmamasını sağlamaktır. Peygamber Efendimizin insanların yaratılışlarına binaen söylediği şu sözü bunu kanıtlar niteliktedir: *"İnsanlar gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. İslâm'dan önce iyi olanları İslâm'dan sonra da iyidir. Yeter ki (dinlerini) iyi kavrasınlar."*[48]

Allah Resûlü, Yemenli sahâbî Ebû Musa el-Eş'arî'nin naklettiği bir hadiste bunu daha da somutlaştırmaktadır. Buna göre *"Allah, Âdem'i yeryüzünün her tarafından aldığı bir miktar topraktan yarattı. Bu sebeple Âdemoğulları (renk ve tabiat yönünden) yeryüzü kadar (değişik şekillerde vücuda) geldiler. Onlardan kimi kızıl, kimi beyaz, kimi siyah, kimi de bunların karışımı (melez), kimi yumuşak, kimi sert, kimi kötü, kimi de iyi (huylu olarak dünyaya) geldi."*[49]

Allah Teâlâ'nın, herkesin kendi mizaç ve karakterine göre hareket edeceğini[50] kitabında bildirmesinin yanı sıra bütün insanlar, yaratılıştan sahip oldukları fıtrat bakımından aynıdırlar. İnsanın yaratılışının bir amacı varsa, o da Yaratıcı'sına boyun eğmektir. Çünkü Allah, insanları ve cinleri sadece kendisine kulluk etmeleri için yaratmıştır.[51] Allah'ı tanımayıp O'na iman etmemek, Allah'tan başkasına tapmak ise fıtrata aykırıdır. Göklerde ve yerde kim varsa, hepsi ister istemez O'na boyun eğmiştir. Sonunda ancak O'na döndürülüp götürüleceklerdir.[52] Allah, ilk başta nasıl yarattıysa sonra onu tekrarlayacaktır. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır. İşte Allah bundan sonra aynı şekilde âhiret hayatını da yaratacaktır. Gerçekten Allah her şeye kâdirdir.[53] Buna inanmamak ise kudsî bir hadiste belirtildiği üzere âdemoğlunun Allah'ı yalanlaması demektir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Kulun beni yalanlaması, onu ilk yarattığım gibi tekrar diriltemeyeceğimi söylemesidir. Hâlbuki ikinci yaratma bana ilk yaratma-*

[46] A'râf, 7/172.
[47] B1385 Buhârî, Cenâiz, 92.
[48] M6709 Müslim, Birr, 160.
[49] D4693 Ebû Dâvûd, Sünnet, 16.
[50] İsrâ, 17/84.
[51] Zâriyât, 51/56.
[52] Âl-i İmrân, 3/83.
[53] Ankebût, 29/19-20.

dan daha zor değildir."[54] Yaratılışını unutarak tekrar dirilmeyi inkâr edenlere karşı Allah'ın cevabı gayet açık ve nettir: *"De ki: 'Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, yaratılan her şeyi hakkıyla bilendir.'"*[55]

Yaratılış, her şeyin hangi amaç ve gaye ile yaratıldığına dair kâinatın sırrı üzerinde insanı düşünmeye sevk eden ve onun bu sırra bir kapı aralamasını sağlayan önemli bir konudur. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de kullarını, mahlûkat üzerinde sıkça düşünmeye sevk etmektedir: *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardından gidip gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü hâldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır."*[56]

Yaratılış, Kur'an merkezli anlaşılması gereken bir olgudur. Bununla birlikte yaratılışla ilgili âyetlerin anlaşılmasında, Kur'an'ın indiği dönemdeki insanların bilgi düzeyi ve kavrayışlarının dikkate alındığı unutulmamalıdır. Gayba ait olan bu konunun gerçek mahiyeti Allah tarafından bilinmektedir. Allah'a iman eden bir kimse için ise, yaratılışın mahiyetinden çok gayesi önem arz etmektedir. Zira bir ölçü ve dengeye göre yaratılan her şey[57] insana eşsiz ve mükemmel bir yaratıcı olan Allah'ın varlığını ispat etmektedir. Şüphesiz, *"Yaratmak da emretmek de O'na mahsustur."*[58] Allah Resûlü'nün yaratılışla ilgili sözlerini bu çerçevede düşünmek gerekmektedir.

[54] N2080 Nesâî, Cenâiz, 117.
[55] Yâsîn, 36/78-79.
[56] Bakara, 2/164.
[57] Kamer, 54/49.
[58] A'râf, 7/54.

MELEKLER
ÂLEMLERİN NURDAN VARLIKLARI

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
”خُلِقَتِ الْمَلاَئِكَةُ مِنْ نُورٍ، وَخُلِقَ الْجَانُّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ،
وَخُلِقَ آدَمُ مِمَّا وُصِفَ لَكُم.“

Hz. Âişe'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Melekler nurdan, cinler alevli ateşten, Âdem ise size (Kur'an'da) tarif edildiği üzere (balçıktan) yaratılmıştır.*"

(M7495 Müslim, Zühd, 60)

عَنْ أَبِى ذَرٍّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

"إِنِّى أَرَى مَا لاَ تَرَوْنَ وَأَسْمَعُ مَا لاَ تَسْمَعُونَ. إِنَّ السَّمَاءَ أَطَّتْ وَحُقَّ لَهَا أَنْ تَئِطَّ. مَا فِيهَا مَوْضِعُ أَرْبَعِ أَصَابِعَ إِلاَّ وَمَلَكٌ وَاضِعٌ جَبْهَتَهُ سَاجِدًا لِلَّهِ..."

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

"إِنَّ لِلَّهِ مَلاَئِكَةً فِي الْأَرْضِ سَيَّاحِينَ، يُبَلِّغُونِي مِنْ أُمَّتِي السَّلاَمَ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ رضي الله عنه : أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:

"يَتَعَاقَبُونَ فِيكُمْ مَلاَئِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَمَلاَئِكَةٌ بِالنَّهَارِ، وَيَجْتَمِعُونَ فِى صَلاَةِ الْعَصْرِ وَصَلاَةِ الْفَجْرِ، ثُمَّ يَعْرُجُ الَّذِينَ بَاتُوا فِيكُمْ فَيَسْأَلُهُمْ، وَهُوَ أَعْلَمُ بِهِم، فَيَقُولُ: كَيْفَ تَرَكْتُمْ عِبَادِى؟ فَيَقُولُونَ: تَرَكْنَاهُمْ وَهُمْ يُصَلُّونَ، وَأَتَيْنَاهُمْ وَهُمْ يُصَلُّونَ."

Ebû Zer'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ben sizin görmediklerinizi görür, işitmediklerinizi duyarım. Gök sarsıldı. Nasıl sarsılmasın ki! Semada, bir meleğin Allah için secdeye kapanmadığı dört parmaklık bir yer dahi yoktur."*

(İM4190 İbn Mâce, Zühd, 19)

Abdullah (b. Mes'ûd) tarafından nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın yeryüzünde dolaşan melekleri vardır. Onlar, ümmetimden bana selâm getirirler."*

(HM3666 İbn Hanbel, I, 387)

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Gece ve gündüz melekleri dönüşümlü olarak aranızda bulunurlar. Bu melekler sabah ve ikindi namazlarında buluşurlar. Sonra gece boyu sizinle bulunan melekler yükselirler. Allah, durumlarını çok iyi bildiği hâlde insanları onlara sorar: 'Siz ayrıldığınızda kullarım ne yapıyordu?' Melekler de 'Yanlarına vardığımızda da oradan ayrıldığımız sırada da namaz kılıyorlardı.' derler."*

(B7429 Buhârî, Tevhîd, 23)

Nuranî Varlıklar: Melekler

Önce O vardı, ötesi yokluktu. Sonra, yeryüzünü ve onu sabit tutan dağları, gökyüzünü ve onu bir kandil gibi ışıtan yıldızları, gündüzün ardı sıra geceyi, güneşin yanı sıra ayı, karanın yanı başına denizi, aşılayan rüzgârı, toprağı dirilten yağmuru, her şeyi ama her şeyi O yarattı...

Ve Allah meleklerini nurdan yarattı.[1] Cebrail'i, Mîkâil'i, İsrafil'i, canı bedenden ayıran ölüm meleğini... Cebrail'e meleklerden bir ordu verdi, bir de rüzgârı. Gökten inen yağmur, yerden biten bitki Mîkâil'e emanet edildi.[2] Arşı taşıma görevi yanında sûra üfleyerek kıyameti ve yeniden dirilişi bildirme işi İsrafil'e verildi.[3]

Meleklerin "nurdan" yaratılmalarıyla kibirlenmeden[4] ibadet etmeleri arasında bir ilişki olmalıdır. Tıpkı şeytanın, insanın yaratılışına karşı gösterdiği tepkisinde[5] görüldüğü üzere cinlerin "nârdan" (ateşten) yaratılması ile onlardaki kibir arasında bir ilişki söz konusu olduğu gibi.[6] Nârın "yakma" özelliğine karşın nurun "aydınlatma" vasfı arasındaki keskin fark, melek ile şeytanın/cinlerin birbirinin zıddı varlıklar olarak yaratıldıklarını göstermektedir.

Cebrail, Mîkâil ve İsrafil'in Rabbi olan Allah, insanoğlunun yaptıklarını gözetleyen Kirâmen Kâtibîn'i, kabirde hesaba çeken Münker ve Nekir'i ve daha birçok meleği çeşitli görevler için var etmiştir. Hepsinin ortak meşguliyeti, durmaksızın Yaratan'a ibadet etmek, O'nu yüceltmektir. Nitekim Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Onlar gurur ve kibre düşmeksizin, bıkmadan usanmadan gece gündüz Allah'ı anıp durmaktadırlar."*[7] Ebû Zer'den nakledilen bir hadisinde Allah Resûlü de (sav) bu hakikati şöyle dile getirmektedir: *"Ben sizin görmediklerinizi görür, işitmediklerinizi duyarım. Gök sarsıldı. Nasıl sarsılmasın ki! Semada, bir meleğin Allah için secdeye kapanmadığı dört parmaklık bir yer dahi yoktur."*[8]

Ve Allah yeryüzünde hayat sürsün diye insanı yaratmayı diledi. Melekler, *"Biz burada seni, şanına yakışmayan her türlü şeyden uzak tutarak övgü*

[1] M7495 Müslim, Zühd, 60.
[2] MŞ34958 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Zühd, 47.
[3] Rİ1/85 İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 85; HE6/47 Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 47; BŞ353 Beyhakî, *Şuabül-îmân*, I, 312.
[4] Enbiyâ 21/19.
[5] A'râf, 7/11-12.
[6] FK3/599 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 599.
[7] Enbiyâ, 21/19-20.
[8] İM4190 İbn Mâce, Zühd, 19.

ile anıp dururken, sen orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler.[9] Onların bilmediğini bilen Allah, yeryüzünü insan ile anlamlı kıldı. Sonra da meleklere, *"Âdem için saygı ile eğilin."* buyurdu. Melekler secde ile selâmladı insanoğlunu.[10]

Meleklere Hz. Âdem'in önünde saygı ile eğilmelerini emreden Allah, Hz. Âdem'e de melekleri selâmlamasını emretti: *"Git ve şurada oturan melek topluluğunu selâmla. Onların nasıl karşılık verdiklerine kulak ver. Aldığın karşılık senin ve soyunun selâmı olacaktır."* Hz. Âdem melek topluluğunu "es-Selâmü aleyküm" diyerek selamladı ve "es-Selâmü aleyke ve rahmetullâh" karşılığını aldı. Melekler selâma rahmeti eklediler.[11] Böylece bizzat Rabbimiz tarafından tanıştırılan insanoğlu ile melekler arasında karşılıklı sevgiye dayalı bir yakınlık oluştu. Melekler insanların kötü yollara düşmesine razı olmayacak, bu durumda olanlar için Allah'tan bağışlama isteyeceklerdi.[12] İnsan ise, meleği, dünya hayatında gözüyle görmediği hâlde fizikötesi bir varlık olarak tanıyacak, onu iyiliğin sembolü sayacaktı.

Hz. Âdem'den bu yana meleklerin varlığı hiçbir zaman tamamen inkâr edilmemekle birlikte, zaman içerisinde onlar hakkında birbirinden farklı kabullerin, anlayışların ortaya çıktığı bir gerçektir. Tarih boyunca farklı toplumlarda ve geleneklerde değişik isimlerle anılan ve insanlarla tanrıların veya ruhların iletişimini sağlayan ruhanî varlıkların mevcudiyetine hep inanılmıştır.[13]

İslâmiyet ile henüz tanışmamış olan ve Mekke'de putlara ibadet edip âhiret gününe inanmayan Araplar da meleklerin varlığını kabul ediyorlardı. Ancak onların mahiyeti hakkında asılsız bilgilere sahiptiler. Araplar, sanki yaratılışlarına şahit olmuşlar gibi, melekleri dişi varlıklar olarak kabul ediyor,[14] onlara dişi adları takıyor[15] ve daha da ileri giderek onlar için hâşâ "Allah'ın kızları" diyorlardı.[16] *"Onlar, Rahmân'ın kulları olan melekleri de dişi saydılar. Onların yaratılışına şahit mi oldular? Onların (yalan) şahitlikleri yazılacak ve bundan dolayı sorgulanacaklardır."*[17] buyuran Allah Teâlâ, câhiliye Araplarının melekler hakkındaki kanaatlerinin tamamen bilgisizlikten kaynaklandığını belirtmektedir.

Mahiyetlerini tam olarak anlama imkânımız olmayan meleklerle ilgili bilgilerimiz Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in bize bildirdikleriyle sınırlıdır. Allah Resûlü'nün meleklerle ilgili tasvirlerinde meleklerin kanatlarından[18] bahsedilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ise meleklerin kanatlarıyla ilgili olarak; *"Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler*

[9] Bakara, 2/30.
[10] A'râf, 7/11.
[11] B6227 Buhârî, İsti'zân, 1.
[12] Mü'min, 40/7-9.
[13] "Melek", *DİA*, XXIX, 37.
[14] Sâffât, 37/150.
[15] Necm, 53/27.
[16] Nahl, 16/57.
[17] Zuhruf, 43/19.
[18] M6839 Müslim, Zikir, 25.

yapan Allah'a mahsustur."[19] buyrulmaktadır. Ancak bu kanatların mahiyetini de tam olarak bilmemiz mümkün değildir. Bahsedilen kanatların bildiğimiz anlamda kuş kanadı şeklinde algılanması da doğru değildir. Böyle bir algıdan hareketle insan suretlerine, özellikle de kadın ve çocuk resimlerine kanat eklemek suretiyle melek tasviri yapmak yanlıştır. Dolayısıyla bilinçli ya da bilinçsiz olarak insanların zihnine yerleşmiş olan kanatlı kız suretindeki melek algısı, İslâm düşüncesi bakımından asla kabul edilemez. Yine arşın meleklerinin insanoğlunun başına benzer bir başa ve yetmiş bin kanada sahip oldukları, her kanatta on iki bin büyük tüy ve her tüyde meleklerden bir saf yer aldığı şeklindeki bilgiler tamamen hurafedir. Meleklerin kanatlarını, sorumlu oldukları görevlerle alâkalı olarak sahip oldukları güç ve kuvvet şeklinde anlamak da mümkündür. Nitekim "melek" kelimesi de güçlü ve kuvvetli anlamlarını içinde barındırmakta ve Kur'an'da meleklerin güçlü varlıklar oldukları haber verilmektedir.[20]

Allah Teâlâ kendisine hem meleklerden hem de insanlardan elçiler seçtiğini buyurmaktadır.[21] Kur'an'daki beyanlardan, meleklerin çoğu kez insan suretinde Allah'ın mesajlarını peygamberlere ilettiklerini anlıyoruz. Nitekim ilerlemiş yaşına rağmen Hz. İbrâhim'e oğlu İshak'ı müjdelemeye, Hz. Lût'a kavminin helâk olacağını bildirmeye gelen[22] melekler insan suretinde gelmişlerdir. Yine Cebrail, Hz. Meryem'in gözüne bir insan şeklinde görünmüş[23] ve Allah'ın (cc) *"Ol!"* emri, Hz. Meryem'de oğlu İsa'ya dönüşmüştür.[24]

Yüce Allah, tıpkı melekler konusunda bilgisiz oldukları gibi, daha birçok hususta bâtıl inançlara sahip olan Arapları ve kıyamete kadar tüm insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkaracak mesajlarını iletmesi için vahiy meleği Cebrail'i görevlendirmiş, onu insanlar arasından seçtiği bir kuluna göndermişti. Günlerce, haftalarca Nur Dağı'ndaki Hira Mağarası'nı mesken edinen ve azığı, tefekkür ve ibadet olan Muhammed (sav) ibadete daldığı bir anda, *"Oku!"* emriyle irkildiğinde, gökle yer arasını kaplamış bir varlık görmüştü. Korku içinde, *"Ben okuma bilmem."* dedi. Melek onu nefesi kesilecek kadar sıkıca bağrına bastı, tam üç kez. Sonra *"Oku! Seni yaratan Rabbinin adıyla..."* dedi. Peygamberimiz, korku ve heyecandan boyun kasları seğirerek evine koştu ve, *"Beni örtün."* dedi. Kendine geldiğinde sevgili eşi Hz. Hatice'ye olup bitenleri anlattı. *"Kendimden korkuyorum."* diye bitirdi. Hz. Hatice çok sevdiği eşini teselli ederek "Hayır! (Öyle deme). Sevin." dedi, "Vallahi! Allah seni kesinlikle utandırmaz. Çünkü Allah'a yemin olsun ki sen, akrabalık bağlarını sıkı tutar, doğru söz söyler,

[19] Fâtır, 35/1.
[20] Tahrîm, 66/6; Tekvîr, 81/20.
[21] Hâc, 22/75.
[22] Hûd 11/71, 81.
[23] Meryem, 19/16-34.
[24] Âl-i İmrân, 3/59; Nisâ, 4/171.

bakıma muhtaç olan kimselere yardım eder, elinde avucunda olmayana verir, misafiri ağırlar ve haksızlığa uğrayanlara destek olursun." Birlikte Varaka b. Nevfel'e gittiler. Hz. Hatice'nin amcasının oğlu Varaka, İncil'i İbrânîceden Arapçaya çevirebilen, gözleri görmeyen, yaşlı, bilge bir kişiydi. Olanları dinledikten sonra şöyle dedi: "Bu, Musa'ya gelen melek *en-Nâmûs*'tur (Cebrail'dir)."[25] O günden sonra Cebrail yirmi üç yıl boyunca Allah Resûlü'ne sık sık uğrayacaktı.

Medine'ye gelişi ile şehri şereflendiren Sevgili Peygamberimiz bir gün oturmuş ve yanından hiç ayrılmayan dostları ile sohbet ediyordu. Aralarında, daha sonra müminlerin ikinci halifesi olan Hattâb oğlu Ömer de vardı. Uzaklardan gelen birisi ilişti Hz. Ömer'in gözüne. Simsiyah saçları ve büründüğü kar beyazı elbisesi ile bu gelen tanıdık birisi değildi. Uzun yoldan gelmiş gibi bir hâli de yoktu. Yaklaştı ve Sevgili Peygamberin yanına oturdu. Dizini onun mübarek dizlerine yasladı ve ellerini onun uylukları üzerine koydu. Sahâbenin meraklı bakışları arasında kutlu Elçi'ye sordu: "Ey Muhammed, İslâm nedir?" Allah Resûlü anlattı. Yine sordu: "İman nedir?" Efendimiz açıkladı. İhsandan, kıyametten ve kıyamet gününün işaretlerinden konuşuldu. Derken yabancı, edebince müsaade isteyip oradan ayrıldı ve geldiği gibi gitti. Bir zaman sonra Resûl-i Ekrem Hz. Ömer'e, *"O gelen kimdi bilir misin?"* diye sordu. "Allah ve Elçisi daha iyi bilir." dedi Hz. Ömer. Resûlullah *"O, Cebrail'di ve size dininizi öğretmeye geldi."* buyurdu.[26]

İnsanoğlu kulluk adına her ne varsa melek vasıtası ile öğrendi. Cebrail, Peygamber Efendimize bazen altı yüz kanadı ile birlikte göründü,[27] bazen insan şeklinde.[28] Zaman zaman da sahâbeden Dihyetü'l-Kelbî suretinde.[29] Birlikte Kâbe'de namaz kıldılar. Resûlullah'a abdesti, namazı öğreten Cebrail, imam oldu.[30] Ramazan ayında karşılıklı Kur'an okudular. İnen âyetleri tekrar ettiler.[31] Çok cömert olan Nebî Aleyhisselâm'ın cömertliği Cebrail ile buluştukları Ramazan ayında daha da artardı. *"Cebrail, Mîkâil ve İsrafil'in Rabbi olan Allah'ım! Kızgın ateşten ve kabir azabından sana sığınırım."* diye dua eder,[32] Cebrail'i çok sever ve onu daha sık görmek arzusunu hissederdi yüreğinde. Bir gün bu arzusunu iletti göklerin elçisine: *"Keşke beni daha sık ziyaret etsen. Bana daha sık gelmene bir engel var mı?"*[33] Cebrail, "Biz sadece Rabbin emri ile yeryüzüne ineriz." diye karşılık verdi ve Meryem sûresinin 64. âyetini okudu: *"Önümüzde, arkamızda ve bu ikisi arasında ne varsa hepsi Allah'a aittir."*[34]

[25] M403 Müslim, Îmân, 252; B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[26] M93 Müslim, Îmân, 1.
[27] M432 Müslim, Îmân, 280.
[28] N935 Nesâî, İftitâh, 37.
[29] B3633 Buhârî, Menâkıb, 25.
[30] D393 Ebû Dâvûd, Salât, 2.
[31] B4998 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 7.
[32] N5521 Nesâî, İstiâze, 56.
[33] B3218 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6.
[34] B7455 Buhârî, Tevhîd, 28.

Cebrail'in her gelişi Allah Resûlü'ne güç veriyor, çektiği sıkıntılara karşı ona teselli getiriyordu. Peygamberliğin onuncu senesi... Sevgili eşi Hz. Hatice'nin ve amcası Ebû Tâlib'in vefatından sonra büsbütün desteksiz kalan Allah Resûlü, bir umut diyerek Tâif yolundaydı. Kendisini Sakîf kabilesinin ileri gelenlerinden birinin korumasına emanet etmek arzusundaydı. Ama aldığı karşılık olumsuzdan da öte çok çirkin olmuştu.[35] "Uhud gününden daha zor" olarak nitelendirdiği o günleri yıllar sonra eşi Hz. Âişe'ye anlatırken sanki hâlâ o hüznü yaşıyordu: *"Bu senin kavmin (Kureyş) den çok çile çektim ama hiçbiri bana Akabe günü kadar zor gelmedi. Akabe günü koruma elde etme umuduyla İbn Abdi Yâlîl'e arz ettim hâlimi, ama isteğim kabul görmedi. Hüzünlü ve kederli bir şekilde yola düştüm gideceğim yere doğru. Mekke yakınlarında bulunan Karnu's-seâlib denilen yere geldiğimde başımı gökyüzüne kaldırdım. Bir de ne göreyim? Başımın üstünde beni gölgeleyen bir bulut duruyor. Dikkatli bakınca üstünde Cebrail'i gördüm. Bana seslendi: 'Allah, kavminin sana cevabını ve seni reddetmelerini işitti. Dilediğini emretmen için sana dağların idaresi ile görevli meleği gönderdi.' Sonra dağlar meleği seslendi: 'Ey Muhammed, işte ben emrindeyim. İster misin şu iki yalçın dağı Mekkelilerin üstüne yıkayım?' Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Hayır, ümit ediyorum ki, Allah onların soyundan sadece Allah'a ibadet eden ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayan bir nesil çıkartacaktır.' demişti*[36]

Cebrail, meleklerden bir ordu ile Bedir'de de yetişti imdada. Allah Resûlü, elbisesi mübarek omuzlarından aşağıya düşecek kadar ellerini gökyüzüne kaldırmış; kendinden geçmiş bir şekilde Allah'a yakarıyor,[37] yakarışı bin meleğin yer aldığı bir ordu ile karşılık buluyordu.[38] Yüce Allah meleklere, *"Şüphesiz ben sizinle beraberim. Haydi destek olun iman edenlere. Ben inançsızların yüreğine korku salacağım."* buyurmuştu[39] ve Müslümanlar zaferle döndüler Bedir'den Medine'ye. "Bedir'in aslanları" nasıl Müslümanlar arasında seçkin ve üstün sayıldılar ise, göklerde de "Bedir'in melekleri" Bedir'e katılmayanlardan öylece üstün tutuldu.[40]

"Üstünde savaş elbiseleri ve silahı olduğu hâlde atının başını tutmuş bekleyen şu adam var ya, işte o Cebrail'dir."[41] Böyle diyordu Sevgili Nebî Uhud savaşının o sıkıntılı gününde ve *"Size yetmez mi, Rabbinizin sizi üç bin melekle güçlendirmesi?"* diye soruyordu müminlere. Ardından da şu nasihatte bulunmuştu: *"Sabredip Allah'tan sakınırsanız, Rabbiniz sizi beş bin melekle de güçlendirir. Allah bütün bunları sizin gönlünüz yatışsın ve size müjde olsun diye yapıverir."*[42]

[35] İF6/315 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6, 315.
[36] B3231 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 7.
[37] M4588 Müslim, Cihâd ve siyer, 58.
[38] Enfâl 8/9.
[39] Enfâl, 8/12.
[40] B3992 Buhârî, Meğâzî, 11.
[41] B4041 Buhârî, Meğâzî, 1.
[42] Âl-i İmrân, 3/124-126.

Hendek Savaşı sonrasında Peygamber Efendimiz üzerindeki savaş elbisesini çıkartmış ve henüz yıkanmıştı. Başındaki tozları silkeleyerek gelen Cebrail, Nebî Aleyhisselâm'a Kurayzaoğulları'nın yurdunu göstererek "Onların üzerine yürü." dedi. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz, anlaşmayı bozarak müminleri Medine'de arkadan vurmaya kalkan Kurayzaoğulları'na dersini vermek üzere yeniden yola çıktı.[43] Hz. Peygamber'in genç hizmetkârı ve öğrencisi Hz. Enes, meleklerin Kurayzaoğulları yurduna doğru gidişini yıllar sonra şöyle hatırlıyordu: "Cebrail diğer melekler ile birlikte Ganemoğulları sokağından geçerken arkalarından yükselen toz bulutunu hâlâ görür gibiyim."[44]

Hayat Bekçileri, Ölüm Elçileri, Sorgu Melekleri

Allah'ın gözetleyen melekleri vardır. İnsanın sağında ve solunda durarak yaptıklarını ve yapması gerektiği hâlde yapmadıklarını, söylediklerini ve söylemesi gerektiği hâlde söylemediklerini bir bir kaydederler.[45] Kirâmen Kâtibîn[46] adlı bu görevlilere Allah şöyle buyurur: *"Kulum bir kötülük işlemeyi aklından geçirdiğinde kaydını tutmayın. Kötülüğü işlerse bir günah yazın. Ancak bir iyilik geçiverirse gönlünden, derhâl bir sevap olarak kaydedin, o iyiliği yaptığında ise on katını yazın."*[47] İnsanoğlu ölünceye dek bu kayıt sürer gider.

Hayat ile ölümün kesiştiği noktada ise, ölüm melekleri hazır bulunur, vakit geldiğinde canı bedenden ayırmak üzere.[48] İyilik sahibi kimseye yumuşak bir sesle, "Güzel bedende olan ey güzel ruh, Rabbinin gazabını değil de, cennet müjdesini ve övgüsünü hak etmiş olarak çık!" diyerek seslenirler, ta ki can bedenden ayrılır. Sonra göklere yükseltilen ruha eşlik eden melekler, onu takdim eder. Göklerdeki melek tarafından "Merhaba" denilerek övgü ile karşılanır, Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna varıncaya kadar. Hayatını kötülük içinde geçiren kimseye ise, melek aşağılayan bir ses tonu ile "Ey kötü bedendeki pis nefis! Horlanarak, kaynar sular ve irinleri hak etmiş olarak çık!" diye emreder, can bedenden çıkıncaya dek. Sonra göklere yükseltilen ruh için "Bu da kim?" diye sorulur. Tanıtılınca, melekler "Kötü insanlara merhaba yoktur. Kınanmış olarak geri dön. Açılmaz sana göklerin kapısı." der. Bunun üzerine kötü ruh, bedenin olduğu mezara geri döner.[49]

Kabre konulduğunda Münker ve Nekir adında iki melek karşılar insanı ve ona "Şu zât hakkında ne dersin?" diye Peygamber Efendimizi sorarlar. Kişi dünyada nasıl biliyorsa öyle cevaplar. Mümin olan, "Allah'ın

[43] B4122 Buhârî, Meğâzî, 31.
[44] B3214 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6.
[45] Kâf, 50/17-18.
[46] İnfitâr, 82/11.
[47] M334 Müslim, Îmân, 203.
[48] Secde, 32/11.
[49] İM4262 İbn Mâce, Zühd, 31.

kulu ve resûlüdür." der ve kelime-i şehâdet gelir diline. "Böyle diyeceğini biliyorduk." der melekler. Ardından kabir aydınlanır ve genişler. "Bari dönüp bu rahatlığımı aileme haber versem!" der mümin. Münker ve Nekir melekleri, "Uyu, sevgilinin uyandıracağı bir damat gibi, bir gelin gibi uyu, yeniden diriltilinceye kadar." diyerek müjdelerler o mümini. Öylece uyuyuverir mümin. İmanı dilinden kalbine inmemiş olan münafık ise, Hz. Peygamber hakkındaki aynı soruyu, "İnsanların dediklerini duyunca ben de benzer şeyler söyledim. İşin doğrusu o peygamber mi değil mi bilmiyorum." diye yanıtlar. Kaburga kemikleri birbirine geçecek kadar sıkıştırılır kabri. Öylece azap içinde kalıverir mahşer gününe kadar.[50]

Dua ve Selâm Elçileri

Melekler yeryüzünü dolaşıp Allah'ı anan, onu yâd eden toplulukları ararlar. Bulduklarında "Koşun, gelin arayıp durmakta olduğunuz şeye!" diyerek sevinçle seslenirler birbirlerine. O topluluğu çepeçevre kuşatırlar. Allah sorar:

–*Bırakıp geldiğinizde kullarım ne yapıyordu?*

–Seni tesbih ediyor, tekbir getiriyor, sana hamd ediyor ve seni övgü ile anıyorlardı.

–*Peki, beni gördüler mi?*

–Hayır.

–*Görselerdi nasıl olurdu?*

–Eğer seni görselerdi, sana daha çok ibadet eder, seni daha çok över, daha çok anarlardı.

–*Benden ne istiyorlar?*

–Senden cenneti istiyorlar.

–*Cenneti gördüler mi?*

–Hayır ya Rabbi, vallâhi onu görmediler.

–*Görselerdi ne olurdu?*

–Eğer görselerdi daha arzulu, daha hırslı ve daha hevesli olarak onu isterlerdi.

–*Hangi şeyden sakınıyorlar?*

–Cehennemden.

–*Cehennemi gördüler mi?*

–Hayır, vallahi onu görmediler.

–*Görselerdi nasıl olurdu?*

[50] T1071 Tirmizî, Cenâiz, 7.

–Eğer onu görselerdi ondan kesinlikle daha çok sakınır, daha fazla uzaklaşır ve daha çok korkarlardı.

–*O zaman siz şahit olun, ben bağışladım onları.*

–Allah'ım! Onlar arasındaki şu kişi tesadüfen orada idi. Bir ihtiyacını gidermek için gelmiş, seni anmak için değil.

–*O topluluğun içinde kötüler barınmaz.*[51]

Öte yandan bir hadisinde *"Allah'ın yeryüzünde dolaşan melekleri vardır. Onlar, ümmetimden bana selâm getirirler."*[52] buyuran Peygamber Efendimiz (sav) bazı meleklerin kendisi ile ümmeti arasındaki irtibatı sağladığını ve Müslümanların salât ve selâmından ruhaniyetinin haberdar edildiğini söylemektedir. Bazen de Hz. Peygamber (sav) meleğin müminlere selâmına aracılık eder. Bir keresinde eşi Hz. Âişe'ye *"Şu yanımda duran Cebrail, sana selâm söylüyor."* der Allah Resûlü. Hz. Âişe Cebrail'i görmez ama bilir ki, sevgili eşi onu görmüştür. Sevinçle iade eder selâmı sözün sahibine, selâmına rahmet ve bereketi ekleyerek.[53]

Yine Allah'ın tanıklık eden melekleri vardır, mescitlere uğrayarak namaz kılmak üzere mescide gelen Müslümanlar için af ve bağışlanma dilerler, onlar mescitten ayrılıncaya dek.[54] Ebû Hüreyre'nin aktardığına göre, Peygamber Efendimiz (sav) şunları anlatır: *"Gece ve gündüz melekleri dönüşümlü olarak aranızda bulunurlar. Bu melekler sabah ve ikindi namazlarında buluşurlar. Sonra gece boyu sizinle bulunan melekler yükselirler. Allah, durumlarını çok iyi bildiği hâlde insanları onlara sorar: 'Siz ayrıldığınızda kullarım ne yapıyordu?' Melekler de 'Yanlarına vardığımızda da oradan ayrıldığımız sırada da namaz kılıyorlardı.' derler."*[55] Oruç tutan müminlere de misafir olurlar. Birisi, karşısında yemek yediği zaman gıdasını ibadetinin lezzetinde bulan mümin için dua ederler.[56] Hasta ziyaretine giden müminleri *"İşin ne güzel, gidişin ne hayırlı, kendine cennette köşk hazırladın!"* diyerek müjdeler ve tebrik ederler.[57]

Ve Allah'ın melekleri müminler için bağışlanma dilerler: *"Rabbimiz! Pişman olup senin yoluna uyanları bağışla. Onları cehennemin azabından koru. Rabbimiz! Onları da, onların atalarından, eşlerinden, soylarından iyi olanları da kendilerine söz verdiğin Adn cennetlerine koy. Bir de onları, her türlü kötülüklerden koru."*[58] "Âmîn" der müminler, yeryüzünde imama uyarak. Âminleri meleklerin âminine denk gelince bağışlanır günahları.[59]

Her insanın bir meleği vardır, her meleğin de bir insanı.

Ve selâm Hz. Âdem'den beri dolanıp durur, bir gezgin misali yerle gök arasında.

İnsandan meleğe, melekten insana...

[51] B6408 Buhârî, Deavât, 66; T3600 Tirmizî, Deavât, 129.
[52] HM3666 İbn Hanbel, I, 387.
[53] B6249 Buhârî, İsti'zân, 16.
[54] N734 Nesâî, Mesâcid, 40.
[55] B7429 Buhârî, Tevhîd, 23.
[56] T784 Tirmizî, Savm, 67.
[57] İM1443 İbn Mâce, Cenâiz, 2.
[58] Mü'min, 40/7-9.
[59] M915 Müslim, Salât, 72.

CİNLER
ALLAH'IN GÖRÜNMEYEN KULLARI

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَقُولُ:
"اللَّهُمَّ! لَكَ أَسْلَمْتُ، وَبِكَ آمَنْتُ، وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ، وَإِلَيْكَ أَنَبْتُ، وَبِكَ
خَاصَمْتُ، اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِعِزَّتِكَ لاَ إِلَهَ إِلاَّ أَنْتَ أَنْ تُضِلَّنِى، أَنْتَ الْحَيُّ
الَّذِى لاَ يَمُوتُ، وَالْجِنُّ وَالإِنْسُ يَمُوتونَ."

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle derdi:
"Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim. Senin yardımınla mücadele (gücü elde) ettim. Allah'ım! Beni saptırmaman için senin yüceliğine sığınıyorum. Zira senden başka ilâh yoktur. Sen ölmeyecek olan dirisin, cinler ve insanlar ise ölümlüdürler."
(M6899 Müslim, Zikir, 67)

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! إِنَّ الْكُهَّانَ كَانُوا يُحَدِّثُونَنَا بِالشَّيْءِ فَنَجِدُهُ حَقًّا، قَالَ: ”تِلْكَ الْكَلِمَةُ الْحَقُّ، يَخْطَفُهَا الْجِنِّيُّ فَيَقْذِفُهَا فِي أُذُنِ وَلِيِّهِ، وَيَزِيدُ فِيهَا مِائَةَ كَذْبَةٍ.“

عَنْ عَائِشَةَ، انَّهَا كَانَتْ تُؤْتَى بِالصِّبْيَانِ إِذَا وُلِدُوا، فَتَدْعُو لَهُمْ بِالْبَرَكَةِ. فَأُتِيَتْ بِصَبِيٍّ، فَذَهَبَتْ تَضَعُ وِسَادَتَهُ، فَإِذَا تَحْتَ رَأْسِهِ مُوسَى فَسَأَلَتْهُمْ عَنِ الْمُوسَى ؟ فَقَالُوا: نَجْعَلُهَا مِنَ الْجِنِّ. فَاخَذَتِ الْمُوسى فَرَمَتْ بِهَا، وَنَهَتْهُمْ عَنْهَا وَقَالَتْ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَكْرَهُ الطِّيَرَةَ وَيُبْغِضُهَا. وَكَانَتْ عَائِشَةُ تَنْهَى عَنْهَا.

عَنْ يَحْيَى بْنِ جَعْدَةَ قَالَ: كَانَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ يَفْزَعُ مِنَ اللَّيْلِ حَتَّى يَخْرُجَ وَمَعَهُ سَيْفُهُ، فَخُشِيَ عَلَيْهِ أَنْ يُصِيبَ أَحَدًا، فَشَكَا ذَلِكَ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ فَقَالَ: ”إِنَّ جِبْرِيلَ قَالَ لِي: إِنَّ عِفْرِيتًا مِنَ الْجِنِّ يَكِيدُكَ، فَقُلْ: أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ الَّتِي لاَ يُجَاوِزُهُنَّ بَرٌّ وَلاَ فَاجِرٌ مِنْ شَرِّ مَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا، وَمِنْ شَرِّ مَا ذَرَأَ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا، وَمِنْ شَرِّ فِتَنِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، وَمِنْ شَرِّ كُلِّ طَارِقٍ إِلاَّ طَارِقًا يَطْرُقُ بِخَيْرٍ يَا رَحْمَنُ.“

Hz. Âişe anlatıyor: "Yâ Resûlallah! Kâhinler bize bir şeyler söylerdi de dedikleri gerçek çıkardı." dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: *"Bu doğru olan sözü bir cin elde eder ve dostunun kulağına fısıldar. O da buna yüz yalan katar!"*

(M5816 Müslim, Selâm, 122)

Hz. Âişe'den nakledildiğine göre, çocuklar doğduğu zaman kendisine getirilir, bereket için onlara dua ederdi. Bir gün bu maksatla yeni doğan bir çocuk getirildi. Hz. Âişe çocuğu yatağına yatırırken yastığının altında bir ustura gördü. Oradakilere bunun ne olduğunu sordu. Onlar da, "Çocuğu cinlerden korumak için onu koyuyoruz." dediler. Bunun üzerine Hz. Âişe usturayı alıp attı ve "Allah'ın Resûlü (sav) uğursuzluk düşüncesini çirkin görür ve bundan nefret ederdi." diyerek bu davranışı yasakladı.

(EM912 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 314)

Yahyâ b. Ca'de'nin naklettiğine göre, Hâlid b. Velîd, geceleri kılıcını yanına alarak dışarı çıkacak kadar korkar hâle gelmişti. Bu durumda birisine zarar verebileceğinden endişe edilince, Hz. Peygamber'e (sav) gelerek, yaşadığı durumdan şikâyetini arz etti. Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: *"Cebrail bana demişti ki, 'Cinlerden bir ifrit senin için tuzak kurmaya çalışıyor, (bu yüzden) şöyle dua et: Gökten inen ve yerden yükselen kötülüklerin şerrinden, yeryüzünde yerleşen (yaşayan) ve yerin altından çıkan şeylerin şerrinden, gece ve gündüzün fitnelerinin şerrinden, hayırlı olanların dışında her türlü aniden ortaya çıkan durumdan, Allah'a ve hiçbir iyinin ve kötünün ulaşamayacağı Allah'ın yüce kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım, Ey Rahmân!"*

(MŞ23589 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Tıb, 28; MA19831 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 35)

Abdullah b. Mes'ûd şöyle anlatıyor:

"Bir gece biz Resûlullah (sav) ile birlikteydik. Bir ara onu kaybettik ve kendisini vadilerde, dağ yollarında aradık. 'Acaba kaçırıldı mı, yoksa gizlice öldürüldü mü?' diye endişe ettik. Ve bu hâlde, olabilecek en kötü geceyi geçirdik. Sabahlayınca bir de baktık ki, Resûlullah (sav) Hira tarafından çıkageldi.

–Yâ Resûlallah! Seni kaybettik, çok aradık ama bulamadık. Bu yüzden çok kötü bir gece geçirdik, dedik. Bunun üzerine Resûlullah (sav):

–*Bana cinlerin elçisi geldi. Onunla gittim ve cinlere Kur'an okudum*, buyurdu. Sonra bizi götürerek cinlerin izlerini, ateşlerinin küllerini gösterdi..."[1]

Hadis kaynaklarında yer alan bir başka rivayete göre ise, Hz. Peygamber farkında değilken cinler kendisinden Kur'an dinlemişlerdir. Bu ilginç olayı Abdullah b. Abbâs şöyle anlatmaktadır:

"Resûlullah (sav), bir grup arkadaşıyla Ukâz Panayırı'na gitmek üzere yola çıkmıştı. O günlerde şeytanlarla gökyüzü haberleri arasına engel konulmuş ve (gökten haber çalmak isteyen şeytanların) üzerlerine yakıcı alevler gönderilmeye başlanmıştı. Şeytanlar, kendi toplumlarının yanına döndüklerinde, 'Bu hâliniz ne?' diye sorulunca, 'Gökyüzünden haber alamaz olduk ve üzerimize yakıcı alevler atıldı.' dediler. Bunun üzerine onlardan biri, 'Sizin haber almanıza engel olan mutlaka olağanüstü yeni bir olay olmalıdır. Yeryüzünün doğusunu ve batısını dolaşın da, gökyüzünden haber almanızı engelleyen bu yeni olayın ne olduğuna bir bakın!' dedi. Bunun üzerine cinler, yeryüzünün her tarafını dolaşarak kendileriyle gök haberleri arasına giren olayın ne olduğunu araştırdılar." İbn Abbâs demiştir ki: "İşte bunlardan Tihâme tarafına yönelmiş olan grup, o sırada Ukâz Panayırı'na gitmek üzere Nahle'de konaklayan Resûlullah'ın bulunduğu yere vardılar. Resûlullah, ashâbına sabah namazı kıldırıyordu. Cinler Kur'an'ı işitince, ona dikkatle kulak verdiler. Birbirlerine, 'Gökyüzünden haber almanıza engel olan şey işte budur.' dediler. İşte o zaman kavimlerine döndüler ve onlara, *"Gerçekten biz, doğru yola ileten güzel bir Kur'an dinledik*

[1] M1007 Müslim, Salât, 150.

ve ona iman ettik. Artık Rabbimize kimseyi asla ortak koşmayacağız."[2] dediler. Yüce Allah da Cin sûresinin ilgili âyetlerini Peygamberine vahyetti."[3]

Tarih kitaplarında aktarıldığına göre, bu görünmez, duyu ötesi varlıkların Kur'an dinleyip İslâm'a girmeleri, Hz. Peygamber'in en zor zamanlarından birine rastlamıştır. Şöyle ki, Müslümanlara uygulanan abluka yıllarının ardından Mekke'deki baskı ve işkenceler iyice artmış, amcası Ebû Tâlib ile fedakâr eşi Hatice'nin peş peşe ölmeleri Hz. Peygamber'i derinden sarsmıştı. Allah Resûlü, kendisini anlayıp onaylayacak ve koruyacak kimseler aramaya başlamıştı. Sırf bu amaçla gittiği Tâif'te de aradığını bulamamış, şehirden kovulmuş hatta taşlanmıştı. İşte cinlerin İslâm ile tanışmaları ve Resûl-i Ekrem'in bu durumdan haberdar olması böyle bir dönemde gerçekleşmiştir. Tâif dönüşü Nahle denilen yerde konakladığı gecelerden birinde cinlerden bir grup gelerek Allah Resûlü'nün okumakta olduğu Kur'an'ı dinlemişler ve bundan çok etkilenerek İslâm'ı seçmişlerdi. Yüce Allah daha sonra bu olayı Kur'an'da Resûl-i Ekrem'e şöyle anlatmıştı:

"Hani cinlerden bir grubu, Kur'an'ı dinlemeleri için sana yöneltmiştik. Kur'an'ı dinlemeye hazır olunca (birbirlerine) 'Susun!' demişler, Kur'an'ın okunması bitince uyarıcı olarak kavimlerine dönmüşlerdi.

Ey kavmimiz! dediler, doğrusu biz Musa'dan sonra indirilen, kendinden öncekini doğrulayan, hakka ve doğru yola ileten bir kitap dinledik.

Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun! O'na iman edin ki, Allah da sizin günahlarınızı kısmen bağışlasın ve sizi acı bir azaptan korusun.

Allah'ın davetçisine uymayan kimse, yeryüzünde Allah'ı âciz bırakacak değildir. Kendisi için Allah'tan başka dostlar da bulunmaz. İşte onlar, apaçık bir sapıklık içindedirler."[4]

Cin ismi verilen varlıkların doğaları itibariyle insan algısının sınırlarını aşmaları, onlar hakkındaki rivayetlerin içeriğine de yansımıştır. Resûlullah'ın cinlerle kaç kez ve nerede buluştuğu ihtilâflı bir konudur. Farklı zaman ve mekânlara atıfta bulunan birtakım haberlere göre cinler, Mekke'de bugün Cin Mescidi'nin bulunduğu Hacûn'da, Medine'de ise Bakî'de heyetler hâlinde Resûlullah'a gelmişler ve haklarında Cin sûresi ile Ahkâf sûresinin ilgili âyetleri indirilmişti.[5] Nitekim yukarıda da geçtiği üzere Hz. Peygamber (sav), bir gece Abdullah b. Mes'ûd'la birlikte Mekke'deki Hacûn mevkiinde konaklamış,[6] İbn Mes'ûd'un etrafına bir çizgi çizmiş ve ona yerinden ayrılmamasını söyledikten sonra kendisi cinlere Kur'an okumuştu.[7] Bu cinlerin mahiyeti, nerden geldikleri ve nasıl

[2] Cin, 72/1-2.
[3] B4921 Buhârî, Tefsîr, (Cin) 1; M1006 Müslim, Salât 149.
[4] Ahkâf, 46/29-32; HS2/269 İbn Hişâm, *Sîret*, II, 269; ST1/212 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 212.
[5] Cin, 72/1-14; Ahkâf, 46/29-32.
[6] HM3954 İbn Hanbel, I, 416, 455.
[7] HM4353 İbn Hanbel, I, 455.

oldukları açıklanmamaktadır. Bazı rivayetlere göre, Peygamberimize elçiler gönderen bu cinler, o günlerde Yukarı Mezopotamya'daki bir bölgeye adını veren Cezîre'den, Nusaybin tarafındandı ve Hz. Peygamber'in hem övgüsüne hem de duasına mazhar olmuşlardı.[8]

İster Mekke döneminin ilk yıllarında olsun, isterse Tâif dönüşü olsun, bazı cinlerin gelip Resûlullah'ı dinledikten sonra Allah'ın dinine girmeleri Kur'an'da açıkça yer alan bir konudur. Kur'ân-ı Kerîm'de müstakil olarak cinlerden söz eden bir sûre yer almakta ve bu sûre "Cin" adını taşımaktadır.[9] Kur'an'a göre, mahiyetini kavrayamadığımız varlıklardan olan cinler de akıl ve irade sahibi olup, Allah'a ibadet etmek için yaratılmışlar ve bu yüzden de mükellef (sorumlu) tutulmuşlardır.[10] Yüce Allah yirmi âyette ya cinlere insanlarla birlikte hitap etmiş, yahut insanlardan ve cinlerden birlikte söz etmiştir.[11] Buna göre tıpkı insanlar gibi cinlerin de hayırlıları-şerlileri; inançlıları-inançsızları; iyi olanları-kötü olanları vardır.[12] Onlar da, Allah'ın buyruklarına itaat veya isyan etme eğilimindedirler[13] ve her fâni gibi ölümlüdürler. Nitekim İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre, Allah Resûlü bir duasında bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: "*Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim. Senin yardımınla mücadele (gücü elde) ettim. Allah'ım! Beni saptırmaman için senin yüceliğine sığınıyorum. Zira senden başka ilâh yoktur. Sen ölmeyecek olan dirisin, cinler ve insanlar ise ölümlüdürler.*"[14]

Kur'an'da, cin ve insan topluluklarına nice uyarıcı peygamber gön derildiği hatırlatılmakta[15] bazı peygamberlerin cinlerle irtibatları anlatılmaktadır. Allah (cc), Hz. Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil ordular topladığını,[16] cinlerden bir kısmını çeşitli işlerde istihdam ettiğini,[17] onlardan bir ifritin (cinlerin en güçlü, kurnaz veya en azgın türü) Sebe' Melikesi'nin tahtı için Hz. Süleyman'a, "Sen makamından kalkmadan önce ben onu sana getirebilirim, bunu yapmaya gücüm yeter ve ben güvenilir biriyim." dediğini bildirmektedir.[18] Cinlere gönderilen peygamberlerin melek mi, insan mı yoksa cin mi olduğu tartışılmışsa da, cinlerin kendi içlerinden olma ihtimali yüksektir. Ancak Hz. Peygamber (sav) hem insanlara hem de cinlere peygamber olarak gönderilmiş ve bu yüzden de kültürümüzde kendisine "Resûlü's-sekaleyn" yani "iki topluluğun da peygamberi" denilmiştir.

Kur'an'da belirtildiği üzere dumansız, alevli bir ateşten yaratılan cinler,[19] latif, görünmez varlıklardır. Bununla birlikte onların ateşle karışık

[8] B3860 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 32; M1008 Müslim, Salât, 150.
[9] Cin, 72/1-28.
[10] Zâriyât, 51/56.
[11] Bkz: En'âm, 6/112, 128, 130; A'râf, 7/38, 179; Fussilet, 41/25, 29; Rahmân, 55/39, 56, 74; Cin, 72/5, 6.
[12] A'râf, 7/38; Cin 72/11-15.
[13] Cin 72/1-14.
[14] M6899 Müslim, Zikir, 67.
[15] En'âm, 6/130.
[16] Neml 27/17.
[17] Sebe' 34/12-13.
[18] Neml 27/38-39.
[19] A'râf, 7/11-12; Hicr, 15/27; Sâd, 38/75-76; Rahmân, 55/15.

bir tabiata sahip olmaları dikkate alınarak karbon asidinden; dumansız ateşten yaratıldıkları göz önüne alınarak canlılığını ruhtan alan ve ezelde var edilen ışınlardan, ufolardan veya enerjiden; yahut bazı hadislerde hastalıkların sebebi gibi gösterilmeleri düşünülerek mikroplardan ibaret oldukları tarzında birtakım görüşler ileri sürülmüşse de, bunlar teori olmaktan öteye geçmemiştir.[20]

Beş duyu ile algılanamaz olmaları, gerek geçmişte gerekse günümüzde cinler hakkında birbirinden farklı tasavvurların gelişmesine sebep olmuştur. Arapça c-n-n kökünden türeyen ve örtmek, gizlemek anlamına gelen "cin" kelimesi, câhiliye dönemi Arap dilinde sadece ruhanî varlıklar olan cinleri değil, melekleri, şeytanları, kabirdeki ölüleri ve hatta evlerin temellerinde yaşayan yılanları ifade etmekteydi.[21] Câhiliye Arapları, kimi zaman putların içinde de cin olduğuna ve bunların kâhinlere gökte neler olup bittiğini haber verdiğine inanmaktaydı.[22] Nitekim Hz. Âişe bir defasında "Yâ Resûlallah! Kâhinler bize bir şeyler söylerdi de dedikleri gerçek çıkardı." dediğinde Peygamber Efendimiz bu durumu şöyle açıklamıştı: *"Bu doğru olan sözü bir cin elde eder ve dostunun kulağına fısıldar. O da buna yüz yalan katar!"*[23]

Şairlik, kâhinlik ve arrâflık gibi mesleklerin çok etkili olduğu câhiliye döneminde her şairin özel bir cini olduğuna ve ona ilham verdiğine inanılırdı. Bugün bile "ilham perisi" gibi bir tabirde izleri görülen bu inanışa dayanarak müşrikler, Hz. Peygamber'in de cinden ilham alan bir şair olduğunu ileri sürmüşler ve kendisine "şair, kâhin, mecnûn ve büyücü" diyerek iftira etmişlerdi.[24]

Kur'an, cinlerin semanın üst katlarına çıkarak Allah'tan bilgi aldıkları/çaldıkları, dolayısıyla gaybî bilgilere muttali oldukları yolundaki yanlış inancı şiddetle reddetmiştir.[25] Yüce Allah, gaybı yani akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilmesi imkânsız olan varlık alanını kendisinden başka kimsenin bilemeyeceğini,[26] ancak elçilerinden dilediğini seçerek ona gaybını bildireceğini haber vermiştir.[27] Dolayısıyla cinler, gaybı bilme konusunda insanlardan farklı değildir. Bilgileri sadece görüp öğrendikleri şeylerle sınırlı olup, meydana gelen olaylardan kendilerine gizli kalan hususları ve geleceği bilmeleri mümkün değildir. Nitekim emrinde çalışan cinler Hz. Süleyman'ın vefatını bilememişlerdi: *"Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimiz zaman, onun ölümünü onlara ancak değneğini yemekte olan bir kurt gösterdi. Süleyman'ın cesedi yıkılınca cinler anladılar ki, eğer gaybı bilmiş*

[20] "Cin", *DİA*, VIII, 9.
[21] SC5/2093 Cevherî, *Sıhâh*, V, 2093; LA9/701, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 701-706.
[22] B3866 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 35.
[23] M5816 Müslim, Selâm, 122.
[24] Enbiyâ 21/5; Sâffât 37/36-37; Tûr 52/30; Hâkka 69/40-42.
[25] Sâffât, 37/7-10; Cin, 72/8-10.
[26] En'âm, 6/59; Yûnus, 10/20; Nahl, 16/77; Neml, 27/65.
[27] Cin, 72/26-27.

olsalardı aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaklardı."[28] Şu hâlde, kâhin, falcı, cinci, bakıcı, medyum diye anılan kimselerin cinlerden geleceğe dair haber aldıklarını ileri sürmeleri sadece bir iddiadan ibarettir ve bu yüzden Hz. Peygamber, kâhine veya medyuma gitmeyi de, onların sözlerini tasdik etmeyi de yasaklamıştır.[29]

Câhiliye Arapları, Allah ile cinler arasında bir akrabalık bağı uydurmuşlar,[30] cinleri de Allah yaratmış olduğu hâlde, onları Allah'a ortak koşmuşlardı.[31] Abdullah b. Mes'ûd'un söylediğine göre, câhiliye döneminde bazı insanlar, cinlerden bir topluluğa tapardı. İşin ilginç tarafı, daha sonra o cinler İslâm'a girdikleri hâlde, bu insanlar hâlâ onlara tapınmaya devam etmişlerdi.[32] Cinlerin de Allah'ın kulları olduğundan habersiz olan câhiliye insanları, yolculuk esnasında ıssız bir vadide veya dere yatağında geceleyecekleri zaman oranın en büyük cinine sığınırlardı.[33] Hatta her evin bir cini olduğuna inanır, cinler için kurban keserlerdi.[34]

Cinlerin yılan şekline girebildiklerine dair İslâm öncesi din ve kültürlerde mevcut olan inanış, câhiliye Araplarında da vardı. Onlar da yılanları cin/şeytan sanırlar,[35] büyük bir yılan öldürdükleri zaman cinlerin intikam almasından korkarlardı.[36] Hz. Peygamber (sav) cinlere dair bu bâtıl inancı da reddetmiştir.[37]

Cinlerle ilgili bir diğer husus da, cin ile İblis ya da genel olarak cin ile şeytan arasındaki ilişkidir. Yüce Allah, Hz. Âdem'e secde etmelerini istediği zaman cinlerden olan İblis hariç bütün melekler derhâl saygı ile eğilmişken, İblis bu emre uymamıştır.[38] Bazı âyetlerde[39] ve rivayetlerde, cinlerden "şeytanlar" olarak söz edilmesi bu yüzden olmalıdır. İblis bir cindir ama bütün cinler İblis gibi kendilerini kötülüğe adamış varlıklar değildir. Cinlerin de tıpkı insanlar gibi iyileri ve kötüleri olduğu hatırlandığında, cini kötülüğün sembolü olan şeytan ile özdeşleştirmenin doğru olmadığı anlaşılacaktır.

Cinlerin ilk insandan beri varlıklarını sürdüren bir toplum olmaları, doğal olarak tarih boyunca hemen her inanç ve kültürde yer almalarına, dolayısıyla da haklarında eski-yeni birçok inanışın gelişmesine sebep olmuştur. Cin konusundaki bâtıl inanış ve hurafelerin, bunlara dayalı olarak gerçekleştirilen cin çağırma ve cin çıkarma gibi asılsız uygulamaların dinimiz tarafından onaylanması mümkün değildir. İslâm'ın ilk dönemlerinde de rastlanan bu tür inanışları reddetmesi bakımından Âişe validemizin tavrı dikkat çekicidir. Bir defasında hayır duada bulunması için kendisine

28 Sebe', 34/14.
29 M5821 Müslim, Selâm, 125; İM639 İbn Mâce, Tahâret, 122; T135 Tirmizî, Tahâret, 102; HM9532 İbn Hanbel, II, 429.
30 Sâffât, 37/158.
31 En'âm, 6/100; Sebe', 34/41.
32 B4714-B4715 Buhârî, Tefsîr, (Benî İsrâîl) 7-8.
33 Cin 72/6.
34 İE1/308 İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, I, 308; DH1/194 Demîrî, *Hayâtü'l-hayavân*, I, 194.
35 AU2/232 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, II, 232.
36 AB2/358 Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, II, 358.
37 D5250 Ebû Dâvûd, Edeb, 161, 162.
38 Kehf, 18/50.
39 En'âm, 6/112; Enbiyâ, 21/82; Sâffât, 37/7-10.

bir çocuk getirildiğinde, müminlerin annesi çocuğu yatağına yatırırken yastığının altında bir ustura görmüş, oradakilere bunun ne anlama geldiğini sormuştur. Oradakilerin "Çocuğu cinlerden korumak için onu koyuyoruz." demeleri üzerine, usturayı alıp atan Hz. Âişe, "Allah'ın Resûlü uğursuzluk düşüncesini çirkin görür, bundan nefret ederdi." diyerek onları bu davranıştan men etmiştir.[40] Kısacası, ister câhiliyeden, isterse diğer kültürlerden gelsin cinler hakkındaki bu tür kabul ve uygulamalar İslâm'ın ruhuna ve Hz. Peygamber'in anlayışına aykırıdır. Zira İslâm her türlü bâtıl inanışı ve hurafeyi reddetmektedir.

İslâm âlimleri cinlerin insanları çarpıp felç etmeye, akıllarını giderip delirtmeye, bedenlerine girip birtakım hastalıklara sebep olmaya güçlerinin olmadığını söylemişlerdir.[41] Nitekim Peygamberimizin ifadesiyle, bütün varlık âlemi bir kimseye kötülük yapmak için elbirliği etse, Allah takdir etmedikçe bunu gerçekleştirmeleri mümkün değildir.[42] Kötü niyetli, şeytan özellikli cinlerin insanları saptırmaya ve başlarını derde sokmaya çalışacakları açıktır. Ancak konu ile ilgili âyetlere dikkatle bakılırsa, aynı durumun insanların kötüleri için de geçerli olduğu görülecektir. Zira gerek insanların gönlüne vesvese veren, gerekse onları saptıran şeytanlar, cinlerden olabildikleri gibi, insanlardan da olabilmektedir.[43] Nitekim bir gün Peygamberimiz, *"Ey Ebû Zer! İnsan ve cin şeytanlarının şerrinden Allah'a sığın!"* deyince Ebû Zer, "İnsanların da şeytanı olur mu?" demiş, Efendimiz de *"Evet"* cevabını vermiştir.[44]

Cinler hakkında ortaya atılan, dilden dile dolaşıp zihinlerde yer eden sayısız bilginin etkisinde kalmamak, ancak son dinin tebliğine kulak vermekle mümkündür. Duyu ötesi varlıklar oldukları için cinler hakkında doğru bilginin edinilebileceği tek kaynak Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hz. Peygamber'in öğretileridir. İslâm'a göre cinlerin yaratılış şekilleri insanlardan farklı olsa da, yaratılış sebepleri insanlar ile aynıdır. Kendilerine dair bir hayatları, ölümleri, halkları, yeme-içmeleri ve kullukları olan bu varlıklar, Allah'ın görünmez kullarıdır. Resûl-i Ekrem kemik ve tezekle tuvalette taharetlenmeyi yasaklarken, *"Çünkü bunlar cin kardeşlerinizin yiyeceğidir."*[45] buyurduğuna göre, onların iyi olanlarını din kardeşi bilmek gerekir. Diğer taraftan Sevgili Peygamberimiz, kötü cinlerin/şeytanların insanlar üzerindeki olumsuz etkilerinden kurtulmak ve onları tesirsiz hâle getirmek için Allah'a sığınmamızı öğütlemekte, Felâk ve Nâs sûrelerini, ayrıca Âyetü'l-kürsî'yi okumamızı tavsiye etmektedir.[46] Nitekim gece

[40] EM912 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 314.
[41] FM11/178 Râzî, *Mefâtîh*, XI, 178.
[42] T2516 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59.
[43] Fussilet, 41/29; Nas, 114/4-6.
[44] N5509 Nesâî, İstiâze, 48.
[45] T18 Tirmizî, Tahâret, 14.
[46] HM17429 İbn Hanbel, IV, 144; B2311 Buhârî, Vekâle, 10; T2880 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 3.

yalnız kalmaktan korkar hâle gelen Hâlid b. Velîd'in sıkıntısını dinleyen Resûlullah (sav),[47] Cebrail'in kötü niyetli bir cine karşı kendisine öğrettiği şu duayı okumasını öğütlemiştir:

"Gökten inen ve yerden yükselen kötülüklerin şerrinden,

Yeryüzünde O'nun yaratıp yaydıklarının ve yerin altından çıkardıklarının şerrinden,

Gece ve gündüzün fitnelerinden,

Hayırlı şeylerin dışında, gece-gündüz aniden ortaya çıkan her türlü durumdan,

Kerîm olan Yüce Allah'a ve hiçbir iyinin ve kötünün ulaşamayacağı Allah'ın yüce kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım, Ey Rahmân!"[48]

[47] MŞ23589 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Tıb, 28; MA19831 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 35.

[48] NS10792 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 237; MU1742 *Muvatta'*, Şa'r, 4.

ŞEYTAN
İNSANIN EZELÎ DÜŞMANI

عَنْ أنَسٍ: ...فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

"إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِى مِنَ الْإِنْسَانِ مَجْرَى الدَّمِ."

Enes'ten nakledildiğine göre ... Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:

"Şeytan, kanın dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır."

(M5678 Müslim, Selâm, 23: B3281 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11)

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"إِنَّ إِبْلِيسَ قالَ لِرَبِّهِ: بِعِزَّتِكَ وَجَلالِكَ لَا أَبْرَحُ أُغْوِي بَنِي آدَمَ مَا دَامَتْ الْأَرْوَاحُ فِيهِمْ فَقَالَ [له] اللَّهُ: فَبِعِزَّتِي وَجَلالِي لَا أَبْرَحُ أَغْفِرُ لَهُمْ مَا اسْتَغْفَرُونِي."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "إِنَّ لِلشَّيْطَانِ لَمَّةً بِابْنِ آدَمَ وَلِلْمَلَكِ لَمَّةً فَأَمَّا لَمَّةُ الشَّيْطَانِ فَإِيعَادٌ بِالشَّرِّ وَتَكْذِيبٌ بِالْحَقِّ وَأَمَّا لَمَّةُ الْمَلَكِ فَإِيعَادٌ بِالْخَيْرِ وَتَصْدِيقٌ بِالْحَقِّ فَمَنْ وَجَدَ ذَلِكَ فَلْيَعْلَمْ أَنَّهُ مِنَ اللَّهِ فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ وَمَنْ وَجَدَ الْأُخْرَى فَلْيَتَعَوَّذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ [الرَّجِيمِ]."

عَنْ سَبْرَةَ بْنِ أَبِي فَاكِهٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"إِنَّ الشَّيْطَانَ قَعَدَ لِابْنِ آدَمَ بِأَطْرُقِهِ فَقَعَدَ لَهُ بِطَرِيقِ الْإِسْلَامِ فَقَالَ: تُسْلِمُ وَتَذَرُ دِينَكَ وَدِينَ آبَائِكَ وَآبَاءِ أَبِيكَ فَعَصَاهُ فَأَسْلَمَ..."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيُنْضِي شَيَاطِينَهُ كَمَا يُنْضِي أَحَدُكُمْ بَعِيرَهُ فِي السَّفَرِ."

Ebû Saîd el-Hudrî'nin işittiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"İblis, Rabbine 'Senin izzetin ve celâlin üzerine yemin ederim ki ruhları (bedenlerinde) olduğu sürece âdemoğullarını saptırmaya devam edeceğim.' demiş, Allah da 'İzzetim ve celâlim hakkı için, onlar af diledikleri sürece ben de onları bağışlayacağım.' karşılığını vermiştir."*

(HM11264 İbn Hanbel, III, 29)

Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Âdemoğluna şeytan da melek de yaklaşır. Şeytanın yaklaşması, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise iyiliğe yönlendirmek ve hakkı doğrulatmak şeklindedir. Kim böyle (meleğin telkinini) hissederse bunun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Kim de diğerini (şeytanın vesvesesini) hissederse, taşlanmış ve kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın."*

(T2988 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2)

Sebre b. Ebû Fâkih'in işittiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Şeytan, her fırsatta âdemoğlunun karşısına çıkar. İslâm'a giden yolda da önüne çıkar ve 'Sen şimdi Müslüman olup dinini, babanın ve atalarının dinini terk mi edeceksin?' der. O kişi şeytanı dinlemez ve Müslüman olur..."*

(N3136 Nesâî, Cihâd, 19)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Mümin, tıpkı sizden birinin yolculukta devesini yorduğu gibi, şeytanlarını yorar (zayıf düşürür)."*

(HM8927 İbn Hanbel, II, 380)

Onu duymayan, bilmeyen var mıdır? Kimi vesvesesinden, kimi iğvâsından ve ifsadından tanır onu. Kimine unutkanlığı, kimine korkuları, kimine de ruhsal bir rahatsızlığı hatırlatır. Bazen kurnazlık dendiğinde akla ilk o gelir. Bazen de hırçın bir hayvandır onu hatırlatan. Öyle ya da böyle her insanın zihninde, dünyasında bir karşılığı vardır şeytanın. Şeytanı tanımayan yoktur. Çünkü o, insanın cennette başlayıp yeryüzüne gönderilmesiyle devam eden ve kıyamete kadar sürecek olan varoluş serencamının önemli bir figürüdür ve onun kaderi insanla birlikte yazılmıştır.

Nitekim Hz. Peygamber (sav) insanın şeytanla olan bu ayrılmaz yazgısını kendine özgü üslûbuyla bize bildirmiştir. Efendimizin (sav) itikâfta olduğu bir Ramazan gecesinde hanımı Hz. Safiyye kendisini ziyaret eder. Hz. Safiyye, biraz sohbet ettikten sonra eve dönmek üzere kalkar. Resûlullah (sav) da onu kapıya kadar uğurlar. O esnada oradan geçmekte olan iki sahâbî Hz. Peygamber'i görünce fark edilmeden hızlıca oradan uzaklaşmak isterler. Sahâbîlerin bu telaşını fark eden Allah'ın Elçisi, *"Durun! Bu, (eşim) Safiyye bnt. Huyey'dir."* der. Resûlullah'ın (sav) açıklama yapma ihtiyacı hissetmesinden mahcup olan sahâbîler, "Sübhânallâh Ey Allah'ın Elçisi!" diyerek kendisi hakkında herhangi bir olumsuz düşünceye kapılmalarının söz konusu olmadığını söylerler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurur: *"Şeytan, kanın dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır. Doğrusu, şeytanın kalplerinize yanlış düşünceler getirmesinden endişe ettim."*[1]

Bu benzetmeye göre, nasıl kan kılcal damarlarla tüm vücutta sessiz sedasız ama sürekli hareket hâlinde ise, şeytan da aynı şekilde sinsice hareket eder ve her fırsatta insanın karşısına çıkar. Kan nasıl insanın ayrılmaz bir parçası ise, şeytanla insan arasında da aynı şekilde ayrılmaz bir münasebet vardır. Hz. Peygamber, şeytanın insana çok sık vesvese vermesini ve onu ayartmaya çalışmasını kinaye yoluyla dile getirmiştir.

İnsan ile şeytanın/İblis'in serüveni kadîm bir hadiseyle başlamıştır. Bu hadise ve sonrasında gelişen olaylar Kur'an'da birkaç defa anlatılır. Allah Teâlâ, Hz. Âdem'i yaratmış, sonra ona biçim vererek ruhundan üfle-

[1] B3281 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11; M5678 Müslim, Selâm, 23.

miş ve meleklere onun önünde saygıyla eğilmelerini emretmişti. Bu emre melekler itaat etmiş, ancak İblis karşı çıkmıştı.[2] Bunun üzerine Allah (cc) *"Neden emrime uymayıp böyle davrandın?"* diye sorunca İblis "Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan!" karşılığını vermişti. Yüce Allah da *"Öyle ise, in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Çünkü sen aşağılıklardansın!"*[3] buyruğuyla itaatsizliğinin cezası olarak İblis'i, bulunduğu makamdan tardetmiş, kovmuştu. Çaresiz İblis *"Rabbim! Öyle ise, (varlıkların) tekrar dirileceği güne kadar bana mühlet ver."*[4] demişti. Bu arada insana karşı hasedini, kıskançlığını nasıl sergileyeceğini ilân etmekten de geri durmamıştı: *"Onları kesinlikle saptıracağım, boş kuruntulara boğacağım..."*[5] *"Şu benden üstün kıldığına da bir bak! Yemin ederim ki, eğer beni kıyamete kadar yaşatırsan, pek azı dışında, onun neslini kendime bağlayacağım!"*[6]

Ebû Saîd el-Hudrî'nin tanık olduğu bir konuşmasında Sevgili Peygamberimiz (sav) İblis'in bu kötü niyetini şöyle ifade etmişti: *"İblis, Rabbine 'Senin izzetin ve celâlin üzerine yemin ederim ki ruhları (bedenlerinde) olduğu sürece Âdemoğullarını saptırmaya devam edeceğim.' demiş, Allah da 'İzzetim ve celâlim hakkı için, onlar af diledikleri sürece ben de onları bağışlayacağım.' karşılığını vermiştir."*[7] Bu diyaloğların nasıl gerçekleştiğini tam olarak bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey var ki, o da varlıkların, tabiatlarının diliyle konuştuklarıdır.

Resûl-i Ekrem'in bu tasvirinden de anlaşıldığı gibi ilâhî irade hikmeti gereği İblis'in bu talebine müsamaha göstermiş ve ona âdeta "Elinden geleni ardına koyma!" dercesine istediğini yapma fırsatı tanımıştı: *"Haydi, git! Ancak, haberin olsun ki, onlardan sana uyanlar(la beraber) hepinizi bekleyen ceza, yaptıklarınızın tam karşılığı olmak üzere, cehennem olacaktır! Haydi, şimdi onlardan gücünün yettiğini sesinle ayart; atlılarınla ve piyadelerinle (yani tüm imkânlarını kullanarak) onların üzerine yüklen ve (böylece) onların, mallarına ve evlatlarına ortak ol; onlara vaatlerde bulun; çünkü (onlar bilmezler ki) şeytanın vaad ettiği şey ancak bir aldatmadır."*[8]

Aldatma (ğarûr) şeytanî bir özelliktir ve bu özelliği sebebiyle de İblis, artık hep şeytan olarak anılacaktır. İlk icraatına başladığında "şeytan" adını alan İblis, artık bütün kötülüklerin simge varlığıdır. Şeytan, doğru yoldan ayrılmış, görünmeyen varlıklara verilen bir isim olduğu gibi, aynı zamanda hayırdan, güzel şeylerden kendini soyutlamış, haktan sapmış, taşkınlık yapan her türlü cin, insan ve hayvanın ortak vasfıdır.[9] Bu itibarla söz konusu olan şeytan, "insan şeytanı" bile olsa aslında şeytaniyet

[2] Hicr, 15/29-31; İsrâ, 17/61.
[3] A'râf, 7/12-13.
[4] Hicr, 15/36.
[5] Nisâ, 4/119.
[6] İsrâ, 17/62.
[7] HM11264 İbn Hanbel, III, 29.
[8] İsrâ, 17/63-64.
[9] AU6/52 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VI, 52.

onda gizli olan bir kötülüktür. Çünkü insan görünen bir varlık olmasına karşın onun şeytanî niyetleri, kötülükleri gizliliğini korur. O hâlde şeytan ismini bir cins ismi olarak anlamak gerekir. Allah'ın rahmetinden ümidi kesilen varlık anlamındaki[10] İblis ise, şeytanın, tüm nitelikleriyle müşahhaslaştığı bir ferttir ve aynı zamanda haktan sapmış tüm kötü cinlerin de başıdır. Semavî dinlerde şeytan, Allah'ın emrine isyan eden varlıktır. Bu isyanın neticesinde de kötü adına ne varsa onu temsil eden varlık olarak algılanmıştır. Meselâ, Yahudi geleneğinde şeytan (satan) insanları kandıran, yanıltan, onları kötü yola sevk etmeye çalışan kötülük meleğidir.[11] İslâm düşüncesinde kötü ve çirkin davranışlar şeytana, iyi ve güzel davranışlar ise meleğe nispet edilmiştir. Meleğin "iyiliği" çağrıştıran bir varlık olmasına karşın, şeytanın "kötülüğü" anımsatması, varlıktaki dengenin değişik bir yansımasıdır. Şu var ki, varlıkta asıl olan iyilik ve güzelliktir. Şeytanın ve kötünün varlığı ise, aslında, hayrın, iyinin ve rahmetin kavranmasına da bir sebeptir. Bu bakımdan şeytanın simgesel bir değeri vardır. Âyet ve hadislerde de şeytan, kötülüğün sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'da israf ederek saçıp savurmanın şeytan kardeşliği olarak ifade edilmesi,[12] içki, kumar, putlar ve fal oklarının şeytanın pis işlerinden olarak tanımlanması,[13] Allah'a ve âhiret gününe inanmayıp gösteriş için mallarını insanlara verenlerin şeytanın arkadaşı olarak isimlendirilmesi,[14] hapisten çıkan gencin Hz. Yusuf'un hapiste olduğunu hükümdara arz etmeyi unutmasının şeytana bağlanması,[15] zenbillerindeki balığın denize düştüğünü Hz. Musa'ya söylemeyi unutan gencin unutkanlığının yine şeytana hamledilmesi[16] şeytanın insan hayatındaki rolünü ve simgesel etkisini ifade eder. Hacda şeytan taşlama sünneti de, bir anlamda şeytana karşı girişilen bir savaşı sembolize eder. Hacı her bir taşı, nefsine, şehvetine ve şeytana karşı fırlatır. Kendisini çeşitli hatalara, günahlara sürükleyen bu farklı cepheleri bir bir yok etmeye çalışır. Ayrıca Kur'an'da şeytanlardan söz edilmiş olması müşahhas bir tek şeytan yerine kötülüğü sembolize eden pek çok türden şeytanî olgu veya varlık olduğu fikrini teyit etmektedir. Nitekim şeytanın dostları[17] ve hizbi (taraftarları)[18] olduğunu da Kur'an'dan öğrenmekteyiz.

Hz. Peygamber (sav) de zaman zaman bir kötülüğü, çirkin bir davranışı nitelerken onun şeytanla ilgisine dikkat çekmiştir. O (sav), güvercin peşinde dolaşan bir adam görünce, onun, zamanını boşa harcadığını ifade etmek için *"(Bu adam) şeytan kovalayan bir şeytandır."* buyurmuş,[19] birbirle-

[10] LA1/343 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 343.
[11] Ezekiel, 28:12-19.
[12] İsrâ, 17/26-7.
[13] Mâide, 5/90.
[14] Nisâ, 4/38.
[15] Yûsuf, 12/42.
[16] Kehf, 18/63.
[17] Nisâ, 4/75-76; A'râf, 7/27.
[18] Mücâdele, 58/19.
[19] D4940 Ebû Dâvûd, Edeb, 57.

rine sataşıp hakaret edenleri şeytan olarak nitelemiştir.[20] Yine o (sav), temizlikte sol el kullanıldığından sağ elle yiyip içmeyi öğütleyerek, şeytanın sol elle yiyip içtiğini söylemiş,[21] ellerindeki yemek bulaşığı ile uyumaktan arkadaşlarını men ederken de *"Şeytandan kendinizi koruyun."* demiş, şeytanın kire, kirli şeylere çok hevesli ve bu yüzden yemek artıklarını yalayan (bir pislik) olduğunu ifade ettikten sonra bu mesajını vermiştir.[22] Böylece kirin, pisliğin de şeytanî bir tarafı olduğunu belirten Efendimiz (sav), şeytanın temiz ve pak ortamlara yaklaşamayacağını hatırlatmıştır.

Resûl-i Ekrem'in (sav) bazen basit gibi gözüken ancak sonuçları itibariyle son derece sakıncalı bir durum arz edebilecek kimi olumsuzlukları da şeytanla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Peygamberimizin dilinde namazda esneme[23] ve uyuklamanın,[24] kötü bir rüya veya kâbus görmenin,[25] yolculuk esnasında dağınık bir vaziyette konaklamanın,[26] (bir karar alınırken düşünülmeden) acele davranmanın[27] "şeytandandır" şeklinde nitelendirilmesi, hatta onun, sadece bir veya iki kişinin çıktıkları yolculuğa şeytanın refakat edeceğini söylemesi[28] istenmeyen bir netice doğurma ihtimali olan davranışlar konusunda mümini uyanık olmaya teşvik eden nebevî ikazlardır. Buna benzer şekilde Resûlullah'ın (sav) yorucu bir sefer sırasında uykuya dalarak sabah namazını kaçırmalarını şeytanın orada bulunmasına bağlaması ve bu yüzden ashâbına o yerden ayrılmaları talimatını vermesi,[29] gecenin tamamını uyuyarak geçirip sabah namazına kalkamayan kimsenin, şeytanın tahakkümüne ve aldatmasına maruz kaldığını söylemesi,[30] cemaat namazında saflar arasında boşluklar gördüğünde, o boşlukların şeytan tarafından doldurulacağını söylemesi[31] bu tür uyarılar cümlesindendir. Bu hadislerden aynı zamanda şeytanın, âdeta müminin ensesinde dolaşan bir düşman olduğu anlaşılmaktadır.

Hiçbir mümin bu ezelî düşmandan kendisine gelebilecek kötülükler konusunda güvencede değildir. Hatta şeytan, etkili olamasa da bir peygamberi bile aldatmaya çalışır. İbn Abbâs'ın bize aktardığı bir diyaloğda Allah Resûlü (sav) bu durumu şöyle dillendirmiştir: *"Hiçbiriniz yoktur ki, bir şeytanın (veya cinin)*[32] *tasallutuna maruz kalmamış olsun."* Bunun üzerine ashâb "Buna sen de dâhil misin?" diye sorunca, Peygamberimiz (sav) *"Evet, ama Allah şeytana karşı bana yardım etti. O da bana boyun eğdi."* buyurmuştur.[33] Âişe validemizin yaşadığı bir olay ise, müminin peşini bırakmayan şeytanın onu nasıl bir yöntemle ayartmaya çalıştığını ifade etmesi bakımından kayda değerdir: "Bir gece Allah Resûlü yanımdan kalktı ve dışarı çıktı. Onu kıskanmıştım.

[20] HM18532 İbn Hanbel, IV, 266.
[21] M5265 Müslim, Eşribe, 105.
[22] T1859 Tirmizî, Et'ıme, 48.
[23] T370 Tirmizî, Salât, 156.
[24] İM969 İbn Mâce, İkâmet, 42.
[25] M5897 Müslim, Rü'yâ, 1.
[26] D2628 Ebû Dâvûd, Cihâd, 88.
[27] T2012 Tirmizî, Birr, 66.
[28] T1674 Tirmizî, Cihâd, 4.
[29] N624 Nesâî, Mevâkît, 55.
[30] HM7528 İbn Hanbel, II, 260.
[31] N816 Nesâî, İmâmet, 28.
[32] M7108 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 69.
[33] HM2323 İbn Hanbel, I, 257.

Az sonra geldiğinde benim tavrımı gördü ve *'Ne oldu Âişe? Kıskandın mı yoksa?'* diye sordu. 'Benim gibi biri senin gibi birini nasıl olur da kıskanmaz?' dedim. Bunun üzerine Resûlullah (sav) *'Şeytanın mı geldi yoksa?'* dedi. Ben de, 'Ey Allah'ın Elçisi! Benimle birlikte bir şeytan mı var ki?' diye sordum *'Evet!'* dedi. "Peki, her insanla birlikte bir şeytan var mıdır?" diye sordum. *'Evet!'* cevabını verdi. 'Seninle de mi Yâ Resûlallah?' dedim. *'Evet! Fakat Rabbim ona karşı bana yardım etti ve o (bana) teslim oldu.'* dedi."[34]

Câbir'den (ra) nakledilen benzer bir rivayet de insanın en çok hangi durumlarda şeytanın iğvasına yani ayartmasına maruz kalabileceğini belirtmektedir: *"Yabancınız olan ve herhangi bir sebeple yanlarında eşleri veya mahremleri olmayan hanımların evlerine girmeyin, onlarla (yalnız başınıza) kalmayın. Çünkü şeytan, damarlarınızdaki kan(ın dolaştığı) gibi sizi şaşırtmak için etrafınızda (siz farkında olmadan) dolaşmaktadır."* Ashâb "Bu durum senin için de geçerli midir?" diye sormuş, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Benim için de durum aynıdır. Fakat Allah ona karşı bana yardım etti ve o (bana) teslim oldu."*[35] Elbette insana, kendisini ayartan şeytan karşısında, onu hayra, iyiliğe ve güzelliğe sevk eden bir meleğin refakat ettiği unutulmamalıdır.[36] Böylece Allah, insanı, şeytanın kötü telkinleri karşısında meleklerinden birinin iyi telkinleriyle desteklemiş, ezelî düşmanı karşısında insanı yalnız bırakmamıştır. Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde, zaman zaman insanın zihnine gelen kötü düşüncelerin şeytandan, iyi olanların ise, melekten gelen telkinler olduğunu belirtmiştir: *"Âdemoğluna şeytan da melek de yaklaşır. Şeytanın yaklaşması, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise iyiliğe yönlendirmek ve hakkı doğrulatmak şeklindedir. Kim böyle (meleğin telkinini) hissederse bunun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Kim de diğerini (şeytanın vesvesesini) hissederse, taşlanmış ve kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın."*[37] Dolayısıyla insan, yaratılışında kendisine ilkâ edilen iyilik ve kötülüğü[38] yapma eğilimini, potansiyelini ya meleğin ilhamına ya da şeytanın telkinine kulak vererek kuvveden fiile geçirir.

Şeytan, özellikle ibadet esnasında verdiği vesveselerle müminlerin Allah'a karşı görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine mani olmaya çalışır. Resûlullah şeytanın bu çabasını, namaz esnasında "Şunu hatırla, bunu hatırla!" diyerek aklında olmayan şeylerle müminin kafasını kurcalaması şeklinde ifade etmiştir.[39] Şeytan bir taraftan verdiği vesveselerle müminin zihnini kurcalayıp ibadetlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmesine mani

[34] M7110 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 70.
[35] T1172 Tirmizî, Radâ, 17.
[36] M7109 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 69.
[37] T2988 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2.
[38] Şems, 91/7-9.
[39] B608 Buhârî, Ezân, 4.

olmaya çalışırken, diğer taraftan da çirkin işleri süsleyip hoş göstererek onu harama yönlendirir, hatta inkâr bataklığına sürükler. Şeytanın, insanı kandırırken bâtıla hak kılıfı giydirmesi (telbîs) en etkili ayartma yöntemlerindendir. Şeytan ilâhî rahmetten kovulduğunda bu yöntemle insanları haktan uzaklaştırmaya çalışacağını şöyle dile getirmişti: *"Ey Rabbim, beni azdırdığın şeye (rahmetinden kovmana) karşılık ben de yeryüzünde onlara işledikleri günahları süsleyeceğim, hepsini azdıracağım."*[40] Şeytan, Âd ve Semûd kavminin,[41] güneşe tapan Belkıs halkının,[42] Kureyş müşriklerinin[43] tutum ve davranışlarını kendilerine hoş göstererek onları doğru yoldan saptırmıştı.

Haramları helâl, helâlleri ise haram göstermek de şeytanın yoldan çıkarma yöntemlerindendir. Basralı sahâbîlerden İyâz b. Hımâr'dan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) bir gün yaptığı bir konuşmada etrafındakilere Allah'tan öğrendiği şu hakikati tebliğ etmişti: *"Kullarıma bağışladığım her nimeti kendilerine helâl kıldım. Ben bütün kullarımı hanîf (tevhidi kabul edecek şekilde) yarattım. Ancak şeytanlar, onların yanlarına gelir ve (doğru olan) dinlerinden uzaklaştırır, benim helâl kıldığımı haram, haram kıldığımı da helâl gösterir ve ben yetki vermediğim hâlde şirk koşmayı emrederler."*[44] İbadete ziyadesiyle düşkün insanların bile bu tehlikeye düşmesi olasıdır. Hz. Ali'den rivayet edilen bir hikâyeye göre, vaktiyle mabedinde sürekli ibadetle meşgul olan bir zât varmış. Bir gün bir kadın, süslenmiş bir vaziyette yanına gelmiş ve birlikte olmuşlar. Kadın bu birliktelikten hamile kalmış. Sonra şeytan o zâta gelerek kadını öldürmesini fısıldamış ve "Kadının yakınları seni yakalarsa rezil olursun." diyerek kendince gerekçesini de izah etmiş. Adam şeytanın bu telkinine kapılmış ve kadını öldürmüş. Sonra da gömmüş. Ne var ki, insanlar bu durumu fark etmiş ve adamı yakalamışlar. Şeytan kendisine bir kez daha gelmiş ve "Ben, süslenip sana gelen kadınım. Hadi şimdi bana secde et ki, seni bu insanlardan kurtarayım." demiş. Adam şeytanın bu son telkinine de uymuş, ona secde etmiş. Bu hikâyeyi aktaran Hz. Ali şu âyeti hatırlamıştır: *"(Yahudileri savaşa teşvik eden) münafıkların hâli ise, tıpkı şeytanın hâli gibidir. Çünkü şeytan insana 'inkâr et' der, o inkâr edince de 'Ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım' der!"*[45]

Bir anlık gaflete düştüğü zaman âbid kulun dahi şeytanın iğvâsından, saptırmasından nasibini alabileceğini ifade eden bu anlatı, aynı zamanda insanın şeytanın kontrolü altına nasıl girebileceğinin de bir resmidir. Görüldüğü gibi, şeytanı insan için tehlikeli kılan şey, onun, makul görünen birtakım gerekçelerle kendisine yaklaşmasıdır. Bu durumda insan, çoğu

[40] Hicr, 15/39.
[41] Ankebût, 29/38.
[42] Neml, 27/24.
[43] Enfâl, 8/48.
[44] M7207 Müslim, Cennet, 63; HM17623 İbn Hanbel, IV, 162.
[45] Haşr, 59/16; NM3801 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 1422 (2/485); TT23/294 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII, 294-295.

kez, yaptığı yanlışların şeytanî bir telkinin eseri olduğunu fark edemez.

Aslında cinlerden bir varlık olması[46] itibariyle İblis de tıpkı insanlar gibi Allah'a kulluk etmek üzere yaratılmıştır.[47] Ancak insan gibi şerefli bir varlığı çekememiş, bu yüzden kibir ve gururunun kurbanı olmuş ve yazgısı değişmiştir. Onun yazgısı kendisine yönelenleri haktan uzaklaştırmak ve cehennem azabına sürüklemektir.[48] O, bu görevini şöyle dillendirmiştir: *"Madem ki, beni azdırdın, ben de gidip senin doğru yolunun üzerinde onlar için pusuya yatacağım. Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunun şükretmeyeceğini göreceksin."*[49] Kûfe'ye yerleşen sahâbîlerden Sebre b. Ebî Fâkih'in Hz. Peygamber'den naklettiği tek hadis[50] şeytanın bu çabasını anlatmaktadır: *"Şeytan, her fırsatta âdemoğlunun karşısına çıkar. İslâm'a giden yolda da önüne çıkar ve 'Sen şimdi Müslüman olup dinini, babanın ve atalarının dinini terk mi edeceksin?' der. O kişi şeytanı dinlemez ve Müslüman olur. Şeytan hicret için yola koyulan kişinin karşısına dikilir ve der ki: 'Sen şimdi yurdunu ve (altında gezindiğin) göğü ardında bırakarak çekip gidecek misin? Üstelik hicret için yola çıkan kimse, dizginlere vurulmuş at gibi çok sıkıntı çeker.' O kimse şeytanı yine dinlemez ve hicret eder. Şeytan cihad yolunda da onun önüne çıkar ve der ki: 'Sen şimdi cihad edeceksin ancak bu iş hem bedeni hem de malı kaybettirir. Çünkü savaşıp öldürüleceksin, hanımını başkaları nikâhlayacak, malın da paylaşılacak.' Adam şeytanı yine dinlemez ve cihada katılır. Bu şekilde davranırsa, o kimseyi cennete koymak Allah üzerine bir borç olur. Savaşta öldürülse de, boğularak ölse de, hayvanın sırtından düşüp ölse de Allah onu mutlaka cennetine koyacaktır."*[51]

Görüldüğü gibi şeytan insandaki zaafların farkındadır. Bu yüzden onu aldatırken bu zaaflardan yararlanır. Bazen insanı fakirlikle korkutur ve ona cimri olmasını telkin eder.[52] Bazen Hz. Âdem ile Hz. Havva'ya yaptığı gibi[53] aldatıcı vaatlerde bulunmak[54] ve nihayet çoğu zaman da Allah'ın affına güvendirmek[55] suretiyle insanı ifsad eder ve yanlış yollara yönlendirir. Bununla birlikte şeytanın insan üzerindeki nüfuzu çok fazla abartılmamalıdır. Yaratıcı'nın, kendisini anan, zikreden kullarına merhamet edeceği ve onları koruyacağı unutulmamalıdır. Nitekim Kur'an'da da Allah'a sığınmak ve O'nu anmak, şeytanın şaşırtmasına karşı müteyakkız olmanın, direnmenin yolu olarak gösterilmektedir: *"Eğer şeytandan gelen bir dürtmeye, bir kışkırtmaya uğrayacak olursan Allah'a sığın. Çünkü O, her şeyi işiten ve her şeyi bilendir. Allah'a karşı sorumluluk bilincine sahip olan kimseler, içlerinde*

[46] Kehf, 18/50.
[47] Zâriyât, 51/56.
[48] Hac, 22/4.
[49] A'râf, 7/16-17.
[50] TK10/202 Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, X, 202 .
[51] N3136 Nesâî, Cihâd, 19.
[52] Bakara, 2/268.
[53] A'râf, 7/20, 27.
[54] Nisâ, 4/120.
[55] Lokmân, 31/33.

şeytanın telkin ettiği karanlık bir kuruntu uyanacak olsa (Rablerini anıp) akıllarını başlarına toplarlar ve hemen (olup biteni) açık bir biçimde kavramaya başlarlar."[56] Nâs sûresinde de cinnî ve insanî her türlü şeytanın şerrinden Allah'a sığınılması istenmiştir.[57] Hz. Peygamber de şeytanın telkinini hisseden kimsenin Allah'a sığınmasını tavsiye etmiştir: *"Sizden herhangi birinize şeytan gelir ve 'Şunu böyle kim yarattı? Bunu böyle kim yarattı?' Sonunda da 'Rabbini kim yarattı?' deyinceye kadar sürekli sorup vesvese verir. Şeytanın vesvesesi (Rabbi sorgulamaya kadar) erişince, o vesveseli kişi derhâl (şeytandan) Allah'a sığınsın ve (onun bu vesvesesine) hemen son versin!"*[58] Her türlü sinsi tuzağına rağmen şeytanın hilesi çok zayıftır. *"Gerçekte, şeytanın, iman etmiş ve Rablerine güven bağlamış olanların üzerinde bir nüfûzu/etkisi yoktur."*[59] buyuran Allah Teâlâ, şeytanın zorlayıcı bir gücünün olmadığını bizlere hatırlatmaktadır. Duyduğu bir ezan sesiyle kaçan[60]şeytan karşısında mümin büsbütün zayıf değildir. Aksine şeytanı meyûs edecek kadar güçlü olabilir. Öyle zamanlar olur ki, şeytan müminle uğraşmaktan bıkar, onunla baş edemez ve çaresiz kalır. Nitekim Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivayette, Resûlullah'ın (sav) *"Mümin, tıpkı sizden birinin yolculukta devesini yorduğu gibi, şeytanlarını yorar (zayıf düşürür)."* dediği bildirilmektedir.[61]

Ancak Allah'ın insana verdiği akıl, irade ve basiret yetisini kullanamayanlar veya kaybedenler, O'nun varlığından, güç ve kudretinden bîhaber yaşayanlar, şeytanın ayartması karşısında hiçbir direnç gösteremez ve kolaylıkla onun tahakkümü altına girebilir. Hatta şeytan zamanla bu tür insanların kişiliklerinin bir parçası dahi olabilir. Mamafih Yüce Allah *"Rahmân olan Allah'ın zikrinden gafil yaşayana, yanından ayrılmayacak bir şeytanı arkadaş veririz."*[62] buyururken, bizlere şeytanla özdeşleşebilen bir insan portresini de haber vermektedir. Hz. Peygamber'e atfedilen bir rivayette bu gerçeğe şöyle işaret edilmektedir: *"Şeytan, ağzını âdemoğlunun kalbine koyar. İnsan Allah'ı andığı vakit, oradan uzaklaşır. Allah'ı unuttuğu anda ise oraya yapışıp kalır. İşte insanı ayartıp kaçan (el-Vesvâsü'l-Hannâs) budur."*[63] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'ş-Şerîa* adlı eserinde yer verdiği bir rivayetle bu konuyu Hz. İsa'ya atfedilen bir ifadeyle anlatır: İsa (as) Allah Teâlâ'dan, şeytanın insan karşısındaki konumunu kendisine göstermesini ister. Bir de bakar ki, şeytanın başı yılan başı gibidir ve başını insanın kalbi üzerine koymuştur. Kul, Allah'ı anınca uzaklaşır, O'ndan gafil olunca yine gelir.[64] Şeytanın insana bakışı, onunla ilgili düşmanca niyetleri hiçbir zaman değişmemiştir. Ne var ki, tarih içerisinde zaman zaman şeytana sempatiyle bakan yaklaşımlar

[56] A'râf, 7/200-201.
[57] Nâs, 114/1-6.
[58] B3276 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11.
[59] Nahl, 16/ 99.
[60] M856 Müslim, Salât, 16; B1231 Buhârî, Sehv, 6.
[61] HM8927 İbn Hanbel, II, 380.
[62] Zuhruf, 43/36.
[63] YM4301 Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 278.
[64] İF6/563 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 563.

zuhur etmiştir. Çok dar bir coğrafyada olmakla beraber günümüzde de bu kabil yaklaşımların izlerine rastlamak mümkündür. Ancak çıkış noktası itibariyle bundan farklı ve daha vahim olanı ise, tüm dinî öğretilere tepki olarak doğan ve şeytanı, şeytanî tutumları kutsallaştıran bir akımın varlığıdır. Satanizm olarak adlandırılan bu akım, şeytanın başkaldırma ve isyan etme karakterinden ilham alarak dinle ilgisi olan tüm öğretilere muhalefet etmeyi esas olarak benimsemektedir. Özellikle de vahşeti ve şiddeti âdeta dinî ritüellerin bir parçası olarak uygulamaktadır.

Tüm bunlar şeytanın sınırsız ve karşı konulamaz bir gücü olduğunu göstermez. Onun gerçek bir gücü yoktur. Kur'an'ın da ifadesiyle o, ancak kendisine yönelenler üzerinde etkili olabilir, onları haktan, doğruluktan uzaklaştırabilir.[65] Dolayısıyla onu güçlü ve etkili kılan aslında insanın zaaflarıdır, hırslarıdır, bitmek bilmeyen arzularıdır. Bu yüzden tarih boyunca bütün şeytanî fikirler ve uygulamalar insan üzerinden gerçekleşmiştir. İnsan vasıtasıyla şeytanın egemenliğini artırdığı, sanal gücünü gerçekmiş gibi hâkim kıldığı zamanlar olmuştur. Yakmalar, yıkmalar, yağmalamalar, istismarlar, zulüm ve vahşetler hep insan eliyle gerçekleşen şeytanî eylemlerdir. Şeytan sadece müminin ibadetiyle uğraşan bir düşman değil, tüm insanlığın felâketi için çabalayan bir bozguncudur. Modern zamanlarda şeytanın tuzakları, istismar edeceği unsurlar daha da artmıştır. Kadın ve çocuk istismarcılığı bugün daha etkili yöntem ve metotlarla, daha sistematik bir biçimde sürdürülen şeytanî faaliyetlerin başında gelmektedir. Uyuşturucu ve alkol gibi tüm insanlık için tehlike arz eden hastalıkların temelinde de şeytanın bir anlık aldatmacası ve ayartması yatmaktadır.

İnsan, ancak imana, irfana, özüne dönmek suretiyle şeytanın sanal nüfuzundan kurtulabilir. Elbette Yüce Yaratıcı'nın yardımı ve inayeti olmadan bu kurtuluşun gerçekleşmesi mümkün değildir. O hâlde, *"Kul eûzü bi-Rabbi'n-nâs"* âyetiyle başlayan Nâs sûresini daimî bir dua olarak dilimizden eksik etmeyelim:

"Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlâhı'na sığınırım."[66]

[65] Hac, 22/4.
[66] Nâs, 114/1-6.

İNSAN
MÜKERREM VARLIK

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"النَّاسُ مَعَادِنُ، خِيَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ، إِذَا فَقُهُوا
فِى الدِّينِ."

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "*İnsanlar madenlerdir. İslâm'dan önce iyi olanları İslâm'dan sonra da iyidir. Yeter ki dinlerini iyi kavrasınlar.*"

(HM9068 İbn Hanbel, II, 391)

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه وسلم
"كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ."

أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ رضي الله عنهما قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم يَقُولُ: "إِنَّمَا النَّاسُ كَالْإِبِلِ الْمِائَةِ لَا تَكَادُ تَجِدُ فِيهَا رَاحِلَةً."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قَالَ: "قَدْ أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْكُمْ عُبِّيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَفَخْرَهَا بِالْآبَاءِ، مُؤْمِنٌ تَقِيٌّ وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ، وَالنَّاسُ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ مِنْ تُرَابٍ."

Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*Her doğan fıtrat üzerine doğar; sonra anası ile babası onu ya Yahudi ya Nasrânî yahut Mecûsî yaparlar.*"

(B1385 Buhârî, Cenâiz, 92)

Abdullah b. Ömer şöyle demiştir: Ben Resûlullah'tan (sav) şunu işittim: "*İnsanlar yüzlerce deveye benzer; içlerinde neredeyse bir tane binek devesi bulamazsın!*"

(B6498 Buhârî, Rikâk, 35)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "*Allah, câhiliye gururunu ve atalarla övünme âdetini ortadan kaldırmıştır. 'Takva sahibi mümin' ve 'bedbaht günahkâr' (ayrımı vardır). İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır, Âdem ise topraktan yaratılmıştır.*"

(T3956 Tirmizî, Menâkıb, 74)

Son peygamber Hz. Muhammed (sav) çeşitli münasebetlerle insanın karakter yapısına, mizacına ve ahlâkî eğilimlerine ilişkin değerlendirmelerde bulundu. Bunlardan birinde Allah'ın Elçisi *"İnsanlar madenlerdir."*[1] demiştir. Bu benzetmeyle hangi inanca veya kültüre mensup olurlarsa olsunlar, bütün insanların değişmez bir öze sahip olduklarına işaret etmiştir. Hz. Peygamber insana dair bu benzetmesini Medineli önde gelen Müslümanlardan Sa'd b. Ubâde özelinde yapmıştır: Veda Haccı günleriydi. Allah Resûlü yol azığını *yâr-ı gâr* (mağara arkadaşı) olan Hz. Ebû Bekir ile birlikte, ona ait bir deveye yüklemişti. Hz. Ebû Bekir'in bir hizmetçisi de deveyi sevk etmekle sorumluydu. Derken ne olduysa hizmetçi, deveyi kaybetti. Durumu haber alan Medine'nin köklü kabilesi Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubâde ve oğlu Kays, erzak yüklü bir deveyle Resûlullah'a geldiler. Olanları duyduklarını söyleyen Sa'd b. Ubâde, Allah Resûlü'ne kayıp devenin yerine bu deveyi kabul etmelerini söyleyince Nebî (sav) çok duygulandı ve *"Medine'ye hicret ettiğimizde bize yaptıkların, sana iyilik olarak yetmez mi?"* dedi. Sa'd, "Minnet Allah ve Resûlü'nedir; vallahi malımızdan aldıkların, almadıklarından bizim için daha hayırlıdır." deyince Hz. Peygamber şunları söyledi: *"Sana müjdeler olsun Sa'd! Kurtuluşu hak ettin. İnsanın ahlâkı (tabiatı) Allah'ın elindedir; o, dilediği kimseye iyi bir huy verir. Görünen o ki, Allah Teâlâ sana da güzel bir ahlâk bahşetmiştir."* Sa'd, Peygamberimizin bu iltifatlarına Allah'a şükürle karşılık verdikten sonra araya "ensarın hatibi" olarak bilinen Sâbit b. Kays girdi ve Sa'd b. Ubâde'ye bir iltifat da ondan geldi: "Ey Allah'ın Elçisi! Sa'd, İslâm'dan evvel câhiliye devrinde de liderimizdi ve kıtlık zamanlarında bizi doyururdu." Bunun üzerine Nebî (sav) şöyle buyurdu: *"İnsanlar, madenlerdir. Câhiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki İslâm'ı tam olarak kavrasınlar."*[2]

Böylece Allah Resûlü, insanın doğuştan gelen fıtrî yapısına işaret etmiştir ki, o da ahlâktır. İnsan, Yüce Yaratıcı'nın kendisi için takdir ettiği bu ahlâka teslim olmuştur. Tüm varlığı Allah'a izafe eden İslâm, ahlâkın da onun elinde olduğunu söylemiştir. Nitekim Resûlullah Sa'd b. Ubâde'ye söylediğinin benzerini, biri iyi diğeri de kötü huylu olan iki kişi için de demiştir. O (sav), bir defasında çok sayıda semiz ve bakımlı hayvana sa-

[1] HM9068 İbn Hanbel, II, 391.

hip, varlıklı bir adama uğramış ve ona misafir olmak istemiş, ancak adam Hz. Peygamber'in bu isteğini geri çevirmiştir. Buna karşın Resûlullah birkaç keçisi olan bir kadının yanından geçerken aynı talebini ona iletince kadın, Hz. Peygamber'i kabul etmiş ve hayvanlarından birini keserek ona ikramda bulunmuştur. Bunun üzerine, *"Huylar Allah'ın elindedir. O, onlardan güzel olan huyları dilediği kullarına bağışlamıştır."*[3] buyuran Nebî (sav) insan karakterinin kaynağına ilişkin İslâmî hakikatin ne olduğunu bir kez daha öğretmiştir.

Yüce Allah, *"Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık."*[4] buyururken esasen insanın mükemmelliğine işaret etmiştir. Ardından, *"Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik."*[5] derken de olgunlaşmayı tercih etmeyen insanın kendi iradesiyle düştüğü durumu göstermiştir. Nitekim âyetin devamında inanıp faydalı eylemler sergileyenlere kesintisiz bir ödül verileceği bildirilmiştir.[6] Allah (cc) insanın içine hem sakınma, hem de sapma eğilimini (takva ve fücûr) ilham etmiş,[7] böylece onu hem iyiliğe, hem de kötülüğe meyletme yeteneğiyle yaratmıştır. Peygamberler insanın iyilik potansiyelini, şeytanî güçler ise iyilikten yüz çevirme potansiyelini harekete geçirmeye çalışırlar. Mamafih Resûlullah şöyle buyurmaktadır: *"Bakınız! Rabbim, bana öğrettiklerinden bilmediklerinizi bugün size öğretmemi emretti. O (cc) buyurdu ki: Bir kula verdiğim her mal helâldir. Ben kullarımın hepsini hanîf olarak (tertemiz bir fıtrat üzerine) yarattım. Ama şeytanlar onlara gelerek kendilerini bu dinlerinden alıp götürdüler. Benim kendilerine helâl kıldıklarımı, onlara yasakladılar..."*[8] Aynı şekilde, *"Her doğan fıtrat üzerine doğar; sonra anası ile babası onu ya Yahudi ya Nasrânî yahut Mecûsî yaparlar."*[9] buyuran Hz. Peygamber, insanın yaratılıştan saf ve temiz bir fıtrata, ahlâka sahip olduğunu ifade ederken, onun doğuştan lânetli ve günahkâr olduğu yönündeki inanışı[10] da reddetmiştir.

Resûlullah'ın (sav) insanları altın ve gümüş madenine benzettiği[11] bir başka hadisinde de ifade ettiği gibi, insandaki öz, tıpkı maden gibi işlenmeye muhtaçtır. Yeryüzünde altınıyla, gümüşüyle, demiriyle, bakırıyla nasıl farklı farklı vasıflara sahip madenler mevcutsa, aynı şekilde birbirinden farklı özleri olan, çeşit çeşit karakterlere sahip insanlar mevcuttur. Nasıl ki, madenler asıl değerlerini, önemlerini işlendikten sonra kazanıyorsa, insanın yaratılıştan sahip olduğu akıl, kalp, ruh ve vicdan gibi meziyetleri de ilâhî hakikatlerin ışığında, rahmet elçilerinin rehberliğinde işlenmek suretiyle değer kazanır.

İnsan sadece maddesiyle, bedeniyle insan olmaz. Onun insan olarak var oluşunu cismi ile birlikte ruh ve mânâsı tamamlar. İlk başta onu top-

[2] VM3/1091, VM3/1094 Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 1094-1095.
[3] İHS25 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, s. 25.
[4] Tîn, 95/4.
[5] Tîn, 95/5.
[6] Tîn, 95/6.
[7] Şems, 91/8.
[8] M7207 Müslim, Cennet, 63.
[9] B1385 Buhârî, Cenâiz, 92.
[10] Krş. Pavlus, *İbranilere Mektupları*: 10.
[11] M6709 Müslim, Birr, 160.

raktan yaratan Allah, ona ruhundan üfleyerek can vermiştir.[12] İlâhî kelâm Kur'an, bu iki yönüyle insanın nasıl yaratıldığını şöyle açıklıyor: *"O ki, yarattığı her şeyi en güzel bir şekilde yarattı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra basit bir sıvı özünden soyunu sürdürdü. Sonra ona (yaratılış) amacına uygun bir şekil verip ruhundan üfledi; (böylece, ey insanoğlu,) Allah sizi hem işitme ve görme yeteneği hem de düşünce ve duygularla donatır. Buna rağmen ne kadar da az şükrediyorsunuz."*[13] İnsanın biyolojik yaratılış evrelerinden bahsedilen bir başka âyette Allah, bu safhaları sırasıyla toprak, nutfe (sperm), pıhtılaşmış kan parçası, biçimi belirli belirsiz bir çiğnem et şeklinde açıklamaktadır.[14]

Bedeniyle, ruhuyla, maddî ve mânevî çehresiyle insan, ilâhî sanatın benzersiz ve mükemmel oluşunu gösteren en büyük kanıttır. Tamamen ilâhî iradenin bir tecellisi olarak vücuda gelen insan, görünümüyle, yapısıyla bir mucize olmasına karşın, duygu ve istidatları bakımından birtakım zaaflarla yaratılmıştır. Diğer bir deyişle, sınırlı güç ve imkânlarla yaratılan insan, hırs ve hevesleri bakımından sınırsız isteklere sahiptir. O, kendine verilen ömrün bitmesini hiç istemez. Hz. Âdem'den beri hep daha uzun yaşamak istemiş, ölümden hiç hoşlanmamıştır.[15] Öyle ki, ihtiyarlasa, güç ve kudretten düşse dahi dünya sevgisinde ve uzun emellerinde hiç eksilme olmaz.[16] Eceli çok yakın, ensesinde iken, emeli uzun, gözü de hep uzaklardadır.[17] Başına bir sürü şey gelir, fakat o sürekli emelinin peşinde koşar ve eceli aklına getirmez.[18] Bunu bir örnekle göstermek isteyen Hz. Peygamber bir gün eline iki taş alarak *"Şu ve şu nedir biliyor musunuz?"* deyip taşları fırlatmış, biri hemen yakına, diğeri de uzağa düşen taşları gören arkadaşları "Allah ve Resûlü (sav) daha iyi bilir." demişlerdir. Bunun üzerine o, *"Uzağa düşen insanın emeli, yakına düşen de ecelidir."* buyurmuştur.[19]

İnsan uzun ömür kadar, mala karşı da çok hırslıdır. Dünyayı sever, âhireti ihmal edip dünya nimetlerine kavuşmakta acele eder.[20] O kadar aceleci ve tez canlıdır ki, sabredemez, sanki iyiliği istiyormuşçasına, ısrarla hakkında iyi olmayanı ister, kötülük için dua eder.[21] Dünya malına o kadar düşkündür ki,[22] malının, kendisini ölümsüz kılacağını sanır.[23] Başkasından Allah için ister ama kendisinden Allah için bir şey istendiğinde vermez, böylece insanların en şerlisi, en kötüsü olur.[24] Bu, hep kendine düşkün olmasından kaynaklanır. İnsanı yoktan var eden Allah, *"İnsan ruhunda doymazlığa, bencil tutkulara karşı bir eğilim vardır."*[25] buyururken, O'nun Resûlü (sav) bu hakikati şöyle dile getirmiştir:

"Âdemoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, iki vadi olmasını ister! Onun

12 Hicr, 15/29; Sâd, 38/72; B7454 Buhârî, Tevhîd, 28; M6723 Müslim, Kader, 1.
13 Secde, 32/7-9.
14 Hac, 22/5.
15 T3076 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 7.
16 B6420 Buhârî, Rikâk, 5.
17 İM4232 İbn Mâce, Zühd, 27.
18 T2454 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 22.
19 T2870 Tirmizî, Emsâl, 82.
20 İnsân, 76/27.

ağzını ancak toprak doldurur."[26] Peygamber Efendimiz insan karakterini nitelediği bir başka hadisinde yine genel olarak insanların olumsuz bir ahlâkî yönüne işaret etmektedir: *"İnsanlar yüzlerce deveye benzer; içlerinde neredeyse bir tane binek devesi bulamazsın!"*[27] Yani bir deve sürüsü arasında nitelikli, huysuz olmayan, kendisiyle yolculuk yapılmaya müsait, taşımacılığa elverişli kuvvetli bir deve (râhile) bulmak ne kadar zorsa, aynı şekilde insanlar arasında yüksek meziyetlere sahip, kendisiyle yoldaş olunacak, başkalarının sıkıntılarını paylaşan, sorumluluk sahibi seçkin birine rastlamak da zordur. Gerçekten de vakıa bu değil midir? Çevresinin sorunlarıyla hemhâl olan, sıkıntılara tahammül eden nitelikli insanlara her yerde rastlamak mümkün mü? Şu var ki, Allah Resûlü bu benzetmeyle vakıaya işaret ederken, aslında zımnen birbirlerine karşı fedakâr olmaları hususunda Müslümanları uyarmış olmaktadır.

Kur'an'da da insanın zaaflarına işaret eden tespitlere sık sık rastlanır. Ancak Kur'an her defasında, bilinçli ve azimli bir yaklaşımla ahlâkî zaafların yok edilebileceği mesajını vermiştir. Meselâ, Yüce Allah *"Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir."*[28] buyurarak, her insanda var olan potansiyel bir zaafa işaret ettikten sonra devamında, *"Namazlarını ihmal etmeyenler, mallarında mahrumlar için bir hak tanıyanlar... hariç"*[29] demiş, böylece genel olumsuz profilin istisnaları olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde *"Şayet biz kendisine bir rahmet (nimet) tattırdıktan sonra bu nimeti ondan çekip alırsak, insan, tamamen ümitsiz ve nankör olur. Eğer kendisine dokunan bir zarardan sonra ona bir nimet tattırırsak, 'kötülükler benden gitti.' der ve bunu kendinden bilir, boş bir sevince kaptırır kendini."*[30] buyuran Allah, zorluklar karşısında genel olarak insanların gösterdiği menfî tepkiye işaret ettikten sonra âyetin devamında sabredip güzel davranışlar sergileyenleri bunun dışında tutmuştur.[31] Allah'ın insan için belirlediği yasa açıktır. O da hürriyet ve mükellefiyet, yani özgürlük ve sorumluluktur. Özgürlük, sorumlu bir varlık olmanın temelini teşkil eder. Şöyle ki, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı birbirinden ayırabilmesi yanında, bunlardan birini tercih edebilme yeteneğinin insana verilmiş olması, onun, düşünce, inanç ve davranışlarını belirlemede baskı altında olmadığını gösterir. Bu yüzden insan, mümin de olabilir; kâfir de.[32] Şükreden de olabilir, nankör de. İnsanı katışık bir sperm damlasından yarattığını söyledikten sonra şöyle buyuruyor Yüce Allah: *"Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster*

[21] İsrâ, 17/11.
[22] Âdiyât, 100/8.
[23] Hümeze, 104/3.
[24] DM2425 Dârimî, Cihâd, 6.
[25] Nisâ, 4/128.
[26] B6439 Buhârî, Rikâk, 10; M2417 Müslim, Zekât, 117.
[27] B6498 Buhârî, Rikâk, 35; T2872 Tirmizî, Emsâl, 82.
[28] Meâric, 70/19-21.
[29] Meâric, 70/19-21.
[30] Hûd, 11/9-10.

şükredenlerden olur, ister nankörlerden."[33] Allah, elçileri aracılığıyla hakikatleri insana iletir. Bundan sonra doğru yolu tercih etmişse kendi lehinedir. Yanlış yolu tercih etmişse kendi aleyhinedir.[34] Bu yüzden hukuktaki kişisel mesuliyet, hesap günü için de temel ölçüt olacaktır: İnsan yaptıklarından sorumludur ve eylemlerinin sonucuna kendisi katlanır.

Bu durumda insanı değerli veya değersiz kılan şey, davranışlarıdır. İslâm'a göre insan, zenginlik, güzellik, soy sop gibi maddî ve geçici ölçülere göre değerlendirilmemelidir. *"Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan vardır ki, Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır."*[35] diyen Sevgili Peygamberimiz, maddî ölçütlerle insanı değerlendirmenin yanıltıcı olabileceğine işaret etmiştir. İnsan bizâtihi değerli bir varlıktır. Nebî'nin (sav) tasavvurunda onun fakiri de değerlidir, hizmetçisi de.[36] "*...Allah katında en kıymetliniz, O'na karşı derin bir sorumluluk bilincine (takvaya) sahip olanınızdır.*"[37] ilâhî buyruğuna paralel olarak Resûlullah da insanı ahlâkî tutumlarına göre sınıflandırmış, bunun dışında tüm insanların eşit olduğunu vurgulamıştır: *"Allah, câhiliye gururunu ve atalarla övünme âdetini ortadan kaldırmıştır. 'Takva sahibi mümin' ve 'bedbaht günahkâr' (ayrımı vardır). İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır, Âdem ise topraktan yaratılmıştır."*[38]

Bu nebevî mesajdan yola çıkarak insanın nasıl insan olduğunu, kökenini irdeleyecek değiliz. Bu noktadaki beşerî çabalar ne sonuç verirse versin, bir "insan" gerçeğiyle karşı karşıyayız. İslâm inancının, bu insanı Hz. Âdem'e, Hz. Âdem'i de toprağa nispet etmesi, insaniyetin tevhidini, birliğini, eşitliğini ortaya koyması bakımından düşünülmeye değerdir.

Ve insan, Allah katında diğer canlılar arasında müstesna bir yere sahiptir. Hatta bazı melekeleri itibariyle meleklerden de üstündür. Bu üstünlük meleklerde olmayan bir ayrıcalığa sahip olmasından kaynaklanmaktadır ki, o da düşünme, akletme, muhakeme etme yeteneğidir. Bu ayrıcalık Kur'an'da, *"Allah Âdem'e tüm isimleri öğretti."* ifadesiyle temsil edilmiştir ki, burada Âdem, tüm insanoğlunu temsil etmektedir. Rabbimiz meleklerine, *"Ben yeryüzünde bir halife (mülkiyetimi emanet edeceğim bir vâris) yaratacağım."* dediği zaman melekler, *"Biz Seni takdis etmekte ve övgüyle yüceltmekte iken yeryüzünü yozlaştıracak bir varlık mı yaratacaksın?"*[39] itirazıyla bu ilâhî iradeye karşılık verince Yüce Allah, Âdem'e, kendisine öğrettiği eşyanın ismini, bilgisini, niteliklerini meleklere bildirmesini söylemişti.[40] Bu husus Kur'an'ın başka bir sûresinde daha açık bir şekilde ifade edilmektedir: *"Allah, 'Ben balçıktan bir insan yaratacağım; ona en uygun biçimi verip ruhumdan*

[31] Hûd, 11/11.
[32] Kehf, 18/29.
[33] İnsân, 76/2-3.
[34] Yûnus, 10/108.
[35] M6682 Müslim, Birr, 138.
[36] T1853 Tirmizî, Et'ıme, 44; D3284 Ebû Dâvûd, Nüzûr, 16; B6447 Buhârî, Rikâk, 16.
[37] Hucurât, 49/13.
[38] T3956 Tirmizî, Menâkıb, 74.

kattığım zaman onun önünde saygıyla eğilin!' buyurunca tüm melekler saygıyla insanın önünde eğildiler."[41]

İnsanın bu saygınlığı, yeryüzünde tek idareci ve egemen güç olarak yaratılmasının yanında, orada onurlu bir yaşam sürmesini sağlayacak tüm imkânlara sahip kılınmasıyla iyice pekiştirilmiştir. Mamafih Yüce Yaratıcı, "*Gerçek şu ki, âdemoğullarını değerli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık, onlara güzel rızıklardan verdik ve onları, yarattıklarımızın çoğundan daha üstün kıldık.*"[42] buyurmaktadır. Allah katında insan o kadar değerlidir ki, göklerdeki ve yerdekiler,[43] güneş ve ay, gece ile gündüz onun hizmetine sunulmuştur.[44] Dolayısıyla insan gaye bir varlıktır. Diğer varlıklar insan için birer araçtırlar, onun hatırına var kılınmışlardır. Ancak insanın diğer canlılar arasında özel bir yere sahip olması, onlar üzerinde istediği gibi tahakküm kurabileceği anlamına gelmez.

Allah katında kerim ve şerefli kılınan insanın, bu şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayan tutum ve davranışlar sergilemesi yasaklanmıştır. Bu bağlamda Allah'tan başkasına boyun eğmek, kul köle olmak, hatta bunu andıracak hareketler yasaklanmıştır.[45] Zira nebevî öğretide insanın saygınlığı dokunulmazdır. Efendimiz (sav) "*Müslüman'ın kişilik onuru, malı ve kanı saygındır, ona dokunulamaz. Takva (Allah'a karşı sorumluluk bilinci) işte şuradadır (kalptedir). Müslüman'ın, Müslüman kardeşini küçük görmesi, kötülük olarak ona yeter.*"[46] buyururken, insan onurunun dokunulmazlığı esasına işaret etmiştir. Ve insanın canı her şeyden değerlidir. Kur'an'a göre "*Birinin öldürülmesi bütün insanlığın öldürülmesi kadar kötüdür; aynı şekilde birinin hayatının kurtarılması da bütün insanlığın hayatının kurtarılması kadar değerlidir.*"[47]

Yaratılış özellikleri itibariyle mükemmel bir varlık olan insan, Şeyh Gâlib'in muhteşem dizelerinde ifade ettiği gibi, kâinattan süzülmüş bir özdür:

Hoşca bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

"Kendine olumlu bir gözle bak (kıymetini idrak et); zira sen âlemin özüsün; bu kâinatın göz bebeği olan insansın sen!"

Kur'an'ın insana dair söylediklerinden ve en olgun insan örnekleri olan peygamberlerin şahsiyetlerinden süzülen bu irfanî anlayış, insan hakları ihlallerinin had safhaya ulaştığı ve insanın, sahip olduğu sermayenin esiri hâline geldiği çağımızda, insan yararı için en ideal yaklaşım olsa gerektir.

[39] Bakara, 2/30.
[40] Bakara, 2/31.
[41] Sâd, 38/71-72.
[42] İsrâ, 17/70.
[43] Lokmân, 31/20.
[44] Nahl, 16/12.
[45] M928 Müslim, Salât, 84.
[46] T1927 Tirmizî, Birr, 18.
[47] Mâide, 5/32.

RUH
HAYAT İKSİRİ

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ ﵁ قَالَ كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ ﷺ فِى حَرْثٍ بِالْمَدِينَةِ، وَهْوَ يَتَوَكَّأُ عَلَى عَسِيبٍ، فَمَرَّ بِنَفَرٍ مِنَ الْيَهُودِ فَقَالَ بَعْضُهُمْ سَلُوهُ عَنِ الرُّوحِ. وَقَالَ بَعْضُهُمْ لاَ تَسْأَلُوهُ لاَ يُسْمِعُكُمْ مَا تَكْرَهُونَ. فَقَامُوا إِلَيْهِ فَقَالُوا يَا أَبَا الْقَاسِمِ حَدِّثْنَا عَنِ الرُّوحِ. فَقَامَ سَاعَةً يَنْظُرُ فَعَرَفْتُ أَنَّهُ يُوحَى إِلَيْهِ، فَتَأَخَّرْتُ عَنْهُ حَتَّى صَعِدَ الْوَحْيُ، ثُمَّ قَالَ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّى.

Abdullâh b. Mes'ûd anlatıyor: Ben Medine'de Peygamber'le birlikte bir tarladaydık. O (sav) hurma dalından bir değneğe dayanıyordu. O sırada birkaç Yahudi'ye rastladı. Onların bazısı, 'ona ruhu sorun." derken, bazısı da, 'Hayır, bunu sormayın, olur ki hoşunuza gitmeyecek bir cevap verir.' dediler. Derken kalkıp geldiler ve, "Yâ Eba'l-Kâsım! Bize ruhtan bahset!" dediler. Bunun üzerine Resûlullah bir müddet bekledi. Ben, o esnada kendisine vahiy geldiğini fark ettim. Bu yüzden vahiy tamamlanıncaya kadar biraz geriye çekildim. Nihayet Rasulullah, "*Sana ruhu sorarlar. De ki, ruh, Rabbimin emrindendir...*" (el-İsrâ: 17, 85) âyetini okudu.

(B7297Buhârî, İ'tisâm, 3)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ بِحَدِيثٍ يَرْفَعُهُ قَالَ "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الْفِضَّةِ وَالذَّهَبِ خِيَارُهُمْ فِى الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِى الْإِسْلَامِ إِذَا فَقِهُوا وَالْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَمَا تَنَاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ "إِذَا خَرَجَتْ رُوحُ الْمُؤْمِنِ تَلَقَّاهَا مَلَكَانِ يُصْعِدَانِهَا..." وَيَقُولُ أَهْلُ السَّمَاءِ رُوحٌ طَيِّبَةٌ جَاءَتْ مِنْ قِبَلِ الْأَرْضِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكِ وَعَلَى جَسَدٍ كُنْتِ تَعْمُرِينَهُ. فَيُنْطَلَقُ بِهِ إِلَى رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ ثُمَّ يَقُولُ انْطَلِقُوا بِهِ إِلَى آخِرِ الْأَجَلِ." قَالَ "وَإِنَّ الْكَافِرَ إِذَا خَرَجَتْ رُوحُه –... وَيَقُولُ أَهْلُ السَّمَاءِ رُوحٌ خَبِيثَةٌ جَاءَتْ مِنْ قِبَلِ الْأَرْضِ. قَالَ فَيُقَالُ انْطَلِقُوا بِهِ إِلَى آخِرِ الْأَجَلِ."

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَعْبٍ الْأَنْصَارِيِّ أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَاهُ كَانَ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "إِنَّمَا نَسَمَةُ الْمُؤْمِنِ طَائِرٌ يَعْلُقُ فِى شَجَرِ الْجَنَّةِ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى جَسَدِهِ يَوْمَ يُبْعَثُ."

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav), "*İnsanlar gümüş ve altın madenlerine benzerler. Câhiliye devrinde hayırlı olanlar, İslâm'da da hayırlı olanlardır. Yeter ki, İslâm'ı iyi kavrasınlar. Ruhlar da toplu cemaatlerdir. Onlardan birbirleriyle uyuşanlar kaynaşır, uyuşamayanlar da anlaşamaz, ayrılırlar.*" buyurmuştur.

(M6709 Müslim, Birr, 160; B3336 Buhârî, Enbiyâ, 2)

Ebû Hüreyre anlatıyor: "Müminin ruhu çıktığı zaman, onu iki melek karşılar ve yükseklere çıkarırlar... Gök ehli, 'Yer tarafından güzel bir ruh geldi. Allah sana ve yaşattığın cesede salât (dua) etsin.' derler. Peşinden onu Yüce Rabbine götürürler. Sonra, 'Bunu sınırın ötesine (sidretü'l-müntehâ'ya) kadar götürün.' diye buyurulur. Kâfirin ruhu çıktığı zaman... gök ehli, 'Yer tarafından kötü bir ruh geldi.' derler ve 'Bunu sınırın sonuna (cehenneme) kadar götürün.' diye söylenir."

(M7221 Müslim, Cennet, 75)

Abdurrahman b. Kâ'b el-Ensârî'nin babası Kâ'b bin Mâlik'den rivayet ettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: "*Müminin ruhu, kendisinin dirileceği (kıyamet) günü cesedine geri dönünceye kadar cennet ağaçlarından beslenen kuş gibidir.*"

(İM4271 İbn Mâce, Zühd, 32; N2075 Nesâî, Cenâiz, 117; MU572 *Muvatta'*, Cenâiz, 16)

İnsanın hep merak ettiği, zihnini meşgul eden temelli sorular vardır. İnsanlık tarihinin her döneminde bu sorular sorulmuş, cevapları tartışılmıştır. Her çağda ve kültürde, gerek dinî gerek felsefî çerçevede tartışılan bu insanî problemlerden biri de ruhun varlığı, ne olduğu hususudur. Bütün insanlık için bugün de hâlâ bir muamma olan ruh, bundan on dört asır evvel Son Peygambere de yöneltilen sorulardan biri olmuştur. Onun büyük sahâbîlerinden Abdullah b. Mes'ûd anlatmaktadır: Sıcak bir Medine gününde Allah Resûlü ile birlikte yürüyüşe çıktık. Hz. Peygamber bir ara yorgunluğundan bir hurma dalına yaslanmıştı. Derken yanımızdan bir grup Yahudi geçti. Onlardan bazıları, "Ona ruhtan sorun." derken bazıları da, "Hayır, ona bunu sormayın, olur ki size hoşlanmayacağınız bir cevap verir." dediler. Neticede ona doğru kalkıp geldiler ve:

'Yâ Eba'l-Kâsım! Bize ruhun ne olduğunu söyle!' dediler. Resûlullah bu soru üzerine bir müddet durdu, sustu; çünkü bu hususta kendisine herhangi bir şey inmemişti. Dolayısıyla onlara hemen cevap vermedi. O esnada Allah Resûlü'nün yanında bulunan İbn Mes'ûd, ona vahiy gelmekte olduğunu düşünerek geriye çekildi. Nihayet vahiy geldi. Nebî (sav), "*Sana ruhu soruyorlar. De ki, ruh, Rabbimin emrindendir ve size (bu konuda) verilen bilgi pek azdır.*"[1] âyetini okudu.[2]

Abdullah b. Abbas'tan aktarıldığına göre ise, ruhun ne olduğu sorusunu Hz. Peygamber'e yöneltenlerin Medineli yahudilerin kılavuzluğunda Mekkeli müşrikler olduğu da söylenmektedir. Buna göre Mekke putperestleri akıllarınca meydan okumak maksadıyla Allah Resûlü'nü zor bir soruyla nasıl alt edebileceklerini düşünürken Medineli Yahudilerden yardım talep ederler. Onlar da Kureyşlilere, Muhammed'e ruhun ne olduğunu sormalarını tavsiye ederler. Müşrikler Peygamber'e gelip bu soruyu sorunca, "*Sana ruhu soruyorlar...*" âyeti nâzil olur.[3]

Allah'ın, ezelî ilmiyle, Yüce Kelâmı'yla Resûlü'ne vahyettiği bu cevap, aslında ruhu Hz. Peygamber'e kimin, nerede sorduğu hususunu önemsiz kılmaktadır. Birçok konuda olduğu gibi ruh konusunda da bilgiçlik taslayan Yahudilerin esasen ruha dair çok az şey bildiklerinin de vurgulandığı

[1] İsrâ 17/85.
[2] B7297 Buhârî, İ'tisâm, 3; B7456, B7462 Buhârî, Tevhid, 28-29; B125 Buhârî, İlim, 47; M7059-60 Müslim, Sıfâtü'l-Münâfıkın, 32-33; T3141,Tirmizî,Tefsîru'l-Kur'ân, 17.
[3] T3140 Tirmizî,Tefsîru'l-Kur'ân, 17.

âyette, "ruhun Allah'ın emrinden olduğu" şeklindeki cevap manidardır. "Allah'ın emri-ruh" bağlantısının yer aldığı diğer âyetlere bakıldığında (ki ruh, hemen hemen geçtiği her âyette Allah'ın emri ile birlikte kullanılmaktadır.) Yahudilerin veya müşriklerin Hz. Peygamber'e sordukları ruhtan kastın "ilâhî vahiy" anlamına geldiği anlaşılacaktır. Nitekim bir âyette, "Allah, Meleklerini 'benden başka ilâh yoktur, sırf benden korkunuz' uyarısını, insanlara duyursunlar diye dilediği kullarına kendi emrinden ruhu (vahyi) gönderir."[4] buyrulmakta, bir başka âyette de, "İşte böylece sana da emrimizle ruhu (Kur'an'ı) vahyettik..."[5] denmektedir. Ayrıca vahyi peygamberlere ulaştıran melek Cebrail için er-Rûh[6] ve "er-Rûhu'l-Emîn"[7] ifadeleri kullanılmaktadır. İsa Peygamber'in çağrısını güçlendirmek için onun Rûhu'l-Kuds ile desteklendiğinin ifade edilmesi[8] de, Kur'an'da ruhun, çok kapsamlı kullanıldığını ve daha çok ilâhî vahyi veya sözü içerdiğini göstermektedir.

Bedene can katan ruhun insan için önemi ne ise insanlığın kurtuluşu, refah ve mutluluğu için de vahiy o kadar hayatî bir değere sahiptir. Nitekim "Ey inananlar! Allah ve Resûlü sizlere hayat veren şeylere çağırdığı zaman onların bu çağrısına kulak verin..."[9] âyetinde ilâhî mesajlar hayat kaynağı olarak takdim edilmektedir. Ruh ile Allah'ın emri/vahiy arasındaki bu anlam ilişkisi ruhun kelime anlamıyla da doğrulanabilir. Ruh ile aynı kökten gelen "er-riyâh/rüzgârlar" hakkında Yüce Yaratıcı şöyle buyurmaktadır: "Ve bulutları yükseltmek için rüzgârları gönderen Allah'tır; sonra biz onları çorak beldelere sürükler ve cansız toprağa hayat veririz. Yeniden dirilme de işte böyle olacaktır."[10] Yine Kur'an'da Hz. İsa için de, "Allah'tan bir ruh" denmesi,[11] Hz. İsa'ya ölüleri diriltme[12] mucizesinin verilmesiyle alâkalıdır.[13] Bu durumda Allah'ın (c.c.), insanın maddî yaratılışından bahsederken meleklere buyurduğu, "Ben, onun yaratılışını tamamladığım ve ona ruh verdiğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın."[14] âyetinde ruhu kendisine izafe etmesi, insana hayat ve can verdiğini, böylece onu şerefli bir varlık kıldığını ifade etmek içindir. Şu hâlde ruhun, maddeye hayat veren, ona can katan iksir olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an'da geçen ruh kavramının, yerine göre vahiy, melek (Cebrail) veya insan ruhu (canı) anlamlarına geldiği söylenebilir. Ancak bu mânâlardan hangisine gelirse gelsin ruhun gerçek mahiyetini Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Kur'an'da sık sık kullanılması yanında ruhun bir soru konusu olması

4 Nahl, 16/1-2.
5 Şûrâ, 42/52.
6 Nahl, 16, 102; Nebe', 78/38.
7 Şuarâ, 26/193.
8 Bakara, 2/87.
9 Enfâl, 8/24.
10 Fâtır, 35/9.
11 Nisâ, 4/171.
12 Mâide 5/110.
13 RM3 İsfehânî, *Müfredât*, Türkçesi, s. 648.
14 Hicr, 15/28, 29.

önemlidir. Daha da önemlisi, ruh mefhumu tam olarak kavranamamış olsa da bilinen bir gerçek vardır ki, o da ruhun insanî, tarihî ve dilsel bir gerçekliği olduğudur.

Hiç kuşkusuz tarih boyunca insanlığın zihnini en çok meşgul eden şeylerden birisi madde-ruh ilişkisidir. Bu noktada insanın ruhu ayrı bir önem arz etmektedir. Tarihte olduğu gibi günümüzde de insan ruhunu inkâr edip insanı mahza biyolojik bir varlık olarak tasavvur edenler yanında, onun fizikî yapısını görmezden gelip onda asl olanın ruh olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Ayrıca Ortaçağ batı dünyasında âdeta farklı bir varlık kategorisi olarak değerlendirilen kadının ruh sahibi bir varlık olup olmadığı hususu da uzun süre tartışılmıştır. İslâm geleneğinde ise daha çok insan ruhunun neliği, bedenle bağı, bedenden ayrı mı yoksa onu tamlayan bir parçası mı olduğu, sonsuz olup olmadığı, ölümden sonraki durumu v.s. gibi hususlar tartışma konusu olmuştur. Tarihte olduğu gibi günümüzde de Batı ve İslâm dünyasında insanın görünmeyen âlemini, ruhunu anlama ve anlamlandırma çabaları tatmin edici bir neticeye ulaşmasa da devam etmektedir.

Buna rağmen gerek yukarıda da işaret ettiğimiz Kur'an âyetlerinden gerekse de Allah Resûlü'nün bazı hadislerinden hareketle ruh hakkında birtakım yalın hakikatlerden söz etmek mümkündür. Hz. Peygamber (sav) bazı hadislerinde insan yerine "ruh sahibi varlık" anlamına gelen "neseme"[15] kavramını kullanmıştır.[16] Onun, insanı "neseme" olarak ifade etmesi ruh yönü öne çıkan bir varlık tanımlamasıdır. Hatta o (sav) bir hadisinde canlı bir kuşu da "ruhu olan bir hayvan" şeklinde nitelendirmiştir.[17] Bu da gösteriyor ki, İslâm, canlıları ruh ve bedenden müteşekkil iki yönlü bir varlık olarak kabul etmektedir. Ruhun, bedeni harekete geçiren, organizmayı canlı hâle getirmesi yanında Hz. Peygamber, onu, insan davranışlarına yön veren bir "öz" olarak da tanımlamıştır. O (sav), bu insanî hakikati şöyle dillendirmiştir: "*Ruhlar bir araya getirilen topluluklardır. Onlardan birbirleriyle uyuşanlar kaynaşırlar, uyuşamayanlar da kaynaşamaz, ayrılırlar*"[18] Böylece ruhun, insanın huy, istidat ve eğilimlerinin kaynağı olduğu, bunun da her insanda farklı tezahürleri olabileceğini Hz. Peygamber'in hadislerinden öğrenmiş oluyoruz. Dolayısıyla birbirinden farklı karakterler olarak topluluklar hâlinde yaşayan insanların birbirleriyle kaynaşmaları veya anlaşamamaları, iyilerin iyilerle, kötülerin kötülerle uyum sağlamaları yaratılıştan gelen rûhî yapılarından, özelliklerinden kaynaklanmış olmaktadır.

[15] İE5/49 İbnü'l-Esîr, *Garîbü'l-hadîs*, V, 49; LA49/4414 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IL, 4414.
[16] MA154, Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 52.
[17] M5062 Müslim, Sayd, 59.
[18] M6709 Müslim, Birr, 160; B3336 Buhârî, Enbiyâ, 2.

Bu nebevî hadisin işaret ettiği gibi ruh, insanın karakter yapısının, davranış özelliklerinin, istidatlarının, temel eğilimlerinin iç dünyasını ifade eder. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şâhit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler."*[19] İnsanın Allah'ın varlığı ve birliği fikrine yaratılıştan aşina bir ruh yapısına sahip olduğu gerçeğini temsilî bir anlatımla hatırlatan bu âyet, onun hesap gününde bu inanca yabancı olduğu bahanesine sığınamayacağını ifade etmektedir. Bu husus, İslâm geleneğinde "elest bezmi" olarak bilinmektedir. Bu âyetin bazı İslâm bilginlerinin ruhların bedenlerden önce yaratıldığı[20] kanaatini desteklediği söylenir. Mamafih, "ruhlar âleminde verdiğimiz söz" şeklinde yaygın olan kanaat bu anlayışın kültüre bir yansımasıdır. Bununla birlikte Müslümanlar arasında ruhlarla bedenlerin aynı anda yaratıldıkları kanaatini benimseyenler de olmuştur.

Ruhun geçmişi kadar hatta ondan daha fazla geleceği, yani bedenin ölümünden sonraki durumu İslâm bilginlerinin zihnini epeyce meşgul etmiştir. Ruh, insan bedenine hayat veren ilâhî nefes olarak düşünülürse, ölüm de o ruhun yine Allah'ın emriyle kabz olunması anlamına gelecektir. Hadis kaynaklarımızda da daha çok ölüm sonrası ruhun durumuna ilişkin malumatlar mevcuttur. Ebû Seleme vefat ettiğinde açık kalan gözlerini kapattıktan sonra, "Ruh kabzedildiği vakit onu göz takip eder." buyuran Hz. Peygamber onun için şöyle dua etmişti: "Ey âlemlerin Rabbi! Kabrini genişlet ve onu kendisi için aydınlat."[21] Ölümle birlikte bedenin çürüyüp yok olacağı gerçeği göz önüne alındığında Hz. Peygamber'in bu duası, insan için ölümünden sonra huzur veya huzursuzluğun ruhsal düzeyde devam edeceği gerçeğini ifade etmektedir. Nitekim Efendimiz (sav), dünyada Allah'a inanmış ve güzel davranışlar sergilemiş olan bir insan ile çirkin işler yapan birinin ölümden sonraki vaziyetlerini şu şekilde sembolize etmektedir: Melekler ölüm döşeğinde olan kimsenin yanına gelirler. Ölen kişi iyi biri ise melekler, "Ey güzel bedendeki güzel ruh! Övgüyü hak ederek cesetten ayrıl ve öfkeli olmayan Rabb'in rahmet ve merhametiyle mutlu ol." derler. Ruh bedenden çıkıncaya kadar ona böyle söylenir. Sonra o ruh göğe yükseltilir ve gök (kapısı) onun için açılır. Sonra, 'bu kimdir?' diye sorulur. Onu götüren melekler, "Falan kimsedir." derler. Ardından, "Güzel ruha merhaba! O, güzel bir cesetteydi. Övgüye lâyık olarak buraya gir ve ve öfkeli olmayan

[19] A'râf, 7/172.
[20] MŞ35917 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Evâil, 1.
[21] M2130 Müslim, Cenâiz, 7.

Rabb'in rahmet ve merhametiyle mutlu ol." denilir. Sonra Allah'a kavuşacağı göğe götürülünceye kadar ona devamlı olarak böyle söylenir. Bu salih kişinin tam aksine ölüm döşeğindeki kötü bir adam ise bu sefer melek, "Ey pis cesette olan pis ruh! Çık ordan. Yerilmiş olarak çık ve kaynar su, cehennem halkının irini ve bunların misli çeşitli başka azap ile müjdelen." der. O ruh bedenden çıkıncaya kadar kendisine böyle söylenir. Sonra o kötü ruh göğe çıkarılır. Fakat gök (kapısı) ona açılmaz ve onun kim olduğu sorulur. 'Falancadır.', diye cevap verilince, "kötü ruha esenlik yoktur, o kötü bir bedendeydi. Kınanmış olarak geri dön. Çünkü sana göğün kapıları kesinlikle açılmayacaktır." denilir ve bunun üzerine o ruh gökten (yere) gönderilir ve sonra cesedin bulunduğu mezara varır."[22] İşte Allah Resûlü'nün (sav) ölüm sonrasına ilişkin işaret ettiği iyi ile kötü arasındaki bu fark, geniş ve sınırsız gökyüzü ile daracık bir kabir arasındaki fark gibidir. Temiz, iyi ruhlar için olabildiğine sınırsız bir mutluluk ve özgürlük, çirkin olanlar için ise tam bir hapis hayatı... Nebî'nin (sav), "Kabrin, kişi için ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukur olabileceğini"[23] söylediği bir başka hadisinde de ifade ettiği gibi bedenin yok olmasıyla başlayıp âhirete kadar devam edecek süreçte, kendisine önceden, ölümünün hemen akabinde mutlu sonu gösterilen[24] inanmış iyi insanlar, ruhsal olarak bir ferahlık hissedecek, buna karşın çirkin davranışlar sergilemiş olanlar daralacak, ruhsal olarak büyük bir ıstırap duyacaklardır. Tıpkı suçlu olduğunu bilen birisinin mahkeme salonuna çıkmadan önce gözaltında tutulduğu süreçte yaşadığı ruh hâli gibi... Resûlullah (sav) müminin bu süreçteki ruh hâlini bir başka hadisinde şöyle dile getirmektedir: "Müminin ruhu, kendisinin dirileceği (kıyamet) günü cesedine geri dönünceye kadar cennet ağaçlarından beslenen kuş gibidir."[25] Resûl-i Ekrem'in şair sahâbîsi Kâ'b b. Mâlik sayesinde öğrendiğimiz bu nebevî söz, aynı zamanda, bedenlerin yeniden diriltilmesiyle (ba's) birlikte ruhların cesetlerine tekrar döneceklerine de vurgu yapmaktadır. Bu da hesap vermek üzere insanların bedenleri ve ruhlarıyla birlikte toplanacaklarını (haşr olunacaklarını) ifade etmesi bakımından önemlidir. Yine bu hadis vesilesiyle kökleri çok eskilere dayanan ve günümüzde de varlığını hâlâ sürdürmekte olan "ruhların göçü (tenasüh)" inancının İslâm'ın yeniden dirilme ve âhiret inancıyla hiçbir şekilde bağdaşmadığını öğrenmiş oluyoruz.

İlgili âyet ve hadislerin işaret ettiği hususlar dışında özellikle ruhun insanın yaratılışından önceki ve ölümünden sonraki durumu, mahiyeti

[22] İM4262 İbn Mâce, Zühd, 31; HM8754 İbn Hanbel, II, 364; M7221 Müslim, Cennet, 75.
[23] T2460 Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme, 26.
[24] T1072 Tirmizî, Cenâiz 70.
[25] MU572 *Muvatta'*, Cenâiz, 16; İM4271 İbn Mâce, Zühd, 32; N2075 Nesâî, Cenâiz, 117.

hakkında söylenebilecekler çok sınırlıdır. Aynı şekilde yaşayan insanın bedenine can katan ruhun nasıl bir varlık olduğu hakkında da konuşulacak pek az şey vardır. Bu noktalarda yazılıp çizilenler kanıtlanabilir bilgiler olmaktan uzaktır. Dolayısıyla ruh, insanın özel ve meçhul tarafı olarak kalmaya devam edecektir. Ancak ruh hakkındaki bu bilinmezlikler insanın rûhî bir yönü olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Şu var ki, insanın sadece üreten ve tüketen bir nesneye indirgendiği günümüzde, pratikte onun ruhsal yapısının neredeyse yok sayıldığı gözlerden kaçmamaktadır. İnsanın salt bedeniyle aynîleştirilmesine paralel olarak sadece ekonomik temeller ve maddî değerler üzerine inşa edilmek istenen modern toplum anlayışında onun ruhsal ihtiyaçlarının neler olduğu, bu ihtiyaçların nasıl giderileceği merak konusu bile değildir.

NEFİS
İYİ ve KÖTÜNÜN MÜCADELE ALANI

عَنْ فَضَالَةَ بْنِ عُبَيْدٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ فِى حَجَّةِ الْوَدَاعِ:
"... وَالْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ."

Fedâle b. Ubeyd'in naklettiğine göre, Resûlullah (sav) Veda Haccı'nda şöyle buyurmuştur:
"...Mücahid, Yüce Allah'a itaat yolunda nefsinin isteklerine karşı mücadele eden kimsedir."
(HM24465 İbn Hanbel, VI, 22; T1621 Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2)

عَنْ شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنَّى عَلَى اللَّهِ."

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "لاَ يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ: خَبُثَتْ نَفْسِى. وَلَكِنْ لِيَقُلْ: لَقِسَتْ نَفْسِى."

عَنْ حُذَيْفَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "لاَ يَنْبَغِى لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يُذِلَّ نَفْسَهُ." قَالُوا: وَكَيْفَ يُذِلُّ نَفْسَهُ؟ قَالَ: "يَتَعَرَّضُ مِنَ الْبَلاَءِ لِمَا لاَ يُطِيقُهُ."

عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ قَالَ: لاَ أَقُولُ لَكُمْ إِلاَّ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ قَالَ: كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَالْجُبْنِ وَالْبُخْلِ وَالْهَرَمِ وَعَذَابِ الْقَبْرِ اللَّهُمَّ! آتِ نَفْسِى تَقْوَاهَا وَزَكِّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلاَهَا اللَّهُمَّ! إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لاَ يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لاَ يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لاَ تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لاَ يُسْتَجَابُ لَهَا."

Şeddâd b. Evs'ten rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Akıllı kişi, nefsine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Zavallı (ahmak) kişi ise nefsinin arzu ve isteklerine uyan (ve buna rağmen hâlâ) Allah'tan (iyilik) temenni edendir."*

(T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25; İM4260 İbn Mâce, Zühd, 31)

Hz. Âişe'den (ra) rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Sakın biriniz, 'Nefsim habis oldu (kirlendi).' demesin. Ancak 'Nefsim lâkis oldu (içim daraldı).' desin!"*

(B6179 Buhârî, Edeb, 100)

Huzeyfe'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav), *"Mümin kişiye nefsini küçük düşürmesi yaraşmaz."* buyurdu. Bunun üzerine, "Kişinin nefsini küçük düşürmesi nasıl olur?" diye sordular. Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: *"Gücünün yetmediği işlere kalkıştığı için birçok belaya duçar olur."*

(İM4016 İbn Mâce, Fiten, 21)

Zeyd b. Erkam şöyle demiştir: "Size Allah Resûlü'nün (sav) dediğinden farklı bir şey demeyeceğim! O derdi ki, *'Allah'ım! Âcizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime, senden sakınma şuurunu (takvasını) ver ve nefsimi arındır. Onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun koruyucusu da onun efendisi de sensin. Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım.'*"

(M6906 Müslim, Zikir, 73)

Hz. Peygamber (sav) Veda Hutbesi'ni verdiğinde, henüz on yedisinde genç bir sahâbî olan Fedâle b. Ubeyd, bu konuşmaya tanık olmuş ve ondan şu kesiti bizlere aktarmıştır: *"Dikkat edin, size mümini tanıtıyorum; o, insanların can ve mal hususunda güvendiği kişidir. Müslüman; elinden ve dilinden insanlara zarar gelmeyendir. Mücahid, Allah'a itaat yolunda nefsiyle mücadele eden; muhacir ise hata ve günahları terk eden kişidir."*[1]

Allah Resûlü'nün (sav) bu konuşmasını yaptığı esnada Müslüman coğrafyası Mekke ve Medine'nin dışına çoktan taşmış, böylece Müslümanlar dünya nimetleriyle tanışmaya başlamıştı. Bu durumun farkında olan Peygamberimiz (sav) son konuşmasında, Müslümanların bu maddî kazanımları neticesinde içine düşebilecekleri tehlikeye işaret etmişti. Bu tehlike, nefsin arzu ve ihtiraslarından, tamahkârlığından başka bir şey değildi. O hâlde mümin için esas cihad, mücadele yeni başlamıştı.

Veda Hutbesi'nde, mücahidi, "Allah'a itaat yolunda nefsiyle mücadele eden kişi" olarak tanımlayan Nebî (sav) "kişinin kendi istek ve arzularıyla mücadele etmesi" anlamını öne çıkararak cihada farklı bir boyut katmıştır. Hadiste ifade edildiği gibi nefsin arzularıyla mücadelenin "Allah'a itaat yolunda" olması önemlidir. Nitekim Allah Resûlü (sav) başka bir hadisinde, sahâbîlerin zihninde "düşmanla çarpışıp öldürülmeyi" çağrıştıran "Allah yolunda (fî sebîlillâh)" olmayı daha geniş bir alana yaymış, kişinin anne-babası ve çoluk çocuğu için koşturmasının, ayrıca haramlardan sakındırma uğruna nefsiyle yaptığı mücadelenin de bir nevi "Allah yolunda cihad" kapsamında olduğunu belirtmişti.[2]

Şu hâlde öncelikle "Nefis nedir?" sorusunu cevaplamak gerekmektedir. Arap dilinde, ruh, hayat, nefes, varlık (bir şeyin kendisi, hakikati), zât, insan, can, candan kinaye olarak akıcı hâldeki kan gibi anlamların yanı sıra, hevâ ve heves, bedenden kaynaklanan süflî arzular gibi anlamlara gelen[3] nefis, Kur'an ve hadislerde de ruh,[4] Allah'ın zâtı,[5] insanın kendisi, kişi,[6] kalp veya gönül[7] din kardeşi[8] gibi anlamlara gelmektedir. Bunların dışında nefis, insanın içindeki kötü duyguların, meşru olmayan isteklerin[9] kaynağı karşılığında da kullanılmıştır ki, İslâm geleneğinde daha çok

[1] HM24458 İbn Hanbel, VI, 22; T1621 Tirmizî, Fedâilü'l-cihâd, 2.
[2] BS16170 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 754.
[3] LA51/4500, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, LI, 4500-4501.
[4] Âl-i İmrân, 3/154; En'âm, 6/93; B1388 Buhârî, Cenâiz, 95; B6320 Buhârî, Deavât, 13, B7284 Buhârî, İ'tisâm, 2.
[5] Âl-i İmrân, 3/30.
[6] Mâide, 5/32; Zümer, 39/56; İM2144 İbn Mâce, Ticâret, 2.
[7] Bakara, 2/235; B1142, B6446 Buhârî, Teheccüd, 12, Rikâk, 15, M1819 Müslim, Müsâfirîn, 207; D2758 Ebû Dâvûd, Cihâd, 151.
[8] Nûr, 24/61.
[9] B6612 Buhârî, Kader, 9; M3407 Müslim, Nikâh, 9.

bu olumsuz şekliyle ön plana çıkmıştır. Hem Kur'an'da hem de hadislerde nefsin bu yönünü öne çıkaran ifadelere rastlamak mümkündür.

Kur'an'ın beyanına göre nefis, şeytanın vesveselerine kapılarak onunla iş birliğine girer, fakat şeytan, nefsine uyarak hareket edenleri hesap gününde yüz üstü bırakır.[10] Nefis, sadece şeytanın fısıltılarına kanmakla kalmaz, ayrıca kendi de insana birtakım kötülükleri yapması yönünde vesvese verir: *"Andolsun ki, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz."*[11] *"Nefisler kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır."*[12] diyen Kur'an, nefsin süflî duyguların kaynağı olduğunu ve bunun, insanın yaratılışında yani fıtratında bulunduğunu ifade etmektedir. Nitekim Mısır Azizi'nin hanımı, Hz. Yusuf'un gönlünü çelmek üzere onu davet ettiğinde, Hz. Yusuf kendisi de bir an onu arzulamış ama derhâl Allah'a sığınmıştı. O, bunu yaparken, bir taraftan Yüce Allah'ın ikazını, diğer taraftan da efendisinin iyiliklerini hatırlamıştı.[13] Hz. Yusuf, *"Yine de ben bütünüyle nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü Rabbimin merhamet ettikleri hariç insan nefsi/benliği kötülüğe sürüklemeye yatkındır."*[14] derken, insan nefsinde var olan bu eğilime işaret etmekteydi.

Bu hakikate paralel olarak kitap ehlinden birçoğunun, hak kendilerine açık bir biçimde belirmesine rağmen inkârda ısrar etmeleri ve inananları küfre kaydırmaya çalışmaları nefislerindeki kıskançlık sebebiyledir.[15] Hz. Âdem'in oğlunu (Kâbil'i), kardeşini (Hâbil'i) öldürmeye sürükleyen yine nefsi olmuştur.[16] Yakub peygamberin (as) oğulları, nefislerine aldanmaları neticesinde kardeşleri Yusuf'u kuyuya attıktan sonra gömleğine sahte bir kan bulaştırıp onu babalarına getirmişlerdir.[17] Ne Hz. Âdem'in oğlu, ne de Hz. Yakub'un oğulları nefislerinin tahakkümünden kurtulabilmiştir. Ancak Allah'ın samimi kullarından biri olan Hz. Yusuf, Rabbinden aldığı bir ilham veya uyarı neticesinde[18] kendisini ayartmak isteyen kadına yüz vermemiş, nefsine yenik düşmemiştir. Peygamberimizin (sav) bir hadisinde de buyurduğu gibi, nefis elbette karşı cinsle birleşmeyi temenni eder, ona iştiyak duyar. Cinsellik organı ise, nefsin bu isteğini ya yerine getirir, ya da reddeder.[19] Yusuf kıssasında da işaret edildiği gibi, peygamberler dâhil hiç kimse nefiste uyanan arzu ve isteklerden korunmuş değildir. Nefsinin meşru olmayan isteklerden berî olduğunu iddia eden kimse, insan fıtratını inkâr etmiş sayılır. Ancak Resûl-i Ekrem'in hadislerinde de ifade ettiği gibi, insan, pratiğe aksetmedikçe nefsinden geçirdiği kötü düşünce ve vesveselerden sorumlu değildir.[20] Nefsanî arzuların hayat bulup bulmaması, her insanın otokontrol

[10] İbrâhîm, 14/22.
[11] Kâf, 50/16.
[12] Nisâ, 4/128.
[13] Yûsuf, 12/23-24.
[14] Yûsuf, 12/53.
[15] Bakara, 2/109.
[16] Mâide, 5/30.
[17] Yûsuf, 12/18.
[18] Yûsuf, 12/24.
[19] B6612 Buhârî, Kader, 9.
[20] B5269 Buhârî, Talâk, 11; T2990 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2; T1183 Tirmizî, Talâk, 8.

gücüne göre değişir. İnsan özgür iradesiyle kendi lehine veya aleyhine karar verecek ve bu kararından da kendisi sorumlu tutulacaktır. Dolayısıyla erdem, gayri meşru, süflî arzulara sahip olmamak değil, bu tür duygular nefiste uyandığı zaman onları dizginleyebilmektir. Bunun yolu da daha çok kimi mistik öğretilerin etkisinde kalan ve yer yer geleneğimizde de izlerine rastladığımız nefse ızdırap çektirmek suretiyle onu köreltmeyi esas alan yaklaşımla hareket etmek değildir. Bu, Müslümanlığın özüyle bağdaşmayan bir algıdır. Dinimizde nefsi kötülemek ve ezmek değil, tezkiye etmek ve arındırmak esastır. Nitekim Yüce Allah *"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır."*[21] buyurmaktadır. Nefsi tezkiye etmek de en basit ifadeyle çirkin huy ve davranışları terk edip, güzel huylara sahip olmaya çalışmaktır. Bunu başarabilmenin yolu nefsi sık sık hesaba çekmektir. Nitekim büyük sahâbî Hz. Ömer şöyle demiştir: *"Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin, büyük hesap günü için kendinizi hazırlayın! Çünkü kıyamet gününde hesap, ancak dünyada iken kendisini hesaba çekenler için kolay olacaktır."*[22] Allah yolunda cihadın esası da işbu nefsi hesaba çekmektir.

Şu hâlde daha çok "insanın kendisi" anlamına gelen nefsin potansiyel tehlike veya düşman şeklinde düşünülmesi yanlıştır. Nefis, iyiliği ve kötülüğü, fazileti ve rezaleti aynı anda barındıran bir alandır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, nefis, insandan ayrı, farklı bir varlık da değildir. "Nefisle mücadele" mefhumu nefsin farklı bir varlık kategorisi olarak algılanmasına yol açmış olabilir. Ancak bu mücadele insanın kendisiyle, hırslarıyla, bitmek tükenmek bilmeyen istek ve arzularıyla imtihanından başka bir şey değildir. Resûl-i Ekrem akıllı olmanın bir işareti olarak sunduğu bu mücadelenin nasıl yapılacağını şu hadisiyle bizlere öğretmiştir: *"Akıllı kişi, nefsine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Zavallı (ahmak) kişi ise nefsinin arzu ve isteklerine uyan (ve buna rağmen hâlâ) Allah'tan (iyilik) temenni edendir."*[23] *"Şeytan, sizi Allah'la (O'nun affına güvendirerek) aldatmasın."*[24] âyetinde de ifade edildiği gibi şeytan "Nasıl olsa Allah affedicidir." düşüncesini insana sürekli telkin etmek suretiyle nefse kolay bir şekilde nüfuz edebilmektedir. Peygamber Efendimiz (sav) âdeta nefsanî arzularının esiri hâline gelen bu durumdaki insanları zavallı ve ahmak olarak nitelemektedir.

Nefis ya şeytandan ya da melekten aldığı ilhamla hareket eder. Şeytan, insana, yaşadığı anın tadını çıkarması yönünde cazip görünen telkinler-

[21] Şems, 91/7-9.
[22] T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.
[23] T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25; İM4260 İbn Mâce, Zühd, 31.
[24] Lokmân, 31/33.

de bulunurken, melek yapacağı davranışın neticesini düşünmesini ilham eder. Basiretsiz davrananlar akıllarını kullanamaz ve yaptıklarının neticesini düşünemezler. Onlar için yaşadıkları geçici lezzetler önemlidir. Basiret sahibi olanlar ise, akıllıca davranıp neticeye yoğunlaşırlar. Böyle durumlarda insan iradesi çok zorlu bir imtihandan geçer. Hz. Peygamber'in (sav) *"Cehennem, (nefsin hoşuna giden) şehvetlerle; cennet ise (nefsin hoşlanmadığı) zorluklarla kuşatılmıştır."*[25] hadisinde de belirttiği gibi, insana ateşin yolunu açan, onu kolaylaştıran ve cazip hâle getiren, bir taraftan da cennetin yolunu zorlaştıran istek ve arzularla mücadele etmek kolay değildir. Hatta Allah'ın rahmeti olmasa bu cihaddan başarıyla çıkmak mümkün değildir. Bu yüzden Allah Resûlü'nün bazı dualarında nefsinin kötülüklerine karşı Allah'a sığındığını görüyoruz. O (sav) ashâbına, sabah, akşam ve yatarken şu duayı yapmalarını öğütlemiştir: *"Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, gizliyi ve aşikârı bilen Allah'ım! Sen her şeyin sahibisin. Senden başka ilâh olmadığına melekler de şahitlik ederler. Biz nefislerimizin ve (Allah'ın rahmetinden) uzaklaştırılmış olan şeytanın şerrinden, onun bizi şirke düşürmesinden, kendimize ve herhangi bir Müslüman'a kötülük yapmaktan sana sığınırız."*[26] Elbette Allah (cc), gönülden kendisine bağlı olan, O'nu sık sık anıp hayatlarının merkezine yerleştiren kullarına merhamet edecektir. Rablerini unutup, O'nunla bağlarını koparanlar ise, nefislerinin istek ve arzularına boyun eğerler. *"Allah'ı unutan ve bu nedenle Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın!"*[27] ilâhî uyarısında da işaret edildiği üzere, Allah'ı unutan, gerçekte kendisini unut(tur)muş olmaktadır. Kültürümüze yaygın bir deyiş olarak yerleşmiş bulunan "Kendini bilen/tanıyan Rabbini bilir/tanır." ifadesi bu âyetten esinlenmiş olmalıdır. Zira insan, özünde Yaratıcı'nın ruhundan bir esintidir. Öyleyse kul, Rahmân'ın merhametine nail olmak istiyorsa, onunla ilgi ve alâkasını kesmemelidir. Bu bakımdan Müslüman'ın başta günde beş vakit kıldığı namaz olmak üzere sık sık yapacağı zikir ve duaların nefsi arındırmada çok önemli bir işlev göreceği izahtan varestedir.

Her ne kadar geleneğimizde olumsuz bir çağrışıma sahip olmuş olsa da nefis, yaratılıştan kendisine ilka' ve ilham edilen takva[28] sebebiyle iyi ve güzel duyguların da kaynağıdır. Dolayısıyla nefsi tahkir etmek, onu küçük düşürmek doğru değildir. Nitekim Nebî (sav) bir hadisinde *"Sakın biriniz 'Nefsim habis oldu (kirlendi).' demesin. Ancak 'Nefsim, içim daraldı.' desin!"*[29] buyurarak, "habis" gibi kötü bir kelimenin nefsi anlatırken kullanılmasını

[25] B6487 Buhârî, Rikâk, 28.
[26] D5083 Ebû Dâvûd, Edeb, 100; T3392 Tirmizî, Deavât, 14.
[27] Haşr, 59/19.
[28] Şems, 91/8.
[29] B6179 Buhârî, Edeb, 100; M5878 Müslim, el-Elfâz mine'l-edeb, 16.

istememiş, başkalarının hakareti bir yana Müslüman bir kimsenin bizzat kendisi için saygınlığını zedeleyecek, izzetinefsine dokunacak ifadeler kullanmamasını öğütlemiştir.

Öte yandan Allah Resûlü (sav) müminin nefsine eziyet etmesini de hoş karşılamamıştır. Bir defasında Resûl-i Ekrem'in (sav), *"Mümin kişiye nefsini küçük düşürmesi yaraşmaz."* demesi üzerine ashâb, "Kişinin nefsini küçük düşürmesi nasıl olur?" diye sormuş, O da, *"Gücünün yetmediği işlere kalkıştığı için birçok belaya duçar olur."* karşılığını vermiştir.[30] Yine *"Nefsinizin üzerinizde hakkı vardır."*[31] ifadesi, Rahmet Peygamberi'nin bu husustaki yaklaşımını özetleyen önemli bir hadistir.

Anlaşıldığı üzere, Kur'an'da ve hadislerde kötülenen şey, bizzat nefis değil, onun meşru daire dışında kalan istekleridir. Kınanan şey, nefsin "hevâ" olarak nitelendirilen ve ilâhî bir dayanağı olmayan gayri meşru istekleridir. Mamafih Allah Teâlâ, *"Allah'tan bir delil, işaret olmaksızın sadece kendi hevâsı peşinde koşan kimselerden daha şaşkın kim olabilir!"* demektedir.[32] Bu yüzden O (cc), Peygamberini ve inananları, doğru yoldan sapmış olan ve saptıranlar[33] ile kendisine ortak koşanların[34] hevâlarına uymaktan sakındırmıştır. Yine Rabbimiz, Dâvûd peygambere insanlar arasında hak ile hüküm vermesini emrederken hevâya tâbi olmaması uyarısında bulunmakta,[35] öte yandan nefisini hevâdan sakındıran, yani onu çirkin istek ve arzulara boyun eğmekten alıkoyanlar için ise, cennetin yegâne barınak olduğu müjdesini vermektedir.[36] Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."*[37]

Geçmişte olduğu gibi günümüz toplumlarında da sık sık rastladığımız ahlâkî yozlaşmaların temelinde, insanın iradesini basiretsizce kullanarak nefsine boyun eğmesi, âdeta onun sınırsız arzularının esiri durumuna düşmesi yatmaktadır. Bugün hapishanelerin dolup taşması, intihar vakaları ve aile içi huzursuzlukların yanında toplumu sarsan daha birçok olumsuzluğun, bireyin bir anda, düşünmeden, kontrolsüzce yaptığı bir davranıştan, nefsinin gayri meşru, geçici bir isteğine boyun eğmesinden kaynaklandığı unutulmamalıdır. Şu da bir gerçektir ki, dinî ve ahlâkî kaygıların bireysel ve toplumsal yaşamdan tecrid edilmeye çalışılması, nefsi ayartan unsurların her geçen gün artması, modern zamanların insanı için nefisle mücadeleyi daha da zorlaştırmıştır. Bu da insanın, aileden başlamak suretiyle ciddi bir nefis ve irade eğitimi alması gerektiğini göstermek-

30 İM4016 İbn Mâce, Fiten, 21.
31 B1968 Buhârî, Savm, 51; M2734 Müslim, Sıyâm, 186.
32 Kasas, 28/50.
33 Mâide, 5/77.
34 En'âm, 6/56.
35 Sâd, 38/26.
36 Nâziât, 79/40-41.
37 Haşr, 59/9.

tedir. Bu süreçte müminin akıllı ve basiretli davranması, çevreden gelecek olumsuz telkinlere karşı nefisini kontrol altına alabilmesinde son derece önemlidir. Ancak yeterli değildir. Bu noktada mümin, Rabbiyle olan bağlarını sağlam tutmaya çalışmalı ve O'nun yardımı ve merhameti olmadan nefsini kontrol altına alamayacağını unutmamalıdır. Bu bakımdan Zeyd b. Erkam vasıtasıyla Peygamber Efendimizden (sav) öğrendiğimiz şu dua dilimizden düşmemelidir:

"Allah'ım! Âcizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklıktan, kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime, senden sakınma şuurunu (takvasını) ver ve nefsimi arındır. Onu en iyi arındıracak olan sensin. Onun koruyucusu da onun efendisi de sensin. Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım."[38]

[38] M6906 Müslim, Zikir, 73; N5460 Nesâî, İstiâze, 13.

GÜNEŞ, AY ve YILDIZLAR
GÖKYÜZÜNÜN KANDİLLERİ

عَنْ أَبِى بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: ...فَرَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ وَكَانَ كَثِيرًا مِمَّا
يَرْفَعُ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ: "النُّجُومُ أَمَنَةٌ لِلسَّمَاءِ فَإِذَا ذَهَبَتِ النُّجُومُ أَتَى
السَّمَاءَ مَا تُوعَدُ..."

Ebû Bürde'nin, babasından naklettiğine göre ... Resûlullah (sav) başını gökyüzüne kaldırmış, ki sıklıkla başını gökyüzüne doğru kaldırırdı, sonra da şöyle buyurmuştur:

"Yıldızlar, gökyüzünün güvenceleridir. Yıldızlar gitti mi, gökyüzüne vaad edilen (kıyamet) gelir..."

(M6466 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 207)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"لاَ عَدْوَى وَلاَ هَامَةَ وَلاَ نَوْءَ وَلاَ صَفَر."

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: خَسَفَتِ الشَّمْسُ فِى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَصَلَّى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِالنَّاسِ... ثُمَّ انْصَرَفَ وَقَدِ انْجَلَتِ الشَّمْسُ، فَخَطَبَ النَّاسَ، فَحَمِدَ اللَّهَ، وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ: "إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ، لاَ يَنْخَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلاَ لِحَيَاتِهِ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ ذَلِكَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ وَكَبِّرُوا، وَصَلُّوا وَتَصَدَّقُوا..."

حَدَّثَنِى بِلاَلُ بْنُ يَحْيَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ إِذَا رَأَى الْهِلاَلَ قَالَ: "اللَّهُمَّ أَهْلِلْهُ عَلَيْنَا بِالْيُمْنِ وَالْإِيمَانِ وَالسَّلاَمَةِ وَالْإِسْلاَمِ رَبِّى وَرَبُّكَ اللَّهُ."

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Hastalıklar mutlaka bulaşır diye bir kayıt yoktur. Ölüler intikamları alınsın diye kabirleri başında baykuş kılığında beklemez. Yıldızlar yağmur yağdırma kudretinde değildir ve hastalıklarınızın sebebi karınlarınızın içinde peyda olduğunu düşündüğünüz yılanlar değildir."*

(M5794 Müslim, Selâm, 106)

Hz. Âişe anlatıyor: Resûlullah (sav) zamanında güneş tutuldu. (Bunun üzerine) Resûlullah (sav) insanlara namaz kıldırdı... Sonra güneş (eski hâline dönüp) açılmışken namazdan ayrıldı. İnsanlara bir hutbe verdi. Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra şöyle buyurdu: *"Güneş ve ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Hiç kimsenin ölümünden ya da doğumundan dolayı tutulmazlar. Bunları (güneş veya ayın tutulduğunu) gördüğünüz zaman Allah'ı zikredin, tekbir getirin, namaz kılın ve sadaka verin..."*

(B1044 Buhârî, Küsûf, 2; M2089 Müslim, Küsûf, 1)

Bilâl b. Yahyâ b. Talha b. Ubeydullah'ın, babası aracılığıyla dedesi Talha b. Ubeydullah'tan naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) hilâli gördüğünde şöyle derdi: *"Allah'ım! Hilâli üzerimize bereket, iman, esenlik ve İslâm ile doğur. (Ey hilâl!) Benim Rabbim de senin Rabbin de Allah'tır."*

(T3451 Tirmizî, Deavât, 50)

Güneş ufukta kayboluyordu. Allah Resûlü yanında bulunan Ebû Zerr'e *"Güneş nereye gidiyor, biliyor musun?"* diye sordu. Ebû Zer, sahâbe-i kirâmın o nazik tavrı ile Peygamber Efendimize cevap verdi: "Allah ve Resûlü en iyisini bilir." Allah Resûlü, bazı zamanlar anlatımda başvurduğu temsilî üslûpla sözünü sürdürdü: *"Güneş Allah'ın arşı altında secde etmeye gidiyor..."* Belli ki, Peygamber Efendimiz bu sözüyle, Kur'an'ın, *"Güneşe ve aya değil, onları öylece Yaratan'a secde edin."*[1] diyerek temas ettiği câhiliye Araplarından bazılarının güneşe ilâhî bir kudret atfederek secde etmelerine işaret etmekteydi. Allah Resûlü böylece "Güneşin kendisi Allah'a secde edip dururken, nasıl olur da bazı insanlar güneşe ve aya secde ediyorlar!" demiş oluyordu. Bu hadiste Peygamber Efendimizin, Allah'ın hükümranlığının ve kudretinin bir göstergesi olarak, Arap dilinde hükümdarların tahtını ifade eden arş kelimesini zikretmesi, Kur'an'ın bu kelimeyi kullanma şekliyle tamamen uygunluk arz etmektedir. Zira arş, Kur'an'da "vech", "yed", "göklerin hazinelerinin anahtarları" gibi diğer bazı müteşâbih (birden fazla anlama gelme ihtimali taşıdığından ilk bakışta anlaşılması zor olan) kelime ve ifadelerle birlikte, Allah'ın sonsuz kudret ve otoritesini anlatmak için kullanılmaktadır.

Allah Resûlü, Allah'ın kudretinin büyüklüğü karşısında insanı, hayranlık ve hürmet hisleriyle yalnız O'na tazim etmeye çağıran ilgi çekici bu alegorik anlatımını şöyle sürdürdü: *"(Allah'ın arşı altında secdeye kapanmış olan) güneş, (işlevini sürdürme arzusunun) kabul edilmesini ister, güneşe izin verilir. Fakat güneşin Allah'ın arşı altında secdeye durmak için izin isteyip de kendisine izin verilmeyeceği gün gelmek üzeredir. O zaman güneşe, 'Geldiğin yere dön!' denilecektir. Güneş o zaman batıdan doğacaktır. Bu durum, "Güneş bir yörüngeye göre hareket eder. Bu sonsuz izzet ve ilim sahibi Allah'ın takdir ettiği (süreye kadardır.)"*[2] *âyetinin bir izahıdır."*[3]

Allah Resûlü'nün çarpıcı anlatımı kıyametin kaçınılmaz oluşunu anlatan sahne ile tamamlanmıştır. Bu anlatım Kur'an'ın gök cisimleriyle ilgili diğer pek çok tasvir ve haberi ile iyice derinlik kazanmakta, zerreden devasa galaksilere kadar her şeyin ilâhî huzura dönüşe tâbi olduğu in-

[1] Fussilet, 41/37.
[2] Yâsîn, 36/38.
[3] B3199 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 4.

san gözünde somut sahnelerle canlandırılmaktadır. Nihayetinde her şey, *"...Bütün işler Allah'a döndürülür."*[4] âyetinin veciz anlatımı içinde Rabbine yol bulup gitmektedir. Günü gelecek güneş dürülecek, yıldızlar bulanıp sönecek,[5] dağlar pamuk gibi atılacak ve bütün kâinat ilâhî kudretin elinde dürülüp toplanacaktır.[6]

Kur'an'ın, *"Güneş ve ay bir hesap ile hareket ederler. Yıldızlar ve bitkiler hep secdededirler. Göğü bu ahenkle O yükseltti ve bu mizanı koydu ki, siz de ders alıp ölçü dışına taşmayasınız."*[7] diyerek haber verdiği yıldız ve bitkilerin secde hâlinde olmasını da yine benzer bir alegori içinde her şeyin Allah'ın hükmüne ve dolayısıyla O'nun koyduğu tabiat ve kâinat kanunlarına tâbi olması şeklinde anlamak gerekir.

Allah Resûlü sık sık gökyüzüne bakar ve Yüce Kudreti tefekküre dalardı. Yine bir gece gökyüzüne ibretle bakmış ve ashâbına, *"Yıldızlar, gökyüzünün güvenceleridir. Yıldızlar gitti mi, gökyüzüne vaad edilen (kıyamet) gelir."*[8] buyurmuştu. O bu sözüyle, yıldızların kozmik yapının birer parçası olduğunu ve işlevlerinin kâinatın genel dengesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamış, bunu yıldızları "gökyüzünün güvencesi" olarak tanımlamak suretiyle ortaya koymuştur. Dolayısıyla yıldızlara bu vazife dışında bir ilâhî güç atfetmek, onları iradî birtakım varlıklar olarak kabul etmek olur.

Güneş ve yıldızlar gibi ezel kaleminde Rabbin huzurunda toplanmaya programlanmış insanoğlu da Rabbinin kendisi için takdir ettiği bu yolda adım adım dönüş anına hazırlanmaktadır. Kur'an'ın, *"Ey insan (iyi ya da kötü) yapıp ettiğin her şeyi kendin için yaparak Rabbine doğru ilerliyorsun. Sonuçta karşılığını göreceksin."*[9] şeklinde ifade ettiği üzere, süreç, yıldızları, dağları, taşları kapsadığı kadar insanı da kapsamaktadır. Bir farkla ki, insan her yaptığından hesaba çekilecektir.

Allah'ın kudret tecellisi hâlinde kâinat O'na doğru akıp giderken, "sünnetullah" diye ifadesini bulan tabiat kanunları her an işlemektedir. Dolayısıyla yeryüzünde olup biten her tabiî olayın bir nedeni ve bu nedenin ilmî bir dayanağı vardır. Bu itibarla İslâm hurafe ve bâtıl inançlarla tabiat hakkında hayalî düşünceler ortaya konmasını reddetmektedir. Kur'an âyetleri bu hakikate temas edip durur: Her şeyi yoktan var eden Allah, yedi sema yaratmış,[10] dünya semasını ise, yıldızlarla süslemiştir.[11]

Tabiatın belli kanunları vardır ve bu kanunları da koyan Allah'tır. Ne var ki, her devirde Allah'ın koyduğu kanunları ve dolayısıyla bunun bir açıklaması mahiyetindeki bilimsel gerçeği inkâr eden ve hakikati çarpıtan

[4] Bakara, 2/210.
[5] Tekvîr, 81/1-2.
[6] B3200 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 4.
[7] Rahmân, 55/5-8.
[8] M6466 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 207.
[9] İnşikâk, 84/6.
[10] Bakara, 2/29.
[11] Sâffât, 37/6.

kişiler olagelmiştir. Bu aldanmanın altında geçmişin mitolojik aklı bulunmaktadır. Günümüzde bile astroloji ve yıldız falıyla hayatına yön vermeye çalışanların varlığı karşısında insanoğlunun hurafeye dayalı düşünme şeklinden tamamen kurtulamadığı görülmektedir.

Câhiliye Arapları yıldızların kendi hayatları üzerinde tesirleri olduğuna inanmışlardı. Bu insanlar, yıldızları istedikleri zaman yağmur yağdırıp, istedikleri zaman insanları cezalandıran varlıklar olarak görmekteydiler. Aslında onların yıldızlarla ilgili bu anlayışı akıl yapılarında var olan daha geniş bir okültizm, büyücülük ve falcılık inancının bir parçasıydı. Gerçekte Allah'ın kâinat âyetleri durumunda olan gök cisimlerini falcılığın bir parçası seviyesine indirgemiş olan bu insanlar, aynı uğursuzluk inancı ekseninde daha pek çok hurafe ortaya koymuşlardır. Bu hurafeler toplumun sağlıklı düşünme yollarını tıkamakta ve hurafelerle örülü bu puslu ve karanlık hava içinde insanların ilâhî hakikati görmeleri zorlaşmaktaydı. Yıldız falına ilâve olarak kuşların sağ ya da sol yanlarından uçtuklarına bakmak suretiyle uğur ve uğursuzluk tahmininde bulunmaları, hastalık gibi bazı tabiî olayları mevhum bazı varlıklarla ilişkilendirmeleri ve tabiatta bulunan bazı varlıklara kutsallık atfetmeleri de câhiliye Araplarının içinde bulundukları durumu çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

"Hastalıklar mutlaka bulaşır diye bir kayıt yoktur. Ölüler intikamları alınsın diye kabirleri başında baykuş kılığında beklemez. Yıldızlar yağmur yağdırma kudretinde değildir ve hastalıklarınızın sebebi karınlarınızın içinde peyda olduğunu düşündüğünüz yılanlar değildir."[12] hadisinde görüldüğü üzere câhiliye Arapları, salgın hastalıkları, bilinçli varlıklar gibi değerlendirerek sanki insanların başına musallat olan, develeri kırıp geçiren bir lânetmiş gibi yorumlamaktaydı. Allah Resûlü salgınların birer hastalık olduğunu ifade ederek, bu tür hastalıkların yayılmasına karşı kendi döneminde birtakım tedbirler almıştı. Câhiliye dönemine ait diğer bir uğursuzluk inancı da, öldürülen bir insanın intikamı alınmadığı takdirde başından çıkan bir kurtçuğun veya ölüden tecessüm eden bir baykuşun günlerce mezarı başında beklediği şeklindeydi. Hadiste son olarak safer adıyla anılan inanç ise, kişinin hastalanmasına karnında peyda olan bir yılanın yol açtığı inancıdır. Bir başka görüşe göre ise, hadiste geçen "safer" ile Safer ayı kastedilmektedir.[13] Araplar bu ayın uğursuzluk getirdiğine inanıyorlardı. Bu hadisin başka varyantlarında gulyabani (hayalet) ve tıyera (kötü şans) gibi uğursuzlukla ilgili daha farklı inançlar da sayılmaktadır.[14]

[12] M5794 Müslim, Selâm, 106.
[13] LMS182 İbn Receb, *Letâifü'l-meârif*, 182-184.
[14] M5795 Müslim, Selâm, 107.

Bütün bu uğursuzluk edebiyatının bir parçası olarak câhiliye Arapları yıldızların kendilerine şans getirdiğine, bazen kendilerini yağmurla ödüllendirdiğine veya yağmurdan mahrum ederek cezalandırdığına da inanıyorlar, develerin doğumu ile Süheyl Yıldızı arasında bağ kuruyorlar,[15] meteor yağmurunun büyük bir adamın doğumuna ya da ölümüne işaret olduğunu iddia ediyorlardı.[16] Bu durum gösteriyor ki, onlar astronomi hakkında derin bir matematiksel bilgiye sahip olmaktan çok hurafelerle örülü bir gökyüzü anlayışına sahiptiler. Nitekim Peygamberimiz bunu başka bir vesile ile "Biz (Araplar) ümmî bir toplumuz ne yazı yazmayı biliriz ne de hesap yapmayı." sözüyle ifade etmişti.[17] Kısacası İslâm öncesi Arap toplumu için bilimin ve aklın önemi yoktu.

Allah Resûlü tüm bu akıl dışı inançları yasaklamış, yıldızların yağmur yağdırdığına inanılmasının Allah'a karşı küfür ve inançsızlık olduğunu söylemiştir. Bu çerçevede Zeyd b. Hâlid el-Cühenî'den nakledilen bir rivayet son derece dikkat çekicidir. Mekke'ye ve Beytullah'a varmak arzusu ile Hudeybiye'ye kadar gelen Müslümanlar Allah Resûlü'nün şartlar gereği bu ziyareti bir dahaki seneye bırakması ile derin bir hüzne gark olmuşlardı. Mekke'ye ve Kâbe'ye duydukları hasret ateşi müminlerin yüreğini dağlamaktayken Allah o gece yağmur yağdırmak suretiyle sanki biraz olsun onların gönüllerine serinlik ihsan etmişti. Ne var ki, bazı Müslümanlar, yağmur yağdığı gece gökyüzünde ortaya çıkan bir yıldızla yağmur arasında bir bağ kurmuşlar ve yağmuru bu yıldızın yağdırdığını sanmışlardı. Allah'ın rahmetini görmeyi engelleyen böylesine yanlış bir düşünceye bakılırsa, kimileri hâlâ eski bazı inançların etkisi altındaydı.

Yağmur sonrası sabah namazı kılınmıştı. Allah Resûlü namazdan sonra ashâbına dönerek, geceleyin kendisine ilham edilen mesajı onlara bildirmek istedi. *"Rabbinizin ne buyurduğunu biliyor musunuz?"* diye sordu. Allah Resûlü sözünü şöyle sürdürdü: *"Allah buyurdu ki: 'Kullarımdan bir kısmı bana inanmış, bir kısmı da inkâr etmiş olarak sabaha erişti.' 'Allah'ın lütfu ve rahmetiyle yağmur yağdı.' diyen bana iman etmiş, yıldıza (atfedilen ilâhî gücü) reddetmiştir. 'Yıldızın doğuşu ile yağmur yağdı.' diyenler ise beni inkâr etmiş yıldıza iman etmiştir."*[18] Bunun ardından Vâkıa sûresinin *"Hayır! Yıldızların doğuş yerlerine yemin ederim ki"* anlamına gelen âyetinden, *"Bu nimete teşekkürünüz onu yalan saymanız mı olmalıydı?"*[19] mealindeki âyetine kadar olan kısmı nâzil oldu.[20]

Vahyin ilk muhatapları olan sahâbe nesli arasında bazı Müslümanlar ifade ettiğimiz gibi hâlâ bazı bâtıl inançların etkisinden kurtulamamıştı.

[15] D1590 Ebû Dâvûd, Zekât, 8, bâb başlığı –Tefsîru esnâni'l-ibil–.
[16] M5819 Müslim, Selâm, 124.
[17] B1913 Buhârî, Savm, 13.
[18] B846 Buhârî, Ezân, 156; M231 Müslim, Îmân, 125.
[19] Vâkıa, 56/75-82.
[20] M234 Müslim, Îmân, 127.

Onlar güneş ve ay tutulmasını bazı sosyal olaylara bağlıyorlardı. Allah Resûlü, *"Yıldız bir kimsenin ölümü ve doğumu için atılmaz."* diyerek bu bâtıl inancı da ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.[21] Yine Allah Resûlü, *"Azamet ve Celâl sahibi Rabbimiz, bir işe hükmettiğinde (bu hükümden haberdar olan) arşı taşıyan melekler Allah'ı tesbih ederler. Sonra da onları takip eden melekler tesbih ederler. Daha sonra da onlardan sonraki semanın melekleri tesbihe kalkarlar. Böylece yedinci kata kadar bütün melekler tesbihatta bulunurlar. Daha sonra arşı taşıyan meleklere, onların ardında bulunan melekler, "Rabbiniz ne buyurdu?" diye sorarlar. Onlar da ne söylendiğini haber verirler. Böylece bu haber, dünya semasına gelinceye kadar sema ehli arasında dolaşır..."*[22] demek suretiyle arş kavramı etrafında göklerin, yerin ve her şeyin hükümranlığının Allah'a ait olduğunu anlatmıştır. *"Biz dünya semasını kandillerle donattık. Onları şeytanlara atılan mermiler yaptık. Onlara alevli ateşler de hazırladık."*[23] âyeti bu alegorik anlatıma fizik ve fizik ötesi hakikatleri birleştiren bir pencereden bakmaktadır. Zira hem dünyevî hem de uhrevî âlemin yegâne sahibi Allah'tır ve bu âlemlerde meydana gelen her şey belli bir hesaba göre O'nun iradesiyle gerçekleşmektedir.

Allah Resûlü'nün on sekiz aylık oğlu İbrâhim vefat ettiği gün güneş tutulmuştu. Câhiliye muhayyilesi ile düşünmekten henüz kurtulamamış bazı kişiler, güneş ve ay tutulmasını İbrâhim'in ölümüne gökyüzünün yas tutması şeklinde açıklamak istediler. Allah Resûlü'nün oğlunun vefatı ile güneş tutulmasının art arda gelmesi onlarda güneşin İbrâhim'in ölümünden dolayı tutulduğu kanaatini uyandırmıştı. Bunun üzerine Allah Resûlü onları uyardı ve *"Güneş ve ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Hiç kimsenin ölümünden ya da doğumundan dolayı tutulmazlar. Bunları (güneş veya ayın tutulduğunu) gördüğünüz zaman Allah'ı zikredin, tekbir getirin, namaz kılın ve sadaka verin."*[24] Resûl-i Ekrem'in bu hadisi, gök cisimleri ile önemli bazı olaylar arasında bağ kurmanın yanlışlığına dikkat çekmekte ve güneş ya da ay tutulması durumunda Müslümanların ne yapacakları yolunda tavsiyede bulunmaktadır.

Güneş tutulması esnasında insanlar ilk anda ne olduğunu tam anlayamadıkları için şaşkınlıklarını gizleyemediler. Bazıları kıyametin koptuğunu sandı, kimileri de mescide koştu. Allah Resûlü mescide giderek insanların namaza çağrılmasını istedi. Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ da mescide gelenlerin arasındaydı. Esmâ, kız kardeşi Hz. Âişe'nin mescitte namaz kıldığını gördü. Az sonra Hz. Âişe'ye, "Bu bir âyet (kıyamet alâmeti)

[21] M5819 Müslim, Selâm, 124.
[22] T3224 Tirmizî, Tefsîr, 34.
[23] Mülk, 67/5.
[24] B1044 Buhârî, Küsûf, 2; M2089 Müslim, Küsûf, 1.

midir?" diye sordu. Hz. Âişe, başıyla "Evet" diye işaret etti. Bunun üzerine Esmâ namaza durdu. Hava çok sıcaktı. Namaz o kadar uzadı ki, bayılacak gibi oldu ve yanında bulunan su kabından üzerine su serperek serinlemeye çalıştı.[25] Allah Resûlü küsûf namazını kıldırırken kıyam, rükû ve secdelerde o kadar uzun kaldı ki, namaz bittiğinde güneş tutulması da sona ermişti.[26] Allah Resûlü güneş tutulması esnasında kıraatleri açıktan ve uzunca okuyarak iki rekât namaz kıldırmıştı. Namaz, güneş tutulması süresince sürmüştü. Zaten Allah Resûlü'nün, *"Güneş tutulması sona erinceye kadar namaz kılın."* buyurduğu da nakledilmiştir.[27] Peygamber Efendimiz namazı kıldırıp, güneş tutulması sona erdikten sonra ashâbına dönerek onları yukarıda geçtiği gibi uyarmıştır.[28]

Sahâbeden Câbir b. Abdullah, Allah Resûlü'nün kıldığı bu namazdan sonra yaptığı konuşmada, *"Sizin gireceğiniz bütün yerler bana gösterildi. Cennet bana gösterildi, hatta bir salkım üzüm almak için elimi uzatsaydım onu alabilirdim. Cehennem de bana gösterildi."* dediğini nakletmiştir.[29] Allah Resûlü'nün güneş tutulmasında namaz kılıp, ardından cennet ve cehennemden bahsetmesi manidardır. İnsanlara namaz kıldırması onların korkularını namazın engin huzuru içinde yenmelerini sağlamış, böylece onların tabiatın yegâne sahibi Allah'a sığınmalarını temin etmiştir. Efendimiz orada bulunan insanların yüreklerine korku veren güneş tutulmasının bir gün kıyametin kopuşunun bir parçası olarak insanoğlunun başına geleceğinden bahisle, önemli olanın Allah'ın rızasına uygun davranarak cenneti hak etmek olduğunu anlatmıştır.

"Allah'ım! Hilâli üzerimize bereket, iman, esenlik ve İslâm ile doğur. (Ey hilâl!) Benim Rabbim de senin Rabbin de Allah'tır."[30] hadisi, kâinat bütününü oluşturan her parçanın Allah'ın yarattığı bir varlık olarak O'nun emrine boyun eğdiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde *"Sana hilâlleri sorarlar. De ki: Onlar insanlar için, özellikle hac için vakit ölçüleridir."*[31] âyeti de gök cisimlerinin Allah'ın onlar için yüklediği görevler dışında başka bir işlevinin olmadığını beyan etmektedir. Hz. Peygamber, ayların başlangıç ve bitiş vakitlerini hilâllere göre tespit etmiştir. Ramazan ayına hilâli görerek başlamış, Şevvâl hilâlini görünce Ramazan Bayramı'nın vaktine karar vermiştir. Keza Zilhicce hilâli ile de hac ibadetini gerçekleştirmiş, Kurban Bayramı'nı kutlamıştır. Namaz vakitlerinin tespitinde ise güneşin hareketleri esas alınmış, sabah, öğle, ikindi ve akşam namazları hep güneşe göre ayarlanmıştır. İşte ay ve güneşin ibadetlerle olan bu sıkı bağlantısı saye-

[25] B86 Buhârî, İlim, 24.
[26] B1044 Buhârî, Küsûf, 2.
[27] B1060 Buhârî, Küsûf, 15.
[28] M2089 Müslim, Küsûf, 1.
[29] M2100 Müslim, Küsûf, 9.
[30] T3451 Tirmizî, Deavât, 50.
[31] Bakara, 2/189.

sinde Müslümanlar arasında rasathane ve astronomi araştırmaları Batı'ya nispetle çok erken asırlarda başlamıştır.

İslâm, yıldızların Allah'ın tabiî kanunlarına tâbi bir kozmolojinin parçası olması fikriyle yıldız kültünü yıkmış, bunu yaparken kendine mahsus bir dil ve üslûpla kâinatın Allah'ın emrine boyun eğdiği gerçeğini dile getirmiştir. Kur'an nasıl ki zaman fikrini, sadece dünyevî zaman algısıyla sınırlandırmamış ise, kâinat fikrini de, –birbirinde farklı âlemlerin olduğuna işaret ederek– fizik ve metafizik dünya bütünlüğü içinde ele almıştır.

Gökyüzü tefekkür ve dua vesilesidir. Görünen âlemden görünmeyen gayb âlemine açılan bir kapı gibidir. İnsana düşen bu muazzam yapı üzerinde düşünmek, Allah'ın azameti karşısında kulluğunu yalnız O'na hasretmektir.

ZAMAN
VARLIĞIN NABZI

قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ ﷺ : قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ ﷺ :
"قَالَ اللّٰهُ: يَسُبُّ بَنُو آدَمَ الدَّهْرَ، وَأَنَا الدَّهْرُ، بِيَدِى اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ."

Ebû Hüreyre'nin (ra) anlattığına göre,
Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"Allah buyurdu ki, âdemoğlu zamana söver. Hâlbuki zaman(ı var eden) benim! Gece de gündüz de benim elimdedir.'"
(B6181 Buhârî, Edeb, 101)

عَنْ أَبِى بَكْرَةَ رضي الله عنه عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "إِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ، السَّنَةُ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا، مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ، ثَلاَثَةٌ مُتَوَالِيَاتٌ: ذُو الْقَعْدَةِ وَذُو الْحِجَّةِ وَالْمُحَرَّمُ، وَرَجَبُ مُضَرَ الَّذِى بَيْنَ جُمَادَى وَشَعْبَانَ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ : "لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يُقْبَضَ الْعِلْمُ، وَتَكْثُرَ الزَّلاَزِلُ، وَيَتَقَارَبَ الزَّمَانُ، وَتَظْهَرَ الْفِتَنُ، وَيَكْثُرَ الْهَرْجُ –وَهُوَ الْقَتْلُ الْقَتْلُ– حَتَّى يَكْثُرَ فِيكُمُ الْمَالُ فَيَفِيضُ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ ذَكَرَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَقَالَ: "فِيهِ سَاعَةٌ لاَ يُوَافِقُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ وَهُوَ يُصَلِّى يَسْأَلُ اللَّهَ شَيْئًا إِلاَّ أَعْطَاهُ إِيَّاهُ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنهما قَالَ: قَالَ النَّبِىُّ ﷺ :

"نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ: الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ."

Ebû Bekre'den (ra) rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Muhakkak ki zaman(a ölçü olan yıl hesabı) Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gündeki (ilk) biçimine dönmüştür. Sene on iki aydır. Bunlardan dördü (savaşılması) haram aylardır. Üçü ardı ardınadır ki bunlar; Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarıdır. (Diğeri ise) Cümâdâ (el-âhir) ile Şâban arasındaki Mudar'ın Receb ayıdır."*

(B3197 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 2)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"İlim kaybolmadıkça, depremler çoğalmadıkça, zaman kısalmadıkça, fitneler ortaya çıkmadıkça, herc yani cinayetler artmadıkça ve elinizde mal çoğalıp taşmadıkça kıyamet kopmaz."*

(B1036 Buhârî, İstiskâ, 27)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) cuma gününden bahsetti ve şöyle buyurdu: *"Onda öyle bir an vardır ki şayet bir Müslüman kul namaz kılarken o âna rastlar da Allah'tan bir şey isterse, (Allah) ona dilediğini mutlaka verir."*

(M1969 Müslim, Cum'a, 13)

İbn Abbâs'ın (ra) naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."*

(B6412 Buhârî, Rikâk, 1)

İnsanoğlunun birtakım sıkıntılarla karşılaştığında bunu zamana bağlaması kadim bir yanlıştır. Bu yanlış, günlük hayatımızda sıklıkla tekrarlanan bir durumdur. Karşılaşılan sıkıntıların sebeplerinin bir tarafa bırakılıp "ne kötü bir çağ", "ne günlere kaldık" denilerek en kestirme yolun seçilmesi ve problemin kaynağı olarak izafi bir olgu olan zamanın kabul edilmesi büyük bir yanılgıdır. "Feleğe küsmek", "feleğin sillesini yemek" gibi kimi deyimlerde ifadesini bulduğu üzere dünyaya ve zamana işlevi dışında anlam yükleyerek, hayata karşı karamsarlığa kapıldığımız anlar çoktur. Hâlbuki iyi günlerin geleceğini ifade etmek üzere "Kara gün kararıp kalmaz." diyen de biziz. Anlaşılan o ki, insanın mayasında var olan peşin hükümlü ve aceleci olma niteliği[1] zaman algısında da kendini göstermekte, modern çağların bir hastalığı olan zamanı kutsama eğilimi ise, aslında tarihin derinliklerine doğru yol bulan bir câhiliye düşüncesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Câhiliye karanlığında yaşayanlar "Zamanın bir başlangıcı var mı? Bir sonu var mı?" pek aldırış etmezlerdi. Onlara göre zaman, sadece yaşadıkları hayattı ve bu hayat onları bir yok oluşa sürüklüyordu. Onlar zamanın izafi olabileceği fikrini akıllarına getirmek şöyle dursun, zaman değirmeninde öğütülen hayatlarının toprağa karışıp son bulduğuna inanmışlardı. "Onlardan önceki bir zamanın var olabileceği" fikri de câhiliye insanları için anlamsızdı. Sanki insanoğlu hep burada yaşamıştı. Oysaki şimdi Kur'an onlara *"İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti."*[2] diyordu. Câhiliye karanlığı içinde onlar buna anlam veremiyorlardı. "Uzun bir zaman nasıl geçmiş olabilirdi?" Kaldı ki, Kur'an bununla da yetinmiyor, öldükten sonra yaşanacak bir hayat fikrini onlara aşılamak istiyordu. Dağılıp ufalanmış kemik parçalarına dönüştükten sonra diriltilecek olmak, her şeyi maddî değer yargılarına bağlamış bir toplum için kolay kabul edilebilecek bir düşünce değildi.

Câhiliye insanlarının zaten soyut olanla/gayba imanla işi yoktu. Maddî olanı hayatlarının merkezine yerleştirip yüceltiyorlar veya isteklerinin gir-

[1] Enbiyâ, 21/37.
[2] İnsân, 76/1.

dabına kapılıp farkında olmadan nefislerinin arzularını ilâhlaştırıyorlardı. Çünkü akıllarını kullanmak istemiyorlardı. Kur'an onlara *"...Yeryüzünü ölü, kupkuru görürsün. Biz onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir. Bu böyle. Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. Şüphesiz O, ölüleri diriltir ve O, her şeye hakkıyla kadirdir."*[3] diyerek öldükten sonra diriltilmelerinin Allah için zor olmadığını söylüyordu. Kur'an, ölümden sonraki hayatı ölü yeryüzü teşbihi ile anlatarak, ikinci bir hayatın olabileceğini elle tutulur, gözle görülür bir resim hâlinde onların tahayyüllerine sunuyordu. Zihinlerindeki çizgisel şekilde ilerleyen ve onları yok oluşa mahkûm eden zaman düşüncesi, ölü yeryüzünün yağmurla dirilmesi şeklindeki bir benzetme ile döngüsel bir zaman düşüncesine çevriliyor, bu döngü, *"Dönüşünüz ancak Rabbinizedir."*[4] âyetiyle büsbütün derinlik kazanıyordu.

Gerçekten de yağmur ölü toprağı diriltiyordu. Onlar "Ölümden sonra yeni bir hayat fikri, zamanın her şeyi eskitip yıpratması karşısında ne kadar tutarlı olabilir?" diye zihinlerinden geçirmiş olmalılar. Câhiliye Arapları zamanı, gündelik hayatta çektikleri sıkıntıların, karşılaştıkları her türlü zarar ve ziyanın ve nihayetinde ölümün nedeni olarak görüyorlardı. Hayat düzenlerini bozan, kendilerini yıpratıp öldüren şeyin zaman olduğuna inanıyor, zamanın kendilerini yok etmesinden korkuyorlardı.[5] Kur'an onların bu hâlini şöyle resmetmektedir: *"Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder..."*[6]

Kur'an'ın davetine uymaya ayak direyen câhiliye toplumu, zamanı kötülüklerin kaynağı olarak kabul ettiği için sıkıntılar karşısında ona sövüyor, lânet okuyordu. Zaman onlar için adı konulmamış bir ilâh, yazgılarına hükmeden bir tanrı, onları hayattan koparan gizli bir güçtü. Zaman mefhumu ilâh, kader, âhiret gibi dinin temel inanç konularına karşı geliştirilmiş bir amentünün en temel kodlarındandı. Allah Resûlü, bu inancı reddediyor, zaman mefhumunun Allah tarafından tayin edilmiş, edilgen bir olgu olduğunu anlatıyordu. Üstelik anlatımını Allah'a isnat ederek bu sözünün kesin bir yargı olduğunu ifade ediyordu: *"Allah buyurdu ki, 'Âdemoğlu zamana söver. Hâlbuki zaman(ı var eden) benim! Gece de gündüz de benim elimdedir.'"*[7] Bu söz kesin bir şekilde zaman denilen şeyin aslında zannettikleri gibi bir güç ve kudrete sahip olmadığını onlara hatırlatmaktadır. Âyet ve hadislere göre zamana isnat edilen fiiller esasen Allah'ın dilemesiyle olan şeylerdir. Yani gerçek fail, Allah'tır.

[3] Hac, 22/5-6.
[4] En'âm, 6/164.
[5] BS6588 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 515.
[6] Câsiye, 45/24.
[7] B6181 Buhârî, Edeb, 101.

Câhiliye toplumunun fertleri, zamanın hayat hakkında belirleyici olduğu inancına o kadar sarılmışlardı ki, Hz. Peygamber'in onlara bahsettiği "ölümden sonraki hayat" düşüncesini, "zamanın önünde hiçbir şeyin duramayacağı" düşüncesiyle çürütmeye çalışmışlardı. Kur'an onların bu tavrını *"O bir şairdir; onun, zamanın felâketlerine (raybe'l-menûn) uğramasını bekliyoruz mu diyorlar?"*[8] şeklinde bir soruyla ifşa etmektedir. Câhiliye Araplarının bazen "dehir", bazen "raybe'l-menûn" gibi adlarla sanki mücessem bir varlık olarak algılayıp, tıpkı putları gibi ilâhlaştırdıkları zaman fikrine karşılık Kur'an, bir süreye kadar faydalanma (*metâ' ilâ hîn*), belirlenmiş bir vakit (*ecel-i müsemmâ*), mühlet ve müddet verme (*imhâl ve müddet*) gibi kelimelerle farklı bir zaman kavramı oluşturmaktadır. Böylece zaman, gerçekte izafi, belirlenmiş ve Allah'ın koyduğu diğer kâinat yasalarıyla beraber bir bütünlük içinde anlam ifade eden bir kavrama indirgenmektedir.

Zaman olgusu, aslında her devrin anlaşılması zor konularından biri olarak çeşitli boyutlarıyla tartışılagelmiştir. İslâm geldikten sonra bir bedevînin Allah Resûlü'nün yanına varıp "İslâm'ın bir sonu var mı?"[9] diye sorduğu soruda bile, üstü örtülü biçimde zamanın son bulup bulmayacağına dair bir istifham sezilebilir. İslâm, zaman kavramını gündelik hayatın bir parçası yaparak, dünya hayatında geçirilen zamanın geçiciliğini ısrarla dile getirmiştir. Kur'an'da Asr sûresinde asra ve zamana yemin edilerek, insanın zaman karşısında hüsranda olduğunun ancak bunun istisnaları bulunduğunun söylenmesi, câhiliye Araplarının zamana karşı yok oluş içinde oldukları şeklindeki düşüncelerinin aksine, insanların dünya hayatında süresi belirlenmiş olan zamana karşı hüsrandan kurtulabileceklerine kapı aralamaktadır. Zira bu süre iyi kullanıldığı takdirde, yerini mutlu bir âhiret hayatına bırakabilir. Bu çerçevede aynı sûrede inanç, salih amel, hakkı tavsiye ve sabrı tavsiye, zamana yenik düşmemek için önerilen bir formül olarak insanlığa sunulmuştur. Bu formül, insanoğlu için dünya hayatında geçirdiği zamanı "tanınmış bir mühlet"[10] olmaktan çıkarıp, "ebedî" kalınacak cennet bahçelerine taşıyacaktır. Şu kadar var ki, dünya hayatını iyi değerlendiremeyen, inançsızlık ve günah batağına saplanan insanlar, iddia ettikleri gibi bir yok oluşla karşılaşmayacaklar, fakat âhirette karşılaşacakları can yakıcı azaba katlanmaktan bir kaçış olarak yok olmayı arzulayacaklardır.[11]

Zamanın izafiliği yani kesin ve mutlak olmayıp, şartlara göre değişebilir olduğu fikri, âyet ve hadislerde çarpıcı biçimde gözler önüne se-

[8] Tûr, 52/30.
[9] MA20747 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 362.
[10] Târık, 86/17.
[11] Furkân, 25/13.

rilmektedir. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste, *"Fakirler cennete zenginlerden beş yüz yıl, yani yarım gün önce gireceklerdir."*[12] denilmekte ve dünyaya ait beş yüz yılın, Allah katında yarım gün kadar olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde, *"Bir de senden acele azap istiyorlar. Hâlbuki Allah asla vaadinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir."*[13] mealindeki âyet, Allah katındaki zamanın, insanın ay ve güneş gibi gök cisimleriyle ilişkisi çerçevesinde iyice izafileşmiş bir zaman olduğunu belirtmektedir. Bu âyet, *"Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık. Sonra onu kendimize yavaş yavaş çektik. O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır."*[14] şeklindeki diğer bir Kur'an anlatımıyla bütünlük içinde, dünyadaki zamanın insanlar için dünya hayatında kurgulanmış ideal bir zaman olduğunu anlatmaktadır. Zamanın tam mânâsıyla izafi olduğunu gösteren âyetlerden biri de *"Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir günde yükselir."*[15] âyetidir.

Allah Resûlü de, zamanın izafi olduğunu farklı bağlamlarda dile getirmiştir. Meselâ o, bir hadisinde *"Altın ve gümüşü olup da bunların hakkını vermeyen hiç kimse yoktur ki, kıyamet gününde bu altın ve gümüş, ateşten levhalar hâline dönüştürülüp, cehennem ateşinde kızdırılmak suretiyle kişinin yanakları, alnı ve sırtı dağlanmasın... Bu levhalar soğudukça süresi elli bin seneye tekabül eden bir gün boyunca bu azap tekrarlanır. Nihayet kullar arasında hüküm verilir ve kişiye yolunun cennete mi, yoksa cehenneme mi çıktığı gösterilir."*[16] demektedir. Günlük hayatın koşturmacası içinde biz de zamanın izafiliğine şahit olmaz mıyız? Bazen dakikalar geçmek bilmezken, zaman uzayıp giderken, bazen de günlerin haftaların ne kadar hızlı aktığına bakar şaşırırız. O hâlde zaman, varlığını kendinden alan bir güç değil, Yüce Yaratıcı'nın kudreti ile şekillenen ve şartlara göre farklılaşabilen bir olgudur.

Ebû Bekre'den rivayet edilen bir hadisinde Hz. Peygamber, tüm izafiliğine rağmen, zaman kurgusunun Allah tarafından oluşturulmuş olduğunu anlatmaktadır: *"Muhakkak ki zaman(a ölçü olan yıl hesabı) Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gündeki (ilk) biçimine dönmüştür. Sene on iki aydır. Bunlardan dördü (savaşılması) haram aylardır. Üçü ardı ardınadır ki bunlar; Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarıdır. (Diğeri ise) Cümâdâ (el-âhir) ile Şâban arasındaki Mudar'ın Receb ayıdır."*[17] Burada "Recep ayının Mudar kabilesine ait bir ay olduğu" ifadesinin ne anlama geldiğini açıklamak yerinde olacaktır. Kıymetli hadis şarihimiz Nevevî, hadiste bu hususun özellik-

[12] T2353 Tirmizî, Zühd, 37.
[13] Hac, 22/47.
[14] Furkân, 25/45-47.
[15] Meâric, 70/4.
[16] M2290 Müslim, Zekât, 24.
[17] B3197 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 2.

le belirtilmesi ile ilgili olarak Mudar ve Rebia kabileleri arasında Recep ayının hangi zamana denk düştüğü konusunda bir ihtilâf olduğundan bahsetmektedir. Günümüz deyimiyle iki kabile arasında bir takvim farkının bulunduğu anlaşılmaktadır. Muharrem ayı ile başlayıp Zilhicce ile sona eren on iki aylık takvimde Mudar kabilesi Recep ayını, Cümâde'l-âhir ile Şâban arasındaki yedinci ay olarak kabul etmekte ve dolayısıyla hâlihazırda hicrî takvimde kabul gören şekilde değerlendirmekte, Rebia kabilesi ise, –Ramazan'ın dokuzuncu ay olduğu genel kabulüne aykırı olarak– Recep ayını dokuzuncu ay saymaktaydı.[18]

Allah Resûlü, dokuzuncusu Ramazan olan on iki aydan oluşan bu sıralamanın Allah'ın koyduğu sisteme mutabık olduğunu anlatmakta ve insanlardan ibadet hayatlarını buna göre oluşturmalarını istemektedir. Bu tamamen Kur'an'ın şu beyanına da mutabıktır: *"Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu Allah'ın dosdoğru kanunudur. Öyleyse o aylarda kendinize zulmetmeyin. Fakat Allah'a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir."*[19] Diğer bir Kur'an âyeti ise, *"Güneşi ve ayı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri (kendi yörüngesinde) belli bir zamana kadar akar gider."*[20] derken, bu sistemin geçiciliğine işaret etmektedir. O hâlde Allah'ın belirlediği kanunlar üzere işleyen ve bir süreliğine akıp giden güneş ve ayın hareketlerine göre oluşan zaman, bilinç taşıyan, insanları öldüren ve başlarına felâketler getiren bir varlık olarak nasıl algılanabilir?

İslâm ile gelen yeni anlayışta artık zaman Allah'ın büyüklüğünü ve insanlara verdiği nimetleri hatırlatan bir âyet olarak kabul edilmiştir. *"Güneşi ışıklı, ayı da parlak yaratan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için aya birtakım duraklar belirleyen O'dur..."*[21] *"Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratan O'dur..."*[22] *"İbret almak veya şükretmek dileyenler için gece ile gündüzü birbiri ardınca getiren de O'dur."*[23] *"Gece ve gündüzü birer delil olarak yarattık..."*[24] *"De ki: 'Baksanıza, eğer Allah, üzerinize gündüzü, kıyamet gününe kadar sürekli kılsa, Allah'tan başka, size dinleneceğiniz geceyi getirecek ilâh kimdir? Görmüyor musunuz?'"*[25] gibi pek çok Kur'an âyetinde zaman, Allah'ın gücünün ve büyüklüğünün tanınmasına yönelik deliller olarak sunulmaktadır. Yine Kur'an'ın ifadelerine göre Allah, gece ve gündüzü, birer nimet olarak insanların hizmetine sunmuş,[26] gündüzleri maişet/çalışma, geceleri de dinlenme zamanı olarak yaratmıştır.[27]

[18] ŞN11/168 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XI, 362.
[19] Tevbe, 9/36.
[20] Lokmân 31/29.
[21] Yûnus, 10/5.
[22] Enbiyâ, 21/33.
[23] Furkân, 25/62.
[24] İsrâ, 17/12.
[25] Kasas, 28/72.
[26] Nahl, 16/12.
[27] Yûnus, 10/67; Furkân, 25/47; Nebe', 78/10-11; Neml, 27/86.

Zamanda sonsuzluğa uzanırken, dünya ve âhiret şeklinde kurgulanmış çift yönlü zaman kavramının ara kesitine yerleştirilmiş kıyamet olgusu önem kazanmaktadır. Kıyamet âdeta iki değişik zaman dilimine geçişi temsil eden ara bir zamandır. Fakat bu zaman, göz açıp kapayıncaya kadar geçen veya daha kısa bir süre olarak değerlendirilmektedir.[28] Bu zaman dilimi kısa bir süre de olsa yüklendiği işlevin büyüklüğü bakımından insanoğlunun gözünde hep sorgulanır ve önemsenir olmuştur. Pek çok hadis, kıyametin kopmasından önce birtakım olumsuzlukların ortaya çıkacağını haber vermektedir. "Fiten rivayeti" olarak anılan ve zaman zaman çeşitli gruplar arasında erken dönem politik mücadelelerin bir tezahürü ve İsrâiliyât tartışmalarının bir uzantısı hâline getirilmek istenen bu alanın fikrî çatışmalarına girmeden, söz konusu hadislerin, insanların kendi elleriyle dünyayı yaşanmaz bir hâle sokmalarına karşı bir uyarı olduğu söylenebilir. Bu sıkıntılı sürecin ardından ise, zamana yön veren ve onu ölçtüğümüz gök cisimlerinin yok olacağı, dünya zamanının sıfırlanacağı anlatılmaktadır. İşte izafi zaman algımızın hakiki ve ilâhî olan zamana geçişini temsil eden bu kaotik zaman aralığı "kıyametin kopması" olarak nitelendirilir. Kur'an'ın zamanın oluşmasına etki eden gökcisimlerine atıfla kıyameti ele alması anlamlıdır: *"...İnsan önünü (geleceğini, kıyameti) yalanlamak ister. 'O kıyamet günü ne zaman?' diye sorar. Gözler kamaştığı, ay karanlığa gömüldüğü, güneş ve ay bir araya getirildiği zaman, o gün insan 'Kaçış nereye?' diyecektir. Hayır, hiçbir sığınacak yer yoktur. O gün varıp durulacak yer, sadece Rabbinin huzurudur."*[29]

Ebû Hüreyre'den rivayet edilen, *"İlim kaybolmadıkça, depremler çoğalmadıkça, zaman kısalmadıkça, herc yani cinayetler artmadıkça ve elinizde mal çoğalıp taşmadıkça kıyamet kopmaz."*[30] hadisi, çığırından çıkmış bir zaman algısına kuvvetli bir gönderme yaparak, Kur'an'ın *"Kıyametin kopması bir göz kırpması gibi veya daha az bir zamandır. Şüphesiz Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir."*[31] şeklinde tarif ettiği bu zamandaki kırılma anına ve söz konusu anın ardındaki sonsuz hayata zihinleri hazırlamaktadır. Günümüzde lüzumsuz meşgalelerin artması, ileri teknoloji sayesinde hayatın her bakımdan hızlanması ve küresel bir köy olarak görülen dünyanın herhangi bir bölgesindeki bir olumsuzluğun çok kısa bir zaman sonra internet ve telekomünikasyon şebekesi sayesinde tesirlerini binlerce kilometre uzakta hissettirmesi gibi hususlar, âdeta hadisin mânâsını izah etmektedir.

Aslında pek çok hadiste ifadesini bulan karışıklıkların, bir döneme mahsus olmayıp her dönemde karşılaşılacak olaylar olabileceği, fakat kı-

[28] Nahl, 16/77.
[29] Kıyâme, 75/6-12.
[30] B1036 Buhârî, İstiskâ, 27.
[31] Nahl, 16/77.

yamet öncesindeki olayların sonuçları bakımından daha çok kargaşa ve anarşiye yol açacağı anlaşılmaktadır. Bu rivayetleri, Kur'an'ın kıyamet ahvaline dair aktardığı haberlerle bütünlük içinde okumak en uygun yoldur. Bu çerçevede küresel ısınmadan, doğal kaynakların israfına kadar uzanan tahribat ve dünyanın dört bir yanındaki şiddete yönelik hareketler, diğer özelliklerle beraber Allah'ın insanlar için tayin ettiği zaman kurgusunun kısa ama anlamlı bir parçası olan kıyamete belki de bir girizgâh niteliği taşımaktadır. Nihayetinde –bu süreçte yaşanacak olayların keyfiyeti bazı yönlerden tartışmalı olsa da– kıyametin kaçınılmaz olduğu, Kur'an tarafından haber verilmektedir. Zira dünya hayatının belli bir süre sonra sona ereceğine *"Allah, gökleri gördüğünüz herhangi bir direk olmadan yükselten, sonra arşa kurulan, güneşi ve ayı buyruğu altına alandır. Bunların hepsi belli bir zamana kadar akıp gitmektedir..."*[32] gibi pek çok âyet şahitlik etmektedir.

Hz. Peygamber bazı zaman dilimlerinin özel olduğundan bahsetmektedir. Aslında biz, zamanın bizzat kendi varlığından kaynaklanan bir değeri olmadığını bilmekteyiz. Allah Resûlü'nün bu bağlamda haber verdiği özel zaman dilimlerini hikmet boyutu çerçevesinde değerlendirerek, insanlar için günahlarının affına vesile kılınmış ilâhî lütuf zamanları olarak görmek yerinde olacaktır. Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayette Allah Resûlü cuma gününden bahsetmekte ve *"Onda öyle bir an vardır ki şayet bir Müslüman kul namaz kılarken o âna rastlar da Allah'tan bir şey isterse, (Allah) ona dilediğini mutlaka verir."*[33] buyurmaktadır. Diğer bir hadiste ise, Peygamber Efendimiz *"Üzerine güneş doğan en hayırlı gün cuma günüdür..."*[34] diyerek haftanın günlerinden birini ve ondaki bir anın değerini yüceltmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu zaman dilimlerinin kutsallığı, Allah'ın onlara yüklediği değere dayanmaktadır. Örneğin Kur'an'ın Ramazan ayında[35] ve Kadir gecesinde indirildiği,[36] Kadir gecesinin, bin aydan daha hayırlı bir gece olduğu[37] Kur'an'da ifade edilmektedir. Hadisler ise Kadir gecesini ihya edenin geçmiş günahlarının bağışlanacağını haber vermektedir.[38]

Benzer şekilde Allah Resûlü, üç aylardan Recep ve Şâban ayına, bu ayların sonuncusu ve tüm senenin sultanı olan Ramazan'a hazırlayıcı olmaları bakımından değer vermiş ve bu aylarda bulunan birtakım geceleri ise özellikle ibadetle geçirmiştir. Bu gecelerden biri olan Şâban ayının on beşinci gecesiyle ilgili olarak Allah Resûlü şöyle buyurmaktadır: *"Allah Teâlâ, Şâban'ın on beşinci gecesi dünya semasına iner (rahmet nazarıyla bakar) ve Kelb kabilesine ait koyunların kıllarının sayısından daha fazla kişiyi*

[32] Ra'd, 13/2.
[33] M1969 Müslim, Cum'a, 13.
[34] M1976 Müslim, Cum'a, 17.
[35] Bakara, 2/185.
[36] Kadir, 97/1.
[37] Kadir, 97/3.
[38] B35 Buhârî, Îmân, 25.

bağışlar."[39] Recep ayı, içinde Regâib ve Mi'rac gecelerini saklarken, Şâban ayı Berât gecesi ile taçlanmaktadır. Böylesi zamanların değerini, Allah'ın insanlara olan bitip tükenmez rahmetine bağlamak en doğru yaklaşım olarak görünmektedir. Allah Resûlü'nün, *"Allah'ım! Recep ve Şâban aylarını hakkımızda mübarek eyle, bizi Ramazan ayına ulaştır."*[40] diye ettiği duanın arkasında da inananları Kur'an iklimlinin egemen olduğu Ramazan ayına hazırlama arzusu yatmaktadır diyebiliriz.

Önem atfedilen bazı gecelerin ise, özel bazı olaylarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi İsrâ gecesi, asıl kutsallık ve değerini mi'racın ilk basamağının bu gecede gerçekleşmesinden almaktadır.[41] Bu gecelerde bulunan ortak özellik, insanları dünyevî bağlardan kopararak semavî yüceliklere götüren olayların meydana gelmiş olmasıdır. İsrâ ve Mi'rac gecesinde Hz. Peygamber'in şahsında, insanoğlu Rabbine erişmiş, Kadir gecesinde ise, ilâhî akış tersine döndürülerek semadan insanlığa Kur'an inmiştir.

Hadislerde bu gecelerin önemli olduğu vurgulanmak suretiyle, zaman şeridinde insanlar için tüm yılı kaplayacak olan rahmet menfezleri oluşturulmuş olmaktadır. Dolayısıyla değerli ve kutsal olan bu geceler bağışlanma dileyen insanların, içe dönerek hayatlarını gözden geçirdikleri ve hayatın koşuşturmasından biraz olsun kendilerini soyutlayarak yaratılış amaçlarını sorguladıkları zaman dilimleridir. Aslında insanlar senenin tamamında tüm geceleri değerli görerek ibadet ve tefekküre davet edilmekte; *"Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd'a (övgüye değer bir makama) ulaştırsın."*[42] âyeti bunu dile getirmektedir. Kur'an'ın ilk inen sûrelerinden olan Müzzemmil sûresindeki ilk âyetler de, Hz. Peygamber'e gece kalkmasını ve gelecek vahiy için hazırlık yapmasını emretmektedir. Aynı âyetlerde *"Gerçekten gece kalkışı hem daha etkili, hem de söz bakımından daha sağlam (berrak) olur."*[43] denilmekte ve geceleyin yapılan ibadetlerin ve edilen duaların, gece uykudan kalkmanın tüm meşakkatine rağmen çok daha tesirli olduğu anlatılmaktadır. Amr b. Abese "Allah'a biri diğerinden daha sevimli gelen zaman var mıdır?" diye sorduğunda Hz. Peygamber'in *"Rabbin kuluna en yakın olduğu vakit gecenin son yarısıdır. Eğer o saatlerde Allah'ı zikredenlerden olmaya gücün yeterse, sen onlardan ol."*[44] şeklindeki cevabını da gece yapılan ibadetlerin daha tesirli oluşu hakkındaki Kur'an ifadeleri ışığında değerlendirmek uygun olacaktır. Nitekim bir başka hadisinde Resûl-i Ekrem *"Gece namazını ihmal etmeyiniz. Çünkü o sizden önceki*

[39] T739 Tirmizî, Savm, 39.
[40] ME3939 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 189.
[41] İsra, 17/1.
[42] İsrâ, 17/79.
[43] Müzzemmil, 73/6.
[44] N573 Nesâî, Mevâkît 35.

salih kişilerin ısrarla devam ettirdikleri bir gelenekti. Ayrıca o, Allah'a yakınlık sağlar, günahlardan sakındırır, kötülükleri yok eder, vücudu hastalıklara karşı korur."[45] buyurmaktadır.

Zamanın her kesitini değerlendirmek inanan bir insan için büyük bir önem arz etmektedir. Kur'an, insanları Allah Resûlü'nün şahsında *"Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul."*[46] şeklinde uyarmaktadır. İbn Abbâs'tan (ra) rivayet edilen bir hadiste ise, Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."*[47] Günümüz insanının bu hadis üzerinde çok düşünmesi gerekmektedir. İslâm, hayatı zamana göre programlamıştır. Dinin direği olan namaz ibadetinin vakitlere bağlı bir ibadet olması, haccın Zilhicce ayına, farz orucun ise Ramazan'a hasredilmiş bulunması, bir yönüyle insanların dünya hayatını belli bir program dâhilinde geçirmeleri hikmetine mebnidir. Allah Resûlü'nün sahâbe efendilerimizden birine *"Beş şey gelmeden önce beş şeyin değerini iyi bilmelisin; ihtiyarlığından önce gençliğinin, hastalığından önce sağlığının, yokluğundan önce varlığının, meşguliyetinden önce boş vaktinin ve ölümünden önce hayatının."*[48] şeklindeki nasihati de hayatımızda çoğu defa değerini bilmediğimiz şeylere dikkat çekmektedir.

Zamanın bereketlenmesi için Kur'an'ın ve hadislerin belirlediği "zamana bağlı" ibadetleri yerine getirmeli ve zamanın Allah tarafından bize bahşedilmiş bir nimet olduğunu iyi kavrayarak vaktimizi faydalı işlerde harcamalıyız. İslâm büyükleri, zamanı iyi kullanmaları ile bizlere örnek olmuşlardır. Nice peygamberler, âlimler ve örnek şahsiyetler kısa kısa ömürlere insanlığın bütün ömrüne sığmayacak işler sığdırmışlar, güne erken başlamayı bir alışkanlık hâline getirmişlerdir. Bu büyük insanlar günlerini namaz vakitlerine göre tanzim etmişlerdir. Bu âlimlerden biri olan Gazâlî'ye, o kadar kitabı kaleme almayı nasıl bir ömre sığdırdığı sorulduğunda "Bana zaman içinde zaman bahşedildi." diyerek zamanın kendi hayatında nasıl bereketli hâle geldiğini ifade etmiştir. Oysa insanlardan uzun ömür süren niceleri, hiçbir şey yapmadan bu dünya hayatını terk etmektedirler. Bazıları, Gazâlî gibi, bir ömre sığması zor olan eserler bırakmakta, Serahsî gibi, bir kuyunun karanlığında Hanefî fıkhının vazgeçilmezlerinden olan *Mebsût* gibi bir eseri vücuda getirmekteyken, bazıları ise rahat hayatları içinde sadece ömürlerini çarçur etmekle meşguldürler. Ne var ki, insanoğlu, hayatın örgüsü içinde zaten var olması gereken tabiî davranışlardan bile kendisini alıkoyabilmektedir. Bu anlamda Allah Resûlü'nün,

[45] T3549 Tirmizî, Deavât, 101.
[46] İnşirâh, 94/7.
[47] B6412 Buhârî, Rikâk, 1.
[48] NM7846 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 341.

"Hayatının bereketli ve ömrünün uzun olmasını isteyenin akrabalık ilişkilerine önem vermesi gerektiği"[49] şeklindeki tavsiyesi de kulak ardı edilmektedir.

Asırların yıllara, yılların haftalara, haftaların günlere, günlerin saatlere, saatlerin saniyelere, saniyelerin saliselere, saliselerin bir âna bölümlendiği ve ölçülebilir hâle getirildiği bir olgu olarak zaman, Allah'ın bir lütfudur. Allah Resûlü'nün duasında ifadesini bulduğu gibi *"Gece ve gündüzün getirdiklerinin şerrinden, rüzgârın ve zamanın getirdiği kötülüklerden Allah'a sığınmamız"*[50] ve hayatımızın anlamlı ve bereketli olması için zamanın kıymetini bilerek, her anımızı kulluk bilinci içinde, faydalı işlerle geçirmemiz gerekmektedir.

[49] B2067 Buhârî, Büyû', 13.
[50] MŞ29656 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Büyû', 91.

DÜNYA
ÂHİRETİN TARLASI

عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ قَالَ: إِنِّى عِنْدَ النَّبِيِّ ﷺ ... قَالَ:
"كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ شَىْءٌ قَبْلَهُ، وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ، ثُمَّ خَلَقَ
السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ."

İmrân b. Husayn anlatıyor: Peygamber'in (sav) yanındaydım... (yaratılışın nasıl başladığını soran Yemenlilere) Allah Resûlü (sav) şöyle buyurarak cevap vermiştir:
"Önce Allah vardı; O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Arşı suyun üzerindeydi. Sonra O, gökleri ve yeri yarattı."
(B7418 Buhârî, Tevhîd, 22)

عَنْ أبِى سَعِيدٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ جَلَسَ عَلَى الْمِنْبَرِ فَقَالَ:
"عَبْدٌ خَيَّرَهُ اللَّهُ بَيْنَ أَنْ يُؤْتِيَهُ زَهْرَةَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ مَا عِنْدَهُ، فَاخْتَارَ مَا عِنْدَهُ."

عَنْ أبِى ذَرٍّ الْغِفَارِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "لَيْسَ الزَّهَادَةُ فِى الدُّنْيَا بِتَحْرِيمِ الْحَلاَلِ، وَلاَ فِى إِضَاعَةِ الْمَالِ. وَلَكِنِ الزَّهَادَةُ فِى الدُّنْيَا أَنْ لاَ تَكُونَ بِمَا فِى يَدَيْكَ أَوْثَقَ مِنْكَ بِمَا فِى يَدِ اللَّهِ..."

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِى الطَّلَبِ. فَإِنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَوْفِيَ رِزْقَهَا، وَإِنْ أَبْطَأَ عَنْهَا. فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِى الطَّلَبِ. خُذُوا مَا حَلَّ، وَدَعُوا مَا حَرُمَ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رضي الله عنهما قَالَ: أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِمَنْكِبِى فَقَالَ:
"كُنْ فِى الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ."

Ebû Saîd (el-Hudrî) tarafından nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) minbere oturdu, (kendisini kastederek) şöyle buyurdu: *"Allah bir kulunu, dünya nimetleri ile kendi katındakiler arasında serbest bırakmış, o da Allah katındakileri tercih etmiştir."*

(M6170 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 2)

Ebû Zerr'in naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Zâhid olmak (dünyaya rağbet etmemek), kişinin helâl olan şeyleri kendisine haram kılması veya malını dağıtıp tüketmesi demek değildir. Bilakis zâhid olmak, elinde olan şeylere, Allah katında olanlardan daha fazla güvenmemek demektir..."*

(İM4100 İbn Mâce, Zühd, 1)

Câbir b. Abdullah'ın naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ey insanlar! Allah karşısında takva sahibi* (sorumluluğunuzun *bilincinde) olun ve dünyevî isteklerinizde mutedil davranın. Çünkü hiç kimse kendisi için takdir edilen rızkını yiyinceye kadar ölmeyecektir, rızkı gecikse bile! Öyleyse Allah karşısında takva sahibi olun ve dünyevî isteklerinizde mutedil davranın. Helâl olanı alın, haram olanı terk edin."*

(İM2144 İbn Mâce, Ticâret, 2)

Abdullah b. Ömer (ra) anlatıyor: "Allah Resûlü (sav) omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: *'Dünyada (kimsesiz) bir garip gibi yahut bir yolcu gibi ol!'*"

(B6416 Buhârî, Rikâk, 3)

"Önce Allah vardı; O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Arşı suyun üzerindeydi. Sonra O, gökleri ve yeri yarattı."[1] Bu hadisi, yaratılış hakkında soru soran Yemenli bir gruba hitaben söyler Allah Resûlü. Yerleri ve gökleri, bitkileri ve canlıları,[2] geceyi ve gündüzü var eden Allah,[3] son olarak insanı da yaratarak[4] onun dünyadaki serüvenini başlatır. Ancak zayıf bir yapıda yaratılır insan.[5] Aceleci,[6] hırslı[7] ve kendi isteklerine hâkim olamayacak bir tabiatı,[8] yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökebilecek bir potansiyeli vardır.[9] Fakat Yüce Allah ona değer verip[10] kendi ruhundan üfler.[11] Onu yeryüzünün halifesi kılar[12] ve yaratılışın hikmeti olan[13] kulluk imtihanı ile onu baş başa bırakır.[14]

İnsanın yaratılış gayesinin gerçekleşeceği ve imtihana çekileceği mekân olarak "yeryüzü" seçilir. Ardından insana birbirini takip eden iki hayat verilir. İlki dünya hayatıdır. Yani Allah'ın insana verdiği iki hayattan birincisi... Yani insanoğlunun ölümden önce yaşadığı hayat... Yani geçici, ölümlü ve fâni hayat... İnsana verilen ikinci hayat ise, âhiret hayatıdır. Bu, ölümden sonraki hayattır... Bu, en son hayattır... Bu, ebedî, ölümsüz ve bâki olan hayattır...

Dünya ve âhiret hayatı, birbirinin devamı olan iki hayattır. İnsan ilk olarak dünya hayatına gözlerini açtığı için bu hayata "yakın hayat" anlamında "dünya hayatı", dünyaya gözlerini yummasının ardından son olarak âhiret hayatına intikal ettiği için bu hayata da "sonraki hayat" anlamında "âhiret hayatı" denmiştir.

Dünya hayatı, ebedî hayat olan âhiret hayatının kazanılacağı ve şekilleneceği yegâne yerdir. Bu nedenle insanın sonraki hayatta (âhirette) bulacağı şey, ilk hayatında (dünyada) iken elde ettiği şeydir.[15] İnsan, dünya hayatında kendisi için ne gibi bir hayır işlerse, âhirette Allah katında onun karşılığını bulacaktır.[16] "Dünya âhiretin tarlasıdır." şeklindeki hikmetli sözde de ifade edildiği gibi, cennet, tohumunu bu dünyada ektiğimiz bir bahçe, cehennem de ateşini bu dünyadan götürdüğümüz bir yangın yeridir. Şu hâlde dünya hayatı son derece önemlidir ve kişinin yaşantısı doğrultusunda iyi ya da kötü olarak bir değere sahiptir.

[1] B7418 Buhârî, Tevhîd, 22.
[2] Lokmân, 31/10.
[3] Enbiyâ, 21/33.
[4] Rahmân, 55/3.
[5] Nisâ, 4/28.
[6] Enbiyâ, 21/37.
[7] Meâric, 70/19.
[8] M6649 Müslim, Birr, 111.
[9] Bakara, 2/30.
[10] İsrâ, 17/70.
[11] Hicr, 15/29.
[12] Bakara, 2/30.
[13] Zâriyât, 51/56.
[14] Mülk, 67/2.
[15] Necm, 53/39-42.
[16] Müzzemmil, 73/20.

Buhârî'nin naklettiğine göre, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, Bahreyn dolaylarındaki büyük Arap kabilelerinden Abdülkays kabilesine mensup olan Câbir (veya Cüveybir) isminde zeki ve güzel konuşma kabiliyetine sahip bir kişi, bir ihtiyacı nedeniyle Hz. Ömer'e gelir. Ona ihtiyacını anlattıktan sonra dünyayı kötüleyen ve küçük gören bir konuşma yapar. Bu arada Hz. Ömer'in yanında beyaz saçlı ve beyaz elbiseli bir zât da vardır. Câbir sözünü bitirince, o zât ona şunları söyler: "Bütün söylediklerini münasip görebilirim, ancak dünyayı kötüleyen sözlerini değil! Sen dünyanın ne olduğunu biliyor musun? Dünya öyle bir yerdir ki, orada bizim âhirete götüreceğimiz tedarikimiz ve azığımız vardır. Orada, âhirette karşılığını göreceğimiz amellerimiz vardır." Bunun üzerine Câbir, kendi ifadesiyle, "dünya hakkında kendisinden daha bilgili olan" bu zâtın kim olduğunu sorar Hz. Ömer'e. Müminlerin Emiri, *"Bu zât, Müslümanların efendisi Übey b. Kâ'b'dır."* cevabını verir.[17] Übey b. Kâ'b, Rabbimizin övgüsüne mazhar olan[18] ve ilmi sebebiyle Allah Resûlü tarafından takdir ve tebrik edilen[19] bilge bir sahâbîdir.

Bir başka bilge sahâbî Hz. Ali de, dünya için, *"Allah'ın peygamberlerinin mescidi, vahyin iniş yeri, meleklerin namazgâhı, Allah dostlarının mekânı, Allah'ın rahmetinin kazanıldığı ve cennetin hak edildiği yer"* ifadelerini kullanır ve dünyaya olumsuz bir gözle bakılmamasını tavsiye eder.[20]

Dünyanın konumu ve değeri hususunda en açık bilgiler Kur'ân-ı Kerîm'de yer alır. Dünya ile ilgili âyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ne dünyevîleşmenin (sekülerleşmenin) ne de uhrevîleşmenin (ruhbanlaşmanın) İslâm açısından arzu edilen bir şey olduğu; bilakis asıl vurgunun dünya ve âhiret arasındaki denge üzerine olduğu görülür: *"Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcayarak) âhiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma!"*[21]

Bazı âyetlerde ise, dünyanın bir oyun ve eğlence, bir süs, insanlar arasında bir övünme vesilesi, mal ve evlât sahibi olma isteği ve aldatıcı bir meta olduğundan söz edilir.[22] Ancak bu âyetler, bilhassa dünya hayatından başka hiçbir hayata inanmayan[23] ve dünyaya âdeta taparcasına bağlı olan kimselere[24] hitap etmektedir. Onların dünyaya olan aşırı tutkularını törpülemek, onları mânevî ve uhrevî bir hayata hazırlamak için durumlarına uygun bir üslûp kullanılmıştır.

Kur'an'da da hadislerde de, dünya sırf dünya olduğu için yerilmiş ve kötülenmiş değildir. Yerilen, âhirete tercih edilmiş bir dünya hayatıdır.[25]

[17] EM476 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 168.
[18] M1864 Müslim, Müsâfirîn, 245.
[19] M1885 Müslim, Müsâfirîn, 258.
[20] MY386 İbrâhim el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, 386.
[21] Kasas, 28/77.
[22] En'âm, 6/32; Ankebût, 29/64; Hadîd, 57/20.
[23] Duhân, 44/35.
[24] A'lâ, 87/16.
[25] İbrâhîm, 14/3.

Kötülenen, hiç ölmeyecekmiş gibi yaşanan bir dünya hayatıdır.[26] Küçümsenen, zevk ve menfaatlerin Allah'ın rızasından üstün tutulduğu bir dünya hayatıdır.[27] Onaylanmayan, âhiret karşılığında satın alınan bir dünya hayatıdır.[28] İstenmeyen, rahata ve zevke dalarak eğlenceyi ve geçici hevesleri dinleri hâline getiren kimselerin dünya hayatıdır.[29] Böyle bir dünya hayatı, Allah katında bir sineğin kanadından daha değersiz,[30] küçük kulaklı ölü bir oğlaktan daha kıymetsizdir.[31]

Oysa insan, dünyayı imar etmekle sorumlu kılınmıştır.[32] Hatta A'râf sûresindeki bir âyete göre, dünya herkesten önce müminler için yaratılmıştır ve mümin olmayanlar, dünyanın nimetlerinden müminlerden dolayı istifade etmektedirler. Âhirete gelince, o elbette sadece müminlerindir: *"De ki: Allah'ın, kulları için yarattığı ziyneti ve temiz rızkı kim haram kılmış? De ki: Bunlar, dünya hayatında müminler içindir. Kıyamet gününde ise, yalnız onlara özgüdür."*[33]

İslâm, nefsanî arzulara ve maddî menfaatlere düşkün bir tabiata sahip olan insandan, tüm bunların dünya hayatının geçici menfaatleri olduğunu unutmamasını ister.[34] Ne var ki, insanlardan kimileri şu çabucak geçip giden dünya hayatını severler de önlerinde kendilerini bekleyen zorlu âhiret gününü ihmal ederler.[35] Oysa dünya hayatı en nihayet geçici bir metadır; âhirette Allah katında olanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır.[36] Bunun içindir ki, Rabbimiz, kutlu Elçisi'nden dünya nimetleri ile kendi katındakiler arasında seçim yapmasını istediğinde o, Allah katındakileri tercih etmiştir.[37] Onun bir kral peygamber değil, kul peygamber olmayı istemesi tam da bu nedenledir.[38]

Allah Resûlü'nün ve müminlerin dünya ile aralarına koydukları bu bilinçli mesafe ve bu konudaki bazı hadisler, kimi zaman dünyayı mutlak olarak kötülemenin ve ondan bütünüyle el etek çekmenin gerekçesi olarak sunulabilmiştir. Oysa dünya nimetlerine mesafeli yaklaşmanın da bir ölçüsü vardır. Servet biriktirmeyi onaylamadığı bilinen sahâbîlerden Ebû Zerr'in naklettiği bir hadise göre, Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: *"Zâhid olmak (dünyaya rağbet etmemek), kişinin helâl olan şeyleri kendisine haram kılması veya malını dağıtıp tüketmesi demek değildir. Bilakis zâhid olmak, elinde olan şeylere, Allah katında olanlardan daha fazla güvenmemek demektir."*[39]

Bu çerçevede müminlerin dünyaya bakışını şekillendiren hadislerden biri de, *"Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir."*[40] şeklindedir. Ebû Hüreyre vasıtasıyla Peygamberimizden nakledilen bu hadisin yorumu sadedinde

[26] En'âm, 6/29.
[27] Nisâ, 4/77.
[28] Bakara, 2/ 86.
[29] En'âm, 6/70.
[30] T2320 Tirmizî, Zühd, 13.
[31] M7418 Müslim, Zühd, 2.
[32] Hûd, 11/61.
[33] A''râf, 7/32.
[34] Âl-i İmrân, 3/14.
[35] İnsân, 76/27.
[36] Kasas, 28/60.
[37] M6170 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 2.
[38] MK10686 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 288.
[39] İM4100 İbn Mâce, Zühd, 1.
[40] M7417 Müslim, Zühd, 1.

şerhlerimizde anlatılan son derece çarpıcı bir olay vardır. Rivayete göre hicrî 9. asrın gözde hadis âlimi ve Mısır'ın baş kadısı olan İbn Hacer el-Askalânî, bir gün atının üzerinde heybet ve ihtişam içinde çarşıdan geçerken, yağ satan ve üstü başı kir içinde olan bir Yahudi yanına gelir. Atının yularından tutarak ona, "Ey şeyhülislâm, sen Peygamberinizin *"Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir."* dediğini iddia ediyorsun; fakat sen nasıl bir zindandasın, ben nasıl bir cennetteyim?" diye sorar. Bunun üzerine İbn Hacer ona şu cevabı verir: "Allah'ın âhirette bana hazırladığı nimetlere bakarak ben şu an zindanda sayılırım. Allah'ın âhirette sana hazırladığı acıklı azaba bakarak da sen cennette sayılırsın." Bu cevap üzerine Yahudi Müslüman olur.[41]

Şu hâlde dünya, müminlerin zillet ve âcizlik içinde değil, bilakis izzet ve vakar içinde yaşayacakları bir yerdir. Onlardan beklenen, dünya hayatını mâmur etmeleri,[42] bunu yaparken de rızıklarına kefil olan Allah Teâlâ'ya[43] kulluk etmeyi ve âhireti unutmamalarıdır. Kısacası, dünya konusunda müminlerden istenen, ölçülü ve dengeli olmaktır. İşte Resûl-i Ekrem buna davet eder insanları: *"Ey insanlar! Allah karşısında takva sahibi (sorumluluğunuzun bilincinde) olun ve dünyevî isteklerinizde mutedil davranın. Çünkü hiç kimse kendisi için takdir edilen rızkını yiyinceye kadar ölmeyecektir, rızkı gecikse bile! Öyleyse Allah karşısında takva sahibi olun ve dünyevî isteklerinizde mutedil davranın. Helâl olanı alın, haram olanı terk edin."*[44]

Müminin dünyaya bakışını özetleyen etkileyici ve manidar rivayetlerden biri de, Resûl-i Ekrem'in, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a öğüdüdür. Bir gün Abdullah'ın omzuna elini koyan Allah Resûlü onun şahsında bütün Müslümanlara şöyle nasihat eder: *"Dünyada (kimsesiz) bir garip gibi yahut bir yolcu gibi ol!"*[45] Bu hadis, müminlere iki kimseyi örnek vererek dünya ile ilişkilerini bu örnekler üzerine düzenlemelerini salık verir. "Yolcu" örneği ile dünyanın gelip geçici bir uğrak yeri olduğu, asıl varılacak ve kalınacak yerin âhiret olduğu vurgulanır. "Garip" örneği ise, ruhların asıl vatanının bu dünya ve bu beden değil, ruhlar âlemi ve âhiret olduğunu ifade eder. Asıl vatanlarından ayrılan ruhlar, dünyada ve bedende iken gurbettedirler ve kendi vatanlarına dönmenin özlemi içinde yaşarlar. İşte mümin, dünyada tıpkı bir yolcu gibi, kısa bir süreliğine yaşadığını hiç aklından çıkarmaz ve tıpkı evinden barkından uzakta kalmış bir garip gibi, ruhunun gerçek vatanı olan âhirete sürekli özlem duyar.

[41] FK3/730 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 730.
[42] Hûd, 11/61.
[43] Hûd, 11/6.
[44] İM2144 İbn Mâce, Ticâret, 2.
[45] B6416 Buhârî, Rikâk, 3.

UBUDİYET
ALLAH'A KUL OLMAK

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ رضي الله عنه : أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قَالَ:
"يَتَنَزَّلُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ يَبْقَى ثُلُثُ اللَّيْلِ الآخِرُ
فَيَقُولُ: مَنْ يَدْعُونِى فَأَسْتَجِيبَ لَهُ، مَنْ يَسْأَلُنِى فَأُعْطِيَهُ، مَنْ يَسْتَغْفِرُنِى فَأَغْفِرَ لَهُ."

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre,
Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
"Rabbimiz Tebâreke ve Teâlâ, her gece, gecenin son üçte biri kaldığında dünya semasına iner (rahmet nazarıyla bakar) ve şöyle buyurur: 'Bana dua eden yok mu, duasını kabul edeyim! Benden isteyen yok mu, ona (dilediğini) vereyim! Benden mağfiret isteyen yok mu, onu bağışlayayım!'"

(B6321 Buhârî, Deavât, 14)

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كُنْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ ﷺ يَوْمًا فَقَالَ: "يَا غُلَامُ! إِنِّي أُعَلِّمُكَ كَلِمَاتٍ احْفَظِ اللَّهَ يَحْفَظْكَ احْفَظِ اللَّهَ تَجِدْهُ تُجَاهَكَ إِذَا سَأَلْتَ فَاسْأَلِ اللَّهَ وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ وَاعْلَمْ أَنَّ الأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعَتْ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلاَّ بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ وَإِنِ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَضُرُّوكَ إِلاَّ بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ..."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ اللَّهَ تَعالى قَالَ: مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُهُ عَلَيْهِ، وَمَا زَالَ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطُشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي لَأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِي لَأُعِيذَنَّهُ..."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ
"يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي، وَأَنَا مَعَهُ إِذَا ذَكَرَنِي، فَإِنْ ذَكَرَنِي فِي نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِي نَفْسِي، وَإِنْ ذَكَرَنِي فِي مَلَأٍ ذَكَرْتُهُ فِي مَلَأٍ خَيْرٍ مِنْهُمْ، وَإِنْ تَقَرَّبَ شِبْرًا إِلَيَّ تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا، وَإِنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا، وَإِنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً."

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ، وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ."

İbn Abbâs anlatıyor: Bir gün Hz. Peygamber'in (sav) arkasında (bineğe oturmuş gidiyor) idim, bana şöyle buyurdu: "*Evlâdım! Sana bazı sözler öğreteceğim: Allah'ı(n hakkını) koru ki O da seni korusun. Allah'ı(n hakkını) koru ki O'nu hep yanında bulasın. Bir şey isteyeceğinde Allah'tan iste. Yardım dileyeceğinde Allah'tan yardım dile. Şunu bilmelisin ki bütün toplum (varlık âlemi) bir konuda senin yararına bir şey yapmak için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana destek verebilirler. Yine (bütün varlık âlemi) bir konuda sana zarar vermek için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler...*"

(T2516 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59)

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım...*'"

(B6502 Buhârî, Rikâk, 38)

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı ne ise öyleyim. Beni andığında onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendi başıma anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!*'"

(B7405 Buhârî, Tevhîd, 15; M6832 Müslim, Zikir, 21)

Ubâde b. Sâmit'ten rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*Kim Allah'a kavuşmayı arzu ederse, Allah da o kimseye kavuşmayı arzu eder. Kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da o kimseye kavuşmaktan hoşlanmaz.*"

(B6507 Buhârî, Rikâk, 41; M6820 Müslim, Zikir, 14)

Resûlullah, yuları liften yapılmış Ya'fûr isimli merkebine bindi ve *"Haydi Muâz, sen de bin!"* diyerek genç sahâbîyi çağırdı. Muâz, Resûlullah'a rahatsızlık vermeme düşüncesiyle önce binmek istemedi. Ancak Resûlullah binmesi için ısrar edince, Muâz onun terkisine binmeye çalıştı. Ama Muâz'ın binmesiyle huysuzlaşan merkep, silkinerek ikisini de yere düşürdü. Kutlu Elçi gülerek yerden kalktı, Muâz ise, olanlardan kendisini sorumlu tutmuş gibiydi. Kendisine kızarak ayağa kalktı. Yeniden denediklerinde artık inat etmeyen merkep Hz. Peygamber ile Muâz'ı nihayet taşımaya başlamıştı.

Hz. Peygamber elini arkaya doğru uzatarak Muâz'ın sırtına hafifçe dokunup *"Ey Muâz b. Cebel!"* diye seslendi. Tam bir sevgi ve bağlılıkla, "Buyur ey Allah'ın Resûlü, emrine âmâdeyim!" dedi Muâz. Bir süre daha gittiler. Resûlullah tekrar, *"Ey Muâz b. Cebel!"* diyerek seslendi. Aynı teslimiyetle, "Buyur ey Allah'ın Resûlü, emrine âmâdeyim!" diye cevap verdi yine Muâz. Sonra bir süre daha gittiler. Nebî (sav) tekrar, *"Ey Muâz b. Cebel!"* diye seslendi. Acaba ne diyecekti Resûlullah? İyice meraklanmıştı Muâz, belli ki önemli bir şeydi diyeceği. Artan bir merakla tekrar, "Buyur ey Allah'ın Resûlü, emrine âmâdeyim!" dedi. Efendimizin dilinden dökülen ifade şöyleydi: *"Muâz, sen Allah'ın kulları üzerindeki hakkının ne olduğunu biliyor musun?"* Her zamanki saygılı tavrıyla, "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." dedi ve sustu Muâz. Sabırsızlıkla Hz. Peygamber'in anlatacaklarını bekliyordu. Resûlullah daha fazla merakta bırakmadan Muâz'a sorusunun cevabını verdi: *"Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, kulların O'na kulluk ve ibadet etmeleri ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamalarıdır."*

Hz. Peygamber ve genç sahâbî bir süre daha merkep üzerindeki yolculuklarına devam ettiler. Sonra Hz. Peygamber *"Ey Muâz b. Cebel!"* diye seslendi yine. Muâz "Buyur ey Allah'ın Resûlü, emrine âmâdeyim!" diyerek cevabını yineledi. Resûlullah, *"Peki kulların Allah üzerindeki hakkının ne olduğunu biliyor musun?"* diye sordu. Muâz, "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." diyerek cevabı beklemeye başlamıştı. Resûlullah, *"Allah'a*

kulluk etmesi ve O'na ortak koşmaması hâlinde kuluna azap etmemesi ve onu cennete koymasıdır." sözleriyle verdi müjdeli haberi.[1]

Allah'ın üzerimizdeki en büyük hakkıdır O'nu tanımamız, O'na kul olmamız ve O'nun tekliğini şeksiz şüphesiz kabul etmemiz. Çünkü O yaratmıştır bütün varlığı ve insanın kendisini.[2] Hem de en güzel bir şekilde yaratmıştır.[3] Varlığımızın yegâne sebebi O'dur ve insan, hakkında *"Ol!"* emri verildiği için insan bu dünyada vardır. İnsanoğlunun yaratılışı nedensiz ve gayesiz de değildir. Mahlûkatın en şereflisi olarak yeryüzünde halife sıfatıyla var ettiği[4] kulundan Yüce Yaratıcı'nın ilk beklentisi, varlığını O'na borçlu olduğunu bilmesi ve O'nun kudreti karşısında boyun eğmesidir. O, sadece Allah'a kulluk etmek için yaratılmış ve imtihan dünyasına gönderilmiştir.[5] Kul da kul olduğunu bilip mütevazı tavrını korur, azamet ve kibriyânın, yücelik ve üstünlüğün sadece Allah'a ait olduğunu benimserse[6] Rabbi, onu içinden ırmaklar akan cennetlerine koyacaktır.[7] Ama kul, Rabbini inkâr ederek kendini büyük görür, O'nun emir ve yasaklarına uymaz ve kulluğunu unutursa, işte o zaman, âhirette kendisini azaptan kurtaracak yardımcı bulamayacaktır.[8] Bu yüzden insan, Rabbi karşısındaki konumunu bilmeli, alçakgönüllülüğünü korumalı ve O'nun şu uyarısını unutmamalıdır: *"Allah'ı unutan ve bu yüzden de Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın."*[9]

Bütün mahlûkatı yaratan Rabbimiz cömertlikte eşsizdir.[10] O'nun gece gündüz demeden verdiği nimetler saymakla bitmez, tükenmez.[11] İçtiğimiz sudan,[12] takındığımız mücevherlere kadar,[13] bindiğimiz araçlardan[14] giydiğimiz kıyafetlere kadar her şey ama her şey onun bize bahşettiği hediyelerdir. Gözümüz, kulağımız, gönlümüz, elimiz, ayağımız, aklımız, sağlığımız hep O'nun ikramıdır. İşte, nasıl insanlardan ufak bir yardım gördüğümüzde teşekkür ediyorsak, bize hayatımızı, evlâdımızı, evimizi, barkımızı, malımızı, mülkümüzü, kısacası her şeyimizi bağışlayan Allah'a ne kadar teşekkür etsek az değil midir? Yüce Rabbimizin bizden beklediği de samimi bir kalp ile O'na bağlanıp nimetlerinin kadrini bilmeye gayret etmemiz ve kendisine şükretmemizdir.[15] Ki, biz bütün günahları bağışlandığı hâlde Rabbine şükretmekten asla vazgeçmeyen, daima minnettar bir kul olma gayretinde olan bir Peygamber'in ümmetiyiz.)[16] O Peygamber ki, mal edinmek isteyenlere önce şükreden bir kalp ve zikreden bir dil edinmelerini emretmiş,[17] yemek yiyip de şükredenin, açlığa sabredip de oruç tutan kimse kadar sevaba kavuşacağını müjdelemiştir.[18] Unutmamalıyız ki, Rabbinin

[1] M143 Müslim, Îmân, 48; B2856 Buhârî, Cihâd, 46; HM22423 İbn Hanbel, V, 239.
[2] En'âm, 6/102.
[3] Tîn, 95/4.
[4] En'âm, 6/165.
[5] Zâriyât, 51/56.
[6] M6680 Müslim, Birr, 136; D4090 Ebû Dâvûd, Libâs, 26.
[7] Bakara, 2/25.
[8] Nisâ, 4/173.
[9] Haşr, 59/19.
[10] Neml, 27/40.
[11] Nahl, 16/18; İbrâhîm, 14/34.
[12] Nahl, 16/10.
[13] A'râf, 7/32.
[14] Nahl, 16/8.
[15] Nahl, 16/14, 78, 114.
[16] B4836 Buhârî, Tefsîr, (Fetih) 2.
[17] İM1856 İbn Mâce, Nikâh, 5.
[18] T2486 Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 43; İM1764 İbn Mâce, Sıyâm, 55.

nimetine şükretmesi, öncelikle insanın kendisine yarar sağlayacaktır.[19] Çünkü şükrüne devam ederse, Allah ona verdiği nimetini daha da artıracaktır. Ancak nimete ve sahibine nankörlük ederse bilmelidir ki, Allah'ın azabı çok şiddetlidir.[20] Ve nimete rıza göstermemenin, burun kıvırmanın, değerini bilmemenin, âhiret azabının yanında dünyada da açlık ve korkuyla sınanmak gibi sonuçları olabilecektir.[21]

Her nimet bizim için aynı zamanda bir imtihan vesilesidir. Zaten Rabbimiz bizi, hangimizin dünyada daha güzel davranışlarda bulunacağını belirlemek için yaratmıştır.[22] İşte bu sınavı kazanmak ancak haddini bilmekle, Rabbimizin bize koyduğu sınırlara elimizden geldiğince riayetle ve O'nu sevmekle mümkün olacaktır. Çünkü Allah, kendisine itaat edeni sever, onu görür, gözetir ve kollar: *"Ey âdemoğlu!"* der; *"Her durumda kendini bana kulluğa ada ki, gönlünü zenginlikle doldurup ihtiyacını gidereyim."*[23] İşte Allah, kendisine itaat için gayret edenin gayretini ve rızasını kazanmak için uğraşanın en küçük çabasını bile boşa çıkarmaz.[24] Kulunun yaptığı her güzel işte, on katından yedi yüz katına kadar sevap verir.[25] Kul da dünyada imtihanda olduğu bilinciyle yaşayıp takvayı elde ederse kurtuluşa erer[26] ve cenneti kazanır.[27]

Her an Allah karşısında kendine çeki düzen veren kul, kimi zaman bu hâlini devam ettiremeyip hata da edebilir. Bilinçli, müttaki bir kul hata etse de, geri adım atıp Rabbine dönmeyi bilir. Allah da kulunun günahını fark ederek pişmanlıkla tevbe etmesine çok sevinir[28] ve *"Kulum dilerse günahını affedecek, dilerse cezalandıracak bir Rabbi olduğunu bildi. Şu hâlde ben de kulumu bağışladım."*[29] buyurur. Kulun samimiyetinden dolayı ona mağfiret kapılarını açar.[30] Çünkü Yüce Rabbimiz kendi lütfundan istenilmesini[31] ve affetmeyi sever. O'na hürmet eden[32] ve O'nu devamlı hatırlayan[33] kullarını affeder. Rahmeti geniş Rabbimiz[34] gecenin son üçte birinde dünya semasına iner (rahmet nazarıyla bakar) ve *"Bana dua eden yok mu, duasını kabul edeyim! Benden isteyen yok mu, ona (dilediğini) vereyim! Benden mağfiret isteyen yok mu, onu bağışlayayım!"* buyurarak engin affına çağırır.[35]

Rabbimiz, kendisinden isteyeni asla kapısından kovmaz. Yeter ki, sadece O'na dayansın, samimi bir kalp ile *"Allah'ım! Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz."*[36] diyerek tevekkül etsin onu Yaratan'a. O Yaratan ki samimi bir şekilde ibadet eden kulunu sever, ne isterse ona ihsan eder. Allah Resûlü'nün bizlere anlattığına göre şöyle buyurur: "*Kim benim bir veli kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp*

[19] M7500 Müslim, Zühd, 64.
[20] İbrâhîm, 14/7.
[21] Nahl, 16/112.
[22] Mülk, 67/2.
[23] T2466 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 30; HM8681 İbn Hanbel, II, 359.
[24] Zilzâl, 99/7.
[25] N2217 Nesâî, Sıyâm, 42.
[26] Bakara, 2/189.
[27] Mâide, 5/9.
[28] M6952 Müslim, Tevbe, 1.
[29] B7507 Buhârî, Tevhîd, 35.
[30] HM5986 İbn Hanbel, II, 118.
[31] T3571 Tirmizî, Deavât, 115.
[32] HM22077 İbn Hanbel, V, 199.
[33] B6408 Buhârî, Deavât, 66.
[34] Mü'min, 40/7; M6969 Müslim, Tevbe, 14; HM11710 İbn Hanbel, III, 71.
[35] B6321 Buhârî, Deavât, 14.
[36] Fâtiha, I/45.

ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım."[37] Gözün görmediği, akla gelmeyen nice nimetler bahşeder ona.[38] Dahası onu hiçbir gölgenin (himayenin) bulunmadığı o dehşetli kıyamet gününde kendi gölgesinde (himayesinde) barındırır.[39]

Rabbine yakın olmak, insan için, kul için dünyada da âhirette de çok önemlidir. Yüce Allah şöyle buyurur: "*Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı ne ise öyleyim. Beni andığında onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendi başıma anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!*"[40] Ama O'na kavuşmak istemeyene, O da kavuşmak istemez.[41] O'nunla ilişkisini kesenle, O da ilişkisini keser.[42] Yani Yüce Yaratan, kulu ile ilişkisini ayarlarken, onun kendisiyle nasıl bir ilişki kurduğuna bakar. Bir sarmaldır, bir döngüdür kul ve Allah ilişkisi. Birbirini besleyen, birbirinden beslenen, daima canlı bir ilişkidir.

Kul, Rabbine yaklaşmak için önce O'nun varlığına iman edip, O'na kayıtsız şartsız boyun eğmeli, gücün ve kuvvetin O'na ait olduğunu bilmelidir.[43] O'ndan gelene razı olmalı, O'nun rızası için sevmeli, O'nun rızası için nefret etmelidir.[44] Daima O'nu hatırlamalı, anmalı, aklından, gönlünden çıkarmamalıdır. Kur'an ile hemhâl olmalı,[45] başta namaz olmak üzere[46] bütün ibadetlerini yerine getirmeli, O'na dua etmeli,[47] güzel ahlâklı, dürüst ve âdil olmalı, Rabbinin emir ve yasaklarını hakkıyla yerine getirmeye çalışmalıdır. Bunları yapınca kul, Rabbi onu sever,[48] her zaman onun yanında olur ve onu dost edinir kendine. Ve Cebrail'e söyleyerek, yerdeki ve gökteki bütün mahlûkata sevdirir onu.[49] Ve cemâlini gösterir[50] sevdiği cennetlik kullarına.

Kul eğer Rabbinin varlığını ve nimetlerini inkâr eder, O'nun birliğini unutup ortak koşar, emir ve yasaklarına riayet etmez, kibirlenir ve O'nu anmaktan uzaklaşıp kendisini Yaratan'ı unutursa, Rabbi de kulunu unutur[51] ve uzaklaşırlar birbirlerinden. İşte Yüce Allah, böyle bir kulun yüreğine korku salar, âhirette yüzüne bakmazve en büyük azaba uğratır onu.[52]

[37] B6502 Buhârî, Rikâk, 38.
[38] M7133 Müslim, Cennet, 3.
[39] MU1745 Muvatta', Şa'r, 5.
[40] B7405 Buhârî, Tevhîd, 15; M6832 Müslim, Zikir, 21.
[41] B6507 Buhârî, Rikâk, 41; M6820 Müslim, Zikir, 14.
[42] Haşr, 59/19; Bakara, 2/152.
[43] HM8407 İbn Hanbel, II, 335.
[44] Talâk, 65/3; B6041 Buhârî, Edeb, 42.
[45] Bakara, 2/152; D1453 Ebû Dâvûd, Vitr, 14.
[46] HM3623 İbn Hanbel, I, 382.
[47] Mü'min 40/60; T2388 Tirmizî, Zühd, 51.
[48] M6833 Müslim, Zikir, 22.
[49] B6040 Buhârî, Edeb, 41.
[50] Kıyâmet, 75/23.
[51] Tâ-Hâ, 20/126.
[52] Gâşiye, 88/23-24.

Unutmamalıyız ki, Allah, her zaman kendisine inanan ve güvenen kullarıyla beraberdir,[53] onların yanındadır. Onlar Allah katında en yüksek derecelere nail olacaklardır.[54] Ve velileri, hamileri, sahipleri Allah'tır onların. Rabbimiz sevdiği kulunu her an kollar, gözetir,[55] yalnız bırakmaz, terk etmez, duymazlıktan gelmez. Bedir'de Resûlullah'a ve inanan ashâbına meleklerle nasıl yardım ettiyse,[56] inanan kuluna da her hâlde ve durumda yardım eder. Yeter ki, kul, Rabbine güvenip dayansın ve cân-ı gönülden *"Ve kefâ billâhi vekîlâ" (Vekil olarak Allah yeter.)*[57] diyebilsin. Merhum M. Âkif'in dediği gibi:

"Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol,
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol!"

[53] Enfâl, 8/19.
[54] HM8473 İbn Hanbel, II, 341.
[55] T2036 Tirmizî, Tıb, 1.
[56] Âl-i İmrân, 3/123.
[57] Ahzâb, 33/3.

DİN
İLÂHÎ KILAVUZ

عَنْ عِيَاضِ بْنِ حِمَارٍ الْمُجَاشِعِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ ﷺ قَالَ ذَاتَ يَوْمٍ فِى خُطْبَتِهِ:
"أَلَا! إِنَّ رَبِّى أَمَرَنِى أَنْ أُعَلِّمَكُمْ مَا جَهِلْتُمْ مِمَّا عَلَّمَنِى يَوْمِى هَذَا كُلُّ مَالٍ نَحَلْتُهُ
عَبْدًا حَلَالٌ وَإِنِّى خَلَقْتُ عِبَادِى حُنَفَاءَ كُلَّهُمْ..."

İyâz b. Hımâr el-Mücâşiî'den rivayet edildiğine göre,
bir gün Resûlullah (sav) hutbesinde şöyle buyurdu:
"Bilin ki Rabbim, bana öğrettiklerinden sizin bilmediklerinizi bugün size öğretmemi emretti. (O [cc] şöyle buyurdu): Bir kula verdiğim her mal helâldir. Şüphesiz ben kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım..."

(M7207 Müslim, Cennet, 63)

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ سُئِلَ النَّبِيُّ ﷺ أَيُّ الْأَدْيَانِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وجَلَّ؟ قَالَ: "الْحَنِيفِيَّةُ السَّمْحَةُ."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ، وَلَنْ يُشَادَّ الدِّينَ [أَحَدٌ] إِلاَّ غَلَبَهُ، فَسَدِّدُوا وَقَارِبُوا وَأَبْشِرُوا، وَاسْتَعِينُوا بِالْغَدْوَةِ وَالرَّوْحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدُّلْجَةِ."

عَنْ تَمِيمٍ الدَّارِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "الدِّينُ النَّصِيحَةُ" قُلْنَا: لِمَنْ؟ قَالَ: "لِلَّهِ وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَئِمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ."

عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ السُّوَائِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ يَقُولُ: "لَا يَزَالُ هَذَا الدِّينُ ظَاهِرًا عَلَى كُلِّ مَنْ نَاوَأَهُ وَلَا يَضُرُّهُ مَنْ خَالَفَهُ أَوْ فَارَقَهُ."

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber'e (sav) "Yüce Allah'ın en çok sevdiği din hangisidir?" diye soruldu. O da şöyle buyurdu: *"Kolay olan hanîflik dinidir."*

(EM287 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 108; HM2107 İbn Hanbel, I, 236)

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Din kolaylıktır. Bir kişi takatinin üstünde ibadete kalkışırsa din karşısında âciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayın, dosdoğru yolu tutun ve (salih amellerden alacağınız mükâfattan ötürü) sevinin. Sabah, akşam ve gecenin bir kısmında (dinç olduğunuz vakitlerden) yararlanın (ki taat ve ibadetinize devam edin)."*

(B39 Buhârî, Îmân, 29)

Temîm ed-Dârî anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) *"Din samimiyettir."* buyurdu. Biz "Kime karşı?" diye sorduk. Bunun üzerine o, *"Allah'a, kitabına, Resûlü'ne, Müslümanların idarecilerine ve bütün Müslümanlara (karşı samimi olmaktır)."* buyurdu.

(M196 Müslim, Îmân, 95; D4944 Ebû Dâvûd, Edeb, 59)

Câbir b. Semüre es-Süvâî, Resûlullah'ı (sav) Veda Haccı'nda şöyle derken işittiğini anlatıyor: *"Bu din kendisine düşmanlık besleyenlere üstün olmaya devam edecektir. Dine karşı duranlar ve onu terk edenler ise ona zarar veremezler."*

(HM21245 İbn Hanbel, V, 100)

Hz. Muhammed (sav) henüz kendisine nübüvvet vazifesi verilmeden önce, onunla Mekke yolu üzerindeki Beldah vadisinde buluşmuştu. Bir süre sonra Kureyşliler tarafından kendilerine et yemeği takdim edildi. Hz. Peygamber yemeği yemekten kaçındı. O da yemeği reddetti ve *"Ben sizin putlarınız adına kesmekte olduğunuz hayvanların etlerinden yemem. Ben sadece üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanın etini yerim!.."*[1] dedi. O, Hicaz diyarına vahiy inmeden beş sene evvel putperestliği terk etmiş, ancak İslâm gelmeden önce de vefat etmişti. Bu kişi, cennetle müjdelenen sahâbî Saîd b. Zeyd'in babası, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'den başkası değildi. Hz. Peygamber'in, hakkında *"O, âhirette tek bir ümmet olarak diriltilecektir."* dediği[2] Zeyd b. Amr...

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in tevhid düşüncesine ulaşması meşakkatli bir çabanın sonucunda gerçekleşmiştir. Mekke'deki şirk ortamından bunalan Zeyd, hak dini bulmak amacıyla Şam'a doğru yola çıkar. Yahudi bir bilginle karşılaşır ve "Belki sizin dininize girerim." diyerek ona dinlerinin mahiyetini sorar. Yahudi âlim, Zeyd'e, "Sen, Allah'ın gazabından nasibini almadıkça dinimize giremezsin." der. Zeyd de, "Ben zaten Allah'ın gazabından kaçıyorum. Yapabilsem asla Allah'ın gazabını yüklenmem." karşılığını verir ve ondan, kendisine başka bir din göstermesini ister. Yahudi âlim, "Benim bildiğim bir 'Hanîf dini' var." deyince Zeyd, "Hanîf dini nedir?" diye sorar. Yahudi: "O, İbrâhim'in dinidir. İbrâhim ne bir Yahudi, ne de bir Hıristiyan'dı. O, Allah'tan başkasına ibadet etmezdi." cevabını verir. Zeyd onun yanından ayrılır. Arayışına devam ederken Hıristiyan bir bilginle karşılaşır. Aynı şeyleri ona da sorar. O da, "Sen Allah'ın lânetinden nasibini almadıkça asla bizim dinimize giremezsin!" der. Zeyd de ona, "Ben zaten Allah'ın lânetinden kaçmaktayım ve yapabilsem asla Allah'ın lânetini ve gazabını yüklenmem." cevabını verir ve aynı şekilde ondan da kendisine başka bir din göstermesini ister. Hıristiyan âlimi de böyle bir dinin Hanîf dini olabileceğini söyleyince, Zeyd ona "Hanîf dini nedir?" diye sorar. Hıristiyan bilgin "İbrâhim'in dinidir. O ne bir Yahudi, ne de bir Hıristiyan'dı ve o sadece Allah'a ibadet ederdi." karşılığını verir. Zeyd,

[1] B3826 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 24.
[2] NM4956 Hâkim, *Müstedrek*, V, 1855 (3/216); BZ1331 Bezzâr, *Müsned*, IV, 165.

onların İbrâhim Peygamber hakkındaki sözlerini duyunca, oradan çıkar ve iki elini kaldırarak şöyle dua eder: "Allah'ım! Ben seni şahit tutuyorum. Ben İbrâhim'in dini üzereyim!"[3]

"Hanîflik" insanın tabiatına ve fıtrata uygun olarak kayıtsız ve şartsız Allah'a teslimiyeti; tüm sahte tanrıları reddederek, kulluğu yalnızca Allah'a hasretmeyi ifade etmektedir. Aslında "meyletmek, yönelmek" anlamına gelen (H-N-F) sözcüğü, dalâletten, sapkınlıktan ayrılıp Hak yola girmeyi ifade eder. Hanîf ise, doğru yola girmiş ve istikâmeti yakalamış kişi demektir. Câhiliye döneminde Araplar sünnet olan ve hac ziyaretinde bulunan kimselere, onların Hz. İbrâhim'in dini üzere kaldıklarını ifade etmek için "hanîf" diyorlardı.[4] Dolayısıyla hanîflik İslâm'ın tevhid inancına işaret eden temel bir kavramdır. "Hanîf" kelimesi Kur'an'da on yerde, çoğulu olan "hunefâ" ise iki yerde[5] geçmektedir. Bu âyetlerde bazen hanîfliğin müşriklikten farklı ve onun karşıtı olduğu belirtilmekte, bazen de hanîf sözcüğü Hz. İbrâhim'in imanını ifade etmektedir.[6] Hanîflik aynı zamanda din mânâsına gelen "millet" kelimesi ile birlikte anılmakta,[7] bizzat Hz. İbrâhim kendisini hanîf olarak nitelemektedir.[8] Kur'an'da *"İbrâhim'in ne Yahudi ne Hıristiyan ne de müşriklerden olduğu, ancak onun Allah'a teslim olmuş bir hanîf olduğu"*nun belirtilmesi,[9] yine (Yahudi ve/ya Hıristiyanların), *"Yahudi olun veya Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız!"* çağrılarına karşı müminlere *"Hayır, Hakk'a yönelen İbrâhim'in milletine (dinine) uyarız. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi."* demelerinin buyrulması,[10] "hanîfliğin" tevhid inancıyla ve bu inancın önderlerinden İbrâhim Peygamber'le (as) bağlantısına işaret etmektedir.

Hanîflik, Allah'ın birliğine dayanan ve bütün elçileri ile gönderdiği İslâm dinini ifade eden temel bir kavramdır. Din ise, "akıl sahiplerini kendi istekleri ile iyilikleri yapmaya sevk eden ilâhî bir nizam"[11] olarak tanımlanır ve dinin özünü, fıtrîlik (tabiîlik) yani insanın eğilim ve istidatlarına uygun olmak teşkil eder. Aslında Allah tüm kullarını bu hanîf tabiat üzerine yaratmıştır. *"Her doğan fıtrat üzere doğar."*[12] hadisindeki "fıtrat", bazı âlimlere göre hanîfliktir. Nitekim Basra'ya yerleşen sahâbîlerden Resûlullah'ın kadim dostu[13] İyâz b. Hımâr'ın aktardığı bir rivayete göre, Allah Resûlü (sav) bir konuşmasında ashâbına şunları söylemiştir: *"Rabbim, bana öğrettiklerinden sizin bilmediklerinizi bugün size öğretmemi emretti. (O [cc] şöyle buyurdu): Bir kula verdiğim her mal helâldir. Ben kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım..."*[14] Nitekim *"(Habibim) sen yüzünü bir hanîf olarak (dini*

[3] B3827 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 24.
[4] RM4 İsfehânî, *Müfredât*, s. 443.
[5] Hac, 22/31; Beyyine, 98/5.
[6] Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/67, 95; Nisâ, 4/125; En'âm, 6/79, 161; Nahl, 16/120, 123; Yûnus, 10/105; Hac, 22/31.
[7] En'âm, 6/161.
[8] "Hanîf", *DİA*, XVI, 35.
[9] Âl-i İmrân, 3/67.
[10] Bakara, 2/135.
[11] Elmalılı, *Hak Dini*, I, 92-93.
[12] B1358 Buhârî, Cenâiz, 79.
[13] İBS571 İbn Abdülberr, *İstîâb*, s. 571.
[14] M7207 Müslim, Cennet, 63; HM17623 İbn Hanbel, IV, 162.

sadece Allah'a has kılarak) dine, Allah'ın o fıtratına çevir ki, O, insanları bunun üzerine yaratmıştır..."[15] âyeti, din ile fıtrat arasındaki sıkı ilişkiyi göstermektedir. Tâbiûnun büyük âlimlerinden Mücâhid'in, "Fıtrattan kasıt dindir."[16] sözü, onun da âyeti böyle anladığını göstermektedir.

Dini ifade eden başka bir kavram da "millet"tir. Yol, âdet, gelenek anlamına gelen ve genelde bir peygambere izafe edilerek kullanılan "millet", peygamberler aracılığıyla gönderilen ilâhî mesajların bütünü olarak anlaşılmıştır.[17] "İtaat", "ibadet", "ceza", "karşılık" gibi anlamlara gelen din sözcüğü daha çok dinî yükümlülükler toplamı anlamına gelen "şeriat"ı ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla daha çok bir geleneği ifade eden "millet"ten farklı olarak "din" sözcüğünde, "bir şeriata tâbi olma" anlamı göz önüne alınır.[18] Nitekim hadislerde de din sözcüğü umumiyetle "boyun eğ(dir)me, hükmetme" veya "hesaba çekme",[19] "inanç ve ibadet"[20] gibi anlamlarla yer alır.

Kur'an'ın *"Millete İbrâhîme hanîfen"*[21] ifadesiyle İbrâhim Peygamber'e izafe ettiği "hanîf millet (din)"geleneğinin son temsilcisi Allah Resûlü (sav), zaman zaman kendisinin hanîflikle gönderildiğini beyan etmiştir. Şam'a yerleşen ve hicrî 86 yılında hayata veda ettiğinde Şam'da en son vefat eden sahâbî olarak bilinen[22] Ebû Ümâme el-Bâhilî (Sudey b. Aclân), Hz. Peygamber'le beraber çıktıkları bir askerî yolculuktan söz eder. Buna göre birlik, bu sefer esnasında bir mağaranın önünden geçer. Birlikteki sahâbîlerden biri mağaraya girer. Orada bir ibrik su ile biraz da yeşillikten ibaret bir miktar azık görür. Belli ki, birileri burada uzlet hayatı yaşamaktadır. Kendisi de terk-i dünya eyleyip bu mağarada kalmayı ve az miktarda yiyecek ve içecekle idare etmeyi bir an içinden geçirir. "Acaba Allah Resûlü'ne bu isteğimi iletsem kabul eder mi?" diye düşünür. Ve hiç beklemeden bu fikrini Hz. Peygamber'e (sav) açar. İslâm Peygamberi ona şu karşılığı verir:

"Ben ne Yahudilik ne de Hıristiyanlıkla gönderildim. Ben, ancak hanîf ve kolay olan bir dinle gönderildim. Muhammed'in varlığını elinde tutan (Allah)'a yemin olsun ki, Allah yolunda sabah ya da akşam vakti çıkılacak bir yolculuk, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır. Müslümanlar arasında yer almanız, tek başınıza uzlette kalacağınız altmış senelik namazdan daha hayırlıdır."[23]

Resûlullah'ın (sav) kendini toplumdan ve dünyadan soyutlayarak dini kendisi için terk-i dünya sebebi kılmak isteyen bir mümine verdiği bu cevaptaki "hanîflik ve kolay din" vurgusu, İbn Abbâs tarafından aktarılan bir başka hadiste de yinelenir. Buna göre Hz. Peygamber (sav) "Yüce Allah'ın en çok sevdiği din hangisidir?" şeklinde kendisine sorulan bir soruya *"Ko-*

[15] Rûm, 30/30.
[16] BS20358 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/25.
[17] ZT30/421, Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXX, 421.
[18] RM5 İsfehânî, *Müfredât*, s. 565.
[19] T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.
[20] M2954 Müslim, Hac, 151.
[21] Bakara, 2/135.
[22] İBS348 İbn Abdülberr, *İstîâb*, s. 348.
[23] HM22647 İbn Hanbel, V, 266.

lay olan hanîflik dinidir."[24] cevabını vermiştir. Allah Resûlü (sav) burada zarif üslûbuyla insanlara, dinin özüne ve dindarlığın niteliğine dair önemli bir gerçeği öğretmektedir. İslâm dininin tabiatını açıklayan bu hadise, önemine binaen *Sahîh-i Buhârî*'de bir konu başlığı olarak yer verilmiştir.[25]

Gerek Ebû Ümâme gerekse İbn Abbâs rivayetinde "hanîf" olmasının yanında İslâm dininin, özellikle ruhbanlıkla özdeşleşen ve katı kuralları olan Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı bir başka yönüne de işaret edilmektedir ki, o da bu dinin "kolay" bir din olmasıdır. Dinî kuralların ve/ya ibadetlerin tatbikinde inananlara meşakkat yüklememesi, Müslümanlığın özünde mevcut bir hususiyettir. "Kolaylık", fıtrata uygun olan bir durumdur. Din ile fıtratın, başka bir ifadeyle din ile yaratılıştan gelen özelliklerin birbiriyle tam bir mutabakat sağlamasından kaynaklanan kolaylığın terk edilmesi, insan hayatında ciddi sıkıntılara yol açacaktır. Bu itibarla Kur'ân-ı Kerîm'de *"Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez."*[26] denilmektedir.

Fıtrattan kaynaklanan itidalli olma hâli müminin hayatında her aşamada kendini hissettirmektedir. *"De ki: Ey kitap ehli! Hakk'ın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin. Daha önce sapmış ve birçoklarını da saptırmış, dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın."*[27] âyetinde, hakkın dışına çıkarak dinde aşırı gitmenin arzu ve keyfe göre hareket etmekle bir tutulması manidardır. İbn Abbâs'ın anlattığı bir olay bu konuda Efendimizin (sav) derin hassasiyetinin izlerini taşımaktadır: "Allah Resûlü, hac ibadetini yaparken bineğinin üzerinde bana *'Benim için taş topla.'* dedi. Ben de taşları topladım. Taşlar sapan taşı büyüklüğündeydi, onları Efendimizin (sav) eline koyduğumda elindekilerden birini göstererek *'İşte bunun gibi olanları topla, dinde aşırılıktan sakının. Çünkü sizden öncekileri dinde aşırılığa gitmeleri helâk etti.'* buyurdu."[28] Bazen dinin tanıdığı ruhsatları terk etmek dahi dinde aşırılığın bir göstergesi olabilir. Nitekim Enes b. Mâlik, bir Şam yolculuğu esnasında cemaatle iki rekât kıldıkları ikindi namazlarının üstüne ikişer rekât daha ilâve eden birilerini gördüğünde çok öfkelenmiştir. Onların, Allah'ın yolculuk için vermiş olduğu ruhsatı göz ardı edip sünneti terk ettiklerini söyleyerek Resûlullah'a nispet ettiği şu hadisi hatırlatmıştır: *"Dinde aşırıya giden bazı insanlar vardır ki, onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar."*[29] Burada dinden çıkmanın "inkâra saplanmak veya küfre düşmek" değil, dinin belirlediği ölçüyü aşmak şeklinde anlaşılması gerektiği unutulmamalıdır.

Dinde aşırılığa gitmek Allah'ın geniş kıldığı dini daraltmak gibi bir tutumu içinde saklamaktadır. Oysa Allah Resûlü, şöyle buyurmaktadır:

[24] EM287 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 108; HM2107 İbn Hanbel, I, 236.
[25] B39 Buhârî, Îmân, 29.
[26] Bakara, 2/185.
[27] Mâide, 5/77.
[28] N3059 Nesâî, Menâsikü'l-hac, 217.
[29] HM12642 İbn Hanbel, III, 159.

"Şüphesiz Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat edin, Allah uyulması gereken sorumlulukları belirlemiş, kanunlarını bir bir ortaya koymuş, hadleri ve sınırları tayin etmiş, helâl ve haram olanları belirleyerek dini ortaya koymuştur. O, dini kolay, müsamahalı ve genişliklerle dolu bir din olarak vazederken, onu asla daraltmamıştır."[30]

Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde dini zorlaştırmayı âdeta dinle rekabet etmeye kalkışmak olarak ifade ederken, dinî yaşantıda esas almamız gereken ölçüyü de belirlemiştir. Merhamet Elçisi (sav) bir hadisinde bu hususu şöyle dillendirmiştir: *"Din kolaylıktır. Bir kişi takatinin üstünde ibadete kalkışırsa din karşısında âciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayın, dosdoğru yolu tutun ve (salih amellerden alacağınız mükâfattan ötürü) sevinin. Sabah, akşam ve gecenin bir kısmında (dinç olduğunuz vakitlerden) yararlanın (ki taat ve ibadetinize devam edin)."*[31] Efendimizin bu uyarısına rağmen tarih içerisinde zaman zaman insan eliyle dinî hayatın zor yaşanır hâle getirildiği zamanlar olmuştur. Aslında dinin, zorlaştırılmaya müsait bir yapıya sahip olduğu da unutulmamalıdır. Enes b. Mâlik'e atfedilen bir rivayet, Allah Resûlü'nün, *"Bu din güçlüdür, onda rıfk ve yumuşaklıkla ilerleyin."* şeklindeki[32] sözü, dinî yaşantılarını kolaylaştırma üzerine bina etmeleri yönünde Müslümanlara bir uyarı niteliğindedir. Dolayısıyla dinin kendisi kolay olmasına rağmen onu zorlaştırmak mümkündür. "Dine rıfk ile yaklaşmak", insanın tüm ilişkilerini Allah'ın rızasına uygun, dengeli bir yapıya kavuşturması, her davranışında tedrîcîliği esas alan bir ölçüye ve itidale sahip olmasıdır.

Özü itibariyle "hanîf" ve "kolay" olan İslâm dini sadece soyut itikad esaslarına, teorik kabuller manzumesine indirgenebilecek bir din değildir. "Cibrîl hadisi" olarak bilinen rivayette "iman", "İslâm" ve "ihsan"ın ne olduğunu öğreten vahiy meleği için Allah Resûlü, *"Cibrîl size dininizi öğretti."*[33] demiştir. Hadiste geçen "iman"ın dinin inanç boyutunu, "İslâm"ın, ibadet ve muâmelât, "ihsan"ın ise ahlâk boyutunu ifade ettiği söylenebilir. Bu, İslâm dininin sadece vicdanlara gizlenen bir duygudan ibaret olmadığını gösterir. Dinin davranışsal boyutları da vardır ve insanlardan talepleri dünyaya yöneliktir. İnsanlar bu taleplerle ilgili ortaya koyduklarının karşılığını âhirette göreceklerdir. Dolayısıyla din, dünyada gerçekleştirilmesi talep edilen ilâhî istekler manzumesidir. Bu itibarla İslâm'ın ayrılmaz bir parçası da ibadet alanıdır. Hz. Peygamber'in, *"Namaz dinin direğidir."*[34] demesi boşuna değildir. Yine Efendimizin (sav) *"ibadetin özü"* olarak ifade ettiği dua da[35] namaz gibi hayatımızı anlamlandıran, bizi yalnızlık ve terk

[30] MK11532 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 170.
[31] B39 Buhârî, Îmân, 29.
[32] HM13083 İbn Hanbel, III, 199.
[33] B50 Buhârî, Îmân, 37; M99 Müslim, Îmân, 7.
[34] BŞ2807 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 3, 39.
[35] T3371 Tirmizî, Deavât, 1.

edilmişlik duygusundan çekip alan bir mânevî yönelimdir. Dua, Allah'ın yüceliğine sığınmak ve koruması altına girmektir. *"Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin?"*[36] hükmünce duaya talip müminler, hayatlarının her adımında Allah'a sığınır, güçlerini O'ndan alırlar. Bu sebeple Allah Resûlü, *"Dua, inanan insanın silahıdır. Dinin direği, göklerin ve yerin nurudur."*[37] buyurmuştur.

İslâm dini bir âhiret tasavvuru getirirken bunu bu dünya tasavvuruna bağlar ve bir varlık ve dünya görüşü vazeder. Onun muhatabı, akıl sahibi tüm insanlardır. İlâhî öğretiler manzumesi olan din, hayatla iç içedir. Muhataplarını özgür irade ve çabalarıyla, severek ve isteyerek güzel davranışlar sergilemeye sevk eder. Bu davranışlar kul ile Allah arasındaki irtibatın yanı sıra müminin Peygamber'e karşı tutumlarını ve insanların birbiriyle olan münasebetlerini de içerir. Bu davranışların ilâhî makamda hüsn-i kabul görmesi, ancak içten ve samimi duygularla sergilenmesiyle mümkündür. Hz. Peygamber'in (sav) dinin ahlâkî özüne kayıtsız kaldığı düşünülemez. Bu ahlâkî özü ifade eden hadislerden biri, bize Yemenli Temîm ed-Dârî tarafından aktarılmıştır.

Temîm, İslâm'dan evvel Hıristiyan bir din bilginiydi. Elbette o zamanlar, hicretin dokuzuncu senesinde uzun bir yolculuk yaparak Medine'ye gelip İslâm'la şerefleneceğinden[38] habersizdi. Sehmoğullarından biriyle çıkacakları bir yolculuğun ardından, Adî b. Bedda ile birlikte Mâide sûresindeki *"Ey iman edenler! Birinizin ölümü yaklaştığı zaman vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adaletli iki kişidir..."*[39] âyetinin nüzûlüne sebep olacaklarını[40] da bilmiyordu. Mescid-i Nebevî'de ilk kandil yakan kişi[41] olmasına da çok vardı. Ve o, Peygamber Efendimizin, *"Gece ve gündüzün ulaştığı her yere bu tebliğ ulaşacak, o evler ister kerpiçten yapılsın isterse deve kılından..."*[42] müjdesini aktaracak olan kişinin kendisi olduğundan da habersizdi. Aradan yıllar geçmiş, İslâm nihayet Temîm'in memleketi olan Yemen illerindeki kimi kerpiçten, kimi kıldan yapılan evlere de ulaşmış ve Hz. Peygamber'in bu müjdesi tahakkuk etmişti.

Temîm, "medâru'l-İslâm" olarak adlandırılan yani İslâm dininin ayırıcı özelliklerini dile getiren dört hadisten birini bizlere nakletmiştir. Bu hadis, Buhârî'nin *Sahîh*'inde konu başlığı olarak yer alan, hemen hemen bütün muteber hadis kaynaklarında bulunan ve *"Din(in özü) samimiyettir (veya samimi olmaktır)."* şeklinde Türkçeye çevrilebilecek olan *"ed-Dînu en-nasîhatu"* hadisidir. Peygamber Efendimizin bu cümlesi, Temîm ed-Dârî'nin

36 Furkân, 25/77.
37 NM1812 Hâkim, *Müstedrek*, II, 692 (1/492); YM439 Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 344.
38 Hİ1/367 İbn Hacer, *İsâbe*, I, 368.
39 Mâide, 5/106.
40 T3060 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5.
41 İM760 İbn Mâce, Mesâcid, 9.
42 HM17082 İbn Hanbel, IV, 104.

dışında Ebû Hüreyre,[43] İbn Abbâs[44] ve İbn Ömer[45] gibi başka sahâbîlerden de rivayet edilmiştir.

Bu hadis, İslâm'ın ayırıcı özelliklerini ifade eden *"Ameller niyetlere göredir."*[46] *"Kişinin mâlâyânî (anlamsız, gereksiz) şeyleri terk etmesi, güzel Müslüman olduğunu gösterir."*[47] *"Sizden biri, kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe mümin olamaz."*[48] şeklindeki diğer üç hadisle beraber İslâm dininin imana dayanan ahlâk özünü temsil etmektedir. Bu özün içinde samimi ve içten niyetle hayırların peşinde koşmak, lüzumsuz ve faydasız şeylere itibar etmeyerek insanların salâh ve felâhı için çalışmak ve Müslüman kardeşini karşılıksız sevmek vardır. Dinin talep ettiği ahlâkî tutum ve davranışların anlamlı olabilmesi o davranışların samimi biçimde yerine getirilmesiyle mümkündür.

Bilge sahâbî Temîm'in rivayetinde yer alan *"Din nasihattir."* ifadesine, Türkçemizde kelimenin yaşadığı anlam daralması nedeniyle pek çok kere, "Din vaaz ve öğütten ibarettir." anlamı verilmektedir. Hâlbuki "nasihat" kelimesi incelendiğinde onun, "bir şeyi veya kimseyi içten ve gönülden sevmek", "O'na ihlâs, sadakat ve samimiyetle bağlanmak", "arı, duru ve saf olmak" anlamlarına geldiği görülür. Buradaki saflık öyle saf ve duru olma hâlidir ki, kelimenin türediği köke doğru biraz gitmek, hadisin ifade ettiği duruluğu ve lezzeti insana güçlü bir hissiyatla tattırmaktadır. Arap dilbilimcisi el-Esmaî, "Arapçada saf bala 'nâsih' derler." derken[49] sanki samimiyetin bal kadar leziz olması gerektiğini anlatmak ister gibidir. Aynı şekilde içinde aldatma duygusu olmayan, kalbi halis kimselere nasûh denilmesi, Kur'an'ın, ihlâsla ve samimi olarak edilen tevbeleri "nasûh tevbesi" olarak anması[50] bu samimiyetin derecesini göstermektedir. Dördüncü hicrî asrın gözde hadisçisi Hattâbî'nin ifade ettiği gibi nasihat çok kapsamlı bir kelime olup Arap dilinde onu bir sözcükle izah etmek yeterli değildir.[51] Memlükler devri hadisçilerinden Buhârî şârihi Bedrüddin el-Aynî ise, kelimeye farklı bir kökten yaklaşır. Arapçada kişinin aldığı kumaş parçasını bedenine uygun bir elbiseye dönüştürmesi, "nasaha" fiiliyle ifade edilir ve dikiş iğnesine "minsah" denir. İğnenin elbiseyi onarması gibi, kişi de nasihatleriyle kardeşinin kendisine çeki düzen vermesini sağlar. Yine ona göre "nasûh" kelimesinin içten ve samimi şekilde edilen tevbelere sıfat olması, âdeta günahlarla örselenen din elbisesinin, tevbe ile yeniden tamir edilmesi sebebiyledir.[52]

Nasihat kelimesine ihlâs, samimiyet, içten ve gönülden bağlanmak anlamı verildiği takdirde, zıt anlamı; aldatmak, kandırmak ve ikiyüz-

[43] N4204 Nesâî, Biat, 31.
[44] HM3281 İbn Hanbel, I, 351.
[45] DM2782 Dârimî, Rikâk, 41.
[46] B1 Buhârî, Bedü'l-vahy, 1.
[47] MU1638 *Muvatta'*, Hüsnü'l-Hulk, 1.
[48] HM13178 İbn Hanbel, III, 206.
[49] KC7/234 Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 234; LA49/4438 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IL, 4438.
[50] Tahrîm, 66/8.
[51] GH2/228 Hattâbî, *Garîbü'l-hadîs*, II, 228.
[52] AU1/498 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 498.

lü davranmak (gıllü gıyş ve nifak) olur. Nitekim Ma'kîl b. Yesâr'ın, *"Allah herhangi bir kulunu bir topluma idareci yapar da o idareci halkını samimi bir şekilde kucaklamazsa (felem yuhithâ bi-nasîhatin), cennetin kokusunu bile alamayacaktır."*[53] şeklinde naklettiği hadiste "nasihat" kelimesi samimiyet anlamında kullanılmış, aynı hadisin *Sahîh-i Müslim*'de yer alan tarikinde, *"Allah bir kulunu bir toplumun başına getirir de o da halkını aldatarak ölürse, Allah cenneti ona haram kılar."*[54] buyrularak nasihat kelimesinin zıt anlamının "aldatmak" olduğu ifade edilmiştir. Mevlânâ da bir şiirinde "Goft eddinu nasiha an Resûl –An nasihat der lugat zıdd-ı gulûl" (Dedi Peygamber, "Din nasihattir."– Nasihat, lügatte hıyanetin zıddıdır)[55] diyerek samimiyet ve gönülden bağlılık demek olan nasihatin, aldatmanın zıddı olduğunu ifade etmiştir.

Allah Resûlü *"Din samimiyettir."* dediğinde sahâbe-i kirâmın "Kimin için/kime karşı?" diye sorması, bu açıklamalardan sonra daha iyi anlaşılmaktadır. Allah Resûlü cevaben en başta bu samimiyetin Allah'a karşı olması gerektiğini belirtmiş, sonra sırasıyla Kitabı'na, Resûlü'ne, Müslümanların idarecilerine ve bütün Müslümanlara karşı olması gerektiğini söylemiştir.[56] Bazı hadis yorumcuları "Allah için olan samimiyeti, Allah'ın birliğine olan derin bir inançla ve halis bir niyetle Allah'a kulluk etmek," diye açıklarken, Kitabı için samimiyeti "Onu tasdik ederek, onda emredilenleri lâyıkıyla yapmaya çalışmak ve yasaklanan hususlardan da kaçınmak." şeklinde değerlendirmişlerdir. Allah Resûlü'ne karşı samimi olmak ise "Onun peygamberliğini kabul ederek emrine râm olmak, yasakladığı şeylerden uzaklaşmak." olarak yorumlanmıştır. Müslümanların idarecilerine gösterilmesi gerektiği söylenen samimiyet, "Hakk'ın rızasına uygun tüm işlerde onlara karşı saygılı ve itaatkâr olmak" diye açıklanmıştır. Bütün Müslümanlara karşı samimi olmak ise, "Maslahat ve faydalarına olan hususlarda müminlerin rüşt ve kemal ile birbirlerine önayak olmaları." şeklinde yorumlanmıştır.[57] Dolayısıyla hadis-i şerifteki nasihat, bütün hayırlı davranışları kuşatmaktadır. *Tecrîd-i Sarîh* isimli hadis kitabının çeviri ve şerhini yapan Cumhuriyet devri din âlimlerimizden Kâmil Miras, bu konuda şunları söylemektedir: "Lugaten nasihat, gönülden gıll ü gıyş çıkararak nasihat edilen kimsenin hayr ü saadetini samimiyetle arzu ve temenni etmektir. Bu mânâ kavlen nasihattır ki, örfümüzde bu suretle musta'meldir. Şeriat örfünde nasihat ise, yalnız kavlen bir hayırhâhlık değildir. Temîm-i Dârî'nin rivayet kerdesi olan 'Dinin kemâli hâssaten nasi-

[53] B7150 Buhârî, Ahkâm, 8.
[54] M363 Müslim, Îmân, 227.
[55] Mevlânâ, *Mesnevî*, (Terc. Veled İzbudak), III, 322, beyit no: 3943.
[56] M196 Müslim, Îmân, 95; D4944 Ebû Dâvûd, Edeb, 59.
[57] TA6/44 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VI, 44-45.

hattir.' hadisindeki nasihat ef'âl-i hayriyyeye de şamildir. Her hayır söz ve her hayır iş nasihattir."[58]

Din, bir yönüyle ibadet, bir yönüyle ahlâk, bir yönüyle de toplumsal hayatın maddî ve mânevî tüm cephelerini hedef alan insanî değerler manzumesidir. Dolayısıyla din, hayatın bireysel ve sosyal bütün yönlerini içine almaktadır. Buradaki ince nokta dinin nihaî hedefinin, insana her türlü tutum ve davranışta Allah'ın rızasını kazandırmayı hedeflediğidir. Enfâl sûresinde gerçek müminlerin vasıfları zikredilirken ideal olan inanç; duygu, düşünce ve eylem olarak bir bütün hâlinde şu şekilde ele alınmaktadır: *"Müminler ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçekten müminlerdir. Onlara, Rableri katında yüksek mertebeler, bağışlanma ve cömertçe verilmiş rızık vardır."*[59]

Dinin yapılmasını istediği pek çok husus ya doğrudan kişinin ahlâklı bir birey hâline gelmesini sağlamakta ya da sonuçları bakımından ahlâkî davranış boyutuna hizmet etmektedir. Bu bakımdan İslâm dininin kendine has bir ahlâk görüşü ve sistemi olmadığını ileri sürmek mümkün değildir. *"Tutumlu davranmak yaşamın, güzel ahlâk da dinin yarısıdır."*[60] hadisinde görüldüğü gibi, doğal bir biçimde Allah Resûlü, iman ve ameli birbirinden ayırmadığı gibi, iman ve ahlâkı da birbiriyle iç içe görmüştür. Hatta bazı rivayetlerde ahlâk *"dinin kabı"* olarak tanımlanmıştır.[61]

Allah Resûlü, pek çok sözünde dini, doğrudan "ahlâk" olarak tanımlamaktadır. Hadislerde güzel ahlâk kavramının, doğrudan din veya iman ile ilişkilendirilmesinin sebebi, dinin insan ilişkilerini tanzim eden kurallar, erdemler ve faziletler boyutuna da sahip olmasıdır. Nitekim Allah Resûlü, kendisine yöneltilen "İmanın hangisi daha faziletlidir?" sorusuna *"Güzel ahlâk."* cevabını vermiştir.[62] Hatta bazı hadislerde İslâm ahlâkının yüksek umdeleri *"dinin kendisi"* ya da *"dinin yarısı"* olarak tavsif edilmiş, ahde vefa,[63] temizlik[64] ve cömertlik[65] gibi ahlâkî erdemler doğrudan din ile tarif edilmiştir. Yine bir hadisinde Hz. Peygamber'in (sav) *"Her dinin bir ahlâkı (karakteri, özü) vardır. İslâm'ın ahlâkı da hayâdır."*[66] dediği nakledilmektedir.

Öte yandan *"Kişi evlendiğinde dinin yarısını tamamlamış olur, öbür yarısında da takva (Allah'a karşı sorumluluk bilinci) sahibi olsun."*[67] hadisinde de belirtildiği gibi takva, *"dinin yarısı"* olarak takdim edilmiştir. İnsanı yan-

[58] Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI, 474.
[59] Enfâl, 8/2-4.
[60] CE3/560 Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, III, 560; KU5433 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 49.
[61] KU5137 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 3.
[62] HM19655 İbn Hanbel, IV, 386.
[63] KU5503 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 62.
[64] Sİ12/294 İbn Hıbbân, *Sahîh*, XII, 294.
[65] MK15492 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18, 159.
[66] İM4181 İbn Mâce, Zühd, 17.
[67] KU44403 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, XVI, 271; BŞ5486 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV, 382.

lışa sürükleyebilecek, Allah'ı anmaktan ve hayırdan alıkoyacak faydasız (*mâlâyânî*) işleri ve kendisinde ufak da olsa şüphe bulunan şeyleri terk etme hâli olan verâ ise, *"dinin başı"*[68] olarak ifade edilmiştir. Bir rivayette de kadim bir hastalık olarak ifade edilen kin ve hasedin, dinin kökünü kazıyan ahlâkî zaaflar olduğu belirtilmektedir.[69]

Özünde tevhid, kolaylık ve samimiyet olan İslâm dini, Allah'a içten bağlılık ve hoşgörü ufkuyla insanoğluna kolaylıklar bahşederken, derin bir anlayış ve kavrayışı esas alan ilim çağrısı, hayâ, takva, verâ gibi erdemlerle yoğrulmuş ahlâk tasavvuru ve insanın olgunlaşmasını ve yücelmesini hedefleyen ibadetler manzumesiyle insanlığı her zaman vahyin aydınlığına davet etmekte ve böylece insanlığı kurtuluşa çağırmaktadır. Bu ıslah edici, güzelleştirici doğasına karşın din, özellikle İslâm, çağımızda olumsuz birtakım çağrışımlarla anılmaktadır. Özellikle medya aracılığıyla dinin yanlış veya eksik tanıtılması, din konusundaki yanlış algılamaları artırmaktadır.

Dini, düşünce biçimleri, yaşam tarzları ve maddî menfaatleriyle bağdaştırmayan kimi çevreler, geçmişte olduğu gibi bugün de dinin dayandığı metafizik değerlere sırt çevirmekte, zaman zaman alay, aşağılama yahut inkâr etme yoluyla onu mahkûm etmeye çalışmaktadırlar. Tarihte yaşanmış birtakım tatsız tecrübeleri veya dinin dar görüşlü kimi taraftarlarını öne sürerek dini ve dine dair mefhumları şiddetle, vahşetle ve geri kalmışlıkla yan yana zikreden işbu maddeci yaklaşım, dine uzak olmakla çağdaş ve uygar olma arasında bir paralellik görmektedir. Oysa bu düşüncenin insanlığa bir yarar getirmediği gibi, toplumları birçok problemle karşı karşıya bıraktığı, ahlâkî çöküntünün eşiğine gelmiş insana mânevî açmazdan başka bir şey sunamadığı ortadadır. Mânevî açmazdan kurtulmak isteyen insanın sığınacağı yegâne barınak, insanın temiz fıtratını temsil eden, dinin müşfik özüdür. Bunu anlamak istemeyip dine karşı olumsuz tavır takınanlar geçmişte olduğu gibi bugün de vardır, yarın da olacaktır: *"Onlar, Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa kâfirler hoşlanmasalar da Allah, nurunu tamamlamaktan başka bir şeye razı olmaz. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir."*[70] ve *"Bu din kendisine düşmanlık besleyenlere üstün olmaya devam edecektir. Dine karşı duranlar ve onu terk edenler ise ona zarar veremezler."*[71]

[68] MK10969 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 32.
[69] T2510 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 56.
[70] Tevbe, 9/32-33.
[71] HM21245 İbn Hanbel, V, 100.

2. BÖLÜM

BİLGİ

BİLGİ
İLİM İLİM BİLMEKTİR

عَنْ أَبِى الدَّرْدَاءِ قَالَ: خَطَبَنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ:
"نَضَّرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ مِنَّا حَدِيثاً فَبَلَّغَهُ كَمَا سَمِعَهُ، فَرُبَّ مُبَلَّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ..."

Ebu'd-Derdâ anlatıyor:
"Resûlullah (sav) bize bir konuşma yaptı ve şöyle buyurdu: '*Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin. Kendisine (bilgi) ulaştırılan nice kimseler vardır ki onu işiten (ve kendisine aktaran) kimseden daha kavrayışlıdır...*"

(DM236 Dârimî, Mukaddime, 24; T2657 Tirmizî, İlim, 7)

عَنْ قَيْسِ بْنِ كَثِيرٍ قَالَ: قَدِمَ رَجُلٌ مِنَ الْمَدِينَةِ عَلَى أَبِى الدَّرْدَاءِ وَهُوَ بِدِمَشْقَ فَقَالَ: مَا أَقْدَمَكَ يَا أَخِى؟ فَقَالَ: حَدِيثٌ بَلَغَنِى أَنَّكَ تُحَدِّثُهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ... قَالَ: فَإِنِّى سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَبْتَغِى فِيهِ عِلْمًا سَلَكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَإِنَّ الْمَلاَئِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا رِضًا لِطَالِبِ الْعِلْمِ وَإِنَّ الْعَالِمَ لَيَسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ فِى السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِى الأَرْضِ حَتَّى الْحِيتَانُ فِى الْمَاءِ وَفَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الأَنْبِيَاءِ إِنَّ الأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلاَ دِرْهَمًا إِنَّمَا وَرَّثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَ بِهِ فَقَدْ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ.

عَنْ أَبِى مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَثَلُ مَا بَعَثَنِى اللَّهُ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا، فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتِ الْمَاءَ، فَأَنْبَتَتِ الْكَلأَ وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ، وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْسَكَتِ الْمَاءَ، فَنَفَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ، فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَزَرَعُوا، وَأَصَابَ مِنْهَا طَائِفَةً أُخْرَى، إِنَّمَا هِىَ قِيعَانٌ لاَ تُمْسِكُ مَاءً، وَلاَ تُنْبِتُ كَلأً، فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقُهَ فِى دِينِ اللَّهِ وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَنِى اللَّهُ بِهِ، فَعَلِمَ وَعَلَّمَ، وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا، وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِى أُرْسِلْتُ بِهِ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "إِذَا مَاتَ الإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلاَّ مِنْ ثَلاَثَةٍ: إِلاَّ مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:

"اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ قَلْبٍ لاَ يَخْشَعُ وَمِنْ دُعَاءٍ لاَ يُسْمَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لاَ تَشْبَعُ وَمِنْ عِلْمٍ لاَ يَنْفَعُ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَؤُلاَءِ الأَرْبَعِ."

Kays b. Kesîr anlatıyor: Medine'den bir adam Dımaşk'ta bulunan Ebu'd-Derdâ'nın yanına geldi. Ebu'd-Derdâ ona, "Kardeşim, seni buraya getiren nedir?" diye sordu. Adam, "Senin Resûlullah'tan (sav) naklettiğini öğrendiğim bir hadis." cevabını verdi... Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ dedi ki, "Resûlullah'ı (sav) şöyle derken işittim: *'Kim ilim için yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır. Melekler, hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını serer. Sudaki balıklara varıncaya kadar yer ve gök ehli âlim kişinin bağışlanması için Allah'a yakarır. Âlimin, âbide (ibadet edene) üstünlüğü, (parlaklık, görünürlük ve güzellik bakımından) ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Kuşkusuz âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir pay almış olur.'"*

(T2682 Tirmizî, İlim, 19)

Ebû Musa (el-Eş'arî) tarafından nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, (farklı yapılardaki) topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu (yüzeyinde) tutar. Bu sudan insanlar yararlanır; hem kendileri içerler hem de (hayvanlarını) sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. (Ona da yağmur düşer ama) o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah'ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir."*

(B79 Buhârî, İlim, 20)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir: Sadaka-i câriye (faydası kesintisiz sürüp giden sadaka), kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlât."*

(M4223 Müslim, Vasiyyet, 14)

Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle dua ederdi: *"Allah'ım! Huşû duymayan kalpten, kabul edilmeyen duadan, doymayan nefisten ve fayda vermeyen ilimden sana sığınırım. Bu dört şeyden sana sığınırım."*

(T3482 Tirmizî, Deavât, 68)

Onlarca sahâbînin yerleşmesiyle birlikte Şam, erken dönemde İslâm'ın ilim merkezlerinden biri hâline gelmişti. Ashâbın Allah Resûlü'nden öğrendikleri bilgileri edinmeye hevesli ilim talipleri, uzak yakın demeden bu bölgeye yolculuk etmeye başlamıştı. Âdeta bir ilim seferberliği ilân edilmiş, ilim uğruna, sınırları hayli genişlemiş olan İslâm coğrafyasının doğusundan batısına seyahatler yapılmaya başlanmıştı.[1] Nice hadis âlimi yetiştirmiş, Şamlı büyük hadis hafızı Ebû Müshir,[2] Dımaşk'a yerleşen sahâbîler içinde Ebu'd-Derdâ'yı da saymıştı. Peygamberimizin *"ümmetimin hakîmi"* dediği, Hz. Ömer'in de, halifeliği döneminde Dımaşk'a kadı olarak görevlendirdiği bilge sahâbî Ebu'd-Derdâ, Dımaşk'ta yaşamış ve orada vefat etmişti.[3]

Tâbiînden Kays b. Kesîr'in anlattığına göre, bir adam Medine'den yola çıkarak Dımaşk'a Ebu'd-Derdâ'yı görmeye gelir. Ebu'd-Derdâ, "Kardeşim, seni buraya getiren nedir?" diye sorar. Adam, "Senin Resûlullah'tan (sav) naklettiğini öğrendiğim bir hadis." diye cevap verir. Ebu'd-Derdâ, "Sahi başka bir ihtiyaç için gelmedin mi?" der. Adam, "Hayır" der. Ebu'd-Derdâ, "Ticaret için de mi gelmedin?" deyince adam, "Hayır, sadece o hadisi senden öğrenmek için geldim." der. Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ, "Evet" der, "Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: *"Kim ilim için yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır. Melekler, hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını serer. Sudaki balıklara varıncaya kadar yer ve gök ehli âlim kişinin bağışlanması için Allah'a yakarır. Âlimin, âbide (ibadet edene) üstünlüğü, (parlaklık, görünürlük ve güzellik bakımından) ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Kuşkusuz âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir pay almış olur."*[4]

İnsan için uğrunda yorulmaya, sıkıntı çekmeye değer en hayırlı gaye, bilgidir. Bilgi yoluna adanmak, bilgi uğrunda ortaya konulan iradî bir tavra işaret etmekte olup, gönüllü girilen bu yolda, gerekirse pek çok dünyevî zevk ve menfaatten mahrum kalmayı, çile ve zorluklara göğüs germeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda, sadece dinî bilgiye ulaştıran de-

[1] CU1/40 İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl*, I, 40.
[2] ZK3082 Zehebî, *Kâşif*, I, 611.
[3] İBS798 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 798.
[4] T2682 Tirmizî, İlim, 19.

ğil, insanlığa faydalı olan her türlü bilgi ve yönteme götüren yol kıymetlidir. Esasen insan bilmekle yücelir. Yaratıldığında Hz. Âdem'e meleklerin secdesi, onun bilgisinden dolayı olduğu gibi, dünyada da meleklerin insana tazim ve saygısı aynı sebepten ötürü devam etmektedir. "İlim" sıfatının tecellisi ile ortaya çıkan varlıklar bilgiye, bilene karşı şükran duyguları beslerler. Bilme niteliği insanla var olduğu için, bütün varlıklar, ona olan şükran duygularını onun bağışlanması için dua ederek dışa vururlar. Âlim bilgisi ile çevresini aydınlatır. Âbid de ibadetiyle ışık verir. Ancak âlimin âbide üstünlüğü, aydınlatma bakımından ayın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir. Zira bilginin, bireyin sınırlarını aşan ve etrafını aydınlatan bir ışığı vardır.

Melekler, kötülüğe karşı çıkma ve iyiliği egemen kılma mücadelesi olan Bedir Savaşı'nda inananlara destek oldukları gibi,[5] ilme talip olana, kendisini bilgi arayışına adayana da yardım eder ve kanat gererler. Zira bilgi peşinde koşmak da Allah yolunda bir mücadeledir. Allah Resûlü *"İlim için yola koyulan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır."*[6] sözüyle buna işaret etmiştir. İlim, Allah yoluna çağıran, fertlerin iç dünyasını ve toplumu kötülüklerden arındıran, fıtrata uygun olanı salık veren peygamberlerin mirasıdır. Bilgi onlardan tevarüs edilen bir zenginliktir. Peygamberlerin mirasına talip olanlar, onların yakınları gibidir. Çünkü miras yakınlara bırakılır.[7] Bu durum aynı zamanda bilginin aktarılabilir olduğuna bir işarettir. İnsanı doyuracak, kandıracak ve mutlu edecek yegâne vasıta bilgidir. Peygamberimizin bu sözü, insanın bilgi sahibi olmasının hem kendisi hem de diğer bütün varlıklar için ne kadar kıymetli olduğunu vurgulamaktadır.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve sorumlu kılan yönü, bilme yetisidir. İnsanın fıtratında var olan bilme ve bilgi üretme kabiliyeti ile diğer varlıklara karşı elde ettiği üstünlüğünden Kur'an'da şu şekilde bahsedilir: *"Ve (Allah) Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklere gösterdi. 'Eğer sözünüzde samimi iseniz bunların isimlerini bana söyleyin.' dedi. Cevap verdiler: 'Sen bütün eksikliklerden uzaksın, öğrettiğinden başka bizim bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin.'"*[8] Bu âyetler insanın 'bilen varlık' oluşunu vurgulamasının yanı sıra, onun sahip olduğu bilginin kaynağına da işaret etmektedir. Bilginin kaynağı, insana bilmediklerini belleten, kalemle (yazmayı) öğreten,[9] her şeyi bilen Allah'tır. İnsan ancak Allah'ın dilemesi sonucu derin anlayış ve bilgiye ulaşabilir. İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah*

[5] Âl-i İmrân, 3/124.
[6] T2647 Tirmizî, İlim, 2.
[7] FK2/118 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, II, 118-119.
[8] Bakara, 2/31-32.
[9] Alak, 96/4-5.

her kimin iyiliğini dilerse, dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir.”[10] Bundan dolayıdır ki, Kur’an’da ilim, doğrudan insana nispet edilmemiş, *“kendilerine ilim verilenler”*[11] şeklinde ya da Hz. Yusuf,[12] Hz. Lût,[13] Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman[14] ile ilgili olarak kullanıldığı gibi *“ilim ve hikmet verdik.”* şeklinde Allah’a izafe edilmiştir.

Kur’an da kendisinden “ilim” olarak bahsetmektedir.[15] Bununla birlikte vahiy şeklindeki bilgi, insanın bilme ve üretme kabiliyetini geliştiren, onu açığa çıkaran, insanı düşünmeye, bilmeye, kavramaya teşvik eden, en doğruya yönlendiren ilke ve hükümleri içermektedir. Allah insanı bilgi varlığı olarak yaratmış, bilgi elde edebilmesi için de maddî ve mânevî unsurlarla donatmıştır. Beş duyu ve akıl, insana bahşedilmiştir. Kur’an’da hakiki bilgiye ulaşmada aklın kullanılmasının önemine sıkça işaret edildiği görülmektedir: *“Allah’tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir (ağıdır). Keşke bilselerdi! Şüphesiz Allah, onların, kendini bırakıp da başka ne tür şeylere taptıklarını biliyor. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak âlimler düşünüp anlarlar.”*[16] âyeti bunun güzel bir örneğidir. Akıl tek başına bir bilgi kaynağı olmasa da bilgiye ulaştıran bir güç ve kabiliyettir.

Aklın yanı sıra insana verilen duyular da onun bilme yetisini oluşturan özelliklerdendir: *“Allah, sizi analarınızın karnından dünyaya getirdiğinde bilmeyen bir hâldeydiniz. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”*[17] âyeti insanın, bilmediklerini kendisine bahşedilen bu duyular sayesinde öğrenebileceğine işaret etmektedir. *“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”*[18] âyeti de bir yandan duyuların bilgiye ulaştıran vasıtalar olduğunu, diğer yandan da akıl ve duyuların bilgiyi elde etmede, hakikati idrak etmede sınırlı bir güce sahip olduğunu bildirmektedir. Bu bakımdan insan her zaman ilâhî kaynaklı bir bilgiye ve yol göstericiliğe muhtaçtır. İslâm kültüründe fıkıh, irfan ve hikmet, bilgi çerçevesini belirleyen temel kavramlardır. Fıkıh, bir çaba (ictihad) sonucunda ulaşılan derin kavrayış;[19] irfan, mânevî tecrübeyi işin içine katmak suretiyle bilgiye ulaşma melekesini ifade eden mânâları idrak etme; hikmet ise, dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma anlamına gelir.[20]

İlim elde etmek, haddizatında sadece bir bilgi yüklenme gayreti değil, aynı zamanda imanla yakından ilişkili olarak, ruhen ve fikren ilerleme

[10] T2645 Tirmizî, İlim, 1.
[11] Kasas, 28/80.
[12] Yûsuf, 12/22.
[13] Enbiyâ, 21/74.
[14] Enbiyâ, 21/79.
[15] Ra’d, 13/37.
[16] Ankebût, 29/41-43.
[17] Nahl, 16/78.
[18] İsrâ, 17/36.
[19] LA38/3450, İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XXXVIII, 3450.
[20] LA11/953, İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, 953.

çabasıdır. *"Allah'a karşı ancak, kulları içinden âlim olanlar huşû (derin saygı) duyarlar."*[21] âyeti, bilgi ile iman arasındaki bu ilişkiyi güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. *"De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[22] âyeti de bilgi-iman birlikteliğinin bir başka ifadesidir. Âyetteki soru, Allah'ın verdiği nimete nankörlük eden, ona ortak koşan kişi ile gece vakitlerinde, secde hâlinde ve kıyamda, âhiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden kişinin mukayesesi yapılırken sorulmaktadır. Bilginin artmasına bağlı olarak Allah'a duyulan saygı ve sevginin de arttığının ifade edilmesi bilginin, kalbe, ruha ve davranışlara etkisine işaret etmektedir. *"...Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz 'Kitap' sayesinde rabbânî olun."*[23] âyetiyle Müslümanlardan 'rabbânî' yani 'ilim ve hikmet sahipleri' olmaları istenmiştir.[24] Âyette özellikle "rabbânî" ifadesinin kullanılması, Müslümanların, davranışlarına etki eden bir bilgiyle Rabbin yolundan giden, O'na yönelen örnek kişiler olmaları gerektiği yönündeki bir vurgudur.[25] Rabbânî olmak, haddizatında ilim, basiret ve insanları yönetme kabiliyetine bir arada sahip olmak demektir.[26]

Allah Resûlü temsilî bir anlatımında, kalbini ve zihnini ilme ve fikre açan insanlarla, bu değerlere ilgisiz ve kapalı olanların farkını son derece etkileyici bir biçimde şöyle dile getirmektedir: *"Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, (farklı yapılardaki) topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu (yüzeyinde) tutar. Bu sudan insanlar yararlanır; hem kendileri içerler hem de (hayvanlarını) sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. (Ona da yağmur düşer ama) o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah'ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir."*[27] Kuşkusuz herkesin ilme iştiyakı aynı değildir. İlme susamış nice insanlar vardır ki, onlar ilmi alır, aynı zamanda işler ve başkalarının da istifadesine sunar. Kimileri de ilmi sadece kendi gelişimi için öğrenir ve onu içinde saklı tutar. Ve kimileri de vardır ki, ilme hiç ilgi duymaz, bilgiye olan ihtiyacını kavrayamaz.

Bilgiye ulaşmak, âlim olmak bir emek işidir. İlim tahsili uğruna bilinçli ve kararlı bir şekilde yola koyulan ve bu yolda sıkıntıları göze alan kimseye Allah, cennetin yolunu kolaylaştırdığı gibi, ilmin önündeki en-

[21] Fâtır, 35/28.
[22] Zümer, 39/9.
[23] Âl-i İmrân, 3/79.
[24] 203163 Buhârî, İlim, 10 –Bab Başlığı–.
[25] TCS75 *Tefsîru Celâleyn*, I, 75; KC4/119 Kurtubî, *Tefsîr*, IV, 119.
[26] BL2/60 Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 60.
[27] B79 Buhârî, İlim, 20.

gelleri de kaldırır. İlmin kaynağı olan Allah onu, kuşkusuz çalışana, talip olana bahşetmektedir. Sevgili Peygamberimiz *"İlim ancak öğrenmekle elde edilir."*[28] buyurmuş, İbn Abbâs da "Kişi âlim olarak doğmaz." diyerek bu gerçeği dile getirmiştir.[29] Kuşkusuz marifet iltifata tabidir. Bilgilenme, iki taraflı bir etkinliğin sonucudur. Bilgi verenin çabası kadar bilgiyi almak isteyenin de çabası gereklidir.

Son vahyin ilk hitabı *"Oku!"* emriyle başlamış[30] ve inananlar, kendileri,[31] yerin ve göğün yaratılışı, tabiat olayları[32] hakkında, kısacası varlığın her boyutu üzerinde düşünmeye davet edilmişlerdir.

Peygamberlerin mesajının özü bilgidir. Nübüvvet geleneğinin son temsilcisi olan Hz. Peygamber'in öğretisinin temelinde de 'bilgi' vardır. O, kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini belirtmiştir.[33] Peygamberimiz *"Öğreten, öğrenen, dinleyen ya da ilmi seven/destekleyen ol, beşincisi olma, helâk olursun!"*[34] diyerek Müslümanlar için bilgiye dayalı bir hayat anlayışını salık vermiştir. Zira insan, bilgi merkezli bir etkinliğe ancak bu sayılanlardan birisi olmakla katılır. Onun varoluş mücadelesini sürdürmesi ancak bilgi ile mümkündür. Aksi takdirde insanı insan yapan bu temel değerden yoksun kalır ki, bu da onun helâki demektir. İşte bundan dolayıdır ki, Peygamberimiz *"Öğreten ve öğrenen, sevap konusunda eşittir."*[35] sözüyle, bilgi alışverişini insanlar arasındaki ilişkinin temeline koymuş ve bilmeyenleri öğrenmeye, bilenleri de öğretmeye teşvik etmiştir.

Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği şu hadisinde de Peygamberimiz, ilim öğrenme ve onu başkalarına öğretme işinin, kişiye nasıl üstünlük kazandırdığını vurgulamaktadır: *"Ancak iki kişiye gıpta edilir: Onlardan biri, Allah'ın kendisine mal verdiği ve Hak yolunda o malı harcamasına imkân tanınan kişi, diğeri de Allah'ın kendisine hikmet verdiği ve onunla hüküm veren ve onu başkalarına öğreten kişidir."*[36] Peygamber Efendimizin, *"Bir ilim öğreten kimseye, –onların sevabında bir eksilme olmaksızın– öğrettiği ilimle amel edenlerin kazandıkları sevap kadar sevap verilir."* buyurması da[37] bilgi sahibi olup onu aktarmanın kıymetini dile getirdiği gibi, bilginin davranışlara yansıması gerektiğine de işaret etmektedir.

Allah Resûlü bizzat kendisi ilim öğretme ve ilimle amel etme örnekliğini göstermiş, henüz Mekke'de iken birinci Akabe Biati'nden sonra Medineli Müslümanların eğitimiyle ilgilenmiş ve Kur'an öğretmek üzere Mus'ab b. Umeyr'i[38] ve İbn Ümmü Mektûm'u Medine'ye muallim olarak göndermişti.[39]

[28] ME2663 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 118; 203163 Buhârî, İlim, 10 –Bab başlığı–.
[29] MŞ26114 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, V, 284.
[30] B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[31] Zâriyât, 51/21.
[32] Bakara, 2/164.
[33] DM357 Dârimî, Mukaddime, 32.
[34] DM254 Dârimî, Mukaddime, 26.
[35] İM228 İbn Mâce, Sünnet, 17.
[36] B73 Buhârî, İlim, 15.
[37] İM240 İbn Mâce, Sünnet, 20.
[38] ST1/219 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 220.
[39] B3925 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 46.

Resûl-i Ekrem Medine'ye gelip yerleştiğinde büyük çapta bir bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyeti başlattı. Her fırsatta çevresindekilere bilmediklerini öğretmeye özen gösterdi. Bunun yanı sıra bıktırıcı olmamak için muhatapları ile özel vaaz ve nasihat vakitleri de belirledi.[40] Bu uygulamadan yeterince faydalanamadıklarından şikâyetçi olan kadınların, Allah Resûlü'nden ricada bulunarak "Yâ Resûlallah, erkekler senin sözlerini rahatlıkla dinleyebiliyor, hâlbuki biz senden yeterince istifade edemiyoruz, bizim için ayrı bir gün tahsis etsen?" demeleri üzerine, Peygamber Efendimiz haftada bir günü de kadınların eğitimine ayırmıştı.[41]

Eğitim için her fırsatı değerlendiren Allah Resûlü'nün, savaş esirlerini bile bu yolda istihdam etmesi hayret vericiydi. Hicretin ikinci yılında meydana gelen Bedir gazvesinde Mekkeli müşriklerden yetmiş kişi esir alınmıştı. Esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılmasına karar verildi. Ancak aralarında fidye ödeme imkânı olmayanlar vardı. Hz. Peygamber (sav) sonra şu karara vardı: Fidye ödeyemeyen bu esirlerin her biri, ensar çocuklarından on kişiye okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest kalacaktı. Çünkü Mekkeliler okuma yazma bilirlerdi, Medineliler ise bilmezlerdi.[42] Peygamber Efendimiz başka bir seferinde Medine'deki bu durumu düzeltmek için Abdullah b. Saîd b. el-Âs'ı da Medine'de okuma-yazma öğretmesi için görevlendirmişti.[43]

Allah Resûlü'nün zamanında Medine Mescidi, merkezî bir öneme sahipti. Mescit, ibadetlerin dışında, Müslümanların merak ettikleri soruları Hz. Peygamber'e sordukları, kendi aralarında bilgi alışverişinde bulundukları bir mekândı. Hatta hadis kitaplarına yansıyan kimi rivayetlerde, mescitte tamamen bu amaca dönük toplantılardan ve Peygamberimizin onları teşvikinden bahsedilir. Allah Resûlü, günün birinde, mescitte iki gruba rastlamış ve, *"İkisi de hayır üzeredir. Ama biri, diğerinden daha üstündür. Bir kısmı Allah'a dua ediyor ve ondan bir şey istiyorlar. Allah onlara ister verir, isterse vermez. Diğerleri ise, dini anlamaya ve ilim öğrenmeye çalışıyorlar ve bilmeyene öğretiyorlar. Bunlar daha üstündür."* dedikten sonra, *"Şüphe yok ki, ben de sadece bir öğretici olarak gönderildim."* diyerek ilim öğrenenlerin yanlarına oturmuştur.[44] Sonradan mescidin yanı başında sadece ilim talebeleri için Suffe denilen özel bir mekân ayrılmıştır. Okuma-yazma ve Kur'an öğretilen bu eğitim yuvasından yalnızca o dönemde değil, asırlar sonra bile ilim meclislerinde isimleri sıkça anılan İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ebû Zer, Ammâr b. Yâsir, Bilâl b. Rebâh gibi pek çok âlim sahâbî yetişmiştir.[45]

[40] B70 Buhârî, İlim, 12; M7129 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 83.
[41] B101 Buhârî, İlim, 35.
[42] ST2/22 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 22.
[43] İBS434 İbn Abdülber, İstîâb, s. 434.
[44] DM357 Dârimî, Mukaddime, 32.
[45] NM4294 Hâkim, *Müstedrek*, V, 1614 (3/18).

Suffe, ilim öğrenmek için orada yatılı kalan sakinlerinin yanı sıra, dışarıdan gelen misafirlerin de ağırlandığı bir yerdi. Müslüman olmak için dışarıdan gelenler de belli bir müddet Medine'den ayrılmayıp Suffe'de kalarak Peygamberimizin terbiyesinden geçerlerdi. Sonrasında aldıkları bu bilgi ve görgüyü aktarmak üzere memleketlerine dönerlerdi. Hicretin dokuzuncu yılında Tebük Seferi'nden önce[46] Basra'da[47] bir grupla birlikte İslâm'a giren Mâlik b. Huveyris (ra), arkadaşları ile Medine'ye gelir. Sonrasını Mâlik'in kendi ağzından dinleyelim: "Biz, yaşları birbirine yakın gençler olarak Resûlullah'ın yanına gittik. Orada yirmi gün kaldık. Resûlullah (sav) merhametli ve yufka yürekli bir insandı. Ailelerimizi özlediğimizi fark edince, ailelerimiz konusunda bizimle sohbet etti, sorular sordu. Biz de kendisine anlattık. Bunun üzerine buyurdu ki: *"Haydi ailelerinizin yanına dönün, onların yanında kalın, (öğrendiklerinizi) onlara öğretin ve yapmaları gerekenleri söyleyin. Beni namaz kılarken nasıl gördüyseniz, siz de aynı şekilde kılın. Namaz vakti geldiğinde içinizden biri ezan okusun ve en büyüğünüz de size imam olsun!"*[48]

Allah Resûlü bilginin aktarılmasını, herkese ulaştırılmasını arzu ediyordu. *"Benden bir âyet bile olsa ulaştırınız."*[49] buyurarak genel anlamda Müslümanları bildiklerini öğretmeye, en azından aktarmaya teşvik etmişti. O böyle bir sorumluluğu üstlenen kişileri övmüş ve Zeyd b. Sâbit ve Enes b. Mâlik gibi birçok sahâbînin naklettiği hadislere göre, *"Allah onların yüzünü ak etsin."* diyerek onlar için dua etmiştir. Ebu'd-Derdâ Allah Resûlü'nden şu sözü işittiğini anlatmıştır: *"Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin. Kendisine (bilgi) ulaştırılan nice kimseler vardır ki onu işiten (ve kendisine aktaran) kimseden daha kavrayışlıdır."*[50]

Diğer taraftan Peygamberimiz, sadaka mefhumuna getirdiği açılım ile, bilgi öğretmeyi de sadaka olarak isimlendirmiştir. O, *"Sadakanın en faziletlisi, Müslüman'ın bir bilgi öğrenmesi, sonra da o bilgiyi Müslüman kardeşine öğretmesidir."*[51] buyurarak, aynı zamanda bilginin paylaşılmasının Müslümanlar arasındaki sadakatin bir nişanesi olduğuna işaret etmiştir. Bilginin sonraki nesillere aktarılması da aynı sorumluluk içerisinde düşünülmelidir. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: *"İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir: Sadaka-i câriye (faydası kesintisiz sürüp giden sadaka), kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlât."*[52]

[46] İF13/236 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 236.
[47] Hİ5/719 İbn Hacer, *İsâbe*, V, 719.
[48] B631 Buhârî, Ezân, 18.
[49] B3461 Buhârî, Enbiyâ, 50.
[50] DM236 Dârimî, Mukaddime, 24; T2657 Tirmizî, İlim, 7.
[51] İM243 İbn Mâce, Sünnet, 20.
[52] M4223 Müslim, Vasiyyet, 14.

Müslümanlar Peygamberimizin bu tavsiyeleri doğrultusunda ve örnekliğinden ilham alarak erken dönemlerden itibaren bilgi üretimi ve aktarımı konusunda hassas davranmışlardır. Müslümanların kaleminden çıkan en eski eserlerde bile bilginin önemi, mahiyeti, ahlâk ve âdâbı, işlevselliği konularında bölümler oluşturulması, İslâm medeniyetinin bilgi temelinde inşa edildiğinin bir göstergesidir. Matematikten astronomiye, tıptan anatomiye, musikiden edebiyata kadar pek çeşitli alanları kuşatan geniş bir bilimsel sahada çalışmalar yapılmıştır. Bugün insanlığın hizmetinde olan bilimsel birikimin temelinde Müslüman ilim adamlarının emekleri olduğunu sıradan bir bilim tarihi kitabından bile tespit etmek mümkündür.

Hz. Peygamber, ilmin ortadan kalkmasını ve cehaletin yerleşmesini kıyamet alâmetleri arasında saymıştır.[53] Fert ve toplumlara nefes veren bilgi, varlık alanına âlimlerin eliyle çıkar. Yine onların gayretleriyle gelişir ve hayata etki eder. Âlimlerin yokluğunda elbette cahiller söz sahibi olur. Bu durum insanlar için gerçek bir tehlikedir. En çok hadis rivayet edenlerden biri olan, Kur'an'ı ve eski kitapları okuyabilen âlim sahâbî Abdullah b. Amr'ın[54] naklettiği bir hadis-i şerifte Peygamberimiz bu duruma şöyle dikkat çeker: *"Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz, bilakis âlimlerin vefatıyla onu alır ve sonunda hiç âlim bırakmaz. İnsanlar da cahil kimseleri önder edinirler. Bu cahillere birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar, hem de insanları saptırırlar."*[55] "Âlimin ölümü, âlemin ölümüdür." sözü ne kadar da doğrudur! Zira âlim ölürse bilgi de kaybolur. Âlimin ölmesi sadece bilginin yok olması ya da bilgi aktarımının kesilmesi değil, topluma sunulan bir kişilik modelinin, şahsiyetli duruşun, dengenin, hilmin ve hikmetin kaybolmasıdır. Bu bakımdan burada kastedilen âlim, bir bilgin değil, aslında bir bilgedir. Âlimin ölümüyle yok olan bilgi de mâlûmat değil, nitelikli, derinlikli, tecrübe temelli, kalbe, zihne ve hayata etki etme gücüne sahip, yönlendirici bir bilgidir.

Bilgi bugün her zamankinden daha etkili bir güçtür. Gerek insan-toplum, gerekse insan-tabiat ilişkilerinde bilgi, içinde bulunduğumuz çağa adını verecek kadar etkin ve merkezî bir konuma sahiptir. Bu yönüyle bilgi insanın bir sınanma aracıdır aynı zamanda. İnsanları iyiye, doğruya ve güzele yönlendirme bilginin gücüyle mümkün olduğu gibi, insanları kötüye sevk etme ve onları sömürme de bilgi istismarıyla gerçekleşebilmektedir. Modern dönemde insanlar, zenginleşme ve tabiata hükmetme

[53] B80 Buhârî, İlim, 21.
[54] EÜ3/345, İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 346.
[55] B100 Buhârî, İlim, 34.

noktasında bilginin gücünü keşfettiler. Ahlâkî kaygılardan sıyrılmış bir vaziyette, alabildiğine hırslı davranan bu çağın insanları, hayvanların, bitkilerin, eşyaların hatta bilginin, kısacası sahip olunan her şeyin kendilerine verilmiş bir emanet olduğunu unuttular. Bilginin teknolojiye dönüştürülmesi olumlu bir durum iken, menfaatleri uğruna ellerindeki teknolojik gücü sorumsuzca kullanarak, bindikleri dalı kestiler. Kısa vadede insanın hayatını kolaylaştırsa da, uzun vadede yaşam alanlarını kurutacak uygulamaları onayladılar. Kısacası insanlığın sadece ufak bir kesimini geçici de olsa faydalandırma uğruna, bilgiyi istismar ettiler.

Esasen bilgi bizâtihi hürmete lâyık ve kıymetlidir. Onu faydasız hâle getiren husus, kullanım yöntemleri ve gayeleridir. Bu gerçeği kavrayamayan kimseler, sadece akıl ve duyularla elde edilen hususlarla sınırladıkları bilgiyle varlığın hakikatini idrak ettiklerini ve ona hükmetme hakkına sahip olduklarını vehmettiler. Bilginin önemli bir güç ve sömürü aracı hâline gelmesi, onun daha fazla kıskanılması ve esirgenmesi şeklinde bir bencilliği de beraberinde getirdi. Bilgi neredeyse alınıp satılan ticarî bir meta hâline geldi. Oysa bilginin doğrudan menfaate dönüştürülmesi dinimizde hoş görülmemiştir. Nitekim Kur'an ve okuma-yazma öğrettiği bir kişiden hediye olarak bir yay alan Ubâde b. Sâmit, Peygamberimiz tarafından uyarılmıştır.[56] Peygamberimiz, bilginin herkesin hakkı olduğunu ve onu paylaşmanın zorunlu bir durum olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her kim, kendisine sorulan bir meseleyi yahut kendisinden istenilen bir bilgiyi bile bile gizler de cevabını vermezse, kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulacaktır."*[57]

Değişen şartlar içerisinde kurumsal bir yapıya bürünen bilginin bir maliyetinin ve bedelinin olması tabiîdir. Ancak bilgiyi bir sömürü, baskı ve manipülasyon aracı olarak kullanmak, bilgi kirliliği oluşturarak doğru ve gerçek bilgiyi perdelemek ve bunun sonucunda da aslında ruhları ve zihinleri kirletmek asla tevessül edilmemesi gereken bir iştir. Müslüman'ın ahlâkî duyarlılığı kuşkusuz bilgi alanını da içine almaktadır. Bu bakımdan bilgi, temelde ferdin kendi iç dünyasının bir inşasıdır. Bilgi üzerinden kurduğu bütün ilişkilerin nihayetinde kişinin kalbini, ruhunu ve vicdanını ilgilendiren bir yönü vardır. Bilgi hem insanın hem de toplumun faydasına dönük bir vasıtadır. Nitekim Abdullah b. Amr, Resûlullah'ın (sav) şöyle dua ettiğini nakletmiştir: *"Allah'ım! Huşû duymayan kalpten, kabul edilmeyen*

[56] D3416 Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 36.
[57] D3658 Ebû Dâvûd, İlim, 9.

duadan, doymayan nefisten ve fayda vermeyen ilimden sana sığınırım. Bu dört şeyden sana sığınırım."[58]

Kuşkusuz, kendini bilen, Rabbini de bilir. Yunus'un dediği gibi:

"İlim ilim bilmektir,
İlim kendin bilmektir.
Sen kendini bilmezsin,
Ya nice okumaktır?!"

[58] T3482 Tirmizî, Deavât, 68.

VAHİY
ALLAH'IN EZELÎ ve EBEDÎ SÖZÜ

عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ ﵁ بَعْدَ وَفَاةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ لِعُمَرَ: انْطَلِقْ بِنَا إِلَى
أُمِّ أَيْمَنَ نَزُورُهَا كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَزُورُهَا. فَلَمَّا انْتَهَيْنَا إِلَيْهَا بَكَتْ فَقَالَا
لَهَا: مَا يُبْكِيكِ؟ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِرَسُولِهِ ﷺ. فَقَالَتْ: مَا أَبْكِي أَنْ لَا أَكُونَ
أَعْلَمُ أَنَّ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِرَسُولِهِ ﷺ وَلَكِنْ أَبْكِي أَنَّ الْوَحْيَ قَدِ انْقَطَعَ مِنَ
السَّمَاءِ. فَهَيَّجَتْهُمَا عَلَى الْبُكَاءِ فَجَعَلَا يَبْكِيَانِ مَعَهَا.

Enes (b. Mâlik) anlatıyor: Resûlullah'ın (sav) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir (ra), Hz. Ömer'e "Haydi, Allah Resûlü'nün ziyaret ettiği gibi biz de Ümmü Eymen'i ziyaret edelim." dedi. Yanına vardığımızda (Ümmü Eymen) ağlamaya başladı. "Niye ağlıyorsun? Allah katındakiler Resûlullah (sav) için daha hayırlıdır." dediler. "Ben Allah'ın katındakilerin Resûlü (sav) için daha hayırlı olduğunu bilmediğimden ağlamıyorum. Asıl gökten inen vahyin kesilmiş olmasına ağlıyorum." dedi. Ümmü Eymen (bu sözüyle) Hz. Ebû Bekir'i ve Hz. Ömer'i de duygulandırdı. Onlar da birlikte ağlamaya başladılar.

(M6318 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 103; İM1635 İbn Mâce, Cenâiz, 65)

عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ: أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ، فَكَانَ لاَ يَرَى رُؤْيَا إِلاَّ جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ، ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلاَءُ، وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ– وَهُوَ التَّعَبُّدُ –اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ، وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ، ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ، فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا، حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ، فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ: اقْرَأْ. قَالَ: "مَا أَنَا بِقَارِئٍ" قَالَ: "فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ، ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ: اقْرَأْ. قُلْتُ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ. فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ، ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ: اقْرَأْ. فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ. فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ، ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ: "اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الأَكْرَمُ..."

عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رضي الله عنها: أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رضي الله عنه سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ، وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلاً فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ."

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"لاَ تَكْتُبُوا عَنِّي وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ..."

عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا، فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتِ الْمَاءَ، فَأَنْبَتَتِ الْكَلأَ وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ، وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْسَكَتِ الْمَاءَ، فَنَفَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ، فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَزَرَعُوا، وَأَصَابَ مِنْهَا طَائِفَةً أُخْرَى، إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ لاَ تُمْسِكُ مَاءً، وَلاَ تُنْبِتُ كَلأً، فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقُهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ، فَعَلِمَ وَعَلَّمَ، وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا، وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ."

Müminlerin annesi Hz. Âişe anlatıyor: "Allah Resûlü'nün (sav) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüyâ-i sâdıka) görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı. Sonra ona yalnızlık sevdirildi. Artık Hira dağındaki mağarada yalnızlığa çekilip, orada geceler boyu, ailesine dönmeden tek başına ibadet ediyordu. Bunun için yanında yiyecek de götürürdü. Sonra yine Hatice'nin yanına dönüp, bir o kadar zaman için tekrar yiyecek alırdı. Nihayet bir gün, Hira mağarasındayken ona hak (vahiy) geldi. Melek geldi ve 'Oku!' dedi. O, *'Ben okuma bilmem.'* dedi. (Allah Resûlü yaşadıklarını şöyle anlattı): *"Beni tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Sonra bırakıp tekrar, 'Oku!' dedi. 'Ben okuma bilmem.' dedim. İkinci defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Bırakıp tekrar, 'Oku!' dedi. 'Ben okuma bilmem.' diye cevap verdim. Üçüncü defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı ve bırakıp şöyle söyledi: 'Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alaktan (embriyodan) yarattı. Oku! Senin Rabbin en Kerîm olandır...'"*

(Alak, 96/1-3; B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1)

Müminlerin annesi Hz. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre, Hâris b. Hişâm (ra) Allah Resûlü'ne (sav) "Yâ Resûlallah, sana vahiy nasıl geliyor?" diye sordu. Allah Resûlü (sav) şöyle buyurdu: *"Bazen zil/çan sesi gibi geliyor ki, bana en ağır geleni de budur. (Uğultu) kesildiğinde (vahyin bana) söylediklerini tam olarak kavramış ve ezberlemiş oluyorum. Bazen de melek bana insan şeklinde görünüyor, benimle konuşuyor ve ben de onun dediklerini kavramış ve ezberlemiş oluyorum."*

(B2 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1)

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Benden (duyduğunuz her şeyi) yazmayın. Kim benden Kur'an dışında (duyduğu) bir şey yazmışsa, onu imha etsin..."*

(M7510 Müslim, Zühd, 72)

Ebû Musa (el-Eş'arî)'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, (farklı yapılardaki) topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu (yüzeyinde) tutar. Bu sudan insanlar yararlanır; hem kendileri içerler hem de (hayvanlarını) sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. (Ona da yağmur düşer ama) o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah'ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir."*

(B79 Buhârî, İlim, 20)

Ümmü Eymen, Allah Resûlü'nün *"Annemden sonraki annemdir."* diyerek taltif ettiği, Peygamberimize dadılık yapmış, onu elinde büyütmüş, ilk Müslümanlar arasına katılmış müstesna bir hanımefendiydi.[1] Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evlenmesinden sonra Ümmü Eymen onun yanından ayrılmış, bilâhare Ubeyd b. Zeyd ile hayatını birleştirmiş ve Eymen adında da bir çocuğu olmuştu. Ubeyd'in bir savaşta şehit olmasının ardından Zeyd b. Hârise ile evlenmiş ve bu evlilikten de Peygamberimizin torunlarından ayrı tutmadığı Üsâme doğmuştu. Peygamberimiz Ümmü Eymen'e olan hürmet ve vefasını vefat edinceye kadar devam ettirmiş, onu sık sık ziyaret etmiştir. Vefatından sonra da Peygamberimizin yakın dostları ona aynı şekilde ilgi ve saygıda kusur etmemişlerdir. Yine Allah Resûlü'nün hizmetinde bulunmuş, onun en yakınındakilerden biri olan Enes b. Mâlik'in (ra) anlattığına göre, Resûlullah'ın (sav) vefatından kısa bir süre sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'e "Haydi, Allah Resûlü'nün ziyaret ettiği gibi biz de Ümmü Eymen'i ziyaret edelim." demişti. Yanına vardıklarında Ümmü Eymen ağlamaya başladı. "Niye ağlıyorsun? Allah katındakiler Resûlullah (sav) için daha hayırlıdır." dediler. O, "Ben Allah'ın katındakilerin Resûlü (sav) için daha hayırlı olduğunu bilmediğimden ağlamıyorum. Asıl gökten inen vahyin kesilmiş olmasına ağlıyorum." dedi. Ümmü Eymen (bu sözüyle) Hz. Ebû Bekir'i ve Hz. Ömer'i de duygulandırmıştı. Onlar da birlikte ağlamaya başladılar.[2]

Allah Resûlü'nün yetişmesinde emeği olan, ona anne şefkati besleyen bir kadının, onun vefatı ile birlikte vahyin kesilmiş olmasına hayıflanması ve ağlaması, kuşkusuz büyük anlamlar içermektedir. Ümmü Eymen'in hayatında vahyin kesilmesiyle oluşan boşluk, Resûl-i Ekrem'in şahsının aralarından ayrılmasıyla oluşan boşluk kadar derin olmalıdır. İlhamın, rüyanın, kehanetin rağbet gördüğü bir toplumda, insanların bütün bunları bırakıp vahye yönelmeleri, Hz. Peygamber'in şahsı ile getirdiği vahyi ayrı değerlendirmeleri, kısacası vahye dair bir bilince sahip olmaları, Ümmü Eymen'in cümlelerinde dile getirilmiştir. Bu durum, vahyin tarihe

[1] Hİ8/169 İbn Hacer, *İsâbe*, VIII, 169-170.
[2] M6318 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 103; İM1635 İbn Mâce, Cenâiz, 65.

doğrudan müdahale etme ve onu olması gereken istikamete dönüştürme niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Ümmü Eymen Hz. Peygamber'in aralarından ayrılışı ile birlikte vahyin ilânihaye kesilmiş olmasına üzülüyordu. Bunun sebebi, onun zihninde ve kalbinde vahyin, Peygamber'i aşan ve ondan bağımsızlaşan bir niteliğe sahip olmasıdır. Vahyin kesilmesi, bir anlamda hayata insanüstü ilâhî müdahalenin kesilmesi, çözümün durması, kesin ve doğru bilgi akışının kaybolması, ufkun daralması, Yüce Yaratıcı'nın artık bir fâni ile doğrudan konuşmaması demekti. İlk vahiyden sonra vahiy bir süre kesilmişti de Peygamberimiz ciddi bir mânevî sıkıntı yaşamış, ardından gelen ve onu ferahlatan âyetlerde şöyle buyrulmuştu: *"Kuşluk vaktine andolsun. Karanlığı çöktüğü vakit, geceye andolsun. Rabbin seni terk etmedi ve sana darılmadı."*[3] Vahyin kesilmesiyle Rabbin insanı terk etmesi gibi bir his arasında kurulan bu ince ilişki, belki Ümmü Eymen'in üzüntüsünü de izah edebilir. Vahiy, insanın akıl ve duyularla elde ettiği bilgilerden farklı olarak, ona görünmeyenin de bilgisini veriyordu. Elle tutulan gözle görülen eşyaya ilişkin bilgi, kuşkusuz görünmeyeni düşleyen, eşyanın hakikatini arayan insanı tatmin etmiyordu. Ötelerin haberleriyle beslenmiş bir kalp, dar bir dünyaya sığmıyordu, daralıyordu.

Vahyin kesilmesi ile yaşanan bu derin sarsıntının daha büyüğü, aslında vahyin ilk gelişi ile de yaşanmıştı. Semavî haberlerin kesilmesi ile kendilerini biçare hisseden, câhiliye karanlığına gömülmüş insanlar, ilâhî bir kudret onları ansızın kalplerinden yakalayıp silkelediğinde de neye uğradıklarını şaşırmışlardı. Bu ilâhî müdahale, fertlerin iç dünyasını ve toplumsal hayatı köklü bir değişime davet ediyordu. Bu değişimin adresi Hira'ydı. Müminlerin annesi Hz. Âişe, Peygamber Efendimizin ilk vahiy tecrübesini şöyle anlatmaktadır: "Allah Resûlü'nün (sav) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüyâ-i sâdıka) görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı. Sonra ona yalnızlık sevdirildi. Artık Hira dağındaki mağarada yalnızlığa çekilip orada geceler boyu, ailesine dönmeden tek başına ibadet ediyordu. Bunun için yanında yiyecek de götürürdü. Sonra yine Hatice'nin yanına dönüp, bir o kadar zaman için tekrar yiyecek alırdı. Nihayet bir gün, Hira mağarasındayken ona hak (vahiy) geldi. Melek geldi ve 'Oku!' dedi. O, *'Ben okuma bilmem.'* dedi. (Allah Resûlü yaşadıklarını şöyle anlattı): *"Beni tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Sonra bırakıp tekrar, 'Oku!' dedi. 'Ben okuma bilmem.' dedim.*

[3] Duhâ, 93/1-3.

İkinci defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Bırakıp tekrar, 'Oku!' dedi. 'Ben okuma bilmem.' diye cevap verdim. Üçüncü defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı ve bırakıp şöyle söyledi: 'Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alaktan (embriyodan) yarattı. Oku! Senin Rabbin en Kerîm olandır.'"[4]

Bunun üzerine Resûlullah (kendisine vahyolunan) bu âyetlerle (korkudan) yüreği titreyerek döndü ve (hanımı) Hatice bnt. Huveylid'in yanına girerek *'Üzerimi örtünüz, üzerimi örtünüz!'* dedi. Onun üzerini örttüler. Nihayet korkusu geçti. Ondan sonra Resûlullah başından geçenleri Hatice'ye anlattı ve *'Kendimden endişe ettim.'* dedi. Hatice, 'Öyle deme; Allah'a yemin ederim ki, Allah hiçbir vakit seni utandırmaz. Çünkü sen akrabanla ilgilenirsin, işini görmekten âciz olanların yükünü yüklenirsin, yoksula kazanç kapısı sağlarsın, misafiri ağırlarsın, başa gelen her türlü musibette yardım edersin.' dedi. Sonra Hatice, Hz. Peygamber'i yanına alıp amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e götürdü. Varaka, câhiliye döneminde Hıristiyan dinine girmiş bir kimseydi. İbrânîce yazı bilir ve İncil'den İbrânîce âyetler yazardı. Varaka ihtiyarlamıştı, gözleri hiç görmüyordu. Hatice Varaka'ya, 'Amcamın oğlu! Dinle bak, kardeşinin oğlu ne söylüyor?' dedi. Varaka, 'Ne gördün, kardeşimin oğlu (anlat).' dedi. Resûlullah gördüğü şeyi kendisine anlattı. Bunun üzerine Varaka şöyle dedi: 'Bu gördüğün, Allah'ın Musa'ya gönderdiği Nâmûs'tur (Cebrail'dir). Ah keşke genç olsaydım. Kavmin seni (şehirden) çıkaracakları zaman keşke hayatta olsam!' Bunun üzerine Allah Resûlü, *'Onlar çıkaracaklar mı beni?'* diye sordu. O da, 'Evet, senin getirdiğin gibi bir şey getirmiş olan herkes bu düşmanlığa uğramıştır.' dedi ve 'Eğer senin davet günlerine yetişirsem, sana elimden gelen yardımı yaparım.' diye ekledi. Çok geçmeden Varaka vefat etti; ve (bundan sonra) vahiy bir süre kesintiye uğradı."[5]

Peygamberimiz câhiliye toplumunun çürümüş düzeninde kaybolmaktan kaçıp kuytulara sığındığında, kuşkusuz kaçtığı dünyaya, kendisini yeniden inşa edecek bir bilgi ile döneceğini bilmiyordu. *"Oku!"* emrinin verileceğini, bütün sahte ve yanlış bilgilere meydan okuyacağını da... Melek onu sıkıp takatini kestiğinde, ilâhî kudretin büyüklüğünü hissetmişti. Meleğin *"Oku!"* emrine karşılık Peygamberimizin *"Okuma bilmem."* demesi de beşerî bilginin kesin, doğru ve sonsuz vahiy bilgisi karşısında ne kadar sınırlı ve ne kadar zannî olduğuna delâlet ediyor olmalıydı. Peygamberimiz vahyi ilk anda yadırgadı ve yaşadığı tecrübeden korktu. Çünkü vahyin, onun dışında gelişen ve onu da aşan bir mahiyeti vardı.

[4] Alak, 96/1-3.
[5] B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.

Kur'an Allah Teâlâ'nın sözüydü.[6] Onu (Kur'an'ı) şeytanlar indirmemişti.[7] O bir şairin ya da bir kâhinin sözü de değildi.[8] *"İnsanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler."*di.[9] Yüce Yaratıcı'nın gönderdiği âyetlerdeki sade ama etkileyici üslûp, hayatı bütün doğallığı ile yaşamaya ve düşünmeye meraklı Mekkelileri âdeta büyülüyordu. Fakat dönüp bizzat yaşadıkları bu etkiyi büyüyle, karışık rüyalarla, şiirle veya diğer bildikleriyle[10] izah etmeye kalktıklarında çıkış yolu bulamıyorlar ve Resûl-i Ekrem'den, önceki peygamberler gibi bir mucize göstermesini istiyorlardı. Oysa vahyin kendisi, Hz. Muhammed'e (sav) verilen ilâhî bir mucizeydi.[11] İlâhî kelâmı değiştirebilecek hiçbir güçten bahsedilemezdi.[12] Varaka'nın dinleyip test ettiği tam da buydu. O, şiirin, kehanetin ve rüyanın birer bilgi vasıtası olarak kullanıldığı kültürü gözlemleyen ve aynı zamanda önceki vahiylerden de haberdar olan bir kişi olarak, bunun Allah'tan gelen bir vahiy olduğuna ikna oluverdi. Varaka, vahyi getirenin Cebrail olduğunu fark etti. Gerçi melek/Cebrail vahyin tek vasıtası da değildi. *"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O, yücedir, hikmet sahibidir."*[13] âyeti Hz. Peygamber'e vahyin geliş biçimlerine işaret etmekteydi.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın meleklere,[14] yeryüzüne[15] ve gökyüzüne emir vermesi;[16] bal arısına,[17] Hz. Musa'nın annesine[18] ve Hz. İsa'nın havârilerine[19] ilham etmesi, Hz. Zekeriya'nın kavmine işarette bulunması,[20] şeytanların birbirlerine fısıldaması[21] ve insanlara kötülüğü telkin etmesi[22] de "vahyetmek" fiiliyle ifade edilmiştir. Ancak Peygamber'e vahyedilmesi bütün bunlardan farklı bir anlam, ağırlık ve biçime sahiptir.

Allah Resûlü'ne bazen uğultu şeklinde gelen vahiy, çoğu zaman Cebrail aracılığıyla getiriliyordu. Cebrail kimi zaman kendi suretinde,[23] kimi zaman sahâbeden Dıhye isimli bir zâtın şekline bürünerek,[24] kimi zaman da kimsenin tanımadığı bir insan görünümünde[25] vahiy getirmekteydi. Ne şekilde olursa olsun, kendisine vahiy geldiğinde Allah Resûlü farklı bir hâle bürünüyor, çevresindekiler onun bu hâlinden vahiy almakta olduğunu anlıyorlardı. Hz. Ömer, Resûlullah'a vahiy geleceği zaman arı uğultusu gibi bir ses duyulduğunu söylerken,[26] müminlerin annesi Hz. Âişe de, son derece soğuk günlerde bile vahiy geldiğinde Resûlullah'ın (sav) aşırı derecede terlediğini ifade ediyordu.[27] Nitekim Peygamberimiz bir gün minberin üzerine oturmuş çevresindeki Müslümanlarla sohbet ederken dünyaya

6 Mü'min, 40/2; İnsân, 76/23.
7 Şuârâ, 26/210.
8 Hâkka, 69/41-42.
9 İsrâ, 17/88.
10 Enbiyâ, 21/5; Tûr, 52/29-34.
11 M385 Müslim, Îmân, 239.
12 En'âm, 6/34, 115; Kehf, 18/27.
13 Şûrâ, 42/51.
14 Enfâl, 8/12.
15 Zilzâl, 99/4-5.
16 Fussilet, 41/12.
17 Nahl, 16/68-69.
18 Kasas, 28/7.
19 Mâide, 5/111.
20 Meryem, 19/11.
21 En'âm, 6/112.
22 En'âm, 6/121.
23 B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1; M434 Müslim, Îmân, 282.
24 B3633 Buhârî, Menâkıb, 25.
25 M6059 Müslim, Fedâil, 87; M93 Müslim, Îmân, 1.
26 T3173 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 23.
27 B2 Buhârî, Bedü'l-vahy, 1.

kendilerini kaptırmamaları konusunda onları uyarmıştı. Sahâbîlerden birinin sorduğu soruya cevap vermek istediği sırada kendisine vahiy geldi. Olayı anlatan Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ra) bildirdiğine göre, vahyin bitmesinin ardından Resûlullah (sav) 'alnından boşanan terleri silerek' konuşmasını sürdürmüştü.[28]

Vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit (ra) ise, Allah Resûlü'nün (sav), kendisine 'cihada katılanlarla katılmayanların aynı düzeyde olamayacaklarını' belirten âyeti[29] yazdırdığı sırada gelen ikinci bir vahyin tesirini şöyle anlatır: "Vahiy geldiği sırada Resûlullah'ın (sav) dizi, benim dizimin üzerindeydi. Vahyin ağırlığından dizi bana o kadar ağır geldi ki, dizim ufalanıp dağılacak diye korktum. Sonra bu hâl ondan gitti ve âyetin devamı gelmiş oldu."[30] Vahyin nasıl geldiğini merak eden sahâbîlerden Ya'lâ b. Ümeyye de, Resûlullah'ın o sırada güneşten korunmak için üzerine çekilen bir örtünün altında vahiy almakta olduğu haber verilince onu izlediğini, vahyin sıkleti ile yüzünün nasıl kızardığını, nefes almasının nasıl değiştiğini anlatmıştır.[31]

Hâris b. Hişâm (ra) da Allah Resûlü'nün vahiy alışına dair ayrıntıları merak edenlerdendi. Ebû Cehil'in kardeşi, Hâlid b. Velîd'in amcazadesi olan Hâris, Mekke fethedildiği gün Müslüman olmuştu. O, Hz. Ömer zamanında Şam'ın fethine katılmış, malıyla canıyla cihad etmiş bir sahâbî idi.[32] Hâris b. Hişâm bir gün Allah Resûlü'ne, "Yâ Resûlallah, sana vahiy nasıl geliyor?" diye sordu. Allah Resûlü (sav) şöyle buyurdu: *"Bazen zil/çan sesi gibi geliyor ki, bana en ağır geleni de budur. (Uğultu) kesildiğinde (vahyin bana) söylediklerini tam olarak kavramış ve ezberlemiş oluyorum. Bazen de melek bana insan şeklinde görünüyor, benimle konuşuyor ve ben de onun dediklerini kavramış ve ezberlemiş oluyorum."*[33]

Hadiste bir insana vahiy gelmesinin kişisel çalışma ve çabasının ürünü olmadığına işaret edilmektedir. Uğultuya benzetilen, aslında mahiyeti tam olarak bilinemeyen bir şekilde vahyin gelişidir. Bu, fizik âleme özgü bir yapıya sahip olan Hz. Peygamber'in metafizik âleme ait nuranî varlıkla irtibata geçmesi anlamını taşımaktadır. Meleğin insan şeklinde gelip konuşması ise, vahyi getiren aracının beşer düzeyine ve dünyasına indirgenmesi anlamına gelmektedir ki, vahyi alma şekillerinin Hz. Peygamber açısından en kolayı budur. Cebrail, beşerî öğrenme ve öğretme yöntemlerinden farklı olarak, ani ve dolaysız bir şekilde bilgiyi Allah Resûlü'nün kalbine yerleştirmektedir. Vahiy olarak gelen ilâhî bilgi Allah Resûlü'nün

[28] M2423 Müslim, Zekât, 123.
[29] Nisâ, 4/95.
[30] B4592 Buhârî, Tefsîr, (Nisâ) 18.
[31] B1536 Buhârî, Hac, 17; M2800 Müslim, Hac, 8.
[32] EÜ1/643, İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, I, 644.
[33] B2 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.

konuşmasıyla insanlara ulaşmakta, tarihe, hayatın akışına müdahale etmeye, dönüştürmeye ve cevap almaya başlamaktadır.

Vahiy, Yüce Yaratıcı'nın insanlarla münasebet kurması ve onları bilgilendirmesidir. Her an farklı bir eylem içinde olan Allah'ın[34] ferdin ve toplumun hayatını iyiye ve güzele doğru yönlendirme iradesidir. Ümmü Eymen ve diğer sahâbîler pek çok kere değişik hadiseler vesilesiyle vahyin yaşananlara doğrudan müdahale ettiğine ve çözüm getirdiğine tanık olmuşlardı. Hz. Âişe'ye atılan iftira ve bunun sonucunda ortaya çıkan sıkıntıların giderilmesi bu konuda iyi bir örnektir. Benî Müstalik gazvesi sırasında Hz. Âişe, konaklama yerinde hacetini giderip geldiğinde kolyesini düşürdüğünü fark etmiş ve onu aramak için kervandan uzaklaşmıştı. Bu arada görevliler onu hevdecin içinde oturuyor sanmış ve ordu yola koyulmuştu. Hz. Âişe konaklama yerine döndüğünde gittiklerini görmüş ve geri dönerler ümidiyle orada beklemeye başlamıştı. Ordunun arkasından unutulan eşyaları toplamakla görevli olan Safvân b. Muattal, Hz. Âişe'ye rastlamış ve onu devesine bindirerek diğerlerine yetiştirmişti. Bu hadise üzerine münafıkların başı olan Abdullah b. Übey bir iftira kampanyası başlatmıştı. Hem Allah Resûlü ve kıymetli eşi Hz. Âişe, hem de Hz. Âişe'nin ailesi ve samimi Müslümanlar için üzücü ve rencide edici olan bu sürece vahiy müdahale etmişti.

Bundan sonrasını olayın mağduru Hz. Âişe'nin ağzından dinleyelim: "Allah muhakkak benim temiz ve suçsuz olduğumu ortaya koyacaktı. Fakat ben Allah'ın benim durumumla ilgili bir konuda okunacak bir vahiy indireceğini zannetmiyordum. Haddizatında ben, hakkımda Allah'ın konuşmasını gerektirecek kadar değerli de değildim. Bununla birlikte ben, Resûlullah'ın uykusunda bir rüya görmesini ve Allah'ın bu rüya ile beni temize çıkarmasını umuyordum... Resûlullah oturduğu yerden kalkmamıştı. Ev halkından hiç kimse de dışarı çıkmamıştı ki, vahiy indirildi. Vahyin inmesi tamamlandığında Resûlullah gülüyordu. İlk sözü *'Âişe, Allah seni kesin olarak temize çıkarmıştır.'* demesi oldu."[35]

Resûlullah'a inen vahiy Hz. Âişe hakkında söylenenlerin çirkin bir iftira olduğunu açıkça ilân etmiş, hem bazı Müslümanların kalbine düşen şüpheleri gidermiş, onları arındırmış hem de iftira edenleri mahkûm etmişti. Hz. Âişe vahyin kendi dünyasının çok dışarısında olduğunu düşünürken, hayatının ne kadar içinde olduğuna tanık olmuştu.

Vahyin hayatın akışı içerisinde ne kadar etkin olduğunu, Kâ'b b. Mâlik ile arkadaşları Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. er-Rabî'in, hiçbir mazeretleri

[34] Rahmân, 55/29.
[35] B4141 Buhârî, Meğâzî, 35.

yokken sadece ihmalkârlıkları yüzünden Tebük Seferi'nden geri kalmaları olayında da görmekteyiz. Savaş hazırlıkları yapılırken, "Nasıl olsa yaparım." diye bekleyen, ancak sefere çıkma günü geldiğinde hiçbir hazırlığı olmadığını fark eden Kâ'b, orduya yetişememişti. Sefer sona erip de Peygamberimiz Medine'ye döndüğünde Kâ'b b. Mâlik onun yanına gitmiş ve geçerli bir mazereti olmadığını, bu durumun sadece ihmalkârlığından kaynaklandığını açık yüreklilikle beyan etmişti. Allah Resûlü *"Kâ'b doğru söyledi, Allah senin hakkında hükmünü verinceye kadar bekle!"* buyurmuştu. Kâ'b diğer iki kişinin aksine evine kapanmadı, mescide gidip gelmeye, cemaatle namaza devam etti, çarşıya çıktı, ancak kimse onunla konuşmuyor, yüzüne bakmıyordu. Ruhu daralan, bütün genişliğine rağmen yeryüzü kendisine dar gelen Kâ'b, tevbesinin kabul edildiği haberini ancak ızdırap içinde geçen elli günün sonunda almıştı. Hemen mescide, Peygamberimizin yanına gitti. Yüzündeki sevinç ifadesiyle Allah Resûlü, *"Annenin seni doğurduğu günden beri geçirdiğin en hayırlı günü müjdeliyorum sana!"* buyurdu. Kâ'b, "(Bu müjde) senden mi yoksa Allah katından mı?" diye sordu. Peygamberimiz, *"Hayır, bilakis Allah katından."* diye karşılık verdi.[36]

Kâ'b ve arkadaşlarının yaşadığına benzer biçimde, aile içi bir sıkıntıdan dolayı kocasının kendisini boşadığı Havle bnt. Sa'lebe'nin Peygamberimize şikâyet için gelmesi olayında da vahyin doğrudan müdahalesi görülmüştü. Allah Resûlü'nün verdiği cevaptan tatmin olmayan Havle şikâyetini Allah'a bildirmiş ve bunun üzerine şu âyet inmişti: *"Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*[37]

Vahyin yaşananlara doğrudan cevap verdiğini, hayatın akışına dâhil olduğunu, hatta son noktayı koyduğunu, *"Sana sorarlar. De ki..."* şeklinde geçen pek çok âyetten anlayabiliyoruz.[38] *"Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki, (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım."*[39] âyeti ile *"Münafıklar, kalplerinde olan şeyleri, yüzlerine karşı açıkça haber verecek bir sûrenin nâzil olmasından çekinirler. De ki: Siz alay ede durun! Allah, çekindiğiniz o şeyi ortaya çıkaracaktır."*[40] âyeti, vahyin hayata ne kadar müdahale ettiğinin bir başka göstergesidir.

Vahiy almak Sevgili Elçi'nin hâlinde bir farklılık meydana getirirdi. O, vahiy geldiği esnada zorlanmaya, unutmamak için dudaklarını kıpırdatmaya başlar, sahâbe onun bu hâlinden vahiy almakta olduğunu

[36] B4418 Buhârî, Meğâzî, 80.
[37] Mücâdele, 58/1.
[38] Meselâ, bkz. Bakara, 2/217, 219.
[39] Furkân, 25/33.
[40] Tevbe, 9/64.

anlardı.[41] *"Vahyi çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir. O hâlde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy. Sonra onu açıklamak da bize aittir."*[42] âyet-i kerimesi, vahyin beşerî öğrenme usullerine tâbi olmadığını, insanın hıfz ve kabiliyetine terk edilemeyecek kadar önemli olduğunu belirtmiştir. *"Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik! Onun koruyucusu da elbette biziz."*[43] buyrularak, vahyin zâyi olmayacak bir bilgi olduğu vurgulanmıştır. Peygamberimiz vahyin inme sürecinde her yıl Cebrail ile zaten ezberinde olan âyetleri karşılıklı okumak/mukabele etmek suretiyle sonrakiler için önemli bir sünnet bırakıyordu.[44]

Peygamberimiz vahiyle gelen bilginin muhafazası ve gelecek kuşaklara ulaştırılması için her türlü tedbiri almıştır. İlki Hendek olmak üzere Resûlullah ile birlikte on iki savaşa katılan ve ondan çok sayıda hadis rivayet eden Medineli âlim sahâbî Ebû Saîd el-Hudrî'nin[45] rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav), "*Benden (duyduğunuz her şeyi) yazmayın. Kim benden Kur'an dışında (duyduğu) bir şey yazmışsa, onu imha etsin.*" buyurmuştur.[46] Bir süreliğine bu tedbiri alan Allah Resûlü bu sözüyle, vahiy şeklinde gelen Kur'an âyetlerinin kendi cümleleri ile karışmaması ve vahyî bilginin sağlıklı biçimde aktarılarak insanlık tarihinde kalıcı kılınması arzusunu dile getirmektedir.

Cebrail'in (as) getirdiği âyetlerin sayısı, geliş tarzı ve yoğunluğu günden güne farklılık gösterse de, nâzil olan âyetlere Hz. Peygamber'in (sav) hassas yaklaşımı prensip olarak hiç değişmiyordu. O, inen her âyeti önce okuyor, ardından bizzat kendisinin vahiy kâtibi olarak görevlendirdiği sahâbîlerine[47] yazdırıyordu. Âyetler, o günün imkânlarıyla papirüs parçaları, kürek kemikleri ya da hurma dalları gibi mevcut malzemelere kaydediliyordu.[48]

Yüce Yaratan'dan vahiy yoluyla yaratılanlara ulaşan bilginin sonraki kuşaklara aslına uygun biçimde nakledilmesi son derece önemliydi. Çünkü vahyin sağladığı bilginin insanlık için hayatî bir önemi vardır. Peygamberimize kavuşmak için büyük badireler atlatan Yemenli sahâbî Ebû Musa el-Eş'arî'nin Allah Resûlü'nden aktardığı bir hadiste bunun vurgulandığını görüyoruz. Ebû Musa, Hz. Peygamber'in peygamberlik haberini alınca elli kişilik bir heyetin içinde Yemen'den gemiyle yola çıkmıştı. Şiddetli fırtına nedeniyle gemileri sürüklenince, Habeşistan'a çıkmak zorunda kaldılar. Orada daha önce hicret etmiş olan Ca'fer b. Ebû Tâlib ile görüşen Ebû Musa, Peygamberimize dair bilgiler almış ve Müslüman olmuştu. Medine'ye gelişi ise, Hayber fethine rastlamıştı.[49] Ebû Musa el-Eş'arî, Hz. Peygamber'in

[41] M1004 Müslim, Salât, 147.
[42] Kıyâme, 75/16-19.
[43] Hicr, 15/9.
[44] B6286 Buhârî, İsti'zân, 43; B3554 Buhârî, Menâkıb, 23.
[45] İBS286 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 286.
[46] M7510 Müslim, Zühd, 72.
[47] BH3/422 Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 422.
[48] B4679 Buhârî, Tefsîr, (Tevbe) 20; T3103 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9.
[49] Hİ1/485 İbn Hacer, *İsâbe*, I, 485-487.

(sav) şöyle dediğini nakletmiştir: *"Allah'ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, (farklı yapılardaki) topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu (yüzeyinde) tutar. Bu sudan insanlar yararlanır; hem kendileri içerler hem de (hayvanlarını) sularlar ve ziraat yaparlar. Diğer bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. (Ona da yağmur düşer ama) o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah'ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir."*[50]

Hadiste yapılan benzetmelerden anlaşılan odur ki, toprağın suya ihtiyacı neyse, insanın da vahye ihtiyacı odur. Vahiyle lütfedilen bilgi, insanın kalbini ve ruhunu besler. Mümbit bir toprağın üretkenliği gibi, vahiy bilgisi de sürekli yenilenerek insanın ufkunu genişletir, düşünmenin yol ve yöntemini gösterir. Allah'tan gelen bu bilgi ve rehberliği özümseyerek toplumuna katkı sağlayan insanlar verimli topraklar gibidir. Allah'tan gelen bu bilgiyi umursamayanlar ise, suyu kabul etmeyen çorak arazi gibidir. Vahiyle gelen bilgi, beşerî bilgiden farklı olarak, kesin ve çelişmez bir niteliğe sahiptir. Vahiy bir taraftan insanın varlık alanına ait bilgiler verirken, diğer taraftan insan bilgisinin ulaşamayacağı görünmeyen âlemden haberler de vermektedir. İnsanlığın böyle bir bilgi türünü reddetmesi, kendisini bundan müstağni addetmesi sadece kendisini kandırması demektir. Böyle bir yaklaşım, akıl, müşahede/tecrübe ve haber-i sâdıktan ibaret olan bilgi elde etme yollarından birini, hem de en sağlam ve zengin olanını yok sayarak bilgi edinme imkânını her zaman yanılma ihtimali taşıyan sınırlı vasıtalarla kayıtlamaktadır. Geride bıraktığımız birkaç asırdan beri bazı ilmî ve fikrî akımlar, bilgi kaynaklarını tecrübe ve deneye indirgeme eğilimindedir. Modern zihni böyle bir yanlışa iten, kuşkusuz, maddeye dair konuları çalışma alanı olarak seçen bilimde gösterdiği başarılardır. Bilimi vahyin alternatifi olarak sunan bu anlayışın, ruh sahibi en mükemmel varlığın, yani insanın, ihtiyaç ve beklentilerini bütünüyle dikkate aldığı söylenemez. Kaldı ki, vahyî bilgi ile bilimsel bilgi birbirinin zıddı veya alternatifi değildir. Bu iki bilgi türünün tabiatı ve hedefi farklıdır.

Vahiy, diğer bilgilerden farklı olarak insan hayatına gerek ferdî, gerekse toplumsal düzeyde hukukî ve ahlâkî bir tertip ve nizam getirirken, insana rehberlik ederken, dünya ve âhiret saadetini temin edeceğini de vaad eder.

[50] B79 Buhârî, İlim, 20.

Vahyi getiren elçilerin yani peygamberlerin ahlâkî karakterleri, tutarlılıkları ve getirdikleri bilgiyle uyumlu hayat tarzları, vahyin insanlar üzerindeki etkisini temin etmiştir. Her ne kadar tarih boyunca insanlar üzerinde benzer etkiler oluşturmayı hedefleyen felsefî ya da ideolojik bilgi sistemleri var olmuşsa da, vahyin kucaklayıcı, birleştirici, huzur ve güven verici özelliğini beşerî düşünce sistemleri ile kıyaslamak mümkün değildir.

Uzunca bir süredir, gerçekliği maddeye ve rasyonaliteye indirgeyen, vahyi düşünce hayatından dışlayan modern zamanlardaki kimi eğilimlerin ne başarıya ulaştığı, ne de mutluluğu ve huzuru yakaladığı görülmektedir. İnsan, ruhunun derinliklerinde aşkın bir varlığın rehberliğini, kimi zaman bastırsa da hissetmeye devam edecektir. Vahiy, zihin ve gönül dünyasını açanlara, yazılan ve okunan hâliyle her gün yeniden inmeye, onları yeniden diriltmeye ve hayırlara kapı açmaya devam etmektedir. Vahiy, âlemler için, doğru yolda gitmek isteyen için, sadece bir öğüttür.[51] Allah Resûlü, vahyin kalbine yerleşmesi sürecinde yaptığı şu duayla bize örnek olmaktadır: *"Rabbim! İlmimi arttır."*[52]

[51] Tekvîr, 81/27-28.
[52] Tâ-Hâ, 20/114.

TEFSİR ve TEVİL
VAHYİ ANLAMA ÇABASI

عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ: سَمِعَ النَّبِيُّ ﷺ قَوْمًا يَتَدَارَءُونَ
فَقَالَ: "إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِهَذَا ضَرَبُوا كِتَابَ اللَّهِ بَعْضَهُ بِبَعْضٍ وَإِنَّمَا نَزَلَ
كِتَابُ اللَّهِ يُصَدِّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا فَلاَ تُكَذِّبُوا بَعْضَهُ بِبَعْضٍ فَمَا عَلِمْتُمْ مِنْهُ فَقُولُوا
وَمَا جَهِلْتُمْ فَكِلُوهُ إِلَى عَالِمِهِ."

Amr b. Şuayb'ın, babası aracılığıyla dedesinden naklettiğine
göre, Hz. Peygamber (sav) bir grubun tartıştıklarını işitmiş ve
onlara şöyle buyurmuştur:
"Sizden öncekiler işte böyle helâk oldular. Allah'ın Kitabı'nın bir kısmını diğeriyle mukayese ediyor (çelişki arıyor)lardı. Oysa Allah'ın Kitabı, bir kısmı diğerini doğrulamak üzere indi. Kur'an'ın bazı âyetlerini ileri sürerek diğerlerini yalanlamayın. Onun (mahiyetini) bildiğiniz âyetleri üzerinde konuşun; bilmediklerinizi ise onu bilene bırakın."

(HM6741 İbn Hanbel, II, 185)

عَنْ جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"اقْرَءُوا الْقُرْآنَ مَا ائْتَلَفَتْ قُلُوبُكُمْ، فَإِذَا اخْتَلَفْتُمْ فَقُومُوا عَنْهُ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: ضَمَّنِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِلَيْهِ وَقَالَ:
"اللَّهُمَّ عَلِّمْهُ الْحِكْمَةَ وَتَأْوِيلَ الْكِتَابِ."

Cündeb b. Abdullah'ın naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kur'an'ı, kalpleriniz kaynaştığı müddetçe okuyup müzakere edin. Ayrılığa düştüğünüzde ise onun başından kalkın."*
(B5060 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 37; M6777 Müslim, İlim, 3)

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim Kur'an hakkında bilgisizce konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."*
(T2950 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 11)

İbn Abbâs anlatıyor: Allah Resûlü (sav) beni kucakladı ve şöyle buyurdu: *"Allah'ım, ona hikmeti ve Kur'an'ın tevilini öğret."*
(İM166 İbn Mâce, Sünnet, 11)

Hz. Peygamber'in meşhur sahâbîlerinden olan Abdullah b. Amr b. el-Âs ilme çok düşkündü. Abdullah ve kardeşi, birlikte bir gün, yaşlı sahâbîleri sohbet ederken gördüler. Hemen yanlarına gittiler. Ancak meclisi bölmek istemediklerinden buldukları bir taşın üzerine oturdular. Onlar otururken meclisteki sahâbîler Kur'an'dan bir âyet okuyup onun üzerine tartışmaya başlamışlardı bile. Sahâbîler tartışmaya iyice dalmış ve sesleri de olabildiğince yükselmişti. Bunun üzerine Allah Resûlü yanlarına geldi. Tartışanların üzerine hem toprak saçarak hem de kızgın bir ifadeyle *"Sizden öncekiler işte böyle helâk oldular. Allah'ın Kitabı'nın bir kısmını diğeriyle mukayese ediyor (çelişki arıyor)lardı. Oysa Allah'ın Kitabı, bir kısmı diğerini doğrulamak üzere indi. Kur'an'ın bazı âyetlerini ileri sürerek diğerlerini yalanlamayın. Onun (mahiyetini) bildiğiniz âyetleri üzerinde konuşun; bilmediklerinizi ise onu bilene bırakın."* buyurdu.[1]

Abdullah b. Amr'ın, kardeşiyle birlikte tanık olduğu bu olay bize, Kur'an üzerinden yapılan tartışmaların, hatta Kur'an'ı kişisel görüşler doğrultusunda yorumlama girişimlerinin Peygamberimiz döneminde başladığını ve Allah Resûlü'nün buna müdahale etmek durumunda kaldığını göstermektedir. Onun âyetler üzerinde tartışanlara yönelik tepkisi, bilgiye dayalı olmayan, anlık akıl yürütmelere göre yapılan tartışmaların faydasız olduğunu öğretmekte, aynı zamanda Kur'an'ı anlama ve yorumlamanın fert ve toplumun hayatını etkilemesi ve yönlendirmesi bakımından ne kadar hassas bir konu olduğuna da dikkat çekmektedir. Peygamberimiz, Kur'an'ın âyetleri arasında bir çelişki bulunmadığını, aksine âyetlerin bir anlam bütünlüğü içinde olduklarını ifade etmiş ve bilinmeyen hususların Kur'an'ı bilenlere sorulmasını istemişti. Böylece o, Kur'an'ın bütün olarak değerlendirilmesinin, âyetleri arasındaki anlam bütünlüğünün fark edilmesinin bir uzmanlık işi olduğuna da işaret etmekteydi. Zira İslâm'ın en temel iki müracaat metni olan Kur'an ve hadislerin, uygun bir yöntem kullanılmadan yorumlanması dinin yanlış anlaşılmasına yol açacaktı.

Sahâbîler Kur'an'dan anlayamadıkları hususları Hz. Peygamber'e her zaman sorma imkânına sahiplerdi. Gerçi genelde Peygamberimiz devrin-

[1] HM6702 İbn Hanbel, II, 182; HM6741 İbn Hanbel, II, 185.

de bir olay meydana geldiği ya da bir soru sorulduğu vakit, Allah Teâlâ konuyla ilgili âyetler indiriyor ve vahiy ortamına şahit olan sahâbîler de onun ne anlama geldiğini anlayabiliyorlardı. Kur'an'ın ilk muhatabı olan sahâbîler, özellikle de Kureyşli olanlar, âyetleri anlama konusunda daha avantajlıydı. Zira ilâhî mesaj onların dili ve kültürü doğrultusunda nâzil oluyordu. Bununla birlikte, bazı olaylarda âyetlerin açıklanması ya da hangi ölçülerde uygulanacağının gösterilmesi gerekiyordu. İşte bu gibi durumlarda Allah Resûlü, âyetlerin aslında hangi mânâya geldiğini öğretiyor, hangi şartlarda uygulanacağını ashâbına gösteriyordu. Meselâ, *"İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte (korkudan) güvende olmak onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır."*[2] âyeti inince sahâbîler karamsarlığa kapılmış ve "Hangimiz imanına zulüm katmaz ki!" diye üzülmeye başlamışlardı. Fakat Resûlullah (sav) âyette yer alan zulmün, Allah'a şirk koşmak olduğunu söylemiş ve onlara *"Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür."* âyetini okumuştu.[3]

Benzer şekilde o zamanlar henüz yeni Müslüman olan Adî b. Hâtim'e Allah Resûlü *"Şöyle şöyle namazını kıl ve oruç tut. Beyaz iplik siyah iplikten seçilinceye kadar ye iç. Öncesinde (Şevval) hilâlini görmezsen otuz gün oruç tutmaya devam et."* deyince, o, bir siyah bir de beyaz ipliği yastığının altına koymuş ve onları birbirinden ayırt edinceye kadar da sahurunu sürdürmüştü. Fakat Adî ertesi gün yaptıklarını Hz. Peygamber'e anlatınca Allah Resûlü gülerek beyaz ve siyah ipliklerle gece karanlığı ile gündüz aydınlığının kastedildiğini söylemişti.[4]

Bir keresinde de Hz. Âişe, Resûl-i Ekrem'in *"Kim hesaba çekilirse helâk olur."* sözünü duyunca, ona Kur'an'daki *"(Ameli kendisine sağ elinden verilenler) kolay bir hesaba çekilecek."* âyetini hatırlatmıştı.[5] Belli ki, Hz. Peygamber'in sözü ile âyetin çelişkili görünmesi Hz. Âişe'nin kafasını karıştırmıştı. Zira Hz. Peygamber'in sözünden ilk bakışta her kim hesaba çekilirse azaba uğrayacağı anlaşılıyor, buna karşılık Kur'ân-ı Kerîm, kitabı sağ elinden verilen yani kurtuluşa erenlerin de hesaba çekileceğinden bahsediyordu. Fakat Hz. Peygamber âyetin mânâsını *"Bu senin dediğin ancak (defterinin kişiye gösterilmesi anlamında) arzdır, yoksa her kim ince hesaba çekilirse helâk olur."* sözüyle açıklamıştı.[6]

Âyetlerin mânâsı açık ve net olmadığında, mutlak ya da çok genel anlamlar ifade ettiğinde Peygamberimiz, ashâbına söz konusu âyetlerle nelerin kastedilip, nelerin istendiğini ve nelerin yasaklandığını, kısacası nasıl

[2] En'âm 6/82.
[3] B6918 Buhârî, İstitâbetü'l-mürteddîn, 1.
[4] MK14300 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVII, 78; B1916 Buhârî, Savm, 16.
[5] İnşikâk, 84/8.
[6] B103 Buhârî, İlim, 36.

amel edileceğini öğretiyordu. Meselâ,Kur'an müminlerden namaz kılmalarını istemiş, fakat onun nasıl, ne vakit ve kaç rekât kılınacağını açıklamamıştı. Peygamberimiz *"Ben nasıl namaz kılıyorsam siz de öyle kılın."*[7] buyurarak, âyetin nasıl uygulamaya geçirileceğini ashâbına göstermişti. Benzer şekilde, Kur'an, usulüne göre boğazlanmamış hayvanların etini haram kılmıştı.[8] Buna göre hangi hayvan olursa olsun, şayet usulünce kesilmemişse yenilmesi haram demekti. Fakat Allah Resûlü balık ve çekirgenin bu hayvanların istisnası olduğunu belirterek, oldukça genel anlam ifade eden âyetin sınırlarını müminlere öğretmişti.[9]

Hz. Peygamber ihtiyaç duyuldukça Kur'ân-ı Kerîm'deki mânâsı kapalı âyetleri açıklamış, ashâbının sorularını cevaplamıştı. Belki Allah Resûlü, akıp giden hayatın canlılığı sayesinde âyetlerin anlaşılmasında fazla bir sorun yaşanmadığı için, her bir âyetin tek tek tefsirini yapmamış, âyetlerin anlamını sözlü olarak çevresindekilerle paylaşmamıştı. Fakat o, âyetleri tam anlamıyla hayatına aksettirmiş, âdeta yaşayarak tefsir etmişti. İşte bu yüzden Hz. Âişe, Resûl-i Ekrem'in (sav) ahlâkını soran bir kişiye, "Sen hiç Kur'an okumuyor musun? Onun ahlâkı Kur'an'dı." karşılığını vermişti.[10] Neticede Hz. Peygamber'in sîretini ve sünnetini anlamak Kur'an'ı; Kur'an'ı anlamak ise Resûlullah'ı tanımak anlamına geliyordu.

Allah Resûlü'nün vefatıyla birlikte oluşan boşluk, Kur'an ve hadislerin aktarılması ve yorumlanması ile doldurulmaya, Resûl-i Ekrem'in mânevî otoritesinin devamı sağlanmaya çalışılıyordu. Peygamberimiz, Cündeb b. Abdullah'ın naklettiği şu sözünde, Kur'an'ı anlama ve açıklamada ortak yönelişlerin ve ortak sonuçların elde edilmesinin önemine işaret etmektedir: *"Kur'an'ı, kalpleriniz kaynaştığı müddetçe okuyup müzakere edin. Ayrılığa düştüğünüzde ise onun başından kalkın."*[11]

Peygamberimizin bu sözünün haddizâtında Kur'an'ı müzakere etmeye yönelik bir teşvik olduğunu anlıyoruz. Bununla birlikte o, Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabasında bir yöntem ve ortak bir amaç çerçevesinde hareket etmenin önemini öğretmektedir. Buna göre Kur'an müzakeresi, tedrisi birbirimize karşı kalplerimizde ülfet peyda olduğu, birbirimizi anlamamıza katkı sağladığı, diyalog imkânı verdiği sürece yerinde ve faydalı bir çabadır. Ancak ayrışmaya, bölünmeye, karşılıklı hiddet ve kırıcılığa sebep olmaya başladığında, münakaşaya dönüştüğünde böyle bir Kur'an müzakeresi hayırlı bir çaba ve faaliyet olmaktan çıkmış demektir. Doğru olan, Kur'an'ın ruh ve gayesine aykırı bu durumun sürdürülmemesidir.

[7] B631 Buhârî, Ezân, 18.
[8] Mâide, 5/3.
[9] İM3314 İbn Mâce, Et'ıme, 31.
[10] M1739 Müslim, Müsâfirîn, 139.
[11] B5060 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 37; M6777 Müslim, İlim, 3.

Bu hadiste Kur'an'ı anlamada ortak bir şuura erişmenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Kur'an, metni itibariyle farklı yorumlara kapı aralasa da, bu farklı yorumlar toplumu bir arada tutan temel ilke ve yönelimlerin dışına çıkmamalıdır. Bugün, kitle iletişim araçları kullanılarak halkın huzurunda yapılan, Kur'an âyetlerini konu alan, ancak Kur'an'ın indiriliş gayesine, mahiyet ve niteliklerine uygun düşmeyen tartışmaların hayra hizmet ettiğini söylemek zordur. Zira tartışmacıların Kur'an'ı anlamak ve mesajını kavramaktan çok, muhatapların ve izleyenlerin önünde Kur'an üzerinden birbirlerini alt etmeye dönük tutumlar sergiledikleri görülmektedir. Kur'an'ı, şifreler içeren gizemli bir bulmaca kitabı gibi algılamaya yönelik yaklaşımlar ise, ne yazık ki, modern dönemin, Kur'an'ın öğretilerini hayatın dışında tutan, ancak ona atfettiği olağanüstü özellikleri falcılığa ve medyumluğa yaklaştıracak bir biçimde kullanma tavrını beslemektedir.

Hz. Peygamber, Müslümanları erdemli bir topluluk oluşturmaları konusunda eğitmiş, aynı zamanda varlığıyla Müslümanları bir arada tutmuştu. Onun vefatından sonra değişen şartlar, Allah Resûlü'nün terbiyesinde yetişen sahâbîlere Kur'an ve hadisleri hem sorunsuz bir şekilde aktarma, hem de tefsir etme vazifesini yüklemişti. Zira sınırlı sayıdaki âyet ve hadislerden, durmadan değişen, sınırsız yenilik ve problem üreten hayata yol gösterici bilgiler elde edilmesi gerekiyordu. Kuşkusuz sahâbe vahyin iniş sürecine tanık olmuş, aynı zamanda Peygamberimizin problemler karşısında nasıl tavır takındığını gözlemleme imkânı bulmuşlardı. Ondan öğrendikleri yöntem ve doğal eğitim ortamında kazandıkları meleke sayesinde, İslâm'ın temel iki kaynağını ilkeler çerçevesinde ve hayatı daraltmadan anladılar.

Sahâbenin, âyetleri genellikle, inmesine sebep olan olaylarla ya da indiği genel şartlarla ilişkili olarak izah ettikleri görülmektedir. Meselâ, mescitte bir şahıs, *"Göğün açık bir duman getireceği o günü bekle. O duman insanları bürür. Bu, elem dolu bir azaptır."*[12] âyetini, kıyamet gününde bir dumanın gelerek kâfirlerin canını alacağı, Müslümanlara ise sadece nezle etkisi yapacağı şeklinde yorumluyordu. Bu açıklama Abdullah b. Mes'ûd'a soruldu. O da Kur'an'ın sadece ilim sahibi kimseler tarafından açıklanabileceğini belirterek, söz konusu âyetlerin inkârcı Kureyş hakkında indirildiğini haber verdi. Zira Allah Resûlü'nün bedduası neticesinde Allah onlara kıtlık vermiş, kuraklık açlıkla birleşince her tarafı tozlu ve dumanlı görmeye başlamışlardı.[13]

[12] Duhân, 44/10-11.
[13] M7067 Müslim, Sıfâtül-münâfikîn, 40; B1007 Buhârî, İstiskâ, 2.

Benzer şekilde Hz. Âişe'nin o zamanlar henüz küçük yaşta olan yeğeni Urve b. Zübeyr, *"Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur."*[14] anlamındaki âyeti okuyunca buradan, Safâ ve Merve'de sa'y yapmanın zorunlu olmadığı sonucuna varmıştı. Bu fikrini teyzesi Hz. Âişe'ye söyleyince, o şu açıklamayı yaptı: "(Bir kısım) ensar, câhiliye döneminde (kutsal saydıkları putları karşısında bulunan) Safâ ve Merve arasında sa'y yapmayı günah sayarlardı. İslâm gelince onlar bu durumu Allah Resûlü'ne sordular ve neticesinde bu âyetler indi."[15] Dolayısıyla bu âyet, Urve'nin anlayışının aksine, söz konusu yerlerde sa'y etmenin herhangi bir mahzuru olmadığını anlatıyor; Hz. Peygamber'in uygulaması da sa'yin gerekliliğine işaret ediyordu.[16] Öte yandan bu olayda Hz. Âişe, yeğenine, "Şayet bu âyet senin anladığın gibi olsaydı, âyetin "Safâ ve Merve'yi sa'y etmemekte bir günah yoktur." şeklinde indirilmesi gerekirdi." demiş, böylece âyetlerin açıklanmasında bağlamın yanı sıra, lafızların da önemine dikkat çekmişti.[17]

Vahyin ilk muhatapları olan sahâbîler bilgi ve tecrübelerini sonraki nesillere aktardılar. Ancak Peygamberimiz ve ashâbından sonraki dönemlerde, İslâm'ın yol gösterici, ufuk açıcı bilgileri, Mushaf hâline getirilmiş Kur'an'ın ve yine büyük ölçüde yazılı hâlde bulunan hadis metinlerinin yorumlanması ile elde edilebilirdi. Bu zaruret neticesinde, Müslümanların ortak düşünce ve ilkelerden uzaklaşma riski dikkate alınarak, İslâm kültüründe anlama ve açıklama konusunda ilke ve yöntemler belirlendi.

Düzenli tefsir dersleri yapan, bu alanda pek çok öğrenci yetiştiren ve tefsir ilminin kurucusu olarak anılan genç sahâbî İbn Abbâs'ın naklettiği bir hadisinde Allah Resûlü, bilgi ve yönteme dayalı olmaksızın âyetleri tefsir etmenin yanlışlığını şu ağır ifadelerle hatırlatmaktadır: *"Kim Kur'an hakkında bilgisizce konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."*[18]

Bu hadis, dinin temel kaynaklarını şerh/izah etme işinin özel bir bilgi alanı olduğunu ihsas etmektedir. Ulaşılan sonuçlardan ziyade, yorumlama keyfiyetinin konu edilmesi, bize âyet ve hadislerin belli bir yöntemle ve denetlenebilir bir bilgiyle ele alınması gerektiğini öğretmektedir. Kur'an'ı keyfî ve sorumsuzca yorumlamanın cehenneme götürebilecek bir yanlışlık olarak sunulması, dinin doğru anlaşılması gibi, tahrifinin de yorumlama neticesinde gerçekleştiğini bildirmektedir. Dolayısıyla hadisteki uyarı, âyet ve hadisleri anlama ve yorumlamanın bilimsel bir yetkinlik işi olduğuna,

[14] Bakara, 2/158.
[15] B1790 Buhârî, Umre, 10.
[16] İF3/498 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 498.
[17] B1790 Buhârî, Umre, 10.
[18] T2950 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 11.

aynı zamanda uhrevî bir mesuliyeti de gerektirdiğine işarettir. Âyetleri kendi görüş ve tahminlerine göre yorumlayan bir kimsenin haddizâtında doğru şeyler söylemesi de mümkündür. Fakat bu kimse Kur'an'ı bilgisizce yorumladığı için baştan hatalıdır.[19]

İslâm düşünce tarihinde bilginin denetlenebilir olması ve Müslümanları ortak düşünce ve ilkelerden ayrı düşürecek yorumlardan kaçınılması konusunda büyük hassasiyet gösterilmiştir. Âyetlerin, kişilerin re'yleri yani kendi görüş ve düşünceleri doğrultusunda açıklanmasına karşı çıkılmıştır. Bu hassasiyet neticesinde re'yi yani delile ve bilgiye dayanmaksızın yapılan aklî çıkarımları kötüleyen rivayetler, temel hadis eserlerinde yerini almıştır. Kuşkusuz bazen insanların düşüncelerini teyit etmek ve arzularını Kur'an'a söyletmek amacıyla onu tefsir etmeye kalkıştıkları görülmüştür. Birden çok anlama gelen ya da ilk bakışta anlaşılamayan âyetlerin maksatlı olarak farklı anlamlara çekildiğine dair sayısız örnek mevcuttur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu tür insanların fitne çıkarmak amacıyla müteşâbih âyetlerin peşine düşecekleri belirtilmiş,[20] Resûlullah da Hz. Âişe'yi onlara karşı uyarmış ve bu kimselerden sakınmasını istemiştir.[21] Aynı şekilde Hz. Ömer, bu tür âyetler hakkında sorular sormak suretiyle insanların kafasını karıştıran bir şahsı ikaz etmiştir.[22]

Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamak için yeterli ilmî birikime,[23] zihnî melekeye ve Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde, ahlâklı bir duruşa sahip olan kimselerin şahsî görüşlerini beyan etmelerinde bir sakınca bulunmuyordu. Nitekim Hz. Ömer Bedir Savaşı'na katılmış sahâbîlere Nasr sûresindeki *"Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde..."* âyeti[24] hakkındaki görüşlerini sormuş, onlardan bazıları "(Bu âyette) bir zafer kazandığımızda ve bir fetih gerçekleştirdiğimizde buna hamdetmemiz ve Allah'a istiğfarlarda bulunmamız emrediliyor." diye cevaplamışlardı. Bu görüşleri beğenmeyen Hz. Ömer, Abdullah b. Abbâs'ın "Bu, Resûlullah'ın vefatına işaret eder." açıklamasını ise, "Ben de aynı görüşteyim." diyerek kabul etmişti.[25]

Âyet ve hadisleri anlama, Müslümanca var olma ve Müslüman kimliği oluşturma uğraşısı, İslâm kültürünün meydana gelmesinde ve zenginleşmesinde çok önemli bir faaliyettir. Hemen hemen bütün İslâmî ilimler, temelde böyle bir çabanın ürünüdür. Pek çok alanda yazılan eserler, özellikle Kur'an üzerine yazılan binlerce tefsir, hadislerin izahını konu edinen şerhler geniş bir literatür oluşturmuştur. Fıkıh alanında da metinlerin an-

[19] T2952 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 11; D3652 Ebû Dâvûd, İlim, 5; TA8/225 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VIII, 225.
[20] Âl-i İmrân, 3/7.
[21] B4547 Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 1.
[22] DM146 Dârimî, Mukaddime, 19.
[23] BŞ2277 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, II, 423.
[24] Nasr, 110/1.
[25] B4970 Buhârî, Tefsîr, (Kevser) 4.

laşılmasına ve onlardan hükümler çıkarılmasına yönelik yöntemler ortaya konulmuş, temel hadis eserlerinde anlama ve yorumlamanın önemine binaen Kur'an tefsirine dair bölümlere yer verilmiş, keyfî, yöntemsiz ve bilgi temelinden yoksun yaklaşımların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tâbiûn neslinden Şamlı İbrahim b. Abdurrahman el-'Uzrî'nin Resûlullah'a isnad ettiği şu söz de böylece doğrulanmıştır: *"Bu ilmi sonraki nesillerden dürüst ve kabiliyetli olanlar alıp aktaracak ve onu cahillerin yorumlarından, bâtıl ehlinin istismarından ve haddi aşanların saptırmalarından koruyacaktır."*[26]

İslâm ilim ve düşünce tarihinde adı geçen âlimler farklı görüş ve düşüncelere sahip olmuş ve zaman zaman birbirlerini tenkit etmiş olsalar da, Kur'an'ı ve Peygamberimizin sünnetini doğru anlama, anlamlandırma, açıklama ve anlatma konusunda son derece samimi çabalar ortaya koymuşlardır. Onlar, bize de örnek olan bu çabalarıyla Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbâs ile ilgili olarak yaptığı *"Allah'ım, ona hikmeti ve Kur'an'ın tevilini öğret."*[27] duasının sırrına mazhar olmaya çalışmışlardır.

[26] BS21513 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 350; MÜ599 Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, I, 344.
[27] İM166 İbn Mâce, Sünnet, 11.

SÜNNET
NEBEVÎ KILAVUZ

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَقُولُ فِي خُطْبَتِهِ بَعْدَ التَّشَهُّدِ "إِنَّ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأَحْسَنَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ."

Câbir b. Abdullah'ın rivayet ettiğine göre Resûlullah (sav) hutbesinde teşehhüdden sonra şöyle buyururdu:

"Sözün en güzeli Allah'ın (cc) Kitabı'dır. Rehberliğin en güzeli ise Muhammed'in rehberliğidir."

(HM14484 İbn Hanbel, III, 320)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَنَّهُ قَالَ:
"مَنْ أَطَاعَنِى فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ عَصَانِى فَقَدْ عَصَى اللَّهَ..."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"مَا أَمَرْتُكُمْ بِهِ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا."

عَنِ الْعِرْبَاضِ بْنِ سَارِيَةَ قَالَ: وَعَظَنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَوْمًا بَعْدَ صَلاَةِ الْغَدَاةِ مَوْعِظَةً بَلِيغَةً ذَرَفَتْ مِنْهَا الْعُيُونُ وَوَجِلَتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ فَقَالَ رَجُلٌ: إِنَّ هَذِهِ مَوْعِظَةُ مُوَدِّعٍ فَمَاذَا تَعْهَدُ إِلَيْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: "أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَإِنْ عَبْدٌ حَبَشِيٌّ فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ يَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الْأُمُورِ فَإِنَّهَا ضَلاَلَةٌ فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَعَلَيْهِ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمَهْدِيِّينَ عَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ.

عَنْ مَالِكٍ أَنَّهُ بَلَغَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "تَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا كِتَابَ اللَّهِ وَسُنَّةَ نَبِيِّهِ."

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden de Allah'a isyan etmiştir..."*

(M4749 Müslim, İmâre, 33)

Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Size ne emrettimse onu yapınız; size neyi yasakladımsa ondan sakınınız."*

(İM1 İbn Mâce, Sünnet, 1)

Irbâd b. Sâriye şöyle anlatmaktadır: "Resûlullah (sav) bir gün sabah namazından sonra gözleri yaşartan, kalpleri hüzünlendiren son derece dokunaklı bir konuşma yaptı. (Öyle ki ashâbdan) biri (dayanamayarak), "Ey Allah'ın Resûlü! Sanki veda konuşması yaptın, bize ne tavsiye edersin?" dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü şu tavsiyelerde bulundu: *"Size Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmayı ve Habeşli bir köle de olsa (başınızdaki idareciyi) dinleyip itaat etmeyi tavsiye ederim. Çünkü benden sonra yaşayacak olanlarınız çok ihtilâflar görecekler. Sonradan çıkarılmış (aslı olmayan) şeylerden ise sakının! Çünkü sonradan çıkarılmış her şey bid'attir. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa, benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın! Bunlara azı dişlerinizle (tuttuğunuz gibi sımsıkı) sarılın."*

(T2676 Tirmizî, İlim, 16; D4607 Ebû Dâvûd, Sünnet, 5)

İmam Mâlik'e ulaştığına göre Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."*

(MU1628 *Muvatta'*, Kader, 3)

Peygamber Efendimiz (sav) ashâbı ile birlikte mescitte sohbet ediyordu. Etrafına toplanan sahâbîler de her zaman olduğu gibi pür dikkat onun anlattıklarını dinliyordu. Efendimiz, onlara kıyametin şiddetinden bahsediyordu. Sözleri orada bulunanları öyle etkilemişti ki, aralarından birçok kimse Hz. Peygamber'in anlattıklarının dehşetini ve kendi amellerinin eksikliğini düşünerek ağlamaya başlamıştı.[1] İçlerinden bazıları ise derin düşüncelere dalmışlardı: Öyle ibadet etmeliydiler ki, bu vesileyle Allah'ın sevgisini kazanmalı, kıyamet gününün tüm keder ve sıkıntılarından kurtulabilmeliydiler...

Âhiret için ne gibi ameller yapabileceklerini istişare etmek üzere, aralarında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr b. Âs'ın da bulunduğu on sahâbî, Osman b. Maz'ûn'un evinde toplandılar ve birtakım kararlar aldılar.[2] İçlerinden Hz. Ali, Abdullah b. Amr b. Âs ve Osman b. Maz'ûn[3] ise Peygamber'in (sav) nafile ibadetlerini öğrenmek ve her zaman olduğu gibi onu örnek almak amacıyla Resûlullah'a gitmeye karar verdiler. Hz. Peygamber'in evine ulaştılar. Efendimizi evinde bulamayınca, onun yalnızken nasıl ibadet ettiğini eşine sordular.[4] Sevgili Peygamberimizin ibadet hayatı kendilerine anlatılınca da, bu ibadetleri kendileri için az gördüler ve "Peygamber'in yanında biz kimiz ki!.. Onun geçmiş ve gelecek bütün günahları bağışlanmıştır." dediler.[5] Hâlbuki Efendimizin ibadeti öyle azımsanacak gibi de değildi. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) bazı geceler sırf "Rabbine şükreden bir kul olabilmek için" gözünden yaşlar boşalıp mübarek ayakları şişinceye kadar, gece boyunca namaz kıldığı zamanlar vardı.[6] Fakat yine de kendilerinin daha fazla ibadet etmeleri gerektiğini düşündüler. Onlardan birisi, "Ben, yaşadığım müddetçe geceleri hep namaz kılacağım." dedi. Diğeri, "Ömrüm boyunca hep oruç tutacağım, asla oruçsuz günüm olmayacak." dedi. Üçüncüsü de, "Kadınlardan uzak kalacağım ve hiç evlenmeyeceğim." dedi.[7] Hakikaten de Osman b. Maz'ûn bu gerekçeyle gündüzleri oruç, geceleri de namaz ile geçirmeye başlamıştı. Bu sebepten eşi Havle'yi de ihmal etmişti. Bu durum Hz. Peygamber'e bil-

[1] VES137 Vahidî, *Esbâb-ı nüzûl*, s.137.
[2] VES137 Vahidî, *Esbâb-ı nüzûl*, s.137.
[3] İF9/104 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 104.
[4] M3403 Müslim, Nikâh, 5.
[5] B5063 Buhârî, Nikâh, 1.
[6] B1130 Buhârî, Teheccüd, 6; M7124 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 79.
[7] B5063 Buhârî, Nikâh, 1.

dirilince Osman'ı çağırmış ve *"Yoksa benim sünnetimden (hayat tarzımdan) yüz mü çevirdin?.."* demişti.[8]

Daha sonra Peygamber (sav) kendilerini bu şekilde dünyadan soyutlamayı düşünen sahâbîlerinin yanlarına gelerek onlara, *"Şöyle şöyle diyenler sizler misiniz? Allah'a yemin ederim ki, Allah'tan en çok korkanınız ve ona karşı gelmekten en çok sakınanınız benim. Böyle olduğu hâlde ben bazen oruç tutuyor, bazen de tutmuyorum. (Gecenin bir kısmında) namaz kılıyor, (bir kısmında ise) uyuyorum ve kadınlarla da evleniyorum. Benim sünnetimden yüz çeviren, benden değildir."* buyurmuştu.[9]

Efendimizin (sav) bu sözleri, Allah'ın rızasını kazanmanın, insanı perişan edecek derecede ibadete yönelme veya dünyanın her türlü nimetinden el etek çekme gibi aşırı fiiller ile değil, ancak Peygamber'i (sav) rehber edinip onun sünnetine sıkı sıkıya bağlanmakla mümkün olabileceğini göstermekteydi. Nitekim Osman b. Maz'ûn'un evinde toplanıp karar alanlardan biri olan Abdullah b. Mes'ûd da muhtemelen yaşanan bu gibi hadiselerden sonra edindiği tecrübeler neticesinde şu kanaatini açıkça dile getirmişti: "Sünnete göre itidalle ibadet etmek, sünnet olmayan/bid'at hususlarda olanca gücüyle çalışmaktan daha hayırlıdır."[10]

Elbette ki sünnete bağlı olmak, insanın kendi tasavvurları neticesinde yapacağı amellerden daha faziletli olacaktı. Çünkü Allah Teâlâ, Kur'an'ı insanlığın hidayeti için gönderirken Hz. Muhammed'i de Kur'an'ın nasıl hayata aktarılacağını Müslümanlara göstermesi için bir rehber olarak göndermişti. Peygamberimiz bir hutbesinde *"Sözün en güzeli Allah'ın (cc) Kitabı'dır. Rehberliğin en güzeli ise Muhammed'in rehberliğidir."*[11] buyururak buna işaret etmişti.

Hz. Muhammed'in (sav) peygamberlik vazifesi, sadece vahyi nakilden ibaret değildi. O, Rabbinden aldığı vahiy doğrultusunda, inanç, ibadet ve ahlâkî değerler başta olmak üzere günlük hayatın tüm alanlarında, İslâm'ı anlatarak, açıklayarak ve yaşarak Müslümanlara örnek bir hayat sergilemişti. *"Andolsun, Allah'ın Resûlü'nde sizin için; Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."*[12] âyeti işte Hz. Peygamber'in bu "örnek olma" vazifesini vurgulamaktaydı.

Allah Teâlâ insanlığa Kur'an'ı doğrudan göndermeyip, yirmü üç yılda Resûlü'nün örnek şahsiyeti ile uygulamalı bir şekilde, peyderpey göndermişti. Bu zaman zarfında onun ahlâkı, temizliği, ibadet hayatı, ailesi ile olan münasebetleri... kısaca her hâli Müslümanlar için örneklik teşkil et-

[8] HM26839 İbn Hanbel, VI, 267; D1369 Ebû Dâvûd, Tatavvu', 27; DM2200 Dârimî, Nikâh, 3.
[9] B5063 Buhârî, Nikâh, 1.
[10] DM223 Dârimî, Mukaddime, 23.
[11] HM14484 İbn Hanbel, III, 320; İM46 İbn Mâce, Sünnet, 7.
[12] Ahzâb, 33/21.

mişti. Zaten bir melek yahut olağanüstü bir varlık olarak değil de insanlar içerisinden seçilip[13] peygamber olarak gönderilmiş olması da insanlara tam bir örnek olabilmesi içindi. İşte Peygamberimizin "sünnetim" ifadesinden kastı da onun ortaya koymuş olduğu bu "örnek yaşam tarzı" ve "rehberlik" idi. Bu hayat tarzının içerisine; onun sözleri, fiileri (uygulamaları) ve takrîrleri (onayları) de girmekteydi.

Hz. Peygamber'in sünneti, onun hayatında somutlaşan ideal bir yaşam tarzını simgelemekteydi. Bu açıdan Hz. Peygamber'in sünnetine tâbi olmak, İslâm'ı doğru bir şekilde yaşayabilmek için elzemdi. Bundan dolayıdır ki Allah Teâlâ, Resûlü'ne uyulmasını emretmekteydi: "*De ki: 'Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.'*"[14]

Yüce Rabbimiz, Peygamber'e uyulmasını emrediyordu, çünkü Peygamber'e itaat Allah'a itaat idi. *"Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse, (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik."*[15] Yüce Rabbimiz Resûlü'ne gönülden bağlanılmasını o kadar önemsemişti ki, en ufak bir meselede dahi onun verdiği hükme rıza gösterilmemesini, imanın kemale ermemiş olmasına bağlamaktaydı. Nitekim ensardan bir adam ile Zübeyr b. el-Avvâm arasında Harre mevkiindeki hurmalıkları sulayan kanalların kullanımı konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Bu kanallardan akan su önce Zübeyr'in bahçesine uğruyor, ardından Medineli adamın bahçesine geliyordu. O adam Zübeyr'e, "Suyu bırak, gelsin." dedi. Fakat Zübeyr bunu kabul etmedi. Bu durum kendisine aktarıldığında Hz. Peygamber'e (sav), *"Zübeyr! Önce sen sula, sonra suyu komşuna salıver."* buyurdu. Bunu işiten adam, Peygamberimize "Zübeyr senin halanın oğlu olduğu için (mi ona öncelik verdin)!" diye kızgın bir şekilde tepki gösterdi. Adamın bu sözü üzerine Allah Resûlü'nün yüzünün rengi değişti ve *"Zübeyr! Sen sula, suyu (hurma ağaçlarının köklerine) ulaşıncaya kadar tut (sonra salıver)."* dedi. Zübeyr, bu olay üzerine şu âyetin nâzil olduğunu söylemiştir: *"Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."*[16]

Yüce Rabbimizin, Hz. Peygamber'e ve onun sünnetine teslimiyet gösterilmesini emretmesi, sünnetin temelinde ilâhî iradenin olmasından kaynaklanıyordu. Onun din ile ilgili hususlardaki her türlü tasarrufu ilâhî iradenin kontrolünden geçiyor, böylece Allah'ın razı olmayacağı bir fiil

[13] İsrâ, 17/93.
[14] Âl-i İmrân, 3/31.
[15] Nisâ, 4/80.
[16] Nisâ, 4/65; B2359 Buhârî, Müsâkât, 6.

Resûl'den sadır olmuyordu. Diğer bir ifadeyle o, vahyin kontrolündeydi[17] ve din ile ilgili bir konudaki en ufak bir hatası bile vahiy ile düzeltiliyordu.[18] Bundan dolayı ona itaat Allah'a itaat, ona isyan ise Allah'a isyan anlamına geliyordu.[19] *"Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse doğru yolu bulmuştur. Kim onlara isyan ederse ancak kendisine zarar verir. Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez."*[20] Hz. Peygamber'e itaat eden ise cenneti hak ediyordu.[21] Nitekim Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, bir gün Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştu: "*Ümmetimin hepsi cennete girecektir, yüz çeviren müstesna!"* Orada bulunanlar *"Ey Allah'ın Resûlü, yüz çeviren kim?"* diye sorunca, Hz. Peygamber *"Bana itaat eden cennete girer. Bana isyan eden yüz çevirmiş demektir."* şeklinde cevap vermişti.[22] Hz. Peygamber'e isyan edip yüz çevirenlerin sonunun ise cehennem olacağı Kur'an'da açıkça belirtiliyordu: *"Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah o kimseyi ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır."*[23]

Hz. Peygamber'in hayatı tamamiyle Kur'an'a uygun bir yaşantıydı. Nitekim Enes b. Mâlik'in amcasının oğlu Sa'd b. Hişâm Medine'ye geldiğinde, Hz. Âişe'den kendisine Resûlullah'ın ahlâkını anlatmasını istemişti. Âişe, "Sen Kur'an okuyorsun değil mi?" diye sorunca Sa'd, "Evet." cevabını verdi. Bunun üzerine müminlerin annesi, "İşte Hz. Peybamber'in ahlâkı Kur'an idi." dedi.[24] O, Kur'an'ı hayatında tam olarak yaşayarak somut bir şekilde anlatmış, Kur'an'ın ilk yorumunu da hayatı ile yapmıştı.

Hz. Peygamber, bir yandan *"Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni duyur!.."*[25] emri uyarınca ashâbına Kur'an'ı bildiyor, diğer yandan da *"İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."*[26] âyeti gereğince Allah'ın Kitabı'nı açıklayarak zihinlerdeki soru işaretlerini yok ediyordu. Nitekim o, insanlığı aydınlatmakla görevliydi: *"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."*[27]

Hz. Peygamber, yeri geldikçe mânâsı kapalı pek çok kelime ve âyeti açıklıyor, yeri geldikçe de Kur'an'da detaya girilmeden genel olarak işaret edilmekle yetinilmiş birçok konuda ayrıntılı açıklamalar yapıyordu. Söz gelimi Kur'an'da namaz kılmak emredilmiş olmasına rağmen[28] namazın nasıl kılınacağına değinilmemiş, buna karşın Peygamber Efendimiz, *"Namazı benden gördüğünüz gibi kılın."*[29] buyurarak namazın kılınış şeklini ve vakitlerini ashâbına uygulamalı olarak öğretmişti. Aynı şekilde

17 D3586 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7.
18 Abese, 80/1-10; Tevbe, 9/43; Tahrîm, 66/1; Enfâl, 8/67-68.
19 M4749 Müslim, İmâre, 33.
20 D1097 Ebû Dâvûd, Salât, 221, 223.
21 Nisâ, 4/13.
22 B7280 Buhârî, İ'tisâm, 2.
23 Nisâ, 4/14.
24 M1739 Müslim, Müsâfirîn, 139; D1342 Ebû Dâvûd, Tatavvu', 26.
25 Mâide, 5/67.
26 Nahl, 16/44.
27 Ahzâb, 33/45, 46.
28 Nisâ, 4/103.
29 B631 Buhârî, Ezân, 18.

hac konusunda da, *"Hac ibadetinin gereklerini benden öğrenin."*[30] buyurarak haccın menasikini de yaşayarak öğretmişti. Bu ve benzer birçok ibadetin uygulanışı sünnetten öğrenilmekteydi. Nitekim Hayber'in fethi esnasında İslâm'la şereflenen İmrân b. Husayn[31] mescitte oturduğu bir esnada, şefaat ile ilgili konuşurlarken adamın biri, "Ey Ebû Nüceyd! Bize Kur'an'da bulunmayan konulardan bahsediyorsunuz!" diyerek onun Kur'an'dan değil de Hz. Peygamber'in sünnetinden bahsetmesinden rahatsız olmuştu. Bunun üzerine İmrân öfkelenerek:

–Sen Kur'an'ı okuyorsun (değil mi?)

–Evet.

–Akşam namazının üç, yatsı namazının dört, sabah namazının iki, öğle namazının dört, ikindi namazının dört rekât olduğunu Kur'an'da bulabiliyor musun?"

–Hayır.

–Bu hususları nereden öğrendiniz? Bizden öğrenmediniz mi? Biz de bunları Resûlullah'tan (sav) öğrendik. Siz her kırk dirhem için bir dirhem, şu kadar sürüsü olana şu kadar koyun; şu kadar devesi olana şu kadar deve zekât vereceğine dair Kur'an'da bir hüküm bulabiliyor musun?

–Hayır.

–Bu hususları nereden öğrendiniz? Biz onları Resûlullah'tan (sav) öğrendik. Siz de bizden. Yine "Kur'an'da '...Beyt-i Atîk'i tavaf etsinler.' buyruluyor.[32] Tavafın yedi (şavt) olduğunu, Makâm-ı İbrâhîm arkasında iki rekât namaz kılınacağını Kur'an'da bulabiliyor musun? Bu hususları kimden öğreniyorsunuz? Bizden öğrenmiyor musunuz? Biz bunları da Allah'ın Peygamberi'nden (sav) öğrendik." dedi.[33] Aralarındaki konuşma bu minval üzere devam ettikten sonra adam "Beni ihya ettin, Allah da seni ihya etsin!" diyerek İmrân b. Husayn'ın haklı olduğunu kabul etti.[34]

Yine Abdullah b. Ömer, kendisine, "Biz Kur'an'da korku namazını ve hazar namazını (barış ve güven zamanında meskûn olduğun yerde kılınan namazı) bulduğumuz hâlde, (neden) sefer namazını bulamıyoruz?" diye sorulduğunda, "Biz bir şey bilmezken, Allah bize Muhammed'i gönderdi ve biz de onun ne yaptığını görmüşsek, öyle yapıyoruz." cevabını vermişti.[35]

"Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûl'e, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar..."[36] âyeti,

[30] M3137 Müslim, Hac, 310.
[31] İBS521 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 521.
[32] Hac, 22/29.
[33] MK15691 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XVIII, 219; D1561 Ebû Dâvûd, Zekât, 2.
[34] NM372 Hâkim, *Müstedrek*, I, 159 (1/110).
[35] MU336 *Muvatta'*, Kasru's-salât, 2; İM1066 İbn Mâce, İkâmet, 73.
[36] A'râf, 7/157.

Peygamber Efendimizin Kur'an'ı tefsir etmenin yanında onda yer almayan bazı konularda hüküm koyma yetkisinin olduğunu beyan etmekteydi. Nitekim Peygamber (sav) Hayber günü ashâbına birtakım yasaklar getirmiş, ardından da "*Sizden biriniz köşesine yaslanarak (cahilce) Allah'ın şu Kur'an'da yasakladığı şeylerden başka hiçbir şeyi yasaklamadığını mı zannediyor? Şunu iyi bilin ki: Vallahi ben (hem) öğüt verdim (hem bazı şeyleri) emrettim, (hem de bazı şeyleri) yasakladım. (Benim emrettiğim ve yasakladığım) bu şeyler ya Kur'an kadar yahut da ondan daha fazladır...*" buyurmuştu.[37] Böylece Efendimiz, Kur'an'da bulunmayan pek çok konuda kendisinin hüküm koyduğunu ifade etmişti. Allah Teâlâ'nın, "*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının.*"[38] emri de bu anlamı içermekteydi. Aynı hususu Peygamber (sav) de belirtmekteydi: *"Size ne emrettimse onu yapınız; size neyi yasakladımsa ondan sakınınız."*[39]

Yine bir seferinde Peygamber Efendimiz hutbe okurken, *"Ey insanlar! Allah size haccı farz kılmıştır. Öyleyse haccedin!"* buyurmuştu. Bunun üzerine bir adam ayağa kalkarak "Her sene mi yâ Resûlallah?" diye sordu ve Resûlullah'ın (sav) sessiz kalmasına aldırmayarak sözünü üç defa tekrarladı. Sonunda Allah Resûlü, *"Evet desem her sene vacip olurdu ve siz de buna güç yetiremezdiniz."* buyurdu ve şunu ilâve etti: *"Ben sizi (serbest) bıraktığım müddetçe siz de beni bırakın. Sizden öncekiler, çok soru sormalarından ve peygamberlerinin buyrukları üzerinde ihtilâf etmelerinden dolayı helâk olup gitmişlerdir. Size bir şey emrettiğimde gücünüzün yettiğince onu yapın, size bir şeyi yasakladığımda da onu terk edin!"*[40]

Bu ve benzeri örnekler Peygamberimizin hüküm koymada da aktif bir rol aldığını göstermektedir. Bundan dolayıdır ki sünnet, Kur'an'dan sonra ikinci bilgi ve uygulama kaynağı olmuştur. Sahâbîler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra bir mesele ile karşılaştıklarında, Kur'an'da yer almayan konularda sünnete başvurmuşlardır. Nitekim tâbiînin büyük âlimlerinden Meymûn b. Mihrân, Hz. Ebû Bekir'in bir mesele ile karşılaştığında nasıl hüküm verdiğini şöyle anlatmaktadır:

"Kendisine davacılar geldiği zaman, (hüküm vermek için öncelikle) Allah'ın Kitâbı'na bakardı. Şayet onda, (davacıların) aralarındaki sorunu çözecek hükmü bulursa onunla hüküm verirdi. Eğer (meselenin hükmü) Kitab'da bulunmaz ve o konuda Resûlullah (sav) (tarafından uygulanmış olan) bir sünnetin olduğunu biliyorsa hükmü onunla verirdi. Eğer bir hükme ulaşamazsa, çıkar, 'Bana şöyle şöyle (bir mesele) geldi. Acaba sizler o

[37] D3050 Ebû Dâvûd, Harâc, 31, 33.
[38] Haşr, 59/7.
[39] İM1 İbn Mâce, Sünnet, 1.
[40] M3257 Müslim, Hac, 412.

konuda Resûlullah'ın (sav) herhangi bir hüküm verdiğini biliyor musunuz?' diyerek Müslümanlara sorardı. Kimi zaman o topluluğun hepsi etrafında toplanır, o konuda Resûlullah'tan (sav) nakledecekleri bir hüküm varsa onu bildirirlerdi. Ebû Bekir de şöyle derdi: 'İçimize, peygamberimizden (gelen bilgileri) muhafaza eden kimseleri yerleştiren Allah'a hamd olsun!' Şayet bu yolla da bir hükme ulaşamazsa, halkın ileri gelenlerini ve seçkinlerini toplar, onlarla istişare ederdi. Onlar da bir hüküm üzerinde söz birliği ederlerse, bununla hüküm verirdi."[41]

Hz. Ömer, bir hutbesinde Resûlulah'ın (sav) şahsî kanaatlerinin dahi Müslümanlar için büyük bir değer taşıdığını şöyle anlatmaktaydı: "Ey insanlar! Re'y (şahsî kanaat ve düşünce), ancak Resûlullah'a aitse isabetlidir. Çünkü Allah ona (doğruyu bizzat) göstermiştir. Bizim re'ylerimiz ise, (doğru olanı bulmak için ortaya konan) zan ve zorlama çabadan ibarettir."[42]

Sünnet'in Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olması, daha Hz. Peygamber döneminde bilinmekteydi. Nitekim Peygamber Efendimizin, kıyamet günü âlimlerin önünde yürüyeceğini söyleyerek ilmî kişiliğini övdüğü genç sahâbîsi Muâz b. Cebel'i[43] Yemen'e vali olarak göndereceği zaman aralarında şöyle bir konuşma geçmişti:

–*(Sana bir dava geldiğinde) nasıl hüküm vereceksin?*

–Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim.

–*(O konuda) Allah'ın Kitabı'nda bir hüküm bulamazsan?*

–Resûlullah'ın (sav) sünneti ile (karar vereceğim).

–*Resûlullah'ın (sav) sünnetinde de yoksa?*

–Kendi görüşümle ictihad ederek bir karara varacak ve ona göre hüküm vereceğim.

Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Resûlü'nün elçisini (Resûlü'nün arzuladığı cevabı vermeye) muvaffak kılan Allah'a hamdolsun."* buyurmuştu.[44]

Sünnetin kaynaklığı sahâbeden bugüne hemen hemen herkes tarafından kabul edilirken çok az sayıda da olsa hadis ve sünnet karşıtı bazı söylemler ortaya çıkabilmiştir. Bu itirazların merkezinde "Kur'an'a dönüş", "Kur'an ile yetinme", "Kur'an İslâm'ı" gibi düşünceler yer almaktadır. Fakat gerek Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e itaat ve ona tâbi olmak ile ilgili Kur'an'daki emirleri, gerekse sünnetin ideal ümmeti oluşturma yolundaki katkısı düşünüldüğünde, bu ve benzeri anlayışların realiteden çok uzak olduğu anlaşılacaktır. Hz. Peygamber'in şu hadisi de Kur'an'ı ön plana alıp sünneti öteleyen zihniyete karşı bize bir uyarı niteliğindedir: "*Sizden birini-*

[41] DM163 Dârimî, Mukaddime, 20.
[42] D3586 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7.
[43] ST2/347 İbn Sa'd, *Tabakât*, II/347.
[44] T1327 Tirmizî, Ahkâm, 3; D3592 Ebû Dâvûd, Kadâ', (Akdiye), 11.

zi, emrettiğim veya yasakladığım bir konu kendisine iletildiğinde, sakın köşesine yaslanmış olarak (cahilce), 'Biz Allah'ın Kitabı'nda ne bulursak ona uyarız (hadis tanımayız!)' derken bulmayayım!"[45]

Sünnet, her şeyden önce Kur'an'ın uygulanmış şeklidir. Ondan ayrı düşünülemez. Dahası, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisleri bilinmeden Kur'an'ın tam olarak anlaşılması mümkün değildir. Nitekim Hz. Ömer şöyle demektedir: "Birtakım insanlar çıkacak, Kur'an'ın (değişik şekillerde anlaşılabilmesi mümkün olan) müteşâbih âyetlerini öne sürerek sizinle mücadele edecekler. O durumda sünnetlerle onların yakasına yapışın. Zira sünnetlere sarılanlar Allah'ın Kitabı'nı en iyi bilenlerdir."[46]

Peygamber Efendimiz hayatın her alanında ashâbını bilgilendirmiş, onları özel bir eğitime tâbi tutmuştu. Tevhidi öğretmişti; her türlü şirkten arınmış, maddî ve mânevî tüm putları gönülden çıkartıp bir olan Allah'a iman etmeyi, O'nu tanımayı, sevmeyi, O'ndan korkmayı... İbadetleri öğretmişti; uygulanış şekillerini, huşûu, Allah'a itaat ve teslimiyeti, kul olma bilincini, şuurunu...

Ahlâkı öğretti; edebi, hayâyı, iffeti, salih ameli, sevgiyi, merhameti, şefkati, samimiyeti, sadakati, vefakârlığı, fedakârlığı, diğerkâmlığı, merhameti... Her hayırlı işe Allah'ın adını anarak başlamayı, yemeği sağ el ile ve önünden yemeyi, içerken kabın içine solumamayı, başkasının evine izinsiz girmemeyi, küçüklere merhamet edip, büyüklere saygı göstermeyi, insanların kusurlarını araştıran değil örten olmayı, kötü söz ve fiilleri terk etmeyi...

Aile kurmayı öğretti, ideal eş seçimini, aile olmayı, baba olmayı, anne olmayı... Çocuk eğitimini, anne babaya karşı görevleri... Arkadaşlığı, dostluğu, selamlaşmayı, hediyeleşmeyi, sıla-i rahmi, hasta ziyaretini, toplumsal dayanışmayı... Ticareti öğretti, alışverişi, ortaklığı, çarşı pazarı, alacaklı olmayı, borçlu olmayı, kamu malını, işçi işveren ilişkilerini... Giyim kuşam ve süslenme âdâbını, yemeyi, içmeyi, bayramı, sevinmeyi, sevmeyi, sevilmeyi, eğlenmeyi... Kısaca hayata dair her şeyi!

Öyle ki Hz. Peygamberin ashâbına hemen her konuyu öğrettiğini gören bir müşrik "Peygamberinizin, size her şeyi hatta abdest bozmayı bile öğrettiğini görüyorum!" demişti. Evet, gerçekten de Peygamber (sav) ashâbına abdest bozma âdâbı da dâhil her hususu öğretmişti.[47]

İşte Peygamber Efendimizin Müslümanlara yaşayarak ve anlatarak öğrettiği sünneti, İslâm dininin, hayatın her alanına nüfûz etmesini sağla-

[45] T2663Tirmizî, İlim, 10.
[46] DM121 Dârimî, Mukaddime, 17.
[47] M606 Müslim, Tahâret, 57; T16 Tirmizî, Tahâret, 12.

mıştır. Sünnet, bireysel ve toplumsal dönüşümü gerçekleştirip medenî bir toplum inşa etmiş, böylece, kız çocuklarını diri diri toprağa gömecek kadar sapıklık içerisinde bulunan[48] câhiliye insanınını her türlü barbarlık ve bedevîlikten kurtarıp medeniyete kavuşturmuştur. Hz. Peygamber'in sünnetini benimseyip hayatlarına aktaran Müslümanlar, insanlık için en hayırlı ümmeti[49] oluşturmuş, örnek olarak gönderilmiş olan Hz. Muhammed'in örnek ümmeti hâline gelmiştir.[50]

Aynı zamanda sünnet, İslâm kültür ve medeniyetini inşa eden bir model olmuştur. İslâm medeniyeti, devlet yönetiminden ekonomik hayata, toplumsal ilişkilerden bilimsel faaliyetlere, mimariden sanata kadar hayatın her alanında sünnetten aldığı ruh ile asırlar boyunca gelişme göstermiştir. Sözgelimi Hz. Peygamber'in sadaka-i câriyeyi[51] ve genel olarak yardımlaşmayı teşviki İslâm toplumunda vakıf geleneğinin yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Camiler, köprüler, okullar, üniversiteler açılmış, açlar doymuş, evsizler başlarını sokacak bir yer bulmuş, hayvanlar için bile özel vakıflar kurulmuştur. Böylece vakıflar, İslâm kültürünün sosyal hayattaki simgesi olmuş, İslâm medeniyeti bir vakıf medeniyeti hâline gelmiştir. Peygamberimizin yolcu veya yolda kalan kimseyi zekât verilecek kimseler arasında zikretmiş olması,[52] yolcular için inşa ettirilen misafirhaneyi öldükten sonra müminin sevap defterinin açık kalmasına vesile olacak fiiller arasında zikretmesi[53] İslâm medeniyetinde sırf yolcular için hanlar, hamamlar, kervansaraylar v.b. tesislerin inşa edilmesini teşvik edici önemli bir unsur olmuştur. Peygamberimizin ekonomi alanındaki düzenleme ve tavsiyeleri de dürüst bir ticaretin gerçekleşmesi yolunda Müslümanlara rehberlik etmiştir. Kardeşlik esasına dayalı kurulmuş olan "Ahîlik Teşkilatı" da ilhamını Kur'an ve sünnetten almıştır. Bu hususlar, Müslümanların mâneviyatlarını olduğu kadar maddî hayatlarını da imar etmelerinde sünnetin önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Peygamber Efendimizin küçük bir bebek iken vefat eden oğlu İbrâhim'in defni esnasında kazılan mezarda göze hoş görünmeyen bir açıklığı düzelttirmesi ve sonra, *"Bu, ölüye ne fayda ne de zarar verir, ancak hayattakilerin gözüne hoş görünür. Biriniz bir iş yaptığında onu en güzel şekilde yapsın. Zira Allah kişinin, işini sağlam yapmasından hoşlanır."* buyurması[54] örneğinde olduğu gibi Efendimizin salih amele (işi en uygun bir şekilde yapmaya), ihsâna (işi en güzel biçimde yapmaya, daima güzel davranmaya) ve işlevselliğinin yanında göze de hitap etmesine

[48] Âl-i İmrân, 3/164.
[49] Âl-i İmrân, 3/110.
[50] Bakara, 2/143.
[51] M4223 Müslim, Vasiyye, 14.
[52] B1465 Buhârî, Zekât, 47.
[53] İM242 İbn Mâce, Sünnet, 20.
[54] ST1/142 İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 142; MK21363 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXIV, 306.

değer vermesi, İslâm medeniyetindeki sanat ve zarafet anlayışının temellerini oluşturmuştur.

Hz. Peygamber'in bir model olarak tesis etmiş olduğu sünneti; coğrafî, tarihî, örfî, sosyal, kültürel yetişme farklılıklarına rağmen asırlar boyu bütün insanlığa hitap etmiştir. Sünnet, Müslümanları bir araya getiren, onları ortak paydada toplayan, birleştiren, İslâm kültür ve medeniyetini oluşturan en temel unsur olmuştur. Böylece İslâm toplulukları arasında inanç ve davranış birliğini sağlamıştır. Müslümanları farklı kültür ve çevrelerde eriyip yok olmaktan, asimilasyondan korumuştur. Dünyanın her neresinde olursa olsun İslâm toplumlarının kültürlerinde pek çok ortak değer bulunması, sünnetin bu fonksiyonundan ileri gelmektedir. Bundan dolayıdır ki Peygamberimiz sünneti terk etmeyi İslâm cemaatinden ayrılmak olarak görmüştür.[55]

Sünnete bağlılıkları sayesinde İslâmî kimliklerini koruyabilen Müslümanlar, sünnetten uzaklaştıklarında ise sünnetin tam zıddı olan bid'atlara sapmaktan kurtulamamışlardır. Nitekim Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır: *"İşlerin en şerlisi (din konusunda) sonradan ortaya çıkanlardır. Sonradan ortaya çıkan her şey bid'attir. Her bid'at dalâlettir. Her dalâlet insanı cehenneme götürür."*[56] Yine Resûlullah (sav), vefatının yaklaştığı günlerden birinde sabah namazından sonra gözleri yaşartan, kalpleri hüzünlendiren son derece dokunaklı bir konuşma yapmış, ashâbdan biri dayanamayarak, "Ey Allah'ın Resûlü! Sanki veda konuşması yaptın, bize ne tavsiye edersin?" demişti. Bunun üzerine Peygamber (sav) şu tavsiyelerde bulunmuştu: *"Size Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmayı ve Habeşli bir köle de olsa (başınızdaki idareciyi) dinleyip itaat etmeyi tavsiye ederim. Çünkü benden sonra yaşayacak olanlarınız çok ihtilâflar görecekler. Sonradan çıkarılmış (aslı olmayan) şeylerden ise sakının! Çünkü sonradan çıkarılmış her şey bid'attir. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa, benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın! Bunlara azı dişlerinizle (tuttuğunuz gibi sımsıkı) sarılın."*[57]

Dün olduğu gibi bugün de bid'atlere, sapmaya, yozlaşmaya ve bozulmaya karşı İslâm ümmetini koruyacak olan şey sünnete sımsıkı sarılmaktır. Nitekim Peygamber Efendimiz bu hususta ümmetini şöyle uyarmıştır:

"Size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."[58]

[55] HM10584 İbn Hanbel, II, 506.
[56] N1579 Nesâî, Salâtü'l-îdeyn, 22; M2005 Müslim, Cum'a, 43.
[57] T2676 Tirmizî, İlim, 16; D4607 Ebû Dâvûd, Sünnet, 5.
[58] MU1628 *Muvatta'*, Kader, 3.

FIKIH ve İCTİHAD
DERİN KAVRAYIŞ, HAKİKATİ ARAYIŞ

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"إِنَّ اللَّهَ لاَ يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا، يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ، وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ
بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ، حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ عَالِمٌ، اتَّخَذَ النَّاسُ رُءُوسًا جُهَّالاً فَسُئِلُوا،
فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ، فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا."

Abdullah b. Amr b. el-Âs, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işittiğini nakleder: *"Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz. Bilakis âlimlerin vefatıyla ilmi alır. Sonunda hiç âlim kalmayınca, insanlar cahil kimseleri önder edinirler. Onlara birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar hem de (insanları) saptırırlar."*

(B100 Buhârî, İlim, 34)

عَنْ مُعَاذٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ بَعَثَ مُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ فَقَالَ:
"كَيْفَ تَقْضِى؟" فَقَالَ: أَقْضِى بِمَا فِى كِتَابِ اللَّهِ. قَالَ: "فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِى كِتَابِ اللَّهِ؟" قَالَ: فَبِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِى سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ؟" قَالَ: أَجْتَهِدُ رَأْيِى. قَالَ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِى الدِّينِ."

عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"نَضَّرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ مِنَّا حَدِيثًا فَحَفِظَهُ حَتَّى يُبَلِّغَهُ فَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ وَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ لَيْسَ بِفَقِيهٍ."

عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ. وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ."

عَنْ وَابِصَةَ بْنِ مَعْبَدٍ الْأَسَدِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ لِوَابِصَةَ: جِئْتَ تَسْأَلُ عَنِ الْبِرِّ وَالإِثْمِ؟ قَالَ قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَ: فَجَمَعَ أَصَابِعَهُ فَضَرَبَ بِهَا صَدْرَهُ وَقَالَ اسْتَفْتِ نَفْسَكَ، اسْتَفْتِ قَلْبَكَ يَا وَابِصَةُ – ثَلاَثًا – الْبِرُّ مَا اطْمَأَنَّتْ إِلَيْهِ النَّفْسُ وَاطْمَأَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ، وَالإِثْمُ مَا حَاكَ فِى النَّفْسِ وَتَرَدَّدَ فِى الصَّدْرِ وَإِنْ أَفْتَاكَ النَّاسُ وَأَفْتَوْكَ.

Muâz'ın anlattığına göre, Allah Resûlü (sav) onu Yemen'e (vali olarak) gönderirken aralarında şöyle bir diyalog geçmişti:
–*(Sana bir dava geldiğinde) nasıl hüküm vereceksin?*
–Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim.
–*(O konuda) Allah'ın Kitabı'nda bir hüküm bulamazsan?*
–Resûlullah'ın (sav) sünneti ile (karar vereceğim).
–*Resûlullah'ın (sav) sünnetinde de yoksa?*
–Kendi görüşümle ictihad ederek bir karara varacak ve ona göre hüküm vereceğim.
Bunun üzerine Hz. Peygamber *"Resûlü'nün elçisini (Resûlü'nün arzuladığı cevabı vermeye) muvaffak kılan Allah'a hamdolsun."* buyurmuştu.

(T1327 Tirmizî, Ahkâm, 3; D3592 Ebû Dâvûd, Kadâ', (Akdiye), 11)

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah her kimin iyiliğini dilerse, onu dinde fakih kılar (dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir)."*

(T2645 Tirmizî, İlim, 1)

Zeyd b. Sâbit, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işitmiştir: *"Allah, bizden bir hadis işitip, başkasına aktarana kadar onu belleyen kişinin yüzünü ak etsin. Fıkıh (dini hakkıyla anlamaya yönelik bilgiler) öğrenip onu kendisinden daha kavrayışlı olanlara aktaran nice kimseler vardır! Fıkıh öğrenen nice kimseler de vardır ki haddizatında kendileri fakih (derin kavrayış sahibi) değildir."*

(D3660 Ebû Dâvûd, İlim, 10; T2656 Tirmizî, İlim, 7)

Amr b. el-Âs, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işitmiştir: *"Hâkim, hüküm verirken ictihad eder (gücü nispetinde çaba sarf eder) de sonunda isabetli karar verirse, iki sevap kazanır. Eğer ictihad eder de sonunda hata ederse, bir sevap kazanır."*

(M4487 Müslim, Akdiye, 15)

Esed kabilesine mensup Vâbisa b. Ma'bed'in naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) ona şöyle demiştir: *"İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?"* (Vâbisa diyor ki) "Evet" dedim. Hz. Peygamber, parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa *"Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!"* buyurdu (ve devam etti): *"İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir."*

(DM2561 Dârimî, Büyû', 2)

Hicretin üzerinden dokuz yıl geçmişti. Allah Resûlü yeni fethedilen yerlere dini öğretmeleri için elçiler gönderiyordu. Sıra Yemen'e gelmişti. Yemen'e elçi, zekât memuru ve kadılık yetkileriyle gönderilecek kişi, helâli ve haramı en iyi bilen,[1] Resûlullah'ın kendilerinden Kur'an öğrenilmesini tavsiye ettiği dört sahâbî arasında bulunan Muâz b. Cebel'di.[2] Genç yaşta Müslüman olan ve Resûlullah'la birlikte hemen hemen bütün savaşlara katılan Muâz, Allah Resûlü tarafından Yemenlilere, *"Size arkadaşlarımın en uygun olanını gönderiyorum."* denilerek takdim edilmişti.[3] Peygamberimiz, yolculuktan önce, Ebû Musa el-Eş'arî ile Muâz'ı Yemen'e uğurlarken, onlara halka karşı nasıl davranacakları hususunda bazı uyarılarda da bulunmuştu: *"Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin ve hüküm verirken birbirinizle uyum içinde olun!"*[4] Ayrıca, onlara Ehl-i kitap bir kavme gittiklerini hatırlatarak, belde halkını öncelikle Allah'tan başka tanrı olmadığına ve Resûlullah'ın Allah'ın Peygamberi olduğuna inanmaya çağırmalarını, kalpleri imana ısındıkça da yavaş yavaş ibadetleri anlatmalarını istemişti.[5] İşte bu uğurlama esnasında Allah Resûlü ile o çok sevdiği ve kıyamet günü âlimlerin önünde yürüyeceğini müjdelediği sahâbîsi Muâz[6] arasında şöyle bir konuşma geçti:

–*(Sana bir dava geldiğinde) nasıl hüküm vereceksin?*

–Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim.

–*(O konuda) Allah'ın Kitabı'nda bir hüküm bulamazsan?*

–Resûlullah'ın (sav) sünneti ile (karar vereceğim).

–*Resûlullah'ın (sav) sünnetinde de yoksa?*

–Kendi görüşümle ictihad ederek bir karara varacak ve ona göre hüküm vereceğim.

Allah Resûlü elini Muâz'ın göğsüne koydu ve *"Resûlü'nün elçisini (Resûlü'nün arzuladığı cevabı vermeye) muvaffak kılan Allah'a hamdolsun."* buyurdu.[7]

Allah Resûlü ile Muâz b. Cebel arasında geçen bu konuşma, onun bir taraftan seçkin sahâbîsini eğittiğini, diğer taraftan da meselelere ortak bir

[1] T3790 Tirmizî, Menâkıb, 32.
[2] B4999 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 8.
[3] ST3/585 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 585.
[4] B3038 Buhârî, Cihâd, 164.
[5] M123 Müslim, Îmân, 31; B1395 Buhârî, Zekât, 1.
[6] ST2/347 İbn Sa'd, *Tabakât*, II/347.
[7] T1327 Tirmizî, Ahkâm, 3; D3592 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 11; HM22451 İbn Hanbel, V, 242.

bakış açısı kazandırmak istediğini göstermektedir. Buna göre Hz. Peygamber, kişisel ictihadın dayanması gereken ilk kaynağın Kur'an, ikinci kaynağın ise kendisinin söz ve uygulamaları olduğunu belirtmiş olmaktadır. Bir konunun dinî bakımdan değerini ve hükmünü anlamak için takip edilecek yol ve yönteme işaret eden bu rivayet, İslâm kültüründe özellikle de fıkıh düşüncesinde şekillenen düşünme sistematiğinin ve kaynak hiyerarşisinin oluşmasına önemli katkıda bulunmuştur. Bu hadis, Kur'an ve Hz. Peygamber'i anlamaya dönük aklî faaliyetin, kişisel ictihadın geliştirilmesinin önemini gösterdiği gibi, dinle ilgili konularda bakış açısı geliştirme, yorumlama ve bir sonuca, bir ilkeye ulaşma çabasında Müslümanlara temel zihnî bir yöntem kazandırmıştır.

Peygamberimiz *"Allah her kimin iyiliğini dilerse, onu dinde fakih kılar (dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir)."*[8] sözüyle fıkhın önemini vurgulamıştır. Peygamberimiz, Abdullah b. Amr'ı üç günden daha kısa sürede Kur'an'ı okuyarak hatmetmemesi konusunda uyarırken, bu şekilde okunması hâlinde Kur'an'ın fıkhedilemeyeceğini (iyi anlaşılamayacağını) gerekçe göstermiştir.[9] Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'yi kastederek söylediği şu söz de, anlayışlı olmanın kişinin yaratılışıyla yakından ilgili olduğunu vurgulamaktadır: *"İnsanlar, gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. Câhiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki, İslâm'ı tam olarak kavrasınlar."*[10] Allah'ın Resûlü, fıkhın yani dinin maksadını inceden inceye anlama ve sezme kabiliyetinin ve güzel ahlâk sahibi olmanın iyi Müslüman'ın iki temel vasfı olduğunu ve bu iki vasfın münafıklarda asla bir araya gelmeyeceğini belirtmiştir.[11] Aynı şekilde o, kişinin ailesine şefkatli ve yumuşak davranmasının[12] ve cemaate imamlık yaparken namazı uzun, hutbeyi kısa tutmasının da fıkhından yani dini hakkıyla kavramış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.[13]

Hz. Peygamber döneminde "fıkıhla meşgul olmak", dini en ince ayrıntılarıyla kavramak ve dinin ilkeleri çerçevesinde düşünme kabiliyetine sahip olmak, bu konuda meleke kazanmak demekti. Bu çerçevede sahâbe kuşağından itibaren ilim meclislerinin kurulduğu bilinmektedir. Hatta hadis kitaplarına yansıyan kimi rivayetlerde Peygamberimizin bu meclislere uğradığı ve bu tür faaliyetleri teşvik ettiği bilgileri yer almaktadır. Allah Resûlü, hayatının her döneminde dini öğrenmeyi, dinin detaylarına vâkıf olmayı teşvik etmiş, âlimler için her fırsatta güzel sözler söylemişti. Günün birinde, mescitte iki gruba rastlamış ve *"İkisi de hayır üzeredir. Ama*

[8] T2645 Tirmizî, İlim, 1; B71 Buhârî, İlim, 13; M4956 Müslim, İmâre, 175.
[9] HM6546 İbn Hanbel, II, 166.
[10] M6709 Müslim, Birr, 160; VM2/547 Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 547.
[11] T2684 Tirmizî, İlim, 19.
[12] HM22038 İbn Hanbel, V, 194.
[13] M2009 Müslim, Cum'a, 47.

biri, diğerinden daha üstündür. Bir kısmı, Allah'a dua ediyor ve ondan bir şeyler istiyorlar. Allah onlara ister verir, isterse vermez. Diğerleri ise, fıkıh (dini anlamaya yönelik meseleler) ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyene öğretiyorlar. Bunlar daha üstündür." dedikten sonra *"Şüphe yok ki, ben de sadece bir öğretici olarak gönderildim."* diyerek ilim öğrenenlerin yanına oturmuştur.[14]

Peygamberimizin her fırsatta, dini anlamaya ve hikmetini düşünerek kavramaya verdiği değeri gösteren bir başka sözü de *"Şeytan için fakih (dini hakkıyla kavramış) bir insanı ayartmak, bin âbidi ayartmaktan daha zordur."*[15] şeklindedir. Onun (sav) ayrıca, *"Hayâ, iffet, kalbine değilse de diline sahip olma ve fıkıh (dini derinden anlama) imandandır. Bunlar dünyevî kazançları eksiltseler bile âhirette kişiyi zenginleştirecek hususlardandır. Âhirette sağlayacakları kazanç çoktur. Kötü söz, kabalık ve cimrilik nifak alâmetleridir. Kişiyi dünyada zenginleştirseler de, âhirette yoksullaştıran hususlardandır. Âhirette kaybettirdikleri daha çoktur."*[16] buyurması, iffetli olmanın yanı sıra fıkhetmenin âhirette insana kazanç getiren bir erdem olduğuna işarettir. Zihnî ve ruhî uyanıklığın yanı sıra, hem ahlâkî olgunluk ve insan ilişkilerinde gösterilen hassasiyet, hem de derin düşünme kabiliyeti imanla sıkı ilişki içerisindedir. Bu özellikler aynı zamanda imanı besleyip kuvvetlendirmektedir.

Gerçek şu ki, bir sözün ya da eylemin hakiki anlamını, hikmetini ve sonuçlarını kavramak, doğuştan gelen ve eğitimle edinilen kabiliyetlere bağlı olarak kişiden kişiye değişen bir husustur. Herkes bir sözü, düşünme ve kavrama istidadı oranında anlayabilir. Bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber, sözlerinin dinleyenler tarafından başkalarına aktarılmasını teşvik etmiş, böylece sözlerinin hakikatini, aktarandan daha iyi kavrayabilecek olanlara ulaşmasını arzulamıştır. Resûl-i Ekrem, ashâbına verdiği bir hutbede[17] şöyle buyurmuştur: *"Allah, bizden bir hadis işitip, başkasına aktarana kadar onu belleyen kişinin yüzünü ak etsin. Fıkıh (dini hakkıyla anlamaya yönelik bilgiler) öğrenip onu kendisinden daha kavrayışlı olanlara aktaran nice kimseler vardır! Fıkıh öğrenen nice kimseler de vardır ki haddizatında kendileri fakih (derin kavrayış sahibi) değildir."*[18]

Peygamberimiz (sav) bu uyarı ve talebiyle, hadisin hayat veren anlamının herkese ulaştırılmasını ve onun, kavrayamayanlar elinde zayi olmamasını salık vermiştir. Kendisini doğrudan dinleyenler arasında bulunmayan, fakat onun mesajını pekâlâ kavrayıp içselleştirecek kişilerin bundan mahrum olmamasını arzulamıştır. Allah Resûlü böyle bir sorumluluğu üstlenen kişileri övmüş ve *"Allah onların yüzünü ak etsin."* diyerek onlar için

[14] DM357 Dârimî, Mukaddime, 32.
[15] T2681 Tirmizî, İlim, 19; İM222 İbn Mâce, Sünnet, 17.
[16] DM518 Dârimî, Mukaddime, 43.
[17] DM236 Dârimî, Mukaddime, 24.
[18] D3660 Ebû Dâvûd, İlim, 10; T2656 Tirmizî, İlim, 7.

dua etmiştir. Öte yandan *"Her kim, kendisine sorulan bir meseleyi yahut kendisinden istenilen bir bilgiyi bile bile gizler de cevabını vermezse, kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulacaktır."*[19] buyuran Allah Resûlü, bilginin esirgenmesini ise asla hoş görmemiştir. Aynı şekilde kişinin bilmediği hususlarda görüş beyan etmesini ve fetva vermesini de hoş görmemiş, insanları yönlendirme konusunda ziyadesiyle hassas davranılmasını istemiştir. Nitekim Peygamberimiz (sav) döneminde yaşanan acı bir olay, bilmeden fetva vermenin kötü sonuçlarını gösteren örneklerden sadece biridir. Seferdeyken kafası yarılan bir sahâbîye arkadaşları su olduğu için teyemmüm yapamayacağını söylemişlerdi. Bu fetva üzerine yaralı sahâbî başını yıkamış ve bu nedenle de vefat etmişti. Olayı duyunca Peygamberimiz (sav), buna sebep olanları şu sözüyle azarlamıştı: *"Onu öldürdüler, Allah da onların canını alsın! Mademki bilmiyorlar, bir bilene sorsalardı ya! Cehaletin ilacı sormaktır."*[20]

İnsanların bilmediklerini bir bilene sormaları en doğru hareket tarzıdır. Âlimlerin varlığı insanların yanlış kararlarla yanlış yollara düşmelerinin önündeki engeldir. Dolayısıyla ilim erbabına konumlarına uygun bir şekilde saygı göstermek, sağlıklarında kıymetlerini bilmek ve onlardan istifade etmek gerekir. Çünkü bilginin varlığını devam ettirmesi, âlimlerin varlığına bağlıdır. Onların olmaması durumunda meydan cahillere kalır ve onlar da yanlış fetvaları ile insanları yanlışa sevk ederler. En çok hadis rivayet edenlerden olan, Kur'an'ı ve eski kitapları okuyabilen âlim sahâbî[21] Abdullah b. Amr'ın naklettiği bir hadis-i şeriflerinde Peygamberimiz bu duruma şöyle dikkat çeker: *"Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz. Bilakis âlimlerin vefatıyla ilmi alır. Sonunda hiç âlim kalmayınca, insanlar cahil kimseleri önder edinirler. Onlara birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar hem de (insanları) saptırırlar."*[22]

Görüş bildirme ve topluma rehberlik etme, ağır sorumluluk gerektiren bir iştir. Derin bir anlayış ve öngörüye sahip olmayı gerektiren bu işin hukukî ve ilmî boyutlarının yanı sıra, ahlâkî bir boyutu da olduğu unutulmamalıdır. Abdullah b. Mes'ûd'un, bilmediği konularda "Allah daha iyi bilir." deyip susmasını kişinin fıkhına yani anlayış ve kavrayışına bağlaması,[23] bilgi ahlâkına riayet etmeye dair vurgusuyla gayet manidardır. Kesin ve nihaî bilginin sadece Allah'a ait olabileceği düşüncesine sahip olmak, söz konusu bilgi ahlâkının gereklerindendir. Hz. Ömer'in şu sözü, görüş bildirecek yahut hüküm verecek kişinin sahip olması gereken ahlâkî duruşa işaret etmektedir: "Ey insanlar! Re'y (şahsî kanaat ve düşünce), an-

[19] D3658 Ebû Dâvûd, İlim, 9.
[20] D336 Ebû Dâvûd, Tahâret, 125.
[21] EÜ3/345, İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 346.
[22] B100 Buhârî, İlim, 34.
[23] M7067 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 40.

cak Resûlullah'a aitse isabetlidir. Çünkü Allah ona (doğruyu bizzat) göstermiştir. Bizim re'ylerimiz ise, (doğru olanı bulmak için gücümüz nispetinde ortaya konan) fikrî gayret ve zandan ibarettir."[24] Bu düşünceye sahip olan Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta hüküm verecek insanların nasıl hareket edeceklerine dair önemli bir ilkeden bahsetmektedir: "Bugün verdiğin ama daha sonra tekrar düşünüp yanlış olduğunu anladığın bir hüküm, seni doğruya dönmekten alıkoymasın. Çünkü hakikat asıldır, onu hiçbir şey iptal edemez. Hakikate dönmek, bâtılı sürdürüp gitmekten hayırlıdır."[25] Hâkimlik yapanların ahlâkî ve uhrevî sorumluluklarının ağırlığına dikkat çeken Peygamber Efendimiz,[26] bilgisizce ya da sağlam bir bilgiye dayanmadan hüküm veren insanları şöyle uyarmaktadır: *"Bilgisizce verilen bir fetva ile amel eden kimsenin günahı, o fetvayı verene aittir."*[27]

Geleneğimizde fetva verme konusunda cesur ve hevesli olmaya sıcak bakılmamıştır.[28] Sahâbîler, kendilerinden fetva istendiğinde bunun sorumluluğunu üstlenmekten çekinmişlerdir.[29] Hatta bir şey sorulduğunda arkadaşlarının cevap vermesini beklemişlerdir. Ama öyle bir zaman gelmiştir ki, Hz. Peygamber'in arkadaşları onun vefatından sonra insanların sorunlarını çözmekten, onlara rehberlik yapmaktan kaçınamaz olmuşlardır. Nitekim Hz. Ömer döneminde Kûfe kadılığı yapmış olan fakih sahâbî Abdullah b. Mes'ûd, bu durumu açıkça dile getirmektedir. Bir gün pek çok hususta görüşü sorulduğunda o şöyle demiştir: "Bir zamanlar biz hiç hüküm veremezdik, daha sonraları Allah takdir buyurdu da bu gördüğünüz seviyeye ulaştık. Bundan sonra sizden biriniz, hüküm verilmesi gereken bir sorunla karşılaşırsa, Allah'ın Kitabı'ndaki hükümlere göre karar versin. Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan bir işle karşılaşırsa, O'nun Peygamberi'nin (sav) hükümleriyle meseleyi çözmeye çalışsın. Allah'ın Kitabı'nda ve Resûlullah'ın (sav) hükümlerinde söz konusu edilmeyen bir mesele ile karşılaşırsa, salih insanların verdiği hükümlere göre cevap versin. Allah'ın Kitabı'nda, O'nun Peygamberi'nin (sav) hükümlerinde ve salih insanların fetvalarında bulunmayan bir durumda ise, kendi görüşüne göre ictihad etsin. 'İctihad etmekten korkuyorum. Ben korkuyorum.' demesin. Çünkü helâl bellidir. Haram da bellidir, bu ikisinin arasında ise (helâl mi haram mı olduğu belli olmayan) şüpheli meseleler vardır. Seni şüpheye düşüren şeyleri bırak, şüphe duymadığın şeylere bak."[30] Abdullah b. Mes'ûd'un bu sözü, problemin çözümünde başvurulacak kaynakların öncelik sırasını bildirmesinin yanı sıra, "İctihad etmekten korkuyorum,

[24] D3586 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7.
[25] DK4392 Dârekutnî, *Sünen*, IV, 206.
[26] D3573 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 2.
[27] D3657 Ebû Dâvûd, İlim, 8; İM53 İbn Mâce, Sünnet, 8.
[28] DM159 Dârimî, Mukaddime, 20.
[29] DM166 Dârimî, Mukaddime, 20.
[30] N5399 Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 11.

demesin." ifadesiyle sorunların çözümsüz bırakılmamasının, ictihad edilmesinin ve kişisel aklın işletilmesinin gerekliliğine bir işarettir. Ahlâkî ölçüleri gözettiği sürece bilgili insanların kanaat belirtmekten çekinmemeleri istenmektedir.

Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra sahâbe, ortaya çıkan problemlerle ilgili Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sünnetinden çözümler aramış; onlarda somut çözüm önerileri bulamadıklarında bu kaynakların benzer hükümlerinden ilham alarak dinin esaslarına ve hedeflediği maksat ve maslahatlara uygun bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Böylece ictihad mekanizması çalışmaya başlamıştır. Onlar bu uygulamalarında Peygamberimizin ictihada teşvik ve cesaretlendirmelerinden güç almışlardır. Zira Allah Resûlü böyle bir çabayı, yanılma payı bile olsa, onaylamış ve şöyle buyurmuştur: *"Hâkim, hüküm verirken ictihad eder (gücü nispetinde çaba sarf eder) de sonunda isabetli karar verirse, iki sevap kazanır. Eğer ictihad eder de sonunda hata ederse, bir sevap kazanır."*[31]

Gerekli bilgi ve yönteme sahip olan, aynı zamanda bilgi ahlâkına riayet eden kişilerin görüş ortaya koymaları, hüküm vermeleri, ulaştıkları sonuçlara göre değil, taşıdıkları niyet ve sarf ettikleri çabaya göre değer kazanır. *"Bu Kur'an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*[32] buyuran Rabbimiz, pek çok âyette kullarını, düşünüp ibret almak ve hidayete ermek için akıllarını kullanmaya davet etmektedir. Sık sık *"...akletmez misiniz?"*[33] uyarısıyla kullarının akıllarını işlevsel hâle getirmelerini istemekte, düşünmeyenleri ise, *"...Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; zira akıllarını kullanmazlar."*[34] şeklinde eleştirmektedir.

Aklını kullanan, bilgi üreten ve hüküm veren kişinin ahlâkî bir sorumluluğu olduğu kadar, muhataplarının yani kendisinden hüküm vermesini isteyenlerin de sadece hakikatin ortaya çıkması gibi samimi bir niyet taşımaları gerekir. Bu anlamda her iki tarafın da ahlâkî yükümlülükleri vardır. Peygamberimiz konumu gereği insanlar arasında hakemlik yaparken ahlâkî sorumluluğun en güzel örneklerini sergilemiştir. Aralarında hüküm verdiği insanları da aynı hassasiyeti göstermeleri konusunda uyarmıştır: *"Ben ancak bir insanım. Siz bana bazı davalarla geliyorsunuz. Belki biriniz delilini diğerinden daha güzel ifade eder ve ben ondan duyduğuma göre (onun lehine) hüküm veririm. Bu şekilde kime (yanlışlıkla) kardeşinin hakkından bir şey vermişsem, asla onu almasın. Zira böyle bir durumda ona ben ancak bir ateş parçası vermiş olurum."*[35]

[31] M4487 Müslim, Akdiye, 15.
[32] Sâd, 38/29.
[33] Bakara, 2/44; Hûd, 11/51; Enbiyâ, 21/10, 67; Mü'minûn, 23/80; Kasas, 28/60.
[34] Bakara, 2/171.
[35] B7169 Buhârî, Ahkâm, 20.

Hüküm verirken ya da bir görüş beyan ederken muhatabın algı düzeyinin dikkate alınması önemlidir. Sorulan soruya muhatabın anlayacağı şekilde ve üslûpta cevap verilmesi, sadece doğrunun iletilmesi amacıyla hareket edilmesi gerekir. Sevgili Peygamberimiz, kimi zaman kendisine bir meselenin hükmünü soran kişiye, bir yönüyle sorusuna benzeyen ve aslında cevabını bildiği başka bir soru sorar, yani soruya soru ile karşılık vererek her iki meselenin benzerliğini muhatabına keşfettirir, sonra da *"O hâlde her iki meselenin hükmü de aynıdır."* derdi. Bu şekilde muhataplarının akıllarını kullanmalarını sağlayıp, meseleleri kıyas ettirirdi. Bir gün Hz. Ömer, heyecanla yanına gelerek "Yâ Resûlallah! Ben büyük bir hata işledim, oruçluyken hanımımı öptüm." demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Söyle bakalım oruçluyken ağzını su ile çalkalarsan ne olur?"* diye sordu. Hz. Ömer: "Bunun bir zararı olmaz." deyince de *"O hâlde bu üzüntü niye?"* buyurdu.[36]

Bu durum yalnız bir olayla sınırlı değildi: Has'am kabilesinden bir adam Peygamberimize gelip babasına haccın farz olduğunu, ancak onun bineğe binip hacca gidemeyecek kadar yaşlandığını, kendisinin babasının yerine hac yapıp yapamayacağını sormuştu. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Babanın bir borcu olsa öder miydin?"* diye sordu. Adam "Evet" deyince, Resûlullah, *"Öyleyse babanın yerine sen hac yap."* demişti.[37] Böylece kişinin babasının yerine haccetmesi ile babasının borcunu vekâleten ödemesini kıyas etmiş, aralarındaki benzerlikten dolayı aynı hükmü vermiş, sonuç olarak her ikisinin de doğru olduğunu söylemişti.

Bir gün de Damdam b. Katâde isimli[38] siyahî olmayan bir bedevî Peygamberimize gelip "Yâ Resûlallah! Benim siyah tenli bir çocuğum oldu (karımdan şüpheleniyorum)" dedi. Resûlullah onun endişesini gidermek için kıyas yoluyla aklını kullanmasını sağlamak amacıyla şöyle bir soru yöneltti: *"Senin develerin var mı?"* Bedevî, "Evet var." deyince, *"O develerin renkleri nasıl?"* diye ekledi. Bedevî, "Kızıl" diye cevap verdi. Resûlullah, *"Bunların içinde beyazı siyaha çalan boz deve de var mı?"* diye sormaya devam ettiğinde, bedevî "Evet var." diye cevapladı. Bunun üzerine Resûlullah, *"O boz renk nereden oldu?"* diye sorarak adamın düşünmesini istedi. Bedevî, "Belki soyunun bir damarı çekmiştir!" dedi. Resûlullah da, *"Senin bu oğlun da belki eski bir soy köküne çekmiştir!"* buyurdu.[39]

Allah Resûlü'nün vefatından sonra hem zamanın ilerlemesi, hem de fetihler sonucunda yeni kültür çevreleri ile iletişime geçilmesi, daha önce örneği görülmeyen birtakım yeni şartları ortaya çıkarmıştır. Bu dönem-

[36] D2385 Ebû Dâvûd, Sıyâm, 33; DM1757 Dârimî, Savm, 21.
[37] N2639, N2641 Nesâî, Menâsikü'l-hac, 11.
[38] Hİ3/493 İbn Hacer, *İsâbe*, III, 493.
[39] B5305 Buhârî, Talâk, 26; ŞİS144 Süyûtî, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, s. 144.

lerde Hz. Peygamber'in eğitiminden geçen sahâbîler ve onların ardından gelen Müslüman nesiller yeni problemlere onun arzusu ve ilkeleri çerçevesinde re'yleriyle yani şahsî görüş ve düşünceleriyle ictihadda bulunarak çözümler üretmişlerdir. Ne var ki, zaman içerisinde 're'y' üzerinde tartışmalar ortaya çıkmıştır. Sınırlı naslardan durmadan yenilenen hayatın problemlerine çözümler üretecek olan aklî faaliyete karşı olumsuz yaklaşımlar sergilenmiştir. Hevâsına göre ve keyfî konuşma ile Kur'an ve Sünnet'in temel ilke ve prensiplerinden sapmadan yeni problemlere cevap bulma çabası, çoğu kez birbirinden ayırt edilememiş ve 're'y' yani aklın işletilmesi kötülenir olmuştur.

Düşüncenin sınırlanmasının ve aklî faaliyetlerin kısıtlanmasının zaman içerisinde Müslümanlara maliyetinin ağır olduğu inkâr edilemez. Tarihî süreçte zaman zaman yeni bilginin üretimi neredeyse durmuş, var olan bilgilerin doğruluğu ve uygulanabilirliği özgür tenkit yöntemiyle sorgulanamamıştır. Bu durum bir taraftan bilgi mirasını reddeden köksüz yorumları, diğer taraftan geleneksel malumata teslim olmuş, onu verimli bir şekilde işleyip zenginleştirmekten, değişen hayat şartlarına karşı ikna edici cevaplar üretmekte kaynak olarak kullanmaktan uzak, tekrarlayıcı faaliyetleri doğurmuştur.

Oysa "fıkıh, ictihad, kıyas, re'y ve fetva" gibi kavramlar ilk günden itibaren Müslümanlara ışık tutacak niteliktedir. Fetva; akıl, gönül ve vicdan işidir. Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî ile Allah Resûlü arasında geçen bir diyalog, fetvanın, yöntem ve sonuçları bakımından teknik bir süreç olmanın ötesinde, doğrudan kalbi ilgilendiren, Allah'a yönelişi besleyen ve dinî yaşantıyı düzenleyen bir faaliyet olduğuna işaret etmektedir. Vâbisa, hicretin dokuzuncu yılında kavminden on kişilik bir heyetle gelip Müslüman olmuştu.[40] Pek çok hadis rivayet etmiş olan bu yufka yürekli, gözü yaşlı sahâbî,[41] Allah Resûlü ile aralarında geçen şu konuşmayı bizlere aktarmaktadır: Resûlullah (sav), *"İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?"* dedi. (Ben de), "Evet" dedim. Hz. Peygamber, parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa, *"Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!"* buyurdu (ve devam etti): *"İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir."*[42]

Gerçek şu ki, göz yanılsa da, kulak duymasa da, vicdan ve kalp hakikati yalanlayamaz. Bir şeyin doğruluğundan ancak kalbin duyuları onay-

[40] TK30/392 Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXX, 392.
[41] EÜ2/586 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, II, 586.
[42] DM2561 Dârimî, Büyû', 2.

laması hâlinde bahsedilebilir.[43] Özü itibariyle iyiliğe yatkın olan fıtrat, kötülüğü reddeder. İnsan, yaratılışı itibariyle iyiliği ve kötülüğü tanıyıp ayırt etme kabiliyetine sahiptir.[44]

Peygamberimizin, iyiliğin ve kötülüğün ne olduğunu soran Vâbisa'ya, *"Kendine danış, kalbinden fetva iste!'* buyurması, aslında kişinin içinde duran hakikati görmezlikten gelip, her zaman yanılma payı olan maddî delil ve göstergelere dayanarak ulaşılan hükümlere sığınmaması gerektiğini salık vermektedir. Yinelemek anlamlı olacaktır: *"İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir."*

[43] Necm, 53/11.
[44] Şems, 91/8.

BİLGİ AHLÂKI
ÂLİMİN İLİMLE SINAVI

عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ قَالَ ...سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"يُؤْتَى بِالرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُلْقَى فِى النَّارِ، فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُ بَطْنِهِ، فَيَدُورُ بِهَا
كَمَا يَدُورُ الْحِمَارُ بِالرَّحَى، فَيَجْتَمِعُ إِلَيْهِ أَهْلُ النَّارِ، فَيَقُولُونَ: يَا فُلاَنُ! مَا
لَكَ؟ أَلَمْ تَكُنْ تَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ؟ فَيَقُولُ: بَلَى، قَدْ كُنْتُ
آمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَلاَ آتِيهِ، وَأَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ وَآتِيهِ."

Üsâme b. Zeyd'in işitip naklettiğine göre..., Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet günü bir adam getirilip cehenneme atılır ve bağırsakları dışarı fırlar. O kişi, eşeğin değirmen taşı ile döndüğü gibi bağırsaklarıyla birlikte dönmeye başlar. Derken etrafına cehennemlikler toplanır ve 'Ey falan, ne bu hâl? Sen iyiliği emredip, kötülükten alıkoymaz mıydın?' derler. O da, 'Evet, ben iyiliği emrederdim, ama onu kendim yapmazdım. Kötülükten alıkoyardım, ama onu kendim yapardım.' diye karşılık verir."*

(M7483 Müslim, Zühd, 51)

عَنْ أَبِی هُرَیْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

”مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ عَلِمَهُ ثُمَّ كَتَمَهُ أُلْجِمَ یَوْمَ الْقِیَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ.“

عَنْ أَبِی هُرَیْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

”مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا مِمَّا یُبْتَغَى بِهِ وَجْهُ اللَّهِ لاَ یَتَعَلَّمُهُ إِلاَّ لِیُصِیبَ بِهِ عَرَضًا مِنَ الدُّنْیَا
لَمْ یَجِدْ عَرْفَ الْجَنَّةِ یَوْمَ الْقِیَامَةِ.“

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رضي الله عنه قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ ﷺ یَقُولُ:

”لاَ حَسَدَ إِلاَّ فِی اثْنَتَیْنِ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالاً فَسَلَّطَهُ عَلَى هَلَكَتِهِ فِی الْحَقِّ،
وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ حِكْمَةً فَهْوَ یَقْضِی بِهَا وَیُعَلِّمُهَا.“

عَنْ أَبِی هُرَیْرَةَ رضي الله عنه قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

”اللَّهُمَّ انْفَعْنِی بِمَا عَلَّمْتَنِی وَعَلِّمْنِی مَا یَنْفَعُنِی وَزِدْنِی عِلْمًا...“

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her kim, bildiği bir konuda kendisine danışılır da onu gizlerse kıyamet günü ağzına ateşten bir gem vurulur."*

(T2649 Tirmizî, İlim, 3; D3658 Ebû Dâvûd, İlim, 9)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın rızası için öğrenil(mesi gerek)en bir ilmi, sırf dünya menfaati elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu (dahi) alamayacaktır."*

(D3664 Ebû Dâvûd, İlim, 12; HM8438 İbn Hanbel, II, 338)

İbn Mes'ûd'un (ra) işitip naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ancak iki kişiye haset (gıpta) edilir. Bunlar, Allah'ın kendisine mal verdiği ve onu hak yolunda harcayan kimse ile Allah'ın kendisine (ilim ve) hikmet verdiği ve ona göre karar verip, onu başkalarına da öğreten kimsedir."*

(B1409 Buhârî, Zekât, 5; M1896 Müslim, Müsâfirîn, 268)

Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ım, bana öğrettiklerinle beni faydalandır. Bana fayda verecek ilmi bana öğret ve ilmimi artır..."*

(T3599 Tirmizî, Deavât 128; İM251 İbn Mâce, Sünnet, 23)

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in idaresi altında geçirilen huzur ve sükûn yılları ne yazık ki Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında yerini huzursuzluklara ve iç karışıklıklara bırakmıştır. Bu duruma bir son verilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Üsâme b. Zeyd'den de gelişen tatsız olaylara müdahale etmesi istenmiştir. Zira Üsâme, vaktiyle Peygamberimizin Müslüman ordusuna başkumandan tayin ettiği bir kişidir. Üsâme, Hz. Osman'ın şehîd edilmesinden sonra kargaşa ortamını terk edip Şam'a yerleşmiş, ardından Medine'ye dönmüş ve orada vefat etmiştir.[1] Üsâme b. Zeyd'e, "Osman'ın yanına girmez misin, (bu durumu) onunla bir konuşsan." denilmişti. Üsâme, "Sizinle paylaştıklarımın dışında onunla bir şey konuşmadığımı mı sanıyorsunuz? Ben onunla bu konuları, kapısını açan ilk kişi olmayı istemeyeceğim bir işe (fitneye) meydan vermemek için (özel olarak) konuştum. Resûlullah'tan işittiğim şu sözden sonra, başıma yönetici olan bir kişi için "İnsanların en hayırlısıdır." diyecek de değilim: Resûlullah şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet günü bir adam getirilip cehenneme atılır ve bağırsakları dışarı fırlar. O kişi, eşeğin değirmen taşı ile döndüğü gibi bağırsaklarıyla birlikte dönmeye başlar. Derken etrafına cehennemlikler toplanır ve 'Ey falan, ne bu hâl? Sen iyiliği emredip, kötülükten alıkoymaz mıydın?' derler. O da, 'Evet, ben iyiliği emrederdim, ama onu kendim yapmazdım. Kötülükten alıkoyardım, ama onu kendim yapardım.' diye karşılık verir."*[2]

Hadiste yapılan benzetme, bilgi ahlâkına ve yönetim sorumluluğuna sahip olmamanın vahim durumunu ve akıbetini bizlere tasvir etmektedir. Bir insan düşünün, ateşe atılmış, ardından iç organları dışarı fırlamış ve onların etrafında tıpkı eşeğin değirmen taşı etrafında döndüğü gibi dönerek kıvranmaya başlamış... Bu arada dünyadayken kendisini iyi bilen kişiler de etrafına toplanmış onu seyrediyorlar! Bu insanın zavallı, iğrenç ve ürkütücü hâli neyse, bilgiyle ve insanların yönetimiyle meşgul olup da bunun yükümlülüğünü yerine getirmeyenlerin durumu da işte budur. Cehennemde azap gören bu kişinin iç organlarının dışarı fırlaması, bir anlamda içinde gizlediğinin dışa vurulmasına, bir anlamda da ilimden ve sahip olduğu makamdan nemalanarak midesini bunların üzerinden

[1] Hİ1/49 İbn Hacer, *İsâbe*, I, 49.
[2] M7483 Müslim, Zühd, 51.

kazandıklarıyla doldurmasına işaret olsa gerektir. Kur'an'ın benzetmesine göre, böyle bir kimse tıpkı ciltler dolusu kitap taşıyan ama taşıdığı kitaplardan faydalanamayan merkep gibidir.[3]

Hiç şüphesiz insanı diğer varlıklardan ayıran temel özelliği, bilgi elde etme ve bilgisi doğrultusunda hareket etme yetisidir. *"Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir."*[4] âyeti, bize "emanet" kavramı kapsamında din, itaat, akıl, sınırlar ve sorumlulukların yanı sıra ilim ve hidayeti yüklenmeye de sadece insan tabiatının kabiliyetli olduğunu bildirir. İlim ve hidayetin göklere, yere ve dağlara teklif edilmesi karşısında onların bunu kabullenmekten kaçınması, gerçekte bu varlıkların tabiatlarının emaneti sahiplenmeye uygun olmadığına işaret etmektedir. Bilgi gibi bir değeri taşıyabilecek ve onu yeryüzünde Rabbin rızasına uygun bir hayatın inşası yolunda kullanabilecek tek varlık insandır.

Bizâtihi muhterem ve değerli olan bilginin bu saygınlığına uygun hareket etmek de, en az onu elde etmek kadar önemlidir. Bilgi sahibi, onu bu asil konumuna yaraşır bir şekilde, doğru ve ahlâklı bir yöntemle kullandığı zaman âlim sıfatını kazanır. Aksi takdirde aynı bilgi birikimine sahip olduğu hâlde zalim ve cahil konumuna düşebilir. Gerçek âlim başkalarına aktardığı bilgiyi öncelikle kendisi özümseyen ve hayatına yansıtan kişidir. Bildiği ve insanları teşvik ettiği doğrulara göre yaşamayan bilgili kişinin hadiste temsilî olarak anlatılan içler acısı durumuna karşılık, bilgisini kendi ruhu ve kalbi üzerinde etkin kılarak imanını güçlendiren, bilgisi doğrultusunda davranışlarını biçimlendiren kişiler Kur'ân-ı Kerîm'de övülmektedir.[5] Buna göre ilim, insanı imana götüren bir vasıtadır. Kur'an'da iman edenlerin, *"Rablerinden gelen gerçeği bilenler"*[6] olarak zikredilmesi, bilgi ile iman arasındaki kuvvetli bağın bir göstergesidir. Amele dönüşmeyen, ahlâk veya davranış boyutunda olumlu bir yansıması olmayan ilim, sahibine yük olmaktan başka bir işe yaramaz.

İlim sahibinin bilginin ışığıyla etrafını aydınlatırken, onun feyiz ve bereketi ile kendi iç dünyasını da aydınlatması ve davranışlarını bu bilginin gerektirdiği şekilde düzeltmesi âlim olmanın temel şartıdır. Süfyân b. Uyeyne, kişinin, sahip olduğu bilgiyi başkalarına aktarmadan önce iyice belleyip özümsemesi gerektiğini şu şekilde ifade eder: "İlmin başı güzelce dinlemektir. Sonra onu bellemek, sonra anlayıp kavramak, sonra bilgiyi uygulamak ve en sonunda da onu neşredip yaymak gelir."[7] Kur'ân-ı

[3] Cum'a, 62/5.
[4] Ahzâb, 33/72.
[5] Nisâ, 4/122; Mâide, 5/9; Ankebût, 29/7.
[6] Bakara, 2/26.
[7] BŞ1797 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, II, 289.

Kerîm'de başkalarına iyiliği telkin edip de kendileri unutanlar eleştirilmiş ve akıllarını kullanmaya davet edilmişlerdir.[8] Allah Resûlü, bilgisini başkalarına aktaran ama kendisini bundan mahrum bırakan kişileri, *'etrafını aydınlattığı hâlde kendisini yakan kandil*'e benzetmiştir.[9]

Topluma öncülük etmek, insanları doğruya ve güzele sevk etmek, bilgi sahibi kişilerin temel sorumluluğudur. Onlar bu özellikleri sayesinde peygamberlerin vârisleri konumunu elde ederler.[10] Muâz b. Cebel ile Peygamberimiz arasında geçen şu konuşma, ilim adamlarının toplum içindeki rollerine ve sorumluluklarına dikkat çekmektedir: Genç sahâbî Muâz der ki: "Resûlullah tavaf yaparken ona yanaştım ve "İnsanların hangisi en şerlidir?" diye sordum. *"Allah'ım (bizi) affet! (Muâz!) sen şerden değil, hayırdan sor. İnsanların en şerlileri en şerli âlimler, en hayırlıları da en hayırlı âlimlerdir."* buyurdu.[11]

Şerli yani kötü niyet ve davranışlara sahip olmakla bilgili olmak arasındaki bu garip çelişki, bilginin toplumu yönlendirmedeki etkisine işaret etmektedir. İlim adamı, peygamberlerin yolundan giderek bilgisinin gücüyle insanları doğru ve güzele teşvik edip onların en hayırlısı konumuna yükselebileceği gibi, yanlış yollara özendirip topluma en büyük kötülüğü de yapabilir. İşte bu ikinci tip bilgi adamı, topluma herhangi bir kötü insandan kat kat daha fazla zarar verebilmektedir. İlim sahibi kimselerin sadece kasıtlı ya da sorumsuz davranışları değil, farkında olmadan yaptıkları hatalar bile toplumsal çürüme ve yozlaşmaya sebep olabilir. Nitekim Hz. Peygamber, "âlimlerin ayak sürçmesi"ni vefatından sonra ümmeti için endişe ettiği en tehlikeli durumlardan biri olarak zikretmiştir.[12]

Bilgiyi gizlemek ve insanlardan esirgemek ilim adamının gösterebileceği en büyük sorumsuzluklardan biridir. Hata ihtimaline rağmen bilgi üretmek, bilgiyi paylaşmak, aktarmak ve yaymak âlimin geri duramayacağı bir iştir. Kur'an'a göre de bozgunculuğun yayılmasında, görevlerini hakkıyla yerine getiren ilim ve irfan sahibi, hayırlı ve faziletli kimselerin azlığının[13] yanı sıra, bildikleri hâlde insanları haram yemekten ve günah işlemekten alıkoymayan bilgin din adamlarının[14] umursamaz ve sorumsuz tavırları önemli rol oynamaktadır. Peygamberimizi ziyarete gelen bir heyet içinde bulunan Talk b. Ali'nin bu esnada işittiği[15] ve Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr gibi önde gelen sahâbîlerin ve Atâ' b. Ebû Rebâh, Nâfi', el-Esved ve Saîd b. Cübeyr gibi tâbiûn neslinden âlimlerin naklettiği bir

[8] Bakara, 2/44.
[9] MŞ35151 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Zühd, 59; MK1681 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, II, 165.
[10] D3641 Ebû Dâvûd, İlim, 1.
[11] DM378 Dârimî, Mukaddime, 34; MÜ447 Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, I, 258.
[12] MK14142 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVII, 17.
[13] Hûd, 11/116.
[14] Mâide, 5/63.
[15] MK8251 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 334.

rivayete göre, Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her kim, bildiği bir konuda kendisine danışılır da onu gizlerse kıyamet günü ağzına ateşten bir gem vurulur."*[16]

Sahip olduğu bilgiyi paylaşmayan, tecrübelerini toplumun yararına sunmayarak bencil davranan kişi, hakikatleri gizlemek suretiyle Allah'a karşı, bilgi sayesinde hayat bulan ruhları bundan mahrum bırakmak suretiyle de insanlığa karşı büyük bir suç işlemektedir. Böyle bir kimse, konuşması beklenen yerde sustuğu ve bilgiyi esirgediği için, konuşmaya ve derdini anlatmaya her zamankinden daha çok ihtiyaç duyacağı âhirette, konuşma hakkından mahrum bırakılacaktır. Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması çabalarına değerli katkılarda bulunan, hicrî dördüncü asır âlimi Hattâbî, hadiste yer alan gem vurma tabirinin, hak sözü, bilgiyi esirgeyip gizleyen kimsenin âdeta kendi ağzına gem vurması anlamına geldiğini belirtir.[17] Zira o, toplumu özgürleştirmesi gereken bilgiyi onlardan gizleyerek, zihinsel ilerlemenin önüne set çekmekte, düşünce atılımını engellemekte, gönüllerin bilgi ile kemale erişmesine mani olmaktadır.

İlmi diğer insanlardan gizlemek aynı zamanda bir güvensizlik ve samimiyetsizlik ifadesidir. *"Sadakanın en faziletlisi, Müslüman kişinin öğrendiklerini Müslüman kardeşine öğretmesidir."*[18] buyurarak, bilgiyi paylaşmayı sadaka vermenin bir çeşidi olarak sunan Peygamberimiz, bu paylaşımın Müslümanlar arasındaki sadakat ve güveni temsil ettiğini bize bildirmiştir. Bilginin esirgenmesi ve gizlenmesi, Allah'ın bahşettiği bir nimeti O'nun kulları ile paylaşmamak ve bencil davranmak anlamına gelir. Gizlide ve açıkta, göklerde ve yerde ne varsa bilen[19] ve sınırsız ilmi ile bilginin gerçek kaynağı olan Rabbimize yapılan böyle bir saygısızlık, aynı zamanda kişisel mal hâline getirilemeyecek kadar asil ve cihanşümul olan bilgiye karşı da bir haksızlık ve hürmetsizliktir. Nitekim Kur'an'da, *"De ki: 'Sizler mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?' Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zalim kimdir? Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir."*[20] buyrulurken, ilâhî hakikatleri gizleyen ilim adamları da şiddetle kınanmaktadır: *"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti kitapta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah, hem de diğer bütün lânet edenler lânet eder."*[21]

Bilgiyi paylaşmak ve yaymak aslında âlimin varlık sebebidir. Bu, bazen var olma ve var kalma mücadelesi hâline gelebilir. Özellikle kritik zamanlarda toplumsal duyarlılıkların sesi olmak, toplumun rehberleri ko-

[16] T2649 Tirmizî, İlim, 3; D3658 Ebû Dâvûd, İlim, 9.
[17] AV10/66 Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, X, 66.
[18] İM243 İbn Mâce, Sünnet, 20.
[19] Âl-i İmrân, 3/29.
[20] Bakara, 2/140.
[21] Bakara, 2/159.

numundaki âlimlerin sorumluluğudur. Elbette ki hakikatin sözcülüğünü yapmak her zaman kolay olmayabilir, cesaret ister, inanç ister, özgüven ister. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'le birlikte sıkıntılara göğüs geren sahâbe-i kirâmdan Ebû Zerr'in[22] tutumu bu mücadelenin en güzel örneklerindendir. Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Muâviye ile arasındaki tatsızlık nedeniyle konuşması yasaklanan[23] Ebû Zer, bu yasağa aldırmayıp bir hac mevsiminde etrafında toplanan insanlarla konuşurken, bir adam gelmiş ve kendisine konuşma yasağını hatırlatmıştı. Bunun üzerine Ebû Zer, ensesine işaret ederek "Kılıcı şuraya dayasanız da, Resûlullah'tan (sav) duymuş olduğum bir kelimeyi, sizler beni öldürmeden önce nakledeceğimi bilsem, kesinlikle onu naklederim." dedi.[24] Ebû Zer'deki Hz. Peygamber'den duyduğunu insanlara olduğu gibi aktarma azmi ve hassasiyeti şüphesiz ki Resûlullah'ın konu ile ilgili uyarılarıyla yakından alâkalı idi.

Bilginin çıkarlara alet edilmesi ise, bilgi ahlâkına ters düşen bir diğer durumdur. Ebû Hüreyre'den Saîd b. Yesâr aracılığıyla nakledilen bir sözünde Peygamberimiz bu duruma dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın rızası için öğrenil(mesi gerek)en bir ilmi, sırf dünya menfaati elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu (dahi) alamayacaktır."*[25] Bu hadisi Ebû Hüreyre'den nakleden Saîd b. Yesâr, çok hadis rivayet etmiş, güvenilir bir kimsedir. Hicrî 117 yılında Medine'de vefat etmiş, önceleri Medineli bir Hıristiyan iken daha sonra Hz. Hasan'ın eliyle Müslüman olmuş ve Şemse adındaki bir kadının kölesi olarak hizmet vermiştir.[26] Hatta bir süre Peygamberimizin hanımı Meymûne'nin de hizmetinde bulunan[27] Saîd b. Yesâr'ın aktardığı bu hadiste bilgiyi dünyevî menfaatleri için aracı kılan kimsenin cennete ulaşmak şöyle dursun onun kokusunu dahi alamayacağı ifade edilmektedir. Esasen *"Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya), işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar."*[28] âyet-i kerimesi, bilgi karşılığında elde edilen hiçbir menfaatin bilginin bedeli olamayacağını bize hatırlatmaktadır. Hele hele menfaat için bilginin çarpıtılması, fayda bir yana, ağır bir bedel ödemeyi gerektirecek ciddi bir sorumsuzluk örneğidir. Nitekim Peygamberimizin sırdaşı olarak tanınan Huzeyfe,[29] Allah Resûlü'nden şu hadisi nakletmektedir: *"İlmi, âlimlere karşı övünmek, cahillerle münakaşa etmek ve insanların teveccühünü kazanmak için öğrenmeyiniz. Kim böyle yaparsa o kimse ateştedir."*[30] Hz. Lokman'ın oğluna yaptığı nasihat da hiçbir şekilde bilgi-

[22] B3861 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 33.
[23] ST4/226 İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/226.
[24] DM554 Dârimî, Mukaddime, 46.
[25] D3664 Ebû Dâvûd, İlim, 12; HM8438 İbn Hanbel, II, 338.
[26] ST5/284 İbn Sa'd, Tabakât, V, 284.
[27] TK11/120 Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XI, 120.
[28] Bakara, 2/174.
[29] İBS138 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 138.
[30] İM259 İbn Mâce, Sünnet, 23.

nin çıkara alet edilemeyeceğini bize öğretmektedir: "Yavrucuğum! İlmi, ne âlimlere karşı övünmek, ne cahillerle çekişmek, ne de ilim meclislerinde gösteriş yapmak için öğren!"[31]

Allah Resûlü (sav) bilginin kişisel tatmin aracı yapılamayacağını vurgulayarak şunları anlatmıştır: *"...Dünyadayken ilim öğrenmiş, öğretmiş ve Kur'an okumuş bir adam kıyamet günü Allah'ın huzuruna getirilir. Yüce Allah ona olan nimetlerini hatırlatır ve o da bunları tasdik eder. Sonra Allah ona 'Peki bunlara (nimetlerime) karşılık ne yaptın?' diye sorar. O da 'Yâ Rabbi! İlim öğrendim, öğrettim ve senin (rızan) için Kur'an okudum.' der. Yüce Allah, 'Hayır, yalan söyledin. Sen, 'Falan kimse âlimdir.' desinler diye ilim öğrendin ve 'O, kâri'dir (iyi bir Kur'an okuyucusudur).' desinler diye Kur'an okudun, nitekim böyle denildi de.' buyurur. Sonra Allah emreder ve o kişi yüz üstü sürüklenerek cehenneme atılır."*[32] Peygamberimiz bu sözüyle, bilgisi sayesinde kendisini üstün gören ve kibre kapılan insanın âhirette cezalandırılırken aynı zamanda nasıl aşağılanacağını tasvir etmektedir.

Kibirli ve menfaat peşinde koşan âlimin bu şekilde cezalandırılmasının bir nedeni de, sahip olduğu bilgilere kendi gücü ve imkânları sayesinde ulaştığı kuruntusudur. Kur'an'da bu temel yanlışa düşenlere örnek olarak Kârûn'un hikâyesine yer verilir. Hz. Musa'nın kavminden olan Kârûn, Allah tarafından bahşedilen[33] hazineleri, kendisine ait olan "bilgi" sayesinde elde ettiğini iddia etmiş,[34] sahip olduklarını muhtaç insanlarla paylaşmaktan kaçınmıştı. Dünya hayatına talip olanlar, Kârûn'un servetine sahip olmayı arzularken, "kendilerine ilim verilenler", Allah tarafından inanıp faydalı davranışlar sergileyenlere verilecek mükâfatın daha hayırlı olduğunu onlara hatırlatmışlardı.[35] Tâbiûn neslinin önde gelen âlimlerinden Hasan-ı Basrî'nin dediği gibi, ilmiyle Allah katında olanı isteyen, istediği şeye ulaşır; dünyalık bir şey isteyen de istediğine ulaşır, ama elde edeceği sadece bundan ibarettir.[36]

Kendisi de Allah'tan gelen bir "ilim"[37] olan Kur'an'da, bilgi hep Allah'a nispet edilmiştir. Nitekim insanı yarattıktan sonra ona bilmediklerini,[38] bütün eşyanın isimlerini,[39] kendini ifade etmeyi ve canlı cansız tüm varlıkları birbirinden ayırabilme[40] becerisini öğreten Allah'tır. Kısacası Allah insanı ilim öğrenme hassalarıyla donatmış, ona bilgi elde etme kabiliyeti vermiştir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber'e (sav) *"Rabbim, ilmimi artır!"* şeklinde dua etmesi emredilmiştir.[41] Kur'an'da "ilim sahipleri" yerine *"kendilerine ilim verilenler"* ifadesi kullanılmıştır.[42]

31 HM1651 İbn Hanbel, I, 191.
32 M4923 Müslim, İmâre, 152.
33 Kasas, 28/76.
34 Kasas, 28/78.
35 Kasas, 28/79-80.
36 DM260 Dârimî, Mukaddime, 27.
37 Ra'd, 13/37.
38 Alak, 96/5.
39 Bakara, 2/31.
40 Rahmân, 55/3-4.
41 Tâ-Hâ, 20/114.
42 Hac, 22/54; Sebe', 34/6.

Kur'ân-ı Kerîm, bilginin değerini fark edemeyen ve bilgiye sahip olduğu hâlde onun kıymetine yaraşır bir tavır geliştiremeyen kişiyi[43] ilginç bir benzetmeyle anlatır: *"Onun hâli, köpeğin hâli gibidir ki üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp solur."*[44] İsrâiloğulları'ndan Bel'am b. Bâûra olduğu da rivayet edilen[45] ve sahip olduğu ilmi, nefsine mahkûm olup geçici dünya menfaatleri doğrultusunda kullanan bu kişinin hâli, kemiğe muhtaç bir köpeğin onu elde etme uğruna düştüğü zillete benzetilmiştir. Daha da kötüsü, ihtiyacı olsa da olmasa da dilini sarkıtıp solumasının köpekte bir âdet hâline gelmesi gibi, uğruna her türlü yüzsüzlüğü gösterdiği dünya menfaati hırsının da bu ilmin kıymetini bilmeyen ilim adamında bir alışkanlığa dönüşmesidir.

Hz. İsa'ya nispet edilen şu söz âlimliğin sadece bilgi yüklenmek olmayıp bir karakter inşası, bir duruş ve kıymetli olanla olmayanı ayırt edebilme melekesi olduğuna işaret etmektedir: "Bunun Allah'ın ilminden ve kudretinden kaynaklandığını bildiği hâlde, rızkından hoşnut olmayan ve bulunduğu konumu küçümseyen kimse nasıl ilim ehlinden olur? Allah'ın kendisi hakkında takdir ettiklerinin doğruluğundan şüphe eden ve kendisine verilenlere razı olmayan kimse nasıl ilim ehlinden olur? Dünyaya daha fazla rağbet ederek, dünyayı âhiretten daha fazla seven kişi nasıl ilim ehlinden olur? Dönüş yeri âhiret olduğu hâlde dünyaya meyledip zararlı şeyleri faydalı olanlardan daha çok seven kimse nasıl ilim ehlinden olur? İlmi, kendisiyle amel etmek için değil, başkasına aktarmak için öğrenen kişi nasıl ilim ehlinden olur?"[46]

İnsanın, Allah'ın bilgisinin kuşatıcılığını ve kendi bilgisinin sınırlılığını kabul etmesi, bilgi ahlâkının temel bir gereğidir. Bilgi elde etmekten amaç, hakikati kavramak özellikle de Hakk'a yakınlaşmaktır. Bu bilinçten uzaklaşan insanlar, bilgiyi çıkar aracı hâline dönüştürmüş, insanlara refah ve mutluluk getirmesi beklenen bilgiyi tahrip ve yıkım için kullanmışlardır. Özü gereği doğruya, güzele ve hikmete ulaştırması beklenen bilginin istismarı, bu değerleri kaybettirir. Bilginin bu yanlış kullanımının bedelini görmek için, yakın tarihte yaşananlara, dünya savaşlarındaki trajedilere bakmak yeterlidir.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Ebû Hüreyre gibi birçok sahâbî ile görüşüp onlardan hadis alan Kays b. Ebû Hâzim'in, âlim sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'dan aldığı bir hadiste Peygamberimiz bilgiyi paylaşmanın gıpta edilecek bir haslet olduğunu bildirmektedir. Hadisi İbn Mes'ûd'dan alan

[43] A'râf, 7/175.
[44] A'râf, 7/176.
[45] NM3258 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 1222 (2/326).
[46] DM376 Dârimî, Mukaddime, 34.

Kays b. Ebû Hâzim, Efendimiz devrinde yaşamış ancak biat etmeye geldiğinde Hz. Peygamber'in vefat haberiyle karşılaşmıştır. Daha sonra Kûfe'ye yerleşmiş, Hz. Ali ile birlikte Nehrevan'da Hâricîlere karşı savaşmıştır. Yüz yaşını aşacak kadar uzun yaşayan Kays'ı, hadis nakli konusunda, hadisleri bir araya toplamak gibi büyük bir hizmeti yerine getiren büyük hadis âlimi Zührî'den bile daha sağlam ve güvenilir bulanlar vardır.[47] Kays b. Ebû Hâzim kanalından gelen bu rivayette Allah Resûlü şöyle buyurmaktadır: *"Ancak iki kişiye haset (gıpta) edilir. Bunlar; Allah'ın kendisine mal verdiği ve onu hak yolunda harcayan kimse ile Allah'ın kendisine (ilim ve) hikmet verdiği ve ona göre karar verip, onu başkalarına da öğreten kimsedir."*[48]

Şurası muhakkaktır ki ilmi paylaşmak ve aktarmak tıpkı mal infakında olduğu gibi insana bir ayrıcalık kazandırır. Zira veren el alan elden üstündür.[49] İlim de mal ve servet gibi Allah'ın insana bahşettiği bir emanettir. İnsan her ikisini de diğer insanlarla paylaşarak, hem bencilliğinden arınır hem de bunlar üzerinde sınırsız tasarruf hakkına sahip olduğu vehminden kurtulur. İlmin topluma aktarılmasındaki fayda, mal ve servetin paylaşılmasından daha büyüktür. Rahmet Elçisi, arkasında istifade edilen ilim bırakan kimselerin sevap hanelerinin öldükten sonra da açık olduğunu bildirmiştir.[50]

Yetiştirdiği öğrencilerle Kûfe ilim ekolünün temellerini atan bilgin sahâbî İbn Mes'ûd'un Hz. Nebî'den (sav) naklettiği bir başka hadis, paylaşma sayesinde, anlama ve kavrama yeteneği daha yüksek olan, bilgiyi işleyip çoğaltabilecek kişilere ilmin ulaştırılmasının önemini ortaya koymaktadır: *"Allah, bizden bir şey işitip, işittiği gibi başkasına ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin. Kendisine (bilgi) ulaştırılan nice kimseler vardır ki onu işiten (ve kendisine aktaran kimse)den daha kavrayışlıdır."*[51] Yine Abdullah b. Mes'ûd, "Eğer ilim ehli, ilmi(n değerini) koruyup onu liyakatli olanların yanına koymuş olsalardı, ilim sayesinde, kendi devirlerinin büyükleri olacaklardı. Ne var ki bilginler, ilim vasıtası ile dünyalık birtakım menfaatler sağlamak için ilmi, dünya ehlinin eline verdiler. Bu sebeple ilim adamlarının değeri de dünya ehli yanında düştü." demiştir.[52] Onun bu sözünden anlıyoruz ki ilmi menfaate dönüştürme çabası bizâtihi değersiz ve bayağı bir durum olduğu gibi, bilgi sahibini de küçük düşürmektedir. Enes b. Mâlik'in naklettiği bir hadiste Resûl-i Ekrem'in, *"Bilgiyi lâyık olmayana öğreten kişi, domuza, değerli taşlar, inci ve altın(dan yapılmış bir gerdanlık) takmış sayılır."*[53] sözü de bu durumun bir başka ifadesidir. En nadide mücevherleri en bayağı hayvana takmak gibi, ilmi ehline vermemek de bir zulümdür.

[47] TR6936 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 452-454.
[48] B7316 Buhârî, İ'tisâm, 13; M1896 Müslim, Müsâfirîn, 268; TM367 Tayâlisî, *Müsned*, I, 188; HM4109 İbn Hanbel, I, 432.
[49] B1427 Buhârî, Zekât, 18; M2385 Müslim, Zekât, 94.
[50] M4223 Müslim, Vasiyyet, 14; D2880 Ebû Dâvûd, Vesâyâ, 14.
[51] T2657 Tirmizî, İlim, 7.
[52] İM257 İbn Mâce, Sünnet, 23.
[53] İM224 İbn Mâce, Sünnet, 17.

Çünkü zulüm bir şeyi konumunda değerlendirmemek, onu olması gereken yere koymamaktır.[54] Tarihî süreçte gücün ve bilginin zaman zaman istismarcıların ve ahlâklı olmayanların eline geçmesinden dolayı insanlık büyük acılar çekmiştir. Geride bıraktığımız asırda savaşlarda milyonlarca insanın yaşamını yitirmesi, toplu ölümlerin olması ya da çevrenin, tabiî kaynakların tahribi, esasen bilginin istismarının bir neticesi olmuştur. O hâlde bilgi elde etmekten daha önemlisi, bilgi ahlâkına riayet etmek ve bilgi adamının ahlâklı olması meselesidir.

Bilgi, doğası gereği etkileme, dönüştürme ve fayda üretme kuvvetine sahiptir. Bilginin istismarı, onun bu gücünün olumsuz sonuçlar doğurmasına, şerre hizmet etmesine sebep olabilir. Nitekim kaynaklarımızda sahâbî olduğu da söylenen Şamlı İbrâhim b. Abdurrahman el-'Uzrî'nin Resûlullah'a isnad ettiği şu söz, bilginin aktarılması ve emanet edilmesi konusunda ciddi bir uyarı niteliğindedir: *"Bu ilmi gelecek nesillerden dürüst ve kabiliyetli olanlar miras olarak alacak ve onu, cahillerin yorumlarından, bâtıl ehlinin istismarından ve haddi aşanların saptırmalarından koruyacaklardır."*[55]

Bilgi istismarı, insanlığın faydasına kullanılabilecek değerli bir bilgi birikimini kötülüğün hizmetine sunma çabası, günümüzün en büyük sorunlarından birisidir. Çeşitli coğrafyalarda yaşanan maddî ve mânevî tahribatın büyük bir kısmının bilginin gücünün yanlış yerlerde kullanılmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. İnsanlar çıkarlarına alet ettikleri bilgi sayesinde koca şehirleri bir bombayla yok edebilecek hâle gelmiş, on binlerce hatta yüz binlerce kişiyi aynı anda öldürme gücüne ulaşmışlardır. Aslında daha vahimi sessizce gerçekleştirilen katliamdır. Bu, kimi zaman Allah'ın insanlara bahşettiği hayat kaynaklarını kurutmak, ekolojik dengeyi bozmak, kimi zaman da canlıların, bitkilerin doğal genetik yapılarını bozmak şeklinde tezahür etmektedir. Kısacası bugün bilgi pek çok alanda insanlığın hayrına değil, zararına kullanılmaktadır.

Bilgi sahibi olmak aynı zamanda sorumlu olmak demektir. Bilgi arttıkça sorumluluk da artar. Bilgi, sahibini kendisine karşı, topluma karşı, tabiata karşı ve nihayetinde Allah'a karşı sorumlu hâle getirir. Kısacası bilgi, başlı başına bir sınavdır. Bilgi ahlâkına sahip olma ve onu koruma daha da zor bir sınavdır. Bu yüzden Peygamberimiz bilgiyle meşgul olanlara şu duasıyla örnek olmaktadır: *"Allah'ım! Faydasız ilimden sana sığınırım."*,[56] *"Allah'ım, bana öğrettiklerinle beni faydalandır. Bana fayda verecek ilmi bana öğret ve ilmimi artır."*[57]

[54] FK4/353 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, IV, 353.
[55] BS21513 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 350; MÜ599 Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, I, 344.
[56] N5472 Nesâî, İstiâze, 21; İM250 İbn Mâce, Sünnet, 23.
[57] T3599 Tirmizî, Deavât 128; İM251 İbn Mâce, Sünnet, 23.

FERASET
ALLAH'IN NURUYLA BAKMAK

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ:
"لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ."

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre,
Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur:
"Mümin, bir delikten iki kere sokulmaz."
(B6133 Buhârî, Edeb, 83; M7498 Müslim, Zühd, 63)

عَنْ أبى سَعِيدٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"لاَ حَلِيمَ إِلاَّ ذُو عَثْرَةٍ، وَلاَ حَكِيمَ إِلاَّ ذُو تَجْرِبَةٍ."

عَنْ أبى سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ، فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ" ثُمَّ قَرَأَ: ﴿إِنَّ فِى ذَلِكَ لآيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ﴾.

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ اللَّهَ تعالى قَالَ: مَنْ عَادَى لِى وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تقرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِى بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُه عَلَيْهِ، وَمَا زَالَ عَبْدِى يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَحْبَبْتُهُ، فَكُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِى يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِى يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِى يَبْطُشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِى يَمْشِى بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِى لأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِى لأُعِيذَنَّهُ..."

Ebû Saîd'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Tökezlemeyen, halîm (akıllı) olmaz, tecrübe edinmeyen hakîm olmaz."*

(T2033 Tirmizî, Birr, 86; EM565 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 199)

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledildiğine göre Resûlullah (sav), *"Müminin ferasetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."* buyurdu ve ardından, *"Elbette bunda feraset sahipleri için ibretler vardır."* (Hicr, 15/75) âyetini okudu."

(T3127 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15; MK7497 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 102)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Her kim benim velî bir kuluma düşmanlık ederse ona harp ilân ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım şeylerden daha hoş olan bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder. Sonunda onu severim. İşte o zaman onun işiten kulağı, gören gözü, sımsıkı tutan eli, yürüyen ayağı mesabesinde olurum. Benden bir şey isterse bunu ona mutlaka veririm. Bana sığınırsa onu mutlaka korurum...'"*

(B6502 Buhârî, Rikâk, 38)

Mekke'de şiirleriyle Hz. Peygamber'i hicveden ve müşrikleri Müslümanların aleyhine kışkırtan Ebû Azze Abdullah b. Amr b. Umeyr adında bir şair vardı. Bu şair, Bedir Savaşı'nda esir alınmıştı.[1] O gün Hz. Peygamber'in huzuruna getirilmiş ve fakir olduğunu, fidye verecek malı mülkü bulunmadığını ve ailesinin kalabalık olduğunu söyleyerek bağışlanma talebinde bulunmuştu. Ayrıca Resûlullah'a, bir daha kendisiyle savaşmayacağına dair söz vermişti. Allah Resûlü de onu serbest bırakmıştı. Ne var ki Ebû Azze Mekke'ye gittikten sonra, şiirleriyle müşrikleri Hz. Peygamber aleyhine kışkırtmaya devam etti.[2] İşbu Ebû Azze, aradan bir yıl geçtikten sonra bu kez Uhud Savaşı'nda Müslümanların karşısına çıktı. O, daha önce Resûlullah'a verdiği sözü hatırlatsa da Mekkeli müşriklerden Safvân b. Ümeyye, malı ve ailesi konusunda kendisine teminat vererek onu bu savaşa katılmaya ikna etti. Ebû Azze, Uhud'da da esir düştü. Kureyşli tek esir olarak Hz. Peygamber'in huzuruna getirildiğinde, zorla getirildiğini ve Mekke'de bakıma muhtaç kızları olduğunu söyleyerek yine bağışlanma talebinde bulundu. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Bana verdiğin söz nerde kaldı! Hayır, vallahi Mekke'de, 'Muhammed'i iki kez aldattım.' diyerek sakalını ovuşturamayacaksın."* dedi ve ekledi: *"Mümin bir delikten iki kere sokulmaz."* Sonra da Âsım b. Sâbit'e, (savaş suçundan dolayı) onu cezalandırması talimatını verdi.[3]

Hz. Peygamber'in kendine has üslûbuyla ifade ettiği, *"Mümin, bir delikten iki kere sokulmaz."* şeklindeki veciz beyanı bütün hadis kaynaklarında yer bulmuş, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*leri gibi önemli eserlerde bâb/konu başlığı olarak kaydedilmiştir.[4] Bu, söz konusu hadisin erken dönemlerden itibaren Müslüman zihninde ve vicdanında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu hadise göre Müslüman aynı sebepten dolayı iki kez üst üste aldanmaz, aldatılamaz. Bir kez hata yapar ancak ondan ders alır, sonrası için tedbirli davranır. Bir yılan tarafından aynı delikten iki kez ısırılmak nasıl ki bir gaflet ise bir hatayı iki kez üst üste işlemek de o derece gaflettir. O hâlde mümin, hatalarına kendisine tecrübe kazandıran birer fırsat ola-

[1] ST2/43 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 43.
[2] BS13111 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 523.
[3] BS18537 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 112.
[4] B6133 Buhârî, Edeb, 83; M7498 Müslim, Zühd, 63.

rak bakmalıdır. Mümin, günahından tevbe eder gibi hatalarını fark edip onları bir daha işlememeye azmetmelidir. *"Mümin bir delikten iki defa ısırılamaz."* Hadisini "Müslüman, işlediği bir günahın cezasını dünyada çekerse, o günahtan ötürü âhirette tekrar cezalandırılmaz." şeklinde anlamak isteyenler olmuştur.[5] ancak hadisin söylenme sebebi, bu tür yorumlara mahal vermemektedir. Mümini gaflete düşmemesi konusunda uyaran ve zekâsını kullanmaya teşvik eden[6] bu hadis, hayatta sebep sonuç ilişkilerini ve tecrübeyi dikkate alan bir mümin ahlâkını karakterize etmektedir.

Bu hadisle bağlantılı olan ve inanmış insanın şahsiyetini yansıtan bir başka rivayette ise hataların, insanı olgunlaştıran, geliştiren ve hikmetin tecelli etmesini sağlayan tecrübeler oldukları ifade edilmektedir. *"Tökezlemeyen, halîm (akıllı) olmaz, tecrübe edinmeyen hakîm olmaz."*[7] diyen Allah'ın Elçisi, aynı zamanda hataların insanî birer gerçeklik olduğunu özlü bir biçimde belirtmektedir. "Akıl" anlamına gelen ve "cehalet"in zıddı olan "hilm",[8] ilim ile sadece lafzî olarak değil, mânâ olarak da birbirine yakındır. Hicrî birinci asrın gözde simalarından Atâ b. Ebî Rabâh'ın, "İlm ile hilmden daha güzel birbiriyle uyuşan, bütünleşen bir şey yoktur."[9] demesi manidardır. Bu durumda kişi, yaşadığı birçok tecrübeden edindiği bilgiler sayesinde hilm kazanmalıdır. Böylece başkalarının işlediği hatalara karşı daha hoşgörülü olur ve "halîm" erdemini kazanır. Halîm kişi de tedbirli olmalı, geçmişteki yaşantılarından, hatalarından, eksiklerinden ders çıkartmalı, tecrübeleri ışığında hareket etmelidir. İnsan, tecrübeleri sayesinde halîm olduktan sonra da kendisinden hikmetli işler sadır olur. "Hikmet", "en güzeli, en güzel şekilde bilmek" anlamlarına gelmekte olup[10] bilgi, ince anlayış, kavrayış (fıkh) gibi insanın farklı tecrübelerle ulaştığı bilgelik düzeyine işaret etmektedir. Nitekim yukarıdaki hadis, hakîm olmayı tecrübeli olmaya bağlamaktadır. Halîm ve hakîm kişi, attığı her adımın sonucunu önceden düşünen ve ona göre istikametini belirleyen kişidir.

İnanmış insanın, olası her türlü tehlike ve tehdit karşısında uyanık olması, davranışlarında tedbirli olması ve kendi hatalarını faydalı tecrübelere dönüştürmesi, hiç şüphesiz feraset ve basireti elden bırakmamasına bağlıdır. Bu bakımdan, *"Müminin ferasetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."*[11] diyen Allah Resûlü (sav), ferasetli olmayı mümin şahsiyetin temel bir zihinsel karakteri olarak ifade etmiş ve ferasetle "Allah'ın nuru" arasında bir ilgi kurmuştur. Feraset bir şey hakkında derinlemesine, ayrıntılarıyla, incelikli bir şekilde düşünmektir.[12] Bir atlı (fâris) nasıl ki atı-

[5] TM1922 Tayâlisî, *Müsned*, II, 381.
[6] İF10/530 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 530.
[7] T2033 Tirmizî, Birr, 86; EM565 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 199.
[8] SM1/261 İbn Sîde, *Muhassas*, 1/261.
[9] DM587 Dârimî, Mukaddime, 48.
[10] LA11/951 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 951.
[11] T3127 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15; MK7497 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 102.

nın hareketlerine dair birtakım sezgilere sahip olur ve yolunu ona göre belirlerse, feraset sahibi mümin de hayata dair güçlü öngörülere sahiptir ve istikametini bu öngörüleri muvacehesinde belirler. Bu hadiste imanî ve ilâhî yönü (vehbî) ortaya koyulan feraset, Allah'ın sevdiği ve değer verdiği kullarının kalplerine yerleştirdiği, doğru yolu gösteren, doğru tahminler yapmasını sağlayan sezgi ve ilhamlar anlamına da gelmektedir. Feraset, müminin aklı ve düşünce kabiliyetinin yanı sıra Rabbinin, ona imanı karşılığında verdiği bir lütuf olarak da anlaşılabilir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in dolaylı bir şekilde müminin anlayışlı, uyanık ve ferasetli olmasını istediği de söylenebilir.

Şüphesiz ferasetin, doğuştan gelen zeka ve kabiliyet şeklinde ifade edilebilecek fıtrî yönü yanında, tecrübeyle artan yönleri de vardır. Sonradan kazanılan tecrübe, uzmanlık ve bilgi de feraseti tamamlayan unsurlardır. Nitekim Arapçada bir kişi bir işi bildiği zaman *"innehû le-fârisün bi-zâlike'l-emr" (O, bu işte çok mahir birisidir.)* denilir.[13] Arapçadaki bu kullanım, geçmiş yaşantı ve tecrübelerin insanı olgunlaştırdığını, gelecekle ilgili öngörülerinde isabetli olmasını ve doğru kararlar almasını sağladığını göstermektedir. Hz. Ali de muhtemelen bu nedenle, "Yaşlı bir kişinin fikri, bana, genç birinin görüşünden daha sevimlidir."[14] demiştir.

Hz. Peygamber de feraset ve fetanet sahibi olması, üstün zekâsı ve anlayış kabiliyeti sayesinde birçok gizli şeyi bilebilmiş ve geleceğe dönük doğru tahminler yapabilmiştir. Resûlullah'ın, bir arada yaşadığı münafıkları ağız çalımlarından, konuşmalarından hâl ve davranışlarından tanıması, onun idrak kuvveti ve üstün kabiliyetini göstermektedir. Yüce Allah bu hususa şöyle dikkat çekmiştir: *"Biz dileseydik, onları sana gösterirdik de, sen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun, sen onları, konuşma tarzlarından da tanırsın. Allah, yaptıklarınızı bilir."*[15] Bir başka âyette ise Hz. Peygamber'in onurlarından dolayı dilencilik yapmayan insanları tanıması konu edilmektedir: *"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (başkalarından isteyip dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca istemezler. Siz hayır olarak ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir."*[16]

Resûlullah, farklı sahâbîlerden gelen aynı sorulara fetaneti, feraseti, zekâsı ve anlayışı sayesinde muhatabının durumunu tespit ederek onların kişisel ihtiyaç ve eksikliklerini dikkate alan değişik cevaplar vermiştir.[17] Hz. Peygamber'in, ilk bakışta şartları Müslümanların aleyhine gözüken ancak

[12] LA38/3379 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XXXVIII, 3379.
[13] LA38/3379 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XXXVIII, 3379.
[14] BS20915 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 191.
[15] Muhammed, 47/30.
[16] Bakara, 2/273.
[17] M250 Müslim, Îmân, 136; B527 Buhârî, Mevâkîtü's-salât, 5; HM7850 İbn Hanbel, II, 288.

sonra lehine dönen Hudeybiye antlaşması da onun dehasını, ileri görüşlülüğünü, tahlil ve değerlendirme kabiliyetini açıkça ortaya koymaktadır.[18]

O hâlde, *"Mümin, Allah'ın nuruyla bakar."* ifadesini, "Mümin, Allah'ın doğuştan kendisine verdiği özel yetenekleri ve kavrama kapasitesiyle bakar." şeklinde anlamak mümkündür. Elbette bu kavrama kapasitesi, sadece inanan insanlarda mevcut değildir.

Nitekim câhiliye döneminde bir kimsenin fizikî yapısı ve organlarından hareketle onun soyu, ahlâkı ve karakteri hakkında tahminde bulunulan "kıyâfe" diye adlandırılan ve tecrübeye dayanan bir ilim dalı vardı. Bu konuda feraset, basiret, bilgi ve tecrübeye sahip kişilere de "kâif" denirdi.[19] Nitekim Resûlullah da bir keresinde sadece ayak tabanlarını görerek Zeyd b. Hârise ile oğlu Üsâme'nin baba oğul olduğunu söyleyen bir kâifin bilgisine şaşırmış ve mutlu olmuştu.[20]

Enes b. Mâlik vasıtasıyla Resûlullah'a nispet edilen bir sözde, *"Allah'ın, işaretlerle insanları tanıyan kulları vardır."*[21] buyrulması, bu özel yeteneğin potansiyel olarak her insanda olabileceğini göstermektedir. Ancak Efendimizin (sav) 'Allah'ın nuruyla bakma' ile iman arasında bir ilgi kurması, feraset ve basiretin, mümin insanda daha fazla gelişmiş olması gerektiğini ifade etmektedir. Bilge sahâbî Abdullah b. Mes'ûd, insanlar arasında feraseti en güçlü kişilerin; Hz. Yusuf'u satın aldıktan sonra hanımına, *"Ona iyi bak. Belki bize yararı dokunur veya onu evlat ediniriz."* diyen[22] Mısırlı Aziz ve Hz. Musa hakkında, *"Babacığım, onu ücretle tut. Herhâlde ücretle tuttuklarının en hayırlısı, güçlü ve güvenilir olan bu adam olacaktır."*[23] diyen Hz. Şuayb'ın kızı ile halifeliği Hz. Ömer'e bırakan Hz. Ebû Bekir olduğunu söylemiştir.[24]

Bütün bu örnekler, aslında hayata Allah'ın nuruyla bakan bir idrakin yansımalarıdır. Hz. Peygamber'in, *"Müminin ferasetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."* dedikten sonra, *"Elbette bunda feraset sahipleri için ibretler vardır."*[25] âyetini okumuş olması[26] anlamlıdır. Burada, alâmetleri, işaretleri okuyabilen ve onların neye delâlet ettiğini anlayabilen, eşyanın ve varlıkların arkasındaki nihaî mânâlara vâkıf olan kişilerden söz edilmektedir. Bu âyette ifade edilen "mütevessim" müminler, Kur'ân-ı Kerîm okurken, kâinatı incelerken, insanlara bakarken, her gözün göremediği, her aklın idrak edemediği bazı şeyleri hissederler. Bu âyet-i kerimenin öncesinde Yüce Allah, Lût kavminin yaptığı ahlâksızlıklardan, onlara ceza olarak gönderilen uğultulu bir sesle (sayha) şehirlerinin altının üstüne ge-

[18] M4633 Müslim, Cihâd ve siyer, 94; HM19117 İbn Hanbel, IV, 324; MA9720 Abdürrezzâk, *Musannef*, V, 330.
[19] "Kıyâfe", *DİA*, XXV, 508.
[20] B3731 Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 17; M3617 Müslim, Radâ', 38.
[21] BZ6935 Bezzâr, *Müsned*, II, 323; ME2935 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 207.
[22] Yûsuf, 12/21; TT15/19 Tâberî, *Câmiu'l-beyân*, XV, 19.
[23] Kasas, 28/26.
[24] NM3320 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 1247 (2/346); MK8829 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, IX, 167.
[25] Hicr, 15/75.
[26] T3127 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15; MK7497 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 102.

tirilmesinden ve üzerlerine taş yağdırılmasında bahsetmektedir.[27] Böylece âyet, inananların geçmişe ibret nazarıyla bakıp ondan dersler çıkarmaları gerektiğine de işaret etmektedir.

Elbette müminin sadece tarihte yaşananlara değil etrafında olup biten her şeye ibret nazarıyla bakması gerekir. Müminin, "Allah'ın nuruyla bakması", onda böyle bir melekenin mevcudiyetini ifade etmektedir. Bu melekenin açığa çıkmasında insanın gayreti de önemlidir. Şüphesiz ki, Allah'ın nuru, rahmeti tüm kullarına yayılır. Ancak hırslarından, kaprislerinden arınıp nefsini tezkiye edebildiği oranda insanın sezgi gücü artar, kavrayışı ve feraseti kuvvet kazanır. İnsan, günahlara battığında, küçük hesapların peşinden koştuğunda kavrama yeteneğini kaybeder. O hâlde insanın Allah'ın nuruyla bakması, fıtrî olana ve fıtratına dönmesiyle mümkündür.

Gerçek mümin, bütün mahlûkata Allah'ın nuruyla bakar. Bu nur sayesinde onun kalp gözü açılır ve hakikatleri şeffaf bir şekilde görür.[28] Müminin, "Allah'ın nuruyla bakması", Yaratıcı'nın ona bahşettiği bir nurla bakması[29] ya da Allah'ın rızasına uygun amelleri yapması şeklinde de yorumlanabilir. Bu nur, onun gördüklerine bakmasını sağlayan akıldır, basirettir. İnanan insan gözleriyle görür, aklıyla bakar, kalbiyle idrak eder. Ancak Allah'ın kendisine lütfettiği aklı işletebilirse bu mânâda "bakmış" olur. Bu meleke sayesinde kul, Yaratıcı'nın yaratmasındaki gaye ne ise eşyaya bu gayeye uygun olarak bakar. Artık Allah ile görmeye, işitmeye başlar. Nitekim Sevgili Peygamberimiz, bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Her kim benim velî bir kuluma düşmanlık ederse ona harp ilân ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım şeylerden daha hoş olan bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder. Sonunda onu severim. İşte o zaman onun işiten kulağı, gören gözü, sımsıkı tutan eli, yürüyen ayağı mesabesinde olurum. Benden bir şey isterse bunu ona mutlaka veririm. Bana sığınırsa onu mutlaka korurum...'"*[30] Bu hadis, Rabbiyle ilişkisini güçlendiren inanmış insanın kazandığı feraset ve basiret melekesinin hangi boyutlara ulaşabileceğini ve onu hangi derecelere yükselteceğini göstermektedir. Bu mertebede kul ile Allah arasındaki perdeler âdeta kalkmaktadır. Allah'ın, velim (dostum) diyerek ve sevgisini bahşederek iltifat ettiği kul, bu sevgi bağı sayesinde tüm eşyaya ve kâinata ilâhî maksatlar muvacehesinde bakmaya başlar. Ayrıca Allah Teâlâ, *"Ben kulumu sevince de artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı mesabesinde*

[27] Hicr, 15/70-74.
[28] TA8/441 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VIII, 441.
[29] KRS398 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 398.
[30] B6502 Buhârî, Rikâk, 38.

olurum." derken, temsilî bir ifadeyle, sevgisine mazhar olmuş kuluna yakınlaştığını belirtmek suretiyle ona büyük bir ikramda bulunmaktadır.

Olgun ve kemal sahibi müminler, düşünen, tefekkür eden, keskin görüşlü, akl-ı selim sahibi, olaylara ve insanlara doğru teşhisler koyabilen, geleceğe dair sağlam, isabetli tahmin ve öngörülerde bulunabilen, ibret alan feraset ve basiret sahibi kişiler olmalıdır. İmanları ve tecrübeleri arttıkça feraset ve basiretleri artan müminler, tarihî olaylar ile kişisel yaşantılarından dersler çıkarmalı, geçmişten ve gelenekten aldıkları ışıkla ve marifetle geleceğe bakarak Yüce Allah'ın, *"De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar, marifet ve anlayış (basiret) ile Allah'a çağırırız. Allah'ın şanı yücedir. Ben, Allah'a ortak koşanlardan değilim."*[31] âyeti ışığında hareket etmelidir.

[31] Yûsuf, 12/108.

RÜYA
UYKUDAKİ ÂLEM

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
”...الرُّؤْيَا ثَلَاثٌ: فَالرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ بُشْرَى مِنَ اللَّهِ وَرُؤْيَا تَحْزِينٌ مِنَ
الشَّيْطَانِ وَرُؤْيَا مِمَّا يُحَدِّثُ الْمَرْءُ نَفْسَهُ...“

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre,
Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur:
"...Rüya üç çeşittir: (Birincisi) Allah'tan bir müjde olan salih rüyadır. (İkincisi) şeytandan kaynaklanan üzücü rüyadır. (Üçüncüsü ise) kişinin yaşadıklarından bazılarının rüyasına yansımasıdır..."
(M5905 Müslim, Rü'yâ, 6)

عَنْ عائِشَةَ رضي الله عنها أنها قالَت: أَوَّلُ ما بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ
مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّادِقَةُ فِي النَّوْمِ، فَكَانَ لاَ يَرَى رُؤْيَا إِلاَّ
جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ...

عَنْ أبي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ: أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ ﷺ يَقُولُ:
"إِذَا رَأَى أَحَدُكُمْ رُؤْيَا يُحِبُّهَا فَإِنَّمَا هِيَ مِنَ اللَّهِ، فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ عَلَيْهَا، وَلْيُحَدِّثْ
بِهَا، وَإِذَا رَأَى غَيْرَ ذَلِكَ مِمَّا يَكْرَهُ، فَإِنَّمَا هِيَ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَلْيَسْتَعِذْ مِنْ شَرِّهَا،
وَلاَ يَذْكُرْهَا لِأَحَدٍ، فَإِنَّهَا لاَ تَضُرُّهُ."

عَنِ ابْنِ عُمَرَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"إِنَّ مِنْ أَفْرَى الْفِرَى أَنْ يُرِيَ عَيْنَيْهِ مَا لَمْ تَرَ."

عَنْ أبي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"... وَأَصْدَقُكُمْ رُؤْيَا أَصْدَقُكُمْ حَدِيثًا..."

Hz. Âişe (ra) anlatıyor: "Allah Resûlü'nün (sav) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüyâ-ı sâdıka) görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı..."

(B6982 Buhârî, Ta'bîr, 1)

Ebû Saîd el-Hudrî'den, Hz. Peygamber'i (sav) şöyle buyururken işittiği nakledilmiştir: *"Sizden biri hoşlandığı bir rüya görürse, (bilsin ki) bu, Allah'tandır. O kişi bu rüyadan dolayı Allah'a hamdetsin ve onu anlatsın. Bunun dışında hoşuna gitmeyen bir rüya görürse, bu da şeytandandır. Rüyanın kötü etkisinden Allah'a sığınsın ve ondan kimseye söz etmesin. Böyle yaparsa, o rüya kendisine zarar vermez."*

(B6985 Buhârî, Ta'bîr, 3)

İbn Ömer'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"En büyük iftira, kişinin görmediği rüyayı gördüğünü söylemesidir."*

(B7043 Buhârî, Ta'bîr, 45)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*...Rüyası en doğru olanınız, en doğru sözlü olanınızdır...*"

(M5905 Müslim, Rü'yâ, 6)

Sevgili Peygamberimiz, vaktinin çoğunu ashâbıyla birlikte geçirir, özellikle sabah namazlarından sonra onlarla oturup sohbet ederdi. Bu sohbetlerde gece görülen rüyalardan bahsedilir ve zaman zaman bu rüyalar tabir edilirdi. Çünkü her toplumda olduğu gibi, Resûl-i Ekrem'in yaşadığı toplumda da rüyalar ilgi çekiyordu. Rüyaların insanlara bilmedikleri konularda ve özellikle gelecek hakkında bilgiler verdiğine inanılıyordu. Dolayısıyla Allah Resûlü rüyalar üzerinde durma ihtiyacı hissediyordu. Genellikle *"Bu gece aranızda rüya gören var mı?"* diyerek söze başlardı.[1] Ashâbdan rüyasını ona tabir ettirenler olurdu. Peygamberimiz rüyaları tabir ederken insanları hayra teşvik eden, doğru yolu gösteren, onları eğiten yorumlar yapar ve rüyaların daima hayra yorulmasını isterdi.[2]

O dönemde toy bir delikanlı olan Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'e rüyalarını yorumlattıran insanlara imrenerek, âdeti olduğu üzere Peygamber'in mescidinde kaldığı bir gece kendi kendine şöyle demişti: *"Eğer sen iyi bir adam olsan, bu kişilerin gördüğü gibi sen de rüya görürsün."* Ardından, *"Allah'ım, eğer ben iyi bir adamsam, bana öyle bir rüya göster de, onu Resûlullah benim için tabir etsin!"* diye dua ederek uykuya daldı. Uykusunda ellerinde demir sopa bulunan iki melek yanına gelmiş, onu cehenneme götürmüşlerdi. Bu sırada, korku içerisinde 'Allah'ım cehennemden sana sığınırım.' diyerek dua etmeye başlayan Abdullah'ın karşısına çıkan bir başka melek ona *"Korkutulmayacaksın. Sen ne iyi insansın! Keşke biraz daha fazla namaz kılsan!"* demişti. Sonra iki melek onu etrafı kuyu gibi duvarlarla örülmüş cehennemin kenarına kadar götürmüş, Abdullah, orada aralarında Kureyş'ten bazı insanların da bulunduğu kimselerin baş aşağı zincirlerle asılmış olduklarını görmüştü. Sonra melekler onu oradan alıp sağ tarafa doğru götürmüşlerdi. Abdullah b. Ömer bu rüyasını ablası Hafsa aracılığı ile Resûlullah'a iletti. Hz. Peygamber de, meleklerin rüyasında onun için söylemiş olduğu *"Abdullah ne iyi insan! Keşke biraz daha fazla namaz kılsa!"* sözünü tekrarladı. Böylece Hz. Peygamber'e rüyasını tabir ettirme arzusu-

[1] B1386 Buhârî, Cenâiz, 93.
[2] DM2194 Dârimî, Rü'yâ, 13.

na kavuşan ve onun, hayra teşvik eden yorumunu dikkate alan Abdullah, o günden itibaren gece namazlarına devam etti.[3]

Rüya olgusu her zaman ilgi çekmiştir. Câhiliye döneminde rüya özellikle bir bilgi kaynağı olarak görülmüş ve önemsenmiştir. İnsanların bazı sembolik görüntüler şeklinde uykularında gördükleri rüyalar, gelecekte yaşanacaklarla ilişkili olabileceği gibi, kimi zaman da geçmişte yaşananlardan veya bunlardan herhangi biriyle ilişkilendirilemeyen hayallerden ibaret olabilir. Bununla birlikte, gün içerisinde yaşamış olduğu ve etkisi altında kaldığı bazı olaylar, yoğun olarak uğraştığı işler, fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçlar, bilinçaltında bulunan duygu ve düşünceler de kişinin rüyalarına yansıyabilmektedir. Nitekim en çok hadis rivayet eden sahâbî olan Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Rüya üç çeşittir: (Birincisi) Allah'tan bir müjde olan salih rüyadır. (İkincisi) şeytandan kaynaklanan üzücü rüyadır. (Üçüncüsü ise) kişinin yaşadıklarından bazılarının rüyasına yansımasıdır."*[4]

Hadiste bahsedilen birinci çeşit rüyalar, insanın metafizik âlemle ilişkisini göstermektedir. Kişinin salih ve takva sahibi olması durumunda, rüyaları bu âlemle onun arasında açılmış bir pencere olabilmektedir. Duygu ve düşüncelerin kirlendiği, zihinlerin karışıp gönüllerin karardığı durumlarda ise, rüyanın metafizik âlemle olan ilişkisi olabildiğince azalmaktadır. Peygamberimizin işaret ettiği ikinci çeşit rüyalar, şeytanın insana telkin ettiği şeylerdir. Üçüncüsü ise, kişinin içinde bastırdığı kaygı ve düşüncelerden ibarettir. Hz. Peygamber'in bu üçlü tasnifinin etkisiyle daha sonra İslâm kültüründe rüyalar *rahmanî, şeytanî ve nefsanî* olarak sınıflandırılmıştır.

İnsanlık tarihi kadar eski olan rüya tecrübesine, çeşitli peygamberlerin hayatlarından örnekler verilmek suretiyle Kur'ân-ı Kerîm'de de değinilmiştir. Hz. İbrâhim'e rüyasında oğlunu Allah için kurban etmesi emredilmiş, bu emre uyarak İsmâil'i kurban etmeye hazırlandığında ise, bunun bir teslimiyet imtihanı olduğu bildirilmişti.[5] Ayrıca, küçükken rüyasında on bir yıldız, güneş ve ayın kendisine secde ettiklerini gören ve hayatı gördüğü bu rüyaya uygun olarak gelişen Hz. Yusuf'un serüveni de Kur'an'da uzun uzun anlatılmıştır. Yusuf Peygamber'e Allah tarafından rüyaları tabir etme yeteneği verilmiş ve zindana atıldığında bu yeteneği ile oradaki arkadaşlarının ve Mısır hükümdarının rüyalarını doğru biçimde yorumlamıştır. Nihayetinde çocukken görmüş olduğu rüyasını doğrularcasına

[3] B7028, B7030 Buhârî, Ta'bîr, 35, 36.
[4] M5905 Müslim, Rü'yâ, 6.
[5] Sâffât, 37/102-106.

anne, baba ve kardeşleri ona kavuştuklarında saygı ile önünde eğilince, Yusuf babasına *"Babacığım, işte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur, Rabbim onu gerçekleştirdi."* demiştir.[6] Ayrıca Kur'an'da Bedir Savaşı'na hazırlanan Hz. Peygamber'e, rüyasında müşriklerin sayısının az gösterildiğine değinilmekte, bu şekilde Allah Resûlü'nün ve müminlerin savaşma azim ve kararlılığının güçlendirildiği anlatılmaktadır.[7] Hudeybiye öncesinde Hz. Peygamber'in rüyasında Mekke'ye girdiklerini ve burada umre yapıp tıraş olarak ihramdan çıktıklarını görmesi de, Kur'ân-ı Kerîm tarafından, *"Allah, Elçisi'nin rüyasını doğru çıkardı."*[8] şeklinde tasdik edilmiş ve bir yıl sonra Müslümanlar Mekke'ye girmişlerdir.

Kur'an'da peygamberlerin gerçekleşen rüyaları bildirilmiş, bu şekilde onların rüyalarının ilâhî yönüne işaret edilmiştir. Buna göre peygamberlerin gördükleri sadık rüyalar ile Allah'tan aldıkları vahiy arasında bir ilişki bulunmaktadır. Nitekim Hz. Âişe, Resûlullah'ın Hira mağarasında inzivaya çekilmeden önce aldığı vahiylerin rüya vasıtasıyla geldiğini şu şekilde bildirmiştir: "Allah Resûlü'nün (sav) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüyâ-ı sâdıka) görmekle olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı."[9] Vahiy ve rüya arasında gördüğü bu ilişki sebebiyle Allah Resûlü, mümin insanların gördükleri sadık rüyaları nübüvvetin kırk altıda biri olarak nitelendirmiştir.[10] Buna göre, salih amel sahibi insanların gördükleri sadık rüyalar, nübüvvetten bir esinti şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca kendisiyle vahyin kesildiğini ve peygamberliğin sona erdiğini belirten Hz. Peygamber, Müslümanların müjde niteliğindeki rüyaları görmeye devam edeceğini bildirmiştir.[11] Zira kendisine *"Dünya hayatında onlar için müjdeler vardır."* âyetinin yorumu sorulduğunda Allah Resûlü, bahsedilen müjdeyi *"müminin gördüğü ve onunla ilgili görülen rüya"* olarak açıklamıştır.[12]

Sevgili Peygamberimiz, zaman zaman kendi rüyalarını da ashâbıyla paylaşırdı. Rüyalarını onlar için tabir eder, kimi zaman bilinmeyen âlemden, cennetliklerin ve cehennemliklerin hâllerinden, insanların âhiretteki durumlarından haber vererek onları uyarırdı.[13] Bir defasında rüyasında kendine ve arkadaşlarına hurma ikram edildiğini görmüş ve bunu dünyada yükselmeye, âhirette güzel sonuca erişmeye ve dinin tekâmül ettiğine yormuştu.[14] Bir rivayete göre de ilk vahiylerin geldiği sırada kendisine yol gösteren ama erken ölen Varaka b. Nevfel'i beyaz bir elbise içinde görmüş ve bunu onun cennete girdiği şeklinde tevil

6 Yûsuf, 12/4-100.
7 Enfâl, 8/43-44.
8 Fetih, 48/27.
9 B6982 Buhârî, Ta'bîr, 1.
10 M5911 Müslim, Rü'yâ, 8.
11 B6990 Buhârî, Ta'bîr, 5.
12 T2275 Tirmizî, Rü'yâ, 3; İM3898 İbn Mâce, Ta'bîru'r-rü'yâ, 1.
13 B7047 Buhârî, Ta'bîr, 48.
14 M5932 Müslim, Rü'yâ, 18.

etmişti.[15] Allah Resûlü yine rüyasında insanların kiminin üzerinde kısa, kiminde ise uzun gömlekler görmüş, bunu o kişilerin dinî hassasiyetlerine bağlamıştı.[16] Bir gün de rüyasında kendisine bir tas süt getirilmiş, bu sütten içtikten sonra onu Hz. Ömer'e vermişti. Hz. Peygamber, rüyasındaki bu sütün, bilgiyi simgelediğini belirtmişti.[17] Rüyasında bir ev gören ve bu evin gördüğü en güzel ev olduğunu anlatan Peygamber Efendimiz, sonra bunun şehitlere ait olduğunu bildirmişti.[18]

Hz. Peygamber'in bazı sahâbîleri de rüya tabir ederdi. Hz. Âişe rüyasında odasına üç tane ay düştüğünü gördüğünde, bunu babası Ebû Bekir'e anlatmıştı. Resûlullah vefat edip de onun odasına defnedilince, Hz. Ebû Bekir ona, "Rüyanda gördüğün ayların biri ve en hayırlısı işte bu!" demişti.[19]

Resûl-i Ekrem, ashâbına kimi zaman onları heyecanlandıran, kimi zaman korkutan, kimi zaman ise müjdeleyen rüyalar konusunda tavsiyelerde bulunurdu. Kendisiyle birlikte Hendek Savaşı dâhil on iki gazveye katılan ve en fazla hadis rivayet eden sahâbîlerden biri olan Ebû Saîd el-Hudrî'nin[20] naklettiği bir hadisinde Peygamberimiz, *"Sizden biri hoşlandığı bir rüya görürse, (bilsin ki) bu, Allah'tandır. O kişi bu rüyadan dolayı Allah'a hamdetsin ve onu anlatsın. Bunun dışında hoşuna gitmeyen bir rüya görürse, bu da şeytandandır. Rüyanın kötü etkisinden Allah'a sığınsın ve ondan kimseye söz etmesin. Böyle yaparsa, o rüya kendisine zarar vermez."*[21] buyurmuştur. Hadiste kişinin hoşuna giden, onu rahatlatan, mutlu eden rüyaların Allah'tan geldiğinin belirtilmesi, nimet, hikmet ve bereketin Allah'a nispet edilerek ifade edilmesidir. İnsanın hoşuna gitmeyen, onu huzursuz eden rüyalar ise, kötülüğün simgesi olan şeytana nispet edilmiştir. Peygamberimiz kötü bir rüya gören kimsenin kalkıp namaz kılmasını,[22] yatış şeklini değiştirmesini önermiştir.[23]

Resûlullah (sav) rüyasında başının kesildiğini gören bir adama gülümseyerek, *"Şeytan birinizle uykuda oynadığında onu herkese anlatmasın!"* şeklinde nükteli bir cevap vermiştir.[24] Esasında o, insanların gördükleri kötü rüyaların kendilerinde kötü bir etki bırakmasından duydukları endişeyi yok etmeye çalışarak onları rahatlatmayı amaçlamıştır. Gördüğü rüyalardan dolayı hastalandığını düşünen Ebû Seleme, bunu Ebû Katâde'ye anlatınca o, Resûlullah'ın *"Biriniz hoşlanmadığı bir rüya görürse sol tarafına üç kez tükürsün ve rüyanın kötü etkisinden Allah'a sığınsın. Böyle yaparsa o rüya kendisine zarar vermez."* dediğini bildirmişti.[25] Bu hadisi nakleden Ebû Katâde, kötü rüyaların etkisiyle üzerinde dağ gibi bir ağırlık hissettiğini,

[15] T2288 Tirmizî, Rü'yâ, 10.
[16] M6189 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 15.
[17] M6190 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 16.
[18] B2791 Buhârî, Cihâd, 4.
[19] MU552 *Muvatta'*, Cenâiz, 10.
[20] İBS815 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 815.
[21] B6985 Buhârî, Ta'bîr, 3.
[22] M5905 Müslim, Rü'yâ, 6.
[23] M5904 Müslim, Rü'yâ, 5.
[24] M5927 Müslim, Rü'yâ, 16.
[25] M5897 Müslim, Rü'yâ, 1.

ancak bu hadisi işittikten sonra artık buna aldırış etmediğini söylemiştir.[26] Kötü bir rüya sonrasında sol tarafa tükürmenin istenilmesi, sol tarafın şeytanla sembolize edilmesiyle ilgilidir. Böylece yine şeytanla ilişkilendirilen kötü rüyaların etkisi altında kalmak önlenmeye çalışılmıştır.

Rüyalar ile verilmek istenen mesajı anlamak için rüya yorumculuğu geliştirilmiştir. İslâm kültüründe de "rüya tabiri" adı verilen rüya yorumculuğu, rüyalarda verilmek istenen mesajın anlaşılması, sembolik dilin ve benzetmelerin çözümlenmesi anlamına gelir ve bu iş ancak akıllı, ilim sahibi, yetenekli, dininde müstakim ve ehil kişiler tarafından yapılabilir. Hz. Peygamber, rüyaların haset ve düşmanlığa sebep olmaması için rüya sahibini seven kişilere anlatılmasını salık vermiştir.[27] Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Sevgili Peygamberimiz, rüyanın insanın ruh ve bedeni üzerindeki etkisini dikkate alarak *"Rüya ancak bilge veya samimiyetle tavsiyede bulunabilecek kişilere anlatılır."* buyurmuştur.[28] Kötü niyetli ve ehil olmayan insanların yaptıkları rüya yorumları kişilerin hayatlarını yanlış yönlendirebilmekte ve rüya konusunda takıntılı olan insanlar yanlış kararlar alarak zarar görebilmektedirler. Ayrıca uydurulan yalan ve yanlış tabirlerle, hayatını rüyalarla ve fallarla tanzim eden, gelecekle ilgili planlarını bunlara dayandıran insanların kandırılması için uygun bir zemin oluşmaktadır. Rüya yorumculuğu falcılığın bir türüymüş gibi çarpıtılarak insanlara gaybdan yani akıl ve beş duyu ile hakkında bilgi edinilmesi mümkün olmayan varlık alanından haber verme ve onları böylece istismar etme şekline de dönüşebilmektedir. Rüyaların sübjektif ve tamamen yoruma açık bir alan olması nedeniyle kimi düşüncelerin, rüya vasıtasıyla elde edildiği ya da doğrulatıldığı iddia edilebilmektedir. Rüyada görüldüğü gerekçesiyle, özellikle dinî anlamda otorite olan kişilerin dilinden söylenemeyenler dillendirilebilmekte, bu şekilde savunulan görüş meşrulaştırılmak ve desteklenmek istenebilmektedir.

Allah Resûlü, insanları görmedikleri hâlde görmüş gibi rüya uydurup anlatmamaları konusunda kesin bir dille uyarmıştır. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'tan nakledildiğine göre, Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: *"En büyük iftira, kişinin görmediği rüyayı gördüğünü söylemesidir."*[29] Yine Peygamberimiz, bunu yapanların kıyamet gününde cezalandırılacaklarını söylemiştir.[30] Zira rüyada görmediğini görmüş gibi anlatmak, göz nimetine haksızlık etmektir. Kişinin bizzat kendi azasıyla ilgili olan bu iftira, bir bakıma nimete karşı nankörlük anlamına gelir.

[26] M5900 Müslim, Rü'yâ, 2.
[27] D5020 Ebû Dâvûd, Edeb, 88.
[28] T2280 Tirmizî, Rü'yâ, 7.
[29] B7043 Buhârî, Ta'bîr, 45.
[30] HM789 İbn Hanbel, I, 101.

Sevgili Peygamberimiz döneminde kimi konularda rüyaların yönlendirici olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in namaz vakitlerinde insanları bir araya nasıl toplayacağını düşündüğü bir sırada ashâbdan Abdullah b. Zeyd'e rüyasında ezan öğretilmiş, Allah Resûlü de bunu onaylayarak Bilâl'den ezanı bu şekilde okumasını istemiştir.[31] Ezan konusunda rüyada işaret edilen durum Hz. Peygamber tarafından uygun bulunup bunda karar kılınmış olmakla birlikte, bunun tersi olan uygulamalar da mevcuttur. Nebî (sav), Uhud Savaşı öncesinde rüyasında sağlam bir zırh içinde bulunduğunu ve boğazlanan sığırları görmüştü. Resûl-i Ekrem, sağlam zırhı Medine, sığırları ise savaşanlar olarak tabir etmiş ve bu rüyayı *"Şayet biz Medine'de kalırsak, onlar üzerimize geldiklerinde, onlarla savaşırız."* diyerek müşriklerle savunma savaşı yapılması gerektiğine yormuştu. Ancak daha sonra ashâbıyla yaptığı görüşmeler sonucunda meydan savaşına karar verilmişti. Neticede Allah Resûlü, Uhud Savaşı'nda uygulayacağı stratejiye karar verirken gördüğü rüyaya göre hareket etme konusunda ısrarcı olmamış, ashâbıyla yaptığı istişareye göre hareket etmiştir.[32] Buna göre, insanların çeşitli konularda gördükleri ve hayata dair birtakım işaretler barındıran rüyaların amel konusunda bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Kişisel bir bilgi kaynağı olan rüya, genel ve kesin bir hüküm ifade etmemektedir.

İnsanoğlunun, rüyaya sarılmasının ve rüyalardan gelecekle ilgili işaretler aramaya yönelmesinin pek çok sebebi üzerinde durulabilir. Mânevî bilgiden mahrum bırakılmış olmak, bunun önemli sebeplerinden biridir. Rüya, bilimsel çalışmalara konu edilmiş, çoğunlukla olgusal bakışla izahlar ortaya konulmuştur. Rüya üzerine Batı'da geliştirilen psikolojik kuramlar, rüyada görünenleri genellikle insanın bilinçaltının açığa çıkması şeklinde yorumlamış, rüyanın metafizik âlemle irtibatı konusunu önemsememiştir. Zaten modern insanın ruhundaki kirlenme, ahlâkî çöküş, rüyaların insanlara sağlayacağı aydınlık ufku söndürmektedir. Belki de rüyalar insan için bir aynadır. Eğer rüyalar insanın bir iç seslenişi ise, o zaman kişinin kalbinin temizliğinin, niyetinin iyi olmasının rüyalara onu aydınlatma imkânı vereceği açıktır. Peygamberimizin doğru rüya ile doğruluk arasındaki ilişkiye işaret eden şu sözü, işte bu imkânı vurgulamaktadır: *"Rüyası en doğru olanınız, en doğru sözlü olanınızdır."*[33]

[31] D498 Ebû Dâvûd, Salât, 27; İM707 İbn Mâce, Ezân, 1.
[32] DM2190 Dârimî, Rü'yâ, 13.
[33] M5905 Müslim, Rü'yâ, 6.

3. BÖLÜM

İMAN

HİDAYET
İSLÂM'IN AYDINLIK YOLU

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لِعَمِّهِ، عِنْدَ الْمَوْتِ
”قُلْ: لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ، أَشْهَدُ لَكَ بِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ“ فَأَبَى-قَالَ-: فَأَنْزَلَ اللَّهُ:
﴿إِنَّكَ لاَ تَهْدِى مَنْ أَحْبَبْتَ...﴾ الآيَةَ.

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre,
Resûlullah (sav), amcası (Ebû Tâlib) ölürken kendisine,
"Lâ ilâhe illallâh (Allah'tan başka ilâh yoktur.) de ki ben de onunla kıyamet gününde senin için şahitlik edeyim." dedi. Amcası bundan kaçınınca Allah, *"Şüphesiz ki sen sevdiğin kişiyi hidayete erdiremezsin..."* (Kasas, 28/56) âyetini indirdi.

(M134 Müslim, Îmân, 41)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الدَّيْلَمِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ خَلْقَهُ فِي ظُلْمَةٍ، فَأَلْقَى عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ، فَمَنْ أَصَابَهُ مِنْ ذَلِكَ النُّورِ اهْتَدَى، وَمَنْ أَخْطَأَهُ ضَلَّ، فَلِذَلِكَ أَقُولُ جَفَّ الْقَلَمُ عَلَى عِلْمِ اللَّهِ."

عَنْ جَابِرٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَخْطُبُ النَّاسَ، يَحْمَدُ اللَّهَ وَيُثْنِي عَلَيْهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، ثُمَّ يَقُولُ: "مَنْ يَهْدِهِ اللَّهُ فَلاَ مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يُضْلِلْ فَلاَ هَادِيَ لَهُ، وَخَيْرُ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ."

قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ رضي الله عنهما: عَلَّمَنِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ كَلِمَاتٍ أَقُولُهُنَّ فِي الْوِتْرِ "اللَّهُمَّ اهْدِنِي فِيمَنْ هَدَيْتَ، وَعَافِنِي فِيمَنْ عَافَيْتَ، وَتَوَلَّنِي فِيمَنْ تَوَلَّيْتَ، وَبَارِكْ لِي فِيمَا أَعْطَيْتَ، وَقِنِي شَرَّ مَا قَضَيْتَ، فَإِنَّكَ تَقْضِي وَلاَ يُقْضَى عَلَيْكَ، وَإِنَّهُ لاَ يَذِلُّ مَنْ وَالَيْتَ، تَبَارَكْتَ رَبَّنَا وَتَعَالَيْتَ."

Abdullah b. ed-Deylemî aracılığıyla, Abdullah b. Amr'ın, Resûlullah'tan (sav) şöyle işittiği nakledilmektedir: *"Yüce Allah mahlûkatını karanlık içerisinde yaratır ve nurunu onlar üzerine yayar. O nur kime isabet ederse hidayeti bulur. İsabet etmediği kimseler ise şaşar."* Abdullah b. Amr, "İşte bunun için 'Allah'ın ilmi üzere kalem kurudu.' (Her şey Allah'ın ezelî bilgisiyle gerçekleşti.) diyorum." demiştir.

(T2642 Tirmizî, Îmân, 18; HM6644 İbn Hanbel, II, 176)

Câbir'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) insanlara hitap ederken önce lâyık-ı vechile Allah'a hamd ve senâ eder, sonra da *"Bir kimseye Allah hidayet verirse artık onu saptıracak yoktur; Allah'ın saptırdığına da hidayet verecek yoktur. Sözün en hayırlısı Allah'ın Kitabı'dır."* buyururdu.

(M2007 Müslim, Cum'a, 45)

(Resûlullah'ın torunu) Hasan b. Ali (ra) şöyle demiştir: "Allah Resûlü (sav) vitirde okumam için bana şu duayı öğretti: *'Allah'ım, hidayete erdirdiklerinle beraber beni de hidayete erdir. Sıhhat ve afiyet verdiklerinle beraber bana da afiyet ver. Himaye ettiğin kimseler gibi beni de himaye et. Bana verdiğin nimetleri bereketlendir. Verdiğin hükmün şerrinden beni koru. Hükmü sen verirsin, senin üstüne hüküm verecek kimse yoktur. Senin dost olduğun kimse asla zelil olmaz. Eksiklikler sana yakışmaz. Ey Rabbimiz! Yücesin ve kutlusun.'*"

(T464 Tirmizî, Vitr, 10)

Abdülmuttalib b. Hâşim vefat ettiğinde henüz sekiz yaşında olan Efendimizin (sav) bakımını ve himayesini amcası Ebû Tâlib üstlendi. O, Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın öz kardeşiydi.[1] Mekke'nin saygın simalarından olan Ebû Tâlib yeğeni Hz. Muhammed'i (sav) gözü gibi korumuş, hatta peygamber olduktan sonra ona düşmanca tavır alan kavmine karşı onu savunmaktan geri durmamıştır. Nihayet Ebû Tâlib'in de ölüm vakti gelmişti. Hiç şüphesiz ki Allah'ın Elçisi (sav), hayatı boyunca kendisine maddî mânevî desteklerini esirgemeyen amcasının tevhid dinine iman etmesini çok istiyordu. Bunun için son kez huzuruna geldi. O esnada Ebû Tâlib'in yanında iki kişi daha vardı. Biri Ebû Cehil'di; Resûlullah (sav), *"Allah'ım! Şu iki adamdan, Ebû Cehil ve Ömer b. Hattâb'dan en sevdiğin ile İslâm'ı güçlendir."*[2] diye dua edecek, ancak hidayet ona nasip olmayacaktı. Diğeri de Abdullah b. Ebû Ümeyye idi. Müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin kardeşi olan Abdullah ise fetih günü Müslüman olacak ve Tâif Muhasarası esnasında şehit düşecekti.[3] Allah Resûlü (sav) onların da huzurunda amcası Ebû Tâlib'e seslendi: *"Amca! 'Lâ ilâhe illallâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur) de. Bu kelimeyi söyle ki onunla kıyamet gününde senin için şahitlik edeyim."* Bunun üzerine Ebû Cehil ile Abdullah b. Ebû Ümeyye, "Ey Ebû Tâlib, Abdülmuttalib'in dininden dönmek mi istiyorsun?" dediler. Hz. Peygamber (sav) de kelime-i tevhidi amcasına arz etmeye devam etti. Ancak Ebû Tâlib onlara son söz olarak kendisinin Abdülmuttalib'in dini üzere bulunduğunu söyledi ve Allah'tan başka ilâh olmadığını ikrar etmekten kaçındı. Resûlullah da (sav), *"Vallahi engellenmediğim sürece senin için istiğfar dileyeceğim."* dedi. Bu olayın ardından, *"Müşriklerin cehennemlik oldukları kendilerince anlaşıldıktan sonra akraba bile olsalar Peygambere de müminlere de onlar için istiğfar etmek yaraşmaz."*[4] âyeti ile *"Şüphesiz ki sen sevdiğin kişiyi hidayete erdiremezsin; ama Allah dilediğine hidayet verir. O, hidayete erecekleri daha iyi bilir."*[5] âyeti nâzil oldu.[6]

Hz. Peygamber'i çok seven amcasına nasip olmayan hidayet nuru, öyle zaman olmuştur ki, Peygamber Efendimize (sav) karşı kalbinde kin

[1] HS1/318 İbn Hişâm, *Sîret*, I, 318.
[2] T3681 Tirmizî, Menâkıb, 17 HM5696 İbn Hanbel, II, 96.
[3] BM1570 Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, III, 1589.
[4] Tevbe, 9/113.
[5] Kasas, 28/56.
[6] B3884 Buhârî, Menâkıbü'l-ensar, 40; M132 Müslim, Îmân, 39; M134 Müslim, Îmân, 41.

besleyen birini aydınlatabilmiştir. Bunlardan biri Hanîfeoğulları'ndan Sümâme b. Üsâl'dir. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Yemâme reisi Sümâme, hicretin yedinci yılı Muharrem ayında[7] Necid bölgesine yönelik düzenlenen askerî bir sefer esnasında esir alındı. Daha önce Resûlullah'ın bir elçisini öldürmeye teşebbüs ettiği için Hz. Peygamber (sav) onun cezalandırılmasını istemişti.[8] Derken Resûlullah (sav) tutuklu hâldeki Sümâme'ye, *"Yanında bana sunacağın ne var?"* diye sorduğunda, Sümâme, "İyi bir şey." dedi ve ekledi: "Eğer beni öldürürsen, kanı helâl birini öldürmüş olursun. Eğer bana lütufta bulunursan (canımı bağışlarsan) şükreden birine iyilik yapmış olacaksın. Eğer (kurtuluş fidyem için) mal istersen, ne kadar dilersen işte malım." Üç gün tekrar eden bu görüşmenin neticesinde Allah'ın Elçisi, Sümâme'nin serbest bırakılması talimatını verdi. Gördüğü iyi muamelenin de etkisiyle orada Müslüman olan Sümâme şu samimi itirafta bulunmuştur: "Ey Muhammed, vallahi yeryüzünde benim için senin yüzünden daha nahoş bir yüz yoktu! Şimdi senin yüzün benim için bütün yüzlerden daha güzel oldu. Vallahi senin dininden daha fazla nefret ettiğim bir din yoktu! Artık bana göre senin dinin bütün dinlerden daha güzeldir. Vallahi benim için senin beldenden daha sevimsiz bir belde yoktu. Şimdi belden de benim için bütün beldelerden sevimli oldu!"[9] İlerleyen yıllarda Yemâme halkı Müseylemetü'l-Kezzâb'a uyarak İslâm'dan ayrılacak ancak Sümâme İslâm'a sadık kalacaktı.[10]

Farklı zaman ve mekânlarda gerçekleşen bu iki gerçek öykünün birincisi, Allah'ın dinini tebliğ etmekle yükümlü seçkin kulları olan peygamberlerin dahi çok arzulamalarına rağmen her zaman istedikleri kişilerin hidayete eremedikleri gerçeğini ortaya koymaktadır. Nuh Peygamber'in oğlu,[11] Lût Peygamber'in karısı[12] bu gerçeğin dikkat çeken örneklerindendir. Diğeri ise, Hz. Peygamber'den nefret edecek kadar ona düşman olan birinin dahi sadece ondan gördüğü iyi bir muamele karşısında hidayet nuruyla aydınlanabileceğini göstermektedir.

Hiç kuşkusuz tarih bunlar gibi daha birçok hadiseye tanıklık etmiştir. Buna göre hidayet olgusu, kul ile Yaratıcı arasındaki özel bir ilişkiyi ifade etmektedir. Üçüncü bir varlığın müdahil olamadığı vicdanî bir olayı ifade eden hidayet, tabiatı itibariyle öteden beri İslâm bilginlerinin zihinlerini hep meşgul etmiştir. Âyet ve hadislerde yer alan birbirinden farklı ve zaman zaman telifi zor ifadeler, hidayet mefhumunun bütünüyle kavranmasında, aceleyle yapılan yorumların yeterli olamayacağını, derin tahlil-

[7] BN3/285 İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 285.
[8] ST5/550 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 550.
[9] B4372 Buhârî, Meğâzî, 71; M4589 Müslim, Cihâd, 59.
[10] İB282 İbn Abdülber, *İstîâb*, s. 107.
[11] Hûd, 11/45-46.
[12] Ankebût, 29/32.

lere ihtiyaç bulunduğunu göstermektedir. Kulun hidayete kavuşmasında kendi iradesinin rolü veya hidayete ermesinin Allah'ın dilemesine bağlı olup olmadığı, Allah'ın hidayet etmesinden ne kastedildiği gibi hususlar konunun en can alıcı noktalarını teşkil etmektedir.

Hidayet, lütfederek yol göstermek/delâlet (ki "hediye" de aynı kelimeden gelir), doğruyu, hakikati göstermek (reşâd), apaçık bildiri (beyân) anlamlarına gelir. Şaşkınlık ve haktan sapmak anlamındaki "dalâlet"in zıttıdır.[13] Yine aynı kökten gelen "hedy" kavramı sîret (yaşam tarzı), hâl ve gidişat anlamlarına gelir. Nitekim "hedy", *"Sözün en doğrusu Allah'ın Kitabı'dır ve hayat tarzının en güzeli de Hz. Muhammed'in sîretidir (hedyü Muhammed)..."*[14] hadisinde bu anlamda kullanılmıştır.[15]

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı biçimlerde üç yüzü aşkın yerde tekrarlanan hidayet, çoğunlukla Allah'a izafe edilmektedir.[16] Kur'an'da çokça yer alan "Hudâ" lafzı sadece Allah'a mahsus kullanılırken[17] "ihtida", insanın kendi iradesiyle yaptığı tercihlerini ifade etmektedir.[18] Allah'ın sıfatlarından biri olan "el-Hâdî" ise kullarına basiret veren ve gerek zâtını (cc) tanımaları gerekse de dünyada varlıklarını sürdürebilmeleri için kendilerine "yol gösteren" mânâsına gelir.[19] Hidayet, *"Yaratıp düzene koyan, takdir edip yol gösteren... Yüce Rabbinin adını tesbih (ve takdîs) et!"*[20] âyetlerinde bu anlamda kullanılmıştır.

Hidayetin "yol göstermek, rehberlik etmek" anlamlarına geldiği düşünülürse Kur'an'da vahiy ile "hudâ" arasında kurulan sıkı ilişki rahatlıkla anlaşılacaktır. Sadece aşağıdaki âyetler bu ilişkiyi ifade etmeye kâfidir:

"Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir."[21]

"Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifa ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'an) geldi."[22]

"O (Allah), dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir..."[23]

Kur'an'ın, hidayetin bizzat kendisi veya kaynağı olduğu çeşitli hadislerde de ifade edilmiştir. Nitekim Efendimiz (sav) ömrünün sonlarına doğru yaptığı bir konuşmasında ashâbına, içinde "nur" ve "hidayet" olan Allah'ın Kitabı'na sımsıkı sarılmaları tavsiyesinde bulunmuştur.[24] Aynı rivayetin bir başka versiyonunda Allah'ın Kitabı'na sarılanın hidayet üzere olacağı, onu terk edenin ise dalâlete düşeceği ifade edilmiştir.[25]

İlâhî vahiyle ilişkilendirildiğinde veya kaynağı itibariyle değerlendirildiğinde hidayet mefhumunun anlaşılmayacak herhangi bir yanı yoktur.

[13] RT1 İsfehânî, *Müfredât*, s. 538; LA51/4638 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XXXXVI, 4638.
[14] HM14386 İbn Hanbel, III, 310.
[15] İE5/253 İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, V, 253.
[16] "Hidayet" *DİA*, XVII, 473.
[17] Bakara, 2/5, 38; En'âm, 6/71.
[18] En'âm, 6/97; Yûnus, 10/108; İsrâ, 17/15; RT2 İsfehânî, *Müfredât*, s. 541.
[19] İE5/253 İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, V, 253.
[20] A'lâ, 87/1-5.
[21] Bakara, 2/2.
[22] Yûnus, 10/57.
[23] Tevbe, 9/33; Fetih, 48/28.
[24] M6225 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 36.
[25] M6228 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 37.

Ancak insana izafe edildiğinde hidayetin birtakım kelâmî/teolojik sorunlara yol açtığı görülmektedir. Mamafih insanın hidayete ermesinde kendi iradesinin rolü, hidayetin Allah'ın dilemesine bağlı olup olmadığı gibi hususlar geçmişten günümüze Müslüman düşünürleri sürekli meşgul etmiştir. Kur'an'daki kelime ve kavramlar üzerine yaptığı çalışmasıyla bilinen İslâm âlimi Râğıb el-İsfehânî, Allah'ın insana hidayet etmesinin şu dört düzeyde tahakkuk ettiğini söylemektedir:

• Hidayet, insana yol gösteren akıl, zeka ve bilgiyi ifade eder. Bu hidayet her mükellefe bahşedilmiştir. *"Musa, 'Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir.' dedi."*[26] âyetindeki hidayet bu anlamı ifade eder.

• *"Onları (peygamberleri) bizim emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık."*[27] âyetinde de ifade edildiği gibi Allah'ın, Kur'an'ı indirmek suretiyle veya peygamberlerin diliyle insanlara yaptığı davet.

• *"İman edip salih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları imanları sebebiyle, hidayete erdirir."*[28] *"Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya iletir."*[29] gibi âyetlerde işaret edildiği üzere Allah'ın, doğru yolu bulana lütfettiği tevfik, başarı.

• Ve nihayet Allah'ın, hak eden kullarını âhirette cennetine götürmesi. Nitekim el-Hâdî sıfatının sahibi Allah Teâlâ bir âyetinde şöyle buyurmaktadır: *"Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Onların altlarından da ırmaklar akar. 'Hamd, bizi buna eriştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık. Andolsun, Rabbimizin peygamberleri bize hakkı getirmişler.' derler. Onlara, 'İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine vâris kılındığınız cennet!' diye seslenilir."*[30]

Yukarıda tasnif edilen hidayet çeşitlerinin hepsi birbirleriyle ilintilidir. Birinin gerçekleşmesi öncekinin gerçekleşmesine bağlıdır...[31] Şöyle ki akıl melekesiyle donatılmış her insan Allah'ın varlığını idrak etme yeteneğine sahiptir. Böylece birinci derecede hidayetten nasibini almış demektir. Ancak bu yeterli değildir. Vahye muhatap olan akıl sahibinin aklını kullanmak suretiyle ilâhî hakikatle buluşması gerekir. Ancak ilâhî mesajları alma imkânından yoksun olanlar ikinci düzeydeki hidayeti bulamazlar. Zaten bundan sorumlu da değildirler.

İlâhî vahye kulak verip hidayeti bulmak da nihaî olarak bir anlam ifade etmeyebilir. Bunun için de Allah'ın inayetiyle hidayet üzere kalabilmeyi başarmak önemlidir. Hidayeti bulduğu hâlde yüce ilâhî mesaj-

[26] Tâ-Hâ, 20/50.
[27] Enbiyâ, 21/73.
[28] Yûnus, 10/9.
[29] Teğâbün, 64/11.

ların aydınlığında yürümeyen ve yüksek ahlâkî değerlerden uzaklaşan müminler dalâlete düşme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Enes b. Mâlik vasıtasıyla aktarılan bir hadiste Hz. Peygamber (sav) bizlere bu hususta çok önemli bir mesaj vermektedir: *"Son anına bakmadan biri hakkında (sadece) hoşunuza gittiği için hemen karar vermeyin. Kişi, uzun zaman ya da bir dönem iyi işler yapar ki bu hâlde ölse cennete gidecektir. Ancak sonra bozulur ve kötü işler yapar. Başkası da bir dönem hep kötü işler yapar. Öyle ki, o vaziyette ölse cehenneme gidecektir. Sonra düzelir ve iyi işler yapar. Allah, kişinin hayrını isterse ölümünden önce onu yönlendirir."* Oradakiler "Allah nasıl yönlendirir?" deyince Peygamberimiz, *"Ona iyi işler yapma imkânı verir ve o hâlde ruhunu alır."* buyurdu.[32]

Gerek Kur'an'daki âyetlerde gerekse de Hz. Peygamber'in hadislerinde hidayet verenin Allah olduğuna sık sık işaret edilir. Hidayetin kaynağı Kur'an olduğuna göre onu lütfeden de elbette Allah'tır. Ancak insan, onu alıp almamakta özgür bırakılmıştır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"(Ey Peygamber) de ki: Ey insanlar, şimdi size Rabbinizden hakikat (bilgisi) gelmiş bulunuyor artık. Bundan böyle her kim ki doğru yolu izlemeyi (hidayeti) seçerse, bunu kendi lehine seçmiş olacaktır ve her kim ki sapıklığı (dalâleti) seçerse, yine bunu kendi aleyhine seçmiş olacaktır. Ve ben sizin davranışınızdan sorumlu değilim."*[33] Yine bir başka âyette, *"Gerçek şu ki, biz ona yolu gösterdik; şükreden ya da nankör (olması artık kendisine kalmıştır)."*[34] buyrulmaktadır. Dolayısıyla Yüce Allah'ın, davetine icabet eden kimselere hidayet vermemesi söz konusu olamaz. Kur'an'da sıkça yer alan, *"Allah kâfirlere,*[35] *zalimlere,*[36] *fâsıklara*[37] *hidayet etmez."* Veya *"Allah yalancı nankör olan kimseye hidayet etmez/onu doğru yola çıkarmaz."*[38] gibi âyetler, ilâhî daveti reddeden muhataplar içindir. Allah Resûlü de (sav) bir hadisinde, hidayeti verenin Allah olduğunu belirtirken hidayeti alıp almama noktasında insana herhangi bir zorlama yapılmadığı anlaşılmaktadır: Tâbiîn büyüklerinden Kudüslü Abdullah b. Fîrûz ed-Deylemî bir gün meşhûr sahâbî Abdullah b. Amr b. el-Âs'a gelerek, "Senin, 'Şakî (isyankâr) kişi anasının karnında şakî olandır.' dediğini duydum." der. Bunun üzerine âbid sahâbî Abdullah b. Amr, "Bir kimsenin bana yalan bir şey isnad etmesini doğru bulmam." dedikten sonra Hz. Peygamber'den şu hadisi işittiğini söyler: *"Yüce Allah mahlûkatını karanlık içerisinde yaratır ve nurunu onlar üzerine yayar. O nur kime isabet ederse hidayeti bulur. İsabet etmediği kimseler ise şaşar."*[39] Başka rivayetlerde Abdullah b. Amr'ın bu hadisi naklettikten sonra şöyle dedi-

[30] A'râf, 7/43.
[31] RT1 İsfehânî, *Müfredât*, s. 538.
[32] HM12238 İbn Hanbel, III, 121.
[33] Yûnus, 10/108.
[34] İnsan, 76/3.
[35] Tevbe, 9/37.
[36] Tevbe, 9/109.
[37] Tevbe, 9/80.
[38] Zümer, 39/3.
[39] TM2405 Tayâlisî, *Müsned*, II, 637; Sİ6169 İbn Hıbbân, *Sahîh*, XIV, 43.

ği yer alır: "İşte bunun için 'Allah'ın ilmi üzere kalem kurudu.' (Her şey Allah'ın ezelî bilgisiyle gerçekleşti.) diyorum." demiştir.[40]

Bu hadis öncelikle insanın yaratılıştan kendisini hidayete veya dalâlete sürükleyecek bilgi ve yeteneklerden yoksun olduğuna işaret etmektedir. "Cehalet" olarak anlaşılabilecek olan bu zulmet/karanlık, Allah'ın dağıttığı nur sayesinde yok olacaktır. Bu nur, kişiyi Allah'ın varlığı bilgisine götürecek olan tabiattaki kevnî âyetlerdir, işaretlerdir. Şu var ki bu işaretler, ancak insan için kuvvetli birer delil mesabesindedir, hidayetin yegâne sebebi değildirler. Öyle olsaydı bu delilleri gören herkes hidayete ererdi.[41] Elbette Allah, isteseydi sadece kendisine inanlardan oluşan tek tip bir insan yaratırdı. Bu durumda elçi göndermesine de gerek kalmazdı. Ancak ilâhî irade böyle tecelli etmemiştir. Mamafih Yüce Yaratıcı şöyle buyurmaktadır: *"Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz."*[42] Allah'ın dilediğini dalâlete sürüklemesi, dilediğini de hidayete erdirmesi, insanın, eğilimleri ve davranışlarının akıbetini belirlemede etkisinin olmayacağı anlamına gelmez. Nitekim âyetin devamında *"Yaptıklarınızdan sorguya çekileceksiniz."* buyrulmaktadır. Bu ve benzeri âyetler Allah'ın meşietine, dilemesine bir sınır konamayacağını, O'nun iradesinin bağımsız olduğunu ifade etmektedir. Bu, kulun hidayette bir rolünün olmadığı anlamına gelmez.

Şu da var ki, yukarıdaki hadisten hareketle Yüce Yaratıcı'nın bazı kullarını seçtiği, onlara tamamen kendi lütfuyla hidayeti bahşettiği söylenebilir. Bu kimseler, nübüvvet fazlıyla şereflendirilen peygamberlerdir. Büyük İslâm âlimi ve müctehidi İmam Şâfiî bu hadise ilişkin olarak Allah'ın, vahyini kendilerine emanet etmek ve zâtının (cc) varlığını delilleriyle ispatlamak üzere peygamberlerini seçtiğini ifade etmiş ve şu âyeti hatırlatmıştır: *"İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir."*[43]

Kul tamamen kendi inisiyatifiyle hidayet veya dalâlet yönünde bir tercihte bulunur. Allah da onun bu tercihine göre tercih ettiği yolu kolay-

[40] T2642 Tirmizî, Îmân, 18; HM6644 İbn Hanbel, II, 176.
[41] FK2/291 Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, II, 291.
[42] Nahl, 16/93.
[43] Bakara, 2/213; BS18208 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 7.

laştırır. Hz. Ali'den nakledildiğine göre hidayet rehberi Nebî (sav), bir hadisinde bu hakikati kendine has bir üslûpla ifade etmiştir. Resûl-i Ekrem bir gün oturmuş, elindeki ağaç dalı ile toprağı çiziyordu. Birden başını kaldırdı ve şöyle dedi: *"Sizden her bir kişinin, cennet ya da cehennemdeki yeri bilinmektedir."* Bunun üzerine oradakiler, "Peki ey Allah'ın Resûlü! O zaman biz niçin çalışıyoruz ki?" dediler. Allah'ın Elçisi ise, *"İyi işler yapmaya devam edin, herkes, yaratılışına kolay geleni seçecektir."* (dedi ve şu âyetleri okudu): *"Kim infak eder, takva sahibi olmaya çalışır ve güzeli/doğruyu (sürekli) tasdik ederse, huzur (cennet) yolunu ona kolaylaştırırız. Kim de cimrilik yapar, kendi kendine yeterli olduğunu kabul eder ve güzeli/doğruyu (sürekli) yalanlarsa, sıkıntı (cehennem) yolunu ona kolaylaştırırız."*[44] Dolayısıyla kulun isteği ve eğilimleri muvacehesinde tercih ettiği yolu kendisine kolaylaştırdığı için âyet ve hadislerde hidayet ve dalâletin Allah tarafından verildiği ifade edilirken Allah'ın mutlak gücü ve kudretine vurgu yapılmaktadır. Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) insanlara hitap ederken önce lâyık-ı vechile Allah'a hamd ve senâ eder, sonra da, *"Bir kimseye Allah hidayet verirse artık onu saptıracak yoktur; Allah'ın saptırdığına da hidayet verecek yoktur. Sözün en hayırlısı Allah'ın Kitabı'dır."* buyururdu.[45]

Hidayet, nihaî olarak kulun vicdanıyla baş başa kaldığında verdiği bir karardır. Ancak Allah'ın yardımı olmadan hidayeti bulmak imkânsızdır. Kur'an'da Hz. Muhammed'in (sav), peygamber olmadan önce "yolunu şaşırdığı", bir anlamda ne yapacağını şaşırdığı ancak Rabbi sayesinde hidayeti/doğru yolu bulduğu ifade edilmektedir.[46] Dolayısıyla hidayet, Allah'ın kullarına bir lütfudur. Peygamberler veya kullar sadece vesile olurlar. Nitekim Resûlullah Efendimiz (sav), ensarın Huneyn ganimetlerinin dağıtılması esnasındaki sitemkâr tavırları karşısında onlara şöyle seslenmiştir: *"Ey ensar topluluğu! Ben, sizi dalâlette bulmadım mı? Allah size benim vasıtamla hidayet vermedi mi? Sizi dağınık bularak benim vasıtam ile bir araya getirmedi mi? Sizi fakir bularak benim vasıtam ile zengin etmedi mi?"*[47]

Allah'ın Elçisi, bir defasında da hizmetçiliğini de yapmakta olan genç bir Yahudi hastalanınca onu hasta yatağında ziyaret etmiş, belki de son kez Müslüman olması çağrısında bulunmuştu. Yahudi, "Allah'tan başka ilâh olmadığını ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğunu" ikrar ederek[48] İslâm'ı kabul etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav), *"Benim vasıtamla bu genci ateşten kurtaran Allah'a hamdolsun."* diyerek şükretti ve oradan ayrıldı.[49] Yine Allah Resûlü (sav) Hayber'de Hz. Ali'ye hitaben,

[44] Leyl 92/5-10; HM621 İbn Hanbel, I, 83.
[45] M2007 Müslim, Cum'a, 45.
[46] Duhâ, 93/7.
[47] B4330 Buhârî, Meğâzî, 57; M2446 Müslim, Zekât, 139.
[48] NS5/173 Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 173.

"Allah'a yemin olsun ki senin aracılığınla Allah'ın bir kişiye hidayet vermesi, senin için, kızıl develere sahip olmandan daha iyidir." demiştir.[50] Peygamberimizin benzer bir cümleyi bir keresinde Muâz b. Cebel'e hitaben de kullandığı nakledilmektedir.[51]

İnsan hayır yolunda ne kadar çaba sarf ederse etsin cennet, Allah'ın fazlı, lütfu ve rahmetinin bir yansımasıdır. Cennetin kapılarını açan hidayet de aynı şekilde Allah'ın bir lütfudur. İslâm düşüncesinde ağırlıklı olarak bu yaklaşım öne çıkmıştır. İslâm düşünürlerinin büyük çoğunluğuna göre dalâlet ve hidayetin Allah'a izafe edilmesi, O'nun mutlak olarak her şeyi yaratan olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Kulun iyi veya kötü (hayır ve şer) eylemlerini de yaratan Allah'tır. Ancak bu hakikat, insanın, vicdanıyla baş başa kaldığında iradesini özgürce kullanmasına mani değildir.

Kulun bu irade özgürlüğü, Allah'tan hidayeti talep etmesine mani olmamalıdır. Mümin her zaman hidayeti istemeli, Yüce Mevlâ'ya yakarışlarında bu talebini eksik etmemelidir. Hidayeti elde ettikten sonra da dalâlete düşmemek için yakarışlarına devam etmelidir. Özellikle hidayetten saptırıcı unsurların çok olduğu modern zamanlarda hidayete ermek kadar hidayette kalabilmek de önem arz etmektedir. İnsan aklını ve basiretini örten dünyevileşme, hırs, kirli arzular, mümini ulvî hedeflerden saptıran başlıca faktörlerdir. İlâhî, nebevî, fıtrî ve ahlâkî hakikatler doğrultusunda yaratılış gayesine uygun olarak istikamet üzere kalabilenler hidayettedirler. Bu istikameti yakalayamayan müminin nihaî olarak hidayete erme garantisi yoktur. Bu yüzden müminlerin birbirleri için ettikleri dualarda hidayet temennisi de yer almalıdır. Hadislerde Allah'tan hidayet talebinin rızık ve sıhhat temennisi ile birlikte yer alması manidardır. Efendimiz (sav) İslâm'ı seçenlere namazı öğrettikten sonra dua etmesi için şu cümleleri öğretirmiş: *"Allah'ım! Beni affet, bana merhamet et, bana hidayet ve afiyet ver ve beni rızıklandır."*[52] Yine Sevgili Peygamberimiz aksıran bir mümin ile ona şahit olan diğer müminin karşılıklı olarak birbirleri hakkında sıhhat ve hidayet temennilerinde bulunmalarını öğütlemiştir: *"Biriniz aksırdığı zaman 'el-hamdü lillâh' desin. Mümin kardeşi veya arkadaşı da ona 'Yerhamükellâh' (Allah sana merhamet etsin) diyerek karşılık versin. Diğeri de cevap olarak 'Yehdîkümu'llâhu ve yuslihu bâleküm' (Allah sizlere hidayet eylesin ve hâlinizi, işinizi de iyileştirsin) desin."*[53]

Sıhhat ve afiyette kalabilmek için nasıl ki vücudun ihtiyacı olan besinleri almak zorunluysa, sürekli hidayette kalabilmek için de dua ve ibadet-

[49] B1356 Buhârî, Cenâiz, 79; D3095 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 2.
[50] B2942 Buhârî, Cihâd, 102; M6223 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 34; D3661 Ebû Dâvûd, İlim, 10.
[51] HM22424 İbn Hanbel, V, 239.
[52] M6850 Müslim, Zikir, 35.
[53] B6224 Buhârî, Edeb, 126.

lerle Yaratıcı ile irtibatı diri ve zinde tutmak gerekir. Hidayet kaynağımız Kur'an'da müminlerin şöyle dua ettikleri buyrulmaktadır: *"Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin."*[54] Efendimizin sevgili torunu Hz. Hasan da vitir kunutlarında okuması için Allah Resûlü'nden şu dua cümlelerini öğrendiğini söylemektedir:

"Allah'ım, hidayete erdirdiklerinle beraber beni de hidayete erdir. Sıhhat ve afiyet verdiklerinle beraber bana da afiyet ver. Himaye ettiğin kimseler gibi beni de himaye et. Bana verdiğin nimetleri bereketlendir. Verdiğin hükmün şerrinden beni koru. Hükmü sen verirsin, senin üstüne hüküm verecek kimse yoktur. Senin dost olduğun kimse asla zelil olmaz. Eksiklikler sana yakışmaz. Ey Rabbimiz! Yücesin ve kutlusun."[55]

[54] Âl-i İmrân, 3/8.
[55] T464 Tirmizî, Vitr, 10.

KELİME-İ ŞEHÂDET
İSLÂM'IN TEMELİ

حدَّثَنِى أَبِى عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: ...فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "الْإِسْلَامُ
أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ، وَتُقِيمَ الصَّلاَةَ،
وَتُؤْتِىَ الزَّكَاةَ، وَتَصُومَ رَمَضَانَ، وَتَحُجَّ الْبَيْتَ إِنِ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلاً."

(Abdullah b. Ömer) anlatıyor; Babam Ömer b. Hattâb'ın bana naklettiğine göre ... Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
"İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmen; namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Kâbe'yi haccetmendir."

(M93 Müslim, Îmân, 1)

عَنِ ابْنِ عُمرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "بُنِيَ الْإِسْلاَمُ عَلَى خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلاَةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالْحَجِّ، وَصَوْمِ رَمَضَانَ."

حَدَّثَنَا عُبَادَةُ بْنُ الصَّامِتِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "مَنْ قَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَحْدَهُ ﴿لاَ شَرِيكَ لَهُ﴾، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَابْنُ أَمَتِهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ، وَأَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ، وَأَنَّ النَّارَ حَقٌّ، أَدْخَلَهُ اللَّهُ مِنْ أَىِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شَاءَ."

حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَمُعَاذٌ رَدِيفُهُ عَلَى الرَّحْلِ قَالَ: "يَا مُعَاذُ بْنَ جَبَلٍ" قَالَ: لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. قَالَ: "يَا مُعَاذُ! قَالَ: "لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، ثَلاَثًا." قَالَ: "مَا مِنْ أَحَدٍ يَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صِدْقًا مِنْ قَلْبِهِ إِلاَّ حَرَّمَهُ اللَّهُ عَلَى النَّارِ..."

İbn Ömer'in (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak."*

(B8 Buhârî, Îmân, 2)

Ubâde b. Sâmit'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her kim, 'Şehâdet ederim ki tek olan Allah'tan başka ilâh yoktur, (ortağı da yoktur); Muhammed O'nun kulu ve elçisidir; İsa da Allah'ın kulu ve Allah'ın kullarından bir kadının oğlu, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve Allah'tan (gelen) bir ruhtur. Cennet haktır, cehennem haktır.' derse Allah onu, cennetin sekiz kapısından hangisini dilerse oradan cennetine koyar."*

(M140 Müslim, Îmân, 46)

Enes b. Mâlik anlatıyor: Resûlullah (sav) binitiyle giderken arkasında oturan Muâz'a seslendi: *"Yâ Muâz b. Cebel!"* Muâz, "Buyur yâ Resûlallah! Emret!" diyerek cevap verdi. Hz. Peygamber tekrar, *"Yâ Muâz!"* diye seslendi. Muâz, "Buyur yâ Resûlallah! Emret!" dedi. Bu durum üç defa tekrarlandı. Daha sonra Allah Resûlü şöyle buyurdu: *"Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet ederse Allah ona cehennemi haram kılar..."*

(B128 Buhârî, İlim, 49)

Tebük Savaşı öncesi, Peygamber Efendimiz (sav), ordusuyla beraber yola çıkmıştı. Ortalık ağarınca sabah namazını kıldırdı ve ordu tekrar yoluna devam etti. Bir süre sonra güneşin ilk ışıkları görüldü ve insanlar yorgunluktan dolayı uyuklamaya başladı. Muâz b. Cebel, Resûlullah'ı peşi sıra takip ediyor, diğer sahâbîler ise binekleri üzerinde sağa sola dağılmış bir hâlde onların peşinden aheste aheste geliyorlardı. Peygamber Efendimiz, yüzündeki örtüyü kaldırıp gerisine bakınca ordunun içinden kendisine en yakın kişinin Muâz olduğunu gördü ve onu yanına çağırarak şöyle söyledi: *"Ey Muâz!"* "Buyur, ey Allah'ın Peygamberi!" dedi Muâz. *"Yaklaş!"* buyurdular. Muâz, hemen Resûlullah'ın yanına geldi. O kadar yaklaştı ki binekleri birbirine değiyordu. Peygamber (sav) dedi ki: *"İnsanların bizden bu kadar uzaklaşacağını tahmin etmiyordum."*

Muaz, "Ey Allah'ın Peygamberi, insanlar uyukluyor ve binekleri sağa sola dağılmış vaziyette, kâh yayılıyor kâh yürüyorlar." dedi. Peygamberimiz de *"Evet, ben de uyuklamışım."* buyurdu.

Muâz, Resûlullah'ın müjde verici yüzünü (tavrını) ve kendisine yaklaştığını fark edince şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resûlü! İzin verirsen beni hüzünlendirip rahatsız eden bir konuyu sormak istiyorum."

"Buyur, dilediğini sor." buyurdu Resûl-i Ekrem. Muâz, "Ey Allah'ın Peygamberi! Bana, kendisiyle cennete girebileceğim bir amel/iş söyle, başka bir şey sormayacağım." dedi. *"Aferin! Sen bana çok mühim bir soru sordun. Bu, Allah'ın hayrını murad ettiği kişiye kolaydır."* dedi ve bu sözünü üç kere tekrarladı Resûlullah. Böyle durumlarda Hz. Peygamber, iyi anlaşılsın diye sözünü üç kere tekrar ederdi. Sonra buyurdu ki: *"Allah'a ve âhiret gününe iman etmen, namaz kılman, Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmadan ibadet etmendir ki ölünceye kadar bu hâl üzere kalmalısın."* Bunun üzerine Muâz, "Ey Allah'ın Resûlü, bir daha tekrarla!" deyince, Hz. Peygamber, bu sözünü de üç kere tekrarladı ve şöyle dedi: *"Ey Muâz! İstersen sana bu işin başından, direğinden ve zirvesinden bahsedeyim."*

"Elbette ey Allah'ın Peygamberi, annem babam sana feda olsun, buyur!" dedi Muâz. Allah Resûlü şöyle buyurdu:

"Bu işin başı, senin Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun ortağının bulunmadığına ve Muhammed'in de O'nun kulu ve peygamberi olduğuna şehâdet etmendir. Bu işin direği namaz kılmak ve zekât vermektir. Bu işin zirvesi de Allah yolunda cihaddır. Ben, namaz kılıncaya, zekât verinceye, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve ortağının bulunmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve peygamberi olduğuna şehâdet edinceye kadar insanlarla mücadele etmekle emrolundum. Bunları yerine getirirlerse haklı bir sebep olmadıkça (hukukun gerektirdiği dışında) canlarını, mallarını korumuş olurlar. (Gizlediklerinin) hesabı ise Allah'a kalacaktır."[1]

İslâm dininin özü ve temeli, tevhid yani tek Allah'a iman ilkesidir. Bu ilkenin ifadesi ve Müslüman olmanın ilk şartı ise kelime-i şehâdet yani, *"Eşhedü en lâ ilâhe illâllâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve Resûlüh"* (Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in (sav) Allah'ın kulu ve Resûlü olduğuna şahitlik ederim) anlamına gelen şehâdet cümlesini inanarak söylemektir.

Bu sözü söyleyen kimse, öncelikle Allah'tan başka dua edilip yardım istenilecek, sığınılacak, bela ve musibetler karşısında niyazda bulunulacak hiçbir kimsenin ve yüce kudretin bulunmadığını; rızkın yalnızca Allah'tan geldiğini ve yalnız O'ndan istenebileceğini; yalnızca Allah'a güvenileceğini, başka hiçbir varlığa bel bağlanmayacağını; yalnız O'na ibadet edilip yalnız O'ndan yardım istenileceğini; kulluğun yalnızca Allah'a olacağını gönülden kabul etmiştir.

Kelime-i şehâdette imana konu olan diğer bir husus ise Peygamber Efendimizin (sav) Allah'ın kulu ve resûlü olduğudur. Her şeyden önce Hz. Muhammed, Allah'ın kuludur. Bununla birlikte, Hz. Muhammed sıradan bir kul değildir, o aynı zamanda Allah'ın resûlü, yani peygamberidir. O, Allah'ın âlemlere rahmet olarak gönderdiği[2] son elçisidir.[3]

Kelime-i şehâdet ile aynı anlama gelen başka bir söz de kelime-i tevhiddir. *"Lâ ilâhe illâllâh Muhammedün Resûlullâh"* yani "Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur; Muhammed (sav) Allah'ın Resûlü'dür." cümlesinden ibaret olan ve inanılması gereken temel esasların özeti sayılan bu "icmâlî iman" ifadesi, kelime-i tevhid olarak adlandırılır. Bunun daha basit, kısa ve öz ifadesi ise birçok âyet ve hadiste geçtiği üzere "*Lâ ilâhe illâllâh*" yani "*Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.*" cümlesidir. Kelâm bilginleri, diğer iman esaslarına da temel teşkil etmesi sebebiyle bu cümleye "aslu'l-usûl" yani "asılların aslı" demişlerdir.[4]

[1] HM22473 İbn Hanbel, V, 245.
[2] Enbiyâ, 21/107.
[3] Ahzâb, 33/40.
[4] "Îmân", *DİA*, XXII, 214.

Son derece kısa ve sade yapısıyla kelime-i tevhid, aslında İslâm inancının anahtarı konumunda olup, gayet zengin bir anlam alanına sahiptir. Sadece inanç esaslarının temelini oluşturmakla kalmayan bu ifade, İslâm kültür ve medeniyetinin en ince detaylarına kadar etki etmiştir.

Bir kimsenin mümin veya Müslüman sayılabilmesi için her şeyden önce kelime-i şehâdet veya kelime-i tevhidde ifade edilen, "Allah'tan başka ilâh olmadığını ve Muhammed'in (sav) Allah'ın Resûlü olduğunu" beyan yani ikrar etmesi gerekir. Böylece kişi bu ikrarıyla "Ehl-i tevhid" denilen inananlar topluluğuna iştirak etmiş olur. Bu temelden hareketle imanın esasının kalbin tasdikinden ibaret olduğu belirtilmiştir.[5] Zira Kur'an âyetlerinde iman, sadece dil ile ikrara yani sözlü beyana değil, aynı zamanda kalbin tasdikine yani onayına bağlanmıştır.[6]

Kelime-i şehâdetin İslâm ve iman esaslarındaki önceliği, birçok hadis-i şerifte önemle vurgulanır. "Cibrîl hadisi" diye meşhur olan hadis-i şerifte anlatıldığına göre bazı sahâbîlerin de bulunduğu bir mecliste, insan suretinde gelen Cebrail (as) ile Peygamberimiz (sav) arasında İslâm, iman ve ihsan kavramlarının ne olduğu konusunda sorulu cevaplı bir konuşma yaşanmıştır. Bu konuşmada Cebrail'in (as) "İslâm nedir?" sorusuna Hz. Peygamber, *"...İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmen; namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Kâbe'yi haccetmendir."*[7] diye cevap vermiş; "İman nedir?" sorusuna da, *"Allah'a iman etmendir."* cevabıyla başlayıp ardından diğer iman esaslarını sıralamıştır.[8] Yine başka bir hadis-i şerifte, *"İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve* Ramazan orucunu tutmak."[9] buyuran Hz. Peygamber, kelime-i şehâdet cümlesini bu esasların başında zikretmiştir. Ayrıca Muâz b. Cebel'i Yemen'e, Ehl-i kitaptan bir topluma vali olarak gönderirken *"Oraya vardığında önce onları, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim Allah'ın Resûlü olduğuma (inanmaya) çağır..."*[10] diye talimat verip namaz ve zekât gibi dinin diğer emirlerini sonra zikretmesi, kelime-i şehâdetin, dini tebliğde ilk ve en önemli adım olduğunu göstermektedir.

Kelime-i şehâdet, İslâm'a girişi simgeleyen anahtar bir cümle olması yanında, kişinin dünya ve âhiret saadetini sağlayan bir kılavuz niteliğindedir. Resûlullah (sav), "Lâ ilâhe illâllâh" diyen kimsenin canının ve malının dokunulmaz olduğunu,[11] savaşta düşman saflarında yer alsa dahi *"lâ*

5 "Îmân", *DİA*, XXII, 213.
6 Nahl, 16/106; Hucurât, 49/14.
7 M93 Müslim, Îmân, 1.
8 B50 Buhârî, Îmân, 37.
9 B8 Buhârî, Îmân, 2.
10 B1395 Buhârî, Zekât, 1; B4347 Meğâzî, 61.
11 B2946 Buhârî, Cihâd, 102; M129 Müslim, Îmân, 36.

ilâhe illâllâh" diyerek İslâm'a girdiğini söyleyen kimsenin öldürülemeyeceğini bildirmiştir. Nitekim Allah Resûlü'nün sevgili dostlarından Mikdâd b. Esved, Peygamber Efendimize, "Ey Allah'ın Resûlü! Şayet bir kâfirle vuruşurken kılıcıyla bir elimi kesip koparsa, sonra da kaçıp bir ağacın arkasına sığınıp (canını kurtarabilmek için), 'Ben Allah'a teslim oldum.' dese onu öldürebilir miyim?" diye sorması üzerine Peygamber Efendimiz, *"Onu öldürme!"* buyurdu. "Yâ Resûlallah! Ama o elimi kestikten sonra Müslüman olduğunu söyledi!" diyen Mikdâd'a, *"Onu öldürme. Çünkü eğer onu öldürürsen o, senin onu öldürmeden önceki konumuna geçer (Müslüman olduğu için onun canı dokunulmaz olur). Sen de onun, bu sözü söylemeden önceki durumuna düşersin (bir Müslüman'ı öldürdüğün için dokunulmazlığın ortadan kalkar ve sana kısas uygulanır)."* buyurdu.[12]

Müslüman olan kimsenin can ve mal güvenliğinin garanti edilmesi ile ilgili bir olayı da Resûlullah'ın (sav) genç komutanlarından Üsâme b. Zeyd şöyle anlatır: "Resûlullah (sav), askerî bir birlik içinde bizi Huraka kabilesi üzerine gönderdi. Geldiğimizi haber alan kabile mensupları korkup kaçtı. Ancak onlardan birine yetişip yakalayınca hemen, 'Lâ ilâhe illâllâh' (Allah'tan başka ilâh yok) dedi ise de onu öldürdük. Daha sonra bu olayı Resûlullah'a anlatınca buyurdular ki, *'Kıyamet günü lâ ilâhe illâllâh sözü karşına çıktığında ne yapacaksın!'* Ben, 'Ama yâ Resûlallah! Sırf silah korkusundan dolayı böyle söyledi.' deyince, *'Kalbini yarıp baktın da mı korktuğu için böyle söylediğini anladın? Kıyamet günü, lâ ilâhe illâllâh sözü karşına çıktığında ne yapacaksın!'* buyurdu.

Bu sözü o kadar çok tekrarladı ki içimden; 'Keşke şimdi Müslüman olmuş olsaydım da (ve bu hadiseyi hiç yaşamasaydım)' dedim."[13]

Can korkusuyla da olsa "lâ ilâhe illâllâh" diyen kimsenin öldürülmesine bu derece sert tepki gösteren Peygamber Efendimizin, değil samimi bir müminin öldürülmesine, onun münafıklıkla itham edilmesine bile razı olmayacağı, Medineli sahâbî İtbân b. Mâlik'in şu rivayetinden anlaşılmaktadır:

İtbân b. Mâlik bir gün Hz. Peygamber'e gelip, "Yâ Resûlallah! Ben kabilemin mensuplarına namaz kıldırıyorum fakat gözlerim görmez olduğu için yağmur yağdığında aramızdaki vadiyi su basması sebebiyle mescitlerine gidip namaz kıldıramıyorum. Yâ Resûlallah! Gönlüm ister ki bana gelip evimde namaz kıldırsan da senin namaz kıldırdığın yeri namazgâh edinsem." dedi. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz, *"İnşallah, bunu yapacağım."* buyurdu.

[12] B4019 Buhârî, Meğâzî, 12.
[13] D2643 Ebû Dâvûd, Cihâd, 95.

Ertesi gün Hz. Ebû Bekir ile birlikte İtbân'ın yanına gelen Hz. Peygamber (sav) eve girdi, daha oturmadan İtbân'a evinin neresini namazgâh yapmak istediğini sordu ve gösterilen yerde iki rekât namaz kıldırdı. Ardından bir şeyler yemek için beklerlerken Hz. Peygamber'in geldiğini duyan pek çok kimse İtbân'ın evinde toplandı. İçlerinden biri, "Mâlik b. Duhşûn nerede?" diye sordu. Orada hazır bulunanlardan biri, "O bir münafıktır! Allah ve Resûlü'nü sevmez." dedi. Bunun üzerine Peygamber (sav) o kimseye, *"Böyle deme! Görmüyor musun ki o,'lâ ilâhe illâllâh' diyor ve bununla Allah'ın rızasını istiyor."* buyurdu. O kişi de, "Allah ve Resûlü en iyi bilendir." dedi. Bunun üzerine Resûlullah (sav), *"Şüphesiz ki Yüce Allah, kendi rızasını umarak 'lâ ilâhe illâllâh' diyen kimseyi ateşe haram etmiştir."* buyurdu.[14]

Kelime-i şehâdet, aslında "elest bezmi"[15] ile başlayıp sonsuzluğa uzanan bir yolda insanlığın hayatını sürekli aydınlatan bitmez tükenmez bir hakikat beyanıdır. Dinî geleneğimizde yeni doğan çocuğa isim konulurken sağ kulağına "şehâdetleri dinin temeli" olan ezan okunup sol kulağına kâmet getirilmesi, İslâm'a davet edilen kimseye ya da ölmek üzere olan kişiye kelime-i şehâdet getirmesi telkininde bulunulması, bu hakikat beyanının yinelenmesidir.

Kelime-i şehâdet, İslâm'ın temeli ve imanın esası olmakla birlikte, dünya ve âhiret mutluluğu için de bir kurtuluş beratıdır. Bu sebeple Peygamber Efendimizin, başta Bizans İmparatoru Hirakl olmak üzere dönemin önemli hükümdarlarını ve birçok şahsı İslâm'a davet ederken çoğu zaman, *"eslim teslem." (Müslüman ol, kurtul.)* buyurarak[16] onları öncelikle kelime-i şehâdet getirmeye davet etmesi, bu sözün hem kurtarıcı özelliğinin veciz bir ifadesi hem de Peygamberimizin tebliğ üslûbunun güzel bir örneğidir.

Yine Hz. Peygamber'in, *"Ölmek üzere olanlarınıza 'Lâ ilâhe illâllâh' (sözünü) telkin ediniz!"* buyurması,[17] kelime-i tevhidin dünya hayatını güzelce noktalama ve ebedî hayata hayırla başlama konusunda ne kadar önemli olduğunu gösterir. Çünkü *"Son sözü 'lâ ilâhe illâllâh' olan kimse cennete girer."* buyuran[18] Peygamber Efendimizin, başka bir hadislerine göre, Cebrail kendisine gelerek, Allah'a şirk koşmadan ölen kimsenin hırsızlık ve zina yapsa dahi cennete gireceğini ümmetine müjdelemesini istemiştir.[19] Benzer bir hadiste ise Allah'ın kullar üzerindeki hakkının, yalnız kendisine ibadet edip hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaları, kulların Allah üzerindeki hakkının ise onlara azap etmemesi olduğu belirtilir.[20]

[14] B5401 Buhârî, Et'ıme, 15; B425 Buhârî, Salât, 46.
[15] A'râf, 7/172.
[16] B7 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1; M4607 Müslim, Cihâd ve siyer, 74.
[17] D3117 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 15, 16; N1827 Nesâî, Cenâiz, 4.
[18] D3116 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 15-16.
[19] B6443 Buhârî, Rikâk, 13.
[20] B2856 Buhârî, Cihâd, 46; T2643 Tirmizî, Îmân, 18.

Kelime-i tevhidin kurtuluş vesilesi olduğu Talha b. Ubeydullah'ın (ra) anlattığı şu olayda açıkça görülmektedir: "Bir gün Hz. Ömer, Talha'yı üzgün görür ve ona üzüntüsünün sebebini sorar. Talha, Resûlullah'tan duyduğu, *'Ben öyle bir söz biliyorum ki herhangi bir kimse onu ölüm anında söylerse o söz, ruhunun cesedinden ayrıldığı esnada rahat etmesini sağlar ve kıyamet gününde onun için nur olur.'* hadisindeki 'söz'ün ne olduğunu hayattayken Resûlullah'a soramadığına hayıflandığını söyler. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'Ben o sözü biliyorum. O, Peygamber'in (sav) amcası Ebû Tâlib'den ölürken söylemesini istediği *'lâ ilâhe illâllâh'* sözüdür." der.[21] Ardından "Eğer Hz. Peygamber, amcası için bu sözden daha faydalı bir şey bilseydi mutlaka ona, onu söylerdi."[22] diyerek bu sözün kelime-i tevhid olduğunu vurgular.

Aynı hadiseye dair Hz. Osman'dan (ra) nakledilen bir rivayete göre Hz. Ömer, burada geçen kelime-i tevhidi, hem "Allah Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (sav) ve ashâbını kendisiyle izzet ve kudret sahibi yaptığı ihlâs sözü hem de amcası Ebû Tâlib'in vefat ederken söylemesini arzu ettiği takva sözü" olarak nitelendirmiştir.[23] Nitekim Peygamber Efendimiz, *"Her kim, 'Şehâdet ederim ki tek olan Allah'tan başka ilâh yoktur, (ortağı yoktur); Muhammed O'nun kulu ve elçisidir; İsa da Allah'ın kulu ve Allah'ın kullarından bir kadının oğlu, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve Allah tarafından (gelen) bir ruhtur. Cennet haktır, cehennem haktır.' derse Allah onu, cennetin sekiz kapısından hangisini dilerse oradan cennetine koyar."*[24] buyurmuştur.

Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit ve Muâz b. Cebel gibi önde gelen sahâbîler, içtenlikle kelime-i tevhid veya kelime-i şehâdet getirip iman eden ya da şirk koşmadan ölen kimseyi Allah'ın cennete koyacağı, cehennemi ona haram kılacağı mealindeki hadisleri biliyorlardı. Fakat insanların bu hadislere güvenerek ibadetler konusunda gevşeklik ve tembellik göstermelerine sebep olmaktan ve böylece vebal altına girmekten endişe ediyorlardı. Bundan dolayı bu hadisleri insanlara duyurmaktan çekinmişler; ancak ilmî emanetin gereği olarak hayatlarının son demlerinde rivayet etmişlerdir.[25]

Diğer taraftan bazı İslâm bilginleri, bu tür hadislerdeki genel ifadelerin ilk Müslümanlar için geçerli olduğu veya ehl-i tevhid olanların amelleri sebebiyle cehenneme girseler de ebedî olarak orada kalmayıp neticede cennete girecekleri şeklinde yorumlamışlardır. Çünkü Peygamber Efendimiz, *"İnkâr edenler, "Keşke Müslüman olsaydık." diye çok arzu edeceklerdir."*[26] âyetini de, "Ehl-i tevhid olanlar cehennemden çıkarılıp cennete konulduğunda kâfirler de Müslüman olmuş olmayı arzu edeceklerdir." şeklinde tefsir etmiştir.[27]

[21] M134 Müslim, Îmân, 41; HM187 İbn Hanbel, I, 28.
[22] İM3795 İbn Mâce, Edeb, 54; HM252 İbn Hanbel, I, 37.
[23] HM447 İbn Hanbel, I, 63.
[24] M140 Müslim, Îmân, 46.
[25] B2856 Buhârî, Cihâd, 46; M148 Müslim, Îmân, 53; T2638 Tirmizî, Îmân, 17.
[26] Hicr, 15/2.
[27] T2638 Tirmizî, Îmân, 17.

Kelime-i şehâdet getirmek, bir zikirdir, duadır, sadakadır, ibadettir; kısacası en üstün ve eşsiz bir ameldir. Nitekim Allah'a ve Resûlü'ne iman etmeyi en üstün amel olarak nitelendiren[28] Sevgili Peygamberimiz (sav), *"Rabbine andolsun ki onların hepsine amellerini soracağız."*[29] âyetindeki "amel" kelimesini, *"Lâ ilâhe illâllâh sözü"* diye tefsir etmiştir.[30] Ayrıca o, "Allah'a ortak koşmadan sadece O'na ibadet etmek." anlamına da gelen kelime-i tevhidin, günahları silip süpüren ve kişiyi cennete götüren eşsiz bir amel olduğunu söylemiştir.[31]

"En faziletli zikir, lâ ilâhe illâllâhtır."[32] *"Lâ ilâhe illâllâhü ve Allâhü ekber sözleri, gök ile yer arasını doldurur."*[33] buyuran Resûl-i Ekrem, sabah akşam yüzer kere 'lâ ilâhe illâllâh' diyen kimsenin, İsmâiloğulları'ndan yüz köle azat etmiş gibi sevap kazanacağını[34] müjdelemektedir. Yine Hz. Ömer'den (ra) nakledilen başka bir rivayette Peygamber Efendimiz, *"Her kim güzelce abdest alır, sonra 'Eşhedü en lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerîke leh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve Resûlüh' derse ona, sekiz cennet kapısı açılır ve dilediği kapıdan cennete girer."*[35] buyurmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde hadis yazan genç sahâbîler arasında yer alan Abdullah b. Amr'ın rivayet ettiği bir hadise göre her biri göz görebildiğince uzun, doksan dokuz günah defteriyle Allah'ın huzuruna gelen bir kulun, bu günah defterleri ile üzerinde, *"Eşhedü en lâ ilâhe illâllâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve Resûlüh"* yazılı olan "kelime-i şehâdet" sözünün günah sevap terazisine konulduğunda, bu sözün bulunduğu terazinin kefesi ağır basacaktır. Çünkü hiçbir şey Allah'ın adıyla ölçüldüğünde ondan daha ağır gelmez.[36]

Kelime-i şehâdet, aynı zamanda Allah ve Resûlü'nün şefaatine mazhar olmaya, günahların bağışlanmasına ve cennete girmeye vesiledir. "Şefaat hadisi" diye bilinen bir hadiste, *"Lâ ilâhe illâllâh"* diyen kimseler için Peygamber Efendimizin, Allah'tan şefaat dileyeceği; Allah Teâlâ'nın da izzeti, celâli, kibriyâ ve azameti hakkı için, "Lâ ilâhe illâllâh" diyenlerin hepsini cehennemden çıkaracağı ifade edilmektedir.[37] Bir başka hadiste, *"Allah'tan başka ilâh yoktur, diyen ve kalbinde bir arpa ağırlığında hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır. Sonra (yine) Allah'tan başka ilâh yoktur diyen ve kalbinde bir buğday tanesi ağırlığında hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır. Sonra (yine) Allah'tan başka ilâh yoktur diyen ve kalbinde zerre kadar hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır."* buyurmuştur.[38]

Ümmetinin yarısının cennete konması ile kendisine şefaat yetkisi verilmesi arasında muhayyer bırakılan Peygamber-i Zîşân Efendimiz şefa-

[28] B26 Buhârî, Îmân, 18.
[29] Hicr, 16/92-93.
[30] T3126 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15.
[31] İM3797 İbn Mâce, Edeb, 54.
[32] T3383 Tirmizî, Deavât, 9.
[33] DM678 Dârimî, Tahâret, 2.
[34] T3471 Tirmizî, Deavât, 61.
[35] M553 Müslim, Tahâret, 17; DM741 Dârimî, Tahâret, 43.
[36] T2639 Tirmizî, Îmân, 17.
[37] B7510 Buhârî, Tevhîd, 36.
[38] M478 Müslim, Îmân, 325.

at yetkisi almayı tercih etmiş ve bu yetkisini Allah'a şirk koşmadan ölen kimseler için kullanacağını beyan etmiştir.[39] Ebû Hüreyre'nin "Kıyamette senin şefaatine nail olacak en mutlu insan kimdir?" sorusuna Peygamber Efendimiz, *"Sözlerime olan düşkünlüğünü gördüğümden dolayı bu soruyu herkesten önce senin soracağını tahmin etmiştim."* dedikten sonra, *"Kıyamette şefaatim vesilesiyle en mutlu olacak kişi, samimi bir şekilde, gönlünden gelerek 'Lâ ilâhe illâllâh' diyen kimsedir."* cevabını vermiştir.[40]

Yine o, *"Bir kimse, ezanı işittiğinde 'Ben de eşi ve benzeri olmayan tek Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve Resûlü olduğuna şehâdet ederim. Rab olarak Allah'ı, Resûl olarak Muhammed'i ve din olarak İslâm'ı kabul ettim.' derse, günahları bağışlanır."* buyurmuştur.[41] Ayrıca kelime-i şehâdeti özümseyerek söyleyen kimseler için Peygamber Efendimizin şöyle bir müjdesi vardır: *"Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet ederse Allah onu cehenneme haram kılar."*[42]

Kelime-i şehâdet veya kelime-i tevhid, bir insanın dünya ve âhiret mutluluğu için bu kadar önem taşıdığına göre, onun lafzına ve ruhuna aykırı söz ve davranışlardan şiddetle kaçınmak gerekir. Bu konuya ışık tutacak bir hadiste ifade edildiğine göre Resûlullah (sav), Hudeybiye'de yağmurlu bir gecenin sabahında, sabah namazını kıldırdıktan sonra ashâba döner ve *"Rabbiniz ne buyurdu, biliyor musunuz?"* diye sorar. "Allah ve Resûlü bilir." diyen sahâbîlere şu cevabı verir: *"(Bu gece) bazı kullarım mümin, bazıları da kâfir olarak sabahladı. Her kim 'Allah'ın fazlı ve rahmeti sebebiyle yağmur yağdı.' demişse o, yıldıza değil bana iman etmiş; kim de 'falan ve falan yıldız batıp doğduğu için yağmur yağdı.' demişse o bana değil yıldıza iman etmiş demektir."*[43] buyurarak Yüce Allah'ın, kâinatın yegâne yaratıcısı ve mutlak hâkimi olduğu gerçeği ile bağdaşmayan sözlerin ve bâtıl inanışların kelime-i şehâdetle dile getirilen tevhid ilkesine aykırı olduğunu belirtmektedir.

Başa gelen musibetler karşısında takdir-i ilâhîye isyan etmek; ne kadar değerli ve sevimli olursa olsun, Allah'tan başka herhangi bir yaratığa sözlü, yazılı veya fiilî olarak şaka ya da mecaz yoluyla da olsa ilâhlık sıfatı verip ona tapmak, kulluk etmek veya ölümsüzlük atfetmek ya da bu tür davranışlara duyarsız kalmak bu çerçevede şiddetle kaçınılması gereken davranışlardır. Çünkü Allah'ın varlığı, birliği ve her şeyin yaratıcısı, mutlak sahibi olduğu gerçeğini göz ardı etmek veya bu konuda şüpheye düşmek tevhidden uzaklaşmaktır.

[39] T2441 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 13.
[40] B99 Buhârî, İlim, 33.
[41] N680 Nesâî, Ezân, 38; HM1565 İbn Hanbel, I, 181.
[42] B128 Buhârî, İlim, 49.
[43] B1038 Buhârî, İstiskâ, 28.

Kısaca, tevhid olmadan İslâm ve iman olmaz. Çünkü tevhid, insanı kendisine itaat ve ibadet etsin diye en güzel şekilde yaratan Allah'tan başka ilâh olmadığına inanmak ve bunu açıkça dile getirmektir. Dolayısıyla bu dünyaya ve âhirete dair her türlü hayrın ve hakikatin temelidir.

O hâlde kelime-i şehâdet veya kelime-i tevhid;

Allah'ı birlemektir.[44]

Allah'a teslim olmaktır.[45]

İmanın en yüksek mertebesidir.[46]

Allah'tan başkasına kul olmayı reddetmektir.[47]

Allah'ın rızasına nail olmaktır.[48]

Nefsi ilâhlaştırmamaktır.[49]

Allah'tan başkasına dua ve ibadet etmemektir.[50]

Allah'a babalık, evlatlık, eşlik ve denklik isnadında bulunmamaktır.[51]

44 M131 Müslim, Îmân, 38.
45 B4019 Buhârî, Meğâzî, 12.
46 M153 Müslim, Îmân, 58; İM57 İbn Mâce, Sünnet, 9.
47 M130 Müslim, Îmân, 37.
48 MU1833 *Muvatta'*, Kelâm, 8.
49 Câsiye, 45/23.
50 Furkân, 25/68.
51 İhlâs, 112/1-4.

ALLAH'A İMAN
VAROLMANIN ASIL GAYESİ

حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَمُعَاذٌ رَدِيفُهُ عَلَى الرَّحْلِ قَالَ: "يَا مُعَاذُ
بْنَ جَبَلٍ" قَالَ: لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. قَالَ: "يَا مُعَاذُ! قَالَ: "لَبَّيْكَ يَا
رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ، ثَلَاثًا." قَالَ: "مَا مِنْ أَحَدٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ
مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صِدْقًا مِنْ قَلْبِهِ إِلَّا حَرَّمَهُ اللَّهُ عَلَى النَّارِ..."

Enes b. Mâlik anlatıyor: Resûlullah (sav) binitiyle giderken arkasında oturan Muâz'a seslendi: *"Yâ Muâz b. Cebel!"* Muâz, "Buyur yâ Resûlallah! Emret!" diyerek cevap verdi. Hz. Peygamber tekrar, *"Yâ Muâz!"* diye seslendi. Muâz, "Buyur yâ Resûlallah! Emret!" dedi. Bu durum üç defa tekrarlandı. Daha sonra Allah Resûlü şöyle buyurdu: *"Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet ederse Allah ona cehennemi haram kılar."*

(B128 Buhârî, İlim, 49)

عَنْ أنسٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَال:

"ثلاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ بِهِنَّ حلاوَةَ الْإيمانِ، مَنْ كَانَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِواهُما، وَأَنْ يُحبَّ الْمَرْءَ لاَ يُحِبُّهُ إِلاَّ لِلَّه، وَأَنْ يَكْرَهَ أَنْ يَعُودَ فِى الْكُفْرِ بَعْدَ أَنْ أَنْقَذَهُ اللَّهُ مِنْه، كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُقْذفَ فِى النَّارِ."

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ رضي الله عنه أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَال:

"مَنْ قَالَ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَحْدَهُ لاَ شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿فِى يَوْمٍ﴾ مِائَةَ مَرَّةٍ كَانَتْ لَهُ عَدْلَ عَشْرِ رِقَابٍ، وَكُتِبَتْ لَهُ مِائَةُ حَسَنَةٍ، وَمُحِيَتْ عَنْهُ مِائَةُ سَيِّئَةٍ، وَكَانَتْ لَهُ حِرْزًا مِنَ الشَّيْطَانِ يَوْمَهُ ذَلِكَ حَتَّى يُمْسِيَ، وَلَمْ يَأْتِ أَحَدٌ بِأَفْضَلَ مِمَّا جَاءَ إِلاَّ رَجُلٌ عَمِلَ أَكْثَرَ مِنْهُ."

عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: أَقْبَلْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ مِنْ غَزْوَةِ تَبُوكَ فَلَمَّا رَأَيْتُهُ خَلِيًّا قُلْتُ ﴿لَه﴾: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَخْبِرْنِي بِعَمَلٍ يُدْخِلُنِي الْجَنَّةَ. قَالَ: بَخٍ لَقَدْ سَأَلْتَ عَنْ عَظِيمٍ، وَهُوَ يَسِيرٌ عَلَى مَنْ يَسَّرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ، تُقِيمُ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ، وَتُؤَدِّي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ، وَتَلْقَى اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا..."

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ:

"الإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً، أَفْضَلُهَا لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ، وَأَوْضَعُهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ."

Enes (b. Mâlik) tarafından nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Şu üç özellik kimde bulunursa o kimse imanın tadını alır: Allah ve Resûlü'nü her şeyden çok sevmek, bir kimseyi yalnızca Allah rızası için sevmek, Allah kendisini kurtardıktan sonra tekrar inkârcılığa dönmekten ateşe atılmaktan kaçındığı gibi kaçınmak."*

(M165 Müslim, Îmân, 67)

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim (günde) yüz defa 'Lâ ilâhe illâllâhü vahdehû lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr.' (Allah'tan başka ilâh yoktur, O'nun hiçbir ortağı yoktur, mülk O'nundur ve hamd O'nadır. O'nun her şeye gücü yeter.) derse bu, o kimse için on köleyi azat etme sevabına denktir. Ona yüz iyilik yazılır ve yüz günahı silinir. (Bu söyledikleri) o günün akşamına kadar onun için şeytana karşı bir sığınak olur. Bundan daha fazlasını yapan kişiden başka, hiç kimse onun bu yaptığından daha faziletli bir iş yapamaz."*

(B6403 Buhârî, Deavât, 64)

Muâz b. Cebel anlatıyor: Allah Resûlü (sav) ile Tebük Seferi'nden dönüyorduk. Onun yalnız olduğunu görünce, "Yâ Resûlallah! Bana cennete girmemi sağlayacak bir davranış söyler misin?" dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: *"Aferin sana! Sen önemli bir konu hakkında soru sordun. Fakat bu, Allah'ın kendisi için kolaylaştırdığı kişiye kolay gelir. Farz namazı kılarsın, farz olan zekâtı verirsin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayarak Allah'a kavuşursun..."*

(HM22418 İbn Hanbel, V, 237)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunların en üstünü 'Lâ ilâhe illâllâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir."*

(N5008 Nesâî, Îmân, 16; M153 Müslim, Îmân, 58)

Hicretin dokuzuncu senesinde Arap Yarımadası'nın muhtelif bölgelerinden insanlar heyetler hâlinde Medine'ye geliyor, Sevgili Peygamberimizi ziyaret edip, ondan İslâm hakkında bilgi alıyorlardı. Çok sayıda heyetin Medine'yi ziyaret etmesinden dolayı İslâm tarihinde hicretin dokuzuncu senesi "Heyetler Yılı" olarak isimlendirilir. Bu meyanda Bahreyn bölgesinde yaşayan Rabia kabilesinin Abdülkays koluna mensup, on üç kişilik bir heyet uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından Medine'ye gelir. İslâm'ı öğrenmek için birçok zahmete katlanan heyet Allah Resûlü'nün huzuruna çıktığında Hz. Peygamber onları, *"Hoş geldiniz!"* diyerek karşılar.

Hz. Peygamber'in karşılamasının ardından heyet adına Abdullah b. Avf söz alır ve "Ey Allah'ın Resûlü! Bizler sana uzak beldelerden, meşakkatli yolculuklar yaparak geliyoruz. Ayrıca bizim memleketimizle Medine arasında kâfir olan ve bize düşmanlık eden Mudar kabilesi yaşadığından bizler sana ancak savaşmanın yasak olduğu haram aylarda gelebiliriz. Bize özlü bir şeyler tavsiye et de onları geride bıraktığımız kabilemizin insanlarına anlatalım, hem de cennete girmemize vesile olsun." der. Bunun üzerine Allah Resûlü onlara yalnızca tek olan Allah'a iman etmelerini söyler. Peşinden de *Yalnızca tek olan Allah'a iman etmek ne demektir bilir misiniz?"* diye sorar. Onların "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." diyerek cevap vermeleri üzerine Hz. Peygamber, *"Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna iman etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmaktır."* buyurur. Daha sonra da onları *"Söylediklerimi iyice ezberleyin ve geride bıraktığınız kabile halkına da anlatın."* diyerek uğurlar.[1]

Allah Resûlü'nün, dünya ve âhiret saadetini elde edebilmek için bilgi isteyen Abdülkays heyetine tavsiye ettiği Allah'a iman, *"Kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlar ile amel etmek"*ten oluşan bir bütündür.[2] Yani Allah'a iman etmek; Allah'ın varlığını, birliğini, O'nun eşi, benzeri, ortağı ve dengi hiçbir varlığın olmadığını[3] bilerek tasdik etmek, bu bilgiyi ikrar etmek ve bu doğrultuda yaşamaktır. Kısaca iman; marifet-tasdik, ikrar ve amel boyutlarından müteşekkildir ve bütün bu unsurlarıyla Allah'a iman, mümin olmanın ilk şartıdır. Allah'a iman, iman esaslarının temeli,[4] bütün peygamberlerin ve Sevgili Peygamberimizin tebliğinin ortak çağrısı,[5]

[1] B87 Buhârî, İlim, 25; M115 Müslim, Îmân, 23; D4677 Ebû Dâvûd, Sünne, 14.
[2] İM65 İbn Mâce, Sünnet, 9.
[3] İhlâs, 112/1-4.
[4] T2145 Tirmizî, Kader, 10; HM758 İbn Hanbel, I, 98.
[5] T3585 Tirmizî, Deavât, 122; Enbiyâ, 21/25.

insanların İslâm hususunda davet edildikleri ilk esas, bir insanın yapabileceği işlerin en hayırlısıdır.[6] Allah'a iman aynı zamanda insanı yoktan var eden ve insana sayısız nimeti bahşeden Yüce Yaratıcı'nın onun üzerindeki hakkıdır.[7]

Allah'a iman esas itibariyle onun yüceliğini, bir ve benzersiz olduğunu, kulluğa lâyık olanın, sadece O olduğunu, kalpten onaylamaktır. Tasdikin makamı kalptir. Bunun için Allah Resûlü, *"Kim kalbiyle tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet ederse Allah onu cehenneme haram kılar."*[8] buyurarak Allah'a imanın kalbî boyutuna dikkat çekmiş, ebedî mutluluğa ancak imanın kalpte yerleşmesiyle erişilebileceğine işaret etmiştir. Yüce Allah da imanın kalbine nüfuz etmediği kimselerden bahsederken *"Siz iman etmediniz. Henüz iman kalplerinize girmedi."*[9] buyurarak bu gerçeği ifade etmiştir.

İslâm tarihinde yaşanan ve meşhur hadis kitaplarımızda da zikredilen şu hadisede Allah'a imanın tasdik boyutunun kalp merkezli olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Bir gün Hz. Peygamber, Üsâme b. Zeyd'in de içinde bulunduğu askerî bir birliği cihada gönderir. Bu birlik Cüheyne kabilesine sabah vakti baskın yapar ve baskın esnasında Üsâme birini yakalar. Yakaladığı adam *"Lâ ilâhe illâllâh!"* deyiverir. Buna rağmen Üsâme adamı öldürür. Fakat daha sonra kalbine bu durumdan kaynaklanan bir şüphe düşer ve hadiseyi Allah Resûlü'ne anlatır. Hz. Peygamber, *"O, Allah'tan başka ilâh yoktur dedi ve sen onu öldürdün, öyle mi!?"* diyerek tepki gösterir. Üsâme, onun silahtan korkarak *"Allah'tan başka ilâh yoktur."* dediğini söyleyince, Allah Resûlü, *"Kalbini yarıp da mı baktın ki, doğru söyleyip söylemediğini biliyorsun!"* buyurur. Resûl-i Ekrem bu cümleyi o kadar çok tekrar eder ki, Üsâme, "Keşke İslâm'a o gün girmiş olsaydım."[10] diyerek üzüntüsünü dile getirmekten kendini alamaz.

Diğer taraftan Hz. Peygamber (sav) bir kimsenin gerçek anlamda iman etmesi kadar, imanın tadını alabilmesini de gönülden iman etmiş olmasına bağlamış ve şöyle buyurmuştur: *"Şu üç haslet kimde bulunursa o kimse imanın tadını alır: Allah ve Resûlü'nü her şeyden çok sevmek, bir kimseyi yalnızca Allah rızası için sevmek, Allah kendisini kurtardıktan sonra tekrar inkârcılığa dönmekten ateşe atılmaktan kaçındığı gibi kaçınmak."*[11] Kısacası Sevgili Peygamberimiz, imanın kalbî boyutuna işaret etmiş, gerçek ve mükemmel imanın ancak Allah'ı her şeyden çok sevmekle mümkün olabileceğini söylemiştir. Bu bağlamda Yüce Allah da, mâsivânın yani Allah'tan

[6] B1519 Buhârî, Hac, 4.
[7] M143 Müslim, Îmân, 48.
[8] B128 Buhârî, İlim, 49.
[9] Hucurât, 49/14.
[10] M277 Müslim, Îmân, 158.
[11] M165 Müslim, Îmân, 67.

başka her şeyin sevgisinin Allah sevgisinin önüne geçmemesini istemiş ve şöyle buyurmuştur: *"Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, akrabalarınız, kazandığınız mallar, zarar etmesinden korktuğunuz ticaretiniz ve hoşunuza giden evleriniz size Allah'tan, Peygamberinden ve O'nun yolunda cihaddan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin."*[12] Çünkü Allah'a iman etmek en çok O'nu sevmeyi, her hâlükârda O'na güvenip dayanmayı ve O'na gerektiği şekilde saygıyı gerektirir.[13] Kişi bu vecibelerini yerine getirir ve *"Allah'ı Rab; İslâm'ı din, Muhammed'i peygamber olarak gönülden benimserse"* imanın tadını almış[14] demektir. Aynı şekilde kişi, *"Allah için sever, Allah için buğz eder, Allah için verir, Allah için engel olursa imanını olgunlaştırmış, kemale erdirmiş"*[15] demektir.

Allah'a imanın kalp ile tasdikten sonraki boyutu dil ile ikrardır. Sevgili Peygamberimiz Allah'a imanın ikrar boyutuna dikkatleri çekmiş ve Allah'a imanı ifade eden sözcükleri söylemeye inananları teşvik etmiştir. Bu bağlamda o, *"Kim (günde) yüz defa 'Lâ ilâhe illâllâhü vahdehû lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr.' (Allah'tan başka ilâh yoktur, O'nun hiçbir ortağı yoktur, mülk O'nundur ve hamd O'nadır. O'nun her şeye gücü yeter.) derse bu, o kimse için on köleyi azat etme sevabına denktir. Ona yüz iyilik yazılır ve yüz günahı silinir. (Bu söyledikleri) o günün akşamına kadar onun için şeytana karşı koruyucu olur. Bundan daha fazlasını yapan kişiden başka, hiç kimse onun bu yaptığından daha faziletli bir iş yapamaz."*[16] buyurmuştur. Kulun gönlünde, kalbinde var olan Allah'a iman bilinci daima diri tutulması gereken bir olgudur. Bunun için Hz. Peygamber (sav) inananlardan Allah'a imanı ifade eden kelimeleri sıkça telaffuz etmelerini istemiş, ibadetlerini de bu bilinçle eda etmelerinin önemine vurgu yapmıştır. Onun günde beş vakit namazda selâm verdiği zaman tevhidi açıkça dile getiren dualar ederek şöyle buyurduğu bilinmektedir: *"Allah'tan başka ilâh yoktur, O'nun ortağı da yoktur. Mülk ve hamd O'na aittir. O her şeye kâdirdir. Güç ve kuvvete ancak Allah'ın yardımı ile erişilir. Kâfirler hoşlanmasa da biz samimiyetle kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a, nimet ve güzel övgü sahibine ibadet ederiz."*[17] Allah'ın son Elçisi, herhangi bir savaştan, hac veya umre yolculuğundan dönerken ve yolculuk esnasında bir tepeye tırmandıkları zaman da üç defa tekbir getirmeyi ve *"Allah'tan başka ilâh yoktur. O, birdir, ortağı yoktur. Mülk O'nundur, hamd yalnız O'nadır. O'nun her şeye gücü yeter. Biz seferden memleketimize dönenleriz, tevbe edenleriz, sadece Allah'a ibadet edenleriz, secde edenleriz ve sadece Rabbimize hamdedenleriz. Allah vaadine*

[12] Tevbe, 9/24.
[13] Âl-i İmrân, 3/102.
[14] M151 Müslim, Îmân, 56.
[15] D4681 Ebû Dâvûd, Sünne, 15.
[16] B6403 Buhârî, Deavât, 64.
[17] M1343 Müslim, Mesâcid, 139; HM16221 İbn Hanbel, IV, 6.

sadıktır. Kuluna yardım etmiş, bütün düşman grupları tek başına O hezimete uğratmıştır."[18] şeklinde dua ve zikri âdet edinmiştir.

Allah Resûlü, her fırsatta müminlerin Allah'a iman şuurunu taze tutmalarını arzulamış, Allah'a imanın özünü oluşturan tevhid zikirlerini dillerinden düşürmemelerini, vird edinmelerini tavsiye etmiştir. O, bir gün kendisinden hizmetçi isteyen damadı Hz. Ali ve kızı Hz. Fâtıma'ya şu öğüdü vermiştir: *"İyi dinleyin! Size benden istediğiniz hizmetçiden daha hayırlı olan bir şeyi öğreteyim. İkiniz uyumak üzere yatağınıza girdiğinizde otuz üç kere 'Allâhü ekber', otuz üç kere, 'Sübhânallâh', otuz üç kere de, 'Lâ ilâhe illâllâh' deyiniz. İşte bunları söylemek, ikiniz için bir hizmetçiden daha hayırlıdır."*[19]

Diğer taraftan Peygamberimiz, fakir olduğu için zenginlerin mallarını infak ederek elde ettikleri faziletlere ulaşamamaktan yakınan Ebû Zerr'e hitaben şöyle demiştir: *"Söylediğin takdirde bunu söyleyenlerden başka hiç kimsenin elde edemeyeceği (kadar mükâfatı olan) bazı kelimeleri sana öğretmemi istemez misin?"* Ebû Zer, "Evet isterim, Ey Allah'ın Resûlü!" deyince, Efendimiz, *"Her namazın sonunda otuz üç kere 'Allâhü ekber', otuz üç kere 'Sübhânallâh', otuz üç kere 'Elhamdülillâh' diye Allah'a hamdetmelisin. Sonra da bunu 'Lâ ilâhe illâllâhü vahdehû lâ şerîke leh lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr.' diye bitirmelisin."*[20] şeklinde tavsiyede bulunmuş, hatta bu zikrin, denizin köpüğü kadar çok bile olsalar günahların bağışlanmasına vesile olacağını[21] ifade etmiştir. Sevgili Peygamberimiz, *"Lâ ilâhe illâllâh"* kelimesini hiçbir amelin fazilet bakımından geçemeyeceğini[22] bildirmiş, böylece müminlerin gönüllerinde yer eden "Bir olan Allah'a iman" bilincini dilleri ile de sürekli ikrar etmek suretiyle canlı tutmalarını hedeflemiştir.

İman hadisleri incelendiğinde Allah'a imanın üçüncü boyutunun imanın gereği ile amel etmek olduğu görülecektir. Allah inancının gönüllerde kök salabilmesi ve hayatın her alanına yansıyabilmesi onun gereğince yaşanmasına bağlıdır. Çünkü Allah'a iman; sadece zâtında, isimlerinde, sıfatlarında ve fiillerinde Allah'ı bir ve tek kabul etmekten, buna gönülden inanmaktan ve inancını açıkça dile getirmekten ibaret değildir. Bu sadece Allah'ın ulûhiyetine imandır. İmanın hayatı şekillendirmesi ve olgunluğa erişmesi, ibadetin/kulluğun da sadece Allah için yapılmasıyla ve inancın davranış olarak hayata yansımasıyla mümkündür. Tebük Seferi'nde Hz. Peygamber'e yakın olduğu bir esnada Muâz b. Cebel ile Hz. Peygamber arasında geçen diyalog bu hususu çok güzel anlatmaktadır. Orada Muâz,

[18] B1797 Buhârî, Umre, 12; D2770 Ebû Dâvûd, Cihâd, 158.
[19] B6318 Buhârî, Deavât, 11; D2987 Ebû Dâvûd, Harâc, 19, 20.
[20] HM7242 İbn Hanbel, II, 238.
[21] HM8820 İbn Hanbel, II, 371.
[22] İM3797 İbn Mâce, Edeb, 54.

Hz. Peygamber'e, "Bana cennete girmemi sağlayacak bir davranış söyler misin?" demiş, bu soruyu çok beğenen Peygamber Efendimiz ona, *"Aferin sana! Sen bana önemli bir soru sordun fakat bu iş Allah'ın hayır dilediği kişiye kolaydır."* buyurduktan sonra, *"Allah'a ve âhiret gününe iman eder, namaz kılar, yalnızca bir olan Allah'a kulluk eder, O'na hiçbir şeyi ortak koşmaz, ölünceye kadar da bu hâl üzere kalırsın."* diyerek mukabelede bulunmuştur. Muâz ile sohbetine devam eden Resûl-i Ekrem, ona dinden bahsetmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Bu işin (dinin) başı, Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun ortağının bulunmadığına ve Muhammed'in de O'nun kulu ve peygamberi olduğuna iman etmek, bu işin (dinin) direği namaz kılmak ve zekât vermek, bu işin (dinin) zirvesi de Allah yolunda cihad etmektir."*[23] Görüldüğü üzere Hz. Peygamber (sav) Allah'a imanın amelle olgunlaşacağını ve imanda zirveye çıkabilmenin yolunun ibadet ve amelle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Bir keresinde de Muâz'a, *"Ey Muâz! Allah'ın kulları üzerinde hakkı nedir, bilir misin?"* diye soran Peygamberimiz, *"Allah'a kulluk etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır."*[24] diyerek kendi sorusuna cevap vermiştir.

Allah Resûlü genç sahâbîsi Muâz'ı gün gelip Yemen'e vali olarak gönderirken, Allah'a imanın ibadetle sağlamlaşacağını, anlam kazanacağını ve süreklilik arz edeceğini ifade edercesine şu tavsiyede bulunmuştur: *"Sen Ehl-i kitaptan olan bir topluma (yönetici olarak) gidiyorsun. Onları ilk önce Allah'a kulluk etmeye davet et. Bunu kabul ederlerse onlara her gün ve gece Allah'ın beş vakit namazı farz kıldığını söyle. Eğer bunu uygularlarsa, onlara Allah'ın aralarından zengin olanların mallarından alınıp fakirlere verilmek üzere zekâtı farz kıldığını söyle."*[25]

Bu çerçevede Hz. Peygamber'in meşhur Cibrîl hadisinde İslâm'ı tarif ederken *"Allah'a ibadet edip O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak"*[26] dedikten sonra namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetleri sıralaması; yine İslâm'ın beş temel esas üzerine bina edildiğini zikrettiği meşhur hadisinde Allah'ın birliğine imandan sonra dört temel ibadeti sayması[27] iman-amel birlikteliğinin en temel göstergelerindendir Allah Resûlü, "nelerin kendisini cehennemden kurtaracağını ve cennete koyacağını" soran bir sahâbîye, *"Allah'a şirk koşmadan ibadet etmeye devam et, farz namazı kıl, farz olan zekâtı ver, Ramazan orucunu tut, insanların sana davranmasını istediğin şekilde onlara davran, insanların sana davranmasını istemediğin şekilde onlara davranmayı terk et!"* diyerek öğüt vermesi,[28] Allah'a imanın gönülde başlayıp bütün bedene yayılan ve fiiliyata dökülen bir inanç olduğunun göstergesidir.

[23] HM22473 İbn Hanbel, V, 245; HM22418 İbn Hanbel, V, 237.
[24] B7373 Buhârî, Tevhîd, 1.
[25] B1458 Buhârî, Zekât, 41.
[26] B50 Buhârî, Îmân, 37.
[27] B53 Buhârî, Îmân, 40.
[28] HM27694 İbn Hanbel, VI, 384.

Hiç şüphesiz Allah'a iman ile hayatın –ferdî, içtimaî, ahlâkî, insanî ve ilmî– bütün yönleri arasında bir bağ vardır. İmanın şubelerini anlatan hadisler bu hakikate işaret etmektedir. Nitekim Sevgili Peygamberimiz, *"İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunların en üstünü 'Lâ ilâhe illâllâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir."*[29] buyurmuştur. Bu rivayetteki *"İmanın yetmiş küsur şubesi vardır."* sözü, yetmişten fazla şubesi yoktur anlamında değildir. Söz konusu rakamın zikredilmesi kesretten kinaye olup imanın şubelerinin sayısının ne kadar çok olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Müslüman âlimler Allah Resûlü'nün kendilerine ilham kaynağı olan bu sözünden hareketle imanın şubelerinin neler olabileceğini tespit etmişler ve bu alanda özel bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Bu konuda kaleme alınan eserlerin en meşhurlarından birisi olan ve hadis âlimi Beyhakî'nin (458/1066) *Şuabü'l-îmân*'ına da kaynaklık eden Hüseyin b. Hasan el-Halîmî'nin (403/1012) *Kitâbü'l-minhâc fî şuabi'l-îmân* adlı eseridir. Bu eserde imanın şubeleri şu şekilde sayılmaktadır:

Allah'a iman, peygamberlere iman, meleklere iman, kitaplara iman, kadere/hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman, kıyamet gününe iman, öldükten sonra dirilmeye iman, hesaba çekilmeye ve mizana iman, cennet ve cehenneme iman, Allah sevgisi, Allah korkusu, Allah'ın vaadine güvenmek ve ümit etmek, tevekkül, Hz. Peygamber'i, ehlini ve ashâbını sevmek, Hz. Peygamber'e saygı göstermek, her hâlükârda dinine bağlı olmak, ilim öğrenmek, ilim öğretmek, Kur'an okumak, temizlik, namaz, zekât, oruç, itikâf, hac, cihad, Allah yolunda hudutları beklemek, savaşta direnmek, ganimetten beşte birini vermek, köle azat etmek, kefaretler, sözleşmelere uymak, Allah'ın nimetlerine şükretmek, diline sahip olmak, emanetleri korumak ve ehline vermek, hiçbir canlıya kıymamak, namusa göz dikmemek ve iffetli olmak, başkasının malına haksız olarak el uzatmamak, sakınılması gereken yiyecek ve içeceklerden kaçınmak, temiz giyinmek ve süslenmek, oyun ve eğlenceden uzak durmak, israftan kaçınmak ve hakkı olmayanı yememek, kin ve düşmanlığı terke özendirmek, insanların izzet-i nefislerini rencide etmemek, ihlâslı olmak ve riyadan kaçınmak, iyilik yapınca sevinmek, kötülük yapınca üzülmek, tevbe ile bütün günahlardan kurtulmak, kendisiyle Allah'a yaklaşılan şeyler yapmak, (marufta) yöneticilere itaat etmek, Müslümanların benimsediği şeylerden ayrılmamak, insanlar arasında adaletle hüküm vermek, iyiliği emretmek,

[29] N5008 Nesâî, Îmân, 16; M153 Müslim, Îmân, 58.

kötülükten sakındırmak, iyilikle takvada yarışmak, mazluma yardım etmek, hayâ sahibi olmak, anne-babaya iyilik etmek, yakınları ve akrabayı ziyaret etmek, öfkeyi yenmek, güzel ahlâk ve tevazu sahibi olmak, kölelere iyi davranmak, kölelerin efendilerine karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri, insanın çocuklarına ve ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi, Müslüman kardeşlerine yakın davranıp, onları sevmek, onlarla selâmlaşmak, selâma karşılık vermek, hastaları ziyaret etmek, kıble ehlinden olanın cenaze namazını kılmak, aksırana "Allah sana merhamet etsin." demek, kâfir ve fesatçılardan uzak durmak, komşuya ikram etmek, misafire ikram etmek, günahkârın günahını örtmek, sıkıntılara sabretmek, zühd sahibi olmak, hanımını esirgemek ve onu terk etmemek, boş sözden uzak durmak, cömert olmak, küçükleri sevmek, büyüklere saygılı olmak, insanların arasını düzeltmek, kendisi için istediğini başkası için de istemek, kendisi için istemediğini başkası için de istememek ve rahatsızlık veren şeyi yoldan kaldırmak.

Ayrıca hadis kitapları incelenip Allah'a iman ile ilgili hadisler tahlil edilince, Peygamber Efendimizin sözlerinde Allah'a iman konusunun insanın bireysel, toplumsal ve evrensel boyutlarıyla ilişkisinin ne kadar güçlü olduğu da açık bir şekilde görülecektir. Şu rivayetler hep bu olguyu destekler mahiyettedir: *"Her kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa komşusuna eziyet etmesin. Her kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa misafirine ikramda bulunsun. Her kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa ya hayır söylesin ya da sussun!"*[30] *"Varlığım elinde olan Allah'a yemin olsun ki, iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de (gerçek mânâda) iman etmiş olmazsınız."*[31]

Resûlullah, imanın en üstün hâlini soran Muâz b. Cebel'e *"İnsanları Allah için sevip, onlara Allah için buğzettiğinde, dilini Allah'ı zikirde kullandığında (iman en üstün hâle ulaşmış olur)."* diyerek cevap vermiş, bunun üzerine Muâz, "Ey Allah'ın Resûlü, başka hangi hâllerde iman daha muteber olur?" deyince, Hz. Peygamber, *"Kendin için istediğini insanlar için de istediğin, kendin için istemediğini onlar için de istemediğin zaman."*[32] diyerek karşılık vermiştir. Ayrıca "Ey Allah'ın Resûlü, bana İslâm ile ilgili, hakkında başka kimseye soru sormama gerek kalmayacak bir şey söyle." diyen Süfyân b. Abdullah'a Peygamberimizin cevabı *"Allah'a iman ettim de, sonra dosdoğru ol."* şeklinde olmuştur.[33]

Hz. Peygamber (sav) bir yandan Allah'a imanla hayatın tüm alanları arasında bağ kurarken, diğer yandan da Allah inancını en ufak şekilde

[30] B6018 Buhârî, Edeb, 31; M174 Müslim, Îmân, 75.
[31] D5193 Ebû Dâvûd, Edeb, 130.
[32] HM22483 İbn Hanbel, V, 248.
[33] M159 Müslim, Îmân, 62; HM15494 İbn Hanbel, III, 413.

de olsa zedeleyecek her türlü davranış, söylem ve eylemlerden insanları sakındırmıştır. Bu bağlamda o, İslâm'ın ilk yıllarında kabir ziyaretlerini yasaklamış, daha sonra bu yasağı kaldırmakla beraber kabirlerin ibadet yeri hâline getirilmesini[34] uygun görmemiştir. Bu anlayış doğrultusunda Hz. Peygamber, kendisine "*Mâşallah ve mâ şi'te*" (Allah dilerse ve sen dilersen her şey olur.) diyen kişiyi *"Beni Allah'a denk mi tutuyorsun? Bilakis 'Mâşallah' de!"*[35] diyerek ikaz etmiştir. Ne kadar saygıdeğer olursa olsun Allah'tan başka herhangi bir şey adına yemin edilmesini yasaklamış, Hz. Ömer'in câhiliyeden kalma bir alışkanlıkla babasının adına yemin ettiğini duyunca, *"Allah atalarınız adına yemin etmenizi yasaklamıştır; yemin edecek kimse Allah adına yemin etmeli veya susmalıdır."*[36] demek suretiyle onu uyarmıştır. Bu anlayışla yetişen Abdullah b. Ömer de "Kâbe hakkı için!" diye yemin eden kimseye müdahalede bulunarak "Kâbe Rabbi'nin hakkı için!" demesini tavsiye etmiştir.[37]

Ayrıca Peygamberimiz güneşin doğması, batması, ay ve güneşin tutulması, kar ve yağmurun yağması, fırtına çıkması gibi tabiat olaylarını Allah'tan başka bir varlığa nispet etmeyi Allah inancını zedeleyeceği endişesiyle yasaklamıştır. Bu çerçevede Hudeybiye antlaşmasının yapıldığı günün sabahında, sabah namazından sonra arkadaşlarına *"Rabbiniz ne buyurdu bilir misiniz?"* diye sormuş, onların "Allah ve Resûlü en iyi bilir." diyerek cevap vermeleri üzerine Allah'ın (cc) şöyle buyurduğunu anlatmıştır: *"Kullarımdan bazısı bana iman ederek, bazısı da beni inkâr ederek sabahladı. Kim 'Allah'ın fazlı ve rahmetiyle yağmura kavuştuk.' demişse, o bana iman etmiş, yıldızı(n ilâhî gücünü) inkâr etmiştir. Kim de, 'Şu ve şu yıldızın doğması veya batması ile yağmura kavuştuk.' demişse, o da beni inkâr etmiş, yıldıza iman etmiştir."*[38] Peygamber Efendimiz benzer kaygılar sebebiyle bazı din mensuplarının güneşe secde ettikleri zaman dilimlerinde namaz kılınmasını uygun görmemiştir.[39]

Nebevî öğretide Allah'ın birliğine iman etmek ve bu doğrultuda yaşamak hem mümin olabilmenin hem de âhirette mükâfata erişebilmenin tek yoludur. Sevgili Peygamberimiz, Allah'a inanarak hayat sürenleri ve imanın ruhuna zarar verecek eylem ve söylemlerden kaçınanları cennetle müjdelemiştir.[40] Ölmek üzere olan amcası Ebû Tâlib'e ve onun şahsında tüm insanlara *"Allah'tan başka ilâh yoktur."* sözünü inanarak söylediği takdirde kendisi lehinde şahitlik edeceği[41] müjdesini vermiştir. Allah'ı Rab edinip, O'na gönülden bağlanan kimsenin cenneti hak ettiğini,[42] cennetin

[34] B435 Buhârî, Salât, 55; D3227 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 70.
[35] HM1839 İbn Hanbel, I, 215.
[36] T1534 Tirmizî, Nüzûr, 8.
[37] HM5375 İbn Hanbel, II, 69.
[38] M231 Müslim, Îmân, 125.
[39] HM17144 İbn Hanbel, IV, 112.
[40] T2644 Tirmizî, Îmân, 18.
[41] M134 Müslim, Îmân, 41.
[42] M4879 Müslim, İmâre, 116.

böyle bir kimseye vacip olduğunu[43] vurgulamış ve *"Allah'tan başka ilâh yoktur."* sözünün bilincinde olanlara şefaatini vaad etmiştir.[44]

Diğer taraftan Sevgili Peygamberimiz, kalben tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığını söyleyen mümin kula, Allah'ın cehennem ateşini kesinlikle haram kılacağını[45] ve ona azap etmeyeceğini[46] ifade etmiş, Allah'a iman eden kişinin cehennemden kurtulacağını[47] ve ateşli azaptan korunacağını[48] bildirmiştir. Ayrıca Allah'a ortak koşmaktan sakınan kimseyi Allah'ın mutlaka bağışlayacağını,[49] günahlarını affedeceğini,[50] iman ettiği takdirde ona azap etmemesinin kulun Allah üzerindeki hakkı olduğunu[51] söylemiştir.

Görüldüğü üzere Allah'a iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve gereğince amel etmek şeklindeki üç ana unsur bir araya gelince kemale erer. Bu bağlamda Allah'a iman, soyut bir inanç, kuru bir söz ve hayata yansımayan bir duygu değildir. Allah'a iman, kişinin hayatına anlam katan, yaşam tarzını belirleyen, fikir ve kararlarına yön veren en güçlü sâiktir. Allah inancı sadece kişi ile Allah arasında var olan gizli bir bağdan ibaret değildir. O, insanın Yüce Yaratıcı'yla olan bağında belirleyici olmakla beraber kendisiyle, ailesiyle, toplumla ve bütün varlık âlemiyle münasebetlerini de düzenleyen bir olgudur.

Allah'a iman, kişinin dünyada yaratılış gayesine uygun bir yaşantı sürmesini sağladığı gibi, onu âhirette de Rahmân'ın rahmetine ulaştırır. Bundan dolayı Allah Resûlü, *"Kim, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın kulu ve Resûlü olduğuna iman ederse o kişi için cennetin sekiz kapısı açılır, onların hangisinden dilerse ondan girer."*[52] buyurmuştur.

[43] M4879 Müslim, İmâre, 116.
[44] M469 Müslim, Îmân, 316.
[45] B128 Buhârî, İlim, 49.
[46] İM4296 İbn Mâce, Zühd, 35.
[47] HM3861 İbn Hanbel, I, 407.
[48] HM15528 İbn Hanbel, III, 417.
[49] İM4299 İbn Mâce, Zühd, 35.
[50] N680 Nesâî, Ezân, 38.
[51] B7373 Buhârî, Tevhîd, 1.
[52] M553 Müslim, Tahâret, 17.

ALLAH ve RESÛLÜ'NE İTAAT
GÖNÜLDEN BAĞLANMAK

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ إِذَا تَشَهَّدَ قَالَ: "... مَنْ يُطِعِ اللَّهَ
وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَشَدَ، وَمَنْ يَعْصِهِمَا فَإِنَّهُ لاَ يَضُرُّ إِلاَّ نَفْسَهُ وَلاَ يَضُرُّ اللَّهَ شَيْئًا."

İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) hutbe irad ettiği zaman şöyle buyururdu:
"... Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse doğru yolu bulmuştur. Kim onlara isyan ederse ancak kendisine zarar verir. Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez."
(D1097 Ebû Dâvûd, Salât, 221, 223)

عَنْ أبى هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبيِّ ﷺ قَالَ
"... فَإِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَاجْتَنِبُوهُ، وَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأْتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ."

عَنْ أَبى هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَنَّهُ قَالَ:
"مَنْ أَطَاعَنِى فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ عَصَانِى فَقَدْ عَصَى اللَّهَ..."

رَافِعُ بْنُ خَدِيجٍ قَالَ: قَدِمَ نَبِيُّ اللَّهِ ﷺ الْمَدِينَةَ، وَهُمْ يَأْبُرُونَ النَّخْلَ، يَقُولُونَ يُلَقِّحُونَ النَّخْلَ، فَقَالَ: "مَا تَصْنَعُونَ؟" قَالُوا: كُنَّا نَصْنَعُهُ قَالَ: "لَعَلَّكُمْ لَوْ لَمْ تَفْعَلُوا كَانَ خَيْرًا." فَتَرَكُوهُ، فَنَفَضَتْ أَوْ فَنَقَصَتْ قَالَ: فَذَكَرُوا ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ: "إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ، إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِنْ دِينِكُمْ فَخُذُوا بِهِ، وَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْيِي فَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ."

عَنْ أبى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"كُلُّ أُمَّتِي يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ، إِلاَّ مَنْ أَبَى"، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَنْ يَأْبَى؟ قَالَ: "مَنْ أَطَاعَنِى دَخَلَ الْجَنَّةَ، وَمَنْ عَصَانِى فَقَدْ أَبَى."

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"... Size bir şeyi yasakladığım zaman ondan kaçının. Bir şey emrettiğim zaman gücünüzün yettiği ölçüde onu yerine getirin."*

(B7288 Buhârî, İ'tisâm, 2)

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden, Allah'a isyan etmiştir..."*

(M4749 Müslim, İmâre, 33)

Râfi' b. Hadîc anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) Medine'ye geldiğinde Medineliler hurma ağaçlarını aşılıyorlardı. Allah Resûlü, *"Ne yapıyorsunuz?"* diye sorunca onlar da, "Bunu öteden beri yaparız." dediler. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Sanırım bunu yapmasanız daha hayırlı olur."* buyurdu. Onlar da aşılamayı bıraktılar. Akabinde hurmalar az ürün verdi. Bu durumu Hz. Peygamber'e bildirdiklerinde o şöyle buyurdu: *"Ben ancak bir insanım, size dininizle ilgili bir şey emredersem onu alın, kendi görüşüme göre bir şey emredersem (unutmayın ki) ben ancak bir insanım."*

(M6127 Müslim, Fedâil, 140)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ümmetimin hepsi cennete girecektir, yüz çeviren müstesna!"* Orada bulunanlar "Ey Allah'ın Resûlü, yüz çeviren kim?" diye sorunca, Hz. Peygamber, *"Bana itaat eden cennete girer. Bana isyan eden yüz çevirmiş demektir."* şeklinde cevap vermiştir.

(B7280 Buhârî, İ'tisâm, 2)

Hz. Peygamber'in halasının oğlu Zübeyr b. Avvâm ile ensardan Humeyd[1] Harre mevkiindeki hurmalıklarını, bahçelerindeki arklardan geçen ortak su ile nöbetleşe suluyorlardı. Bu arklardan geçen su, önce Zübeyr'in hurma bahçesine uğruyor, sonra da Humeyd'in bahçesine ulaşıyordu. Bir keresinde Zübeyr hurma bahçesini sulamak üzere suyu tuttuğu sırada komşusu ondan suyu serbest bırakmasını istedi. Fakat Zübeyr, kendi tarlasını sulamadan suyu bırakmak ve nöbetini ona vermek istemedi. Bunun üzerine aralarında anlaşmazlık çıktı. İki taraf meselelerini Allah Resûlü'ne intikal ettirdiler. Hz. Peygamber'in huzurunda isteklerini karşılıklı olarak arz ettiler. Hz. Peygamber, *"Ey Zübeyr! Tarlanı sula sonra suyu komşuna salıver."* buyurarak ikisinin de hakkını koruyan bir çözüm önerdi. Bunun üzerine Humeyd hiddetlenip, "Yâ Resûlallah! Zübeyr halanın oğlu olduğu için mi böyle bir hüküm verdin?" diyerek Resûlullah'ın verdiği karara itiraz etti. Onun bu sözüne üzülen Allah Resûlü'nün yüzünün rengi değişti ve *"Ey Zübeyr, tarlanı sula! Sonra suyu hurma ağaçlarının köklerine ulaşıncaya kadar tut (sonra salıver)."* buyurarak Zübeyr'den sulama hakkını tam mânâsı ile kullanmasını istedi.

Bu hadise üzerine, *"Rabbine andolsun ki, onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."*[2] âyeti nâzil olmuştur.[3] Peygambere itaati imanla ilişkilendiren bu âyetin yanı sıra, Kur'an'da itaat, imanın bir sonucu ve mümin olmanın temel özelliği olarak zikredilmektedir.[4] Bu nedenledir ki, Kur'an'ın Allah ve Resûlü'ne itaat konusundaki tavrı son derece açık ve nettir: *"Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdiği zaman, hiçbir mümin erkek ve kadının kendi işleri konusunda tercih kullanma hakkı yoktur. Kim Allah'a ve Resûlü'ne karşı gelirse şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır."*[5]

Peygamber Efendimiz de bir hutbesinde sarf ettiği şu sözlerle Allah ve Resûlü'ne itaatin vazgeçilmezliğine vurgu yapmaktadır: "... *Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse doğru yolu bulmuştur. Kim onlara isyan ederse ancak ken-*

[1] Hİ1843 İbn Hacer, *İsâbe*, II, 129.
[2] Nisâ, 4/65.
[3] B2359 Buhârî, Müsâkât, 6.
[4] Enfâl, 8/1.
[5] Ahzâb, 33/36.

disine zarar verir. Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez."[6] Bu bağlamda bizlerden kendisine kulluk etmemizi isteyen Cenâb-ı Allah'ın, bu kulluk görevini îfâda olmazsa olmaz şartı, O'nun sonsuz güç ve kudretini tanımamız ve O'na iman etmemizdir. Böyle bir tanıma ve kabulden sonra O'nun emirlerine uymak ve yasakladıklarından kaçınmak suretiyle bu imanı ortaya koymak ise, itaattir. Bu noktada itaat; kulun, emirlere riayet etme ve yasaklardan kaçınma noktasında *"İşittik, itaat ettik."* demek suretiyle Allah'a verdiği söze[7] şuurlu bir şekilde uymasıdır.

İsyanın zıddı olan itaat, Allah'a teslim olmayı, saygı göstermeyi, ibadet etmeyi ve O'nun kitabıyla amel etmeyi gerektirir. Kur'an'a göre bütün âlem mutlak güç sahibi Allah'a itaat etmektedir.[8] Gerçek mânâda imanın kökleşmesi için insanın Yaratıcısı'na itaat etmesi gerekir. Bu nedenle Kur'an, insanı Allah'a itaate çağırır. Mutlak mânâda itaat yalnız kâinatın yaratıcısı olan Allah'ın hakkıdır. Çünkü Allah, insanların Rabbi, ilâhı ve melikidir. İnsanlar da Allah'ın nimetleriyle hayatlarını devam ettiren, Allah'ın kullarıdır. Mutlak ve gerçek varlık[9] sadece Allah'tır. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır.[10] Buyurma, yok etme, öldürme, diriltme, azap etme, mükâfatlandırma gibi işlerde O'nun hiçbir ortağı yoktur. O, istediği hususta istediği gibi tasarrufta bulunan,[11] gerçek ve mutlak tek Yaratıcı'dır. En doğru ve en güzel sözün sahibi O'dur. Hiç kimsenin O'ndan daha doğru sözlü olması düşünülemez.[12]

Bunun için kul kayıtsız şartsız Rabbine itaat etmelidir.[13] Böyle bir Rab karşısında kulun O'nun bütün emir ve yasaklarına mutlak surette itaat etmesi tabiî bir durumdur. Diğer yandan Yaratıcı'nın, kullarından kendisine itaat etmelerini istemesi onların faydası içindir. Çünkü O'nun, kullarının itaatine hiç ama hiç ihtiyacı yoktur. Aynı şekilde O'na isyan eden kul da O'na hiçbir surette zarar veremez. Sadece kendisine zarar verir, yazık eder. Kullarının kendisine isyan etmek suretiyle zarara uğramalarını murad etmeyen Yüce Allah, onları kendi varlığını ve birliğini tanımaya ve kendisine itaate yatkın bir fıtratta yaratmıştır.[14]

Fıtratın Allah'a itaate yatkın olması, insanların Allah'a itaat noktasında özgür iradeleriyle hareket edemeyecekleri anlamına gelmez. Allah, insanı kendisine itaat konusunda serbest bırakmış ve şöyle buyurmuştur: *"Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin. Yüz çevirirseniz bilin ki, elçimize düşen apaçık bir tebliğdir."*[15] Allah'a itaat konusunda özgürlüğünü kullanan insanın zaman zaman Allah'tan başkalarına da itaat ettiği olmuştur.[16]

[6] D1097 Ebû Dâvûd, Salât, 221, 223.
[7] Mâide, 5/7.
[8] Hac, 22/18; Cum'a, 62/1.
[9] Hac, 22/6.
[10] Bakara, 2/107.
[11] Hûd, 11/107.
[12] Nisâ, 4/87.
[13] Nisâ, 4/59.
[14] B1359 Buhârî, Cenâiz, 79.
[15] Teğâbün, 64/12.
[16] Ahzâb, 33/66-67.

İnsanlara rehberlik etmek üzere gönderilen peygamberler de Cenâb-ı Allah'a itaat etmekle sorumludurlar.[17] Bu bağlamda son peygamber olarak insanları Allah'ın birliğine ve ona itaate çağıran Hz. Muhammed (sav) de itaatle emrolunmuş,[18] kâfir ve münafıklara uymaması konusunda şu şekilde uyarılmıştır: *"Ey Peygamber! Allah'a karşı gelmekten sakın. Kâfirlere ve münafıklara itaat etme."*[19]

Kur'an'da ve hadislerde Allah ve Resûlü'ne itaat konusu itaat, ittibâ (tâbi olma), imtisâl (emri yerine getirme), teessî (örnek alma) ve iktidâ (yoluna uyma, rehber edinme) kavramları çerçevesinde işlenir. Bu kavramların ortak özelliği, bilinçli ve gönüllü bir itaati ifade etmeleridir; taklide dayalı, şuursuz bir itaati değil, istekli, ihtiyarî ve şuurlu bir itaati! İtaat kavramlarının içerdiği bu mânâ, ilâhî öğretilerin beşerî sistemlerle arasındaki en önemli farklardan birisini de ortaya koymaktadır. Bu fark, ilâhî sistemlerin insanların duygularına hitap etmeleri, sevgiyi esas almalarıdır. İlâhî öğretiler ile beşerî sistemler arasındaki en temel farklardan bir diğeri de ilâhî öğretilerin yaldızlı teoriler üzerine değil, ilâhî muallimlerin, yani peygamberlerin örneklikleri üzerine bina edilmiş olmalarıdır. Vahyin bir beşer/peygamber vasıtasıyla insanlığa tebliğ edilmesinin yegâne hikmeti bu olsa gerektir.

İşte bu sebeple son ilâhî kitap müminlere Hz. Peygamber'e itaat etmelerini emretmiş,[20] peygambere itaatin Allah'a itaat olacağını belirtmiş,[21] Allah'ı sevmenin ve Allah'ın sevgisine nail olmanın Peygamber'e tâbi olmaktan geçtiğini ifade etmiştir.[22] Kendilerine vahiy, hüküm ve hidayet bahşedilen peygamberlerin yoluna uymamızı (iktidâ) tavsiye eden Kur'an,[23] İslâm Peygamberi'nin de Allah'a ve âhiret gününe iman eden insanlar için en güzel örnek olduğunu beyan etmiştir.[24]

Bu çerçevede Sevgili Peygamberimiz de, *"... Size bir şeyi yasakladığım zaman ondan kaçının. Bir şey emrettiğim zaman gücünüzün yettiği ölçüde onu yerine getirin."*[25] buyurmuş ve müminlerin Allah'a itaatin yanında O'nun elçisi olan Peygamber'e de itaatle yükümlü olduklarını Kur'an'ı teyiden ifade etmiştir. Kur'an'da Peygamber'e itaat hep Allah'a itaatin peşinden zikredilmektedir: *"(Resûlüm) Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, de. Yüz çevirirseniz bilin ki, onun sorumluluğu ona; sizin sorumluluğunuz da size aittir. Şayet ona itaat ederseniz doğru yola erersiniz. Peygamber'e düşen ancak apaçık bir tebliğdir."*[26]

Allah'a itaat onu bilmek ve tanımakla gerçekleşebilir. O'nu bilmek ve tanımak ise O'nun mesajına ulaşmakla mümkündür. Bu bağlamda insan-

[17] En'âm, 6/14.
[18] En'âm, 6/106.
[19] Ahzâb, 33/1.
[20] Âl-i İmrân, 3/32, 132; Mâide, 5/92.
[21] Nisâ, 4/80.
[22] Âl-i İmrân, 3/31.
[23] En'âm, 6/89-90.
[24] Ahzâb, 33/21.
[25] B7288 Buhârî, İ'tisâm, 2.
[26] Nûr, 24/54.

lara Allah'ın mesajını ulaştıran Peygamber'e itaat de kulu, Allah'a itaate yönlendirir. Nitekim *"Kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her türlü kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti (sünneti) öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik."*[27] âyeti bu gerçeği ortaya koymaktadır. Peygamberler, Allah'ın emirlerini insanlara ulaştıran elçiler oldukları için bu elçilere itaat, Allah'a itaatle özdeş kabul edilmiştir. Buna dikkat çekmek isteyen Allah Resûlü, *"Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden, Allah'a isyan etmiştir..."*[28] buyurur. Aynı durum bir âyet-i kerimede de şu şekilde vurgulanmıştır: *"Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse, (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik."*[29]

İlâhî hitabın müminlerin kendisine itaat etmesini istediği Hz. Peygamber risâlet/peygamberlik döneminden önce de toplumda itibar sahibi, güvenilen ve insanlar tarafından sevilen bir şahsiyetti. Bu kabil özellikleri ve insanlık için numune-i imtisal olması itibariyle müminlerden Hz. Peygamber'e sadece itaat etmeleri istenmemiş, aynı zamanda imanın bir gereği olarak onu her şeyden ve herkesten çok sevmeleri de istenmiştir. Bir keresinde Ömer b. Hattâb (ra) Hz. Peygamber'e, "Ey Allah'ın Resûlü! Sen bana, canım hariç her şeyden daha sevimlisin." der. Bunun üzerine Peygamberimiz ona, *"Ey Ömer! Allah'a yemin ederim ki, sen, beni canından daha fazla sevmedikçe olgun mümin olamazsın."* diyerek karşılık verir. Allah Resûlü'nden bu sözü duyan Hz. Ömer, "Vallahi şimdi sen bana canımdan daha sevimlisin." deyince, Peygamber Efendimiz, *"Şimdi imanın kemale ermiştir Ey Ömer!"*[30] buyurur. Bu meyanda, Allah Resûlü'nden, *"Hiçbiriniz beni babasından, evlâdından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe gerçekten iman etmiş olmaz."*[31] sözünü işiten sahâbe-i kirâm, Allah Resûlü'ne sevgi, tazim ve itaatlerini, mallarını ve canlarını onun yolunda ortaya koyarak göstermişlerdir.[32]

Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı nebevî öğretiler hususunda Müslümanlara muhayyerlik hakkı tanınmamış, inananlardan Peygamber'e tam mânâsıyla teslim olmaları istenmiştir.[33] Bu bağlamda Allah Resûlü'ne itaat etmek, onun rızasına ve hoşnutluğuna ulaşmanın en değerli yoludur. Nitekim Huneyn Savaşı sonrasında yaşananlar, bu konuda etkileyici bir örnektir. Savaşta elde edilen ganimetlerin paylaştırılması esnasında Allah Resûlü, Mekkelilerden yeni Müslüman olanlara yüzer deve dağıtmaya başlayınca, Medineli Müslümanlardan bazıları rahatsız olmuş, bu dağıtımdan hoşnut olmadıklarını dile getirmişlerdi. Söylentileri duyan Hz. Peygamber ensarı bir araya topladı ve onlara, *"Kulağıma gelen bu sözleriniz ne demek*

27 Bakara, 2/151.
28 M4749 Müslim, İmâre, 33.
29 Nisâ, 4/80.
30 B6632 Buhârî, Eymân ve nüzûr, 3.
31 B15 Buhârî, Îmân, 8; M169 Müslim, Îmân, 70.
32 Enfâl, 8/72, 74, 75; Tevbe, 9/88, 100.
33 Ahzâb, 33/36.

oluyor?" diye sordu. Ensarın önde gelenleri, "Ey Allah'ın Resûlü, söz sahibi/aklı başında olanlarımız hiçbir şey söylemediler. Fakat yeni yetme gençler, 'Allah, Resûlullah'ı bağışlasın. Kılıçlarımızdan hâlâ onların kanları damlarken, bizi bırakıp Kureyşlilere veriyor.' diye söylendiler." diyerek Efendimize durumu arz ettiler. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Ben küfürden yeni kurtulmuş bazı insanlara onları İslâm'a ısındırmak için (bolca) verdim. Onlar ganimet mallarıyla evlerine dönerken, siz Allah'ın Resûlü'yle evlerinize dönmeye razı değil misiniz? Vallahi sizin götüreceğiniz, onların götürdüklerinden çok daha hayırlıdır."* buyurunca, ensar, hep bir ağızdan, "Ey Allah'ın Resûlü! Bizler razıyız." diyerek cevap verdiler.[34]

Peygamber Efendimize itaat etmek, onun yolundan gitmek, Kur'an'ın ifadesiyle, Allah'ı sevmenin göstergesi, Allah'ın sevgisine mazhar olmanın ve günahların bağışlanmasının da ön koşuludur.[35] Bunun için Allah Resûlü'ne itaat anlamına gelecek her türlü düşünce, inanç, söz ve davranış, Allah'ın sevgisine ulaşmanın vesilesi olacaktır. Bu bağlamda farz, vacip, nâfile olan ibadetler ve Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yapılan her türlü salih ameller de itaatin tezahürüdür. Ayrıca Allah'ı sevmek, Allah için sevmek, Allah'ın sevdiklerini sevmek, Allah'tan gelene razı olmak, Peygamber'i sevmek, yaptıklarını Allah için yapmak, terk ettiklerini Allah için terk etmek, Allah'tan korkmak, Allah'ın koyduğu sınırları aşmamak, Allah'tan hayâ etmek, Allah'a dua etmek, Allah'a tevbe etmek gibi davranış ve duygular da itaatin diğer yansımalarıdır.

Peygamberlik görevi gereği insanlara tebliğ ettiği nebevî ölçülerde Allah'ın Elçisi'ne itaat şarttır ancak Sevgili Peygamberimiz, kendisinin nebevî yönüyle alâkalı olmayan, deney ve tecrübe gibi hayat boyu kazanılan birikimle çerçevesini belirlediği alanlarda kendisine itaatin şart olmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber bir ticaret şehri olan Mekke'den ziraat şehri Medine'ye hicret ettiğinde yaşanan hurma ağaçlarını aşılama olayı en güzel örneklerden biridir. Resûlullah, hurmaları aşılayan Medinelilere ne yaptıklarını sormuş, onlar da aşı yaptıklarını ve bunun öteden beri yapılan bir şey olduğunu söylemişlerdi. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Sanırım bunu yapmasanız daha hayırlı olur."* şeklinde kanaat belirtmişti. Medineliler Hz. Peygamber'i dinleyerek aşılamayı bırakmışlar ve bunun neticesinde hurmalarından az ürün almışlardı. Durumu Hz. Peygamber'e arz ettiklerinde o, şöyle buyurmuştu: *"Ben ancak bir insanım, size dininizle ilgili bir şey emredersem onu alın, kendi görüşüme göre bir şey em-*

[34] M2436 Müslim, Zekât, 132.
[35] Âl-i İmrân, 3/31.

redersem (unutmayın ki) ben ancak bir insanım."[36] Rivayetin başka versiyonlarında Allah Resûlü kendisinin ziraatçı olmadığını ve bir hurma bahçesinin de bulunmadığını ifade etmektedir.[37]

Sahâbe-i kirâm Allah Resûlü'ne kayıtsız şartsız itaat etmelerine rağmen, onun verdiği kararlar karşısında zaman zaman kendi görüşlerini beyan etmekten de çekinmemişlerdir. Bu şekilde hareket etmelerinin sebebi, Resûlullah'ın vahiyle ortaya koyduğu öğretilerle, tecrübesinden hareketle söylediklerini ayrı değerlendirmeleridir. Bu nedenle ashâb, Resûlullah'ın emrettiği şeylerle ilgili değerlendirme ve görüş beyan etmek istediklerinde, emrin vahiy kaynaklı olup olmadığını araştırma ihtiyacı hissetmişler, vahiy olmadığını öğrendikleri hususlarda kendi düşüncelerini ifade etmişlerdir. Bu şekilde davranırken de nihaî kararın mutlaka Resûlullah'a ait olduğu ve ona itaat etmeleri gerektiği bilinciyle hareket etmişlerdir. Nitekim Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamber'in orduyu konuşlandırmak için seçtiği mevkiin savaş stratejisi açısından uygun olmadığını düşünen Hubâb b. el-Münzir, bu tercihin vahiyle mi yoksa kendi ictihadıyla mı olduğunu Allah Resûlü'ne sormuştur. Resûlullah kendi görüşü olduğunu söyleyince bu yerin savaş için uygun olmadığını ifade etmiş, daha uygun bir yerde konuşlanmayı teklif etmiş, Resûlullah da onun bu görüşüne uymuştur.[38]

Bu çerçevede benzer bir örnek de Berîre Hadisesi'dir. Köle olan kocası Muğîs'ten boşanmak isteyen Berîre'ye, kocasının isteği üzerine Hz. Peygamber *"Ey Berîre! Allah'tan kork. Çünkü o senin eşin ve çocuğunun babasıdır."* buyurmuştu. Bunun üzerine Berîre, "Ey Allah'ın Resûlü! Bunu bana emrediyor musun?" diye sormuş, Peygamber Efendimiz de, *"Hayır, ben sadece bir aracıyım."* diyerek cevap vermişti. Allah Resûlü'nden vahiy kaynaklı değil, kendi kanaatini ihtiva eden bir cevap alan Berîre, onun tavsiyesine uymamış ve kocasına dönmemişti.[39]

Vahyin belirlemediği ve Hz. Peygamber'in tebliğle mükellef olmadığı alanları mutlak itaat konusu olarak görmeyen sahâbe-i kirâm, vahyin belirlediği alanlarda ona itaate azami özen göstermişlerdir. Ancak bazen beşer olmalarından kaynaklanan aksaklıklar yaşanmış ve Hz. Peygamber'in sözünü tutamamışlardır.[40] Bu durumlar çoğunlukla Peygamber Efendimiz tarafından da makul karşılanmış, itaatsizlik olarak değerlendirilmemiştir. Ancak ashâbın bazen Kur'an'ın sert uyarılarına muhatap olacakları derecede itaatsizlikleri de vuku bulmuştur. Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in kesin talimatı olmasına rağmen müşriklerin bozguna uğradığını düşü-

[36] M6127 Müslim, Fedâil, 140.
[37] ME1030 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I, 306-307.
[38] HS37 İbn Hişâm, *Sîret*, III, 167-168.
[39] D2231 Ebû Dâvûd, Talâk, 18, 19
[40] B4251 Buhârî, Meğâzî, 43.

nen okçuların ganimetten nasiplerine düşeni almak üzere yerlerini terk etmeleri,[41] kazanılmış bir zaferin hezimetle sonuçlanmasına sebep olmuş, Hz. Peygamber'in sözünü dinlememenin bedeli çok ağır ödenmiş ve yaptıkları hata Kur'an tarafından eleştirilmiştir.[42]

Bütün bu mülâhazalar çerçevesinde, Allah Resûlü'nün örnekliği ve ona itaatin gerekliliği noktasında sınırlar belirlenirken, onun asıl vazifesinin yaratılışın nasıl başladığını (bed'ü'l-halk) ve nasıl biteceğini (kıyamet) bildirmek değil, yaratılmışların hidayet ve saadeti ile ilgili esas ve prensipleri bildirmek olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. O takdirde Hz. Peygamber'in büyüklüğü sineğin kanadında tespit ettiği anti-mikropta değil, kızgın çölün bereketsiz toprağında meydana getirdiği toplumun dinamiklerinde ve o toplumu tezkiyesinde yani her türlü mânevî mikroptan nasıl arındırdığında aranacaktır. Onun örnekliği ve rehberliği acve hurmasının hangi hastalıklara şifa olduğunu tespitte değil, hastalıklı kalpleri nasıl tedavi ettiğinde belirginleşecek ve onun bedenleri tedavi eden biri (tabîbü'l-ebdân) olmayıp, ruhları ve kalpleri tedavi eden bir doktor (tabîbü'l-kulûb) olduğu bilinecektir. Hatta onun örnekliği ve rehberliği doğru anlaşıldığında büyüklüğü, Burak ile semaya nasıl yükseldiğinde (urûc), yedi kat gökte nasıl dolaştığında değil, aşağıların aşağısına yuvarlanmış insanlığı yüksek değerlere nasıl kavuşturduğunda, getirdiği değerlerin, insanlığın süflî bir hayattan ulvî bir hayata yükselişi için nasıl mi'rac vazifesi gördüğünde aranacaktır.

Yüce Allah, müminlerden Hz. Peygamber'e karşı asla saygıda kusur etmemelerini, onu insanlardan herhangi birisi gibi görmemelerini istemiş ve şöyle buyurmuştur: *"Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamberi'nin önüne geçmeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden yüksek çıkarmayın ve birbirinize bağırır gibi, ona bağırmayın; haberiniz olmadan amelleriniz boşa çıkıverir. Allah'ın Elçisi'nin huzurunda seslerini kısanlar, Allah'ın, gönüllerini takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) konusunda sınadığı kimselerdir. Onlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır. (Ey Muhammed!) Odaların arkasından sana bağıranların çoğu aklı ermeyen kimselerdir. Onlar, sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[43]

Kur'ân-ı Kerîm her hâlükârda Resûlullah'a saygıyı, dinî öğretiler noktasında ona kayıtsız şartsız itaati emrederken, ahlâkî konularda da mümin-

[41] B3039 Buhârî, Cihâd, 164.
[42] Âl-i İmrân, 3/152.
[43] Hucurât, 49/1-5.

lere uymaları gereken en güzel örnek olarak onu göstermektedir.[44] Zira Hz. Peygamber sadece iman ve ibadet konularında değil, hayatın her alanında müminlere rehberlik etmektedir. O, insanları en mükemmel, en şerefli, en faziletli iş ve davranışlara yönlendirmekte, en yüce hakikatleri onlara telkin etmektedir. Çünkü o, kendi ifadesiyle, *"güzel ahlâkı tamamlamak"* için gönderilmiştir.[45] Bu yüzden sevgili eşi, müminlerin annesi Hz. Âişe, kendisine Allah Resûlü'nün ahlâkı sorulduğunda, "Onun ahlâkı Kur'an idi." diyerek cevap vermiştir.[46] Gönderiliş amacı *ahlâk-ı hamîde*yi en güzel şekilde öğretip, yaşayarak kemale erdirmek olan Peygamber Efendimizi örnek alan, onun işaret ettiği, uyguladığı, ifade ettiği, onayladığı erdem ve prensiplerle hayatını tezyin eden müminler de elbette güzel ahlâkla donanmış, Allah Resûlü'nün edep ve ahlâk elbisesini giymiş olacaklardır. Onun ahlâk elbisesini giymek ona itaat etmektir. Ona itaat etmek de Allah'a itaat etmektir.[47] Böylece Allah Resûlü'nü örnek alıp, yaşantısını onun hayat tarzına uyduran, onun yolunu izleyip, ona gönül veren, dolayısıyla Allah'a itaat eden kişi Yüce Yaratıcı'nın sevgisine nail olur. Böyle bir kişiyi Yüce Allah hem insanlara sevdirir, hem de kendisi severek himayesine alır.[48] Burada kişiyi Rabbin rızasına ulaştıran husus, Allah Resûlü'nü bilinçsiz bir şekilde taklit etmek ve ona benzemeye çalışmak (teşebbüh) değil, bilinçli bir şekilde onu örnek almaktır.

Allah'a itaat edip, Hz. Peygamber'in rehberliğini/risâletini kabul eden, onu bilerek ve isteyerek örnek alan ve ona itaat eden herkes cennete girecektir.[49] Ona isyan eden, itaatten kaçınan ve onun rehberliğini kabul etmeyenler ise hiçbir mükâfata nail olmayacaklardır. Bu noktada Allah Resûlü, *"Bana itaat eden cennete girer. Bana isyan eden de yüz çevirmiş demektir."*[50] buyurmuştur.

Allah'a ve Peygamberi'ne isyan edenlerin âhirette cezalarını göreceklerini şu âyet-i kerimeler en güzel şekilde izah etmektedir: *"Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır."*[51] *"Allah'a ve Resûlü'ne düşmanlık edenler (karşı gelenler), kendilerinden öncekilerin alçaltıldığı gibi alçaltılacaklardır. Biz apaçık âyetler indirmişizdir. Kâfirler için küçük düşürücü bir azap vardır."*[52]

"Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse doğru yolu bulmuştur. Kim onlara isyan ederse ancak kendisine zarar verir. Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez."[53]

[44] Ahzâb, 33/21.
[45] MU1643 *Muvatta'*, Hüsnü'l-huluk, 1.
[46] M1739 Müslim, Müsâfirîn, 139.
[47] Nisâ, 4/80.
[48] B7485 Buhârî, Tevhîd, 33.
[49] Nisâ, 4/13; Nisâ, 4/69; Ahzâb, 33/71.
[50] B7280 Buhârî, İ'tisâm, 2.
[51] Nisâ, 4/14.
[52] Mücâdele, 58/5.
[53] D1097 Ebû Dâvûd, Salât, 221, 223.

MELEKLERE İMAN
RAHMETLE KUŞATILMAK

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَوْمًا بَارِزًا لِلنَّاسِ، فَأَتَاهُ رَجُلٌ، فَقَالَ:
يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ: "أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكِتَابِهِ وَلِقَائِهِ وَرُسُلِهِ
وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ الْآخِرِ..." فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "هَذَا جِبْرِيلُ، جَاءَ لِيُعَلِّمَ
النَّاسَ دِينَهُمْ."

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, bir gün Resûlullah (sav) insanların arasında oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve "Ey Allah'ın Resûlü, iman nedir?" diye sordu. Resûlullah şöyle buyurdu: *"Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya ve peygamberlerine iman etmendir. (Aynı şekilde) öldükten sonra son dirilişe iman etmendir..." (Soran kişi yanından ayrıldıktan sonra) Resûlullah buyurdu ki, "Bu (gelen) Cibrîl'dir, insanlara dinlerini öğretmek için geldi."*

(M97 Müslim, Îmân, 5)

عَنْ عائِشَةَ قالَتْ: قالَ رَسُولُ اللّهِ ﷺ : "خُلِقَتِ الْمَلائِكَةُ مِنْ نُورٍ، وَخُلِقَ الْجانُّ مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ، وَخُلِقَ آدَمُ مِمّا وُصِفَ لَكُمْ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَوْ عَنْ أَبِى سَعِيدٍ الْخُدْرِىِّ قالَ: قالَ رَسُولُ اللّهِ ﷺ : "إِنَّ لِلّهِ مَلائِكَةً سَيّاحِينَ فِى الْأَرْضِ فَضْلاً عَنْ كُتّابِ النّاسِ فَإِذا وَجَدُوا أَقْوامًا يَذْكُرُونَ اللّهَ تَنادَوْا هَلُمُّوا إِلَى بُغْيَتِكُمْ فَيَجِيئُونَ فَيَحُفُّونَ بِهِمْ إِلَى سَماءِ الدُّنْيا فَيَقُولُ اللّهُ: عَلَى أَيِّ شَيْءٍ تَرَكْتُمْ عِبادِى يَصْنَعُونَ؟ فَيَقُولُونَ: تَرَكْناهُمْ يَحْمَدُونَكَ وَيُمَجِّدُونَكَ وَيَذْكُرُونَكَ..."

عَنْ عَلِيٍّ قالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللّهِ ﷺ يَقُولُ: "مَنْ أَتَى أَخاهُ الْمُسْلِمَ عائِدًا، مَشَى فِى خِرافَةِ الْجَنَّةِ حَتَّى يَجْلِسَ. فَإِذا جَلَسَ غَمَرَتْهُ الرَّحْمَةُ. فَإِنْ كانَ غُدْوَةً صَلَّى عَلَيْهِ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ حَتَّى يُمْسِيَ. وَإِنْ كانَ مَساءً صَلَّى عَلَيْهِ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ حَتَّى يُصْبِحَ."

عَنْ عَبْدِ اللّهِ قالَ: قالَ رَسُولُ اللّهِ ﷺ : "إِنَّ لِلّهِ مَلائِكَةً سَيّاحِينَ فِى الْأَرْضِ يُبَلِّغُونِى مِنْ أُمَّتِى السَّلامَ."

Hz. Âişe'nin rivayet ettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Melekler nurdan, cinler alevli ateşten, Âdem ise size (Kur'an'da) tarif edildiği üzere (balçıktan) yaratılmıştır."*

(M7495 Müslim, Zühd, 60)

Ebû Hüreyre veya Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"İnsanların amellerini kayıt altına alan meleklerden başka bir de Allah'ın yeryüzünde dolaşan melekleri vardır. Bunlar Allah'ı zikreden topluluklara rastladıklarında, 'Aradığınız işte burada, haydi gelin!' diye birbirlerine seslenirler. Hemen oraya gelerek dünya semasına kadar onları çepeçevre kuşatırlar. Allah, o meleklere sorar: 'Kullarımı bıraktığınızda onlar ne yapıyorlardı?' Onlar da 'Biz onları bıraktığımızda sana hamdediyor, seni tazim ediyor ve seni anıyorlardı.' diye cevap verirler."...*

(T3600 Tirmizî, Deavât, 129)

Hz. Ali, Resûlullah'tan (sav) şu sözleri duyduğunu haber vermiştir: *"Hasta olan Müslüman kardeşini ziyarete giden kimse, onun yanında oturuncaya kadar (âdeta) cennet meyveleri içinde yürümüş olur. Oturduğu zaman onu rahmet kaplar. Eğer ziyareti sabahleyin olursa akşama kadar yetmiş bin melek onun için dua ve istiğfar eder. Ziyareti akşam olursa sabaha kadar yetmiş bin melek onun için dua ve istiğfar eder."*

(İM1442 İbn Mâce, Cenâiz, 2)

Abdullah (b. Mes'ûd) tarafından rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın yeryüzünde dolaşan ve ümmetimin gönderdikleri selâmları bana ulaştıran melekleri vardır."*

(N1283 Nesâî, Sehiv, 46)

Cebrail aracılığıyla ilk vahyi alan Hz. Peygamber, korku ve heyecanını üzerinden atıp Rabbinin kendisini Resûl olarak seçtiğinden emin olunca rahatlamıştı.[1] Rabbinin emirlerini kendisine taşıyan Cebrail'in gelişini daha çok arzular olmuştu. Bir defasında Cebrail'e, *"Bize yaptığın bu ziyaretleri artırmana engel olan nedir?"* demekten kendini alamamıştı. Buna yanıt yine Cebrail aracılığıyla gelmişti: *"Biz (melekler), ancak Rabbinin buyruğuyla ineriz. Önümüzdekiler, arkamızdakiler ve bunlar arasındakiler hep O'nundur. Rabbin unutkan değildir."*[2]

"Elçi, haberci, güçlü, kuvvetli" anlamlarına gelen[3] "melek" kelimesi, ilâhî dinlerde Allah ile insan arasında yer alan ve bu ikisinden tamamen farklı bir varlık sınıfını ifade eder. Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta Tanrı'nın emrinde olan, O'na ibadet eden, O'nunla insan arasında elçilik yapan ve insanı koruyan melekler, ateşten yaratılmış varlıklar olup gücün ve süratin sembolü olarak algılanan kanatlara sahiptirler. Her iki dinin kutsal metinlerinde sayılarının oldukça fazla olduğu ifade edilen meleklerin,[4] sınırlı bilgi ve iradeleri vardır. Ayrıca kendi aralarındaki belirli hiyerarşik düzene ve görevlerine göre çeşitli sınıflara ayrılırlar. Bu varlıklar için ayrıca "iyi ve kötü melekler" şeklinde bir ayrım da söz konusudur.[5] Yahudi inancında kimi zaman erkek olarak yorumlanan[6] ve yemek yedikleri bildirilen[7] melekler, Hıristiyan anlayışında genel itibariyle cinsiyetsiz kabul edilmektedir. Mahiyeti tam olarak açıklanmamakla birlikte bedenlerinin olduğu fikri de mevcuttur.[8]

Arap toplumunda Hıristiyan ve Yahudi inancına sahip olan kimseler bulunmakla beraber genel olarak çok tanrılı inanışlar hâkimdi. Bu inançlarda melekler genellikle insanı Tanrı'ya yaklaştıran varlıklar olarak görülmekteydi. Nitekim putperestler, insanların ilâhlarla doğrudan irtibat kurmaya ehil olmadıklarını düşünmekte, bu nedenle kendilerini onlara yakınlaştıracak birtakım varlıklara tapınmaktaydılar. Bazıları da doğrudan melekleri ilâh edinmişlerdi.[9] Meleklerin dişi olduğu anlayışı yaygın olup onları Allah'ın kızları olarak tanımlayanlar da vardı.[10]

[1] B3 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[2] Meryem, 19/64; B3218 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6; T3158; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 19.
[3] RM11 İsfehânî, *Müfredât*, s. 1390-1393; CTS296 Cürcânî, Ta'rîfât, s. 296.
[4] *Kitâb-ı Mukaddes*, Vahiy, 5/11.
[5] *Kitâb-ı Mukaddes*, Matta, 25/41.
[6] *Kitâb-ı Mukaddes*, Tekvin, 6/2.
[7] *Kitâb-ı Mukaddes*, Tekvin, 18/8.
[8] "Melek", *DİA*, XXIX, 39.
[9] "Melek", *DİA*, XXIX, 37.
[10] Zuhruf, 43/16; Necm, 53/21.

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de câhiliye toplumunun melekler hakkındaki bütün bu tasavvurlarını ortaya koyarak bunların yanlışlıklarını bildirmiştir. *"İyi bilin ki halis (katıksız) din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp da başka dostlar edinenler, 'Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.' diyorlar."*[11] sözleriyle putlara tapan, Allah'ı bırakıp meleklere, insanlara ve cinlere tapınanların ruh hâlini açıklamış, İslâm nuru geldiği hâlde bu inancını sürdürenlerin âhiretteki hâlini ise şöyle tasvir etmiştir: *"O gün Rabbin, onları ve Allah'ı bırakıp da taptıkları şeyleri bir araya getirir ve (taptıklarına) der ki: 'Siz mi saptırdınız benim şu kullarımı, yoksa onlar kendileri mi yoldan çıktılar?' Onlar, 'Seni eksikliklerden uzak tutarız. Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz. Fakat sen onlara ve atalarına o kadar bol nimet verdin ki sonunda seni anmayı unuttular ve helâke giden bir toplum oldular.' derler."*[12]

Başka bir âyette ise sorusunu doğrudan kendilerine tapınılan meleklere yönelteceğini söylemiştir: *"Bunlar mı size ibadet ediyorlardı?"* Melekler sonsuz saygıyla aynı cevabı vereceklerdir Yüce Rabbimize: *"Seni eksikliklerden uzak tutarız. Onlar değil sen bizim dostumuzsun."*[13]

"Şüphesiz âhirete iman etmeyenler, meleklere dişi isimleri veriyorlar. Hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikate dair hiçbir şey ifade etmez."[14] diyen âlemlerin Rabbi, meleklerin dişi olarak algılanmasının yanlışlığını dile getirmiştir. Bir başka âyette ise hem bu anlayış hem de meleklerin Allah'ın kızları olduğu fikri tamamen reddedilmiştir: *"Ey Muhammed! Onlara sor: Kız çocukları Rabbinin de erkek çocukları onların mı? Yoksa biz melekleri dişi olarak yaratmışız da onlar şahit mi olmuşlar?"*[15] Yüce Allah, kendisiyle melek ve cin gibi görünmez varlıklar arasında akrabalık bağı kurulmasını kınamış[16] ve inananlara meleklerin *"Rahmân'ın kulları"*[17] olduğunu beyan etmiştir.

Meleklere iman, İslâm inancının temel esaslarından biridir. Meleklerin varlığına iman, Allah'a samimiyetle bağlanan müminlerin en temel özelliklerinden olan gayba imanın[18] bir göstergesidir. İnkârcıların, *"Ona (açıktan göreceğimiz) bir melek indirilse ya!"*[19] sözlerine karşılık Yüce Allah'ın verdiği cevap bunu açıkça ifade etmektedir: *"Eğer (öyle) bir melek indirseydik artık iş bitirilmiş olurdu, sonra da kendilerine göz açtırılmazdı. (Hemen helâk edilirlerdi.)"*[20] Ve melekleri reddetmek bir anlamda melek aracılığıyla gelen vahyi, meleğin vahiy getirdiği peygamberi ve bu vahyin sahibini yani Allah'ı da inkâr etmek demektir. Bu nedenle görünen ve görünmeyen

[11] Zümer, 39/3.
[12] Furkân, 25/17-18.
[13] Sebe', 34/40-41.
[14] Necm, 53/27-28.
[15] Sâffât, 37/149-150.
[16] Sâffât, 37/158.
[17] Zuhruf, 43/19.
[18] Bakara, 2/1-3.
[19] En'âm, 6/8.
[20] En'âm, 6/8.

âlemlerin Rabbi olan Allah, *"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler."*[21] âyetiyle iman esaslarını bildirirken meleklere imanı, kendisine imanın hemen ardından zikretmiştir.[22]

Aynı şekilde, Cebrail'in yönelttiği birtakım sorularla, müminlere dinin temel kavramlarını açıklayan Hz. Peygamber de, "İman nedir?" sorusunu şöyle cevaplamıştır: *"Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya ve peygamberlerine iman etmendir. (Aynı şekilde) öldükten sonra son dirilişe iman etmendir."*[23] Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın tek ilâh olduğunun şahitleri olarak tanıtılan[24] meleklerin varlığını reddedenlerin derin bir sapıklığa düşmüş olacağı kaydedilmiş,[25] ayrıca meleklere düşman olmanın Allah'ın düşmanlığına sebep olacağı bildirilmiştir: *"Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mîkâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır."*[26]

İslâm inancına göre melekler, duyularla algılanamayan ancak farklı suretlere girebilen, nurdan yaratılmış varlıklardır.[27] Bu nedenle insanlar tarafından görülemezler. Ancak peygamberler bazen onları asıl suretlerinde görebilmişlerdir.[28] Meleklerin,[29] maddî varlıklar gibi cinsiyet sahibi olma,[30] yeme içme gibi özellikleri yoktur.[31] Âyet ve hadislerde bazı meleklerin çok güçlü ve heybetli oldukları haber verilmiş,[32] ayrıca meleklerin ellerinden[33] ve kanatlarından bahsedilmiştir.[34] Ancak mahiyeti tam olarak bilinmediğinden, İslâm âlimleri tarafından, söz konusu el ve kanatların mecazî olarak anlaşılmasının daha doğru olacağı ifade edilmiş, meleklerin insanlara veya kuşlara benzer şekilde tasavvur edilmesi uygun görülmemiştir.

Melekler Allah'a tam teslimiyetin sembolüdür. Zira onlar, Allah'a kayıtsız şartsız itaat eden, O'nun emrinden çıkmayan sadık kullardır.[35] Allah'tan önce söz söylemez ve sadece Allah'ın emriyle iş görürler,[36] O'na asla karşı gelmezler.[37] Cebrail'in Allah Resûlü'ne söylediği üzere melekler, yalnızca Allah'ın izniyle hareket ederler,[38] O'nun bildirdiğinden başka bir şey bilmezler[39] ve O'na huşû içinde ibadet ederler. *"Şüphesiz Rabbin katındaki (melek)ler O'na ibadet hususunda kibirlenmezler. O'nu tesbih ederler ve yalnız O'na secde ederler."*[40]

Melekler, melekût âleminin görevlileridir. Sayılarını ve görevlerini tam olarak yalnızca Allah Teâlâ'nın bildiği meleklerin farklı dereceleri olduğu bildirilmiş,[41] bunların bir kısmı hakkında âyet ve hadislerde bilgi

[21] Bakara, 2/285.
[22] Bakara, 2/98, 177; Nisâ, 4/136.
[23] M97 Müslim, Îmân, 5.
[24] Âl-i İmrân, 3/18.
[25] Nisâ, 4/136.
[26] Bakara, 2/98.
[27] M7495 Müslim, Zühd, 60.
[28] M442 Müslim, Îmân, 290; HM26521 İbn Hanbel, VI, 237.
[29] Bakara, 2/30-34.
[30] Zuhruf, 43/19; Saffât, 37/149-150.
[31] Zâriyât, 51/24-28.
[32] Tahrîm, 66/6; Tekvîr, 81/20.
[33] En'âm, 6/93.
[34] Fâtır, 35/1; M6839 Müslim, Zikir, 25; B4856 Buhârî, Tefsîr, (Necm) 1.
[35] Nahl, 16/49-50.
[36] Enbiyâ, 21/ 27.
[37] Tahrîm, 66/6.
[38] B3218 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6; Meryem, 19/64.
[39] Bakara, 2/32.
[40] A'râf, 7/206.
[41] Sâffât, 37/164.

verilmiştir. Allah Teâlâ'nın peygamberlerine vahiy iletmekle görevlendirdiği Cebrail,[42] rızık ve rahmet meleği olan Mîkâil, ölüm meleği olarak tanıtılan Azrail[43] ve kıyametin kopmasının habercisi olarak sûra üfleyecek olan İsrafil[44] dört büyük melek olarak bilinmektedir.[45] Bunların dışında Allah'a yakın olduğu kaydedilen mukarrebûn melekler,[46] arşı taşıyan melekler,[47] "kirâmen kâtibîn"[48] yani "saygın kâtipler" diye isimlendirilen, insanların iyi ve kötü amellerini kaydetmekle sorumlu melekler,[49] kulların dünyadaki hâllerini devamlı kaydeden melekler ve insanları korumakla görevli hafaza melekleri bulunmaktadır.[50] Ayrıca insanları kabirde karşılayacak olan "münker" ve "nekir" isimli sorgu melekleri,[51] cennet ve cehennemin bekçiliğini yapan melekler[52] ve azap melekleri olan zebanilerden[53] bahsedilmiştir.

Özel görevlerle sorumlu olduğu bildirilen meleklerin dışında, isimleri ve sayıları bilinmeyen öyle melekler vardır ki sanki yalnızca müminlerin iyiliği için yaratılmışlardır. Bunlardan bazıları Allah'ın vaadini ve rahmetini müjdeleyerek müminlere mânevî anlamda destek olurken[54] bazıları da onların bağışlanmaları için Allah'a niyaz ederler.[55] Bazıları hasta ziyaretinde bulunanlar için istiğfar edip[56] cuma namazına gelenlere şahitlik ederken[57] bazılarıysa sahura kalkan[58] ve sabırla oruç tutan müminler için rahmet dilerler.[59] Meleklerin bir kısmı namaz kılan insanlarla birlikte "âmîn" derken[60] bir kısmı ise her gün namazlarda müminlerle beraber olur.[61] Ayrıca onlar Allah'ı zikreden ve Kur'an okuyan Müslümanları ziyaret eder.[62] İlim meclislerinde ilim öğrenmek isteyenlere kanatlarını geren melekler[63] olduğu gibi bir de savaşlarda inananların yardımına koşan melek orduları vardır.[64] Ve bütün bu melekler Allah Resûlü için hayır dua ederken[65] Peygamber Efendimizin ifade buyurduğu üzere, *"Allah'ın yeryüzünde dolaşan ve ümmetimin gönderdikleri selâmları bana ulaştıran melekleri vardır."*[66]

Melekler, insanın doğumundan ölümüne kadar olan süreçte daima onlarla beraber olan,[67] onların iyiliği, dünya ve âhiret huzuru için çabalayan, onları koruyup gözeten, Allah ile aralarındaki birtakım münasebetlerde görev alan elçilerdir. Bu nuranî elçilerin varlığına inanan kişi yalnızlıktan korkmaz; bilir ki kimsenin olmadığı yerde kendisine Allah'tan sonra bu koruyucu varlıklar arkadaştır. Herhangi bir haksız ithama maruz kaldığında ve kimsenin kendisine inanmadığı zamanlarda ümitsizliğe kapılmaz; bilir ki ona Kirâmen Kâtibîn melekleri şahittir. En çaresiz kaldığı

42 Şuarâ, 26/193-195; Tekvîr, 81/19-21.
43 Secde, 32/11; M6148 Müslim, Fedâil, 157.
44 Rİ1/85 İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 85; BŞ353 Beyhakî, Şuabü'l-îmân, I, 312.
45 MŞ34958 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, Zühd, 47.
46 Nisâ, 4/172.
47 Hâkka, 69/17.
48 İnfitâr, 82/10.
49 T3600 Tirmizî, Deavât, 129; Kâf, 50/17-18.
50 En'âm, 6/61; Ra'd, 13/11.
51 T1071 Tirmizî, Cenâiz, 70.
52 Zümer, 39/71-73; Zuhruf, 43/77.
53 Alak, 96/15-18.
54 Fussilet, 41/30-32.
55 Mü'min, 40/7-9; Şûrâ, 42/5; N734 Nesâî, Mesâcid, 40.
56 İM1442 İbn Mâce, Cenâiz, 2.
57 M1984 Müslim, Cum'a, 24.
58 HM11102 İbn Hanbel, III, 12.
59 T784 Tirmizî, Savm, 67.
60 M917 Müslim, Salât, 74.
61 N487 Nesâî, Salât, 21.
62 M6853 Müslim, Zikir, 38.
63 T2682 Tirmizî, İlim, 19; D3641 Ebû Dâvûd, İlim, 1.
64 M4588 Müslim, Cihâd ve siyer, 58.
65 Ahzâb, 33/56.
66 N1283 Nesâî, Sehiv, 46; HM3666 İbn Hanbel, I, 387.
67 M7109 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 69.

durumlarda dahi kendini bırakmaz; nurdan yaratılmış günahsız kulların Yüce Rabbe kendisi için yakarışta bulunduğunu düşünerek ferahlar. Yaptığı her iyilikte meleklerin desteğini hissederek gönlü huzurla dolar ve ölüm onu ürkütemez. Çünkü meleklerin ölüm anında onu şu sözlerle karşılayacağına inanır: *"Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) vaad edilmekte olan cennetle sevinin! Biz dünya hayatında da âhirette de sizin dostlarınızız. Çok bağışlayan ve çok merhametli olan Allah'tan bir ağırlama olarak, orada canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var."*[68] Dolayısıyla Yüce Allah'ın şerefli kulları olan meleklere Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bildirildiği şekliyle inanmakla kişi, mümin olmanın temel şartlarından birini yerine getirmenin yanı sıra dünya hayatında kendisiyle barışık, huzurlu bir hayat sürmenin de sırrına erer.

[68] Fussilet, 41/30-32.

KİTAPLARA İMAN
AKLIN VAHİYLE BULUŞMASI

عَنْ أَبِى سَعِيدٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"...وَفَضْلُ كَلاَمِ اللَّهِ عَلَى سَائِرِ الْكَلاَمِ كَفَضْلِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ."

Ebû Saîd (el-Hudrî)'den nakledildiğine göre,
Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:
"...Ve Allah'ın sözünün diğer sözlere üstünlüğü, Allah'ın, yarattıklarına olan üstünlüğü gibidir."
(T2926 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 25)

عَنْ أبِي ذرٍّ، قالَ... قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَمْ كِتَابًا أَنْزَلَهُ اللَّهُ ؟ قالَ: ”مِئَةُ كِتَابٍ، وَأَرْبَعَةُ كُتُبٍ، أُنزِلَ عَلَى شِيثَ خَمْسُونَ صَحِيفَةً، وَأُنزِلَ عَلَى أَخْنُوخَ ثلاثُونَ صَحِيفَةً، وَأُنْزِلَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَشْرُ صَحَائِفَ، وَأُنْزِلَ عَلَى مُوسَى قَبْلَ التَّوْرَاةِ عَشْرُ صَحَائِفَ، وَأُنزِلَ التَّوْرَاةُ، وَالإِنْجِيلُ، وَالزَّبُورُ، وَالْقُرْآنُ...“

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ قالَ: كَانَ أَهْلُ الْكِتَابِ يَقْرَءُونَ التَّوْرَاةَ بِالْعِبْرَانِيَّةِ، وَيُفَسِّرُونَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ لأَهْلِ الإِسْلامِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : ”لاَ تُصَدِّقُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلاَ تُكَذِّبُوهُمْ، وَقُولُوا: ﴿آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ﴾ الآيَةَ.

عَنْ أبِى هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَنَّهُ قالَ: ”وَالَّذى نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ! لاَ يَسْمَعُ بِى أَحَدٌ مِنْ هَذِهِ الأُمَّةِ يَهُودِيٌّ وَلاَ نَصْرَانِيٌّ، ثُمَّ يَمُوتُ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِالَّذِى أُرْسِلْتُ بِهِ إِلاَّ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ.“

Ebû Zer anlatıyor: ... Bir gün Hz. Peygamber'e (sav), "Allah kaç kitap indirdi?" diye sordum. Allah Resûlü şu cevabı verdi: *"Allah yüz dört kitap indirmiştir. Bunlardan elli sahife Şit'e, otuz sahife İdris'e, on sahife İbrâhim'e ve on sahife de Tevrat'tan önce Musa'ya indirmiştir. Ayrıca Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'an'ı da indirmiştir..."*

(Sİ361 İbn Hıbbân, *Sahîh*, II, 276)

Ebû Hüreyre anlatıyor: Ehl-i kitap (Yahudiler) Tevrat'ı İbrânîce olarak okuyorlar, Arapça olarak Müslümanlara açıklıyorlardı. Bunun üzerine Allah Resûlü şöyle dedi: *"Siz Ehl-i kitabı (Yahudileri) ne tasdik edin ne de yalanlayın. (Ancak) şöyle deyin: 'Biz, bize indirilene de size indirilene de iman ettik* (Ankebût, 29/46).'"

(B7362 Buhârî, İ'tisâm, 25)

Ebû Hüreyre'den Resûlullah'ın (sav) şöyle dediği nakledilmiştir: *"Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki bu ümmetten bir Yahudi veya Hıristiyan beni işitir, sonra da benim kendisiyle gönderildiğim (vahy)e iman etmeden ölürse mutlaka ateş ehlinden olur."*

(M386 Müslim, Îmân, 240)

Allah Teâlâ, insana birçok lütufta bulunmuştur. Bu lütufların en önemlilerinden biri de insanlığa rehberlik edecek, onlara doğru yolu gösterecek, hak ile bâtılı ayırt etmelerine imkân verecek olan ilâhî kitaplardır. Allah Teâlâ, ilâhî kitapların kendi kelâmı olduğunu beyan etmiştir.[1] Tevrat[2] ve Kur'an[3] "Kelâmullâh" olarak nitelenmiştir. Yüce Yaratıcı peygamberleri ile konuşmuş,[4] *"Musa, sözleştiğimiz vakitte gelince Rabbi onunla konuştu."*[5] ve *"Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O, yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir."*[6] âyeti ile de insanlarla hangi şekillerde konuşacağını beyan etmiştir.

Kur'an'da Allah'ın kelâm sıfatı ve ilâhî kitapların O'nun kelâmı olduğunu ifade etmek için "kelime" (söz) tabiri kullanılmıştır: *"Rabbinin kelimesi (Kur'an) doğruluk ve adalet bakımından tamdır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*[7] *"Rabbinin kitabından sana vahyedileni oku. O'nun kelimelerini değiştirecek hiçbir kimse yoktur. O'ndan başka asla bir sığınak da bulamazsın."*[8]

Allah'ın kitapları, O'nun sözlerinin harflere, satırlara dökülmüş şeklidir. Bundan dolayı O'nun kitapları sözlerin en üstünlerini içermektedir. Bu gerçeği ifade etmek için Allah Resûlü, "*Yüce Allah şöyle buyurur: 'Benim kitabımı okumak ve beni zikretmekten dolayı kim benden bir şey isteyecek durumda olmazsa, ben o kimseye isteyenlere verdiğimden daha üstününü veririm. Allah'ın sözlerinin diğer sözlere üstünlüğü, Allah'ın, yarattıklarına üstünlüğü gibidir.'*"[9] buyurmuştur. Kitaplara iman, sözün en güzeli olan Allah kelâmının[10] doğruluğuna, gerçekliğine ve O'na ait olduğuna iman etmek demektir. Çünkü *"Allah katında, kendi sözünden daha yüce hiçbir söz yoktur. Kullar da Allah'a, kendi sözünden daha sevimli hiçbir sözle karşılık vermemişlerdir."*[11]

En yüce sözün sahibi ve kullarına karşı çok merhametli olan Allah Teâlâ, insanı dünya hayatında başıboş ve yalnız bırakmamış, lütuf ve kereminin ifadesi olarak ona elçiler göndermiş, ilâhî kitaplar indirerek yol göstermiştir. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yaratılmış olmakla

[1] A'râf, 7/144.
[2] Bakara, 2/75.
[3] Tevbe, 9/6.
[4] Bakara, 2/253.
[5] A'râf, 7/143.
[6] Şûrâ, 42/51.
[7] En'âm, 6/115.
[8] Kehf, 18/27.
[9] T2926 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 25.
[10] B6098 Buhârî, Edeb, 70.
[11] DM3376 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 5.

birlikte, sonsuz rahmet sahibi Yaratan, peygamberleri aracılığıyla insanlara öğüt almaları için, bir hidayet rehberi ve yollarını aydınlatan bir nur olarak kitaplar göndermiştir.[12] Allah Teâlâ, insanın hayat serüveninde Rabbini tanıyıp O'na kulluk etmesi; inanç ve ibadetle ilgili konuları, ahlâkî yükümlülükleri, geçmiş ümmetlerin yaşadıkları tecrübeleri, âhiret hayatının mahiyetini ve daha nice konuları içeren kitaplarla her iki dünyada mutluluğa ulaşmaları için insanlara yardım etmiştir. Bu maksatla ilk peygamberden itibaren sahifeler ya da kitaplar, insanlık tarihinin farklı dönemlerinde insanlara yazılı şekilde ulaştırılmıştır. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de bazı peygamberlere yazılı belge anlamında "kitaplar", bazılarına daha küçük hacimli olan "suhuf" (sayfalar) verildiği ifade edilmektedir. Kitap olarak, peygamberlerden Hz. Musa'ya Tevrat,[13] Hz. Dâvûd'a Zebur,[14] Hz. İsa'ya İncil[15] ve Hz. Muhammed'e Kur'an[16] verilmiştir. Ayrıca, *"Onlar kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir."*[17] âyetiyle bunların dışındaki peygamberlere de kitap verilmiş olabileceğine işaret edilmektedir.

Ayrıca Kur'an'da bazı peygamberlere sayfalar anlamına gelen "suhuf" gönderildiği bildirilmekte, bu ifadeyle "kitapçık" veya "küçük risale" mahiyetindeki ilâhî bildirilerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sayfalar hâlinde yazılarak kaydedildiği için Kur'an'a da "suhuf" denilmektedir.[18] Buradan hareketle Kur'an, "iki kapak arasına alınmış sayfalar" anlamında "Mushaf" diye de isimlendirilmektedir. Ayrıca Kur'an'da Hz. Musa ve Hz. İbrâhim'e de "suhuf" verildiğinden bahsedilmektedir.[19] Bu çerçevede Yüce Allah'ın kaç kitap gönderdiğini merak eden Ebû Zer el-Gıfârî'ye Allah Resûlü şu cevabı verir: *"Allah yüz dört kitap indirmiştir. Bunlardan elli sahife Şit'e, otuz sahife İdris'e, on sahife İbrâhim'e ve on sahife de Tevrat'tan önce Musa'ya indirmiştir. Ayrıca Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'an'ı da indirmiştir."*[20] Bu rivayeti zikreden bazı tefsirler, on sayfa verilen peygamber olarak Hz. Musa'nın yerine Hz. Âdem'i zikretmişlerdir.[21]

Yüce Yaratıcı'nın gönderdiği peygamberler gibi kitaplar da bir öncekini tasdik etmiş, böylece ilâhî kaynağın bir olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu çerçevede son semavî kitap olan Kur'an da kendinden önceki kitapları tasdik etmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Allah, sana Kitabı (Kur'an) hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi."*[22] Aynı şekilde İncil de kendisinden önce indirilen Tevrat'ı tasdik etmiştir. Bu husus Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: *"Kendinden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak peygamberlerin izleri üzerine, Meryem oğlu İsa'yı arkalarından gönderdik. Ve ona, içerisinde*

[12] Câsiye, 45/20.
[13] Bakara, 2/53, 87.
[14] Nisâ, 4/163.
[15] Mâide, 5/46.
[16] Âl-i İmrân, 3/3.
[17] En'âm, 6/89.
[18] Abese, 80/13; Beyyine, 98/2.
[19] Necm, 53/36-37.
[20] Sİ361 İbn Hıbbân, *Sahîh*, II, 276.
[21] FM31/136 Râzî, *Tefsîr*, XXXI, 136.
[22] Âl-i İmrân, 3/3.

hidayet ve nur bulunan, öncesindeki Tevrat'ı doğrulayan Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için doğru yola iletici ve bir öğüt olarak İncil'i verdik."[23]

Her biri kendisinden öncekini tasdik eden ve son halkası Kur'an olan ilâhî kitaplara, hepsinin doğru, gerçek olduğuna ve hepsinin hidayet vesilesi olarak insanlığa sunulduğuna inanmak; iman etmenin, mümin olmanın gereklerinden biridir. Kısaca ilâhî kitaplara iman "âmentü" olarak bilinen iman esaslarından ve Hz. Peygamber'in meşhur Cibrîl hadisinde zikrettiği inanılması gereken unsurlardan birisidir.[24] Kur'an kitaplara imana özel önem vermekte bu konuyu şu âyetlerle ifade etmektedir: *"Deyin ki biz, Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilene,* Musa *ve İsa'ya verilene ve diğer bütün peygamberlere Rableri tarafından verilen kitaplara iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz."*[25] *"Ey iman edenler, Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirmiş olduğu kitaba iman edin."*[26] Kur'an, müminlerin kitaplara iman ettiğini özellikle vurgulamış, böylece kitaplara inanmayı mümin olmanın gereklerinden birisi addetmiştir. Nitekim bu husus şu şekilde beyan edilmiştir: *"Müminler sana indirilene ve senden önce indirilene (kitaplara) inanırlar, âhirete de kesinlikle iman ederler."*[27] Ayrıca Kur'an, Hz. Peygamber ve müminlerin kitaplarla diğer iman esaslarına inanmak zorunda olduklarını ifade eder.[28] Diğer taraftan Yüce Allah, kitaplara inanmamanın küfür ve sapıklık olduğunu da şu şekilde dile getirir: *"Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, elçilerini ve âhiret gününü inkâr ederse o derin bir sapıklığa düşmüştür."*[29]

Kitaplara iman konusuna, Hz. Peygamber de ümmetinin dikkatini çekmiştir: *"Siz Ehl-i kitabı (Yahudileri) ne tasdik edin ne de yalanlayın. (Ancak) şöyle deyin: 'Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrâhim, İsmâil, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rab'lerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.'"*[30] Çünkü adı ne olursa olsun bütün ilâhî kitaplar Allah kelâmıdır. Kaynakları ve taşıdıkları mesaj açısından aralarında bir fark yoktur. Hepsi haktır ve gerçeği bildirir. Hepsi melekler aracılığı ile indirilir. Hepsi Allah'ın birliğini, yalnız O'na kulluk edilmesi gerektiğini ifade eder. Bu husus Kur'an'da şu şekilde açıklanır: *"Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona, 'Benden başka ilâh yoktur, bana kulluk edin.' diye vahyetmiş olmayalım."*[31] Ancak ilâhî kitapların, indirildikleri topluma göre farklı dilleri[32] ve ilk

[23] Mâide, 5/46.
[24] M93 Müslim, Îmân, 1.
[25] Bakara, 2/136.
[26] Nisâ, 4/136.
[27] Bakara, 2/4.
[28] Bakara, 2/285.
[29] Nisâ, 4/136.
[30] Bakara, 2/136; B4485 Buhârî, Tefsîr, (Bakara) 11.
[31] Enbiyâ, 21/25.
[32] İbrâhîm, 14/4.

muhataplarının zamanı ve toplumsal şartları gereği bazı özel kuralları ve yöntemleri olabilmektedir.[33]

Günümüzde Kur'an dışındaki ilâhî kitaplara göz atıldığında şu manzara ile karşılaşılır. Kur'an ve hadislerde bahsi geçen sahifeler günümüze ulaşmamış; Tevrat, Zebur ve İncil ise orijinal hâllerini koruyamamıştır. Kitâb-ı Mukaddes adı altında birleştirilen bu kitaplardan Tevrat, Ahd-i Atîk; İncil, Ahd-i Cedîd olarak anılmakta, Zebur ise Mezmurlar adıyla Ahd-i Atîk içinde yer almaktadır. Kur'an dışındaki mevcut semavî kitapların ilk hâli sonraki nesillere intikal ettirilememiştir. Kur'an bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: *"Vay o kimselere ki elleriyle kitabı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değişmek için, 'Bu, Allah'ın katındandır.' derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline! Vay kazandıklarından dolayı onların hâline!"*[34] Abdullah b. Abbâs şöyle demiştir: "Ey Müslümanlar! Allah'ın, Peygamberinize (sav) indirdiği en yeni kitap (Kur'an), Allah'tan gelen son haberleri ihtiva ettiği ve hiçbir şaibe taşımadığı hâlde Ehl-i kitaba nasıl danışırsınız? Hâlbuki Allah, Ehl-i kitabın kendilerine gönderilen ilâhî kitapları değiştirip bozduklarını, sonra da az bir menfaat elde etmek için kendi elleriyle yazdıklarına 'Bu, Allah katındandır.' dediklerini size haber vermiştir. Size gelen bilgi onlara danışmaktan sizi alıkoymuyor mu? Vallahi, biz onlardan hiç kimsenin size, size indirilen (Kur'an) hakkında soru sorduğunu görmedik."[35]

Allah'ın, nimetini tamamlamak, her şeyi açıklamak, hidayete erdirmek ve rahmet etmek maksadıyla Hz. Musa'ya indirdiği vahiy (kitap),[36] çeşitli şekillerde müdahaleye maruz kalmıştır.[37] İnsanlar, Allah'ın kitaplarının kadrini gereği gibi takdir etmemiş, Allah'ın kelâmı olduğunu bildikleri hâlde onu gizleyip inkâr ederek[38] istedikleri gibi yorumlayıp kelimelerin yerlerini değiştirmişlerdir.[39] Özellikle bazı Yahudi ve Hıristiyan din adamları kutsal kitaplarında ekleme ve çıkarmalarda bulunarak öznel yorumlar yapmak suretiyle kitapların özgün yapısını değiştirmişlerdir. Kur'an'da ve bazı hadis metinlerinde bu kimselerin Allah'ın sözünü işitip anladıktan sonra, bile bile bozarak çıkarları uğruna az bir pahaya sattıklarına vurgu yapılmaktadır...[40] Bunun karşılığında onları âhirette şiddetli bir azabın beklediği belirtilmektedir.[41]

İlâhî kitaplarda gerçekleştirilen söz konusu değişiklikler, bazen lafız ve mânâda, bazen de yanlış tefsirlerle sadece mânâda yapılmıştır. Dolayısıyla Tevrat ve İncil metinlerinin hem kendi içlerinde hem de Kur'an'la

[33] Mâide, 5/48.
[34] Bakara, 2/79.
[35] B7523 Buhârî, Tevhîd, 42.
[36] En'âm, 6/154.
[37] Bakara, 2/75.
[38] En'âm, 6/91.
[39] Mâide, 5/41.
[40] DM674 Dârimî, Mukaddime, 57.
[41] Mâide, 5/41.

karşılaştırıldığında ortaya çıkan çelişkiler, söz konusu tahriften kaynaklanmaktadır. Kitabın tahrif edilmesi aslında peygamberin mesajının bozulmasıdır. Peygamberin mirası olan kitaba ihanet, peygambere ve dolayısıyla Allah'a ihanettir. Hz. Peygamber, Yahudi ve Hıristiyanların Tevrat ve İncil'i okumalarına rağmen hükümleriyle amel etmedikleri için dinî bilginin aslını kaybettiklerini ifade etmiştir.[42]

Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in mesajlarında özellikle vurgulanan, "Bütün ilâhî kitaplara iman etme" emri, hiç şüphesiz o kitapların tahrif edilmemiş yani Allah'tan geldiği şekliyle muhafaza edilmiş hâlleri için söz konusudur. Müminler bu kitapların asıllarının Allah kelâmı olduğunu kabul etmekle yükümlü olduğu kadar, Kur'an dışındaki mevcut ilâhî kitapların tahrif edilmiş olduğuna da inanmakla sorumludur. Bu nedenle Tevrat ya da İncil'den gelen bir bilgiyle karşılaşan mümin, bu bilginin doğru veya yanlış olduğunu söylemeden önce Kur'an'a başvurmak zorundadır. Kur'an'ın verdiği bilgilerle tenakuz hâlinde olmaması, Kur'an'ın genel ilke ve prensipleriyle çelişmemesi böyle bir bilginin doğru olabileceğine işarettir. Kur'an'ın değer yargılarıyla ve evrensel mesajıyla çelişen bilginin, Allah'tan gelen bir bilgi olarak değerlendirilmesi söz konusu olamaz.

Görüldüğü üzere, önceki dinlerin mensupları, kitaplarını çıkarları doğrultusunda değiştirmişlerdi. Bunun neticesinde Allah'ın insanlığa gönderdiği ilâhî rehberler olan kutsal kitaplar unutulmaya yüz tutmuş, insanlık câhiliye karanlığında bocalamaya başlamıştı. Böyle bir zamanda Allah Teâlâ, kulu ve elçisi Muhammed'e (sav) son kitabı Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiş, yüce vahyi ile kullarını yeniden lütuflandırmıştır. Artık tek rehber, hidayetin kaynağı, dünya ve âhiret mutluluğunun anahtarı Kur'an'dır. Hz. Peygamber'den ve Kur'an'dan haberi olan bütün insanların Allah'ın gönderdiği son Peygamber'e ve son Kitab'a iman etmesi zorunludur. Hz. Peygamber bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: *"Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki bu ümmetten bir Yahudi veya Hıristiyan beni işitir, sonra da benim kendisiyle gönderildiğim (vahy)e iman etmeden ölürse mutlaka ateş ehlinden olur."*[43]

İlâhî kitaplar aynı zamanda müminlere; korumaları, üstüne titremeleri, her şeyden önemlisi buyruklarıyla amel etmeleri için bırakılmış birer yüce mirastır. *"Andolsun, biz Musa'ya hidayet verdik, İsrâiloğulları'na da kitabı (Tevrat) miras bıraktık."*[44] âyetinden bu hususa dair işaretler çıkarılabil-

[42] İM4048 İbn Mâce, Fiten, 26; DM246 Dârimî, Mukaddime, 26.
[43] M386 Müslim, Îmân, 240.
[44] Mü'min, 40/53.

mektedir. Peygamber Efendimizin de ümmetine bıraktığı en büyük miras, Allah'ın Kitabı Kur'an'dır. Bu bağlamda Allah Resûlü (sav) Veda Haccı sırasında ümmetine şu tavsiyede bulunmuştur: *"Size öyle bir şey bırakıyorum ki ona sarıldıktan sonra asla sapıtmazsınız. O, Allah'ın Kitabı'dır."*[45]

Kur'an kıyamete kadar gelecek bütün kuşaklara hitap etmektedir. Zira *"Gerçekten bu Kur'an en doğru yola götürür."*[46] şeklinde kendisini insanlığa tanıtan yüce Kitabımız tüm zamanlarda, tüm insanlara rehberlik edecek ve yol gösterecektir. Bundan dolayı Allah Resûlü Kur'an'ı, yolcuları uyaran bir rehbere benzetmektedir.[47] Onun rehberliğinde hayatlarını sürdürenler asla yollarını şaşırmayacak, istikametlerini kaybetmeyeceklerdir. Çünkü o, kâinatı yoktan var eden Yüce Allah'ın ipi (hablullâh),[48] kopmak bilmeyen "sapasağlam bir kulp"tur (el-urvetu'l-vüskâ).[49] Zira Allah'ın Kitabı, kendisine tutunan için koruyucu ve kurtarıcıdır.[50] Şifa kaynağı, hidayet rehberi ve rahmet vesilesidir.[51]

Kitaba sarılmak, ona tutunmak, onun rehberliğinde hayat yolculuğuna devam etmek ancak onun hükümlerini uygulamakla ve eksiksiz yerine getirmekle mümkün olmaktadır. Allah Resûlü, *"Kur'an'ın haramlarını helâl sayan, ona iman etmemiştir."*[52] buyurarak bu gerçeği ifade etmiştir. Bu çerçevede Kur'an'ın sayfalarını yüceltip kutsallaştırmak ama diğer taraftan hükümlerini çiğnemek, ona tutunmak değildir. Kur'an'ın süslü kılıflar içerisinde evlerin en mutena köşelerine yerleştirilip ele alındığında öpülüp baş üzerine konulması ancak ve ancak şeklî saygının ifadesi ve tezahürüdür. Oysa Allah'ın insanlardan istediği ve Kur'an'ın gönderiliş gayesi bu değildir. O, süslü kılıflardan çok kalplerin derinliklerine yerleşmeli, onun içeriğine ve hükümlerine göre bir hayat sürülmelidir. Bu gerçeği Allah Resûlü, damadı Hz. Ali'ye şu şekilde ifade etmektedir: *"Allah'ın Kitabı'nda sizden öncekilerin bilgisi ve sizden sonrakilerin haberi vardır. Aranızdaki meselelerin hükmü ondadır. O, (hak ile bâtılı birbirinden ayıran) kesin bir hüküm olup anlamsız boş söz ve oyun değildir. Allah onu terk eden zorbayı rezil eder. Her kim doğru yolu Allah'ın Kitabı'ndan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O, Allah'ın sağlam ipidir ve hikmet dolu sözleridir. O, dosdoğru yoldur... Ona dayanarak konuşan tasdik olunur. Onunla amel eden sevap kazanır, onunla hükmeden adaletli davranmış, ona davet eden doğru yola iletmiş olur."*[53] Bütün bu gerçekler bir kenara bırakılır ve Kur'an hayatın dışına itilirse Peygamberin, *"Ey Rabbim! Kavmim şu Kur'an'ı terk edilmiş bir şey hâline getirdi."*[54] serzenişiyle karşı karşıya kalınabilir.

[45] M2950 Müslim, Hac, 147.
[46] İsrâ, 17/9.
[47] HM17784 İbn Hanbel, IV, 183.
[48] Âl-i İmrân, 3/103.
[49] Bakara, 2/256.
[50] DM3339 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.
[51] Yûnus, 10/57.
[52] T2918 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 20.
[53] T2906 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 14.
[54] Furkân, 25/30.

İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy da içinde yaşadığı dönemdeki inananların Kur'an'a karşı tutumlarını şu şekilde hicvetmektedir:

"Lafzı muhkem, yalnız anlaşılan, Kur'an'ın;
Çünkü kaydında değil hiçbirimiz mânânın;
Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
Yahut üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin;
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!"

ALLAH'IN KİTABI
SÖZLERİN EN GÜZELİ

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ فِى خُطْبَتِهِ...
"إِنَّ أَصْدَقَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ وَأَحْسَنَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ..."

Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayete göre,
Allah Resûlü (sav) bir hutbesinde şöyle diyordu...:
"Sözlerin en doğrusu, Allah'ın Kitabı; hâl ve tavrın en güzeli ise Muhammed'in hâl ve tavrıdır..."
(N1579 Nesâî, Îdeyn, 22)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ نَبِيٌّ إِلاَّ أُعْطِيَ مِنَ الآيَاتِ مَا مِثْلُهُ أُومِنَ – أَوْ آمَنَ – عَلَيْهِ الْبَشَرُ، وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِى أُوتِيتُ وَحْيًا أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ، فَأَرْجُو أَنِّى أَكْثَرُهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ."

عَنْ عَائِشَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"مَثَلُ الَّذِى يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ، وَمَثَلُ الَّذِى يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ يَتَعَاهَدُهُ وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ."

عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: ...فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ، فَاقْرَءُوهُ وَأَقْرِئُوهُ فَإِنَّ مَثَلَ الْقُرْآنِ لِمَنْ تَعَلَّمَهُ فَقَرَأَهُ وَقَامَ بِهِ كَمَثَلِ جِرَابٍ مَحْشُوٍّ مِسْكًا يَفُوحُ بِرِيحِهِ كُلُّ مَكَانٍ، وَمَثَلُ مَنْ تَعَلَّمَهُ فَيَرْقُدُ وَهُوَ فِى جَوْفِهِ كَمَثَلِ جِرَابٍ وُكِئَ عَلَى مِسْكٍ."

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."*

(B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1)

Hz. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre, Peygamber (sav) şöyle demiştir: *"Kur'an'ı ezberleyip okuyan kişi, Allah katındaki seçkin meleklerle birlikte olacaktır. Kur'an'ı zorlanarak da olsa devamlı okumaya çalışan kişiye ise iki kat ecir vardır."*

(B4937 Buhârî, Tefsîr, (Abese) 1)

Osman b. Affân'dan (ra) gelen rivayete göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir."*

(T2907 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15)

Ebû Hüreyre'den gelen rivayete göre, ... Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kur'an'ı öğrenin, onu okuyun ve okutun. Kur'an'ı öğrenen, okuyan ve gereğini yapan kimse, her tarafa koku yayan misk dolu bir kaba benzer. Kur'an'ı öğrendiği hâlde (onu okumayan ve okutmayan) yatıp uyuyan kimse ise ağzı bağlı bir misk kabına benzer."*

(T2876 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2)

Peygamber şehri Medine'nin huzur dolu günlerinden birisiydi. Varlığıyla şehri bereketlendiren Allah'ın Elçisi (sav), yakın dostlarından Abdullah b. Mes'ûd'a seslendi: *"Abdullah! Bana Kur'an oku."* Bir an için şaşırdı, ilminin derinliğiyle tanınan değerli sahâbî. "Yâ Resûlallah, Kur'an size indirilmişken, ben mi size okuyayım?" diyebildi sadece. Allah Resûlü, *"Evet, evet, ben Kur'an'ı başkasından dinlemeyi çok seviyorum."* buyurdu.

İbn Mes'ûd okumaya başladı. Nisâ sûresinin yaratılışı hatırlatan, yetime saygıyı tavsiye eden, miras paylaşımını konu alan âyetlerini okudu. Nihayet, *"Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!"*[1] âyetine geldiğinde Peygamber'in (sav) gözlerinden yaşlar süzüldüğünü fark etti. Daha fazla dayanamadı Rahmet Elçisi ve *"(Bu kadar) yeter."* buyurdu.[2]

Kur'an, "Kelâmullâh" (Allah'ın sözü) ve "Kitâbullâh" (Allah'ın Kitabı) dır. Allah'a ait olduğu için de, *"sözlerin en güzeli"*dir.[3] Nitekim bazı kaynaklarda Peygamberimizden, bazı kaynaklarda ise Câbir b. Abdullah'tan nakledilen bir hadiste şöyle denilmektedir: *"Sözlerin en doğrusu, Allah'ın kelâmı; hâl ve tavrın en güzeli ise Muhammed'in hâl ve tavrıdır."*[4] O, inananların hep birlikte sımsıkı sarılması istenen "Allah'ın ipi" (Hablullah)[5] ve kopmak bilmeyen "sapasağlam bir kulp"tur (el-urvetu'l-vüskâ).[6] O, insanları en doğru yola ileten[7] bir şifa kaynağı, bir hidayet rehberi ve rahmet vesilesidir.[8]

Kur'an, insana dağların bile kaldıramayacağı büyük sorumluluğunu[9] hatırlatır. Doğruları ve yanlışları, okuyanın önüne serer ve sağlıklı bir seçim yapmasını sağlar. Ona sorular sorar, bilgiler verir, dünyasını ve âhiretini tanıtır. Kur'an'ın kendisi için kullandığı, "hatırlatma" anlamına gelen *"Zikr"*,[10] "doğruyu yanlıştan ayıran" anlamında *"Furkân"*,[11] "yazılı metin" anlamında *"Kitab"*[12] ve "okunan şey" anlamındaki *"Kur'an"*[13] isimleri de Kur'an'ın bu özelliklerini kapsayıcı mahiyettedir.

Dinin temeli Kur'an'dır. İslâm, Kur'an'ın indiği gün insanlığa ulaşmaya başlamış, Kur'an'ın inişi sona erince ise tekemmül etmiştir. Bir Ramazan günü Hira'da *"Oku!"* âyetini[14] duyması ve öğrenmesi Peygamberimizin (sav) ilâhî görevinin başlangıcı olmuştur. Yıllar boyunca, Resûlullah'a (sav)

[1] Nisâ, 4/41.
[2] B5050 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 33; T3025 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 4.
[3] Zümer, 39/23.
[4] N1579 Nesâî, Îdeyn, 22.
[5] Âl-İmrân, 3/103.
[6] Bakara, 2/256.
[7] İsrâ, 17/9.
[8] Yûnus, 10/57.
[9] Haşr, 59/21.
[10] Hicr, 15/9.
[11] Furkân, 25/1.
[12] Bakara, 2/2.
[13] İsrâ, 17/9.
[14] Alak, 96/1.

insanlara vereceği mesajları, topluma ise insanlığın gereklerini öğreten yine Allah'ın Kelâmı'dır. Nihayet *"Bugün sizin için dininizi tamamladım."*[15] âyeti indikten ve Kur'an vahyi sona erdikten kısa bir süre sonra Peygamber Efendimiz de (sav) hayata gözlerini yummuştur.

O, Kur'an'ı ilk öğrenen, ilk okuyan ve ilk yaşayan insandı. *"Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahyedeceğiz."*[16] âyeti, hemen hemen her gün aldığı vahiylerle hayatında tecelli etmişti. Vahyin ağırlığından kış günü boncuk boncuk terlemek,[17] Allah'ın buyruklarını dinlemeye yanaşmayanların eleştirilerini göğüslemek ve bu uğurda sabredebilmek, onun görevi olmuştu. Kur'an'ı öğrenme ve insanlara ulaştırma görevindeki büyük özverisi, ümmeti ile arasında belki anne ve evlat ilişkisinden öte bir bağ kurulmasını sağlamıştı.[18]

Peygamber Efendimizin (sav) en büyük mucizesiydi Kur'an. Hz. Süleyman'a kuşlarla konuşabilme[19] ve rüzgârı yönlendirebilme[20] yeteneğini veren, Hz. İsa'ya ölüleri diriltme ve âmâları görür hâle getirebilme[21] gücünü bahşeden Allah, son peygamberini de eşsiz kelâmı ile desteklemişti. Kur'an, bütün insanlara sesleniyor, onlara bilemedikleri ve aralarında tartıştıkları hâlde uzlaşamadıkları konuları öğretiyordu. Doğumdan öncesi veya ölümden sonrası gibi merak ettikleri meseleleri açıklıyor ve muhataplları üzerinde tarifi mümkün olmayan bir tesir bırakıyordu. Kur'an'ın sağladığı bu inandırıcılığı ve mucizevî etkiyi Allah'ın Elçisi (sav) bir hadis-i şerifinde şöyle ifade buyurmuştu: *"Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."*[22]

Peygamberimiz (sav), Allah'ın kendisiyle gönderdiği hidayeti ve ilmi, gökten inen bereketli yağmura benzetiyordu.[23] İnsanı insan yapan değerlere hasret Mekke halkı, aradığı saf ve temiz dini Kur'an'da buluyor, onun olağanüstü anlatım üslûbu karşısında hayran kalıyordu. Sadece Resûlullah'ın (sav) değil Hz. Ebû Bekir gibi güzel sesli bir başka Müslüman'ın Kur'an okuduğu yerde de müşrik erkek ve kadınlardan, hatta çocuklardan oluşan kalabalıklar toplanıyordu.[24] Suya hasret kalanların yağmura kavuşmasını andıran bu manzara, inanmayanlar için dayanılmaz bir mahiyet arz ediyordu. Müşrikler, *"Bu Kur'an'ı dinlemeyin. O okunurken yaygara koparın, belki o zaman baskın çıkarsınız."*[25] diyorlardı. *"Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin... Bu ancak bir uydurmadır."*[26] diye-

[15] Mâide, 5/3.
[16] Müzzemmil, 73/5.
[17] B2 Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1.
[18] Ahzâb, 33/6.
[19] Neml, 27/16-22.
[20] Sâd, 38/36.
[21] Mâide, 5/110.
[22] B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1.
[23] B79 Buhârî, İlim, 20.
[24] B2297 Buhârî, Kefâlet, 4.
[25] Fussilet, 41/26.
[26] Sâd, 38/6-7.

rek, insanları hiçbir mânevî karşılığı olmayan puta tapıcılığa bağlılığa teşvik ediyorlardı. Kur'an'ın niteliğini ve gönderiliş amacını ısrarla çarpıtıyor, kimi zaman onun bir büyü olduğunu söylüyor[27] yahut "önceki toplumların masalları" yakıştırmasını yapıyor,[28] kimi zaman da bir yabancı tarafından Resûlullah'a (sav) öğretildiğini iddia ediyorlardı.[29]

Öte yandan onlar, *"gece sonsuza kadar sürse güneşi insanlara kimin getireceğini"*[30] ve *"sular yerin dibine çekilip gitse tertemiz suyu kimin bulup çıkaracağını"*[31] soran Kur'ân-ı Kerîm'e cevap veremiyorlardı. Yüce Allah, âyetlerinde müşrikleri önce *"Kur'an'ın bir benzerini"* getirmeye davet etmiş,[32] ardından *"Kur'an'dakilere benzer on sûre"* oluşturmalarını istemiş,[33] nihayet *"Kur'an'ın bir tek sûresinin benzerini"* yapmalarını teklif etmiş[34] ama onlar bunun karşısında âciz ve çaresiz kalmışlardı. Allah Teâlâ açıkça meydan okumuştu: *"Allah'tan başkasından gelseydi içinde birçok çelişki bulurlardı."*[35] *"Söyle: Bütün insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için toplansalar, birbirlerine istedikleri kadar destek olsunlar yine de benzerini ortaya koyamazlar."*[36] Ve nihayet Kur'ân-ı Kerîm, inanmayanların geldiği son noktayı şöyle değerlendirecekti: *"Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır, yarılır da içinden sular çıkar. Taş da vardır, Allah korkusuyla yerinden kopup düşer. Allah yaptıklarınızdan hiçbir zaman habersiz değildir."*[37]

İnsanların İslâm'a ve Kur'an'a yönelik kabul veya red biçimindeki bu iki temel yaklaşımı, Mekke'de olduğu gibi Medine'de de devam etmiştir. Hicretin ardından Medine'de Allah'ın Kitabı'na kalbini samimiyetle açanlar olduğu gibi ona kulak vermemekte diretenler de görülmüştür. Nitekim kendilerine daha önce indirilen kutsal kitaba inanan Hıristiyanlardan bazıları, Kur'an okununca gözyaşlarını tutamayıp *"İnandık yâ Rabbi, bizi de şahitlerle birlikte yaz!"*[38] diye yakarırken, bazıları ise Kur'an'ın son derece açık sorularına rağmen ikna olmamışlardır.

Yaşadığı bütün süreçlerde ve karşılaştığı her yeni durumda Resûl-i Ekrem'e yol gösteren rehber, Kur'an olmuştur. Allah, vahyin ağır sorumluluğunu yüklediği peygamberini hiçbir zaman yalnız ve desteksiz bırakmamıştır.

Kur'an'ın niçin indirildiği iyi bilinmelidir. Yüce Allah, *"Andolsun biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?"*,[39] *"Bu, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri ibret alsın diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*[40] buyurmaktadır. Kur'an'ın iniş ve okunuş amacı yan-

[27] Ahkâf, 46/7.
[28] En'âm, 6/25.
[29] Nahl, 16/103.
[30] Kasas, 28/71.
[31] Mülk, 67/30.
[32] Tûr, 52/33-34.
[33] Hûd, 11/13.
[34] Yûnus, 10/37-38.
[35] Nisâ, 4/82.
[36] İsrâ, 17/88.
[37] Bakara, 2/74.
[38] Mâide, 5/83.
[39] Kamer, 54/17, 22, 32, 40.
[40] Sâd, 38/29.

lış anlaşıldığında, ilâhî mesajdan yararlanmak neredeyse imkânsız hâle gelecektir. O, ne sadece güzel okunmak, ne düşünsel polemiklere konu yapılmak, ne kendisiyle toplumsal statü ve çıkar sağlanması için gelmiştir. Mehmet Âkif'in ifade ettiği üzere;

"İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!"

Her konuda olduğu gibi müminin Kur'an'la ilişkisi konusunda da en büyük örnek Allah'ın Elçisi'dir. O, Kur'an'ın nasıl okunması gerektiğini Yüce Yaratıcı'dan öğrenmişti. Bir defasında vahiy alırken inen âyetleri hızlı hızlı tekrar etmeye çalışmış, *"Onu aceleyle almak için dilini kımıldatma."*[41] şeklinde uyarılınca bu acelecilikten vazgeçmişti.[42]

Sevgili Peygamberimiz (sav), *"Kur'an'ı ağır ağır, tane tane oku."*[43] şeklindeki ilâhî emri titizlikle uygular, Kur'an okurken âyetlerin arasında bir müddet duraklar sonra devam ederdi.[44] Secde âyeti geçtiğinde secde ederdi.[45] Allah'ın yüceliğinden bahseden bir âyet geldiğinde tesbihatta bulunur, dua edilmesi gereken bir konu geldiğinde durup dua eder, Allah'a sığınılacak hususları ihtiva eden bir âyet okuduğunda ise okuyuşuna ara verip istiâzede bulunurdu.[46] Namaz kılarken Fâtiha okuyan kişinin dilinden dökülen her âyete Allah'ın anında cevap verdiğini, dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın Kur'an okuyana bizzat karşılık verdiğini söylerdi.[47] Kur'an okumanın insana verdiği huzura sığınarak sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kaldığında namaz kılardı.[48]

Düzenli Kur'an okumak, Peygamber Efendimizin (sav) aksatmadığı ve çok önem verdiği bir sünnetiydi. Sakîf kabilesinden Evs b. Huzeyfe (ra), arkadaşlarıyla birlikte Medine'de Peygamberimize (sav) misafir oldukları günleri şöyle anlatır: "Allah Resûlü (sav) yatsı namazından sonra yanımıza gelir ve bize Mekke'de çektiği sıkıntıları anlatırdı." der ve şöyle devam eder: "Bir gece yanımıza biraz geç geldi. 'Yanımıza gelmekte gecikmenizin sebebi nedir yâ Resûlallah?!' deyince, *'Kur'an'dan her gün okuduğum kadarını (hizbimi) bitirmeden çıkmak istemedim.'* buyurdu. Sabah olunca bu konuyu sahâbîlere sorduk. Onlar, "Biz Kur'an'ı üç sûre, beş sûre, yedi sûre, dokuz sûre, on bir sûre, on üç sûre şeklinde hiziblere (bölümlere) ayırıyoruz. Mufassal sûrelerin hizbi de Kâf sûresinden başlayıp sonuna kadardır." dediler.[49]

Kur'an'ı ezberden okuma konusunda, cünüplük hâli dışında hiçbir şey Allah Resûlü'ne (sav) engel olamazdı.[50] Evde, mescitte, namazda, yolculukta, gündüz veya gece hep Kur'an okurdu. Ashâb arasında samimiyeti

[41] Kıyâme, 75/16.
[42] M1004 Müslim, Salât, 147.
[43] Müzzemmil, 73/4.
[44] D4001 Ebû Dâvûd, Hurûf, 1; T2927 Tirmizî, Kıraat, 1.
[45] M1295 Müslim, Mesâcid, 103.
[46] M1814 Müslim, Müsâfirîn, 203.
[47] M878 Müslim, Salât, 38.
[48] D1319 Ebû Dâvûd, Tatavvu', 22.
[49] HM16266 İbn Hanbel, IV, 9; İM1345 İbn Mâce, İkâmet, 178.
[50] N266, N267 Nesâî, Tahâret, 171.

ve ihlâsı ile temayüz eden Abdullah b. Muğaffel (ra), Mekke'nin fethedildiği yıl Peygamberimizi (sav) devesinin üzerinde sesini yükselterek ve dalgalandırarak Fetih sûresi okurken gördüğünü söyler.[51] Hadis rivayetiyle meşhur sahâbî Berâ' b. Âzib ise bir defasında Resûlullah'ın (sav) yatsı namazında Tîn sûresini okuyuşunu dinlediğini anlatır ve *"Sesi veya okuyuşu ondan daha güzel olan bir kişi duymadım."* der.[52]

Öte yandan, Allah Resûlü (sav), Kur'an'ı güzel sesle ve usulüne uygun okumaya itina gösterirdi. Bu konudaki yeteneğiyle tanınan sahâbîlerden Ebû Musa el-Eş'arî'ye, "Hz. Dâvûd gibi güzel sesle ve ahenkle okuduğu" için övgüde bulunmuş ve *"Dün gece senin Kur'an okuyuşunu dinlerken beni bir görmeliydin!"* buyurmuştu.[53] Abdullah b. Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ'b ile Ebû Huzeyfe'nin azadlı kölesi Sâlim ise Resûlullah'ın (sav), *"Kur'an'ı şu dört kişiden öğrenin."* ifadesiyle örnek gösterdiği Kur'an'ı en iyi bilen ve en güzel okuyan sahâbîlerdi.[54]

Peygamber Efendimiz (sav), Kur'ân-ı Kerîm'i düzgün okumayı ve âyetlerin anlamlarını kavrayabilmeyi önemsediği kadar, inananları Kur'an'dan sûreler ezberleyerek hafızalarında taşımaya da teşvik ederdi. Kalbinde ve hafızasında Kur'an'dan hiçbir şey bulunmayan kişiyi, *"harabe bir eve"* benzetirdi.[55] *"Kur'an'ı ezberleyip okuyan kişi, Allah katındaki seçkin meleklerle birlikte olacaktır. Kur'an'ı zorlanarak da olsa devamlı okumaya çalışan kişiye ise iki kat ecir vardır."* buyururdu.[56] Namazda imamlık yapmaktan[57] savaşta ordu yönetmeye[58] kadar pek çok görevlendirmede Kur'an'ı bilmeye ve okumaya önem veren Resûlullah'ın (sav), üstündeki elbiseden başka geline verecek bir yüzük bile bulamayan fakir bir kişinin nikâhını "ezberlediği sûreler karşılığında" kıydığı da[59] bilinmektedir. Yine Allah Resûlü, Uhud Savaşı'ndan sonra ordu yorgun düştüğünden her şehit için tek tek kabir kazdırmak yerine, kabirlerin geniş kazılması ve şehitlerin ikişer üçer birlikte defnedilmesi talimatını vermiş ve öncelikle Kur'an'ı iyi bilenlerin defnedilmesini istemişti.[60]

Kur'an okumayı öğrenmiş veya Kur'an'ı ezberlemiş olmak, dinini öğrenmek ve yaşamak isteyen bir Müslüman için tek başına yeterli değildir. Kişi okuduğunu anlamalı, ezberlediğini kavramalı, Kur'an âyetlerindeki mesajları düşünmeli ve araştırmalıdır. Zira Kur'an, *"Müminler için gerçekten bir hidayet rehberi ve rahmettir."*[61] Öğrenen ama düşünmeyen bir insan, *"Kur'an üzerinde düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri üstünde kilitler mi var?"*[62] sorusuna nasıl cevap verecektir? Bu bağlamda sahâbî Ebû Ümâme'nin, du-

[51] M1853 Müslim, Müsâfirîn, 237.
[52] B7546 Buhârî, Tevhîd, 52.
[53] M1852 Müslim, Müsâfirîn, 236.
[54] B4999 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 8; M6334 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 116.
[55] T2913 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 18; DM3331 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.
[56] B4937 Buhârî, Tefsîr, (Abese) 1.
[57] N790 Nesâî, İmâmet, 11.
[58] T2876 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
[59] B5132 Buhârî, Nikâh, 38.
[60] D3215 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 65, 67; N2013 Nesâî, Cenâiz, 87.
[61] Neml, 27/77.
[62] Muhammed, 47/24.

varlara asılan Mushafların insanı aldatmaması gerektiğini, Kur'an'ı gerçekten idrak ve muhafaza eden bir kalbe Allah'ın asla azap etmeyeceğini söylemesi[63] oldukça manidardır.

Peygamberimiz (sav), ashâbını Kur'an'ı hızlı okumamaları hususunda uyarmıştı.[64] Zira o, verdiği ilâhî mesajlarla insana hayat veren Kur'an'ın hızlı okunarak, mânâsının göz ardı edilmesi endişesini taşıyordu. Abdullah b. Mes'ûd'un bildirdiğine göre de ashâb, âyetleri onar onar öğreniyor ve onların mânâlarını iyice kavrayıp amel etmeden diğerlerine geçmiyorlardı.[65] Hz. Peygamber namazda Kur'an okurken ise *"Sesini çok yükseltme; çok da alçaltma."*[66] âyetine uygun dengeli bir ses tonunu benimsemişti.[67]

Kur'an'dan ezberlenen âyetlerin unutulmamasını da önemseyen Resûlullah (sav), *"Kur'an'ı düşünerek tekrar edin! Çünkü onun insanın ezberinden silinip gitmesi, devenin bağından kurtulup kaçmasından daha hızlıdır!"*[68] buyurmuştu.

Allah Resûlü, Kur'an'ın öğrenilmesi kadar öğretilmesine de önem vermiş ve *"Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir."*[69] buyurarak ümmetini bu konuda teşvik etmişti. Nitekim o, Kur'an'ı öğrenen, okutan ve gereğini yerine getiren kimseyi kokusu her tarafa yayılan miskle dolu bir kaba, onu başkalarına öğretmeyeni ise ağzı bağlandığı için etrafına misk kokusunu yaymayan bir kaba benzetmişti.[70] Bir başka hadisinde ise şöyle bir benzetmede bulunmuştu: *"Kur'an okuyan mümin turunç gibidir; tadı da güzeldir kokusu da güzeldir. Kur'an okumayan mümin hurma gibidir; tadı güzeldir ama kokusu yoktur. Kur'an okuyan günahkâr kişi reyhan otu gibidir; kokusu güzeldir ama tadı acıdır. Kur'an okumayan günahkâr kişi ise ebucehil karpuzu gibidir; hem tadı acıdır hem de kokusu yoktur."*[71]

Hz. Peygamber anne babaları ve çocuklarını da Kur'an'ı öğrenme ve onu hayatında gereğince tatbik etme hususunda teşvik etmiştir: *"Kur'ân-ı Kerîm'i okuyan ve hükümleriyle amel edenin anne-babasına kıyamet günü bir taç giydirilir. Bu tacın ışığı şayet aranızda olmuş olsa, dünya evlerindeki güneş ışığından daha güzeldir. O hâlde bununla amel eden hakkında ne düşünürsünüz?"*[72]

Sözleriyle bize rehberlik eden Hazreti Peygamber (sav), uygulamalarıyla da bütün insanlığa örnektir. Onun, sabahları Haşr sûresinin son üç âyetini okumayı tavsiye etmek,[73] geceleyin Secde ve Mülk Sûreleri'ni okumadan uyumamak[74] gibi "günü Kur'an'la yaşamaya" yönelik sünnetleri vardır. Her yıl Ramazan ayında, o yıl içinde inenler dâhil, o âna kadar nâzil olan âyetlerin tamamını Hz. Cebrail'e okur, onunla karşılaştırma ve

[63] DM3343 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.
[64] DM1527 Dârimî, Salât, 173; D1390 Ebû Dâvûd, Şehru Ramazan, 8.
[65] ŞA4/82, Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, IV, 82; TT1/80, Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 80.
[66] İsrâ, 17/110.
[67] M1001 Müslim, Salât, 145.
[68] B5032 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 23; M1841 Müslim, Müsâfirîn, 228; DM2773 Dârimî, Rikâk, 32.
[69] T2907 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15.
[70] T2876 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
[71] B7560 Buhârî, Tevhîd, 57.
[72] D1453 Ebû Dâvûd, Vitr, 14.
[73] DM3448 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 22; T2922 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 22.
[74] DM3434 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 19; T2892 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 9.

karşılıklı okuma yapardı. Bugün Ramazan'da yaygın olarak sürdürülen ve bir kişinin Kur'ân-ı Kerîm'i okuyup diğerlerinin takip etmesine dayanan "mukabele" uygulaması böyle başlamıştı.

Peygamberimiz (sav) ömrünün son günlerinde sevgili kızı Fâtıma'nın kulağına, "o yılın Ramazan'ında Cebrail (as) ile Kur'an mukabelesini bir değil iki defa yaptıklarını ve bunu vefatının yaklaştığı şeklinde yorumladığını" fısıldamış ve bunun üzerine Hz. Fâtıma ağlamıştı.[75] Hanımı Hz. Âişe (ra) ise Resûlullah'ın (sav) vefatından sonra gelip, "Onun ahlâkı nasıldı?" diye soran bir kimseye, "Kur'an okumuyor musun?!" demiş, "Evet" cevabı üzerine "Allah'ın Elçisi'nin (sav) ahlâkı Kur'an'dı." cevabını vermişti.[76]

Hz. Peygamber âdeta yaşayan bir Kur'an idi. Kur'an, Hz. Peygamber'in bizzat uygulayarak ashâbına öğrettiği, kıyamete dek kalacak en büyük mirastır. Bütün Müslümanlar bu mirasa sahip çıkmalı ve bu konuda gereken özeni göstermelidir. Sevgili Peygamberimiz bu konudaki uyarısını şöyle dile getirmiştir:

"Size öyle bir şey bıraktım ki ona sıkı sarılırsanız sapıtmazsınız: Allah'ın Kitabı!"[77]

[75] B6286 Buhârî, İsti'zân, 43.
[76] M1739 Müslim, Müsâfirîn, 139.
[77] M2950 Müslim, Hac, 147.

PEYGAMBERLERE İMAN
ALLAH'IN ELÇİLERİNİ TASDİK

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَوْمًا بَارِزًا لِلنَّاسِ، فَأَتَاهُ رَجُلٌ، فَقَالَ:
يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ؟ ”أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكِتَابِهِ وَلِقَائِهِ وَرُسُلِهِ
وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ الْآخِرِ...“ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
”هَذَا جِبْرِيلُ، جَاءَ لِيُعَلِّمَ النَّاسَ دِينَهُمْ.“

Ebû Hüreyre anlatıyor: "Bir gün Resûlullah (sav) insanların arasında oturuyordu. Bir adam geldi ve "Ey Allah'ın Resûlü, iman nedir?" diye sordu. Resûlullah şöyle buyurdu: *"Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya, peygamberlerine iman etmendir. (Aynı şekilde) öldükten sonra son dirilişe iman etmendir..."* (Soran kişi yanından ayrıldıktan sonra) Resûlullah buyurdu ki, *"Bu (gelen) Cibrîl'dir, insanlara dinlerini öğretmek için geldi."*

(M97 Müslim, Îmân, 5; B50 Buhârî, Îmân, 37)

عَنْ رَبَاحِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حُوَيْطِبٍ عَنْ جَدَّتِهِ قَالَتْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "... وَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ مَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِي..."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ سُئِلَ أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: "الإِيمَانُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "أَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ فِى الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَالْأَنْبِيَاءُ إِخْوَةٌ لِعَلَّاتٍ، أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى، وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ نَبِيٌّ إِلَّا أُعْطِيَ مِنَ الْآيَاتِ مَا مِثْلُهُ أُومِنَ —أَوْ آمَنَ— عَلَيْهِ الْبَشَرُ، وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِي أُوتِيتُ وَحْيًا أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ، فَأَرْجُو أَنِّي أَكْثَرُهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ."

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "طُوبَى لِمَنْ آمَنَ بِي وَرَآنِي مَرَّةً وَطُوبَى لِمَنْ آمَنَ بِي وَلَمْ يَرَنِي سَبْعَ مِرَارٍ."

Rebâh b. Abdurrahman b. Huveytıb'dan, ninesinin şöyle dediği nakledilmiştir: "Resûlullah'ı (sav) şöyle buyururken işittim: '*... Bana iman etmeyen kimse Allah'a da iman etmemiştir...*'"

(HM27687 İbn Hanbel, VI, 382)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah'a (sav), "Hangi amel daha değerlidir?" diye soruldu. *"Allah'a ve Resûlü'ne imandır."* buyurdu.

(N4988 Nesâî, Îmân, 1)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ben dünyada ve âhirette Meryem oğlu İsa'ya insanların en yakın olanıyım. Peygamberler, ataları bir, anneleri ayrı kardeştirler. Dinleri ise tektir."*

(B3443 Buhârî, Enbiyâ, 48)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."*

(B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1)

Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav), *"Ne mutlu, beni görüp de iman edenlere!"* sözünü bir kere söyledi. *"Ne mutlu, beni görmeden iman edenlere!"* ifadesini ise yedi defa tekrarladı.

(HM12606 İbn Hanbel, III, 155)

Mekke'de boykotun sona ermesinin hemen ardından Allah'ın Elçisi (sav), ilk günden itibaren kendisine inanarak hep yanında olan biricik eşi Hz. Hatice'yi ve onu her türlü saldırıya karşı koruyup kollayan amcası Ebû Tâlib'i kaybetmişti. Mahzun bir şekilde, sığınılacak bir kapı bulurum ümidiyle annesinin amcaları yoluyla akrabası olan ve Mekke'ye iki günlük yürüme mesafesinde bulunan Tâif'deki Benû Abdiyalîl ailesine gitmişti. Ne var ki Tâifliler Hz. Peygamber'in davetini reddetmekle kalmamış[1], köleleri ve serserileri kışkırtarak üzerine salmışlardı.[2] İsrâ sûresinde anlatılan Resûlullah'ın bir gecede Mekke'den Kudüs'teki Beytü'l-Makdis'e[3] ve sahîh rivayetlerin bildirdiğine göre, oradan da göklere yükseltilip Allah'ın bazı nimetlerinin gösterilerek geri getirilmesi[4] yani Mi'rac böyle bir dönemde gerçekleşti. Hz. Peygamber İsrâ ve Mi'rac'da başından geçenleri bildirince halk bu olayı konuşmaya başladı. Hatta dine yeni girmiş bazı kimselerden, bu hadiseyi kavrayamadıkları için dinden dönenler bile oldu. Müşrikler Allah'ın Elçisi'nin aleyhine iyi bir fırsat yakaladıklarını düşünerek soluğu Hz. Ebû Bekir'in (ra) yanında aldılar. Ona, "Arkadaşın bu gece Beytü'l-Makdis'e götürüldüğünü iddia ediyor, bakalım buna ne diyeceksin?" şeklinde istihza dolu soruyu yönelttiler. Muhtemelen bekledikleri, "Artık bu kadarı da fazla, insan aylarca süren bir yolculuğu bir gecede nasıl gerçekleştirir!" türünden bir cevaptı. Hz. Ebû Bekir, "O böyle mi söyledi?" diye sordu. "Evet" cevabını alınca şöyle dedi: "Böyle demişse, muhakkak doğru demiştir." İnkârcılar hiç beklemedikleri bu cevap karşısında şaşırıp kaldılar. "Demek sen, Muhammed'in bir gecede Beytü'l-Makdis'e gidip sabah olmadan döndüğünü tasdik ediyorsun öyle mi?!" dediler. Hz. Ebû Bekir onlara şöyle dedi: "Ben, Resûlullah'ın bunun daha da ötesinde verdiği haberleri; sabah akşam semadan getirdiği vahiy haberlerini tasdik ediyorum." Bu olaydan sonra Ebû Bekir, devamlı doğrulayan, sürekli tasdik eden anlamında "sıddîk" lakabıyla anılmaya başlandı.[5] Çünkü o, kendisinin de ifade ettiği gibi Resûlullah'ın Allah'tan getirdiğini söylediği her şeyi tasdik ediyor ve bunlara iman ediyordu.

1 B3231 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 7.
2 HS2/267 İbn Hişâm, Sîret, II, 268.
3 İsrâ, 17/1.
4 M415 Müslim, Îmân, 263.
5 NM4458 Hâkim, *Müstedrek*, V, 1683 (3/77).

Yüce Allah mesajını iletmek üzere kulları arasından seçtiği peygamberlerini elçilikle görevlendirmiş ve insanlardan bu elçilere iman etmelerini istemiştir. Dolayısıyla peygambere iman sadece onun peygamber oluşunu kabul ve tasdikten ibaret değil, Allah'tan getirdiği büyük küçük her şeyi kabul etmek ve bunlara iman etmektir. Hz. Peygamber'in, *"(İman) Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya, peygamberlerine iman etmendir. (Aynı şekilde) öldükten sonra son dirilişe iman etmendir."* şeklindeki iman tanımı içerisinde yer alan[6] ve Kur'an'da da iman esaslarından biri olarak zikredilen peygamberlere iman[7] aslında diğer iman esaslarının da temelini oluşturur. İnsan, aklıyla Yüce Yaratıcı'yı bilme ve O'na inanma yetisine sahip olmakla birlikte Allah'ın buyruklarını ancak göndermiş olduğu peygamberleri aracılığıyla öğrenebilmiştir. Allah Teâlâ hiçbir "ilâhî kitabı" yeryüzüne peygambersiz göndermemiştir. Oysa kendilerine kitap verilmeyen pek çok peygamber, yanlış inançlara yönelen halka doğru yolu göstermek üzere gönderilmiştir. Bir başka deyişle, kitap getirmeyen peygamber çoktur ama peygambersiz gönderilen kitabın örneği yoktur. Dolayısıyla Allah'ın Kitabı'na iman etmek için öncelikle bu kitabın kendisine gönderildiği peygambere iman etmek gerekir. Yine âhiret, melekler, kaza ve kader gibi diğer iman esasları hakkında bilgi veren de peygamberdir. Kur'an'da Allah, insanlara peygamber gönderme sebebini şöyle açıklar: *"Andolsun biz, her ümmete, 'Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının.' diye peygamber gönderdik."*[8] Bu anlamda peygamberlere iman, bütün yönleriyle vahye ve tevhide imanın temelini oluşturur ve bu, ilâhî dinlerin ayırt edici özelliğidir.

Peygamberler, Allah'ın insanlar arasından seçip görevlendirdiği elçileridir.[9] Onların hepsi, kendilerinden sonra insanların Allah'a karşı bahaneleri kalmasın diye müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilmişlerdir.[10] Kur'an'da, Allah'ın kullarına peygamber göndermesinin bir lütuf oluşu şöyle ifade edilmiştir: *"Andolsun, Allah, müminlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."*[11]

Allah'ın mesajını iletmekle görevli olan bu elçiler, Allah'tan aldıkları mesajı aynen aktarmakla yükümlüdürler. Bu mesaja ekleme yahut çıkarma yapamazlar. Bununla ilgili olarak Kur'an'da şöyle buyrulur: *"Eğer (peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik."*[12]

[6] M97 Müslim, Îmân, 5; B50 Buhârî, Îmân, 37.
[7] Âl-i İmrân, 3/179; Nisâ, 4/136.
[8] Nahl, 16/36.
[9] Sâd, 38/46-47; Âl-i İmrân, 3/33.
[10] Nisâ, 4/165.
[11] Âl-i İmrân, 3/164.
[12] Hâkka, 69/44-46.

Allah'a inandığını söylediği hâlde peygamberi kabul etmeyen kişi esasen Yüce Yaratıcı'nın, dünyaya ve beşer hayatına müdahalesini reddetmektedir. Dolayısıyla fizik ötesi âlemle ve Yaratıcı'yla bağlantıyı sağlayan peygamberi yok saymak, dinin kendisini bütünüyle hiçe saymaktır. Bu sebeple nübüvvete ve risâlete inanmadan Allah'ın varlığını kabul etmenin pratik bir anlamı yoktur. Dolayısıyla elçiye iman eden aynı zamanda elçiyi gönderene yani Allah'a iman etmiş olmakta; elçiyi inkâr eden, göndereni yani Allah'ı da inkâr etmiş olmaktadır. Resûlullah da bunu şöyle ifade etmiştir: *"Bana iman etmeyen Allah'a da iman etmemiştir..."*[13]

Aynı şekilde peygambere iman, ona tâbi olmayı ve getirdiği ilâhî buyruklarla amel etmeyi gerektirir. Allah Elçisi'nin (sav), "Hangi amel daha değerlidir?" şeklinde kendisine yöneltilen bir soruyu, *"Allah'a ve Resûlü'ne imandır."* şeklinde yanıtlaması[14] iman ile amel bütünlüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çünkü Peygamber, müminlere Allah'ın âyetlerini okuyan, kitap ve hikmeti öğreten, onları inkârdan ve kötülüklerden temizleyendir.[15] Dolayısıyla peygambere iman olmadan anılan hususların gerçekleşmesi mümkün değildir ve diğer iman esaslarıyla birlikte peygambere inanmak iyiliğin başlıca unsurlarındandır.[16] Gerçek anlamda peygambere iman, onu ve öğretisini gerektiğinde hikmetle ve cesaretle savunmayı da içerir. Tıpkı Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan Firavun ailesinden imanını gizleyen mümin kişinin yaptığı gibi. Hz. Musa'yı dine davetten caydırmak ve insanları ondan uzaklaştırmak için aldığı bütün vahşice tedbirler boşa çıkınca Firavun, kesin bir çözüm olarak Hz. Musa'yı ortadan kaldırmaya karar vermişti. Firavun konuyu yanındakilere açtığında durumun ciddiyetini anlayan bu mümin, o zamana kadar sakladığı imanını açığa vurdu ve öldürülmeyi göze alarak çeşitli delillerle Hz. Musa'yı savundu.[17]

Peygamberler, vahiyle şereflendirilmiş ve diğer insanlarda bulunmayan birtakım üstün niteliklere sahip, seçkin kişilerdir. Onlar İslâm inancına göre Allah'ın elçileri ve kullarıdır. Allah'ın izni olmadan kendi adlarına fayda sağlama ve zararı giderme güçleri yoktur. Allah'ın bildirdikleri dışında gaybı da bilmezler.[18] Dolayısıyla İslâm, peygambere ilâhlık atfetmeyi[19] ve peygamberi Allah'ın oğlu olarak görmeyi şiddetle reddeder.[20]

Peygamberlere iman, Allah Teâlâ'nın bütün elçilerine inanmakla gerçekleşir. Bundan dolayı son peygamber Hz. Muhammed'e inanıp öncekilerin bir kısmına veya hiçbirisine inanmamak ya da evvelki peygamberlere iman edip son peygamberi reddetmek kabul edilemez. *"Allah'ı ve peygam-*

[13] HM27687 İbn Hanbel, VI, 382.
[14] N4988 Nesâî, Îmân, 1; HM7850 İbn Hanbel, II, 288.
[15] Âl-i İmrân, 3/164.
[16] Bakara, 2/177.
[17] Mü'min, 40/26-46.
[18] A'râf, 7/188.
[19] Mâide, 5/72-73, 75.
[20] Nisâ, 4/171; Tevbe, 9/30.

berlerini inkâr edenler ve Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırıp, 'Bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız.' diyenler ve iman ile küfür arasında bir yol tutmak istenler yok mu! İşte gerçekten kâfirler bunlardır."[21] Allah Resûlü de bununla ilgili şöyle buyurmuştur: *"Ben dünyada ve âhirette Meryem oğlu İsa'ya insanların en yakın olanıyım. Peygamberler ataları bir, anneleri ayrı kardeştirler. Dinleri ise tektir."*[22] Aralarında çeşitli özelliklere sahip olma bakımından birbirlerine üstünlükleri olmakla birlikte[23] müminler için, onlara iman noktasında peygamberler ve onlara indirilen vahiyler arasında bir ayrım söz konusu değildir: *"Biz, Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrâhim, İsmâil, İshak, Yakub ve Yakuboğulları'na indirilene, Musa ve İsa'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rablerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz."*[24]

Allah Teâlâ kendisine ve gönderdiği elçilerin her birine ayrım yapmaksızın iman edenlerin mükâfatını da mutlaka vereceğini vaad etmiştir.[25] Ayrıca peygamberleri müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak gönderdiğini söyleyen Rabbimiz, *"Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir."* buyurmuştur.[26]

Hz. Peygamber de Allah'a iman eden ve peygamberlerini tasdik edenleri âhirette peygamberlere ait yüksek köşklerle müjdelemiştir.[27] Allah Resûlü (sav), önce gönderilen peygamberlere tâbi olan Yahudi ve Hıristiyanların kendisine de inanmaları hâlinde iki sevap alacaklarını müjdelemiştir.[28] Öte yandan kendisine inanmayan Ehl-i kitabın akıbetini şöyle açıklamıştır: *"Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki bu ümmetten bir Yahudi veya Hıristiyan beni işitir, sonra da benim kendisiyle gönderildiğim (vahy) e iman etmeden ölürse mutlaka cehennemliklerden olur."*[29]

İlâhî vahyin sesine kulaklarını tıkamayanlar, dini tebliğ etmeye başladığında peygambere ve onun getirdiklerine inanmakta hiçbir tereddüt göstermemişlerdir. Ancak insanların, peygamberlerin davet çağrılarına tepkileri çoğunlukla inkâr, alay ve zulüm etmek şeklinde gerçekleşmiştir.[30] Kendilerini gece gündüz imana davet eden Hz. Nuh'un kavminin bu davete tepkileri, parmaklarını kulaklarına tıkayıp kaçmak olmuştur.[31] Yine Hz. İbrâhim'in, Hz. Lût'un, Hz. Şuayb'ın, Hz. Musa'nın, Hz. Yunus'un, Hz. İsa'nın ve nihayet Hz. Muhammed'in toplumlarının tepkileri birbirlerinden çok da farklı olmamıştır.

Cenâb-ı Allah elçilerine bu zor anlarında, insanların kendilerine inanmaları maksadıyla peygamberliklerinin ispatı olan bazı mucizeler

[21] Nisâ, 4/150-151.
[22] B3443 Buhârî, Enbiyâ, 48.
[23] Bakara, 2/253.
[24] Bakara, 2/136.
[25] Nisâ, 4/152.
[26] En'âm, 6/48.
[27] B3256 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 8.
[28] B97 Buhârî, İlim, 31.
[29] M386 Müslim, Îmân, 240.
[30] Yâsîn, 36/30.
[31] Nûh, 71/5-7.

bahşetmiştir.[32] Nuh tufanı,[33] Hz. İbrâhim'in Bâbil kralı Nemrud tarafından ateşe atılmasına rağmen ateşin Allah'ın himayesiyle onu yakmaması,[34] Hz. Musa'nın elindeki asânın yılana dönüşmesi,[35] asâsını denize vurunca denizin yarılması ve açılan yoldan İsrâiloğulları'nın geçmesi,[36] Hz. Süleyman'ın kuş ve karınca gibi hayvanlarla konuşması[37] gibi Allah'ın peygamberlerine bahşettiği mucizelere inanıp iman edenler olduğu gibi inkârda ısrar edenler de olmuştur. Cenâb-ı Allah bütün bunlardan sonra inkâr edenleri helâk ederek cezalandırmış ve son peygamberi Hz. Muhammed'e bahşettiği mucize olan Kur'an'da, *"Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün."*[38] buyurarak insanlığı bu kavimlerin durumlarından ibret almaya ve elçisine iman etmeye davet etmiştir.

Peygamberlerle birlikte yaşayıp onları gören, onlara inanan ve yolundan gidenlerin yanı sıra bir de peygambere yetişemeyen ama ona iman eden bağlıları vardır. Hz. Peygamber'in ashâbından sonra gelen bütün Müslüman kuşaklar böyledir. Nitekim sahâbeden biri bir gün, "Yâ Resûlallah! Bizden daha hayırlı biri var mıdır? Biz Müslüman olduk ve seninle birlikte cihad ettik." sorusuna şöyle karşılık vermişlerdi: *"Evet, sizden sonra gelecek bir topluluk (sizden daha hayırlı olacaktır). Zira onlar beni görmedikleri hâlde, bana iman edecekler."*[39] Konuyla ilgili başka bir rivayete göre ise Efendimiz (sav), *"Ne mutlu, beni görüp de iman edenlere!"* sözünü bir kere söylemiş, buna karşılık, *"Ne mutlu, beni görmeden iman edenlere!"* ifadesini tam yedi defa tekrarlamıştır.[40]

Resûlullah (sav) aynı zamanda, *"İnsanların en hayırlıları, benim çağımdakilerdir."*[41] buyurarak kendisine inanan sahâbe-i kirâmın genel anlamda faziletini ortaya koyduğuna göre, burada göreceli bir üstünlükten söz edilebilir. Zira kıyamete kadar gelecek her neslin, öncekilerde bulunmayan kendilerine özgü bazı üstünlüklerinin bulunması tabiîdir. Cennetin yüksek makamlarını elde etmenin önemli bir şartı, bütün peygamberlere hakkıyla inanmaktır. Tabiatıyla Rab olarak Allah'ı, din olarak İslâm'ı, peygamber olarak da Muhammed'i (sav) kabul eden herkes cennette Rabbinin nimetleriyle rızıklanmaya hak kazanmıştır.[42] Cenâb-ı Hak, cehennem ateşinin, kendisine ve peygamberine en kalbî, en içten bir tasdikle inananları yakmasını haram kılmıştır: *"Gönülden tasdik ederek Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun Resûlü olduğuna şehâdet eden kimseyi Allah mutlak surette cehenneme haram kılar."*[43]

[32] B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1; B4981 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1; M385 Müslim, Îmân, 239.
[33] Hûd, 11/36-48; Mü'minûn, 23/26-30.
[34] Enbiyâ, 21/68-69.
[35] Tâ-Hâ, 20/17-21.
[36] Şuarâ, 26/61-66.
[37] Neml, 27/18-28.
[38] Nahl, 16/36.
[39] HM17101 İbn Hanbel, IV, 107; DM2772 Dârimî, Rikâk, 31.
[40] HM12606 İbn Hanbel, III, 155.
[41] M6472 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 212.
[42] M4879 Müslim, İmâre, 116; D1529 Ebû Dâvûd, Vitr, 26.
[43] B128 Buhârî, İlim, 49.

MUCİZE
PEYGAMBERE VERİLEN OLAĞANÜSTÜ LÜTUF

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَا مِنْ الْأَنْبِيَاءِ نَبِيٌّ إِلَّا أُعْطِيَ مِنْ
الْآيَاتِ مَا مِثْلُهُ أُومِنَ –أَوْ آمَنَ– عَلَيْهِ الْبَشَرُ، وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِي أُوتِيتُ وَحْيًا
أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ، فَأَرْجُو أَنِّي أَكْثَرُهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ."

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre,
Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
"Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm) dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."
(B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1)

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: قَالَ: أَتَتْ قُرَيْشٌ الْيَهُودَ، فَقَالُوا: بِمَ جَاءَكُمْ مُوسَى ؟ قَالُوا: عَصَاهُ وَيَدُهُ بَيْضَاءَ لِلنَّاظِرِينَ، وَأَتَوُا النَّصَارَى فَقَالُوا: كَيْفَ كَانَ عِيسَى ؟ قَالُوا: كَانَ يُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَيُحْيِي الْمَوْتَى، وَأَتَوُا النَّبِيَّ ﷺ فَقَالُوا: ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يَجْعَلْ لَنَا الصَّفَا ذَهَبًا، فَدَعَا رَبَّهُ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ ''
[آل عمران آية ١٩٠] الْآيَةَ، فَلْيَتَفَكَّرُوا فِيهَا.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ﴿بْنِ مَسْعُودٍ﴾ قَالَ: انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِلْقَتَيْنِ، فَسَتَرَ الْجَبَلُ فِلْقَةً، وَكَانَتْ فِلْقَةٌ فَوْقَ الْجَبَلِ،
فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: ''اللَّهُمَّ اشْهَدْ.''

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Kureyşliler, Yahudilere gelerek, "Musa size (mucize olarak) ne getirdi?" dediler. Onlar, "Asâsını ve bembeyaz görünen el (yed-i beyzâ) mucizesini." dediler. Sonra Hıristiyanlara gelerek, "İsa('nın mucizeleri) nasıldı?" dediler. Onlar da, "Körü ve alacalıyı iyileştirir, ölüleri diriltirdi." diye cevap verdiler. Sonra Hz. Peygamber'e (sav) geldiler ve dediler ki, "Rabbine dua et de Safâ tepesini bizim için altın hâline getirsin." Hz. Peygamber de Allah'a dua etti. Bunun üzerine, *"Göklerin ve yerin yaratılmasında ve gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır."* (Âl-i İmrân, 3/190) âyeti nâzil oldu (ve onlara), 'Bu âyetleri düşünsünler!' (denildi)."

(MK12322 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 10)

Abdullah (b. Mes'ûd) tarafından nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) zamanında ay iki parçaya bölündü. Parçanın birini(n görünmesini) dağ engelledi, diğer parça ise dağın üzerinde (görünüyor) idi. Bunun üzerine Resûlullah (sav), *"Allah'ım! Şahit ol!"* buyurdu.

(M7073 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 45)

Âişe validemiz, anlatıyor: "Allah Resûlü bir gece bana geldi, teni tenime değecek kadar yanıma sokuldu ve *'Ey Âişe, bu gece Rabbime ibadet etmek için bana izin verir misin?'* dedi. Ben de, 'Ey Allah'ın Resûlü, ben senin bana yakın olmanı severim ama Rabbin için ibadet etmeni de severim.' dedim. Kalktı, suyu idareli kullanarak abdest aldı, sonra namaza durdu ve ağlamaya başladı. Sakalları ıslanıncaya kadar ağladı. Sonra secdeye vardı. Secdede de yer ıslanıncaya kadar ağladı. Daha sonra ağlayarak yanı üzerine uzanmıştı ki Bilâl sabah ezanını okumak üzere çıkageldi. Onun bu şekilde ağladığını görünce Bilâl, 'Ey Allah'ın Resûlü, Allah'ın senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetmiş olmasına rağmen niçin ağlıyorsun?' diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *'Ey Bilâl! Nasıl ağlamayayım? Allah Teâlâ bu gece bana, 'Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.' âyetini indirdi.'* diyerek cevap verdi. Sonra da, *'Bu âyetleri okuyup da bunlar hakkında düşünmeyenlerin vay hâline!'* buyurdu."[1] Allah Resûlü geceleri kalkar, dışarı çıkar, gökyüzüne bakarak, *"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır."* âyetini okur,[2] âdeta bu âyetin de içerisinde bulunduğu Âl-i İmrân sûresinin son on âyetini vird edinirdi.[3]

Bu âyetlerin nüzulüne sebep Mekkeli müşriklerin meraklı sorgulama ve isteklerinden başka bir şey değildir. İşbu Mekkelilerden bir grup Peygamber Efendimizin mucize göstermesi gerektiğine dair beklentileri sebebiyle daha önceki peygamberlerin mucizeleri hakkında bilgi edinmek için Yahudilere gelip, "Musa size mucize olarak ne getirdi?" dediler. Onlar da Hz. Musa'nın, asâ ve görenler için bembeyaz olan el mucizesini anlattılar. Sonra Hıristiyanlara gelerek İsa'nın mucizelerini sordular. Onlar da Hz. İsa'nın körü ve alacalıyı iyileştirip ölüleri dirilttiğini söylediler. Bunun üzerine onlar doğruca Hz. Peygamber'e (sav) gelip dediler ki: "Rabbine dua et de Safâ tepesini bizim için altın hâline getirsin." Hz. Peygamber de Allah'a dua etti. Bunun ardından, onların düşünmeleri için Âl-i İmrân sûresi 190. âyeti nâzil oldu: *"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır."*[4]

[1] Sİ620 İbn Hıbbân, *Sahîh*, II 386; İT2/189 İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 189.
[2] M596 Müslim, Tahâret, 48.
[3] B4572 Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 20.
[4] MK12322 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 10.

Mekkelilerin asırlardır kulaktan duyma bilgilerle de olsa bu konularda mâlûmatları vardı. Bundan dolayıdır ki Allah Resûlü, kendisinin peygamber olduğunu bildirince Kureyşliler, daha önceki ümmetlerde görülen benzer taleplerle Allah Resûlü'ne geldiler ve şöyle dediler: *"Yerden bize bir pınar fışkırtmadıkça yahut senin hurmalardan, üzümlerden oluşan bir bahçen olup aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtmadıkça yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmedikçe yahut Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmedikçe yahut altından bir evin olmadıkça ya da göğe çıkmadıkça sana asla inanmayacağız. Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmedikçe göğe çıktığına da inanacak değiliz. De ki: Rabbimi tenzih ederim. Ben ancak resûl olarak gönderilen bir beşerim. İnsanlara Kur'an geldikten sonra onların iman etmelerine ancak, 'Allah, bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?' demeleri engel olmuştur. De ki: Eğer yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melekler olsaydı elbette onlara gökten bir melek peygamber gönderirdik."*[5]

Mucize; peygamberlere Allah tarafından bahşedilen, onların peygamberliğini kanıtlayan ve diğer insanları da bir benzerini meydana getirmekten âciz bırakan, olağanüstü olaylar diye tarif edilir. Peygamberler tarihine bakıldığında biri peygamberliğin ispatı, diğeri bunu inkâr edenlerin helâkı olmak üzere mucizelerin iki şekilde verildiği görülür. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, önceki peygamberlerin nübüvvetini ispat sadedinde cereyan eden mucizeleri, bunları görenlerin takındıkları tavırları ve Yüce Allah'ın buna karşılık onları cezalandırmasını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Nitekim Hz. Musa'nın kıssası bu konudaki en mufassal anlatıyı oluşturur:

"Musa, (Firavun'a geldi ve şöyle dedi) 'Ey Firavun! Ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilen bir peygamberim. Benim görevim Allah hakkında sadece gerçeği söylemektir. Size Rabbinizden bir mucize getirdim, İsrâiloğulları'nı bırak (onlara özgürlüklerini ver) benimle gelsinler.' dedi. Firavun, 'Eğer gerçekten bir mucize getirdiysen ve doğru söylüyorsan onu göster bakalım.' diyerek cevap verdi. (Bunun üzerine) Musa, asâsını yere bıraktı ve o anda asâ sahici bir yılan oluverdi. Musa elini koynuna sokup çıkardı. Birdenbire o el, seyredenlere bembeyaz göründü.

Firavun halkının ileri gelenleri şöyle dediler: 'Evet bu adam gerçekten işini iyi bilen bir sihirbaz! Sizi memleketinizden çıkarmak istiyor.' Firavun onlara, 'O hâlde bana ne yapmamı önerirsiniz?' dedi. Onlar da şöyle cevap verdiler: 'Musa'yı ve kardeşini alıkoy ve şehirlere sihirbazları toplayıp getirecek görevliler gönder.' Nihayet sihirbazlar Firavun'a gelip, 'Galip gelecek olursak bize mutlaka bir mükâfat var değil mi?' diye sordular. Firavun, 'Evet, üstelik siz (ücretle de kal-

[5] İsrâ, 17/90-93; Ayrıca bkz. Furkân, 25/7-8.

mayacaksınız) mutlaka benim en yakınlarımdan olacaksınız.' dedi. (Bunun üzerine) sihirbazlar, 'Ey Musa! Ya önce sen at, ya da önce atanlar biz olalım.' dediler. Musa, 'Siz koyun.' dedi. Sihirbazlar iplerini yere atınca, büyü ile halkın gözlerini bağladılar ve onları korkuttular. Gerçekten (ipleri yılan gibi oynatarak) büyük bir sihir ortaya koymuşlardı. Biz de Musa'ya, 'Asânı yere bırak.' diye vahyettik, (Musa asâyı yere bıraktı), bir de ne görsünler! Asâ onların aldatıcı düzeneklerini yakalayıp yutuverdi. Böylece gerçek ortaya çıktı, onların yaptıkları şeyler boşa gitti. Sihirbazlar hemen oracıkta büyük bir yenilgiye uğradılar, ezik ve mahcup bir hâlde iddialarından vazgeçtiler ve hep birden secdeye kapanıp, 'Âlemlerin Rabbine, Musa ve Harun'un Rabbine inandık, iman ettik.' dediler. Firavun da (öfkeyle) şöyle dedi: 'Demek siz benden izin almadan ona inandınız öyle mi? Sizin bu yaptığınız, şehirde daha önce tasarladığınız bir tuzaktır. Siz (Mısır'ın yerli) halkını buradan çıkarmak (ve İsrâiloğulları'nı yerleştirmek) istiyorsunuz. Yakında başınıza neler gelecek göreceksiniz. Andolsun ki ellerinizi, ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonra da hepinizi asacağım.' dedi. Sihirbazlar, '(İster as, ister kes) biz zaten sonunda Rabbimize döneceğiz. Sen Rabbimizin bize gelen mucizelerine inandığımız için bizden intikam almak istiyorsun.' dediler ve şöyle dua ettiler: 'Ey Rabbimiz! Bize sabırlar ihsan eyle ve canımızı Müslüman olarak al!'"[6]

Bu âyet-i kerimelerde mucize ile sihrin birbirinden ne kadar farklı olduğu çok açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Hz. Musa'ya Allah tarafından, *"Asânı yere bırak!"* buyrulması, onun sergilediği hadisenin, bizâtihi kendisinin bir gösterisi veya bir büyüsü olmayıp Allah'ın iradesi uyarınca gerçekleşen bir mucize olduğuna; onun asâsının yuttuğu şeylerden, *"onların uydurdukları şeyler (aldatıcı düzenekler)"* diye söz edilmesi de Firavun'un sihirbazlarınca sergilenen sihrin asılsızlığına işaret eder. *"Böylece gerçek ortaya çıktı."* buyrulmakla da sihirbazların gösterilerinin asılsız, Hz. Musa'nın mucizesinin de gerçekten vuku bulmuş bir hadise olduğu ifade edilmiştir.

Âyetteki "batale" fiili de sihirbazların yaptıklarının hem asılsız olduğunu yani gerçekten vuku bulmuş bir olay değil aksine bir aldatmaca olduğunu ortaya koymakta hem de Firavun'un beklediği sonucu vermediğini göstermektedir. Ayrıca âyette geçen *"büyü ile halkın gözlerini bağladılar."* ifadesi de onların yaptıklarının asılsızlığına işaret etmektedir. Sihirbazlar mağlûbiyetin ardından, sihrin bütün inceliklerini bilmelerine rağmen kendilerini yenilgiye uğratan bu hadisenin bir sihir olamayacağını; şu hâlde Hz. Musa'nın hak peygamber, gösterdiklerinin de ancak bir mucize olarak kabul edilmesi gerektiğini anlayarak Allah için secdeye kapandılar. Kıptîlerde

[6] A'râf, 7/104-126.

âdet olduğu üzere, Firavun için yere kapandıkları sanılmasın diye de Hz. Musa ve Hz. Harun'un Rabbi olan Allah'a iman ettiklerini açık bir dille belirtme gereğini duydular.[7] Onların "asâ mucizesini" gördükten sonra iman etmeleri ve Firavun tarafından cezalandırılmalarını Abdullah b. Abbâs, "Sabah sihirbaz idiler, akşam şehit oldular."[8] şeklinde ifade etmiştir.

Kur'an, meseleyi bu şekilde açıkladıktan sonra Yüce Yaratıcı'nın yardımıyla peygamberinin elinde ortaya çıkan mucizeleri gördükleri hâlde inkârlarında inat edenlerin cezalandırıldıklarını şu şekilde ifade etmektedir: *"Bu yüzden onlardan intikam aldık. Âyetlerimizi yalanlamaları ve onları umursamamaları sebebiyle kendilerini denizde boğduk."*[9]

Her ne kadar inkârcılar mucizeyi peygamberden isteseler de aslında mucize göstermek peygamberin elinde değildir. Allah dilerse onu dilediği peygamberine verir. Bu açıdan mucize isteğinin muhatabı Allah'tır. Çünkü onların inkârlarının konusu, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla bildirdikleridir. Bunun içindir ki Yüce Allah, elçilerini tarihin hiçbir döneminde inkârcılar karşısında yardımsız bırakmamış, onları kendi dönemlerinde yaşayan insanların aşina oldukları ve duyulara hitap eden (hissî) harikulâdeliklerle desteklemiştir. Yukarıda anlatılan Hz. Musa'nın yere attığı asâsının bir yılana dönüşüp sihirbazların göz yanıltması oyuncaklarını yutması,[10] Hz. İsa'nın kuş şeklinde yoğurduğu çamura üflemesi ve bunun Allah'ın izniyle kuşa dönüşmesi, anadan doğma bir körün gözlerini açması, alacalıyı iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi[11] hep bu kabil hârikulâde olaylardır.

Bunların dışında Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın, elçilerine bahşettiğine inanılan farklı mucizelerden de bahsedilir. Hz. Süleyman'a kuş dilinin öğretilmesi, onun kuşlardan, insanlardan ve cinlerden müteşekkil bir ordusunun olması,[12] Hz. İbrâhim'in, atıldığı ateşte yanmaması,[13] Hz. Musa'nın, asâsıyla kayaya vurması neticesinde kayadan on iki pınarın fışkırması, gökten kudret helvası ile bıldırcın eti indirmesi ve kavminin gölgelenmesi için bulut getirmesi,[14] Hz. İsa'nın, kavminin evlerinde sakladıklarını ve yedikleri yiyecekleri onlara haber vermesi,[15] gökten yiyecek dolu bir sofra indirmesi[16] bunlardan bazılarıdır.

Önceki ümmetlerden bazıları, mucize kabilinden harikulâde olaylara şahit olmalarına ve peygamberlerin bütün uyarı ve ikazlarına rağmen dalâlette ısrar ettikleri ve kendi elleriyle kendilerini helâke sürükleyecek işler yaptıkları için helâk olmuşlardır. Semûd kavmine peygamber olarak

[7] *Kur'an Yolu*, II, 447-448.
[8] BN1/299 İbn Kesîr, *Bidâye*, I, 299.
[9] A'râf, 7/136.
[10] Âraf, 7/115-117.
[11] Âl-i İmrân, 3/49.
[12] Neml, 27/16-17.
[13] Enbiyâ, 21/69.
[14] A'râf, 7/160.
[15] Âl-i İmrân, 3/48-49.
[16] Mâide, 5/112-115.

gönderilen Hz. Salih, bu konudaki en bariz örneklerden birisidir. Ona Allah tarafından mucize olarak deve verilip, kavmine o deveye asla bir kötülük etmemeleri tembih edildi. Fakat onlar bütün uyarılara rağmen inkârda ısrar edip o deveyi kestiler ve Salih Peygamber'den kendilerini tehdit ettiği azabı getirmesini istediler. Bunun üzerine, Allah onları şiddetli bir sarsıntıyla helâk etti.[17] Kur'an'dan anlaşıldığı kadarıyla bu tür hadiselerde helâk; korkunç gürültü, şiddetli fırtına, zelzele ve tufan gibi olağandışı felâketlerle gerçekleşmiştir.[18] Nuh kavminin tufanla, Âd ve Medyen halkının korkunç bir gürültüyle, Semûd ve Lut kavminin sarsıntıyla, Firavun ve ordusunun denizde boğulmak suretiyle yok olmaları bunun örneklerindendir.

Görüldüğü üzere, daha önceki peygamberlere insanların duyularına hitap eden birçok mucize verilmiş fakat müşriklerin tüm isteklerine ve Sevgili Peygamberimizin de bu doğrultuda Allah'a dua etmesine rağmen Allah, Son Peygamber'ine hissî/fizikî mucize vermemiş, onun yerine akıllarını kullanıp düşünmelerini tavsiye eden Kur'an âyetlerini indirmiştir. Peygamberimize verilen mucize şüphesiz Kur'an'dır. Nasıl ki sihrin revaçta olduğu dönemde Hz. Musa'ya asâ; tıbbın revaçta olduğu dönemde Hz. İsa'ya hastaları iyileştirme mucizesi bahşedilmişse; şiirin, belâgatin ve edebiyatın güçlü olduğu bir dönemde de Peygamberimize Kur'an verilmiştir. Kur'an, hem lafzıyla hem de mânâsıyla mucizedir. Peygamberimizin ilk muhatapları olan Kureyş kabilesi, şiir ve edebiyat alanında gelişmiş olan, şiir yarışmalarının tertip edildiği ve dereceye giren şiirlerin Kâbe'nin duvarına asılıp sergilendiği bir toplumdur. Cenâb-ı Hak böyle bir ortamda gönderdiği Peygamberine, mucize olarak Kur'an'ı vermiştir. Allah Teâlâ, Kur'an'ın kendi kelâmı olduğunu ve asla başkasına isnat edilemeyeceğini[19] bildirmiştir. O, Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr ve Kur'an'ın Allah kelâmı değil insan sözü olduğunu iddia edenlere karşı Kur'an'la meydan okumuştur.

Üç aşamada gerçekleşen bu meydan okumada önce inkârcılardan, eğer gerçekten Kur'an'ın insan sözü olduğuna inanıyorlarsa onun bir benzerini kendilerinin yazıp getirmeleri istenmiş,[20] bunu başaramayacakları gösterilip ikinci aşamada gerçekten iddialarında samimi iseler Kur'an'ınkine benzer on sûre getirmeleri, aksi hâlde gerçeği kabul edip Müslüman olmaları talep edilmiş ve onlara şöyle hitap edilmiştir: *"Yoksa Kur'an'ı uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söylüyorsanız haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp siz de onun gibi uydurma on sûre getirin."*[21] Üçüncü aşamada ise Kur'an'ın Allah'tan başkası tarafından

[17] A'râf, 7/73-78.
[18] Ankebût, 29/40.
[19] Yûnus, 10/37.
[20] Tûr, 52/33-34.
[21] Hûd, 11/13.

uydurulmuş bir söz olmadığı, âlemlerin Rabbinden geldiğinde kuşku bulunmadığı teyit edildikten sonra inkâr edenlerden Kur'an'ın bir sûresinin benzerini getirmeleri istenmiş, *"Yoksa Kur'an'ı (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın."*[22] buyrulmuş, bütün bu meydan okumalarda diledikleri kişilerden yardım alabilecekleri de özellikle ifade edilmiştir.[23] Ayrıca Müşriklerin mucize talepleri karşısında, onlara Hz. Muhammed'in Allah'ın Elçisi olduğu,[24] uyarıcı olduğu[25] ifade edilmiş, mucize olarak Kur'an'ın yeteceği bildirilmiştir: *"Dediler ki: Ona Rabbinden mucizeler indirilseydi ya! De ki: Mucizeler ancak Allah katındadır ve ben ancak apaçık bir uyarıcıyım. Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız (mucize olarak) onlara yetmez mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır."*[26]

Sevgili Peygamberimiz de Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre şöyle buyurmuştur: *"Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'ân-ı Kerîm)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."*[27] buyurmuştur. Buradan hareketle en önemli mucizesi Kur'an olan Peygamberimizin mucizelerini diğer peygamberlerinkinden ayıran birkaç husus ortaya çıkmaktadır. Diğer peygamberlerin mucizeleri genellikle duyularla idrak edilebilen, kısa bir zaman diliminde cereyan eden mucizelerdir. Kur'an ise duyu organlarıyla algılanabilir bir harikulâdelikten ziyade insanların akıllarına hitap eden, akıl, vicdan muvazenesinde insanı ele alan, insana dünya ve âhiret mutluluğunun yollarını gösteren, sadece Hz. Peygamber'in kendi dönemindeki insanları değil sonra gelecek tüm insanları da muhatap alan, kıyamete kadar devam edecek bir mucizedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de önceki peygamberlere verildiği gibi Hz. Peygamber'in hissî/fizikî mucizelerinden söz edilmez. Kur'an'da bir sûreye de ad olan İsrâ olayına hârikulâde bir tecrübe olarak sûrenin girişinde kısaca değinilmiş, hadisenin detaylı anlatımları ise rivayetlerde işlenmiştir.[28] İsrâ hadisesi Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde zikredilir: *"Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."*[29] Rivayete göre Sevgili Peygamberimiz olay gecesini ve yaşadıklarını müşriklere anlatınca onunla

[22] Yûnus, 10/38.
[23] Bakara, 2/23; İsrâ, 17/88.
[24] İsrâ, 17/93.
[25] Hûd, 11/12.
[26] Ankebût, 29/50-51.
[27] B7274 Buhârî, İ'tisâm, 1.
[28] M411 Müslim, Îmân, 259.
[29] İsrâ, 17/1.

alay edip ondan Beyt-i Makdis'i tarif etmesini istemişler, bunun üzerine Yüce Allah Beytu'l-Makdis'i Hz. Peygamber'in gözü önüne getirmiş[30] ve o da Beyt-i Makdis'i tarif etmiştir. Bu durumla karşılaşan müşrikler şaşkınlıklarını gizleyememiş ve "Vallahi, anlattıkları doğru!" demekten kendilerini alamamışlardır.[31]

Hz. Peygamber devrinde yaşanan diğer bir dikkat çekici olay ise hicretten önceye uzanır. Buna göre Mekkeliler, Minâ'da bulunduğu bir sırada Hz. Peygamber'den (sav) mucize isterler[32] bunun üzerine ay ikiye yarılır ve Kamer sûresinin ilk iki âyeti nâzil olur; *"Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı. Onlar bir mucize görseler yüz çevirirler ve süregelen bir sihirdir, derler."*[33] Bu olay üzerine inkârcıların tarihten tevarüs edegeldikleri reddetme[34] alışkanlıkları bir kez daha ortaya çıkmış ve "Muhammed bizi büyüledi!"[35] demekten çekinmemişlerdir.

Başka bir rivayette Resûlullah (sav) zamanında ay iki parçaya bölündü. Parçanın birini(n görünmesini) dağ engelledi, diğer parça ise dağın üzerinde (görünüyor) idi. Bunun üzerine Resûlullah'ın (sav), *"Allah'ım! Şahit ol!"* buyurduğu[36] nakledilir. Bu rivayette Hz. Peygamber, Allah'ın âyetlerinden bir âyet olan ayı inananlara göstererek onların inançlarını pekiştirmek istiyordu. Bu rivayette anlatılan ile Mekke dönemine ilişkin yaşanan ve Kamer sûresinin nüzulüne sebep olan hadise birbirine karıştırılmıştır.

Ayın yarılması ile ilgili olduğu söylenen Kamer sûresinin ilk âyetindeki, *"Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı."*[37] ifadesi ise iki şekilde yorumlanmıştır: Birincisi; bu hadise kıyamet öncesinde vuku bulacaktır.[38] İkinci ise, müşriklerin Peygamberimizden mucize göstermesini istemeleri üzerine bu olay vuku bulmuştur.[39]

Peygamberimize has özellikleri konu alan ve "hasâis" olarak adlandırılan, onun nübüvvetini ispat sadedinde rivayetleri derlemek maksadıyla kaleme alınan "delâil" ve "alâmâtü'n-nübüvve" gibi müstakil eserler ile genel hadis kitaplarının ilgili bölümlerinde yer alan kimi rivayetlerde Peygamberimize de önceki peygamberlere verilen mucizeler türünden, hârikulâdeliklerin verildiği anlatılır. Bu bağlamda nakledilen rivayetlerden birisi şöyledir:

Bir seferinde Allah Resûlü'ne bir tas su getirilir, Resûlullah (sav) elini suyun içerisine koyar ve parmakları arasından su fışkırmaya başlar. Bunun üzerine Allah'ın Elçisi şöyle buyurur: *"Haydi abdest almaya geliniz. Gökten inen berekete geliniz."* Orada bulunanların hepsi o sudan abdest alır.

30 B3886 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 41.
31 HM2820 İbn Hanbel, I, 309.
32 TA9/123 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, IX, 123.
33 B4867 Buhârî, Tefsîr, (Kamer) 1; T3286 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54.
34 Yûnus, 10/74.
35 T3289 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54.
36 M7073 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 45.
37 Kamer, 54/1.
38 TN4/296 Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, IV, 296.
39 TT22/565, Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXII, 565.

Bu olayı anlatan Abdullah b. Mes'ûd sözlerine şunları eklemekten kendini alamamıştır: "Siz mucizeleri azap (sebebi) kabul ediyorsunuz. Oysa biz Resûlullah (sav) zamanında onları bereket (vesilesi) kabul ederdik."[40]

Bu hadisenin dışında birçok kez Hz. Peygamber'in elinde azıcık suyun arttığına, ondan birçok kişinin istifade ettiğine dair rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlere göre o, mübarek elini küçücük bir kaba daldırmış ve o kaptan yetmiş seksen kişi abdest almıştır.[41] Hudeybiye'de bir kaptaki suya elini sokmuş, bereketlenen su bin beş yüz kişinin su ihtiyacını karşılamıştır.[42] Tebük Seferi sırasında Tebük suyundan elini yüzünü yıkamış, bunun üzerine su birden çoğalmış ve orada bulunan herkes bu sudan kanasıya içmiştir.[43]

Bir gün Muzeyne kabilesinden bir grup Hz. Peygamber'i ziyarete gelir. Resûlullah (sav) onlar için yemek hazırlanmasını ister. Ona, azıcık hurmadan başka bir şey olmadığı söylenir. Bunun üzerine o, gidip yiyecek bulunan yerin kapısını açar; bir de bakarlar ki orası hurmayla doludur. Herkes ihtiyacı kadar alır. En son kişi de alacağını aldığı hâlde hurmalardan bir tane bile eksilmez.[44] Başka bir seferinde bir kap çorba (serîd) hiçbir ilâve olmaksızın sabahtan öğlene kadar grup grup insanın yemesine rağmen tükenmez.[45] Yiyecek sıkıntısı çeken orduda mevcut yemeğe dua etmesiyle yemeğin çoğalıp herkesin karnını doyurduğu ve yemeğin arttığı[46] müşahede edilir. Onun duasıyla harmanının bereketlenmesi,[47] bir tabak yemeğin üç yüz kişiye yetmesi,[48] bir tas sütün Ashâb-ı Suffe'yi doyurması[49] da bu cümleden sayılabilir.

Ayrıca yanından geçtiği taşların ve ağaçların kendisine selâm vermesi,[50] etrafındakilere saldıran huysuz bir devenin onu görünce sakinleşerek önünde çökmesi,[51] yediği yemeğin tesbihatta bulunması,[52] onun şahsında gerçekleşen hârikulâde hadiseler için zikredilen örneklerden bazılarıdır.

Bu rivayetler açık biçimde, yaşadıkları bütün zorluklar karşısında Allah Resûlü'nün etrafında kenetlenen, ondan ayrılmayan, ona bağlanıp gönülden inanan müminler için onun bir sığınak, yokluk zamanlarında bir bereket[53] olarak görülüp algılandığını ifade eder.

Mucize olarak adlandırılmasa da, insan türü için olağanüstü nitelikte olan bir başka husus da ilâhî yardımlardır. Yüce Allah Sevgili Peygamberimizi sıkıntılara maruz kaldığı, bunaldığı zamanlarda yardımsız bırakmamış, onu birtakım olağanüstü hadiselerle desteklemiştir. Bedir Muharebesi'nde, Hz. Peygamber'e ve inananlara; meleklerle[54] ve düşmanı az göstermekle,[55] Hendek Savaşı'nda rüzgâr ve görünmeyen ordularla,[56] Huneyn'de görünme-

[40] T3633 Tirmizî, Menâkıb, 6.
[41] B200 Buhârî, Vudû', 46.
[42] B3576 Buhârî, Menâkıb, 25.
[43] M5947 Müslim, Fedâil, 10.
[44] HM24147 İbn Hanbel, IV, 174.
[45] HM20459 İbn Hanbel, V, 18.
[46] M139 Müslim, Îmân, 45.
[47] B3580 Buhârî, Menâkıb, 25.
[48] T3218 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 33.
[49] T2477 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 36.
[50] DM20, DM21 Dârimî, Mukaddime, 4.
[51] DM18 Dârimî, Mukaddime, 4.
[52] B3579 Buhârî, Menâkıb, 25.
[53] T3633 Tirmizî, Menâkıb, 6.
[54] Âl-i İmrân, 3/123-127.
[55] Enfâl, 8/43.
[56] Ahzâb, 33/9.

yen ordular[57] ve Allah Resûlü'nün müşriklerin yüzlerine attığı toprakla,[58] Medine'de kuraklık baş gösterince duası neticesinde yağmurla,[59] Sevr Mağarası'nda görünmez ordularla yardım edilmiştir. Nitekim son husus Kur'an'da şu şekilde ifade edilmiştir: *"Eğer siz Peygamber'e yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak* (Mekke'den) *çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlarken arkadaşına o, 'Üzülme, çünkü Allah bizimle beraberdir.' diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü en yücedir. Allah, mutlak güç, hüküm ve hikmet sahibidir."*[60]

Allah'ın olağanüstü yardımları sadece peygamberleri için değil insanlık tarihi boyunca mümin ve muvahhid olarak yaşamış birçok kişi için de söz konusudur. Bu bağlamda Allah müminleri kendi dostu olarak nitelendirmiş,[61] dostları için hiçbir korkunun ve üzüntünün olmayacağını bildirmiş,[62] dünya ve âhiret hayatında onlar için müjdeler olduğunu[63] özellikle vurgulamıştır. Onlar için dünya hayatındaki müjdelerden birisi de hiç şüphesiz "keramet" diye isimlendirilen ve diğer insanların hiçbir maddî imkânla elde edemeyecekleri Allah'ın lütuf ve yardımlarıdır. Bu lütuf ve ikramlara peygamberlerin yanı sıra bütün salih/veli kullar da nail olabilir. Çünkü keramet, ikram etmek demektir. Allah'ın veli/salih kullarına ikram ettiği her nimet de keramet kabilindendir. Hadis kitaplarında bu konuya işaret eden bazı rivayetler de mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamber'in dostlarından iki kişi hakkında anlatılan şu olay ilginç ve ilginç olduğu kadar da şaşırtıcıdır.

Bir akşam geç vakitlere kadar Allah Resûlü'nün sohbetini dinleyen Evs kabilesinden Üseyd b. Hudayr ve Abbâd b. Bişr evlerine gitmek üzere huzurdan ayrılırlar. Ortalık zifiri karanlıktır. Fakat gördükleri pek de olağan olmayan bir durum karşısında şaşırırlar. Hâne-i saadetten çıkar çıkmaz önlerinde kandil ışığına benzer iki ışıltı belirir. Bir süre bu aydınlıkla birlikte yürürler. Fakat evleri ayrı yönlerdedir. Yol ayrımına geldiklerinde hayretle görürler ki bu ışıltılar da birbirinden ayrılarak her birinin yolunu aydınlatmaya devam ediyor. Her ikisi de evlerine gelinceye kadar bu ışık demeti içinde yürürler.[64]

İnsanlığa peygamberlik aracılığıyla verilen en büyük ve kalıcı mucize hiç şüphesiz Kur'an'dır. Kur'an'ın mucizesi çağlar üstüdür. O, Peygamberimizin ilk muhatapları için olduğu kadar bugünün insanı ve kıyamete kadar yaşayacak olan herkes için bitmeyen mucizedir.

[57] Tevbe, 9/25-26.
[58] M4619 Müslim, Cihâd ve siyer, 81.
[59] B1013 Buhârî, İstiskâ, 6.
[60] Tevbe, 9/40.
[61] Âl-i İmrân, 3/68.
[62] Yûnus, 10/62.
[63] Yûnus, 10/64.
[64] B465 Buhârî, Salât, 79.

ÂHİRETE İMAN
EBEDÎ HAYATI TASDİK

عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّهُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لِلنَّبِيِّ ﷺ :
مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ: "أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
وَبِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ..."

İbn Ömer'den nakledildiğine göre, Cebrail (as) Hz. Peygamber'e (sav), "İman nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *"İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmaktır..."*

(HM191 İbn Hanbel, I, 28; B50 Buhârî, Îmân, 37)

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : ''مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلاَ يُؤْذِ جَارَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ.''

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: ''لَتُؤَدَّنَّ الْحُقُوقُ إِلَى أَهْلِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى يُقَادَ لِلشَّاةِ الْجَلْحَاءِ مِنَ الشَّاةِ الْقَرْنَاءِ.''

عَنْ شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: ''الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنَّى عَلَى اللَّهِ.''

عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَرُ رضي الله عنه أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: ''مَنْ مَاتَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، قِيلَ لَهُ: ادْخُلِ الْجَنَّةَ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شِئْتَ.''

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi komşusunu rahatsız etmesin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi ya hayır söylesin ya da sussun."*

(D5154 Ebû Dâvûd, Edeb, 122, 123)

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde tüm haklar sahiplerine kesinlikle verilecektir. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan hakkı alınır."*

(T2420 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2)

Şeddâd b. Evs'ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularına uyup bir de Allah'tan (bağışlanma) umandır."*

(T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25)

Ukbe b. Âmir'in Hz. Ömer'den naklettiğine göre, Hz. Ömer (ra) Allah Resûlü'nü (sav) şöyle buyururken işitmiştir: *"Allah'a ve âhiret gününe iman ederek ölen kimseye, 'Cennetin sekiz kapısının hangisinden dilersen gir.' denilir."*

(HM97 İbn Hanbel, I, 17)

Mekkeli müşriklerin dayanılmaz işkenceleri karşısında Habeşistan'a hicret eden ilk Müslümanlar, nihayet Medine'ye dönmeye başlamışlardı. Uzun süren hasret yıllarının ardından sevdiklerine kavuşmuşlar, Allah Resûlü'nü dünya gözüyle tekrar görmenin bahtiyarlığına ermişlerdi. Yıllarca kendilerinden uzakta kalan Müslümanlar onlardan Habeşistan hatıralarını dinlemek istiyorlardı. Böyle bir anda Allah Resûlü yanlarında belirdi ve *"Habeş diyarında gördüğünüz ilginç olayları bizimle paylaşabilir misiniz?"* dedi muhacirlere. Muhacirlerin genç olanları hemen, "Elbette ey Allah'ın Resûlü!" dediler ve anlatmaya başladılar: "Biz bir gün otururken yaşlı bir rahibe, başının üstünde su testisi taşıyarak yanımızdan geçti. İleride bir gençle karşılaştı. Genç, yaşlı rahibeyi arkasından itti. Kadıncağız düştü ve su testisi kırıldı. Kadın yerden kalktı ve gence yönelerek şöyle dedi: 'Ey zalim! Allah, kürsüyü kurup gelmiş geçmiş herkesi huzurunda topladığında, eller ve ayaklar konuşup yaptıklarını anlattıklarında, Allah'ın huzurunda benim hâlimle, kendi hâlinin nasıl olduğunu öğreneceksin!'" Allah Resûlü burada söze girdi ve şöyle dedi: *"Rahibe doğru söylemiş, rahibe doğru söylemiş. Zayıfların güçlülerden hakkını alamadığı bir toplumu Allah günahlarından arındırıp nasıl temize çıkarır?"*[1]

Âhiret kelimesi Kur'an'da çok sık geçer. Genellikle de *"el-yevmü'l-âhir"* (son gün), *"ed-dârü'l-âhire"* veya *"dârü'l-âhire"* (son ikamet mahalli), *"en-neş'etü'l-âhire"* (ikinci yaratılış, son hilkat) tarzında veya dünya ile karşılaştırmalı olarak zikredilir. Âhiret kelimesi Kur'an'da yalın olarak kullanıldığında da *"ed-dârü'l-âhire"* (âhiret yurdu) mânâsına gelir.

Âhirete iman, Allah'ın varlığını kabul eden pek çok inanç ve dinde mevcuttur. Ancak âhiret hayatının mahiyeti, safhaları ve tasviri çeşitli din ve inançlara göre farklılık arz eder. Bu bağlamda Eski Ahid'de ruhun ölmezliğine ve dünyada yapılan amellere karşılık verileceğine[2] dikkat çekilirken, Yeni Ahid'de de âhiret hayatına ve dünyada yapılan işlerin mutlaka karşılığı olduğuna sık sık vurgu yapılmaktadır.[3]

[1] İM4010 İbn Mâce, Fiten, 20.
[2] *Kitâb-ı Mukaddes*, Eyüb, 19/25-29.
[3] *Kitâb-ı Mukaddes*, Markos, 12/18-27; Luka, 20/ 27-38.

Kur'an'da Hz. Nuh, Hz. İbrâhim, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. İsa başta olmak üzere birçok peygamberin âhirete imana vurgu yaptıkları ve ümmetlerine âhirete imanı telkin ettikleri bildirilmektedir.[4] Âhirete iman ile Kur'an'a iman arasında zorunlu bir ilişki olduğu bildirilmektedir.[5] Kur'an'dan önceki ilâhî kitaplar âhiret inancına yer vermekle birlikte konuyu Kur'an kadar detaylı bir şekilde ortaya koymamışlardır. Ancak genel çerçevede konuya bakıldığında tüm semavî dinlerin âhiret inancında benzerlikler görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm âhirete imana diğer ilâhî kitaplardan çok daha fazla yer ayırmış, konuyla ilgili âyetler bilhassa Mekke'de inen sûrelerde sıkça tekrarlanmıştır. Âhirete imanın diğer iman esasları içerisindeki yerini ve önemini vurgulamak, inananlardaki sorumluluk bilincini güçlendirmek, onları ebedî mutluluğun elde edilmesi doğrultusunda bir hayat yaşamaya sevk etmek bu hikmetlerden bazılarıdır.

Kur'an, âhirete iman konusunun çerçevesini çizdiği gibi konunun detaylarını da belirlemiş, safhalarını, merhalelerini en ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Allah Resûlü de âhirete imanı inanılması zorunlu esaslardan birisi olarak öğretmiştir. Cebrail'in (as), "İman nedir?" sorusuna şu cevabı vermiştir: *"İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe hayır ve şerriyle kadere inanmaktır."*[6] Kısaca âhirete iman, mümin olmanın temel şartlarından birisidir. Kur'ân-ı Kerîm'de müttakî kullardan bahsedilirken, *"Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar. Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler; âhiret gününe de kesinlikle inanırlar."*[7] buyrularak âhirete iman, takva sahibi mümin olabilmenin özelliklerinden sayılmaktadır. Ayrıca müminlerden bahsedilirken de, *"Onlar, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren kimselerdir. Onlar âhirete de kesin olarak inanırlar."*[8] buyrularak âhirete iman vurgusu yapılmaktadır. Öte yandan müşriklerin hacılara su ikram etme ve Kâbe'yi onarmayı âhirete imanla bir tutmaları karşısında, *"Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse(lerin amelleri) gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah, zalim topluluğu doğru yola erdirmez."*[9] buyrulması da âhirete imana, Kur'an'ın atfettiği önemi göstermektedir.

Âhirete iman konusunda dikkat çeken hususlardan birisi de bu konunun Allah'la ve Allah'a imanla birlikte zikredilmesidir. Âhirete iman ile Allah'a iman arasında doğrudan ve son derece güçlü bir bağ bulunmaktadır. Kişinin âhireti inkâr etmesi onu var eden ve varlığı konusunda da insanlığı bilgilendiren Allah'ı da inkâr etmesi anlamına gelir.

[4] Yûsuf, 12/101, Meryem, 19/33; Tâ-Hâ, 20/55; Şuarâ, 26/81-102; Nûh, 71/17-18.
[5] En'âm, 6/92.
[6] HM191 İbn Hanbel, I, 28; B50 Buhârî, Îmân, 37.
[7] Bakara, 2/3-4.
[8] Lokmân, 31/4.
[9] Tevbe, 9/19.

Âhirete inanmak insanın bireysel, toplumsal ve evrensel boyutlarıyla da güçlü bir biçimde ilişkilidir. Peygamber Efendimiz şöyle der: *"Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi komşusunu rahatsız etmesin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi ya hayır söylesin ya da sussun."*[10] *"Allah'a ve âhiret gününe inanan asla içki içilen sofrada oturmasın! Allah'a ve âhiret gününe inanan hamamda peştamalsiz yıkanmasın...",*[11] *"Allah'a ve âhiret gününe inanan kadın kocasının dışındaki bir cenaze için üç günden fazla yas tutmasın.",*[12] *"Allah'a ve âhiret gününe iman eden, eşit miktarda olmadıkça altına karşılık altını satmasın, hamile olmadığı anlaşılıncaya (âdet görünceye) kadar esir dul kadınla ilişkiye girmesin."*[13]

"Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişinin zina etmesi, taksim edilmemiş ganimet malını satması, Müslümanlara ait ganimet elbiseyi giyip eskiterek geri vermesi, Müslümanlara ait ganimet hayvanına binip zayıfladıktan sonra iade etmesi helâl değildir.",[14] *"Allah Mekke'yi dokunulmaz kıldı. Allah'a ve âhiret gününe inanan kişinin Mekke'de kan dökmesi ve Mekke'nin ağacını kesmesi helâl değildir."*[15]

*İslâm akaidi*nin temel esaslarından biri olan âhirete iman, mutlak adaletin tecelli edeceğine imanın da bir gereğidir. Çünkü Peygamber Efendimizin ifadesiyle *"Kıyamet gününde tüm haklar sahiplerine verilecektir. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan hakkı alınacaktır."*[16]

İnsanda adalet duygusu fıtrîdir. Dünyanın hiçbir yerinde tarihin hiçbir döneminde adaletin sürekli olarak tecelli edip, hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Hayatı boyunca birçok haksızlığa muhatap olan insan, hakkını tam olarak alabileceği bir zamanın özlemini çeker, hasretini duyar. İyi ile kötünün, zalim ile mazlumun, haklı ile haksızın tam olarak ayrılacağı bir günün, zamanın gelmesini ister.

Dünya hayatında zorluklarla, zorbalıklarla, haksızlıklarla ve sıkıntılarla mücadele ettiği hâlde insanın bunları her zaman ortadan kaldıramadığı, acıların ve ızdırapların pençesinde kıvrandığı bilinen bir gerçektir. Böylesine bir gerçekliğin şekillendirdiği dünya hayatında iyilik ve kötülüklerin karşılığının tam mânâsıyla görüleceği, bunu engelleyecek hiçbir perdenin olmayacağı sonsuz bir yaşamın varlığına inanmak, insan için büyük bir ümit kaynağıdır. Yüce Allah'ın yoktan var ettiği, kendi ruhundan üflediği, yeryüzünde halife kıldığı ve tüm meleklerden ona secde etmelerini istediği insanın[17] yok olmayıp O'na dönmesi, insanın yaratılmasındaki hikmetin gereğidir. Yaratılışındaki bu hikmeti unutmayan, insan olma şuurunu yitirmeyen bir kişinin, ruhunu âdil bir yargılama ve eksiksiz bir karşılık

[10] D5154 Ebû Dâvûd, Edeb, 122, 123.
[11] HM125 İbn Hanbel, I, 20.
[12] HM26650 İbn Hanbel, VI, 250.
[13] HM17123 İbn Hanbel, IV, 110.
[14] HM17115 İbn Hanbel, IV, 108.
[15] B104 Buhârî, İlim, 37.
[16] T2420 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 2.
[17] Bakara, 2/30; Sâd, 38/71-75.

göreceği duygusundan başka hiçbir şey tam mânâsıyla tatmin edemez.

Yaratılış gayesini unutmayan, âhiret hayatının varlığına ve ilâhî adalete inanan mümin bu ulvî duygunun benliğinde oluşturduğu heyecanla hayatına yön verir ve salih amellere yönelir. Buna karşılık Allah'ın takdir edeceği mükâfat, bir kudsî hadiste şu şekilde ifade edilir: *"Ben, salih kullarıma hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiç kimsenin hayal bile edemeyeceği nimetler hazırladım."*[18] Öte yandan insanlar dünya hayatında sağlık, servet, zekâ, kabiliyet ve hayat standartları açısından eşit değildir. Kimi açlık ve yoksulluk içerisinde kendisine takdir edilen hayatı yaşarken, kimi zevk ve safa içerisinde bir hayat sürebilmektedir. Kimisi sağlıklı bir yaşam sürerken diğeri bin bir hastalığın pençesinde boğuşabilmekte veya doğuştan ya da sonradan meydana gelen sebeplerden dolayı engelli olarak hayatını idame ettirmektedir. Dünya hayatında farklı sıkıntılar çeken insanların ilâhî adaleti göreceği ikinci bir hayat olmalıdır. Bu düşünce âhiret fikrini ve âhirete imanı besleyen etkenlerden birisidir.

Kâinattaki her şeyin emrine verildiği insan,[19] elbette diğer insanlara ve Yaratan'ına karşı sorumluluklar taşımaktadır. Âhirete iman insanın bu sorumluluk duygusu ve şuuru içerisinde hareket etmesini ve ebedî hayatta mutlu olabilmek için çalışmasını gerektirmektedir. Âhirete iman eden kişi, dünya hayatını bu şuur düzleminde sürdürmekte, sonsuz mutluluğun kapısını aralamanın gayretini göstermektedir. Allah Resûlü, inanan insanın dünyada takınması gereken bu tavrı şu tanımlama ile ortaya koymaktadır: *"Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularına uyup bir de Allah'tan (bağışlanma) umandır"*[20] Çünkü *"İnsanoğlu kıyamet günü beş şeyden; ömrünü nerede ve nasıl tükettiğinden, gençliğini nerede ve nasıl geçirdiğinden, malını nerden kazanıp nerede harcadığından, öğrendiği bilgilerle yaşayıp yaşamadığından hesaba çekilmedikçe hiçbir tarafa hareket edemeyecek, yerinden kımıldayamayacaktır."*[21]

Allah Resûlü'ne, "Müminlerin en akıllısı (şuurlusu) kimdir?" diye sorulduğunda o, *"Ölümü en çok hatırlayan ve ölümden sonraki hayatı için en güzel şekilde hazırlanan kimsedir."*[22] diye cevap vermiştir. Âhirete imanı içtenlikle benimseyen mümin, "yaptığı hiçbir iyiliğin mükâfatsız kalmayacağını hem dünyada hem de âhirette karşılığının tam olarak verileceğini" bilir.[23] Diğer taraftan âhirete inanan kişi, ebedî hayatta kendisinin tek yoldaşının ameli yani dünyada yapıp ettikleri olduğunu idrak eder. Çünkü Allah Resûlü, *"Ölü ile beraber kabre kadar üç şey gider: Ailesi, malı ve amelleri. Bunlardan ikisi*

[18] M7132 Müslim, Cennet, 2.
[19] Lokmân, 31/20.
[20] T2459 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.
[21] T2416 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1.
[22] İM4259 İbn Mâce, Zühd, 31.
[23] M7089 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 56.

yani ailesi ve malı geri döner üçüncüsü olan ameli kendisiyle baş başa kalır."[24] buyurmaktadır. Ümmetinin âhirette yoldaşsız ve rehbersiz kalıp mutluluğu tadamayacak olma ihtimalini Allah Resûlü düşünmüş, bir kabrin kenarında oturmuş, gözyaşı dökmüş ve arkadaşlarına, *"Kardeşlerim! Ölüm için hazırlık yapın."*[25] buyurmuştur.

Dünyada âhiretin ebedî mutluluğunu ve sonsuz nimetlerini düşünerek Yaratan'ının gösterdiği doğrultuda hareket eden mümin, hiç şüphesiz âhirette cennetle mükâfatlandırılacaktır. Bu minvalde Allah Resûlü, *"Allah'a ve âhiret gününe iman ederek ölen kimseye, 'Cennetin sekiz kapısının hangisinden dilersen gir.' denilir."*[26] müjdesini vermektedir. Ayrıca Allah Resûlü,Allah'a, âhiret gününe, cennete, cehenneme, öldükten sonra dirilmeye ve hesap gününe iman ettiği hâlde ölen kişinin de cennete gireceğini haber vermiştir.[27] Allah Teâlâ da, *"Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse, derin bir sapkınlığa düşmüş olur."*[28] buyurarak âhirete inanmamayı sapkınlık olarak nitelendirmiş, âhirete inanmayanlar için elemli bir azap hazırladığını[29] beyan etmiştir.

Âhirete iman etmek insan hayatına anlam katar, yön verir, değer kazandırır. Bu inanç, insana bütün davranışlarını yüce bir gaye için yaptığı bilincini aşılar. Ebedî hayatı hesaba katarak hareket eden insan, kötülüklerden uzak durur. Dünya hayatını iyilik, dürüstlük, yardımseverlik, yalnızca Yaratıcı'ya kulluk gibi salih ameller üzerine inşa eder.

Âhirete inanan insan, dünya hayatında ölçülü, tutarlı hareket eder. Kin, haset, düşmanlık, nefret gibi duygularını törpüler. Affetme, bağışlama, hoş görme duygularını geliştirir. Kendisi, ailesi, çevresi ve toplumu ile barışık yaşar. Belâ ve musibetler karşısında sabırlı ve fedakârca davranabilir. Huzuru ve mutluluğu servet, şöhret, kudret, şehvet gibi fâni yani geçici tatminlerde değil Allah'a imanda, imanı çerçevesinde yaşamada arar. O'nun rızasını kazanabileceği işleri yapmaya çalışır.

Âhirete iman bilinciyle hareket eden ve bu bilinç doğrultusunda yaşayan bireyler; erdemli, ahlâklı olmayı, hak hukuka riayet etmeyi, başkalarına saygı göstermeyi, kısaca yaratılanı Yaratan'dan ötürü sevmeyi şiar edinirler. Bu his ve şuura sahip olan fertlerden müteşekkil olan toplum da huzurlu bir toplum olur.

[24] N1939 Nesâî, Cenâiz, 52.
[25] İM4195 İbn Mâce, Zühd, 19.
[26] HM97 İbn Hanbel, I, 17.
[27] HM15747 İbn Hanbel, III, 444.
[28] Nisâ, 4/136.
[29] İsrâ, 17/10.

KADER
HER ŞEY BİR ÖLÇÜ İLE YARATILMIŞTIR

حَدَّثَنِى أَبِى عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ذَاتَ
يَوْمٍ إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدُ بَيَاضِ الثِّيَابِ شَدِيدُ سَوَادِ الشَّعَرِ لاَ يُرَى
عَلَيْهِ أَثَرُ السَّفَرِ وَلاَ يَعْرِفُهُ مِنَّا أَحَدٌ حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ فَأَسْنَدَ رُكْبَتَيْهِ
إِلَى رُكْبَتَيْهِ وَوَضَعَ كَفَّيْهِ عَلَى فَخِذَيْهِ... قَالَ: فَأَخْبِرْنِى عَنِ الْإِيمَانِ. قَالَ:
"أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلاَئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَتُؤْمِنَ بِالْقَدَرِ
خَيْرِهِ وَشَرِّهِ."

(Abdullah b. Ömer anlatıyor):
Bana babam Ömer b. el-Hattâb şunları anlattı:
Bir gün biz Resûlullah'ın (sav) yanındayken bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı bir adam çıkageldi. Üzerinde yolculuğa dair hiçbir belirti yoktu ve bizden de kimse onu tanımıyordu. Peygamber'in yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine yaslayıp ellerini onun uyluklarının üzerine koydu... "Bana iman hakkında bilgi ver." dedi. Resûlullah şöyle buyurdu: *"Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe iman etmendir. Keza hayrı ve şerriyle kadere inanmandır."*

(M93 Müslim, Îmân, 1)

عَنْ طاوُسٍ، أنّهُ قالَ: ...وَسَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "كُلُّ شَيْءٍ بِقَدَرٍ..."

عَنْ عَلِيٍّ رضي الله عنه ...ثُمَّ قالَ: "مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ، مَا مِنْ نَفْسٍ مَنْفُوسَةٍ إِلاَّ كُتِبَ مَكَانُهَا مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، وَإِلاَّ قَدْ كُتِبَ شَقِيَّةً أَوْ سَعِيدَةً..."

...فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يُسْأَلُ عَنْهَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى خَلَقَ آدَمَ ثُمَّ مَسَحَ ظَهْرَهُ بِيَمِينِهِ فَاسْتَخْرَجَ مِنْهُ ذُرِّيَّةً فَقَالَ: خَلَقْتُ هَؤُلاَءِ لِلْجَنَّةِ وَبِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ يَعْمَلُونَ ثُمَّ مَسَحَ ظَهْرَهُ فَاسْتَخْرَجَ مِنْهُ ذُرِّيَّةً فَقَالَ: خَلَقْتُ هَؤُلاَءِ لِلنَّارِ وَبِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ يَعْمَلُونَ." فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! فَفِيمَ الْعَمَلُ؟ قَالَ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "إِنَّ اللَّهَ إِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلْجَنَّةِ اسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّى يَمُوتَ عَلَى عَمَلٍ مِنْ أَعْمَالِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، فَيُدْخِلَهُ بِهِ الْجَنَّةَ، وَإِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلنَّارِ اسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّى يَمُوتَ عَلَى عَمَلٍ مِنْ أَعْمَالِ أَهْلِ النَّارِ، فَيُدْخِلَهُ بِهِ النَّارَ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّهُ حَدَّثَهُ، أَنَّهُ رَكِبَ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ يَوْمًا، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "يَا غُلاَمُ إِنِّي مُعَلِّمُكَ كَلِمَاتٍ: احْفَظِ اللَّهَ يَحْفَظْكَ، احْفَظِ اللَّهَ تَجِدْهُ تُجَاهَكَ، وَإِذَا سَأَلْتَ فَلْتَسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ، وَاعْلَمْ أَنَّ الأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ لَمْ يَنْفَعُوكَ، إِلاَّ بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ، وَلَوِ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ لَمْ يَضُرُّوكَ، إِلاَّ بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ، رُفِعَتِ الأَقْلاَمُ، وَجَفَّتِ الصُّحُفُ."

عَنْ أبِي خُزَامَةَ، عَنْ أبِيهِ قَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَرَأَيْتَ رُقًى نَسْتَرْقِيهَا وَدَوَاءً نَتَدَاوَى بِهِ وَتُقَاةً نَتَّقِيهَا، هَلْ تَرُدُّ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ شَيْئًا؟
قَالَ: "هِيَ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ."

Tâvus aracılığıyla... Abdullah b. Ömer'den nakledildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her şey bir kadere (ölçü ve plana) göredir..."*

(M6751 Müslim, Kader, 18; MU1629 Muvatta', Kader, 1)

Hz. Ali'den rivayet edildiğine göre..., Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Sizden hiçbir kimse ve hiçbir canlı yoktur ki cennet ve cehennemdeki yeri ile saîd (mutlu) veya şakî (bedbaht) olduğu yazılmış olmasın..."*

(B1362 Buhârî, Cenâiz, 82; M6731 Müslim, Kader, 6)

Ömer b. el-Hattâb, (kendisine *"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da, 'Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin).' demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, 'Biz bundan habersizdik.' dememeniz içindir."* (A'râf, 7/172) âyetinin anlamı sorulduğunda) şöyle demiştir: "Bu âyet Allah Resûlü'ne (sav) de sorulmuş ve o (sav) şu açıklamayı yapmıştı: *'Allah Teâlâ Âdem'i yarattı. Sonra kudret (eli) ile sırtını sıvazladı ve ondan bir nesil çıkarttı. 'Bunları cennet için yarattım. Cennetliklerin amelini işleyecekler.' dedi. Sonra Âdem'in sırtını sıvazlayıp bir nesil daha çıkarttı. 'Bunları cehennem için yarattım. Cehennemliklerin amelini işleyecekler.' dedi.'* Bu sırada birisi, 'Yâ Resûlallah, bu durumda amelin ne anlamı kalır?' diye sordu. Allah Resûlü, *'Allah, kulunu cennet için yarattığında, ona, cennetliklerin ameli üzere ölünceye kadar cennetlik ameli işletir. Sonra onu cennete koyar. Kulunu cehennem için yarattığında ona, cehennemliklerin ameli üzere ölünceye kadar cehennemlik ameli işletir. Sonra onu cehenneme koyar.'* buyurdu."

(MU1627 *Muvatta'*, Kader, 1)

Abdullah b. Abbâs, bir gün aynı binit üzerinde Allah Resûlü'nün (sav) arkasındayken onun kendisine şöyle dediğini anlattı: *"Delikanlı! Sana bazı şeyler öğreteceğim. Allah'ı gözet ki Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki Allah'ı (daima) yanında bulasın. Bir şey istediğinde Allah'tan iste! Yardıma muhtaç olduğunda Allah'tan yardım dile! Şunu bil ki bütün insanlar sana fayda vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana fayda veremezler. Ve yine bütün insanlar sana zarar vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana hiçbir şeyde zarar veremezler. Bu konuda kalemler kaldırılmış (karar verilmiş), sayfalar kurumuştur (hüküm kesinleşmiştir)."*

(HM2669 İbn Hanbel, I, 293; T2516 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59)

Ebû Huzâme'nin rivayet ettiğine göre, babası Allah Resûlü'ne şöyle sormuştur: "Ey Allah'ın Resûlü! Şifa niyetiyle yaptığımız okumalar, tedavi olduğumuz ilaçlar ve korunma tedbirleri, Allah'ın takdirinden bir şeyi geri çevirir mi?" Resûlullah (sav), *"Onlar da Allah'ın takdiridir."* buyurmuştur.

(T2065 Tirmizî, Tıb, 21)

Hicretin on yedinci senesinde[1] Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh komutasındaki İslâm ordusu, Şam'a gelen Hz. Ömer ile Suriye-Hicaz sınırındaki Serğ Köyü'nde buluşur. Ebû Ubeyde, Şam civarında veba salgını olduğunu bildirir. Hz. Ömer de durumu görüşmek üzere muhacir ve ensarı toplar ve istişarelerde bulunur. Ne var ki istişarelerden bir sonuç alınamaz. Kimisi, "Sen bir görev için çıktın, bundan geri dönmeni uygun görmüyoruz." derken kimisi de, "İnsanları tehlikeye atmanı doğru bulmuyoruz." der. Hz. Ömer, istişarelerine devam eder ve son olarak Mekke fethine katılmış muhacirlerle, Kureyş'in ileri gelenlerini toplar. Bu son istişareden ittifakla geri dönme ve insanları veba tehlikesine atmama görüşü çıkar. Bunun üzerine Hz. Ömer, Medine'ye geri dönülmesi emrini verir. Fakat ordu komutanı Ebû Ubeyde, bu durumu kader inancıyla bağdaştırmamış olacak ki halifeye, "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun?" diye sorar. Hz. Ömer, Keşke bunu sen söylemiş olmasaydın Ey Ebû Ubeyde. Evet, Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçıyoruz." diye cevap verir ve şöyle devam eder: "Develerini otlatmak için, biri verimli diğeri kıraç iki yamaçlı bir vadiye götürsen ve onları ister otu bol yerde ister çorak yerde otlatsan, sonuçta her iki yerde de Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?" diye sorar.

Bu sırada, daha önce bir işi için aralarından ayrılmış olan Abdurrahman b. Avf çıkagelir ve "Bu konuyla ilgili bende bir bilgi var." diyerek Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakleder: *"Şayet bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya gitmeyin. Bir yerde veba hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız vebadan kaçarak oradan çıkmayın."*

Kararının isabetli olduğu Resûlullah'ın hadisiyle de teyit edilince, Hz. Ömer, Allah'a hamdeder, orduya geri çekilme emri verip Medine'ye döner.[2]

Bu rivayette sahâbenin kader anlayışındaki farklılığı görüyoruz. Bir tarafta tedbiri yersiz görenler, diğer tarafta ise Hz. Ömer'in öncülük ettiği, insanın tedbir ve tercihlerinin de kaderin bir parçası olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Hz. Ömer buradaki tutumuyla, salgın ve bulaşıcı hastalıkları Allah'ın kaçınılmaz bir kaderi olarak gören anlayışın yanlış olduğunu savunmaktaydı. Aynı zamanda kaderin kuşatıcılığını ve bu kuşatıcılık içerisinde insanın tercih özgürlüğünü ve doğruyu bulma sorumluluğunu da

[1] İF10/184, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 184.
[2] MU1621 *Muvatta'*, Câmi, 7; M5784 Müslim, Selâm, 98.

hatırlatıyordu. Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ömer'i teyit ederek naklettiği hadiste de Peygamberimiz veba salgını esnasında tedbir alınmasını emretmekte ve dolaylı olarak bu hareketin tevekkül ve kader inancına aykırı olmadığını öğretmektedir.

Haddizatında insanı aşan ve insanın müdahil olamadığı, insanı kuşatan tabiat hadiseleri, âlemin işleyişi, insanın ailesi, ırkı, cinsiyeti gibi hususların ilâhî bir belirlemenin neticesi olduğu açıktır. İnsanı doğrudan etkileyen bu gibi hususlarda onun en küçük bir müdahalesi söz konusu değildir. İnsanın da bir parçası olduğu kâinatta hiçbir şeyin rastgele olmaması, kuşatıcı bir düzenin varlığı aşkın bir kaderi ihsas etmektedir. Peygamberimiz, Abdullah b. Ömer'in naklettiği şu hadisinde bu ilâhî belirlemeye işaret ediyor olmalıdır: *"Her şey bir kadere (ölçü ve plan) göredir."*[3]

Allah Resûlü bu sözüyle her şeyin Allah'ın irade ve kudreti çerçevesinde vücut bulduğunu belirtmektedir. Kâinatın ilâhî bir planlamanın neticesi oluşu, aynı zamanda mutlak irade ve güç sahibi bir kudretin varlığını da ispat etmektedir.

"Gerçekten biz her şeyi bir kadere (plana ve ölçüye) göre yarattık."[4] âyeti, iyi kötü, acı tatlı, canlı cansız, faydalı faydasız her ne varsa Allah'ın bilmesi, dilemesi, kudreti, takdiri ve yaratması ile meydana geldiği gerçeğinin bir başka ifadesidir. İlim, kudret, irade ve hikmet sahibi bir yaratıcı tarafından yaratıldığı için evrende, kaos değil kader yani ölçü, denge ve düzen hâkimdir. *"O, göğü yükseltti ve mizanı (dengeyi) koydu"*,[5] *"Rahmân'ın yaratmasında hiçbir düzensizlik ve kusur göremezsin."*[6] âyetleri de bu denge ve düzeni vurgulamaktadır. Evrenin işleyişi belli yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Her şeyi yoktan var etme, sebepsiz yaratma kudretine sahip olan Allah, kâinatta vuku bulan şeyleri sebep sonuç ilişkisi içerisinde yaratmayı dilemiştir. Böylece akıl sahiplerinin yaratılıştaki hikmet ve gerçekleri daha rahat kavramasını murad etmiş olabilir.

Kader anlayışı sadece insan eylemlerini değil genel olarak Allah ve varlık, özel olarak Allah ve insan ilişkisine dair tasavvuru da kapsar. Mümin, her hadisede Allah'ın varlığının işaretlerini görür. Allah'ın, her varlık ve oluşta her zamanda ve mekânda mutlak tasarruf sahibi olduğuna inanır. İşte kaderin imana konu olması da burada anlam kazanmaktadır. Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) kendisine, "Bana iman hakkında bilgi ver." diyen Cebrail'e şöyle cevap vermiştir: *"Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe iman etmendir. (Aynı şekilde) hayrı ve şerriyle kadere inanmandır."*[7]

[3] M6751 Müslim, Kader, 18; MU1629 *Muvatta'*, Kader, 1.
[4] Kamer, 54/49.
[5] Rahmân, 55/7.
[6] Mülk,67/3.
[7] M93 Müslim, Îmân, 1.

Hadiste Allah'a, yarattığı meleklere, gönderdiği kitaplara, bu kitapları insanlara açıklamak üzere görevlendirdiği peygamberlere ve insanlara verdiği nimetlerden onları hesaba çekeceği âhiret gününe inanmanın yanı sıra kadere imanın da temel unsurlardan sayılması manidardır. Allah'ın güç ve kudretinin bir tecellisi olarak var ettiği melekleri, insanın Rabbiyle iletişimindeki vasıtalardan kılması, kitapları melek aracılığıyla insanlardan seçilen peygamberlere ulaştırması, peygamberlerin, aldıkları ilâhî vahyi insanlara öğretmeleri ve akıl sahibi insanların özgür tercihleri ile bu çağrıya olumlu ya da olumsuz cevap vermeleri süreci, tasavvurları aşan üst bir planlama dâhilinde cereyan etmektedir.

Kadere inanmayı imanın temel unsurları arasında sayan bu hadis, mümininin zihnini, yaratan ve yaşatan Allah'ın ceza gününün de sahibi olduğu, yaratılıştan hesap gününe kadar hayır ve şer hiçbir şeyin O'nun iradesinden bağımsız olmayacağı noktasına yönlendirmektedir. Buna göre her şeyin nihaî sebebi ve sahibi Allah'tır.

Kadere inanan bir insan, âlemde gerçek failin Allah olduğunu kabul eder. Yağmurun belli fizikî şartların oluşmasıyla yağacağını bilir. Ancak ona göre yağmurun yağması olayı, tabiî sebeplerin bir araya gelmesinin sonucuyla sınırlı değildir. Mümin, görünen sebeplerin ötesine geçerek, yağmuru Allah'ın indirdiğine inanır ve bu yüzden onu rahmet olarak adlandırır.

Müslüman, elbette ki güneşin kendi yörüngesinde doğduğunu ve battığını görür. Ancak o bütün bunların Allah'ın planlaması dâhilinde olduğunu bildiği için, Hz. İbrâhim gibi *"Allah, güneşi doğudan doğdurur."*[8] der. Böylece sebeplere dayalı olarak ortaya çıkan her olayda sebebi de yaratan asıl Müsebbib'in varlığını hisseder.

Bir Müslüman, açlığın yemekle, susuzluğun suyla giderildiğini elbette ki bilir. O, *"Allah, hiçbir hastalık vermemiş ki onun şifasını da vermemiş olsun."*[9] hadisinin de farkındadır ve tedavi olmanın, Peygamberi'nin (sav) tavsiyesi olduğunu da bilir.[10] Ancak o, bunların esas sahibini unutmaz ve Hz. İbrâhim gibi şöyle der: *"Beni yaratan da doğru yola eriştiren de O'dur. Beni yediren de içiren de O'dur. Hasta olduğumda bana O şifa verir. Beni öldürecek, sonra da diriltecek O'dur."*[11]

Hz. Musa'nın ve o vefakâr İbrâhim'in (as) sahifelerinde de bulunan şu kesin gerçekler,[12] kader anlayışımızın nasıl olması gerektiğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

8 Bakara, 2/258.
9 B5678 Buhârî, Tıb, 1.
10 D3874 Ebû Dâvûd, Tıb, 11.
11 Şuarâ, 26/78-81.
12 Necm, 53/36-37.

Necm sûresinde önce insanın sorumluluğunu hatırlatan şu âyetler zikredilir: *"İnsan, emek ve gayretinin neticesinden başka şey elde edemez. Bu gayretinin semeresi de ileride ortaya çıkacaktır. Emeğinin karşılığı kendisine tam tamına ödenecektir."*[13]

Hemen akabinde insanın varlık tasavvurunu hatırlatan şu âyetler sıralanır: *"Elbette son durak, Rabbinin huzuru olacaktır. O'dur güldüren ve ağlatan; O'dur öldüren ve yaşatan. Rahme atılan nutfeden (spermden) erkek ve dişi çiftini yaratma, öldükten sonra diriltme, tekrar yaratma O'na aittir. İnsanı zengin eden, varlıklı kılan da O'dur..."*[14]

Hz. Ali'nin anlattığı şu hadisede Peygamberimiz öncelikli olarak bu hakikate işaret etmektedir: "Bir keresinde Medine'deki Bakî' Kabristanı'nda bir cenazede bulunuyorduk. Peygamber (sav) yanımıza gelip oturdu. Biz de onun çevresine toplandık. Elinde bir çubuk vardı. Başını düşünceli bir şekilde aşağıya doğru eğdi ve elindeki çubukla yerde çizgiler çizmeye başladı. Sonra, '*Hiç kimse, hiçbir canlı yoktur ki cennet ve cehennemdeki yeri ile saîd (mutlu) veya şakî (bedbaht) olduğu yazılmış olmasın.*' buyurdu."[15]

Hadiste zikri geçen "saadet" ve "şekâvet" tabirleri câhiliye Arapları tarafından mutluluk ve mutsuzluğu şans ve talihe bağlayan bir anlayışla kullanılıyordu. Şans ve şansızlığı da kuşların ve yıldızların hareketlerine göre belirliyorlardı.[16] Hz. Peygamber bu sözüyle, mutluluğu ve bedbahtlığı Allah'ın kudreti dışında birtakım sebeplere bağlayan Arapların yanlış algılarını düzeltmektedir. Aynı zamanda şans ve talihe konu ettikleri durumun dünyevî hayatla sınırlı olmadığına, asıl mutluluk ve bedbahtlığın âhirette söz konusu olduğuna dikkatleri çekmiş, her şeyde olduğu gibi mutluluk ve bedbahtlığın da Allah'ın irade ve kudretinden bağımsız var olamayacağını vurgulamıştır. Allah'ın irade ve takdirinin insanın çabası ve yönelmesine göre tecelli ettiğini de hatırlatmıştır. Buna göre insanı hem bu dünyada hem de âhirette mutluluk ya da bedbahtlığa iten şey, aslında kendi yapıp ettikleridir.

Hz. Ömer'in Allah Resûlü'nden rivayet ettiği şu hadis de aslında aynı hususu hatırlatmaktadır. Müslim b. Yesâr el-Cühenî'nin anlattığına göre, Ömer b. el-Hattâb'a,

"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da, 'Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin).' demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, 'Biz bundan habersizdik.' dememeniz içindir."[17] âyetinin anlamı sorulmuş, o da

[13] Necm, 53/39-41.
[14] Necm, 53/42-48.
[15] B1362 Buhârî, Cenâiz, 82; M6731 Müslim, Kader, 6.
[16] "Saadet", *DİA*, XXXV, 319.
[17] A'râf, 7/172.

şöyle demiştir: "Bu âyet Allah Resûlü'ne (sav) sorulmuştu ve bunun üzerine o (sav) şu açıklamayı yapmıştı: *'Allah Teâlâ Âdem'i yarattı. Sonra kudret (eli) ile sırtını sıvazladı ve ondan bir nesil çıkarttı. 'Bunları cennet için yarattım. Cennetliklerin amelini işleyecekler.' dedi. Sonra Âdem'in sırtını sıvazlayıp bir nesil daha çıkarttı. 'Bunları cehennem için yarattım. Cehennemliklerin amelini işleyecekler.' dedi.'* Bu sırada birisi, 'Yâ Resûlallah, bu durumda amelin ne anlamı kalır?' diye sordu. Allah Resûlü, *'Allah kulunu cennet için yarattığında, ona, cennetliklerin ameli üzere ölünceye kadar cennetlik ameli işletir. Sonra onu cennete koyar. Kulunu cehennem için yarattığında ona, cehenneliklerin ameli üzere ölünceye kadar cehennemlik ameli işletir. Sonra onu cehenneme koyar.'* buyurdu."[18]

İnsanın yaratılışını konu eden bu hadiste onun yaratılış bakımından Allah'ı tanıma kabiliyetine sahip olduğu gerçeği, ezelde yaşanmış bir diyalog şeklinde ifade edilmiştir. Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'i yaratınca ondan cennetlikler ve cehennemlikleri çıkartması, insanların bir kısmının iyi işler yapıp cenneti hak edeceklerine, bir kısmının ise kötülük yapıp cehenneme gireceklerine dair ezelî ilmine bir işaret olsa gerektir. Bu ifadeleri aynı zamanda insanların yaratılış itibariyle iyilik ve kötülük yapma güç ve iradesine sahip oluşlarının temsilî bir anlatımı olarak da düşünebiliriz. İnsanların sonunda varacakları noktanın önceden belirlendiğini, dolayısıyla amelin anlamsız olacağını ima eden soruya Peygamberimizin insan fiillerinin gerekliliği çerçevesinde cevap vermesi önemli bir husustur. İşlenen amellerin Allah'a nispet edilmesi, bütün olup bitenlerin olduğu gibi insan eylemlerinin de ancak O'nun izni dâhilinde gerçekleştiği, hatta bu amelleri yapmaya azmedenler için onları kolaylaştırdığı anlamına gelmektedir.

İbn Abbâs, bir gün aynı binit üzerinde Allah Resûlü'nün arkasındayken onun kendisine şöyle dediğini anlattı: *"Delikanlı! Sana bazı şeyler öğreteceğim. Allah'ı gözet ki Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki Allah'ı (daima) yanında bulasın. Bir şey istediğinde Allah'tan iste! Yardıma muhtaç olduğunda Allah'tan yardım dile! Şunu bil ki bütün insanlar sana fayda vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana faydalı olamazlar. Ayrıca bütün insanlar sana zarar vermek için toplansa Allah'ın takdiri dışında sana hiçbir şeyde zarar veremezler. Bu konuda kalemler kaldırılmış (karar verilmiş), sayfalar kurumuştur (hüküm kesinleşmiştir)."*[19]

Hz. Peygamber'in, İbn Abbâs'a Allah'ın korumasına girmenin, Allah'ın dini için çalışması neticesinde mümkün olacağını bildirmesi, insan iradesinin önemine bir vurgudur. Resûl-i Ekrem ardından, Allah'ın istemesi dışında hiçbir şeyin gerçekleşemeyeceğini, sadece Allah'tan isten-

[18] MU1627 *Muvatta'*, Kader, 1.
[19] HM2669 İbn Hanbel, I, 293; T2516 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59.

mesi gerektiğini söyleyerek haddizatında her şeyin sahibinin Allah olduğu hakikatini kalplere yerleştirmeyi arzulamıştır. Aynı hakikati ifade eden pek çok âyetten birinde, *"Eğer Allah sana herhangi bir zarar verecek olursa bil ki, onu O'ndan başka giderebilecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse O'nun lütfunu engelleyebilecek de yoktur."*[20] buyrulmuştur. Buna göre Allah, sahip olduğu mülkte insanlara hareket alanı bahşetmiş ve belli ölçüde tasarruf imkânı vermiştir.

İçinde insan unsurunun olduğu, insan eliyle ortaya çıkan ancak insanı aşan pek çok hususun varlığı bilinmektedir. Genetik yapı, çocukların cinsiyeti gibi konular, sebep sonuç içerisinde cereyan eden bir kısım olayları insanın kontrol edemediğini göstermektedir. İnsan kendi irade ve gücünü aşan bu gibi durumlarda âdeta aşkın bir kaderin varlığını hisseder ve kabullenir. Aynı zamanda bütün bu gerçekleşenleri Allah ezelde bilmektedir. Hadiste yer alan, *"Kalemlerin kaldırılması ve sahifelerin kuruması (kararın verilip, hükmün kesinleşmesi)"*, vuku bulacak hiçbir şeyin bu ilâhî bilginin dışında kalmayacağını, her ne meydana gelecekse onun ezelde bilindiği ve kaydedildiği, dolayısıyla yeni bir şeyin yazılmasının söz konusu olmayacağı anlamında olsa gerektir. Biz daha yaratılmadan önce ne yaşayacağımızı en ince teferruatına kadar bilen Allah, tercihimizi ne tarafa kullanacağımızı bu ezelî ve ebedî ilmiyle bilmektedir. Bu bakımdan ilâhî ezelî bilgi, meydana gelecek hadiselere önceden bir müdahale değildir. Nitekim Kur'an'da konuyla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: *"Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın."*[21]

Hz. Peygamber, her fırsatta insanlara bu dünyaya imtihan için gönderildiklerini hatırlatmıştır. İnsanların bu noktaya odaklanmalarını, bir bakıma tasavvurları aşan kader meselesine dalmamalarını istemiştir.[22] Allah Resûlü, her türlü tedbiri alarak insanın fiillerinde irade sahibi olduğunu gösterir, fakat aynı zamanda, *"Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh"* (*Allah'tan gayrı güç ve kuvvet yoktur!*)[23] diyerek güç ve kudreti Allah'a nispet etmeyi tavsiye ederdi.

Kısaca *"Mâşallah"* olarak bilinen, *"Allah'ın dilediği olur, dilemediği de olmaz."*[24] demeyi de yüce Elçi duasında zikrederdi. Allah Resûlü'nün öğrettiği bu iki ifade daha sonra Müslümanların değişmez virdi hâline geldi.

Kaderin anlaşılması sorunu, Allah'ın iradesinin her şeyi kuşatması yanında insanın irade özgürlüğünün imkân ve sınırının ne olduğu meselesine dayanmaktadır. Kader, ancak insanın yeryüzüne bir imtihan için gönderil-

[20] Yûnus, 10/107.
[21] Hadîd, 57/22.
[22] İM84 İbn Mâce, Sünnet, 10.
[23] M6868 Müslim, Zikir, 47.
[24] D5075 Ebû Dâvûd, Edeb, 100-101.

diği gerçeği esas alınarak anlaşılabilir. İradesi ve seçme özgürlüğü olmayan bir kişinin denenmesinden bahsedilemeyeceğine göre, insanın sorumlu varlık olmasını mümkün kılan, bu yönünü doğrudan kısıtlamayan üst bir planlamanın olduğu düşünülmelidir. Buna göre insanın bütün tercihleri her hâlükârda bu kaderin içerisindedir ve hiçbir şekilde Allah'ın irade ve kudretinden bağımsız değildir. Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde'ye güzel bir temsille, develerini otlatmak için önündeki vadinin kıraç ve otlu yamaçlarından herhangi birini tercih ettiğinde her hâlükârda Allah'ın kaderinin içinde hareket etmiş olacağını söylemesi, işte böyle bir anlayışın ürünüdür.

Benzer bir anlayışa Ebû Huzâme es-Sa'dî'nin, babası aracılığıyla rivayet ettiği şu hadis de işaret etmektedir: Ebû Huzâme'nin rivayet ettiğine göre babası, Allah Resûlü'ne, "Ey Allah'ın Resûlü! Şifa niyetiyle yaptığımız okumalar, tedavi olduğumuz ilaçlar ve korunma tedbirleri, Allah'ın kaderinden bir şeyi geri çevirir mi?" diye sormuş, Resûlullah (sav) da, *"Onlar da Allah'ın kaderindendir."* şeklinde cevap vermiştir.[25]

Hicrî birinci asrın kader tartışmalarına ışık tutan bu rivayet, yapılan duaların, alınacak tedbirlerin de haddizatında kaderin içinde olduğunu vurgulamaktadır. Kaderde asla bir değişiklik olmaz. Bazı sebeplere bağlı olarak sonradan değişikliğe uğrayan her şey zaten kaderin içindedir, yani ezelî bilgi ve takdir çerçevesinde gerçekleşmiştir. Selmân-ı Fârisî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadisi de bu çerçevede anlamak gerekir. *"Kazayı ancak dua değiştirebilir, ömrü yalnız iyilik uzatır."*[26] Bu hadiste duanın insan hayatındaki büyük tesirine dikkat çekilmektedir. Aynı şekilde iyiliğin insan ömrüne kattığı nitelik ve bereket vurgulanmaktadır. Kulun duası, bu duanın neticesi bütünüyle kaderin içindedir. Asıl olan insanın dua ile kulluk bilincini tazelemesi ve Allah'ın her an yaratma hâlinde olduğunu[27] idrak etmesi ve O'na dayanmasıdır. Peygamberimize öğretilen şu dua Allah'ın kudret ve iradesine sığınmanın, kaderi idrak etmenin bir göstergesidir: *"De ki: Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver."*[28]

[25] T2065 Tirmizî, Tıb, 21.
[26] T2139 Tirmizî, Kader, 6.
[27] Rahmân, 55/29.
[28] İsrâ, 17/80.

MÜMİN
İNANAN ve GÜVEN VEREN GÜZEL İNSAN

عَنِ ابْنِ عُمَرَ ﵄ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : "أَخْبِرُونِى بِشَجَرَةٍ مَثَلُهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ، تُؤْتِى أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا، وَلاَ تَحُتُّ وَرَقَهَا"، فَوَقَعَ فِى نَفْسِى أَنَّهَا النَّخْلَةُ فَكَرِهْتُ أَنْ أَتَكَلَّمَ وَثَمَّ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ، فَلَمَّا لَمْ يَتَكَلَّمَا قَالَ النَّبِيُّ ﷺ : "هِيَ النَّخْلَةُ."

İbn Ömer (ra) anlatıyor: "Bir gün Allah Resûlü (sav) (benim de aralarında bulunduğum bir topluluğa), *'Bana bir ağaç söyleyin ki o ağaç Müslüman'a benzer, Rabbinin izniyle her zaman meyve verir ve yaprakları da dökülmez.'* buyurdu. İçimden, 'Bu, hurma ağacıdır.' demek geldi. Fakat orada Ebû Bekir ve Ömer varken konuşmayı uygun bulmadım. Ancak onlar da konuşmayınca Allah Resûlü, *'Bu, hurma ağacıdır.'* buyurdu."

(B6144 Buhârî, Edeb, 89)

عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْعَطَّارِ، إِنْ جَالَسْتَهُ نَفَعَكَ، وَإِنْ مَاشَيْتَهُ نَفَعَكَ،
وَإِنْ شَارَكْتَهُ نَفَعَكَ."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه : أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ خَامَةِ الزَّرْعِ يَفِيءُ وَرَقُهُ، مِنْ حَيْثُ أَتَتْهَا الرِّيحُ تُكَفِّئُهَا، فَإِذَا سَكَنَتِ اعْتَدَلَتْ، وَكَذَلِكَ الْمُؤْمِنُ يُكَفَّأُ بِالْبَلَاءِ، وَمَثَلُ الْكَافِرِ كَمَثَلِ الْأَرْزَةِ صَمَّاءَ مُعْتَدِلَةً حَتَّى يَقْصِمَهَا اللَّهُ إِذَا شَاءَ."

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، إِنَّ مَثَلَ الْمُؤْمِنِ لَكَمَثَلِ الْقِطْعَةِ مِنَ الذَّهَبِ نَفَخَ عَلَيْهَا صَاحِبُهَا فَلَمْ تَغَيَّرْ وَلَمْ تَنْقُصْ..."

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"...وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، إِنَّ مَثَلَ الْمُؤْمِنِ لَكَمَثَلِ النَّحْلَةِ أَكَلَتْ طَيِّبًا، وَوَضَعَتْ طَيِّبًا، وَوَقَعَتْ فَلَمْ تَكْسِرْ وَلَمْ تُفْسِدْ."

İbn Ömer'in naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Mümin güzel koku satan kimseye benzer. Onunla beraber oturursan sana faydası olur, beraber yürürsen sana faydası olur, beraber iş yaparsan yine sana faydası olur."*

(MK13541 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 319)

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Mümin, yeşil ekine benzer. Rüzgârla eğilir (fakat yıkılmaz). Rüzgâr sakinleştiğinde yine doğrulur. İşte mümin de böyledir; o da bela ve musibetler sebebiyle eğilir (fakat yıkılmaz). Kâfir ise sert ve dimdik selvi ağacına benzer ki Allah onu dilediği zaman (bir defada) söküp devirir."*

(B7466 Buhârî, Tevhîd, 31)

Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın işittiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin altın parçasına benzer; sahibi ona körükle üflese bile değişmez ve azalmaz..."*

(HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76))

Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın işittiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"...Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin bal arısına benzer; güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir, (güzel yerlere) konar, (konduğu yeri de) kırmaz ve bozmaz."*

(HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76))

Allah Resûlü bir gün on kişilik bir toplulukla beraber oturuyordu. Bu sırada kendisine hurma ağacının tepe kısmındaki tomurcuklardan çıkan ve süte benzeyen hurma özü ikram edildi.[1] Resûl-i Ekrem hurma özünün tadına baktıktan sonra[2] etrafındaki topluluğa şöyle buyurdu: *"Bana bir ağaç söyleyin ki o ağaç Müslüman'a benzer, Rabbinin izniyle her zaman meyve verir ve yaprakları da hiçbir zaman dökülmez."*[3] Bunun üzerine insanlar çölde yetişen ağaçları saymaya başladılar.[4] Ancak kimse Allah Resûlü'nün mümine benzettiği ağacı doğru tahmin edemedi. Bu arada orada bulunan genç Abdullah'ın içinden, "Bu, hurma ağacıdır." demek geçti. Fakat söylemeye utandı ve sustu.[5] Çünkü oradaki on kişinin en küçüğüydü.[6] Üstelik hemen yanı başında babası Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekir vardı ve onlar da bu konuda bir şey söylememişlerdi. Abdullah onların bulunduğu ve konuşmadığı mecliste konuşmayı uygun bulmadı. Bu arada topluluktaki diğer insanlar doğru cevabı bulamayınca, Allah Resûlü'nden sorunun cevabını söylemesini istediler.[7] Bunun üzerine Resûlullah (sav), *"Bu, hurma ağacıdır."* buyurdu.[8]

Topluluk dağılınca Abdullah, babası Hz. Ömer'e, "Babacığım! Aslında bu ağacın hurma ağacı olduğu aklımdan geçmişti." dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Peki, bunu söylemeni ne engelledi? Eğer söylemiş olsaydın gerçekten çok sevinirdim." dedi oğluna. Abdullah da, "Senin ve Ebû Bekir'in konuşmadığınızı görünce ben de konuşmak istemedim." cevabını verdi. Babasına ve onun yakın dostu olan Hz. Ebû Bekir'e duyduğu derin saygı nedeniyle susan genç Abdullah ne Hz. Peygamber'in mümini hurmaya benzetmesini ne de babasının kendisine gösterdiği sıcak ilgiyi asla unutmadı; bunları kendisinden sonrakilere aktararak bizlere kadar ulaşmasını sağladı...

Allah Resûlü *"Öyle bir ağaç vardır ki bereketi Müslüman'ın bereketine benzer."*[9] buyururken aslında ilhamını Kur'ân-ı Kerîm'den almaktaydı. Çünkü Yüce Allah da Kitabında imanı ve imanın sözle ifadesi olan kelime-i tevhidi güzel bir ağaca, inkârı ve inkârın ifadesi olan kötü sözü ise kötü

[1] B5444 Buhârî, Et'ıme, 42.
[2] B2209 Buhârî, Büyû', 94.
[3] B6144 Buhârî, Edeb, 89.
[4] B131 Buhârî, İlim, 50.
[5] B61 Buhârî, İlim, 4.
[6] B5444 Buhârî, Et'ıme, 42.
[7] B61 Buhârî, İlim, 4.
[8] B6144 Buhârî, Edeb, 89.
[9] B5444 Buhârî, Et'ıme, 42.

bir ağaca benzetmiş ve şöyle buyurmuştu: *"Görmedin mi Allah güzel sözü nasıl misal getirdi? Güzel söz, kökü sağlam, dalları göğe yükselen güzel bir ağaca benzer. Bu ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü söz de gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağaca benzer."*[10]

Sevgili Peygamberimiz bu âyette bir benzetme unsuru olarak kullanılan "güzel ağaç" ile hurma ağacının, "kötü ağaç" ile de halk arasında "ebucehil karpuzu" olarak da bilinen ve meyvesi acı olan "hanzal" adlı bitkinin kastedildiğini ifade etmiştir.[11] Böylece Yüce Allah sâdık imanın ifadesi olan kelime-i tevhidi hurma ağacına benzetirken, Allah Resûlü de sadık mümini hurma ağacına benzetmiştir. Mümin ile hurma ağacı arasında benzetme kurulurken ilk olarak hurmanın kökü dikkatlere sunulmuştur. Buna göre hurma ağacının kökleri nasıl toprağın derinliklerine sağlam bir şekilde yerleşmiş ve orada karar kılmışsa, müminin imanı da onda sağlam bir şekilde kökleşmiş ve sabit kalmıştır. Hurmanın kökü onun gövdesinin, meyvesinin ve yapraklarının beslendiği yegâne kaynak olduğu gibi müminin imanı da onun ibadetlerinin ve güzel davranışlarının biricik menbaıdır. Kök ağaca besin taşıdığı gibi, iman da mümine ruh taşır, heyecan taşır ve onu daima diri tutar. Kök, her şeyi yerinden eden şiddetli kasırgalara karşı ağacı sabit kılarken, sadık iman da müminleri hem dünya hayatında hem de âhirette sapasağlam tutar.[12] Köke gelen zarar, tüm ağaca gelir. İman da böyledir. O, şüphe, şirk ve inkâr barındıran her türlü söz ve davranıştan uzaktır.[13] Nitekim âyette Allah'ı inkâr anlamına gelen her türlü söz, kökleri kesilip gövdesi yerden koparılmış bir ağaca benzetilmiştir. Kökü olmayan bir ağaç nasıl kuruyup yok olmaya mahkûmsa, samimi bir imana sahip olmayan insanın da hem dünyada hem de âhirette hüsrana uğraması kaçınılmazdır.[14] Şu hâlde iman, "mümin" nitelemesine imkân veren kök vasıftır. Mümin, mümin olma niteliğini imana borçludur; İman, müminin varlık nedenidir.

Mümin bir taraftan tüm gücüyle iman kökünden beslenirken, diğer taraftan onunla Yüce Allah'a yakın olmaya ve Rızâ-i Bâri'ye ulaşmaya çabalar. Hurma ağacının göğe doğru yükselen dalları ile mümin arasındaki benzerlik böyle izah edilebilir. Hurma, köklerinden toprağa ne kadar sağlam tutunursa boy atmadaki gücü o kadar artar. Boyu uzayıp göğe yükseldikçe yeryüzündeki kirlilikten ve tehlikelerden o kadar uzak olur. Meyvesi güven içinde olgunlaşır. Mümin de imanını ve niyetini perçinledikçe Rabbine daha çok yaklaşır. Allah'ın rızasını elde etmesinin önündeki engelleri

[10] İbrâhîm, 14/24-26.
[11] T3119 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 14.
[12] İbrâhîm, 14/24-27.
[13] HM8577 İbn Hanbel, II, 349.
[14] Hac, 22/11.

daha kolay aşar. Süflî arzuların boyunduruğundan kurtulup ulvî gayelere yönelir. Niyeti ve yönelişi doğru bir istikamet bulur. Böylece bütün davranışlarına yön veren imanı Allah'a yükselir.

Kökü ve dalları güçlü olan bir ağacın aynı oranda güzel ve tatlı meyve vermesi tabiîdir. Meyve, büyük bir özen ve sabırla büyütülen hurma ağacından beklentiyi ifade eder. Sadık bir imana ve samimi bir niyete sahip bir müminden de buna uygun salih ameller sergilemesi beklenir. Çünkü salih amel, iman ağacının meyvesi ve müminin imanının göstergesidir. İman, müminlerin gönüllerine sımsıkı yerleşince onların tüm hayatlarına ve davranışlarına yön verir. İmanın bu iyi ve olumlu etkisi müminin "salih amel" olarak bütün söz ve eylemlerinde açıkça ortaya çıkar.

İman ağacının meyvelerinden biri de ibadetlerdir. İmanın "salih amel"e dönüşmesi müminin ibadetlerinde açık bir şekilde görülür. Kulluk bilincine sahip olan bir Müslüman, hayatını Allah'a karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürür. Namaz, oruç, zekât ve hac gibi İslâm'ın temel şartlarını teşkil eden ibadetlerin[15] yanında Allah'ı zikretme, Kur'an okuma, kurban kesme ve infakta bulunma gibi kendisini Yüce Allah'a yaklaştıracak ibadetleri ifa eder. Farz ve nafile ibadetlerle Yüce Allah'a yakınlaşır ve böylece onun sevgisini kazanır.[16]

Ahlâk da iman ağacının meyvelerindendir. Müminin imanı ile ahlâkı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu anlatan meşhur bir hadiste Allah Resûlü şöyle buyurur: *"Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır."*[17] Resûl-i Ekrem'in mümin tanımı da ahlâk odaklıdır. Onun (sav) buyurduğuna göre, *"Kim bir iyilik yaptığında seviniyor, bir kötülük yaptığında üzülüyorsa o mümindir."*[18] Allah Resûlü'nün bir başka mümin tanımlamasında ise onun temiz karakterine ve ruh asaletine dikkat çekilir: *"Mümin, saf ve âlicenaptır; fâcir ise düzenbaz ve alçaktır."*[19] Allah Resûlü, kötü huyları mümine kesinlikle yakıştırmaz. Onun buyurduğuna göre, *"Mümin, ne insanları karalayan, ne lânet eden, ne kaba ve kötü sözlü, ne de hayâsız birisidir."*[20] Özellikle de *"Cimrilik ve kötü ahlâk asla bir müminde bulunmaz."*[21] Yine Peygamber Efendimizin buyurduğuna göre, *"Laf taşıma, sövüp sayma ve soy sopla övünme cehennemdedir; bunlar bir müminde bir araya gelmemelidir."*[22] Diğer yandan nebevî öğütlere kulak vererek imanını güzel ahlâk ile besleyen müminler için büyük bir mükâfat vardır. Bu mükâfatı Allah Resûlü şöyle anlatır: *"Mümin, güzel ahlâkı sebebiyle (gündüzlerini) oruçla, (gecelerini) namazla geçiren kişinin derecesine ulaşır."*[23]

[15] D4677 Ebû Dâvûd, Sünnet, 14.
[16] B6502 Buhârî, Rikâk, 38.
[17] D4682 Ebû Dâvûd, Sünnet, 15.
[18] HM19794 İbn Hanbel, IV, 399.
[19] D4790 Ebû Dâvûd, Edeb, 5.
[20] T1977 Tirmizî, Birr, 48.
[21] T1962 Tirmizî, Birr, 41.
[22] MK13615 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 340.
[23] D4798 Ebû Dâvûd, Edeb, 7.

Hadiste hurma ağacının meyvesi ile mümin arasında benzerlik kurulurken "hurmanın her zaman meyve verdiğinin"[24] vurgulanması onun bereketli bir ağaç olduğunu ortaya koyar. Üstelik hurma ağacı sadece meyvesinden değil gölgesinden, odunundan, yapraklarından, dallarından ve hatta çekirdeklerinden bile istifade edilen bereketli bir ağaçtır. Mümin de böyledir; bereket onlar arasındaki en önemli benzerlik noktalarından biridir.[25] Mümin, sözleriyle, tavır ve davranışlarıyla, imanı ve ibadetiyle,kısacası tüm hayatıyla bereketli ve faydalı olmayı başaran kişidir. Faydalı olma, mümin için bir ayırıcı vasıftır. Kendisine, ailesine ve topluma faydalı olması bakımından mümini bir aktara benzeten hadiste Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur: *"Mümin güzel koku satan kimseye benzer. Onunla beraber oturursan sana faydası olur, beraber yürürsen sana faydası olur, beraber iş yaparsan yine sana faydası olur."*[26]

Müminin yararlı bir insan olması, onun söz ve davranışları ile diğer insanlara zarar verecek bir tavır ve tutum içinde olamayacağı sonucunu doğurur. Allah Resûlü'nün yaptığı bir mümin ve Müslüman tanımında, müminin diğer insanlarla olan ilişkisindeki güven unsuru öne çıkarılır: *"Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir. Mümin de insanların canları ve mallarının güvende olduğu kişidir."*[27] Enes b. Mâlik'in Resûl-i Ekrem'den naklettiği bir hadiste ise, "altın kural" olarak bilinen ve tarih boyunca bütün dinî ve ahlâkî sistemlerde kendine yer bulan, "Sana yapılmasını istemediğin şeyi sen de başkalarına yapma." veya "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan sen de başkalarına öyle davran." şeklindeki ahlâkî ilke ile iman arasında doğrudan bir ilişki kurulur: *"Hiçbiriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz."*[28]

Feraset ve basiret sahibi olup zarara uğramamak da müminin mümeyyiz vasfıdır. *"Müminin ferasetinden çekinin. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."*[29] buyuran Allah Resûlü, müminin hiçbir zaman tedbir ve ihtiyatı elden bırakmayacağını ifade etmiştir. Yine, *"Mümin, bir delikten iki kere ısırılmaz."*[30] buyuran Peygamberimiz, Müslüman'ın, yaptığı bir hatayı ikinci kez tekrarlamayacağını ve aynı sebeple iki kez üst üste aldatılamayacağını vurgulamıştır.

Hurma ağacı ile mümin arasında kurulan benzerliğin dördüncü yönü hurmanın yaprakları ile ilgilidir. Hadiste ifade edildiğine göre hurma ağacının yaprakları hiçbir zaman dökülmez.[31] Daima yeşil kalır.[32] Mevsimlerin değişkenliğine ve iklim şartlarının zorluğuna rağmen hurma yaprak-

24 B6144 Buhârî, Edeb, 89.
25 B5444 Buhârî, Et'ıme, 42.
26 MK13541 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 319.
27 T2627 Tirmizî, Îmân, 12.
28 B13 Buhârî, Îmân, 7.
29 T3127 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15; MK7497 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 102.
30 B6133 Buhârî, Edeb, 83; M7498 Müslim, Zühd, 63.
31 B6144 Buhârî, Edeb, 89.
32 B6122 Buhârî, Edeb, 79.

larının dallarından düşmemesi ve yeşilliğini koruması, sebat, istikrar ve kararlılık açısından mümin ile benzeşmektedir. Çünkü mümin de şartlar ve durumlar ne olursa olsun imanında kesin bir sebat ve azim gösterir. Resûl-i Ekrem'in buyurduğuna göre, *"Allah'a kavuşacağı güne kadar mümin erkek ve kadınların kendisine, çocuğuna ve malına sıkıntı ve musibet gelmeye devam eder."*[33] Ancak başına gelen olumlu ya da olumsuz hiçbir hâl ve hadise, müminin hayır ve iyilik üzere olmasına engel olamaz. Allah Resûlü müminin bu hâlini şu veciz hadisiyle anlatır: *"Müminin durumu ne ilginçtir! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu durum yalnız mümine mahsustur. Başına sevinecek bir hâl geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde ona sabreder; bu da onun için hayır olur."*[34]

Kabul edilmelidir ki başına gelen musibetler ve zorluklar karşısında mümin bazen duygusal açıdan sarsılabilir; bazen beşerî ve hissî yapısının sâikiyle tökezleyebilir. Ancak burada asıl olan iman bakımından kararlı bir duruş sergilemektir. Zira mümin sarsıldığında ve sendelediğinde imanı onun elinden tutar ve onu yeniden ayağa kaldırır. Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste Allah Resûlü mümin ile kâfirin musibetler karşısındaki tavrını şu benzetme ile anlatır: *"Mümin, yeşil ekine benzer. Rüzgârla eğilir (fakat yıkılmaz). Rüzgâr sakinleştiğinde yine doğrulur. İşte mümin de böyledir; o da bela ve musibetler sebebiyle eğilir (fakat yıkılmaz). Kâfir ise sert ve dimdik selvi ağacına benzer ki Allah onu dilediği zaman (bir defada) söküp devirir."*[35]

Karşılaştığı bela ve musibetlere sabırla mukavemet etmek ve en zor zamanlarda bile imanını muhafaza etmek müminin şiarındandır. Bu meyanda Allah Resûlü mümini en kıymetli cevher olan altına benzetir ve altının özünün yüksek ısılı bir eritme ocağında dahi değişmeyeceğini, dolayısıyla müminin de imanını her hâlükârda muhafaza edeceğini şöyle ifade eder: *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin altın parçasına benzer; sahibi ona körükle üflese bile değişmez ve azalmaz."*[36]

Mümin için iyiliğin ve güzelliğin bir hayat tarzı olduğunu, onu bal arısına benzeterek anlatan bir hadiste Allah Resûlü şöyle buyurur: *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki mümin bal arısına benzer; güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir, (güzel yerlere) konar, (konduğu yeri de) kırmaz ve bozmaz."*[37] Hadise göre bal arısı ile mümin arasındaki iki benzerlik, yedikleri gıdalar ile ürettiklerinin temizliğindedir. Bal arısı nasıl ki ağaçların ve bitkilerin en güzel çiçeklerinden besleniyorsa, mümin de Allah'ın kendisine verdiği rızıkların temiz ve helâl olanlarından gıdalanır.[38] Mü-

[33] T2399 Tirmizî, Zühd, 56.
[34] M7500 Müslim, Zühd, 64.
[35] B7466 Buhârî, Tevhîd, 31.
[36] HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76).
[37] HM6872 İbn Hanbel, II, 199; NM253 Hâkim, *Müstedrek*, I, 110 (1/76).
[38] Bakara, 2/172.

min ayrıca rızkını kazanmak için çalışmayı elden bırakmaz. Çünkü Hz. Peygamber'in ifadesiyle, *"İnsanın yediği şeylerin en güzeli, elinin emeğidir."*[39] Arının, tertemiz çiçeklerden aynı temizlikte bir üretimle şifa kaynağı bal verdiği gibi mümin de temiz, sağlam, kaliteli ve hilesiz bir üretim yapar. Müminin çalışıp kendi emeğiyle ortaya koyduğu her türlü ürün, kendisi ve toplumu için faydalı ve anlamlıdır. Nitekim bal arısının ürünü olan bal da insanlık için büyük bir nimet ve şifa kaynağıdır. Burada aynı zamanda üretim ve tüketim arasındaki ahlâkî dengeye de bir gönderme vardır. Hadiste mümin ile bal arısı arasındaki benzerliğin bir başka yönü de çevre bilinci ile ilgilidir. Bal arısı çiçeğinden yararlandığı ağaca hiçbir şekilde zarar vermediği gibi mümin de imar etmekle sorumlu olduğu çevrenin ve kâinatın[40] dengesini bozacak bir tavır içinde olamaz. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in, yoldan eziyet verecek şeyleri kaldırmayı imanın şubelerinden birisi olarak tanımlaması[41] mümin ile çevre bilinci arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir.

İmanda sebat ve kararlılık göstermede müminin önündeki en çetin engellerden biri de günahlardır. *"Mümin, günahlarını üzerine düşüverecek bir dağ gibi büyük görür. Fâcir (fütursuzca günah işleyen) kimse ise günahlarını burnu üzerine konan ve kovalayınca kaçacak bir sinek gibi görür."*[42] hadisiyle müminin günaha karşı tavrını ifade eden Allah Resûlü, günlük hayatın türlü meşguliyetleri arasında mümin ile imanı arasına giren günah ve hata engellerini tevbe ve istiğfar ile aşmayı tavsiye eder.[43] Böylece hiçbir günah sürekli bir şekilde mümin ile imanı arasına giremez. Mümin ile iman arasındaki daimî ilişkiyi bir benzetme ile dikkatlere sunan hadisinde Resûl-i Ekrem şöyle buyurur: *"Mümin, yularından bir yere bağlanmış ata benzer; o at gezip dolaşır sonra da bağlandığı yere geri döner. Mümin de unutarak hata işler ve sonra yine imana döner."*[44] Burada imana dönmekten maksat, Allah'a iman etmiş bir kişinin, günah işlediği zaman hemen tevbe ve istiğfar ederek yeniden Allah'a yönelmesi ve imanını muhafaza etmesidir.

Ve nihayet Allah Resûlü'nün, mümini, *"bir iyilik yaptığında sevinen, bir kötülük yaptığında ise üzülen kimse"*[45] olarak tanımladığı hatırlanırsa, bir müminin yapacağı en güzel dualardan birinin şu nebevî dua olduğu anlaşılır: *"Allah'ım! Beni, iyilik yaptıkları zaman sevinç duyan, kötülük yaptıkları zaman da bağışlanma dileyen kullarından eyle."*[46]

39 D3528 Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 77.
40 Hûd, 11/61.
41 M153 Müslim, Îmân, 58.
42 T2497 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 49; HM3627 İbn Hanbel, I, 382.
43 İM4250 İbn Mâce, Zühd, 30.
44 HM11355 İbn Hanbel, III, 39.
45 HM19794 İbn Hanbel, IV, 399.
46 İM3820 İbn Mâce, Edeb, 57.

MÜNAFIKLIK
İKİ YÜZLÜLÜK

عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ، تَعِيرُ إِلَى هَذِهِ مَرَّةً
وَإِلَى هَذِهِ مَرَّةً."

İbn Ömer'in rivayet ettiğine göre,
Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur:
*"Münafık, iki sürü arasında gidip gelen şaşkın koyun gibidir.
Bir o sürüye gider, bir bu sürüye!"*
(M7043 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 17)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَعْبٍ، عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَالْخَامَةِ مِنَ الزَّرْعِ تُفَيِّئُهَا الرِّيحُ مَرَّةً، وَتَعْدِلُهَا مَرَّةً، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ كَالْأَرْزَةِ لَا تَزَالُ حَتَّى يَكُونَ انْجِعَافُهَا مَرَّةً وَاحِدَةً."

قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَدْعُو يَقُولُ: "اللَّهُمَّ! إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشِّقَاقِ وَالنِّفَاقِ وَسُوءِ الْأَخْلَاقِ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: "أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا، وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْهُنَّ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنَ النِّفَاقِ حَتَّى يَدَعَهَا: إِذَا اؤْتُمِنَ خَانَ، وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ :
"تَجِدُ مِنْ شَرِّ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ اللَّهِ، ذَا الْوَجْهَيْنِ الَّذِي يَأْتِي هَؤُلَاءِ بِوَجْهٍ وَهَؤُلَاءِ بِوَجْهٍ."

Abdullah b. Kâ'b'ın, babasından rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Mümin, rüzgârın yatırıp kaldırdığı (ama zarar vermediği) yeşil ekin gibidir. Münafık ise dimdik iken, rüzgârın bir defada kökünden söküverdiği selvi ağacı gibidir."*

(B5643 Buhârî, Merdâ,1)

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle dua ederdi: *"Allah'ım! Bozgunculuktan, münafıklıktan ve kötü ahlâktan sana sığınırım."*

(D1546 Ebû Dâvûd, Vitr, 32)

Abdullah b. Amr'ın rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Şu dört özellik kimde bulunursa o, tam bir münafık olur. Kimde bu niteliklerden biri bulunursa onu terk edinceye kadar kendisinde münafıklıktan bir özellik vardır: Kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder. Konuştuğunda yalan söyler. Söz verdiğinde cayar. Husumet sırasında haktan sapar."*

(B34 Buhârî, Îmân, 24)

Ebû Hüreyre'nin (ra) rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet günü Allah katında insanların en kötülerinin şunlara bir yüzle, bunlara diğer bir yüzle gelen ikiyüzlüler olduğunu görürsün!"*

(B6058 Buhârî, Edeb, 52)

Hicretin beşinci yılı, Benî Mustalik Seferi'nin yapıldığı günlerdi. Cehcâh b. Kays adlı bir muhacir ile ensardan Sinân b. Vebera[1] kavga etmiş, bunun üzerine muhacirler ve ensar arasında hararetli bir tartışma başlamıştı. Bu sırada durumu fırsat bilen münafıkların lideri Abdullah b. Übey b. Selûl, muhacirlere karşı ensara destek olarak, "Bize karşı çağrıda bulundular öyle mi?[2] Resûlullah'ın yanındakilere yardım etmeyin ki etrafından dağılıp gitsinler. Medine'ye dönersek en şerefli ve güçlü olan, zelil ve güçsüz olanı muhakkak oradan çıkaracaktır!" dedi. Onun bu küstahça sözlerine şahit olan Zeyd b. Erkam duyduklarını hemen kendisinden büyüklere nakletti. Onlar da Hz. Peygamber'e bildirdi. Bunun üzerine Resûlullah, önce Zeyd b. Erkam'ı çağırıp dinledi, ardından olanları bir de karşı taraftan dinlemek üzere Abdullah b. Übey'i ve arkadaşlarını yanına çağırttı. Fakat onlar böyle bir şey demediklerine dair yemin ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Zeyd'e inanmayarak onları tasdik etti. Zeyd, ömründe hiçbir şeye bu kadar üzülmemişti fakat elinden gelen başka bir şey de yoktu. Evine kapandı. Nihayet iyice bunaldığı bir sırada Allah Teâlâ Münâfıkûn sûresini indirdi ve gerçek ortaya çıktı. Ardından Zeyd b. Erkam'ı yanına çağıran Allah Resûlü, *"Ey Zeyd! Şüphesiz Allah, seni tasdik etti."* dedi.[3]

Abdullah b. Übey b. Selûl gibi ikiyüzlü bir adam karşısında yalancı konumuna düşen Zeyd b. Erkam'ın aklanmasını sağlayan Münâfıkûn sûresinde Allah (cc), münafıkların sözlerini kelimesi kelimesine yüzlerine vuruyordu: *"Onlar, 'Allah Resûlü'nün yanında bulunanlara (muhacirlere) bir şey vermeyin ki dağılıp gitsinler.' diyenlerdir. Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır. Fakat münafıklar (bunu) anlamazlar. Onlar, 'Andolsun, eğer Medine'ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır.' diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük ancak Allah'ın, Peygamberi'nin ve müminlerindir. Fakat münafıklar (bunu) bilmezler."*[4]

Kur'ân-ı Kerîm'de, kalbiyle inkâr ettikleri hâlde bunu gizleyerek kendilerini mümin gibi gösteren münafıklardan, kendi isimleriyle anılan bu sûre dışında pek çok yerde bahsedilmiştir. Buna göre Kur'an'ın ortaya koyduğu münafık portresi şudur: Onlar inanmadıkları hâlde inandıklarını söyleye-

[1] İF3330 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 547.
[2] B3518 Buhârî, Menâkıb, 8.
[3] B4900 Buhârî, Tefsîr, (Münâfikûn) 1.
[4] Münâfikûn, 63/7-8.

rek Allah'ı ve inananları aldatmaya çalışan ancak farkına varmadan kendilerini aldatan ikiyüzlü, kalplerinde hastalık bulunan, azgınlıkları içinde bocalayıp duran,[5] Allah'ın kalplerini mühürlediği ve nefislerinin arzularına uyan kimselerdir.[6] Müminlere karşı kalpleri kin ve nefretle dolu olduğu için onların hep sıkıntıya düşmelerini isterler.[7] Yalnızca menfaatleri söz konusu olduğunda Hz. Peygamber'in ve inananların yanında yer alırlar.[8] Kötülüğü emredip iyiliği yasaklar ve cimrilik ederler. Onlar Allah'ı, Allah da onları unutmuştur. Münafıklar, bozguncuların ta kendileridir.[9]

Münafıklar, Kur'an'da zikredilen özellikleriyle ne kâfirlerden ne de Müslümanlardan bir gruptu. Kendilerine has olumsuz bazı özelliklere sahiptiler. Sürekli iman ile küfür arasında bocaladıkları için[10] Allah (cc), haklarında, *"İman edip sonra inkâr eden, sonra inanıp tekrar inkâr eden, sonra da inkârlarında ileri gidenler var ya, Allah onları bağışlayacak da değildir, doğru yola iletecek de değildir."*[11] buyurmuştur. Allah'ın Sevgili Elçisi ise onların bu kararsız ruh hâllerini, *"Münafık, iki sürü arasında gidip gelen şaşkın koyun gibidir. Bir o sürüye gider, bir bu sürüye!"*[12] diye tasvir etmiştir.

Her ne kadar Mekke'deki tebliğ döneminde İslâm'ı kabul etme ve iman konusunda tereddüt yaşayanlar olsa da asıl nifak hareketleri Medine'de ortaya çıkmıştı. Nitekim Hz. Peygamber'in hicreti ile birlikte Medine'de hem dinî hem de siyasî bakımdan yeni bir oluşum meydana geldi. Durumu kabullenenler kadar ona ayak uyduramayan ve şüpheyle yaklaşan kimseler de oldu. Onlara göre böyle bir ortamda yapılabilecek en akıllıca şey, çıkarlarına göre tavır sergilemekti. Buna göre içten içe inkâr ettikleri hâlde sözleriyle inandıklarını ifade ederek Müslümanların yanında yer alıp beğeni kazanacak ve kendilerini onlardan koruyacaklar, diğer taraftan da gizlice onların aleyhine faaliyetlerde bulunacaklardı. Dolayısıyla münafıklar, olduklarından farklı görünerek Müslümanları aldattıkları için inkârlarını açıkça ifade eden kâfirlerden daha tehlikeliydiler.

Münafıklar gerçekte inanmadıkları hâlde Allah'a ve âhiret gününe inandıklarını dile getiriyorlar,[13] Resûlullah'a geldiklerinde de, *"Senin, elbette Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz."*[14] diye yalan söylemekten asla çekinmiyorlardı. Bu ikiyüzlülüklerine karşı onların hiç şüphesiz yalancı olduklarına şahitlik eden Allah (cc) ise, *"Onları gördüğün zaman görünümleri hoşuna gider. Konuştuklarında sözlerine kulak verirsin. Onlar sanki elbise giydirilmiş kereste gibidirler. Her kuvvetli sesi kendi aleyhlerine sanırlar. Onlar düşmandır, onlardan sakın! Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan)*

[5] Bakara, 2/8-20.
[6] Muhammed, 47/16.
[7] Âl-i İmrân, 3/118-119.
[8] Tevbe, 9/42.
[9] Tevbe, 9/67.
[10] Nisâ, 4/142-143.
[11] Nisâ, 4/137.
[12] M7043 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 17; HM5079 İbn Hanbel, II, 47.
[13] Bakara, 2/8.
[14] Münâfikûn, 63/1.

çevriliyorlar!"[15] buyurarak münafıkların dış görünümüne aldanmaması hususunda Resûlü'nü uyarıyordu. Zira onlar, göründüklerinin aksine korkak ve çıkarcıydılar. Bu özellikleri en açık şekilde savaşlarda ortaya çıkıyordu. Cihada çağrıldıklarında ölüm korkusundan dolayı donuk bakışlarla Hz. Peygamber'e bakan münafıklar,[16] savaş için yola çıkıldığında türlü bahanelerle ordudan geri kalarak evlerinde oturuyorlar ve buna seviniyorlardı. Resûlullah savaştan döndüğünde de özür dileyip yemin ediyor ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi istiyorlardı.[17] Çıkarları uğruna zoraki bir savaşa katıldıkları zaman ise Allah tarafından Müslümanlara fetih nasip edildiğinde ganimetten pay alabilmek için, *"Biz sizinle beraber değil miydik?"* diyorlar[18] ya da Uhud Savaşı gibi çetin bir sınavda yarı yoldan dönerek Müslümanlar arasında ihtilâf ve moral bozukluğuna neden oluyorlardı.[19]

Münafıkların inançlarındaki samimiyetsizlikleri ibadetlerine de yansıyordu. Üşenerek kalktıkları namazı yalnızca insanlara gösteriş olsun diye kılıyorlardı.[20] Mescitlere gönülsüz geliyor, namazı tek başlarına kılacakları zaman vaktin sonuna kadar geciktiriyorlardı.[21] Onlara en çok sabah ve yatsı namazları ağır geliyordu.[22] Nitekim biri uykunun en tatlı zamanı, diğeri ise rahat ve sükûnet vaktinde kılınan bu namazlar, kulun samimiyetini ispat edeceği en önemli zaman dilimlerine denk gelmektedir. Münafıklar, zekât ve sadakayı da gösteriş amaçlı veriyor,[23] bu hususta gönülsüzlük[24] ve cimrilik gösteriyorlardı.[25]

İslâm'a ve Müslümanlara yönelik bütün yıpratıcı eylemlerine rağmen Hz. Peygamber, münafıkları toplum dışına itmemiş, aksine onlara gerektiğinde hoşgörülü davranarak[26] ve ashâbını bilinçlendirerek kendilerinden gelecek tehlikeleri en aza indirmişti. Benî Mustalik Seferi'nde Abdullah b. Übey ile ilgili gerçek ortaya çıktığında, "İzin ver de şu münafığın boynunu vurayım!" diyen Hz. Ömer'e, *"Bırak onu! İnsanlar, 'Muhammed arkadaşlarını öldürüyor!' demesinler."* cevabını vererek yanlış bir izlenim bırakmak istemediğini belirtmişti.[27] Ayrıca o, münafık bile olsa bir kişinin bu vasfıyla açıkça teşhir edilmesini hoş karşılamıyordu. Nitekim kendisinin de bulunduğu bir mecliste, münafık olduğunu zannederek Mâlik b. Duhşum adlı sahâbîyi, "O, Allah ve Resûlü'nü sevmeyen bir münafıktır." diye itham eden bir kişiyi uyarmış ve diliyle Allah'a inandığını ikrar ederek O'nun rızasını dileyen kimseye Allah'ın cehennemi haram kıldığını söylemişti.[28]

Hz. Peygamber, toplumda bir ayrılık meydana gelmemesi ve en azından İslâm'a ilgi duyan kimselerin kazanılmasına vesile olması amacıyla

[15] Münafıkûn, 63/4.
[16] Ahzâb, 33/19; Muhammed, 47/20.
[17] Âl-i İmrân, 3/188; B4567 Buhârî, Tefsîr, (Âl-i İmrân) 16; M7033 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 7.
[18] Nisâ, 4/141.
[19] Nisâ, 4/88; B1884 Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 10; M7031 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 6.
[20] Nisâ, 4/142.
[21] HM7913 İbn Hanbel, II, 293.
[22] B657 Buhârî, Ezân, 34; M1482 Müslim, Mesâcid, 252.
[23] Bakara, 2/264.
[24] Tevbe, 9/54.
[25] Tevbe, 9/67.
[26] B425 Buhârî, Salât, 46.
[27] M6583 Müslim, Birr, 63.
[28] M1496 Müslim, Mesâcid, 263.

ölen münafıklara cenaze namazı kılmak ve onlar için bağışlanma dilemek istemişti. Bu nedenle bazı rivayetlere göre münafıkların lideri Abdullah b. Übey'in cenaze namazını kılmak istemiş,[29] bazılarına göre de kılmıştı.[30] Ancak bu olay üzerine Allah Teâlâ onu, inkârlarını sinsice devam ettiren ve her fırsatta Müslümanların aleyhine faaliyetlerde bulunan münafıklara karşı şu net tavrı takınması hususunda uyardı: *"Onlardan ölenlerin hiçbirine asla namaz kılma ve kabrinin başında durma. Çünkü onlar Allah'ı ve Resûlü'nü inkâr ettiler ve fâsık olarak öldüler."*[31]

Allah Resûlü, imanı, temiz su ile yetişen taze bitkiye benzetirken; nifakı, kan ve irinle büyüyen bir çıbana benzeterek onun Allah'ın yasaklamış olduğu düşünce ve eylemlerle büyüyeceğine dikkat çekmiştir.[32] Örneğin, hayâ ve az konuşmayı iman alâmeti; çirkin söz ve lüzumundan fazla konuşmayı ise münafıklık alâmeti olarak zikretmiştir.[33] Hz. Peygamber, mümin ile münafığın durumunu karşılaştırırken ise şu benzetmeyi yapmıştır: *"Mümin, rüzgârın yatırıp kaldırdığı (ama zarar vermediği) yeşil ekin gibidir. Münafık ise dimdik iken, rüzgârın bir defada kökünden söküverdiği selvi ağacı gibidir."*[34] Buna göre mümin dünyada maddî ve mânevî birtakım sıkıntılarla imtihan edilir fakat samimi imanı sayesinde onların üstesinden gelerek âhirette ayakta kalır. Münafık ise sahte imanı yüzünden dünyada elde ettiği rahatlığına ve dik duruşuna karşılık âhirette karşılaşacağı büyük azapla bir defada devrilir gider. Nitekim Allah Teâlâ küfrün en çirkin ve tehlikeli şekli olan münafıklığın âhiretteki cezası için, *"Doğrusu münafıklar, ateşin en aşağı tabakasındadırlar. (O gün) onlar için hiçbir yardımcı da bulamazsın."*[35] uyarısında bulunmuştur. Resûlullah, *"Allah'ım! Bozgunculuktan, münafıklıktan ve kötü ahlâktan sana sığınırım."*[36] duasıyla kendisi nifaktan Allah'a sığındığı gibi ashâbını ve tüm müminleri de münafıkça tavırlardan sakındırmıştır.

Her ne kadar müminler, imanlarında şüphe olmasa da münafıklarınkine benzer davranışlar sergiledikleri zaman nifaka düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirler. Dinî uygulamalarda gevşeklik gösterme, söz ve davranışlar arasında uyumsuzluk şeklinde tezahür eden bu durum "amelî nifak" olarak adlandırılmıştır. Bu, müminlere yakışmayan bir tutum olduğu için Allah Teâlâ, *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?"*[37] buyurmuş ve onları münafıklar gibi tavır sergilememeleri hususunda uyarmıştır.[38] Hz. Peygamber de müminleri münafıklık alâmeti sayılan ve nifakla itham edilmelerine sebep olabilecek her türlü davra-

[29] B5796 Buhârî, Libâs, 8.
[30] B1269 Buhârî, Cenâiz, 22; M6207 Müslim, Fedâilu's-sahâbe, 25.
[31] Tevbe, 9/84.
[32] HM11146 İbn Hanbel, III, 17.
[33] T2027 Tirmizî, Birr, 80; HM22668 İbn Hanbel, V, 267.
[34] B5643 Buhârî, Merdâ,1.
[35] Nisâ, 4/145.
[36] D1546 Ebû Dâvûd, Vitr, 32; N5473 Nesâî, İstiâze, 21.
[37] Saff, 61/2.
[38] Bakara, 2/264; Âl-i İmrân, 3/156.

nıştan sakındırmıştır. Çünkü Müslüman, özü sözü bir, Peygamberimizin tarifiyle, *"elinden ve dilinden insanların zarar görmediği kimse"*dir.[39] İhanet, yalan, sözünde durmama, ikiyüzlülük ve riya gibi ahlâkî olmayan ve toplumda güveni sarsan tavırların hepsi ise münafıkça davranışlardır.

Allah Resûlü, Abdullah b. Amr'ın rivayet ettiği bir sözünde münafığı en temel özellikleri ile şöyle tanımlamıştır: *"Şu dört özellik kimde bulunursa o, tam bir münafık olur. Kimde bu niteliklerden biri bulunursa onu terk edinceye kadar kendisinde münafıklıktan bir özellik vardır: Kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder. Konuştuğunda yalan söyler. Söz verdiğinde cayar. Husumet sırasında haktan sapar."*[40] İman bakımından samimi olmayan münafıklara hasredilen bu özelliklerin zaman zaman Müslümanlarda da görülmesi, imanın dışa yansıması noktasında problem oluşturmaktadır. Hâlbuki Müslüman'a yakışan, inandığı değerlere uygun hareket etmektir.

Münafıklığın temel göstergelerinden birisi ise ikiyüzlülüktür. Hz. Peygamber, ilkeli ve tutarlı davranmayarak çıkarlarına göre insanlara farklı davranışlar sergileme anlamına gelen ikiyüzlülükten uzak durmaları için ashâbını uyarmış, insanlarla olan ilişkilerinde ikiyüzlü olanların güvenilmeyi hak etmediğini[41] ifade etmiştir. Allah Resûlü, *"Kıyamet günü Allah katında insanların en kötülerinin şunlara bir yüzle, bunlara diğer bir yüzle gelen ikiyüzlüler olduğunu görürsün.!"*[42] buyurmuş ve münafıkların âhirette ateşten iki dil ile cezalandırılacaklarını[43] belirtmiştir.

İkiyüzlülük konusunda sahâbîler de titiz davranmıştır. Bir defasında Abdullah b. Ömer'in yanına gelen bazı kimselerin, "Biz amirlerimizin huzurunda onların lehine konuşuyor, oradan çıktığımızda ise aksini söylüyoruz." demeleri üzerine İbn Ömer, "Biz böyle bir davranışı münafıklık kabul ederdik." demiştir.[44]

Münafıklıkla örtüşen bir başka özellik riyadır. Amel ve ibadetleri, Allah rızası yerine insanların beğenisini kazanma ve gösteriş amacıyla yapmak anlamına gelen riya, münafığın hayatının nerdeyse bütününü sarmıştır. Bunun içindir ki nifak, dinde riya olarak da tanımlanmaktadır. Kur'an'da Allah'a ve âhiret gününe inanmadıkları hâlde mallarını gösteriş olsun diye harcayanlar[45] ve namazı gösteriş için kılanlar[46] kınanmıştır. Resûlullah da riyayı "küçük şirk" diye adlandırarak[47] ümmetini onun âhiretteki cezası hususunda uyarmıştır.[48]

Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in münafıklığın tezahürlerine dair bütün bu titiz değerlendirme ve uyarılarından dolayı ashâbdan zaman

[39] N4998 Nesâî, Îmân, 8; HM8918 İbn Hanbel, II, 380.
[40] B34 Buhârî, Îmân, 24; M210 Müslim, Îmân, 106.
[41] HM7877 İbn Hanbel, II, 290; EM313 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 117.
[42] B6058 Buhârî, Edeb, 52; M6630 Müslim, Birr, 98.
[43] D4873 Ebû Dâvûd, Edeb, 34; DM2792 Dârimî, Rikak, 51.
[44] B7178 Buhârî, Ahkâm, 27.
[45] Bakara, 2/264; Nisâ, 4/38.
[46] Nisâ, 4/142; Mâûn, 107/4-6.
[47] HM24036 İbn Hanbel, V, 429.
[48] M4923 Müslim, İmâre, 152.

zaman kendi hâlinden endişe edenler oluyordu. Nitekim Resûlullah'ın kâtiplerinden ve seçkin sahâbîlerden Hanzala el-Üseyyidî, bir gün ağlayarak Hz. Ebû Bekir'in yanına gelmişti. Hz. Ebû Bekir ona, "Nasılsın Hanzala?" diye sorunca o, "Hanzala münafık oldu! diye cevap verdi. Hz. Ebû Bekir şaşkınlığını gizleyemeyerek, "Sübhânallâh! Ne diyorsun?" dedi. Bunun üzerine Hanzala, "Resûlullah'ın huzurunda iken o bize cennet ve cehennemi anlattığında onları gözümüzle görmüş gibi oluyoruz. Resûlullah'ın huzurundan ayrılıp çoluk çocuğumuza karışarak işlerimizin başına geçtiğimizde ise, o duyduklarımızın pek çoğunu unutuyoruz." diye dert yandı. Ardından Hz. Ebû Bekir ona, "Ey Hanzala! Allah'a yemin olsun ki biz de aynı durumdayız." diyerek Allah Resûlü'ne gitmeyi teklif etti ve beraber gittiler. Hanzala, Hz. Ebû Bekir'le paylaştığı sıkıntısını Resûlullah'a da arz etti. Onu dikkatle dinleyen Hz. Peygamber, bunun üzerine şöyle buyurdu: *"Beni yaşatan Allah'a yemin ederim ki siz, her zaman yanımdan kalktığınız gibi kalsaydınız melekler, oturduğunuz yollar üzerinde ve yataklarınızda sizinle musafaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala! (İnsan bu) Bazen öyle, bazen böyle!"*[49] Rahmet Elçisi'nin sözleri rahatlatmıştı Hanzala'yı. Çünkü bu durum, münafıklık değil aksine her insanın gündelik hayatında yaşayabileceği bir durumdu.

Samimiyeti zedeleyen ve toplumda güven duygusunu sarsan bir husus olarak münafıklık, Yüce Rabbimiz ve Peygamberimiz tarafından son derece tehlikeli görülmüş, hem imanî hem de ahlâkî bir problem olması nedeniyle birçok âyet ve hadiste kınanmıştır. Ancak kesin bir dille sakındırılmasına rağmen münafıklık, bugün de devam eden bir olgudur. Toplumda, mümin olduğunu söylediği hâlde münafıkça davranışlar sergileyen, çeşitli çıkarlar için gerçek niyetlerini gizleyerek insanları aldatan kimseler bulunmaktadır. İnançtaki samimiyetsizliğin davranışlara yansıması sonucu gayri ahlâkî davranışlar yaygınlaşmakta ve git gide yadırganmaz hâle gelmektedir. Hâlbuki *"Din, samimiyettir."*[50] İnancında samimi kimseye yakışan ise kalbindeki sağlam imanı hem Allah ile hem de insanlarla olan ilişkilerine dürüst bir biçimde yansıtmaktır. Yani Rabbimizin, Elçisi'nin gıyabında bütün kullarına yüklediği ağır ama mükâfatı bir o kadar büyük, *"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!"* sorumluluğunu yerine getirmektir.[51]

[49] M6966 Müslim, Tevbe, 12; T2514 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 59.
[50] M196 Müslim, Îmân, 95.
[51] Hûd, 11/112.

ŞİRK
ALLAH'A ORTAK KOŞMAK/ EN BÜYÜK ZULÜM

عَنْ أَبِى إِدْرِيسَ قَالَ: سَمِعْتُ مُعَاوِيَةَ يَخْطُبُ وَكَانَ قَلِيلَ الْحَدِيثِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَخْطُبُ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "كُلُّ ذَنْبٍ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَغْفِرَهُ إِلاَّ الرَّجُلُ يَقْتُلُ الْمُؤْمِنَ مُتَعَمِّدًا أَوِ الرَّجُلُ يَمُوتُ كَافِرًا."

Ebû İdrîs diyor ki, "Muâviye'yi hutbe verirken dinledim. O, Allah Resûlü'nden (sav) az hadis naklederdi. Hutbesinde Resûlullah'ın şu sözlerini işittiğini nakllediyordu: '*Bir mümini kasten öldüren kimse veya Allah'ı inkâr etmiş olarak ölen kimse hariç, Allah'ın her günahı bağışlayacağı umulur.*'"

(N3989 Nesâî, Muhârebe, 1)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ﵁ قَالَ: سَأَلْتُ أَوْ سُئِلَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ :
"أَيُّ الذَّنْبِ عِنْدَ اللَّهِ أَكْبَرُ؟ قَالَ: "أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نِدًّا وَهُوَ خَلَقَكَ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"مَنْ مَاتَ يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ النَّارَ."

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِى بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"أَلَا أُنَبِّئُكُمْ بِأَكْبَرِ الْكَبَائِرِ؟ قُلْنَا: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: "الإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ..."

Abdullah (b. Mes'ûd) (ra) anlatıyor: Resûlullah'a (sav) "Allah katında en büyük günah nedir?" diye sordum. *"Seni yarattığı hâlde Allah'ın bir denginin olduğunu kabul etmendir."* buyurdu.

(B4761 Buhârî, Tefsîr, (Furkân) 2)

Abdullah (b. Mes'ûd) tarafından rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Her kim Allah'a bir şeyi ortak koşarak ölürse cehenneme girer."*

(M268 Müslim, Îmân, 150)

Abdurrahman'ın, babası Ebû Bekre'den rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav), *"Size en büyük günahın ne olduğunu söyleyeyim mi?"* diye sorunca, ashâb, "Evet, buyur ey Allah'ın Resûlü!" dediler. Bunun üzerine Resûlullah, *"Allah'a ortak koşmak ve anaya babaya saygısızlık etmektir..."* buyurdu.

(B5976 Buhârî, Edeb, 6)

Risâletin beşinci yılıdır. Atalarının taptığı putlardan vazgeçmek istemeyen müşrikler, Müslüman olanları dinlerinden döndürmek için her türlü işkence ve eziyeti yaparlar. Bu işkencelere dayanamayan ve tek istekleri hür bir şekilde ibadet etmek olan Ca'fer b. Ebû Tâlib ve arkadaşları Resûlullah'tan hicret için izin alırlar.[1] Yaklaşık yüz kişiyle Habeş kralı Necâşî'nin ülkesine giderler.[2] Necâşî, huzuruna kabul ettiği muhacirlere, kendilerini, kavimlerinin dinini bırakacak kadar etkileyen bu dinin nasıl bir din olduğunu sorar.

Ca'fer b. Ebû Tâlib hemen söz alır ve "Ey kral!" diyerek başlar sözlerine, "Biz cahil, putlara tapan, leş yiyen, çirkin işler yapan, akrabalarla bağları koparan, komşuya kötü davranan, kuvvetlinin zayıfı yiyip bitirdiği bir toplum idik. Sonra, Allah, bize soyunu, doğruluğunu, güvenilirliğini ve iffetini bildiğimiz bir elçi gönderinceye kadar da bu hâl üzere devam ettik. O elçi bizi Allah'a, onu birlemeye ve ona kulluğa davet etti. Atalarımız ve bizim Allah'tan başka taptığımız, taş ve putları terk etmeye çağırdı. Doğru sözlü olmayı, emaneti ehline vermeyi, akrabayla ilişkiyi sürdürmeyi, güzel komşuluk yapmayı, haramlardan ve kan davası gütmekten kaçınmayı emretti. Çirkin işleri, yalan konuşmayı, yetim malı yemeyi ve iffetli hanımlara iftira atmayı bize yasakladı. Sadece Allah'a kulluk etmemizi ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamamızı istedi...

Biz de Allah Resûlü'nü tasdik ettik, iman ettik, getirdiği şeylere tâbi olduk, sadece Allah'a ibadet ettik ve ona hiçbir şeyi ortak koşmadık, bize haram kıldıklarını haram, helâl kıldıklarını helâl kabul ettik. Bundan dolayı da kavmimiz bize düşmanlık besledi, bizi Allah'a ibadetten, putlara tapmaya döndürmek, önceden helâl saydığımız kötü şeyleri helâl saymamız için eziyet ettiler ve dinimizden dönmemiz için bize işkence ettiler..."[3]

Ca'fer'in son derece etkileyici cümlelerle özetlediği gibi onların tek amaçları ortağı ve benzeri olmayan,[4] doğmamış ve doğurulmamış[5] Rablerine kulluk etmekti. İşkence görmeden, rahatça inançlarının gereğini yerine getirebilmekti. Onlar her kıyamda kâfirlerin inkârından ve müşriklerin ortak

[1] MZ9844, Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, VI, 29.
[2] HS2/170, İbn Hişâm, *Sîret*, II, 170-175.
[3] HM1740 İbn Hanbel, I, 202.
[4] En'âm, 6/163; HM20985 İbn Hanbel, V, 74.
[5] İhlâs, 112/3.
[6] Zümer, 39/67; Yûnus, 10/18; M7475 Müslim, Zühd, 46.

koştuklarından uzak olan[6] Rablerine, *"Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım isteriz."*[7] diyerek iman ve ibadet etmek istiyorlardı. Onlar, şirk ve küfürden koparak tevhidi, sadece ve sadece Allah'a kulluk etmeyi seçmişlerdi.

Küfür, Resûlullah'ın davetini kabul etmemek, getirdiklerini inkâr etmektir; Allah'a, Peygamberi'ne, Peygamberi'ne indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara, meleklerine, âhiret gününe inanmamak...[8]

Ne kötü şeydir Allah'ı tanımamak; O'nu inkâr etmek, şeytanın saptırdığı kimseler[9] hatta dostları[10] olmak, cehennem azabını hak etmek, affedilmemek[11] ve affedilme ihtimali bile bulunmamak...[12]

Küfür, imanın zıddıdır ve onunla asla bağdaşmaz ve bir araya gelemez.[13] Allah kimseyi iki kalpli yaratmamıştır.[14] İnsanın bir kalpte iki zıt şeyi, iman ile küfrü bir arada bulundurması düşünülemez.[15] Bırakın kâfir olmayı, bir Müslüman'ı küfürle suçlamak, onun kâfir olduğunu söylemek bile o kadar ağırdır ki Resûlullah, *"Bir adam (din) kardeşini kâfirlikle itham ederse ikisinden biri bu söz sebebiyle kâfir olur."*[16] ve *"Bir Müslüman, bir Müslüman'a 'kâfir' dediğinde, şayet o gerçekte kâfirse (söz yerini bulmuş) olur. Fakat eğer o kâfir değilse bunu söyleyen kendisi kâfir olur."*[17] buyurarak böyle bir sözün kişiyi imanından edebileceğini hatta bir mümini kâfir olarak nitelemenin, onu öldürmek gibi olduğunu söylemiştir.[18] Çünkü Müslüman bir insanı kâfirlikle nitelemek imanla bağdaşmaz.[19]

"O hâlde Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz? Allah insanı pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı. Cinleri alevli ateşten yarattı. O hâlde Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz?"[20] diyerek inkârcıların nankörlüğünü anlatmaktadır Yüce Rabbimiz.

Rahmân'ı inkâr eden kâfirler kendi içlerinden bir uyarıcı gelmesine şaşırmış,[21] gerçeği yalanlayıp[22] Allah'ın âyetleri hakkında tartışmaya başlamıştır.[23] Onların amaçları âyetleri etkisiz bırakıp Allah'ın nurunu söndürmektir.[24] Bu durumda varacakları yer cehennem,[25] tadacakları ise acı verici bir azaptır.[26]

Şeytanların dostu[27] ve birbirlerinin yardımcıları[28] olan zalim[29] inkârcılar Resûlullah'ın peygamber olduğunu kabul etmemiş, onu sihirbazlıkla ve delilikle suçlamışlardır.[30] Kur'an'ın neden bir defada indirilmediğini soran kâfirlere[31] Yüce Allah, *"Eğer sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de onlar elleriyle ona dokunmuş olsalardı yine de kâfirler, 'Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir.' derlerdi."*[32] buyurarak onların inatçılığını bizlere göstermiştir. Çünkü onlar, sadece zanlarına uyarak[33] Allah'ın

[7] Fâtiha, 1/5.
[8] Nisâ, 4/136.
[9] İbrâhîm, 14/22.
[10] Bakara, 2/257.
[11] Nisâ, 4/48.
[12] N3989 Nesâî, Muhârebe, 1.
[13] HM8577 İbn Hanbel, II, 349.
[14] Ahzâb, 33/4.
[15] NT4/371, Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 371.
[16] M215 Müslim, Îmân, 111.
[17] D4687 Ebû Dâvûd, Sünnet, 15.
[18] B6105 Buhârî, Edeb, 73.
[19] D2532 Ebû Dâvûd, Cihâd, 33.
[20] Rahmân, 55/13-16.
[21] Kâf, 50/2.
[22] Kâf, 50/5.
[23] Mü'min, 40/4.
[24] Tevbe, 9/32.
[25] Hâc, 22/51; Sebe', 34/5.
[26] Nahl, 16/104.
[27] Bakara, 2/257.
[28] Enfâl, 8/73.
[29] A'râf, 7/37.
[30] Sâd, 38/4; Duhân, 44/14.
[31] Furkân, 25/32.
[32] En'âm, 6/7.
[33] Yûnus, 10/36, 66.

varlığını inkâr etmişlerdir.

Allah yolundan alıkoyan ve âyet sanılsın diye sözlerini eğip bükmeye çalışan kâfirler, dünyayı âhirete tercih ederek[34] âhireti inkâr etmişlerdi.[35] İnkârları o dereceye varmıştı ki azılı inkârcılardan Übey b. Halef bir gün çürümüş kemikleri alıp eliyle kırarak, "Ey Muhammed, Allah şu çürümüş kemikleri nasıl diriltecek?" diye sormuştu. Cevabını geciktirmeden kesin ve net bir şekilde veren kutlu Elçi, *"Onları Allah diriltecek. Sonra öldürecek. Sonra da seni cehenneme sokacak."* diyerek Rabbinin şu âyetini okudu: *"De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir."*[36] Çürümüş kemiklerin tekrar diriltilebileceğini akılları almayan bu kâfirler, âhireti,[37] yeniden dirilmeyi[38] ve kıyameti inkâr edip alevli bir ateşi hak etmişlerdir.[39]

"Beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!"[40] buyuran Rabbimiz, göğü yaratan, bize Kur'an ve hikmetle yol gösteren,[41] faydalanıp geçinmemiz için hayvanları ve bitkileri bize sunan, bineceğimiz vasıtalar[42] yaratandır. Güneş ve ayı hizmetimize sunandır.[43] Sayamayacağımız kadar bol nimetleri bize verendir.[44] O hâlde, Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlayabiliriz?[45] Ancak kâfirler yalanlar, edindikleri nimetleri Rablerinin verdiğini inkâr eder, "Kendim kazandım." der Kârûn misali.[46] Sıkışınca, başına bir bela gelince yalvarır Firavun gibi. Ama Rabbi, onu beladan kurtarınca yine azmaya ve nankörlüğe başlar.[47]

Kureyş'in zengin kâfirlerinden Velîd b. Muğîre bir gün Peygamberimizin yanına gelir ve okunan Kur'an'ı dinler. Dinlediği Kur'an'dan etkilenir, kalbi titrer, duygulanır gibi olur ama yine de inanmaz.[48] Bunun üzerine şu âyetler iner: *"O, düşündü taşındı, ölçtü biçti... Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti! Sonra (Kur'an hakkında) derin derin düşündü. Sonra yüzünü ekşitti, kaşlarını çattı. Sonra arkasını döndü ve büyüklük taslayıp şöyle dedi: 'Bu (Kur'an), ancak nakledilegelen bir sihirdir. Bu, ancak insan sözüdür.'"*[49]

Kibir yani kendini büyük görme, kâfirin temel vasfıydı. Çağlar değişse de inkârcının gururu değişmezdi, değişmemişti de. Kendini büyük gören kâfirler Salih Peygamber'in kavminde de vardı,[50] Musa'nınkinde de... Zaten şeytan da kibrinden dolayı Âdem Peygamber'e secde edip saygı duymaktan kaçınmış değil miydi?[51] O kadar mucizeye tanıklık etmesine rağmen Firavun'u iman etmekten alıkoyan da kibri değil miydi?[52]

Şirk ise Allah'a ortak koşmak; Allah'ın varlığına inanmakla birlikte onun tek olduğunu, O'ndan başka ilâh olamayacağını kabul etmemek,

[34] İbrâhîm, 14/3.
[35] A'râf, 7/45.
[36] Yâsîn, 36/79; TT20/554 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 554.
[37] Fussilet, 41/7.
[38] İsrâ, 17/49, 50.
[39] Furkân, 25/11.
[40] Bakara, 2/152.
[41] Âl-i İmrân, 3/164.
[42] İsrâ, 17/70.
[43] İbrâhîm, 14/32, 34.
[44] Nahl, 16/18; İbrâhîm, 14/34.
[45] Rahmân, 55/13.
[46] Kasas, 28/78.
[47] Ankebût, 29/65, 66.
[48] NM3872 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 1450 (2/507).
[49] Müddessir, 74/18-25.
[50] A'râf, 7/75-76.
[51] Bakara, 2/34.
[52] A'râf, 7/132-133.
[53] Yûsuf, 12/106; Şu'arâ, 26/71.

Allah'tan başka tanrılar edinmekti.[53] Allah katında şefaatçi olması ümidiyle Allah'tan başka varlıklara (putlara) tapınmak,[54] dua edip medet ummak,[55] onlardan yardım istemekti.[56] Tüm bunlar sadece Allah'a ait olan bir hakkı başka varlıklarda da görmeye teşebbüs etmek demekti. Bu yüzden Kur'an'da şirkin büyük bir zulüm/haksızlık olduğu ifade edilmiştir.[57]

Peygamber Efendimizin ifadesiyle, *"Seni yarattığı hâlde Allah'ın bir dengi olduğunu kabul etmek"* Allah katında en büyük günahtır.[58] Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamayacak[59] ve şirk koşanların amellerini boşa çıkaracaktır.[60] Nitekim Peygamberimiz, *"Her kim Allah'a bir şeyi ortak koşarak ölürse cehenneme girer."* buyurmuştur.[61]

Resûlullah (sav) bir keresinde de kendine has üslûbuyla *"Size en büyük günahın ne olduğunu söyleyeyim mi?"* diye sorunca ashâb, "Evet, buyur ey Allah'ın Resûlü!" demişti. Bunun üzerine Allah Resûlü, *"Allah'a ortak koşmak ve anaya babaya saygısızlık etmektir."* demiş ve bu günahlara *"yalan söz"* ile *"yalancı şahitliği"* de eklemişti.[62]

Şirk koşmamak, yalnız Allah'a kulluk etmek o kadar önemliydi ki Mi'rac'da çıktığı Sidretü'l-Müntehâ'da[63] şirk koşmadan ölen kimsenin büyük günahlarının bağışlanacağı Rabbimiz tarafından müjdeleniyordu.[64] Hatta kutlu Elçi, hırsızlık ve zina yapsa da Allah'a ortak koşmadan ölenin cennete gireceğini ve[65] onlara şefaat edeceği müjdesini de veriyordu.[66] Nitekim *"Allah'ın kullar üzerindeki hakkı, O'na, şirk koşmaksızın ibadet etmek; kulların Allah üzerindeki hakkı, kendisine şirk koşmayana azap etmemektir."*[67] buyuruyordu Peygamberimiz.

Şirki çağrıştıran davranışlar, sözler bile hoş görülmez dinimizde. Ashâbın Hz. Peygamber komutasında Hudeybiye'ye gittiği gece yağmur yağar. Bunun üzerine münafıkların lideri Abdullah b. Übey, "Bu yağmur güz mevsimi yıldızının işidir! Şi'râ yıldızından dolayı bize yağmur yağdı." der.[68] Ardından Hz. Peygamber, ashâba sabah namazını kıldırır, selâm verir ve yüzünü cemaate dönerek, *"Rabbinizin ne dediğini biliyor musunuz?"* buyurur. Ashâb büyük bir teslimiyet içerisinde, "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." cevabını verir. Resûlullah, *"Allah buyurdu ki: '(Bu gece) kullarımdan kimi mümin kimi de kâfir olarak sabahladı. Kim, Allah'ın fazlı ve rahmetiyle yağmur yağdı derse o bana iman etmiş, yıldızın yağmur yağdırdığını inkâr etmiştir. Kim de yıldızın şöyle doğup batmasıyla yağmur yağdı derse beni inkâr etmiş, yıldıza iman etmiştir.'"*[69] der.

Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkını veren[70] sadece Allah Teâlâ'dır.

[54] Yûnus, 10/18.
[55] B4497 Buhârî, Tefsîr, (Bakara) 22.
[56] A'râf, 7/192, 197.
[57] Lokmân, 31/13.
[58] B4761 Buhârî, Tefsîr, (Furkân) 2.
[59] Nisâ, 4/48.
[60] En'âm, 6,/88; Zümer, 39/65.
[61] M268 Müslim, Îmân, 150.
[62] B5976 Buhârî, Edeb, 6.
[63] M431 Müslim, Îmân, 279.
[64] T3276 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 53.
[65] M272 Müslim, Îmân, 153.
[66] HM19847 İbn Hanbel, IV, 405; BS21370 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 316.
[67] B2856 Buhârî, Cihâd, 46.
[68] VM2/590, Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 590.
[69] B1038 Buhârî, İstiskâ, 28; M231Müslim, Îmân, 125.
[70] Hûd, 11/6; Ankebût, 29/60.

Yiyecek, içecek, yağmur, ekin her ne türlü nimet varsa onu Allah'tan başkasının verdiğine, verebileceğine inanmak İslâm inancına göre şirktir. Hatta Hz. Peygamber, kendisine "Allah ve sen istersen" diyen kimseye, *"Beni Allah ile denk mi tutuyorsun!"* sözüyle tepki göstererek sadece, "*Mâşallah*" (Allah isterse) demesini istemiştir.[71]

Hastalığı da şifayı da veren Allah'tır.[72] O'ndan başkasından medet ummak, şifa ve deva gibi bir şeyi başkasının yapabileceğini sanıp beklemek de şirktir. Elbette tedaviler, aracılar ve vesileler olacaktır. Ama nihayetinde şifayı veren Allah'tır. Hz. İbrâhim'in, putlara tapan babası ve kavmine dediği gibi, *"Sizin ve geçmiş atalarınızın taptığı şeyleri gördünüz mü? Şüphesiz onlar benim düşmanımdır. Ancak âlemlerin Rabbi olan Allah, dostumdur. Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren içiren O'dur. Hastalandığım zaman da şifa veren O'dur."*[73]

Allah'tan başkası adına yemin etmek ve doğru söylediğine bir başka gücü şahit tutmak da şirktir. Resûlullah (sav), *"Kim Allah'tan başkasının adına yemin ederse şirk koşmuştur."*[74] *"Kim 'Lât'a yemin olsun ki' diyerek yemin ederse derhâl 'Lâ ilâhe illâllâh' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) desin."*[75] diyerek kesin bir karar ve niyetle söz verirken ya sadece Allah'ın adını anmamızı[76] ya da susmamızı söylemiştir.[77] Hatta Kâbe'ye yemin etmek bile hoş karşılanmamış; yanlış anlaşılmasın, şirke yol açmasın diye, "Kâbe üzerine yemin olsun." şeklindeki bir yemin, *"Kâbe'nin Rabbine yemin olsun."* şeklinde düzeltilmiştir.[78]

Resûl-i Ekrem Efendimiz her fırsatta müminleri şirkten uzak durmaları konusunda uyarıyor, yeni Müslüman olanlardan Allah'a kesinlikle ortak koşmamaları konusunda biat alıyordu.[79] Yine bu endişesinden dolayı Veda Haccı'nda, *"Allah'a ortak koşmayın!"* buyurarak bu hususu bir kez daha dile getiriyordu.[80] Çünkü cennete girmenin ve cehennemden kurtulmanın[81] ilk şartı şirke düşmemekti.[82]

Fakat şirk sadece açık bir şekilde Allah'a ortak koşmaktan ibaret değildi. Hz. Peygamber'in ümmeti için endişelendiği şirk bundan çok daha tehlikeliydi. Peygamber (sav), *"Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah'a ortak koşmalarıdır. Bilmiş olunuz ki onlar, güneşe, aya veya puta tapacaklar diyecek değilim. Fakat onlar birtakım ibadetleri Allah'tan başkası için işleyecekler ve gizli bir şehvet arzulayacaklar."*[83] buyurarak gizli bir şirk tehlikesine işaret etmiştir.

Namazı başkası görüyor diye her zamankinden güzel kılmak, baş-

[71] HM1839 İbn Hanbel, I, 215.
[72] Şuarâ, 26/80.
[73] Şuarâ, 26/76-80.
[74] D3251 Ebû Dâvûd, Nüzûr, 4.
[75] D3247 Ebû Dâvûd, Nüzûr, 3.
[76] D3248 Ebû Dâvûd, Nüzûr, 4.
[77] D3249 Ebû Dâvûd, Nüzûr, 4.
[78] HM5593 İbn Hanbel, II, 86.
[79] T1439 Tirmizî, Hudûd, 12; HM24890 İbn Hanbel, VI, 68.
[80] HM19198 İbn Hanbel, IV, 339; HM19199 İbn Hanbel, IV, 339.
[81] İM3973 İbn Mâce, Fiten, 12; HM8496; İbn Hanbel, II, 343.
[82] B1397 Buhârî, Zekât, 1; HM2380 İbn Hanbel, I, 265.
[83] İM4205 İbn Mâce, Zühd, 21.

kasının hatırı için oruç tutmak, başkası takdir etsin diye sadaka vermek, ibadetlerini Allah'tan başkası için yapmak yani riya ve gösterişe kaçmak iman bakımından son derece tehlikeli görülmüş ve gizli şirk olarak nitelendirilmiştir.[84] Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'e hitaben, *"Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki gerçekten şirk, karıncanın deprenişinden daha gizlidir. Sana, söylediğin zaman şirkin azını ve çoğunu senden giderecek bir şey söyleyeyim mi? De ki, 'Allah'ım! Bildiğim hâlde şirk koşmaktan sana sığınırım, bilmeden şirk koştuysam senden mağfiret dilerim.'"*[85] buyurarak gizli şirke karşı uyarmış, bundan kaçınması gerektiğine işaret etmiş ve bu hususta Allah'a sığınmasını öğütlemiştir.

"Hiçbir şeye gücü yetmeyen bir köle ile güzel rızıklardan Allah yolunda harcayan hür bir kimse hiç aynı olur mu?"[86] *"Kör ile gören, karanlık ile aydınlık bir olur mu?"*[87] *"Dilsiz, hiçbir şey beceremeyen ve bir hayrı da olmayan kimse ile doğru yolda yürüyen ve adaleti emreden kimse eşit olur mu?"*[88] diyerek Yüce Rabbimiz şirke düşen ile inanan yani müşrik ile mümin arasındaki derin farkı veciz bir şekilde anlatıyordu bize.

O kadar farklı ki müminler, Allah'ı tek kabul edip yalnız O'na iman ederken; müşrikler, Allah'a inanmakla beraber O'na ortak koşarlar.[89] O müşrikler, Kâbe'yi, değil bir sineği yaratmak,[90] kendileri dahi yaratılmış olan[91] putlarla doldurarak[92] onlardan yardım ve şefaat bekler,[93] rahmetlerini umarlar.[94] Sadece isimden ibaret olan putlar için[95] kestikleri kurbanlardan pay ayırıp[96] bununla Allah'a yakınlaştıklarını zannederler.[97]

"O müşriklere, 'Rızık veren kim?' diye sorsan, rızık verenin de her işi idare edenin de Allah olduğunu söylerler."[98] Ama bir yandan da meleklere ve cinlere tapıp[99] insanları Allah'ın yolundan saptırmak için ortak koşarlar.[100] Allah'ın doğurduğunu[101] söyleyip meleklerin O'nun kızları olduğu[102] iftirasını atarlar.

O müşrikler Yüce Kitabımız Kur'an'ı da yalanladılar.[103] Onun uydurulmuş olduğunu söylediler.[104] Bir büyüdür, dediler.[105] Eskilerin masallarına benzettiler.[106] Kur'an'ı kabullenemediler ve Resûlullah'ın karşısına dikilip, *"Ya bundan başka bir Kur'an getir veya bunu değiştir!"* dediler.[107] Zaten onlar güvendikleri, bir zamanlar Muhammedü'l-Emîn dedikleri elçiye de inanmamak için türlü türlü mazeret ve isteklerle geliyorlardı. Biliyordu Yüce Allah, o inatçı müşriklerin istedikleri mucizeler gelse bile inanmayacaklarını.[108] Neler istemediler ki! *"Allah'ı ve melekleri gözümüzün önüne getirmelisin...", "İçinden ırmaklar akan bağların olmalı...", "Altından bir*

[84] İM4204 İbn Mâce, Zühd, 21.
[85] EM716 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 250.
[86] Nahl, 16/75.
[87] Ra'd, 13/16.
[88] Nahl, 16/76.
[89] Yûsuf, 12/106; Zümer, 39/38.
[90] Hâc, 22/73.
[91] A'râf, 7/191; Şu'arâ, 26/93.
[92] M2244 Müslim, Cenâiz, 93: HM1302 İbn Hanbel, I, 152.
[93] Yûnus, 10/18.
[94] İsrâ, 17/57.
[95] Yûsuf, 12/40; Hâc, 22/71.
[96] En'âm, 6/136; Nahl, 16/56.
[97] Zümer, 39/3.
[98] Yûnus, 10/31.
[99] Sebe', 34/40-42; En'âm, 6/100.
[100] İbrâhîm, 14/30; Hûd, 11/19.
[101] Sâffât, 37/158.
[102] Sâffât, 37/150; Tûr, 52/39.
[103] En'âm, 6/33; Mü'min, 40/70.
[104] Sebe', 34/43.
[105] Sâffât, 37/15.
[106] Furkân, 25/5.
[107] Yûnus, 10/15.
[108] En'âm, 6/109; Hicr, 15/14-15.

evin olmalı...", "Üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın..." dediler. Daha neler neler![109] Anlamak istemiyorlardı âlemlerin Rabbinden bir lütuf olduğunu ve O'nun, ancak istediğini elçi seçebileceğini, mal ile para ile peygamberliğin elde edilemediğini...

Asırlar geçmesine rağmen iman ile inkâr, aydınlık ve karanlık misali yeryüzünden hiç eksilmedi. Ama bir gün gelecek, her şey sona erecektir. Güneş dürülecek, yıldızlar sönecek, dağlar yürütülecek,[110] sûra üflenip kıyamet kopacaktır. O gün inkârcılar kabirlerinden çıkartılacak[111] ve ellerini ısırıp, *"Keşke o peygamberle birlikte bir yol tutsaydım...",*[112] *"Keşke Allah'a ve Resûl'e itaat etseydik...",*[113] *"Âh, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve müminlerden olsak...",*[114] *"Keşke ölüm her şeyi bitirseydi..."*[115] diye pişman olacaklar. İşte pişman oldukları o gün, *"Ey inkâr edenler! Bugün özür dilemeyin! Siz ancak yapmakta olduklarınızın karşılığını görüyorsunuz."* denilecek,[116] inkâr ve şirk koşmalarının karşılığında ateşe atılacakken, *"Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz. Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azap göreceksiniz!",*[117] cehennem ateşine itilirken, *"İşte yalanlayıp durduğunuz ateş budur!"* denilecek.[118]

O gün o kadar korkunç, zor ve ağırdır ki inkâr üzerine kurulu bir yola sapıp peygamberi dinlemeyenler yerin dibine batırılmayı temenni ederler.[119] Yalvarırlar cehennemin bekçilerine, *"Rabbinize dua edin de bizden, bir gün azabımızı hafifletsin!"* diye.[120] O gün Allah, içlerinde en hafif azaba mahkûm olana, *"Dünya ve içindeki bütün varlıklar senin olsa bu azaptan kurtulmak için onları fidye verir miydin?"* diye sorduğunda, o kimse de "Evet!" diyecektir.[121] Fakat o gün herhangi bir fidyenin kabul edilmesi söz konusu değildir: *"Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, dünya dolusu altını fidye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcıları da yoktur."*[122]

O gün şirk bataklığında ömür sürenler boyunlarında demir halka ve zincirlerle kaynar suya sürüklenecek, sonra da ateşe atılacaklar.[123] Ateş, kâfirlerin yüzlerini öyle bir yakacak ki dişleri açıkta kaldığı için âdeta sırıtır vaziyette olacaklar.[124] Susayıp su istedikleri zaman onlara kaynamış katran gibi bir su ikram edilecek de bu su yüzlerini bile kavurup gidecek.[125] İşte kâfirler ve müşrikler böyle acı bir azaba duçar olacak ve ebedî olarak cehennemde kalacaklar.[126]

Fakat buna mukabil Allah'ın varlığına ve birliğine iman eden, O'na

[109] İsrâ, 17/91-93; Furkân, 25/8, 21.
[110] Tekvîr, 81/1-3.
[111] Mü'min, 40/16.
[112] Furkân, 25/27.
[113] En'âm, 66/33.
[114] En'âm, 6/27.
[115] Hâkka, 69/27.
[116] Hâkka, 66/7.
[117] Ahkâf, 46/20.
[118] Tûr, 52/14.
[119] Nisâ, 4/42.
[120] Mü'min, 40/49.
[121] M7083 Müslim, Sıfâtü'l-münâfıkîn, 51.
[122] Âl-i İmrân, 3/91.
[123] Mü'min, 40/71-72.
[124] Mü'minûn, 23/104.
[125] T2581 Tirmizî, Sıfatü cehennem, 4.
[126] Hûd, 11/106-107.
[127] En'âm, 6/82.

hiçbir şekilde ortak koşmayan, imanlarına zulüm (şirk) bulaştırmayan,[127] O'nun nimetlerine nankörlük etmeyen, salih ameller işleyen, Rablerine gönülden bağlanan mümin kullar ise her ne kadar günah işleseler de[128] Allah'ın rahmetine ve lütfuna kavuşacak ve Allah onları kendisine varan doğru bir yola iletecektir.[129] Şüphesiz, bu kimseler yaratıkların en hayırlılarıdır. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan, onlar da Rablerinden razı olmuşlardır.[130] Onlar cennette, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddîklarla, şehitlerle ve salih kimselerle birlikte olacaklardır.[131]

Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve *"Ben Müslümanlardanım."* diyen kimseden daha güzel söz söyleyen kim olabilir?[132] Ne mutlu iman edip salih amel işleyenlere![133]

Ve ne mutlu Peygamberimize öğretilen şu duaları edip, şirk ve küfre karşı bilincini diri tutanlara: *"Allah'ım! Bilerek sana şirk koşmaktan sana sığınırım. Bilmeden böyle bir şey yapmışsam senden af dilerim."*[134]

"Allah'ım, fakirlikten, küfürden, şirkten, nifaktan ve görsün, duysunlar diye yapılan amelden sana sığınırım."[135]

[128] M272 Müslim, Îmân, 153.
[129] Nisâ, 4/175.
[130] Beyyine, 98/7, 8.
[131] Nisâ, 4/69.
[132] Fussilet, 41/33.
[133] Ra'd, 13/29.
[134] EM716 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, I, 250.
[135] Sİ1023 İbn Hıbbân, *Sahîh*, III, 300.

RIZIK
ALLAH’TAN GELEN NİMET

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
”يَدُ اللَّهِ مَلْأَى لاَ يَغِيضُهَا نَفَقَةٌ، سَحَّاءُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ.“ وَقَالَ: ”أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْفَقَ
مُنْذُ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ؟، فَإِنَّهُ لَمْ يَغِضْ مَا فِى يَدِهِ.“ وَقَالَ: ”عَرْشُهُ عَلَى
الْمَاءِ وَبِيَدِهِ الْأُخْرَى الْمِيزَانُ يَخْفِضُ وَيَرْفَعُ.“

Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre,
Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
“Allah’ın eli doludur. Gece gündüz yaptığı cömertçe lütuflar, O’nun elindekileri tüketmez.”; “Gökleri ve yeri yarattığı günden beri neler verdiğini görmüyor musunuz? (Bütün bu verdikleri) Allah’ın elindeki hiçbir şeyi eksiltmemiştir.” Ve ekledi: *“O’nun arşı, suyun üzerindedir. Diğer elinde de terazi vardır (âdildir). O, kimine az verir, kimine de çok verir.”*

(B7411 Buhârî, Tevhîd, 19)

عَنْ حبَّةَ وَسوَاءِ ابْنَيْ خَالِدٍ قالا: دَخلْنا عَلى النَّبِيِّ ﷺ وَهُو يُعالِجُ شَيْئًا فَأَعَنَّاهُ عَلَيْهِ. فقَالَ: ”لاَ تيْأَسَا مِنَ الرِّزْقِ ما تهزَّزَتْ رُءوسُكما. فَإِنَّ الإِنْسَانَ تَلِدُهُ أُمُّهُ أَحْمَرَ لَيْسَ عَلَيْهِ قِشْرٌ. ثُمَّ يَرْزُقُهُ اللَّهُ عَزَّ وَجلَّ.“

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : ”انْظُرُوا إِلَى مَنْ هُوَ أَسْفَلَ مِنْكُمْ، وَلاَ تَنْظُرُوا إِلَى مَنْ هُوَ فَوْقَكُمْ. فَهُوَ أَجْدَرُ أَنْ لاَ تَزْدَرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ.“

عَنِ الْمِقْدَامِ ﷺ عَنْ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: ”مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ...“

عَنْ جابِرٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
”مَنْ أُبْلِيَ بَلاَءً فَذَكَرَهُ فَقَدْ شَكَرَهُ وَإِنْ كَتَمَهُ فَقَدْ كَفَرَهُ.“

عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
”إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ يُرَى أَثَرُ نِعْمَتِهِ عَلَى عَبْدِهِ.“

Hâlid (el-Esedî)'nin oğulları Habbe ve Sevâ' anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) bir şeyi tamir etmekle meşgul iken yanına gittik ve ona yardım ettik. O da bize şöyle dedi: *"Başlarınız hareket ettiği (yaşadığınız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra Yüce Allah onun rızkını verir."*

(İM4165 İbn Mâce, Zühd, 14)

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *"Sizden aşağıda olanlara bakın; yukarıda olanlara bakmayın. Bu, Allah'ın (size verdiği) nimetleri küçümsememeniz bakımından daha uygun olur."*

(M7430 Müslim, Zühd, 9)

Mikdâm'dan (ra) rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kesinlikle hiç kimse kendi el emeğinden daha hayırlı bir yemek yememiştir..."*

(B2072 Buhârî, Büyû', 15)

Câbir (b. Abdullah)'ın naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kime bir nimet verilir ve o da o nimeti dile getirirse, onun şükrünü yerine getirmiş olur. Eğer onu gizlerse, nimete nankörlük etmiş olur."*

(D4814 Ebû Dâvûd, Edeb 11)

Amr b. Şuayb'ın, babası aracılığıyla dedesinden naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah, nimetinin eserinin kulunun üzerinde görülmesini sever."*

(T2819 Tirmizî, Edeb, 54; HM20176 İbn Hanbel, IV, 438)

Abdullah b. Ömer, babası Hz. Ömer ile Sevgili Peygamberimiz'i (sav) buluşturan hatıralarından birisini şöyle anlatır:

Allah'ın Elçisi (sav) bir gün Ömer'in (ra) üzerinde beyaz bir elbise görür. *"Bunu yeni mi aldın, yoksa yıkandı mı?"* diye sorar. "Yok" der Ömer (ra), "Yıkandı da ondan böyle görünüyor yâ Resûlallah." Bunun üzerine Sevgili Peygamberimiz (sav) şöyle dilekte bulunur: *"Yeni elbiseler giyesin, hamdederek yaşayasın ve şehit olarak ölesin. Ve Allah seni dünyada ve âhirette göz aydınlığı ile rızıklandırsın."*[1]

İnsanı en güzel şekilde yaratan[2] Yüce Allah, ona duyması için kulaklar, görmesi için gözler ve bir de kalp vermiştir.[3] Hayatı boyunca ihtiyaç duyduğu maddî ve mânevî her şeyi onun hizmetine sunmuş ve dünyayı onu hoşnut edecek türlü nimetlerle donatmıştır. Yeryüzünü onun için bir yerleşme yeri, gökyüzünü de sağlam bir kubbe yapmıştır.[4] "Güneş" diye isimlendirilen alev alev yanan bir kandille dünyayı aydınlatıp ısıtmıştır.[5] Yeryüzünü dengede tutması için heybetli dağlar yerleştirmiş, bu dağları çeşitli renklerle süslemiş ve içlerine değerli madenler gizlemiştir. Doğal güzelliklerinin yanı sıra yön bulmayı sağlayan nehirler, yollar, yıldızlar ve daha nice işaretler var etmiştir.[6] Güneş, ay ve yıldızlarla beraber gece ile gündüzü de insanın hizmetine vermiştir.[7] Öyle ki gece, uyuyan insan için bir örtü olmuş, gündüz vakti ise çalışmaya ayrılmıştır.[8] Kiminin suyu tatlı kimininki de tuzlu ve acı olan denizleri de insan için yaratmıştır. Bu denizlerin içinde hem yemek için taze et, hem de süs eşyası olarak kullanılacak inci ve mercan bulunur. Üzerlerindeki suları yara yara giden dağlar misali yüksek gemiler ise insana ulaşım imkânı sunar.[9] Ve Rahmân olan Allah hayat kaynağı olan suyu indirmiştir, belirli bir ölçüyle.[10] Gökten gelen bu rahmet, insanlar ve hayvanlara içecek olur. Ölü toprağa can vererek[11] aşılayıcı rüzgârın[12] da yardımıyla bin bir türlü ekin bitirir.[13] Üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler, çayırlar... Ve insanlarla hayvanların yiyeceği daha pek çok şey hayat bulur toprakta.[14]

Sıcaktan koruyan gölgeler ve elbiseler, savaşta giyilen giysiler ve dağlardaki barınaklar da Rahmân'ın kullarına hediyesidir.[15] O, huzur ve dinlenme mekânı olan evleri; tüyünden, yününden, kıllarından, etinden ve

[1] HM5620 İbn Hanbel, II, 87; İM3558 İbn Mâce, Libâs, 2; MA20382 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 223 .
[2] Tîn, 95/4.
[3] Mülk, 67/23.
[4] Mü'min, 40/64; Nebe', 78/12.
[5] Nebe', 78/13.
[6] Ra'd, 13/3; Fâtır, 35/27; Nahl, 16/15-16.
[7] Nahl, 16/12.
[8] Nebe', 78/9-11.
[9] Nahl, 16/14; Rahmân, 55/19-24; Fâtır, 35/12.
[10] Mü'minûn, 23/18.
[11] Furkân, 25/48-49.
[12] Hicr, 15/22.
[13] Secde, 32/27; En'âm, 6/99.
[14] Abese, 80/27-32.
[15] Nahl, 16/81.

sütünden yararlanmak üzere hayvanları yaratmıştır.[16] İnsanın bakmaktan zevk aldığı bu hayvanlar, aynı zamanda onun taşımaya güç yetiremeyeceği yükleri çok uzaklara götüren birer yardımcıdır. Allah'ın bahşettiği atlar, katırlar ve merkepler ise, bazen insanlar için binek, bazense yeryüzünü süsleyen birer ziynettir.[17]

İnsana sağlanan bütün bu imkânlar "nimet" olarak adlandırılır. Ancak sadece bunlar değildir nimet. Kişinin hayat arkadaşı olan eşi, yaşamına anlam kazandıran ve neşe katan çocuklarıyla torunları da ilâhî nimetlerdendir. Bebekken aldığı ilk nefesinden başlayıp, yemeyi öğrendiğinde ağzına koyduğu ilk lokmaya, yürümeyi öğrendiğinde attığı ilk adıma, konuşmayı öğrendiğinde söylediği ilk kelimeye kadar insana sunulan her güzelliğin adıdır nimet. Bazen bir bilgi olur nimet; kişiyi doğruya götüren. Bazen bir sevgi olur nimet; insanları birbirine bağlayan.[18] Bazen bir namaz olur, kulu Rabbine yaklaştıran. Farkına varamasak da sağlık ve boş vakit de nimettir bizim için.[19] Kısacası nimet, Allah'ın kuluna maddî ve mânevî her türlü yardımıdır. Nimet maddî ve somut şeyler olabileceği gibi, mânevî ve ilâhî de olabilir. Nimet bazen darda kalan müminlerin gönlüne doğan huzur ve güven duygusu, bazen de onları destekleyen melek ordusudur.[20]

Sadece insanların değil, yeryüzündeki tüm canlıların rızkı Rezzâk olan Allah'a aittir.[21] O sadece inananlara değil, kendisini inkâr edenlere, hatta kendisine iftira edenlere de bol bol rızık verir. Peygamberimiz, Rahmân'ın bu özelliğini şöyle dile getirmiştir: *"Duyduğu incitici sözlere karşı Allah'tan daha sabırlı davranabilen kimse yoktur. O'na ortak koşarlar, çocuğu olduğunu söylerler. Ama Allah onlara afiyet vermeye ve onları rızıklandırmaya devam eder."*[22] Ve ne kadar harcasa da O'nun hazinesi asla tükenmez. Resûlullah bunu bir benzetmeyle insanlığa şöyle açıklamıştır: *"Allah'ın eli doludur. Gece gündüz yaptığı cömertçe lütuflar, O'nun elindekileri tüketmez. Gökleri ve yeri yarattığı günden beri neler verdiğini görmüyor musunuz? (Bütün bu verdikleri) Allah'ın elindeki hiçbir şeyi eksiltmemiştir."*; *"O'nun arşı, suyun üzerindedir. Diğer elinde de terazi vardır (âdildir). O, kimine az verir, kimine de çok verir."*[23] Kur'ân-ı Kerîm ise, şu âyetle işaret etmiştir Rahmân'ın nimetlerinin sonsuzluğuna: *"O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız."*[24] Ancak insan için en önemli nimet, doğruyu görmesi, Hakk'a yönelmesi, hidayete ermesi, Allah'a imanla tatmin olmasıdır.[25] Allah'ın rızasını kazanarak cennetine girmesidir[26] ki, orada tasavvurların çok ötesinde, eşsiz güzellikte nice nimetler kendisini beklemektedir.[27]

16 Nahl, 16/5, 66, 80.
17 Nahl, 16/6-8.
18 Âl-i İmrân, 3/103.
19 B6412 Buhârî, Rikâk, 1.
20 Tevbe, 9/26; Fetih, 48/26; Ahzâb, 33/9.
21 Hûd, 11/6; Zâriyat, 51/58.
22 M7080 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 49.
23 B7411 Buhârî, Tevhîd, 19.
24 İbrâhîm, 14/34.
25 Hucurât, 49/7-8.
26 Fecr, 89/27-30.
27 B3244 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 8; Secde, 32/17.

"Rızık", nimete göre daha özeldir. Dünya üzerine serpiştirilmiş bulunan nimetlerden kişinin payına düşendir. Bireyin çalışıp elde ettiği, giyip eskittiği, boğazından geçip istifade ettiğidir rızık. Allah'ın kişiye özel olarak sunduğu her türlü nimettir. Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyetinde rızkın sahibinin kendisi olduğunu vurgulayan Allah Teâlâ, geçim kaygısından dolayı çocuklarını öldüren câhiliye Araplarına şöyle seslenmiştir: *"Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırıyoruz…",*[28] *"Başlarınız hareket ettiği (yaşadığınız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Çünkü şüphesiz annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra Yüce Allah ona rızık verir."*[29] diyen Resûlullah da rızkı verenin Allah olduğuna dikkatleri çekerek, inananlara bu konuda endişe etmemeleri gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca Peygamber Efendimiz adalet terazisinin Rahmân'ın elinde olduğunu, böylece yarattığı nimetlerden herkesin alacağı payı da yine O'nun belirlediğini ifade etmiştir.[30] Nitekim, *"Allah dilediğine rızkı bol verir; dilediğine de kısar."*[31] diyen Yüce Allah, *"Dünya hayatındaki rızıklarını/maişetlerini aralarında biz paylaştırdık."*[32] buyurarak, dünya nimetlerini kulları arasında kendisinin bölüştürdüğünü açıkça kaydetmiş, bu nedenle âyetlerinde, inananların başkalarına verilen nimetlere göz dikmemeleri gerektiğini bildirmiştir: *"Allah'ın, sayesinde kiminizi kiminize üstün kıldığı şeyleri arzu edip durmayın. Erkeklere kazandıklarından bir pay vardır; kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır. Allah'tan, onun lütfunu isteyin. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir."*[33] Ve onları kendileri için daha hayırlı ve kalıcı olan âhiret rızkının peşine düşmeye çağırmıştır.[34] Hz. Peygamber de inananlara, daha iyi durumda olanlara bakıp hayıflanmak yerine, daha muhtaç olanlara bakıp eldeki nimetin değerini bilmenin daha yerinde olacağını şöyle ifade etmiştir: *"Sizden aşağıda olanlara bakın; yukarıda olanlara bakmayın. Bu, Allah'ın (size verdiği) nimetleri küçümsememeniz bakımından daha uygun olur."*[35]

Rızkı verenin ve dağıtanın yalnızca Allah olduğuna inanan mümin, başkasının sahip olduğu nimetlerden dolayı kıskançlık duymaz ve başkasına verilen faziletler sebebiyle mutsuz olmaz. Yeryüzündeki nimetlerden bolca yararlanmak ve rızkı olabildiğince çok elde etmek için yapması gereken tek şeyin Allah'ın helâl kıldığı yollarda çalışmak ve sonra da tevekkül etmek olduğunu bilir. Çünkü, *"Rızkı Allah'ın yanında arayın, O'na kulluk edin ve O'na şükredin."*[36] diyen Yüce Yaratan, inananları nimetlerinden faydalanmaya çağırmış[37] ve onlara cuma namazı gibi özel bir ibadetin hemen

[28] İsrâ, 17/31; En'âm 6/151.
[29] İM4165 İbn Mâce, Zühd, 14.
[30] B4684 Buhârî, Tefsîr, (Hûd) 2.
[31] Ra'd, 13/26; İsrâ, 17/30; Kasas, 28/82; Ankebût, 29/62; Rûm, 30/37; Zümer, 39/52; Şûrâ, 42/12.
[32] Zuhruf, 43/32.
[33] Nisâ, 4/32.
[34] Şûrâ, 42/36.
[35] M7430 Müslim, Zühd, 9.
[36] Ankebût, 29/17.
[37] Mülk, 67/15.

sonrasında bile yeryüzüne dağılarak rızık aramalarını tavsiye etmiştir.[38] Ancak yarattığı şeylerden helâl ve temiz olanlarının tüketilmesi gerektiği konusunda da onları uyarmış,[39] kendisine karşı gelmekten sakınan ve sınırlarına saygı duyan kimseyi hiç ummadığı yerden rızıklandıracağını ve tevekkül edene bu rızkın yeteceğini ilân etmiştir.[40] Allah'ın Resûlü (sav) de bu durumu kuşların durumuna benzetmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Eğer siz Allah'a gerçekten güvenip tevekkül edebilseydiniz, kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de mutlaka rızıklandırırdı: Kuşlar sabah karınları açlıktan çökmüş olarak yuvalarından çıkarlar, akşam karınları doyup şişmiş olarak evlerine dönerler."*[41]

Resûlullah, *"Kesinlikle hiç kimse kendi el emeğinden daha hayırlı bir yemek yememiştir."*[42] buyurarak helâl lokmanın önemine vurgu yapmıştır. Zira rızkı veren Allah'tır, ancak rızık kazanmak için çaba sarf edecek olan insandır ve insanın bu çabası helâl yollardan olmalıdır. Ayrıca Resûlullah, birtakım güzel davranışları yerine getiren müminin rızkının bereketleneceğini bildirmiştir. Örneğin akrabalık ilişkilerine önem vermenin kişinin rızkını bollaştıracağını söylemiş,[43] günahlara tevbe etmenin ise, insanın yepyeni ve umulmadık rızıklara kavuşmasına vesile olacağını haber vermiştir: *"Allah, istiğfara devam eden kimsenin her sıkıntısı için bir çıkış yolu ve her kederi için bir ferahlık sağlar. Onu hiç beklemediği yerden rızıklandırır."*[44] Nitekim âlemlerin Rabbi kendi koyduğu sınırlara uygun şekilde elde edilen rızkın daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.[45]

Nimet veya rızık, adı ne olursa olsun, Allah'ın verdiği her şey, kuluna yaptığı bir iyiliktir. Dolayısıyla kulun hayatında bu iyiliğin bir karşılığı olmalıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in diliyle, *"İyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir?"*[46] Bu, âyetin yer aldığı sûrede Rahmân olan Allah ısrarla şu soruyu yöneltir kullarına: *"O hâlde, Rabbinizin nimetlerinden hangilerini yalanlayabilirsiniz?"*[47] Çünkü nimet gören kulun şükretmesi ve elindeki nimetin hakkını vermesi beklenir. Rahata erince kendisini rahata kavuşturanı unutup, gelişi güzel yaşamak[48] veya yağan rahmetin sahibi olan Allah'a yönelmemek[49] nimetin kadrini bilmemektir. Hâlbuki, *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetleri tamamladığını görmediniz mi?"*[50] buyuran Yüce Yaratan, müminler için bir hayat rehberi kıldığı kitabında kulları için bahşettiği sayısız nimetlerden örnekler vererek insanların bunlar üzerinde düşünmesini, bunlardan ibret alarak kendisine şükretmesini istemiştir.[51] Rabbimiz şu ilâhî kurala göre davranacağını kullarına müjdelemiştir: *"Eğer şükrederseniz size verdiğim ni-*

38 Cum'a, 62/10.
39 Bakara, 2/168.
40 Talâk, 65/2-3.
41 İM4164 İbn Mâce, Zühd, 14; T2344 Tirmizî, Zühd, 33.
42 B2072 Buhârî, Büyû', 15.
43 M6524 Müslim, Birr, 21.
44 D1518 Ebû Dâvûd, Vitr, 26; İM3819 İbn Mâce, Edeb, 57 .
45 Tâ-Hâ, 20/131-132.
46 Rahmân, 55/60.
47 Rahmân, 55/13 vd.
48 İsrâ, 17/83, Fussilet, 41/51.
49 B4147 Buhârî, *Meğâzî*, 36.
50 Lokmân, 31/20.
51 Vâkıa, 56/62-64, 68-70; Yâsîn, 36/35-44, 71-73.

metleri mutlaka artırırım. Ama nankörlük ederseniz, bilin ki, azabım gerçekten çok çetindir."[52] Dolayısıyla mümin, her biri ayrı bir nimet olan Rabbinin âyetlerine, O'nun yarattığı canlı-cansız her tür varlığa yöneltmelidir ilgisini: *"Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar (yiyecek biriktirmezler). Onları da sizi de Allah rızıklandırır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*[53] İnsan, boyunun kaç katı erzakı itekleye sürükleye yuvasına götüren karıncaları gözünün önüne getirmelidir. Suyun derinliklerinde güle oynaya beslenen balıkların yaşayışlarını tefekkür etmelidir. Dünyanın nasıl ahenkli bir düzenle işlediğini ve yaratılmışların nasıl dengeli bir hayat sürdüğünü idrak etmelidir. Bu muhteşem sahneleri düşünerek Yüce Yaratıcı'yı tanımak ve eldeki imkânları, sahip olunan bütün malı mülkü ihsan edenin O olduğunu bilmek, "nimetlere teşekkür edip gereğini yapma" ahlâkını bireye kazandırır ki, bu kazanım da ayrı bir nimettir. *"Kime bir nimet verilir ve o da nimeti dile getirirse, şükrünü yerine getirmiş olur. Eğer onu gizlerse, nimete nankörlük etmiş olur."*[54] diyen Sevgili Peygamberimiz, nimeti anmanın gereğine işaret etmiş ve *"Allah, nimetinin eserinin kulunun üzerinde görülmesini sever."*[55] buyurmuştur. Nitekim Resûl-i Ekrem eskimiş elbiselerle yanına gelen bir kişiye malı mülkü olup olmadığını sormuş, maddî durumu oldukça iyi olan Mâlik b. Nadle isimli bu zâtın develeri, koyunları, atları ve köleleri olduğunu söylemesi üzerine ona şu tavsiyede bulunmuştur: *"Allah sana bir mal verdiği zaman O'nun nimetinin ve ikramının izleri üzerinde görülsün."*[56]

Hz. İbrâhim'in şu duası Allah'ın verdiği nimetlerin farkında olarak yaşamanın güzel bir örneğidir: *"O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O, beni yediren ve içirendir. Hastalandığımda da bana şifayı O verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır. O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur. Rabbim! Bana hikmet ver ve beni salihlerin arasına kat!"*[57] Kur'ân-ı Kerîm, buna benzer pek çok duayla, Rabbinin nimetini anan ve bunlara şükreden peygamberlerin kıssalarına yer verir.[58] Allah Teâlâ da peygamberlerin üstün vasıflarını sıralarken onların "şükreden bir kul" olduklarını özellikle dile getirmiştir.[59] Hz. Peygamber'i resûl olarak seçtikten kısa bir süre sonra, *"O, seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da doğru yola iletmedi mi? Seni ihtiyaç içinde bulup da zengin etmedi mi?*[60] âyetleriyle kendisine verdiği nimetleri hatırlatan Yüce Allah, devamında indirdiği âyetlerle onun bu nimetlerin gereğini yaparak yaşamasını öğütlemiş ve kendisine sunulan bu ikramları dile getirmesi gerektiğini bildirmiştir: *"Öyleyse sakın yetimi ezme! El açıp isteyeni de sakın azarlama.*

[52] İbrâhîm, 14/7.
[53] Ankebût, 29/60.
[54] D4814 Ebû Dâvûd, Edeb 11.
[55] T2819 Tirmizî, Edeb, 54; HM20176 İbn Hanbel, IV, 438.
[56] D4063 Ebû Dâvûd, Libâs, 14; N5226 Nesâî, Zînet, 54 .
[57] Şuarâ, 26/78-83.
[58] Meryem, 19/30-32; Yûsuf, 12/100-101.
[59] Nahl, 16/120-121; İsrâ, 17/3.
[60] Duhâ, 93/6-8.

Rabbinin nimetini de an."[61] Sevgili Peygamberimiz (sav) de, bu emir doğrultusunda, hep o cömert Yaratıcı'yı ve ikramlarını anarak yaşamış, O'nun verdiği nimetlere duyduğu minnettarlıkla, gece gündüz Rabbine yönelmiştir. Geçmiş ve gelecek tüm günahlarının bağışlanmış olduğunu bilmesine rağmen niçin sabahlara kadar ibadetle meşgul olduğunu soran Hz. Âişe'ye de, *"Şükreden bir kul olmayayım mı?"*[62] cevabını vermiştir.

Ashâb-ı kirâm, Rabbimizin nimetleri karşısında nasıl bir tavır takınacaklarını Allah Resûlü'nden öğrenmişlerdir. Peygamberimiz (sav) onlara, sadece kendi hayatlarına özgü nimetlerin değil, Allah'ın dünya üzerindeki bütün ikramlarının farkında olabilmeyi ve O'nun yaptığı bütün iyiliklere yeterli bir kulluk bilinciyle karşılık verebilmeyi öğretmiştir. Sağlığın, mutluluğun, sevginin, zenginliğin, kısaca her türlü olumlu durum ve gelişmenin kaynağının Allah olduğunu idrak edebilmeyi göstermiştir. Kendisini sevindiren bir olay olduğunda hemen Rabbine secde eden Resûl-i Ekrem,[63] "Rabbe hamdedilmeden başlanan her işin sonuçsuz kalacağını" bildirmiştir.[64] Zorlu yolculuklardan ve savaşlardan geri döndüğünde,[65] hatta tuvalet ihtiyacını giderdiğinde bile şükrederek[66] inananlara, yalnızca iyiliklere kavuşmanın değil güçlüklerden kurtulmanın da bir nimet olduğunu hatırlatmıştır. Gün boyu koşuşturmanın ardından insanlardan uzaklaşıp yatağına girdiğinde, *"Bizi doyurup sulayan, ihtiyaçlarımızı gideren ve bizi barındıran Allah'a hamdolsun. İhtiyaçlarını karşılayacak ve kendisini barındıracak kimsesi olmayan nice insanlar vardır."*[67] diyerek tüm kalbiyle Yüce Allah'a teşekkür etmiş, müminlere her daim şükretmenin en güzel örneğini sergilemiştir. Onlara her yemekten sonra Allah'a kendilerini yedirip içirdiği, Müslüman kıldığı için şükretmeyi[68] duanın en makbul olduğu iftar anında, *"Senin verdiğin rızıkla orucumu açtım."*[69] demeyi, Allah'ın evine misafir olmak için ihrama girince, *"Buyur Allah'ım buyur! İşte çağrına uydum da geldim. Övgü sana, nimet senin, varlık senin."*[70] demeyi ve bağışlanma dilerken, *"Bana verdiğin nimetleri itiraf ederim. Günahımı da itiraf ederim."*[71] ifadelerini eklemeyi öğretmiştir.

Dolayısıyla Resûlullah (sav) hem ibadetlerin Allah'a teşekkürün bir ifadesi olduğunu, hem de ibadetleri yapabilmenin de bir şükür sebebi olduğunu göstermiştir. Hz. Peygamber'in bu uygulama ve öğretileri nimetlere şükrün yanı sıra Müslümanların gönüllerinde Allah'ın söz konusu nimetlerini canlı tutan ve hatırlatan dualardır. Ayrıca, *"Size ulaşan her nimet Allah'tandır."*[72] *"Başına gelen her iyilik Allah'tandır."*[73] diyen Kur'ân-ı Kerîm,

[61] Duhâ, 93/9-11.
[62] M7126 Müslim, Sıfâtü'l-münâfikîn, 81.
[63] İM1394 İbn Mâce İkâmetü's-salavât, 192.
[64] İM1894 İbn Mâce, Nikâh, 19.
[65] D2770 Ebû Dâvûd, Cihâd, 158.
[66] İM301İbn Mâce, Tahâret, 10.
[67] M6894 Müslim, Zikir, 64.
[68] T3457 Tirmizî, Deavât, 55; D3850 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 52.
[69] D2358 Ebû Dâvûd, Sıyâm, 22.
[70] B1549 Buhârî, Hac, 26.
[71] B6306 Buhârî, Deavât, 2.
[72] Nahl, 16/53.
[73] Nisâ, 4/79.

nimetleri en ince ayrıntısına kadar sıralayan âyetleri ile inananları şükretmeye davet etmiştir: *"Allah sizi annelerinizin karnından siz hiçbir şey bilmez hâlde iken çıkardı. Size kulaklar, gözler ve kalpler verdi. Belki şükredersiniz!"*[74]

"Nimet" sözcüğüyle aynı anlam kökünden gelen "En'âm" sûresinde şu âyetler yer alır: *"Sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geldiniz. Size verdiğimiz dünyalık nimetleri de arkanızda bıraktınız."*[75] Dolayısıyla nimet ve rızık adına bu dünyada elde edilen her şey geçicidir. Allah Teâlâ kullarına bunu sık sık hatırlatmıştır, ancak insanın içindeki yaşama ve para kazanma arzusu da sürekli artmaktadır.[76] Bu nedenle Resûl-i Ekrem (sav), bir defasında şu açıklamayı yapmıştır: *"Âdemoğlu iki şeyi hiç sevmez. Birisi ölümdür; oysa ölüm, mümin için fitneden/imtihandan iyidir. İkincisi ise, malının mülkünün az olmasıdır; oysa mal mülk ne kadar az olursa, hesabı da o kadar az olur."*[77] Her nimetin verilecek bir hesabı vardır. Âlemlerin Rabbi, ismini, insanın mal mülk edinme hırsını ifade eden "Tekâsür" kelimesinden alan sûrenin bitiminde, *"Ardından da o gün nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz."*[78] buyurmuştur. Peygamber Efendimiz de, kıyamet gününde kullara nimetlerle ilgili sorulacak ilk sorunun, *"Senin vücudunu sağlıklı kılmadık mı? Sana soğuk sulardan içirmedik mi?"* şeklinde olacağını ifade ederek[79] sahip olduğu nimetlerden dolayı insanın hesaba çekileceğini hatırlatmıştır.

Bu nedenle Allah Resûlü, *"Allah'ım! Günahlarımı bağışla, rızkımı genişlet ve bana verdiğin rızıkları bereketli kıl!"*[80] diye dua ederek inananlara Allah'tan rızık istemeyi öğretmiş,[81] ancak dünyalık nimetlerin talebinde orta yolu izlemeyi tavsiye etmiştir.[82] Kendi ev halkı için de daima kendilerine yetecek kadar rızık verilmesini arzu etmiş, bu şekilde dua etmiştir.[83]

Hâsılı, mümine düşen, öncelikle elindeki nimetin farkında olmak, aldığı nefesin bile bir nimet olduğunu idrak etmek, nimetleri kendisine bahşedene teşekkür etmek ve nimeti sahibinin razı olacağı şekilde kullanmaktır. Nimet zekâysa onu olumlu yönde değerlendirebilmek, enerjiyse hayırlı yolda koşturarak harcayabilmek, paraysa zekâtını verip geriye kalanıyla kendine ve çevresine harcayarak âhiretine yatırım yapabilmek, bu dünyada ne kadar nimete sahip olursa olsun âhirete bunlarla işlediği salih amellerinden başka bir şey götüremeyeceğini bilerek paylaşımda bulunabilmektir. Zira başkalarına yardım etmek kişinin malını eksiltmez, daha da artırır.[84] Hz. Peygamber'in bildirdiğine göre Allah, kullarına şöyle buyurmuştur: *"Ey âdemoğlu! İnfak et ki, ben de sana infak edeyim."*[85] Ve Yüce Yaratan kendisinin verdiği nimetlerle cimrilik yapanları sert bir dille uyar-

74 Nahl, 16/78.
75 En'âm, 6/94.
76 B6421 Buhârî, Rikâk, 5.
77 HM24024 İbn Hanbel, V, 428.
78 Tekâsür, 102/8.
79 T3358 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102.
80 T3500 Tirmizî, Deavât, 78.
81 M6850 Müslim, Zikir, 35.
82 İM2142İbn Mâce, Ticâret, 2.
83 M7440 Müslim, Zühd, 18.
84 M6592 Müslim, Birr, 69.
85 M2308 Müslim, Zekât, 36.

mıştır: *"Allah'ın kendilerine ikram edip verdiği malları infak etmekte cimrilik edenler, o biriktirdikleri malların kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Aksine bu onlar için pek kötüdür. Bu derece cimrice sarıldıkları şey kıyamet günü boyunlarına tasma gibi geçirilecektir."*[86]

Ayrıca mümin, Allah'ın hazineleri sonsuz olsa da O'nun verdiği her nimeti yeteri kadar kullanmalı ve aşırıya kaçmamalıdır. Akıp giden nehirden abdest alırken dahi israf edilmemesini emreden[87] Allah Resûlü, müminlere darlıkta da bollukta da nimetleri ihtiyaç kadar kullanmak gerektiği anlayışını kazandırmak istemiştir. Nimete şükreden, onun gerçek sahibinin Allah olduğunu bilen, nimetlerin geçiciliğini fark eden ve dilediğince değil ihtiyaç ölçüsünde harcama alışkanlığını kazanan kişi, kıskançlık, haset, açgözlülük gibi duygulardan arınarak elindekiyle tatmin olmanın memnuniyeti ve huzuruyla yaşar. Bu anlayışın yaygınlaşması da insanı tüketim aygıtı olmaktan kurtarır ve gelecek endişesini silerek yeni nesillere güzel ve temiz bir hayatı miras bırakmasını sağlar.

[86] Âl-i İmrân, 3/180.
[87] İM425 İbn Mâce, Tahâret, 48.

BEREKET
MÂNEVÎ BOLLUK

حَدَّثَنِي وَحْشِيُّ بْنُ حَرْبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَنَّ أَصْحَابَ النَّبِيِّ ﷺ قَالُوا:
يَا رَسُولَ اللَّهِ! إِنَّا نَأْكُلُ وَلاَ نَشْبَعُ، قَالَ: "فَلَعَلَّكُمْ تَفْتَرِقُونَ؟" قَالُوا: نَعَمْ،
قَالَ: "فَاجْتَمِعُوا عَلَى طَعَامِكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ يُبَارَكْ لَكُمْ فِيهِ."

Vahşî b. Harb'in, babası aracılığı ile dedesinden naklettiğine göre, Hz. Peygamber'in (sav) ashâbı, "Ey Allah'ın Resûlü, yiyoruz ama doymuyoruz!" deyince Peygamber Efendimiz, *"Ayrı ayrı yiyor olmalısınız."* demiş, onlar, "Evet" deyince ise şöyle buyurmuştu: *"Yemeği topluca yiyin ve (başlarken) Allah'ın adını anın ki, bereketli olsun."*

(D3764 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 14; İM3286 İbn Mâce, Et'ıme, 17)

عَنْ ابْنِ عبَّاسٍ قَالَ: ...فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ:
"إِذَا أَكَلَ أَحَدُكُمْ طَعَامًا فَلْيَقُلِ: اللَّهُمَّ! بَارِكْ لَنَا فِيهِ وَأَطْعِمْنَا خَيْرًا مِنْهُ."

عَنْ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"الْبَيِّعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا، فَإِنْ صَدَقَا وَبَيَّنَا بُورِكَ لَهُمَا فِي بَيْعِهِمَا، وَإِنْ كَذَبَا وَكَتَمَا مُحِقَتْ بَرَكَةُ بَيْعِهِمَا."

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يُؤْتَى بِأَوَّلِ الثَّمَرِ فَيَقُول: "اللَّهُمَّ! بَارِكْ لَنَا فِي مَدِينَتِنَا وَفِي ثِمَارِنَا، وَفِي مُدِّنَا وَفِي صَاعِنَا بَرَكَةً مَعَ بَرَكَةٍ."

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre..., Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Sizden biri yemek yediği zaman, 'Allah'ım, bu yemeği bizim için bereketli eyle ve bize bundan daha hayırlısını ikram eyle.' desin."*

(D3730 Ebû Dâvûd, Eşribe, 21)

Hakîm b. Hizâm'ın naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Alışverişte bulunanlar birbirlerinden ayrılmadıkları sürece kararlarını değiştirme hakkına sahiptirler. Eğer doğruyu söyler ve (malın ayıbını) açıkça dile getirirlerse, alışverişlerinde kendilerine bereket ihsan edilir. Ama yalan söyler ve (kusurları) gizlerlerse alım satımlarının bereketi yok olur gider."*

(M3858 Müslim, Büyû', 47; B2079 Buhârî, Büyû', 19)

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) kendisine ilk ürün getirildiğinde şöyle buyururdu: *"Allah'ım, şehrimizde (Medine'de) meyvelerimizde ve ölçeklerimizde bereket üstüne bereket ver!"*

(M3335 Müslim, Hac, 474)

Mekke fethedildiği gün Müslüman olan zengin insan Hakîm b. Hizâm... Hz. Muhammed'in (sav) gençlik arkadaşı ve Hz. Hatice'nin yeğeni... Fetihten bir ay sonra yaşanan Huneyn Savaşı'nda Müslümanların safında yerini almış, ilk kargaşanın ardından gelen zaferde üzerine düşen görevi yerine getirmişti.[1] Ancak elde edilen ganimetten payına düşene bir türlü gönlü razı olmamıştı. Resûl-i Ekrem'in yanına gelerek kendisine az verildiğinden şikâyet edince, eski dostu ona daha fazla ikramda bulunmuştu. Ne de olsa kalplerinin İslâm'a ısınmasını istediği daha yeni inanmışlardan biriydi o. Fakat Hakîm ısrarla ganimet talebini yineliyor ve kendisine verilen miktarın artırılmasını istiyordu. İkinci ricayı da kırmamıştı cömert Peygamber... Ama Hakîm bu sefer de tatmin olmamışa benziyordu...

Onun bu durumunu gören Hz. Peygamber, *"Ey Hakîm!"* dedi, *"Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala cömert bir gönülle sahip olursa, kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamahla dolu bir kalple bu malı arzularsa, onun için malın bereketi kaçar."*

Hakîm b. Hizâm bu sözlerden o denli etkilenmişti ki, "Yâ Resûlallah, seni hak ile gönderene yemin olsun ki bu dünyayı terk edene kadar bir daha kimseden bir şey almayacağım!" demekten kendini alamamıştı.[2] Gerçekten Resûlullah'ın vefatından sonra da Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kendisine hazineden tahsis ettikleri payı bile reddetmişti.[3]

Hakîm'e bunu söyleten, bereketin sırrını fark etmesi olabilir miydi? Mübarek Peygamber'in samimi cümleleriyle Hakîm'in hırsı köreldiğine ve tamahkârlığı söndüğüne göre, neydi bu cümlelerdeki bereket sırrı?

Bereket, bolluk demekti; öyle bir bolluk ki taşan, eksilmeyen... Bereket, saadet demekti; öyle bir saadet ki hiç gitmemecesine yerleşip kalan... Ve bereket, ilâhî lütfun apaçık tecellilerinden birisiydi, "Tebâreke" vasfıyla anılan Rabbimizin, kullarına lütfettiği bir ihsan...[4]

Allah Tebâreke ve Teâlâ Hazretleri, azametini kullarına anlatırken, yaratmayı da, emretmeyi de sadece kendisine mahsus kılmakta ve âlemlerin Rabbi olduğunu vurgulamaktaydı.[5] Yaratanların en güzeli,[6]

[1] Hİ2/112 İbn Hacer, *İsâbe*, II, 112.
[2] N2604 Nesâî, Zekât, 93.
[3] B1472 Buhârî, Zekât, 50.
[4] ZT27/57 Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXVII/57-59.
[5] A'râf, 7/54.
[6] Mü'minûn, 23/14.

azametli ama bir o kadar da ikram sahibi[7] ve göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin yegâne maliki[8] olduğunu Kur'an'da anlatırken kendisini nitelediği sıfat "Tebâreke" idi.

Şanı Yüce Rabbimiz kendisini bizlere tanıtırken, *"Allah, yeryüzünü sizin için karar kılma yeri, göğü de bina yapan, size şekil verip de şekillerinizi güzel kılan ve sizi temiz şeylerle rızıklandırandır. İşte Rabbiniz Allah! Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!"*[9] buyurur. Fâni olmaktan çok uzak, bitmez tükenmez bir bereket menbaıdır O... O verir, verdiğini artırır, saadete kapı açar ve hayrı kesintisiz sürer gider.[10]

İşte Rabbimizin bu eşsiz özelliği hayata yansır. Kara toprağın derinliklerine sakladığı bereketi,[11] gökten indirdiği bereketli bir su ile coşturan da[12] doğusundan batısına yeryüzünü bereketle donatan da[13] yine O değil midir?

Sonra âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna (Sevgili Peygamberimize), Furkân'ı indiren Allah Tebâreke ve Teâlâ,[14] bu kutlu öğüdün ne bitmez bir bereket kaynağı olduğuna dikkatimizi çeker.[15] Mübarek bir gecede inen mübarek kitap![16]

İnsanoğlunun gönlü Kur'an ile berekete ermelidir... Çorak vadiler yağmur yüklü bulutlardan inen hayat suyu ile nasıl yeşeriyorsa, işte öyle! O zaman bereketli toprağı andıran inanmış yüreklerden Rablerinin izniyle bolluk fışkırır. Hâlbuki kötü toprağa benzeyen verimsiz yüreklerin ekini ne de cılızdır![17]

Hatadan sakınıp güzel davranışa odaklanan iman dolu kulları için yerlerin ve göklerin bereket kapılarını sonuna kadar açacaktır Yüce Yaratan![18] Kendisinden bağışlanma dileyenlere dünya muradı adına arzuladıkları ne varsa verecektir.[19] Onları tufan misali sıkıntılardan kurtarıp[20] selâm ve bereket yağdıracaktır üzerlerine...

Kârûn'un malı aldatmamalıdır zihinleri. Anahtarlarını bile güçlü bir topluluk zor taşımaktadır ama bereketli değildir! Zira zenginlik onu şımartmış, yeryüzünde bozgunculuğa sevk etmiş ve neticede hem kendisinin hem de sarayının yerin dibine geçirilmesine yol açmıştır.[21]

O hâlde her şeyin özüne bereketi yerleştiren Kudret Sahibi'ne inanmayıp gönlünü O'nun rızasına bağlamayanları acı bir pişmanlık beklemektedir. Sebe' kavminin cennet misali ibretlik bahçelerine aldanmamalıdır gözler. Evet, sağda ve solda uzanıp giden yemyeşil bahçelerdi, ama bereketli değildi! Zira onlar kendilerine verilen bunca rızıktan yiyip Rab-

[7] Rahmân, 55/78.
[8] Zuhruf, 43/85, Mülk, 67/1.
[9] Mü'min, 40/64.
[10] B7419 Buhârî, Tevhîd, 22.
[11] Fussilet, 41/10.
[12] Kâf, 50/9-11.
[13] A'râf, 7/137; Enbiyâ, 21/71, 81; Sebe', 34/18.
[14] Furkân, 25/1.
[15] En'âm, 6/92, 155; Enbiyâ, 21/50; Sâd, 38/29.
[16] Duhân, 44/2-3.
[17] A'râf, 7/57-58.
[18] A'râf, 7/96.
[19] Nûh, 71/10-12.
[20] Hûd, 11/48.
[21] Kasas, 28/76-81.

lerine şükretmeleri gerekirken yüz çevirdiler ve nankörlükleri sebebiyle Arim seliyle cezalandırıldılar. Neticede bereketli memleketlerden bir anda uzaklaştırıldılar.[22]

Kâbe, insanlık için bereket kaynağıdır.[23] Çünkü yalçın dağların arasında mütevazı dört duvardan oluşan o ilk mabette edilen dualar kıyamete kadar kutludur, mübarektir. Yine Rabbimizin Mi'rac'a davetinde Peygamber Efendimizi Mescid-i Harâm'dan alıp da bir gece yürüyüşüyle getirdiği Mescid-i Aksâ'nın da çepeçevre etrafı bereketlidir.[24] Nice peygamberler geçmiştir bu kutlu mabetten...

O hâlde gözü aldatan fazlalık yetmez bereketli olmaya... Rabbe doğru atılan adımdadır bereket. Evet, bereket ancak O'nunla kâimdir ve Kerem Sahibine bağlanmayan her niyetin semeresi kısırlığa mahkûmdur. İnsanoğlu Allah Resûlü'nün dilinden dökülen şu düsturu unutmamalıdır: *"Bereket Allah'tandır."*[25]

Cenâb-ı Hak, âlemlere rahmet olarak son Elçisi'ni görevlendirirken de aslında kullarına bereketi yollamıştı.[26] Muhammed Mustafa (sav), insanlara Rablerini tanıtacak, onlar da bu Mutlak Yaratıcı'ya iman edip gönül vereceklerdi. Hayatlarını O'nun rızasıyla şekillendirmelerinin neticesinde ise, berekete nail olacaklardı. İşte bu Mübarek Peygamber'in her ânı bereketti; sohbeti bereket,[27] duası bereket,[28] yürüyüşü bereket,[29] seferi bereket,[30] eli bereket,[31] teri bereket...[32] Elhâsıl onun varlığı bereketti...

Kuşkusuz Sevgili Peygamberimizin hayatı bizim için en ibretamiz bereket örnekleriyle doludur. Bunlar hayranlık uyandırmayı değil, bereketin yaşanırlığını göstermeyi hedefler. Onun çağında hapsolan birer hatıra değil, bugün de tazeliğini koruyan birer öğüttür insanlığa. Bereketi hayatımıza nasıl davet edebileceğimizi anlatır bize. Günümüzün berekete muhtaç, tamahkârlıkla dolu ve çaresiz kalmış yüreklerine asırlar öncesinden yazılan birer reçetedir...

Bir gün, Hz. Peygamber (sav), babasından kalan borçları ödeyemediğini ve alacaklıların kapısında beklediğini yana yakıla anlatan genç sahâbî Câbir b. Abdullah'a hurmalarını toplayıp sınıflamasını söyler. Sonra bereketlenmesi için hurma yığınının yanına gelir ve oraya oturur. Onun mübarek desteğiyle Câbir bütün borçlarını ödediği hâlde hâlâ hurmaları (sanki) el değmemiş gibi durmaktadır.[33]

Bir başka gün, Mübarek Resûl, karınları aç, maldan ve evlâttan uzak ama Peygamber'e yakın Suffe Ehli'ne bir tas süt ikram eder. Sütü odanın

[22] Sebe, 34/15-17.
[23] Âl-i İmrân, 3/96.
[24] İsrâ, 17/1.
[25] B5639 Buhârî, Eşribe, 31.
[26] Enbiyâ, 21/107.
[27] M6966 Müslim, Tevbe, 12.
[28] M6376 Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 143.
[29] B2396 Buhârî, İstikrâz, 9.
[30] M138 Müslim, Îmân, 44.
[31] B5016 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 14; M5715 Müslim, Selâm, 51.
[32] M6056 Müslim, Fedâil, 84.
[33] B4053 Meğâzî, 18.

içinde elden ele dolaştıran Ebû Hüreyre ise daha onları Hz. Peygamber'in ikramına çağırdığı andan itibaren endişe içindedir: Bu bir tas süt, bunca kalabalığı gezip de kendisine ulaştığında, artık açlığına dayanamadığı karnını nasıl doyurabilecektir? Sıra kendisine geldiğinde tasta hâlâ ona da yetecek kadar süt vardır …[34] Zira Rahmet Peygamberi; … *"Sadaka malı eksiltmez!"*[35] buyurmuştur. Rabbimiz helâl kazançtan verilen o sadakayı nasıl hoşnut bir eda ile kabul eder ve küçücük bir hurmayı bile dağ kadar olana dek özenle bereketlendirip mükâfatlandırır![36]

Resûlullah'ın dostları, Hendek Savaşı öncesi Medine'de o geniş hendeği kazarlarken de aynı berekete şahit olurlar. Üç gündür süren açlığın karınlarına taş gibi oturduğu bir anda, yanı başlarında çalışan mütevazı Peygamber kendilerini sofraya davet etmektedir… Hâlbuki eşi bir ölçek arpadan ekmek yaparken kendisi de küçük oğlağını kesip pişiren Câbir b. Abdullah, Peygamberimizi yemeğe davet ederken bunca insanı hesaba katmamıştır. Endişe dolu ev sahibi ve bu endişeyi gideren tevekkül dolu eşi, o gün bir orduyu ağırlar.[37] Allah'a ve âhiret gününün gerçekliğine inananları misafirine ikramda bulunmaya davet eden Peygamber Efendimizin[38] mesajı bütün insanlığadır: Siz cömertçe misafirinize kapılarınızı açtığınızda, cömert olan Rabbiniz de bereket kapılarını size açacaktır…

Allah Resûlü'nün çağında yaşayan inanmışlar ordusu, canlarını ortaya koydukları çetin demlerde adanmışlığın bereketini defalarca tecrübe etmiştir.[39] Artık bindikleri develeri kesmekten başka çarelerinin kalmadığı bir açlık sınavında, ortaya yayılan deri yaygının üzerinde toplanan birkaç avuç yiyecek onları bereketle buluşturur. Öyle bir bereket ki, arkasında ne doymamış bir nefer ne de dolmamış bir kap bırakır…[40] Çünkü onlara "bir duvarın birbirine geçmiş tuğlaları kadar sıkı bir örgüyle kenetlenmelerini" öneren Peygamberlerinin[41] tavsiyesine uymuşlar, yardımlaşarak bereketi çağırmışlardır.

Bu örnekler, geçmişte kalan birer mucize değildir. Bilakis kıyamete dek her gün tekrarlanan gerçekliğin Peygamber Efendimizle yaşanan birer temsilidir. Mucize olan bereketin bizzat kendisidir!

Bereket hayatın her lahzasına sinmiş bir ilâhî teyiddir. Yeter ki insan hayatının bereketini yitirmemek için onun üzerine titresin. Bereketi unutup, onu kaçırmasın…

Rahmet Peygamberi'nin bu konuda Müslümanlara öğreteceği pek çok şey vardır. Öncelikle o, (sav) inananlara zamanın bereketli dilimleri-

[34] B6452 Buhârî, Rikâk, 17; T2477 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 36.
[35] M6592 Müslim, Birr, 69.
[36] B1410 Buhârî, Zekât, 8.
[37] B4101 Buhârî, Meğâzî, 30. Benzer olaylar için bkz. B5450 Buhârî, Et'ıme, 48; M3507 Müslim, Nikâh, 94.
[38] B6018 Buhârî, Edeb, 31; M173 Müslim, Îmân, 74.
[39] Örnekler için bkz. B5639 Buhârî, Eşribe, 31, B4152 Buhârî, Meğâzî, 36.
[40] B2484 Buhârî, Şirket, 1; M138 Müslim, Îmân, 44.
[41] B481 Buhârî, Salât, 88; M6585 Müslim, Birr, 65.

ni kollamayı önerir. Sabahın erken saatleri ümmeti için bereket kaynağı olsun diye dua eder.[42]

Sonra sahur vaktinin bereketini vurgular defalarca. İbadetin, merhametin ve öğünlerin bereketle taçlandığı mübarek Ramazan ayında, oruca niyetlenen ağızların son lokmalarını sahurda almalarını ister: *"Sahura kalkın! Çünkü sahurda bereket vardır."*[43] Ve dostunu sahur sofrasına davet ederken; *"Haydi! Bereketli yemeğe buyur."* der.[44]

Hele bayramın bereketi söz konusu olunca, Resûlullah toplumun hiçbir ferdinin ondan mahrum olmasına izin vermez. Sadece erkeklerin değil, genç ihtiyar, evli bekâr bütün kadınların da bayram namazı için saf tutmasını ister. Öyle ya, tekbire ve duaya eşlik eden hanımefendiler de bayramın arınmışlığından ve kutluluğundan nasiplerini almalıdır.[45]

İnsan, özel zamanların bereketine özenirken hayatın her anında akıp giden bereketi unutmamalıdır. Ve o muhterem Elçi, hayatını bereketlendirmesi için insanlara özel tavsiyelerde bulunur. Söz gelimi akrabaları ile düzenli ve olumlu bir ilişkiye önem vermesini öğütler: Onun, *"Rızkının genişletilmesini ve ecelinin geciktirilmesini (ömrünün uzatılmasını) arzu eden, akrabalarını görüp gözetsin."*[46] cümlesini işitenler, elbette sayılara takılmamalı, yılların hesabını yapmaya oturmamalıdır. Çünkü herkes çok iyi bilir ki nice ömürler vardır, uzun ama verimsiz, huzursuz, uğursuzdur. Öte tarafta ise nice ömürler yaşanır, kısa zannedildiği hâlde asırlara sığacak kadar bereketli, anlamlı ve hayırlarla doludur. O hâlde bereketi kemiyetle daraltmamalı, keyfiyete odaklanmalıdır.

Peygamber Efendimizin huzurunda yaşanan şu olay bu mesajın bariz bir örneğidir. Bir gün Allah'ın Resûlü, henüz imandan nasibini alamamış bir misafirine süt ikram eder. Adam, üst üste tam yedi tas süt içer. Ama ertesi sabah İslâm'ın aydınlığına uyanan aynı insan, artık Muhammed ümmetinin bir ferdi olduğu gün ikram edilen bir tas süt ile doyar. İşte o zaman değişimin getirdiği bereketi izah için Resûlullah (sav) der ki: *"Mümin bir mide dolduracak kadar içer, kâfir ise yedi mide doldurana kadar içer."*[47]

Müminin tok gözlülüğü vardır bu cümlenin içinde, kanaatkârlığı vardır; her şeyden öte yediğinin bereketi vardır. Çünkü mümin, "Ey Allah'ın Resûlü, yiyoruz ama doymuyoruz!" diyen ashâbına, *"Yemeği topluca yiyin ve (başlarken) Allah'ın adını anın ki, bereketli olsun."*[48] tavsiyesinde bulunan Sevgili Peygamberi'nin sözünü dinleyerek, ağzına besmele ile lokma almaya özen gösterir. Yine nebevî davranışı örnek alır da, yemeğinin bitiminde,

[42] D2606 Ebû Dâvûd, Cihâd, 78; DM2465 Dârimî, Siyer, 1.
[43] B1923 Buhârî, Savm, 20; M2549 Müslim, Sıyâm, 45.
[44] D2344 Ebû Dâvûd, Sıyâm, 16.
[45] B971 Buhârî, Îdeyn, 12.
[46] B2067 Buhârî, Büyû', 13; D1693 Ebû Dâvûd, Zekât, 45.
[47] M5379 Müslim, Eşribe, 186; T1819 Tirmizî, Et'ıme, 20.
[48] D3764 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 14; İM3286 İbn Mâce, Et'ıme, 17.

"Allah'ım, bu yemeği bizim için bereketli eyle ve bize bundan daha hayırlısını ikram et." diyerek Rabbine şükür ve bereket dolu dualar eder.[49] Ve de en önemlisi rızkı kendisine kimin ihsan ettiğini asla unutmadan, nimete karşı nankörlük etmeden, minnettar bir eda ile yer.

İnsan, yemeğin bereketini kaçırmamaya da özen göstermelidir. Sevgili Peygamberimizin tasvirine bakılırsa, gökten inen bir lütuf olmalıdır ki bereket, gelir yemeğin ortasına konar.[50] O hâlde sofrasının bolluğunu yitirmemek isteyenler, açgözlü bir tavırla tabağın ortasındaki bereketi kaşıklamamalı, önünden yemelidir[51] Çünkü bereket tabağın ortada olmasındadır, ortak olmasında, onda başkalarının da payı olmasındadır. Çünkü bereket, önünde olana, bizim payımıza düşene oradan, o ortadan, ortada olmadan, ortak olmaktan dağılır. Ortaya uzattığın her kaşıkla, ortak olmaktan ve ortak etmekten bir parça götürürsün. Çünkü ortada herkese yetecek kadar bereket vardır. İnsan kendine yetecek kadarını almalı ve tabağını iyice sıyırıp, bir zerre bile yiyeceği ziyan etmemek üzere hassas davranmalıdır. *"Birinizin lokması yere düşerse hemen alıp üstündeki kiri temizledikten sonra onu yesin, şeytana bırakmasın. Çünkü siz, bereketin yemeğin hangi kısmında olduğunu bilemezsiniz!"*[52] buyurarak bilhassa yokluk ve kıtlık zamanlarında israfa giden yolu iyice kapatan Peygamberimiz, bugün çöpe sıyrılan tabaklar dolusu yemeği ve poşetler dolusu ekmeği görseydi acaba ne derdi?

İşte böylesi bir itina ile beslenen bereketle bakarsınız ki, *"bir kişinin yemeği iki kişiye, iki kişinin yemeği dört kişiye ve hatta dört kişinin yemeği sekiz kişiye yeter."*[53] Çünkü yemeğin sahibi tüketip atmaya değil kendine verilen rızkı bölüşmeye niyetlenmiştir.

Öte yandan müminin, Rezzâk olan Rabbinin kendisini her hâlükârda doyuracağına olan inancı sarsılmazdır. "Yeter mi?" endişesi taşımaz ve inceden inceye tartıp durmaz. Hani denir ya, "Sayarsan bereketi kaçar." diye, işte öyle... Nitekim Allah'ın Resûlü de saymasaydın, tartmasaydın, sonunu silkelemeseydin yer dururdun, bitmezdi şeklinde pek çok uyarıda bulunmuştur.[54] Meselâ, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'yı, *"Ver ve hesap etme! Yoksa Allah da sana hesaplayarak verir."*[55] diyerek ikaz etmiştir.

Müslüman'ın ayırıcı vasfı olan dürüstlük de bereketi çağırır. Yalancılık, kutluluktan ve mübarek oluştan ne kadar da uzaktır! Peygamber Efendimiz, *"Yalan yere edilen yemin, malın sürümünü artırır ama bereketi yok eder."*[56] buyururken iş ahlâkımızı da şekillendirmektedir. Çarşıda, "Allah

[49] B5458 Buhârî, Et'ıme, 54; D3730 Ebû Dâvûd, Eşribe, 21.
[50] T1805 Tirmizî, Et'ıme, 12; DM2078 Dârimî, Et'ıme, 16.
[51] M5269 Müslim, Eşribe, 108; D3772 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 17.
[52] M5306 Müslim, Eşribe, 136; D3845 Ebû Dâvûd, Et'ıme, 49.
[53] M5371 Müslim, Eşribe, 181.
[54] M5945 Müslim, Fedâil, 8; M5946 Müslim, Fedâil, 9; T3839 Tirmizî, Menâkıb, 46, T2467 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 31.
[55] M2375 Müslim, Zekât, 88; B1433 Buhârî, Zekât, 21.
[56] B2087 Buhârî, Büyû', 25.

bereket versin! Bereketini gör! Kesene bereket! Bereketli olsun!” diye dua ederiz. Oysa Yüce Yaratan’ın öbür dünyada yalan yere yemin edenin yüzüne bile bakmayacağı ve onunla konuşmaya tenezzül etmeyeceği[57] düşünüldüğünde, belki de dürüstlük, ticaret için edilecek en tesirli bereket duasıdır. Bu noktada da Resûlullah’ın müjde ve ikazı karşılar inananları: *“Alışverişte bulunanlar birbirlerinden ayrılmadıkları sürece kararlarını değiştirme hakkına sahiptirler. Eğer doğruyu söyler ve (malın ayıbını) açıkça dile getirirlerse, alışverişlerinde kendilerine bereket ihsan edilir. Ama yalan söyler ve kusurları gizlerlerse alım satımlarının bereketi yok olur gider.”*[58]

Nihayetinde Allah Resûlü bereketi arzulayan bunca fiilî duayı, kavlî dualarıyla daima destekler. Annesi Ümmü Süleym ile birlikte huzuruna gelen küçük hizmetçisi Enes için *“Allah’ım, (bu yavruya) bolca mal ve evlât nasip et. Verdiğin (nimetler)in kendisi için bereket dolu olmasını ihsan buyur.”*[59] diye dua eder. Yine kucağına verilen her yeni doğan çocuğa bereket duaları ettikten sonra mübarek ağzıyla çiğnediği bir lokmacık hurmayı tattırır.[60] Elbette Hz. Peygamber’in hayata yeni açılmış bu tazecik bedene ilk düşen lokmalar için hurmayı seçmesi tesadüfî değildir. Zira onun ifade ettiğine göre, hurma bereketli bir azıktır.[61] Dahası belki de bu bereketi sebebiyle hurma ağacı, mümin insanı anımsatır Peygamberimize...[62]

Efendimiz sadece insan için değil, çevresini kuşatan her bir varlık için bereket niyazında bulunur: *“Allah’ım, şehrimizde (Medine’de) meyvelerimizde ve ölçeklerimizde bereket üstüne bereket ver!”*[63] Şüphesiz bu dualardan en büyük nasibi, ona zor zamanında kucak açan kutsal şehir Medine alır.[64]

Onun sünneti toplumda bereketli bir kültür, âdeta bir bereket kültürü inşa eder. Bereket dolu duaları kimilerinde ticaret için,[65] kimilerinde rızkın genişlemesi için[66] ve hatta kimilerinde yeni kurulan bir ailenin huzuru içindir[67] Zaten tebrik de, “Allah mübarek etsin.” demek değil midir?

Şimdi tekrar başa dönelim ve soralım: Nedir Hakîm b. Hizâm’ın belki keşfettiği, belki sezdiği, ama mutlaka hayatına yansıttığı sır? Daha önemlisi bu sırrın kapılarını aralamak için kendimizde neleri değiştirmek gerekir? Peygamber Efendimiz berekete dair ipuçları verirken, bereketin nerede ve nasıl saklandığını öğretirken, aslında o gün olduğu gibi bugün de hiç beklemediğimiz, ummadığımız ve aklımıza gelmeyecek noktalara dikkat çekmektedir. Berekete dair o gün yaşanan olaylar, örnek alınarak hayatımıza yansımayı beklemektedir. Ahlâkî erdemlere sahip olmakla bereket arasında ne kadar sıkı bir bağ olduğunu görebilmeyi, bereketin öncesinde ve

[57] M293 Müslim, Îmân, 171; T1211 Tirmizî, Büyû’, 5.
[58] M3858 Müslim, Büyû’, 47; B2079 Buhârî, Büyû’, 19.
[59] B6379 Buhârî, Deavât, 47; M6375 Müslim, Fedâilü’s-sahâbe, 142.
[60] M5619 Müslim, Âdâb, 27.
[61] T658 Tirmizî, Zekât, 26.
[62] B5448 Buhârî, Et’ıme, 46.
[63] M3335 Müslim, Hac, 474.
[64] B1885 Buhârî, Fedâilü’l-Medîne, 9; M3326 Müslim, Hac, 466.
[65] B6353 Buhârî, Deavât, 31; T1258 Tirmizî, Büyû’, 34.
[66] M5328 Müslim, Eşribe, 146.
[67] B5155 Buhârî, Nikâh, 57; D2130 Ebû Dâvûd, Nikâh, 35, 36.

sonrasında doğru adımlar atabilmeyi öğütlemektedir. Resûlullah'ın hayatında yaşanan bereket hadiseleri, o güne münhasır olmadıklarını, aksine bugüne uzanan mesajlar olarak okunmaları gerektiğini fısıldamaktadır. Dolayısıyla yoksula, borçluya, darda kalmışa yardım, misafire ikram ve zor günde el ele vermek gibi hasletler her çağda bereket ile ödüllendirilmeyi beklemektedir.

Bereket, saymamaktır, hesaplamamaktır, açgözlülükle kaşığı daldırmamaktır. Bereket, aldığında değil verdiğindedir; bereket, ötekini kendine tercih etmektir. Kur'an ve Son Nebî (sav) bize çok basit olmasına rağmen mantığımıza aykırı gibi duran bir bereket kuralını öğretmektedir: Sahip olduklarının artmasını istiyorsan, onları artırmaya ve saklamaya bakma; aksine azaltmaya, dağıtmaya ve paylaşmaya bak! Çünkü mal, ilim, rızık ve sevgi, almakla değil vermekle artar. Çünkü sadece verebildiklerin gerçekte senindir; vermediklerini, veremediklerini tüketmişsindir; bir yandan onlar tükenmiştir, bir yandan da onlar seni tüketmektedir. Bereket, sahip olduklarının esaretinden kurtulduğunda ulaştığın gönül huzurudur. İsraftan, hırs ve tamahtan, nimete karşı nankörlükten, sahtekârlıktan ve abartılı bir rızık endişesinden uzaklaştığında berekete yaklaşmışsındır.

Ve Sevgili Peygamberimiz, bereketin bizim bakışımızla, tutumumuzla, hayat tarzımızla ilgili olduğunu asla unutmayalım diye, her namazımızda okuduğumuz üzere salavâtı, bereket duasıyla yapmayı bize öğretir:

"Allâhümme bârik alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed. Kemâ bârekte alâ İbrâhîme ve alâ âli İbrâhîm. İnneke Hamîdün Mecîd." (*Allah'ım, Muhammed'e ve Muhammed'in ailesine bereket ver! Tıpkı İbrâhim'e ve İbrâhim'in ailesine bereket ihsan ettiğin gibi! Kuşkusuz sen övgüye en lâyık ve şanı en yüce olansın.)*[68]

[68] B3370 Buhârî, Enbiyâ, 10; M908 Müslim, Salât, 66.

NAZAR
GÖZ DEĞMESİ

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ:
"الْعَيْنُ حَقٌّ وَلَوْ كَانَ شَيْءٌ سَابَقَ الْقَدَرَ سَبَقَتْهُ الْعَيْنُ..."

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre,
Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur:
"Nazar (Göz değmesi) gerçektir. Eğer kaderin önüne geçecek bir şey olsaydı nazar onun önüne geçerdi..."
(M5702 Müslim, Selâm, 42)

عَنْ عائِشَةَ قالَتْ: قالَ رَسُولُ اللّٰهِ ﷺ :
"اسْتَعِيذُوا بِاللّٰهِ. فَإِنَّ الْعَيْنَ حَقٌّ."

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنهما قالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يُعَوِّذُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ وَيَقُولُ:
"إِنَّ أَبَاكُمَا كَانَ يُعَوِّذُ بِهَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ، أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللّٰهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لاَمَّةٍ."

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ قالَ: قالَ رَسُولُ اللّٰهِ ﷺ :
"مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ، وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ أَشْرَكَ، وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وُكِّلَ إِلَيْهِ."

Hz. Âişe'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"(Nazar'dan) Allah'a sığının. Çünkü göz değmesi (nazar) gerçektir."*

(İM3508 İbn Mâce, Tıb, 32)

İbn Abbâs'tan (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) Hasan ile Hüseyin için dua ederek şu sözlerle Allah'a sığınırdı: *"Eûzü bi-kelimâti'llâhi't-tâmmeti min külli şeytânin ve hâmmetin ve min külli aynin lâmmetin."* (*Her tür şeytandan, haşereden, kem nazardan Allah'ın tam kelimelerine –sonsuz iradesine ve hükmüne– sığınırım.*) Sonra da, *"Atanız İbrâhim de bu duayı oğulları İsmâil ile İshak için yapardı."* derdi.

(B3371 Buhârî, Enbiyâ, 10)

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim düğüm yapar sonra ona üflerse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa şirk koşmuş olur. Kim de (kendisini koruması için nazarlık ve benzeri) bir şey takarsa, o taktığı şeyin korumasına havale edilir."*

(N4084 Nesâî, Muhârebe, 19)

Bir gün Allah Resûlü ashâbı ile birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmıştı. Cuhfe yakınlarında Harrar denilen[1] yere geldiklerinde bir dereye rastladılar. Medineli sahâbî Sehl b. Huneyf, burada yıkanmak istedi. Sehl, beyaz tenli, yakışıklı bir insandı. O sırada Medine'ye ilk hicret eden sahâbîlerden olan Âmir b. Rebîa, Sehl'i gördü ve birden ağzından onu öven sözler dökülüverdi. Hemen ardından Sehl olduğu yere yıkıldı. Görenler durumu alelacele Hz. Peygamber'e bildirdiler. Sehl, ne başını kaldırabiliyor ne de ayağa kalkabiliyordu. Muhtemelen Âmir'in nazarı değmişti kendisine. Resûlullah (sav), onlara kimden şüphelendiklerini sordu. Onlar da, "Âmir b. Rebîa ona baktı." dediler. Resûl-i Ekrem (sav), Âmir'i derhâl yanına çağırtarak öfkeli bir şekilde, *"Neden biriniz kardeşini öldürüyor?"* dedi ve ekledi: *"Biriniz kardeşinde beğendiği, hayran kaldığı bir şey gördüğü zaman ona mübarek olması için dua etsin."*[2]

Arapça asıllı bir kelime olan "nazar", "bakış ve görüş" anlamına gelir. Türkçede daha ziyade, "göz değmesi veya bakmak suretiyle maddî ve mânevî bir etki meydana getirmek" anlamına gelir. Bu anlamda Arapçada nazar kelimesi yerine, "ayn" veya "isâbetü'l-ayn" tabirleri kullanılır. Başlangıcı tam olarak bilinmemekle birlikte nazar inancı, tarih öncesi dönemlere kadar uzanmakta ve İslâm öncesi Arap kültüründe de var olduğu bilinmektedir.[3]

Kur'ân-ı Kerîm'de *"en güzel kıssa"* olarak takdim edilen[4] Yusuf'un (as) hikâyesini[5] bilmeyen yoktur. Özetle; kardeşleri tarafından kıskanılan ve bir kör kuyuya atılan Yusuf'u, kader Mısır'a hâkim yapar. Bir süre sonra kuraklık her yanı kasıp kavurur. Herkes gibi Yakub (as) ve oğulları da Yusuf'un (as) kapısına muhtaç olurlar. Boylu poslu ve güzel giyimli oğullarını, yiyecek temini için ikinci kez Mısır'a gönderirken Hz. Yakub, onlara, gerek güvenlik açısından bir tehlike doğmaması gerekse de kem gözlerin bakışlarına maruz kalmamaları için[6] Mısır'a değişik kapılardan girmelerini tavsiye eder.[7]

Nazarın varlığına işaret ettiği söylenen bu olay dışında, Kur'an'da, Kalem sûresinin son âyetinde de göz değmesinin gerçekliğine değinilmek-

[1] HM16076 İbn Hanbel, III, 486; İF10/204 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 204.
[2] İM3509 İbn Mâce, Tıb, 32; HM16076 İbn Hanbel, III, 486.
[3] "Nazar", *DİA*, XXXII, 444.
[4] Yûsuf, 12/3.
[5] Yûsuf, 12/4-101.
[6] TT16/164 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVI, 164-165.
[7] Yûsuf, 12/67.

tedir: *"O inkâr edenler Zikr'i (Kur'an'ı) işittikleri zaman, neredeyse seni gözleriyle devirivereceklerdi. Hâlâ da (kin ve hasetlerinden), 'Hiç şüphe yok o bir delidir.' derler."*[8] Peygamber Efendimize olan kin ve hasetleri bakışlarına yansıyan müşrikler onu âdeta öfke dolu nazarlarıyla yok etmek istiyorlardı. Eğer Allah'ın (cc) koruması olmasaydı, ona bir fenalık yapacaklardı. Ayrıca, Yüce Allah tarafından Felâk sûresinde, *"Ve haset ettiği zaman hasetçinin şerrinden (Allah'a sığınırım)."*[9] denilerek, bizzat kendine sığınılmasını emretmesi ile nazar arasında bir ilgi söz konusudur. Zira nazarın oluşmasında haset duygusunun önemli bir rolü vardır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, dolaylı olsa da varlığına işaret edilen nazarın, Hz. Peygamber'in, *"Göz değmesi gerçektir."*[10] şeklindeki açık ifadeleriyle kesinlik arz etmesi, onun sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü halk arasında nazar, birtakım yanlış anlamalar ve hurafelerle iç içe geçmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı'da "psikokinezi" ismiyle anılan nazar, metapsişik veya parapsikolojik yani insanın normal sınırlar dâhilindeki duyuş, düşünüş ve davranışlarını aşan olaylardan biri olarak kabul edilir. Dolayısıyla mahiyeti tam olarak anlaşılamayan bir olay olarak nazar, yalnızca fiziksel ya da maddî dünyanın gerçeklerine dayalı pozitivist bakış açısına sahip bilim adamları tarafından pek kabule şayan görülmemektedir. Tıbbî açıdan nazar, "insan gözünden çıkan ışınların, dikkatle ve kıskançlıkla bakış esnasında yoğunluk kazanması ve bu yoğun ışınların karşı organizmanın atomlarının çalışma düzenine tesir icra etmesi" şeklinde açıklansa da çoğu tıp doktorları tarafından, bir hastalık sebebi olarak kabul edilmez, nazarın etkisine ve gücüne inanılmaz. Fakat parapsikoloji ile uğraşan bilim adamları, nazarı bilimsel açıdan incelemeye değer görmüşlerdir.

Nazarın asıl kaynağı haset duygusudur. Bu duyguda, düşmanlık, kin ve intikam mevcuttur. Nazarın etki düzeyinde, haset duygusunun şiddeti çok önemlidir. Haset duygusu ne kadar şiddetli olursa nazarın gücü de o kadar şiddetli olur. Halk arasında da yaygın olan, "Nazar, haktır ve deveyi kazana, insanı mezara koyar." sözü, nazarın toplum nezdinde ne kadar güçlü bir olgu kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca, *"Göz değmesi (nazar) gerçektir. Eğer kaderin önüne geçecek bir şey olsaydı nazar onun önüne geçerdi..."*[11] hadisi de nazarın etki gücüne işaret etmektedir. Bununla birlikte nazarın etkisinin sınırsız olmadığı ve ilâhî takdirin önüne hiçbir şeyin geçemeyeceği asla unutulmamalıdır.

[8] Kalem, 68/51.
[9] Felâk, 113/5.
[10] M5701 Müslim, Selâm, 41; D3879 Ebû Dâvûd, Tıb, 15.
[11] M5702 Müslim, Selâm, 42.

"Ey Allah'ın kulları tedavi olunuz; Allah, verdiği her hastalığın şifasını da yaratmıştır."[12] buyuran Resûlullah'ın, nazarın yani kötü niyetli bakışların etkisiyle ortaya çıkan hastalıkların tedavisine kayıtsız kaldığı düşünülemez. Kur'an'ın, "*Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur.*"[13] anlayışına uygun olarak *"(Nazar'dan) Allah'a sığının. Çünkü göz değmesi gerçektir."*[14] buyuran Resûl-i Ekrem (sav), aynı zamanda Kur'an'dan belirli sûre yahut âyetlerin okunmasını (rukye yapmayı) emretmiş ve bunu kendisi de uygulamıştır.[15]

Ca'fer b. Ebû Tâlib Mûte Savaşı'nda şehit düştüğünde[16] Esmâ bnt. Umeys ile evliydi ve geriye üç yetim bırakmıştı. Bunlardan biri de Abdullah b. Ca'fer idi.[17] O, başlarına gelen bu felâket günlerini şöyle anlatır: "Allah Resûlü Ca'fer ailesine üçüncü gün gelip, *'Artık kardeşim için ağlamayın.'* buyurdu. Sonra, *'Kardeşimin çocuklarını bana getirin.'* dedi. Bizi Resûlullah'a götürdüler. Birer kuş yavrusu gibi idik. Allah Resûlü, *'Bana berberi çağırın.'* buyurdu ve bizi tıraş ettirdi."[18]

Hz. Peygamber bu çocukların iyice zayıflamış olduklarını görünce Esmâ'ya, bir ihtiyaçlarının olup olmadığını sordu. Bunun üzerine Esmâ, "Hayır, bir ihtiyaçları yok; ancak onlara çabuk nazar değiyor." dedi. Rahmet Elçisi de, *"Öyleyse onlara rukye yap (oku)!"* deyince, Esmâ, bunu yapması için Hz. Peygamber'e (sav) ricada bulundu. Fakat Allah Resûlü, Esmâ'dan, çocuklarına kendisinin okumasını istedi.[19]

Bir gün kıymetli eşi müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin evinde, benzi sararmış bir kız çocuğu gördüğünde, *"Bu çocuğa nazar değmiş, ona hemen rukye (okuyarak tedavi) edin."* buyurdu.[20] Yine Şefkat Peygamberi, gözü gibi sevdiği torunları Hasan ve Hüseyin'i, *"Eûzü bi-kelimâti'llâhi't-tâmmeti min külli şeytânin ve hâmmetin ve min külli aynin lâmmetin."* (*Her tür şeytandan, haşereden, kem nazardan Allah'ın tam kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım.*) duasıyla Yüce Allah'ın korumasına havale etmiş, Hz. İbrâhim'in de oğlu İsmâil ve İshak'ı bu sözlerle Allah'ın (cc) himayesine havale ettiğini bildirmiştir.[21] Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettiğine göre cinlerin şerrinden ve göz değmesinden Allah'a sığınıp değişik dualar okuyan Hz. Peygamber (sav), Felâk ve Nâs sûreleri indirildikten sonra diğer okuduklarını bırakmış ve sadece bu sûreleri okumaya başlamıştır.[22]

Nazardan korunmak için Muavvizetân adıyla anılan Felâk ve Nâs sûrelerinin okunması dışında, halk arasında "mâşallah", "bârekallâh" gibi dinî metinlerin yazılı olduğu künyelerin taşınması, ev araba veya iş yerlerinde Kalem sûresinin elli birinci âyetini içeren levhaların asılması gibi uy-

[12] D3855 Ebû Dâvûd, Tıb, 1; T2038 Tirmizî, Tıb, 2.
[13] Şuarâ, 26/80.
[14] İM3508 İbn Mâce, Tıb, 32.
[15] B5738 Buhârî, Tıb, 34; N5431-N5443 Nesâî, İstiâze, 1.
[16] B3063 Buhârî, Cihâd, 183.
[17] AV11/164 Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XI, 164.
[18] D4192 Ebû Dâvûd, Teraccül, 13; N5229 Nesâî, Zînet, 57.
[19] M5726 Müslim, Selâm, 60.
[20] B5739 Buhârî, Tıb, 35; M5725 Müslim, Selâm, 59.
[21] B3371 Buhârî, Enbiyâ, 10; T2060 Tirmizî, Tıb, 18.
[22] T2058 Tirmizî, Tıb, 16; N5496 Nesâî, İstiâze, 37.

gulamalar da esasen asıl şifayı verenin Allah olduğu inancının birer yansımasıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki nazara karşı dua ve rukye dışındaki önlemleri; meselâ, nazar boncuğu gibi nesneler taşımak, at nalı ve kafası asmak yahut Şamanist gelenekten gelen kurşun dökmek gibi âdetleri İslâm dini uygun bulmamış ve bunları asla meşru görmemiştir. Birçok hadiste, gerek insanların, gerekse hayvanların boyunlarına nazarlık türünden çeşitli nesnelerin asılması yasaklanmış,[23] Hz. Peygamber bunu yapanların kendisinden uzak olduklarını[24] ve Allah'ın korumasından da mahrum kalacaklarını söylemiştir: *"Kim düğüm yapar sonra ona üflerse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa şirk koşmuş olur. Kim de (kendisini koruması için nazarlık ve benzeri) bir şey takarsa, o taktığı şeyin korumasına havale edilir."*[25]

Nazarlık takma âdeti, câhiliye Araplarının kendileri için son derece değerli olan at ve develerine göz değmesin diye aldıkları bir önlemdi. Allah Resûlü (sav) ise ilâhî yardım dışında başka aracılardan medet uman ve herhangi bir fayda sağlamayan bu uygulamayı yasaklamıştır.[26] Özellikle nazardan sakınmak amacıyla vücuda dövme yaptırmak da aynı şekilde yasaklanmıştır. Dövme yaptırmakla nazar arasındaki bu münasebetten dolayıdır ki[27] bir hadiste nazarın hak olduğu, dövme yaptırmanın da yasaklandığı hususu bir arada zikredilmiştir.[28] Hz. Peygamber'in, nazardan korunmak için Allah dışında başka şeylere sığınmamaları yönünde ümmetine yaptığı uyarılar, tevhid inancının zedelenmemesi hedefine mâtuf olmalıdır. Zira dinde meşru olmayan bu tür korunma yöntemleri, sadece Allah'a ait olan sıfatların eşyaya devredilmesi anlamını taşımaktadır.

Câhiliye döneminden beri uygulanan bir yöntem olmasına rağmen Allah Resûlü (sav), içinde şirk olmadıkça rukye yapmakta yani Kur'an'dan âyetler okumada bir sakınca görmemiş[29] ve onu zaman zaman tavsiye etmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in rukyeyi tavsiye etmesinin nedeni iyi anlaşılmalıdır. O, öteden beri insanların yapageldikleri, bâtıl inanışlardan kalan bazı yanlış uygulamaların önüne geçmek istemiştir. Çünkü şifayı veren Allah'tır ve buna inanılmalıdır. Dolayısıyla nazardan korunmak için yapılacak en güzel şey Allah'ın âyetleri ve dua ile yardım dilemektir. Bunun kişi üzerindeki olumlu etkisi göz ardı edilmemelidir. Ancak Peygamberimizin bu tavsiyesi, günümüzde muskacılığın ve üfürükçülüğün meşruluğuna gerekçe gösterilmemelidir. Bugün pek çok amaçla kullanılan muskaların rukye ile bir ilgisi yoktur. Nitekim Hz. Peygamber muska takılmasını da hoş görmemiştir.[30] Bu nedenle çeşitli adlarla insanların za-

[23] B3005 Buhârî, Cihâd, 139; M5549 Müslim, Libâs ve zînet, 105.
[24] D36 Ebû Dâvûd, Tahâret, 20; N5070 Nesâî, Zînet, 12.
[25] N4084 Nesâî, Muhârebe, 19.
[26] B3005 Buhârî, Cihâd, 139; M5549 Müslim, Libâs ve zînet, 105.
[27] İF10/203 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 203.
[28] B5740 Buhârî, Tıb, 36.
[29] D3886 Ebû Dâvûd, Tıb, 18.
[30] D4222 Ebû Dâvûd, Hâtem, 3; HM3773 İbn Hanbel, I, 397.

aflarından çıkar sağlayan istismarcı kimselere gidilerek onlardan şifa beklenmesi, yanlış bir tutumdur. Zira Allah Resûlü, nazardan dolayı Esmâ'nın çocuklarına okumasını tavsiye ettiğinde bile buna kendisi de dâhil kimseyi aracı kılmamış ve Esmâ'ya, *"Onlara sen oku."* buyurmuştur.[31]

Nazar, gayri ihtiyarî vuku bulduğundan az ya da çok her insanda vardır. Ama güçleri, etkileri ve devamlılıkları değişiklik gösterir. Bazen gıpta, özenme, imrenme gibi dostça duygular, hatta ebeveynlerin çocuklarına sevgisi bile nazara sebep olabilir. Yani nazar, iyi niyetli insanlardan da çıkabilir. Nazar, kötü insanlardan çıktığında ise daha etkili ve olumsuz bir sonuç doğurur. En kötü nazar, inançtan yoksun, Allah sevgisinden mahrum, kalpleri haset ve kin duygularıyla dolu aç ruhlu insanlardan gelir. Esasen nazarı besleyen şey de Allah Resûlü'nün iman ile bir arada bulunmayacağını söylediği[32] haset duygusudur. Dolayısıyla burada, müminin başkasına ait bir güzellik veya imrenilecek bir durum gördüğünde vereceği tepki büyük önem arz etmektedir. Kişi bu tepkisini, haset dolu bakışlarla ifade ettiğinde son derece olumsuz bir tabloyla karşılaşabilir. Öyleyse Müslüman, beğenilen, hayran kalınan, kısacası övgüye lâyık bir şey gördüğünde, onu ölçüsüzce övmemeli, ona haset etmemeli ve o şeyin mübarek olması için (mâşallah-bârekallah diyerek) dua etmelidir.[33] Allah Resûlü, aynı gerekçeyle Arapların yaşamında son derece önemli bir yeri ve değeri olan atlar için de bereketle dua edilmesini tavsiye buyurmuştur.[34]

Sonuç olarak nazar değmesi, insanî bir gerçekliktir. Bu gerçekliğin olumsuz sonuçlar doğurması ise önemli ölçüde haset duygusundan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden başkasına ait imrenilecek bir güzellik veya bir başarı gördüğünde Müslüman'a düşen ona haset etmek yerine hayır duada bulunmaktır. Hasetçinin haset dolu bakışları bir tehlike oluşturmakla birlikte, Allah'a sığınan bir müminin bu kötü bakışlardan etkilenmesi son derece sınırlıdır. Unutmayalım ki Rabbimiz dilemezse kimse bir başkasına zarar veremez.[35]

[31] M5726 Müslim, Selâm, 60.
[32] N3111 Nesâî, Cihâd, 8.
[33] İM3509 İbn Mâce, Tıb, 32; MU1714 *Muvatta'*, Ayn, 1.
[34] HM14851 İbn Hanbel, III, 352.
[35] Bakara, 2/102.

FAL, KEHANET, BÜYÜ, UĞURSUZLUK
İNANÇ ZAFİYETİ

عَنْ أَبِى مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لاَ يَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلاَ لِحَيَاتِهِ، وَلَكِنَّهُمَا
آيَتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمَا فَصَلُّوا."

Ebû Mes'ûd'dan nakledildiğine göre,
Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur:
"Güneş ve ay hiç kimsenin ölümünden ya da hayatından dolayı tutulmazlar. Lâkin onlar Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Siz, onların tutulduklarını gördüğünüz zaman hemen namaz kılın."
(B1057 Buhârî, Küsûf, 13)

عَنْ أبِي هُرَيْرَةَ ﵁ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ:
"اجْتَنِبُوا الْمُوبِقَاتِ: الشِّرْكُ بِاللَّهِ، وَالسِّحْرُ."

عَنْ أبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ، وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ أَشْرَكَ،
وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وُكِّلَ إِلَيْهِ."

حَدَّثَنَا قَطَنُ بْنُ قَبِيصَةَ عَنْ أبِيهِ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
"الْعِيَافَةُ وَالطِّيَرَةُ وَالطَّرْقُ مِنَ الْجِبْتِ."

عَنْ أبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يُعْجِبُهُ الْفَأْلُ الْحَسَنُ وَيَكْرَهُ الطِّيَرَةَ.

Ebû Hüreyre'den (ra) nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Helâk eden şeylerden kaçının: Allah'a şirk koşmak ve sihir yapmak!"*

(B5764 Buhârî, Tıb, 48)

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim düğüm yapar sonra ona üflerse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa şirk koşmuş olur. Kim de (kendisini koruması için nazarlık ve benzeri) bir şey takarsa o taktığı şeyin korumasına havale edilir."*

(N4084 Nesâî, Muhârebe, 19)

Katan b. Kabîsa, babasının Resûlullah'ı (sav) şöyle buyururken işittiğini nakletmiştir: *"Kuşun ötmesini, uçmasını uğursuzluk saymak, ufak taşlar atarak veya kum üzerine çizgiler çizerek fal açmak, sihir ve kehanet çeşitlerindendir."*

(D3907 Ebû Dâvûd, Tıb, 23)

Ebû Hüreyre şöyle demiştir: "Peygamber (sav) tefeülden (bir şeyi uğurlu, hayırlı saymaktan) hoşlanır ve tıyeradan (bir şeyi uğursuz saymaktan) hoşlanmazdı."

(İM3536 İbn Mâce, Tıb, 43)

Câhiliye devri insanları, kimi zaman kâhinlerden medet umuyor, büyüyle kendini avutuyor, çoğu zaman da fallara başvuruyordu. Çeşitli varlıklara uğur ve uğursuzluk atfediyor, Allah'ın yaratarak kullarının hizmetine sunduğu[1] güneş, ay ve yıldızların hareketlerinden çeşitli anlamlar çıkarmaya çalışıyordu. İnsanları tüm bu câhiliye inançlarından temizlemek için gönderilen Allah Resûlü, ashâbıyla birlikte olduğu her an, onları eski inanç ve alışkanlıkları konusunda uyarıyor ve bunların yerine İslâm'ın öğretilerini anlatıyordu. Sevgili Peygamberimiz, bir gece, ensardan bir toplulukla birlikte otururken, kayan bir yıldız görmüş ve etrafın birden aydınlanmasına neden olan bu yıldızla ilgili ashâbına şu soruyu sormuştu:

"Câhiliye döneminde bunun gibi bir yıldız kaydığı zaman sizler ne derdiniz?" Ashâb, "Allah ve Resûlü bilir. Biz bu gece büyük bir adam doğdu ve bu gece büyük bir adam öldü derdik." cevabını verirler. Bunun üzerine Resûlullah, *"Yıldız ne bir kimsenin doğumu ne de ölümü için kayar!"* buyurarak onlara yıldızlar ve onlardan haber veren kâhinlerle ilgili şu açıklamayı yapar:

"Allah Teâlâ bir şey hakkında hüküm buyurduğu zaman arşı taşıyan melekler tesbih ederler. Arkasından onlardan sonra gelen gök ehli tesbih eder. Ta ki tesbih şu alt semanın sakinlerine ulaşır. Sonra arşı taşıyanların arkasından gelenler arşı taşıyanlara, 'Rabbiniz ne buyurdu?' diye sorarlar. Onlar da ne buyurduğunu kendilerine haber verirler. Böylece gökyüzü sakinleri birbirleriyle haberleşir. Nihayet haber şu alt semaya ulaşır. Ve cinler işitileni kaparak onu (kâhin) dostlarına aktarır ve yıldızla taşlanırlar. Bu bilgiler geldiği şekilde aktarılmış ise gerçektir. Fakat bunlara ilâvelerde bulunurlar ve yalan karıştırırlar."[2] Allah Resûlü'nün yıldızlar ve gökyüzüyle ilgili bu ifadeleri, Allah Teâlânın şu âyetlerinde temelini bulmakadır: *"Andolsun, biz gökte birtakım burçlar yarattık ve seyredenler için onu süsledik. Onları, taşlanmış (kovulmuş) her şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden olursa onu da parlak bir ateş takip etmektedir."*[3]

Hz. Peygamber'in yıldızlarla ilgili olarak ashâbını uyardığı bu tür inanışlar o dönemde pek çok çeşidiyle oldukça yaygındı. Hiçbir mantıkî temeli olmayan, akılla izah edilemeyen, gerçek dışı, din ve inanç hâlini almış bu bâtıl inanç, davranış ve hurafeler, Hz. Peygamber'in mücadele ala-

[1] Nahl, 16/12.
[2] M5819 Müslim, Selâm, 124; T3224 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 34.
[3] Hicr, 15/16-18.

nını oluşturmaktaydı. Allah'a putları ortak koşmak olan şirk başta olmak üzere, hayatın her alanında çok farklı şekilde karşılaşılan bâtıl inançların yerine, İslâm'ın tevhid akidesi yerleştirilmeliydi. Zira pek çok bâtıl inancın kaynağı, insanların tek tanrılı Hanîf dininden uzaklaşmaları ve bu inanç boşluğunu çeşitli varlıklara ulûhiyeti yakıştırarak onları kutsallaştırmaları sebebiyle gerçekleşmişti. Kendilerini Allah'a yakınlaştırsın diye putları,[4] cinleri O'na ortak koşup oğullar ve kızlar isnat etmeleri,[5] gök cisimlerini ve esrarengiz varlıkları Allah'la aralarında aracı olarak görmeleri, müşriklerin ilâh sayısını artırdı ve böylece haktan uzaklaşırken bâtıl inançlarla kuşatıldılar. Oysa Allah'ın dışında tapılan her şey bâtıldı.[6]

Allah'ın bakanların ibret alıp kendisini hatırlamaları için süslediği gökyüzü ve yıldızlar,[7] câhiliye dönemi insanı için yalnızca geceleyin yollarını aydınlatan birer kandil[8] değildi. Bu insanlar, meteorolojik olaylar, iklim değişiklikleri, bitki örtüsü gibi tabiat olaylarının yanı sıra, bereket ve kıtlığın oluşmasına da sebep olarak gördükleri yıldızlara fazlaca ehemmiyet vermişler, ilkel inançları doğrultusunda onlara ilâhlık isnadında bulunmuşlardı. Oysa gökten ve yerden rızık veren tek Yaratıcı olan[9] Allah'a secde eden yıldızlar,[10] ne birinin doğum veya ölümünü haber vermekte ne tabiat olaylarını idare etmekte ne de uğur veya şansa sebep olmaktaydılar. Bu bâtıl inanışları tevhid ile saf dışı bırakan Allah Resûlü, yıldızların yağmur yağdırarak insanları rızıklandırdığı düşüncesini de reddediyordu. Yıldızlardan yağmur bekleme fikrini ümmetinin câhiliyeden kalma inanışları arasında sayıyordu.[11] Nitekim ashâbıyla Hudeybiye'den Medine'ye döndüğü gece yağmur yağmış, hâlâ eski alışkanlıklarının etkisinde olan bazı insanlar da gökyüzündeki yıldızlarla yağmur arasında ilişki kurmuşlardı. Bunun üzerine Allah Resûlü, sabah namazından sonra ashâbına dönerek, *"Rabbinizin ne buyurduğunu biliyor musunuz?"* diye sordu ve şöyle dedi: *"Allah Teâlâ, şöyle buyurdu: 'Kullarımdan bir kısmı mümin, bir kısmı da kâfir olarak sabahladı.' 'Allah'ın lütfu ve rahmetiyle yağmur yağdı.' diyen bana iman etmiş, yıldızı(n yağmur yağdırma gücünü) reddetmiştir. 'Yıldızın doğuşu veya batışı ile yağmur yağdı.' diyenler ise beni inkâr etmiş, yıldıza iman etmiştir."*[12] Böylece Allah Resûlü, insanların çeşitli bâtıl inançlar doğrultusunda, bu tür fiilleri Allah'tan başkasına isnat ederek şirk koşmalarını engellemeye çalışmıştır.

Câhiliye döneminde insanlar cehaletten, inançsızlıktan veya göktekilerin yeryüzünü yönettikleri şeklindeki ilkel inançlardan dolayı güneş, ay ve yıldızlar gibi gök cisimleriyle ilgili çeşitli bâtıl fikirlere sahip olmuş-

[4] Zümer, 39/3.
[5] En'âm, 6/100.
[6] Hac, 22/62.
[7] Saffât, 37/6; Hicr, 15/16.
[8] En'âm, 6/97.
[9] Yûnus, 10/31.
[10] Hac, 22, 18.
[11] M2160 Müslim, Cenâiz, 29; HM10821 İbn Hanbel, II, 526.
[12] B1038 Buhârî, İstiskâ, 28; M231 Müslim, Îmân, 125.

lardı. Nitekim oğlu İbrâhim'in vefatı ile o gün gerçekleşen güneş tutulması arasında bir bağ kurulması üzerine Allah Resûlü, bu yanlış düşünceyi hemen reddederek, *"Güneş ve ay hiç kimsenin ölümünden ya da hayatından dolayı tutulmazlar. Lâkin onlar Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Siz, onların tutulduklarını gördüğünüz zaman hemen namaz kılın."*[13] buyurarak böyle düşünen insanları uyarmıştır.

Câhiliye Arapları arasında yıldızlar veya cinler vasıtasıyla gaybdan bilgi edinilebileceği inancı oldukça yaygındı. Gökyüzündeki yıldızların hareketlerinden, çeşitli, görünmeyen varlıklarla iletişime geçerek veya insanın fiziksel özelliklerinden yola çıkarak bilgi edinme yolu olarak görülen kehanet düşüncesi, İslâm öncesinde revaçta idi. Bu konuda ihtisas sahibi olduğuna inanılan kâhin ve arrâflara başvurularak geçmiş veya gelecekle ilgili bilgi sahibi olunmaya çalışılırdı. Çeşitli ihtilâfların çözümünden hastalıklara şifa bulmaya, felâketleri önlemekten rüya tabirine kadar pek çok konuda danışılan kimseler olan kâhinler, o dönemdeki bâtıl inançların en önde gelen kaynağı idiler.[14] Oysa Allah Resûlü, bazı kâhinlerin gaybî konularda verdikleri bilgilerin gerçekleşmesini, irtibat hâlinde bulundukları cinlerin kulak hırsızlığıyla elde ettikleri şeyleri bu kâhinlerle paylaşmasından kaynaklandığını bildirmişti. Bu konu, âyetlerde de ele alınmış ve olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inanılan kâhinlerin elde ettikleri bilgilerin asılsızlığına dikkat çekilmiştir.[15]

Câhiliye devrinde görülen Allah'a ortak koşarak cinlere sığınma inancı âyetlerde reddedilmektedir.[16] Nitekim bir âyet-i kerimede, *"...Cinler gaybı bilselerdi o küçük düşürücü azap içinde kalmazlardı."* buyrulmakta,[17] cinlerin gaybdan haber verme konusundaki âcizlikleri ve gaybın ancak Allah tarafından bilindiği birçok âyette kesin bir dille ifade edilmektedir.[18]

Allah Resûlü, kâhinlerin bir doğru söze yüzden fazla yalan katan insanlar olduğunu söyleyerek[19] ashâbını onlara gitmekten nehyetmiş,[20] bu yolla kazanılan paranın haram olduğunu bildirmiştir.[21] Kâhinlere giderek sözlerine inanmayı, *"...Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur."*[22] buyurarak kesin bir dille yasaklamıştır.

Kehanet düşüncesi ve kâhinlere başvurma alışkanlığının yaygınlığından dolayı insanlar, dini tebliğ etmeye başladığı zaman Allah Resûlü'nü kâhin veya deli olmakla suçlayıp[23] onun sözlerini de kâhin sözü olarak nitelemişlerdi.[24] Oysa Hz. Peygamber'i görme ve ilâhî vahyin eşsiz kelâmını işitme fırsatını elde edince bu fikirleri değişiyordu. Nitekim Ezd-i Şenûe

[13] B1057 Buhârî, Küsûf, 13; B1060 Buhârî, Küsûf, 15.
[14] "Kâhin", *DİA*, XXIV, 171.
[15] Saffât, 37/6-10; Hicr, 15/16-18.
[16] Cin, 72/6, En'âm, 6/100.
[17] Sebe', 34/14.
[18] Fâtır, 35/38, Cin, 72/26-27.
[19] B3210 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6.
[20] M1199 Müslim, Mesâcid, 33.
[21] D3484 Ebû Dâvûd, Büyu' (İcâre), 63; N4298 Nesâî, Sayd, 15.
[22] İM639 İbn Mâce, Tahâret, 122; D3904 Ebû Dâvûd, Tıb, 21.
[23] Tûr, 52/29.

kabilesinden olan ve hastalara okumakla tanınan Dımâd isimli zâta Mekkeli bazı sefihler, "Muhammed delidir." demişler, o da ona okursam belki şifa bulur diye düşünerek Allah Resûlü'ne gelmişti. Ancak onun sözlerini işittikten sonra, "Vallahi, ben kâhinlerin sözlerini de sihirbazların sözlerini de şairlerin sözlerini de dinledim ama seninki gibi hiçbir söz işitmedim. Bunlar gerçekten söz deryasının derinliklerine ulaşmış. Ver elini sana İslâmiyet üzerine biat edeyim!" diyerek iman etmişti.[25]

Bâtıl inançlardan sihir ve büyü inancı, tarih boyunca farklı zamanlarda ve toplumlarda farklı çeşitleriyle uygulanagelen ve bugün de güncelliğini koruyan bir konu olmuştur. İnsanları tesir altına almak maksadıyla, gözbağcılık, şarlatanlık, hilekârlık tarzında ortaya konulan, hakkı bâtıl, bâtılı hak gösterdiği için semavî dinler tarafından yasaklanan şeylere "büyü/sihir" denilmiştir. Tabiatüstü güçleri kullanarak menfaat sağlamak, kötülük yapmak veya korunmak amacıyla gerçekleştirilen olağanüstü faaliyetler olan büyü/sihir, câhiliye devrinde pek çok çeşidiyle uygulanmaktaydı.[26] Büyüler, Allah Resûlü'nün, *"Kim yıldızlardan bir ilim alırsa sihir ilminden bir dal almış olur. Yıldızlar ilmini artırdıkça sihir ilmini artırmış olur."*[27] şeklinde buyurduğu gibi yıldızlardan yararlanarak, düğümlere üfleyerek,[28] tabiatüstü varlıkların aracılığıyla ve daha pek çok şekilde gerçekleştirilmekteydi. O dönemde, insanlar yeni karşılaştıkları veya kendilerini etki altında bırakan birtakım söz ve davranışları da büyülü ya da büyülenmiş şeklinde nitelemekteydiler. Nitekim Allah Resûlü, Necidli iki adamın hitabet sanatının güzel bir örneğini sunarak sözleriyle insanları kendilerine hayran bırakmaları üzerine, *"Şüphesiz bazı sözler büyülüdür."* buyurmuştu.[29] Yahudiler ve büyüyü inançlarının bir parçası hâline getirmiş olan müşrikler de Hz. Peygamber'in büyülendiğini iddia edip kendilerini de büyü yaparak etkilediğini söylüyorlardı.[30]

Câhiliye devrinde olduğu gibi tarihin çeşitli dönemlerinde de peygamberler büyü ve büyücülere karşı mücadele vermişlerdir. Sihir ve büyünün çok revaçta olduğu eski Mısır'da sihirbazlar firavunların iktidarını desteklemek için halka karşı gözbağcılık yapıp hayalî şeyleri gerçekmiş gibi gösterirlerdi. Allah Teâlâ bunların şarlatanlıklarına son vermek ve insanları doğru yola iletmek üzere Hz. Musa'ya asâ ve yed-i beyzâ (beyaz el) gibi mucizeler göndermiş ve hilelerle insanları kandıran bu düzenbaz büyücülerin iflah olmayacaklarını bildirmişti. Nitekim Firavun'un sihirbazları ellerindeki ipleri yere atmış, bu ipler sihirden dolayı yılan gibi yerde sürünüyor görünmüştü. Ancak Hz. Musa elindeki asâsını yere bırakıverince bir

24 Hâkka, 69/42.
25 M2008 Müslim, Cum'a, 46.
26 "Sihir", *DİA*, XXXVII, 170.
27 D3905 Ebû Dâvûd, Tıb, 22; İM3726 İbn Mâce, Edeb, 28.
28 N4084 Nesâî, Muhârebe, 19.
29 B5767 Buhârî, Tıb, 51.
30 Hicr, 15/15; Furkân, 25/8; Ahkâf, 46/7; T3289 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54.

mucize olarak ortalıkta sürünen her şeyi yutmuştu. Bunu gören sihirbazlar derhâl iman etmişlerdi. Bunun üzerine Firavun onları şehit etti.[31]

Yine, döneminde çok yaygın olan sihre karşı büyük mücadele veren Süleyman (as) da büyücülükle itham edilmiş ancak bu iftiralar Kur'an tarafından yalanlanarak şeytanların uydurdukları şeylere tâbi olanların kâfir oldukları bildirilmiş ve büyüye başvuranların akıbeti şu şekilde haber verilmiştir: *"...Onlar, o iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa büyücüler, Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların (ona inanıp para verenlerin) âhiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu anlasalardı!"*[32]

Tüm peygamberler gibi Hz. Peygamber de büyü gibi bâtıl inançlarla mücadele etmiş, bu tür davranışları kesin bir dille yasaklamıştır. Buna rağmen, insanların Allah Resûlü'ne dahi büyü yapmaya teşebbüs ettikleri, Hz. Peygamber'in bu durumdan Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla kurtulduğu şeklindeki rivayetler kaynaklarda yer almaktadır.[33] Bu tür rivayetler âlimler tarafından eleştirilmekle birlikte, bir insan olarak Hz. Peygamber'in bundan etkilendiği de düşünülebilir. Zira büyünün insanları olumsuz tesir altında bırakabildiği, büyücülerin insanları aldattıkları, kafaları karıştırdıkları bilinen bir husustur. Bu yüzden Allah Teâlâ, düğümlere üfleyerek büyü yapan insanların şerrinden kendisine sığınılması konusunda müminleri uyarmakta,[34] küfür olarak görülen bu tür faaliyetlere itibar edilmemesi, büyücülerin sözlerine değer verilip inanılmaması konusunda insanları ikaz etmektedir.[35] Peygamber Efendimiz de Allah'tan başkasından medet umulması dolayısıyla büyüyle şirkin ilişkisine şöyle dikkat çekmiştir: *"Helâk eden şeylerden kaçının: Allah'a şirk koşmak ve sihir yapmak!"*[36] Ayrıca Allah Resûlü, *"Kim düğüm yapar sonra ona üflerse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa şirk koşmuş olur. Kim de (kendisini koruması için nazarlık ve benzeri) bir şey takarsa o taktığı şeyin korumasına havale edilir."*[37] buyurarak büyük günahlar arasında saydığı büyüye inanmayı kesin bir şekilde yasaklamıştır.[38] Hatta insanları günahlardan sakındırma amacı taşıyan bazı rivayetlerde sihir yapanların cennete giremeyeceği,[39] bu yüzden kâhinlere başvuranların dini inkâr etmiş olacağı,[40] kırk gece namazının kabul olmayacağı şeklinde ifadeler de mevcuttur.[41]

Câhiliye Arapları arasında oldukça yaygın olan bir bâtıl inanç da falcılık uygulamasıydı. Arap dilinde, "uğur ve uğurlu şeyleri gösteren sim-

[31] A'râf, 7/106/122; Yûnus, 10/76-81; Tâ-Hâ, 20/60-73.
[32] Bakara, 2/102.
[33] B5765 Buhârî, Tıb, 49; B3268 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11.
[34] Felâk, 113/1-5.
[35] Bakara, 2/102.
[36] B5764 Buhârî, Tıb, 48.
[37] N4084 Nesâî, Muhârebe, 19.
[38] B2766 Buhârî, Vesâyâ, 23.
[39] HM11123 İbn Hanbel, III, 15.
[40] T135 Tirmizî, Tahâret, 102; İM639 İbn Mâce, Tahâret, 122.
[41] M5821 Müslim, Selâm, 125.

ge" anlamına gelen "fal" (fe'l) kavramı, genellikle çeşitli alet ve yöntemler aracılığıyla gelecek ve bilinmeyene dair bir tür haber edinme tekniği idi. Ayrıca, "fal tutmak" anlamıyla birlikte, "belli şeyleri uğurlu saymak ve gelecekle ilgili iyimser tahminlerde bulunmak" anlamına gelen "tefe'ül" kelimesi de "uğursuzluk" anlamındaki "tıyera" ve "teşe'üm" kavramlarının zıddı olarak kullanılmaktaydı.

Allah Resûlü, *"İslâm'da uğursuzluk yoktur, tefeül (bir şeyi hayırlı ve uğurlu saymak) ondan daha hayırlıdır."* diyerek fe'l sözünden hoşlandığını bildirmiş; ashâbın "Fe'l nedir?" sorusunu ise, *"Birinizin işittiği salih sözdür."* şeklinde cevaplamıştır.[42] Böylece fe'l kavramıyla bir şeyi hayırla yorumlayarak onunla iyimser tahminler yürütme anlamı kast edilmiştir. Ancak bu kavram zamanla anlam kaymasına uğrayarak kehanette bulunarak gaybdan haber alma yöntemi olarak kullanılır olmuş ve bu fal anlayışı dinimizce asla tasvip edilmeyerek yasaklanmıştır.

İslâm öncesinde Araplar arasında pek çok çeşidiyle yaygın biçimde uygulanagelen ve gaybdan haber alma yöntemi olarak kullanılan fal yöntemleri mevcuttu. Bu dönem halkı, kum üzerine çizgiler çizerek (hattü'r-reml),[43] kuş uçurarak (ıyâfe), taşları veya hurma çekirdeklerini yere vurarak (tark)[44] veya fal oklarıyla (ezlâm)[45] gelecekte yapacakları iş hakkında karar verirlerdi. İnsanlar savaşa girme, yolculuğa çıkma, nikâh, ticaret, nesep tayini, kan davası gibi önemli birtakım kararlar almadan önce genellikle fal oklarına (ezlâm) başvururlar, çekilen ok doğrultusunda verilen kararı putların onayladığına inanırlardı.[46]

Nitekim Allah Resûlü, Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe'ye girdiğinde Kureyş müşriklerinin İbrâhim ve İsmâil'i (as) ellerinde ezlâm denilen fal kalemleriyle resmettiklerini görünce, *"Allah bunları yapanları kahretsin. Allah'a yemin ederim ki bu iki peygamber, hiçbir zaman böyle fal kalemleriyle rızık ve kısmet aramamışlardır."* buyurmuştu.[47]

Fal ve benzeri uygulamalarda, işler Allah'ın takdirine değil de inanılan çeşitli varlıkların iradesine bırakılmaktadır. Bu yüzden İslâm'ın tevhid akidesine ters düşen fal inancı, Allah Teâlâ tarafından "şeytan işi bir pislik" olarak tanımlanmakta ve ondan uzak durulması emredilmektedir.[48] Bir câhiliye âdeti olan fal oklarıyla kısmet aramak da Kur'an'da haram kılınmıştır.[49] Allah Resûlü bu tür faaliyetlerin şirkle ilişkisine vurgu yaparak, çeşitli yöntemlerle fala başvurmanın sihir ve kehanet çeşitlerinden olduğunu bildirmiştir.[50]

[42] B5755 Buhârî, Tıb, 44; M5800 Müslim, Selâm, 111.
[43] M1199 Müslim, Mesâcid, 33.
[44] D3907 Ebû Dâvûd, Tıb, 23.
[45] B3906 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr, 45.
[46] İS85 İbn İshâk, *Sîret*, s. 85; TB1/498 Taberî, *Târîh*, I, 498; FM11/108 Râzî, *Tefsîr*, XI, 108.
[47] B3351, B3352 Buhârî, Enbiyâ, 8.
[48] Mâide, 5/90.
[49] Mâide, 5/3.
[50] D3907 Ebû Dâvûd, Tıb, 23; HM16010 İbn Hanbel, III, 477.

Câhiliye döneminde putperest bir hayat tarzını benimsemiş olan müşriklerin bütün bâtıl uygulamalarında şirk inancının izlerini görmek mümkündür. Nitekim bu inançları gereği birtakım hayvanları putlara kurban ederken, bir kısmını onların hürmetine salıveriyorlar ve kendileri için haram sayıyorlardı. Deve ve koyunlarla ilgili bazı bâtıl hüküm ve âdetler uydurarak onları "Bahîra, Sâibe," gibi isimler altında sınıflandırıyorlardı.[51] Tüm bu bâtıl câhiliye âdetleri, inanılan ve adına kurbanlar adanan tek varlığı meşru kılan ve yalnız O'nun iradesiyle helâl ve haramların belirlendiği İslâm dinince şu şekilde reddedilmişti: *"Allah, Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm diye bir şey (meşru) kılmamıştır. Fakat kâfirler, yalan yere Allah'a iftira etmektedirler ve onların çoğu anlamazlar!"*[52]

Câhiliye döneminde pek çok çeşidi bulunan fal, büyü, kehanet inançlarının tümü İslâm'ın temeli olan tevhide yani tek olan Allah'a inanma ve güvenme, yalnızca O'na kulluk edip sadece O'ndan yardım dileme[53] inancına ters düşmektedir. İslâm'dan önce putlara, kâhinlere, büyücülere veya esrarengiz varlıklara nispet edilen her türlü inanç ve bu kişilerin yardımıyla gelecekten haber alma, bilinmeyeni öğrenme, kısmet açma, şans getirme, kaderi değiştirme gibi her türlü bâtıl uygulama tevhid akidesi gereği kaldırılmıştır.

İnsanın fıtrî bir özelliği olan bilinmeyene ve geleceğe ait merakı, esrarengiz durumlara karşı zaafı, onu gaybı öğrenmeye yöneltmektedir. Her çağda gündeme gelmiş olan bu tür meseleler ile kâhin, falcı, büyücü, sihirbaz, arrâf, bakıcı, medyum adı altında pek çok kişi çeşitli yöntemlere başvurmak suretiyle insanlara bilgi verebileceklerini iddia etmişlerdir. Allah Resûlü döneminde de şirkle karışmış durumda olan bu tür bâtıl inançlar onun en önemli mücadele alanını oluşturmuş ve her vesile ile böyle câhiliye izlerini temizlemeye çalışmıştır. Zira İslâm'ın getirdiği anlayışa tamamen zıt olan bu uygulamalar ile insanlar asıl sağlam bilgi kaynaklarına değil de bâtıl inanç ve hurafelere sığınmakta, çoğu zaman da maddî ve mânevî olarak istismar edilmektedirler. Oysa gaybın anahtarlarına sahip olan[54] ve bilgisi ile her şeyi kuşatan Allah Teâlâ[55] görünen ve görünmeyen tüm âlemleri bilmektedir.[56] Ancak O'nun ilmi bütün zamanları kuşatabilir[57] ve bilgisini de ancak O, dilediğine bildirir.[58]

İslâm'ın reddettiği bâtıl inançlar arasında uğursuzluk inancı da önemli yer tutmaktaydı. Câhiliye döneminde çeşitli varlıklarla, eşyalarla, hayvanlarla veya zaman dilimleriyle ilgili çok farklı uğursuzluk inançları mevcuttu. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Araplar arasında uğursuz ola-

[51] M7193 Müslim, Cennet, 51.
[52] Mâide, 5/103.
[53] Fâtiha, 1/5.
[54] En'âm, 6/59.
[55] Talâk, 65/12.
[56] Zümer, 39/46.
[57] Bakara, 2/255.
[58] Cin, 72/26, 27.

rak nitelenen pek çok varlıktan uzak durulur, hiçbir temele dayanmayan bu tür saçma düşüncelerle gelecekle ilgili olumsuz yorumlar yapılarak boş yere korku ve endişeye yol açılırdı. Oysa uğursuzluk, nispet edilen varlıklarda değil zan ve kuruntudan ibaret olan bu tür düşünce ve yorumlardadır. Bu yüzden Allah Resûlü, hiçbir şeyde uğursuzluğun bulunmadığını,[59] varlıkların, zâtında uğursuzluğu barındıramayacağını bildirmiştir. Zira İslâm'da her şeyin tek yaratıcısı Allah Teâlâ'dır ve hiçbir kudrete sahip olmayan varlıklara nispet edilen uğursuzluk düşüncesi, dinin temeli olan tevhid inancıyla asla bağdaşmamaktadır. Nitekim Resûl-i Ekrem üç defa, *"Uğursuzluğa inanmak şirktir."* buyurduktan sonra, insanların kalbine bu tür düşüncelerin gelebileceğini ancak Allah'ın, bunları, kendisine dayanıp tevekkül eden kullarından giderdiğini bildirmiştir.[60]

Resûl-i Ekrem, olumsuz ve kötümser bir hayat algısını öngören uğursuzluk düşüncesinden hoşlanmaz, bunun yerine bir şeyi iyimser bakış açısıyla, hayırlı ve uğurlu saymayı tercih ederdi.[61] Çevresindeki insanları da uğursuzluk inancı gibi boş ve asılsız düşüncelerden arındırmaya çalışırdı. Nitekim bir gün, İslâm'la yeni tanıştığı anlaşılan Sülem kabilesinden Muâviye b. el-Hakem Allah Resûlü'nün huzuruna gelerek ona şöyle demişti: "Ey Allah'ın Resûlü! Ben câhiliyeden yeni kurtulmuş biriyim. Allah Teâlâ bize İslâm'ı getirdi. Bizden bazı kimseler kâhinlere gidiyor (ne dersiniz)?" Bu soruya karşılık Hz. Peygamber ona, *"Sen gitme."* dedi. Muâviye tekrar sordu: "Ey Allah'ın Resûlü! Bazılarımız da, uğursuzluğa inanıyorlar (buna ne dersiniz)?" Resûl-i Ekrem ise, *"Bu, onların içlerinden geçen bir düşüncedir. Bu düşünce onları sakın işlerinden alıkoymasın!"*[62] buyurarak bu tür asılsız düşüncelerin etkisi altında kalınmamasını, söylemiştir. Bir başka hadislerinde ise efsun yapmayan, uğursuzluğa inanmayan ve Rablerine tevekkül eden kimseleri cennetle müjdelemiştir.[63]

Hz. Peygamber döneminde yaygın inanışlardan biri olan 'evde, kadında ve atta uğursuzluk bulunduğu' düşüncesi de reddedilmelidir.[64] Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'e de atfedilen[65] ancak Allah Resûlü'nün uğursuzluk konusundaki genel kanaatine ters düşen bu düşünce, Hz. Âişe tarafından şu şekilde düzeltilmiştir: "Kur'an'ı Muhammed'e indiren Allah'a yemin ederim ki Resûlullah (sav) asla böyle bir şey söylemedi. Fakat o, *'Câhiliye devri insanları, kadında, atta ve evde uğursuzluğun bulunduğuna inanırlardı.'* buyurdu."[66] Konuyla ilgili başka rivayetlerde de Hz. Âişe, bu rivayeti bazı sahâbîlerin yanlış anlayıp eksik olarak naklettiklerini belirterek onları düzeltmiştir.[67]

[59] B5707 Buhârî, Tıb, 19.
[60] D3910 Ebû Dâvûd, Tıb, 24; İM3538 İbn Mâce, Tıb, 43.
[61] İM3536 İbn Mâce, Tıb, 43.
[62] M1199 Müslim, Mesâcid, 33; M5813 Müslim, Selâm, 121.
[63] B6472 Buhârî, Rikâk, 21.
[64] B5707 Buhârî, Tıb, 19.
[65] B5095 Buhârî, Nikâh, 18; B5772 Buhârî, Tıb, 54.
[66] HM26562 İbn Hanbel, VI, 240.
[67] TM1641 Tayâlisî, *Müsned*, II, 231.

Câhiliye devrinde uğursuzluk atfedilen varlıklar arasında hayvanlar da önemli yer teşkil etmekteydi. Kuşların uçuşundan anlam çıkarmaya çalışan câhiliye insanı, onların isimlerine, seslerine ve uçuş güzergâhlarına dayanarak bir işin uğurlu veya uğursuz olacağına karar verirdi. Allah Resûlü bütün bunları kehanet kapsamında değerlendirerek kesinlikle tasvip etmemişti.[68] Ayrıca câhiliye halkı insanların ölüp defnedildikten sonra mezarlarından baykuş olarak çıktıklarını düşünerek[69] baykuşu da uğursuz sayarlardı. Ancak bu durum Allah Resûlü tarafından, *"Baykuşta uğursuzluk yoktur."* şeklinde reddedilmişti.[70] Hz. Peygamber, köpek uluması ve eşek anırması durumlarını da uğursuz gören câhiliye zihniyetini reddederek bu tür vesveselere ve korkulara karşı Allah'a sığınmayı tavsiye etmişti.[71]

İnsanlar, câhiliye döneminde Şevval ayında evlenmezlerdi. Allah Resûlü günümüzde bile, "İki bayram arasında nikâh kıyılmaz." şeklinde sürdürülen bu geleneği kaldırarak Hz. Âişe ile bu ayda nikâhlanıp evlenmişti.[72] Ayrıca Safer ayı da uğursuz görülür, Safer ayı çıkmadan umre yapmak yeryüzünde işlenen günahların en büyüklerinden sayılırdı.[73] Hz. Peygamber (sav), *"Safer (ayının) uğursuzluğu diye bir şey yoktur."* buyurarak câhiliye dönemi halkının bu bâtıl inancını ve[74] aynı şekilde hac aylarında umre yapmayı dünyadaki en çirkin işlerden gören halk inancını reddetmiş, umrenin herhangi bir vakti olamayacağını ve hac ile bir arada yapılmasının helâl kılındığını bildirerek bu yanlış uygulamayı ortadan kaldırmıştı.[75] Bunun yanında, câhiliye dönemi halkının, Safer'in, insanların ve hayvanların karnında bulunan bir ağrı olduğuna ve bunun başkalarına da bulaştığına inandıkları nakledilmektedir.[76] Ancak Resûlullah bu bâtıl inancı da reddetmiştir.[77]

Hz. Peygamber, cin yahut şeytan türü hayalî bir varlık olarak bilinen "ğul" (hayalet, hortlak) inancını da kaldırarak, *"Ğul diye bir şey yoktur."* buyurmuş,[78] ashâbına kalplerine bununla ilgili bir korku geldiği zaman ezan okuyarak Allah'a sığınmalarını emretmiştir.[79]

Nazar, İslâm öncesinde ve sonrasında Araplar arasında yaygın olan inançlar arasındaydı. Câhiliye Arapları, yakından ilgilendikleri nazarın insanları etkileyen büyük bir güç olduğuna inanırlardı. Bundan korunmak için de çeşitli bâtıl uygulamalar geliştirmişler, "temâim" adı verilen muskalar, nazar boncuğu türü nesneler, çeşitli gerdanlıklar takmayı âdet hâline getirmişlerdi. Sevgili Peygamberimiz (sav), takılan muskaların ve nazarlık olarak hayvanların boynuna asılan gerdanlıkların çıkarılıp atılmasını emretmiş,[80]

[68] D3907 Ebû Dâvûd, Tıb, 23.
[69] D3915 Ebû Dâvûd, Tıb, 24.
[70] B5707 Buhârî, Tıb, 19; M5803 Müslim, Selâm, 114.
[71] D5103 Ebû Dâvûd, Edeb, 105, 106; T3459 Tirmizî, Deavât, 56.
[72] M3483 Müslim, Nikâh, 73;.
[73] B1564 Buhârî, Hac, 34; D3914 Ebû Dâvûd, Tıb, 24.
[74] B5707 Buhârî, Tıb, 19.
[75] B1564 Buhârî, Hac, 34; M3009 Müslim, Hac, 198.
[76] M5797 Müslim, Selâm, 109; D3915 Ebû Dâvûd, Tıb, 24.
[77] M5788 Müslim, Selâm, 101.
[78] M5795 Müslim, Selâm, 107.
[79] HM14328 İbn Hanbel, III, 306.
[80] M5549 Müslim, Libâs ve zînet, 105.

kendisinin nazarlık takanlardan uzak olduğunu haber vermiştir.[81] Câhiliye Araplarının nazarlık kullanma âdetinin şirk olduğunu bildiren Allah Resûlü,[82] böyle davranışların insanları Allah'a tevekkül etmekten uzaklaştırdığını söylemiştir.[83] İslâm inancında ise bir olgu olarak nazarın varlığı kabul edilmiş, hatta Kur'an'da Hz. Peygamber'e nazar ederek ona zarar vermeye çalışan müşriklerden bahsedilmiştir.[84] Resûl-i Ekrem de nazarın gerçek olduğunu bildirmiş,[85] ancak ondan korunmak için farklı nesnelerden medet umulan bâtıl inançlar yerine Allah'a sığınmayı[86] ve Kur'an'dan bazı sûrelerin ve duaların okunmasını (rukye yapmayı) emretmiştir.[87]

Çağlar öncesinde Sevgili Peygamberimizin kaldırmak için büyük mücadele verdiği bâtıl inanç ve uygulamalar, şekilsel birtakım değişiklikler olsa da hemen her zamanda ve toplumda ortaya çıkmaya devam etmiştir. Dinî inançların zayıflığı, cehalet ve merakla birleşince, insanın bilinmeyeni öğrenme arzusunun da etkisiyle, hayal gücünü zorlayan bâtıl inançlar kolayca yayılmaktadır. Bunun yanında farklı din ve kültürlerin barındırdığı bâtıl düşüncelerden etkilenilerek veya insanın içinde bulunduğu psikolojik durumun etkisiyle, esrarengiz ve mistik imaja sahip olan nesne ve varlıklardan medet umulabilmektedir. Fal ve büyü için her şeyi bildiklerine inanılan kâhin, büyücü, medyum ve falcılara başvurulmakta, geleceği öğrenmek için yıldızlardan anlam çıkarılmaya çalışılmaktadır. Rakamlara, günlere, hiçbir gücü ve kudreti olmayan varlık ve nesnelere kimi zaman uğursuzluk atfedilerek onlardan korkulmakta, kimi zaman da uğur veya şans getirdiğine inanılan bir boncuğa veya muskaya olağanüstü güçler yüklenerek onlarla korunmaya çalışılmaktadır. Hatta bu dünyadan göçmüş ve kendisine bile faydası dokunamayacak ölülerden ve türbelerinden medet umulup dualar edilmekte, adaklar adanmakta, şifalar istenmektedir. Ağaca bağlanan çaputtan, havuza atılan paradan veya yakılan mumdan dahi medet umulabilmektedir. Adı her ne olursa olsun akla ve mantığa uymayan, dine aykırı, gerçek sebeplere ve ilâhî bilgi kaynaklarına yönelmekten insanı alıkoyan bu boş inanç ve hurafeler, insanın zihnini işgal ederek asılsız korku, endişe, beklenti ve inançlarla doldurmaktadır.

Günümüzde aktüel biçimde artan çeşitleriyle bâtıl inançlar, insanların dinî itikatlarının yerini alır hâle gelmiştir. Oldukça farklı ve etkili sunuş teknikleriyle insanların ilgi ve merakını celbeden bâtıl uygulamaların, modern iletişim araçları ve teknolojinin yardımıyla her alanda reklamı yapılabilmektedir. Bir eğlence unsuru imiş gibi gösterilen ve insanların

[81] N5070 Nesâî, Zînet, 12; D36 Ebû Dâvûd, Tahâret, 20.
[82] D3883 Ebû Dâvûd, Tıb, 17; İM3530 İbn Mâce, Tıb, 39.
[83] T2055 Tirmizî, Tıb, 14; İM3489 İbn Mâce, Tıb, 23.
[84] Kalem, 68/51.
[85] B5740 Buhârî, Tıb, 36.
[86] İM3508 İbn Mâce, Tıb, 32.
[87] B5738 Buhârî, Tıb, 34; M5726 Müslim, Selâm, 60.

önemsemeyerek rüzgârına kapıldıkları bu bâtıl inanç ve hurafeler, hem maddî ve mânevî olarak sömürülüp istismar edilmelerine neden olmakta hem de dinî inançlarını bozmaktadır. İslâm dini bu tür inanç ve davranışlara dinin özü olan tevhid inancıyla uyuşmaması nedeniyle tamamen karşıdır. Zira kullarını her an koruyup gözeten, onlara her şeyden daha yakın olan, dualarına icabet eden ilâhî kudret[88] yerine âciz varlıklara sığınmak düşüncesi, hem dinin aslına hem Müslüman şahsiyetine ve hem de insanın saygınlığına aykırıdır. Allah Teâlâ, insanları her türlü bâtıl inançtan arındırma gayreti içinde olan kutlu elçileri vasıtasıyla, her şeyin tek olan Allah'ın bilgisinde ve kudretinde bulunduğu inancını bütün zamanlara ilân etmektedir. Böylece, hak olan Allah'ın dininin karşısında, tüm bâtıl inançların yok olmaya mahkûm oldukları bildirilmektedir.[89]

[88] Bakara, 2/186; Kâf, 50/16; Tâ-Hâ, 20/111.
[89] İsrâ, 17/81.

BİD'AT
SONRADAN İHDAS EDİLEN

عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: ...قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :

”مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَعُمِلَ بِهَا بَعْدَهُ كُتِبَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهَا وَلَا يَنْقُصُ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْءٌ وَمَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعُمِلَ بِهَا بَعْدَهُ كُتِبَ عَلَيْهِ مِثْلُ وِزْرِ مَنْ عَمِلَ بِهَا وَلَا يَنْقُصُ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْءٌ.“

Cerîr b. Abdullah'ın naklettiğine göre..., Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük eder ve kendisinden sonra bununla amel edilirse, kendisinden sonra o işi yapanlar gibi sevap alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir davranışa ön ayak olur ve kendisinden sonra bununla amel edilirse, kendisinden sonra onu yapanlar gibi günah alır. Onların günahlarından da bir şey eksilmez."*

(M6800 Müslim, İlim, 15)

عَنْ جابِرٍ قالَ: خَطَبَنا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَحمِدَ اللَّهَ وَأَثْنى عَلَيْهِ بِما هُوَ لَهُ أَهْلٌ ثُمَّ قالَ: "أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ أَصْدَقَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ وَإِنَّ أَفْضَلَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ وَشَرَّ الْأُمُورِ مُحْدَثَاتُها وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ."

عَنْ عائِشَةَ قالَتْ: قالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"مَنْ أَحْدَثَ فِى أَمْرِنا هَذا ما لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ."

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ قالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ :
"أَبَى اللَّهُ أَنْ يَقْبَلَ عَمَلَ صَاحِبِ بِدْعَةٍ حَتَّى يَدَعَ بِدْعَتَهُ."

Câbir (b. Abdullah) anlatıyor: Resûlullah (sav) bize hutbe verdi. Allah'a hamd etti ve O'nu lâyık olduğu biçimde övdü. Sonra şöyle buyurdu: *"Sözlerin en doğrusu Allah'ın Kitabı'dır. Yolların en iyisi Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü (dinde) sonradan uydurulanlardır. Ve her bid'at, dalâlettir."*

(HM14386 İbn Hanbel, III, 310)

Hz. Âişe'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim bizim bu dinimizde olmayan bir şeyi sonradan ortaya koyarsa, o reddedilir."*

(M4492 Müslim, Akdiye, 17; B2697 Buhârî, Sulh, 5)

Abdullah b. Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Allah, bid'atını bırakmadıkça bid'at sahibinin amelini kabul etmeyi reddeder."*

(İM50 İbn Mâce, Sünnet, 7)

Bir gün, üzerlerinde yünden basit elbiseler olan birkaç fakir bedevî, Medine'ye, Allah Resûlü'nün huzuruna geldiler. Allah Resûlü onların içler acısı hâllerini görünce çok üzüldü. Ashâbını onlara yardım etmeye, onların maddî ihtiyaçlarını karşılamaya teşvik etti. Nedendir bilinmez, sahâbe-i kirâm yardım getirmekte biraz ağır davrandılar. Teşvikine rağmen, bu yoksul insanlara yardımda acele etmemeleri Resûl-i Ekrem'i üzdü. Hatta üzüntüsü öfkeye dönüşerek yüzüne yansıdı. Derken Medineli bir sahâbî elinde bir kese gümüş para ile çıkageldi. Sonra bir başkası, sonra bir başkası ve diğer sahâbîler yardımlarını peş peşe getirmeye başladılar. Bu manzaraya şahit olan Allah Resûlü'nün yüzünde sevinç tebessümleri belirmeye başladı ve ardından şöyle buyurdu: *"Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük eder ve kendisinden sonra bununla amel edilirse kendisinden sonra o işi yapanlar gibi sevap alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir davranışa ön ayak olur ve kendisinden sonra bununla amel edilirse, kendisinden sonra onu yapanlar gibi günah alır. Onların günahlarından da bir şey eksilmez."*[1]

Dinde olmayan bir şeyin sonradan ortaya çıkarılması anlamında "kötü çığır" olarak adlandırılan "bid'at", asr-ı saadetten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet ve davranışlar hakkında kullanılan bir terimdir.[2] Bid'atın "Peygamber Efendimizden sonra icat edilen günlük hayata dair her türlü yenilik" şeklinde geniş kapsamlı bir tarifi yapılabileceği gibi, "sadece dine ait olup ilâve ya da eksiltme özelliği taşıyan yenilikler" şeklinde dar kapsamlı bir tanımı da yapılabilir. Hayata ilişkin düşünce, tavır, davranış, alışkanlık ve uygulama alanlarında Allah Resûlü'nden sonra çeşitli etkenlerle ortaya çıkan her türlü yeniliğin bid'at olarak isimlendirilmesi, bid'at başlığı altında yeni bir ayrıma gitmeyi gerektirmiştir. İslâm âlimleri, bid'atı kesin bir dille reddeden hadis rivayetlerini, değişen yaşam şartlarının da tesiriyle kaçınılması mümkün olmayan yenilikler ile bağdaştırabilmek için "bid'at-ı hasene" (iyi bid'at) ve "bid'at-ı seyyie" (kötü bid'at) ayrımına gitmişlerdir. Bu bağlamda Kur'an'ı bir Mushaf'ta toplamak, teravih namazını cemaatle kılmak, minare ve medrese inşa etmek, iyi bid'at örnekleridir. Übey b. Kâ'b'ın insanlara topluca teravih namazı kıldırdığını gördüğünde Hz. Ömer'in, "Bu ne güzel bid'at!"[3] diyerek ifade ettiği de budur. Öte yandan kabirlerin üzerine türbe yapmak, bu mekânlarda adak adayıp kurban kesmek ve mum dikmek kötü bid'ata örnek olarak gösterilebilir.

[1] M6800 Müslim, İlim, 15; DM523 Dârimî, Mukaddime, 44.
[2] "Bid'at", *DİA*, VI, 129.
[3] B2010 Buhârî, Terâvîh,1.

Dolayısıyla İslâm âlimleri arasında bid'atı geniş çerçevede anlamlandıranlar, hadis rivayetlerinde yasaklanan bid'atın kötü bid'atlar olduğunu söylerken, dar çerçevede tanımlayanlar sadece dinî konularda Hz. Peygamber'den sonra getirilen yeniliklerin yasaklanan bid'at olduğunu dile getirmişlerdir. Meselâ, *el-Muvâfakât* isimli eseriyle tanınan hicrî 8. asrın meşhur Mâlikî fakihi Endülüslü Şâtıbî, bid'atı veciz bir ifade ile "Sonradan ortaya konulan dinî görünümlü yoldur." diye tarif etmekte, "Kişiler, bu yola Allah'a daha fazla kulluk etmeyi istedikleri için girerler."[4] demektedir. Yani bid'at kavramıyla kastedilen, dinden olmadığı hâlde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulamalardır. Hz. Peygamber'in hadislerinde zikredilen de bu olsa gerektir. Yoksa tüm yenilik ve icatlar, bid'at kavramına dâhil edilemez. Bu sebeple örf ve âdet türünden olan davranışlar, yeni gelişmeler, teknolojik icatlar, bid'at kavramının dışındadır.

Yüce Allah, *"Bugün sizin için643 dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim."*[5] buyurarak dini tamamlamış olduğunu bildirmiş, bundan yaklaşık seksen gün sonra da Sevgili Peygamberimiz vefat etmiştir.[6] Allah Resûlü'nün vefatından sonra sahâbe-i kirâm dinin Yüce Allah ve Resûlü tarafından tamamlanmış olduğu bilinciyle hareket etmişler, bu idrak içerisinde olmuşlardır. Çünkü onlar, Peygamber Efendimizin özel eğitiminden geçmiş, dini bizzat kendisinden öğrenmişlerdir. Onlardan sonra gelen tâbiîn nesli de sahâbeyi takip etmiş, dinin doğru anlaşılması ve yaşanmasını temine çalışmışlardır.

Peygamber Efendimizin getirmiş olduğu İslâm'ın evrensel çağrısı, kısa sürede Hicaz bölgesinin en uç noktalarında yankılanmaya başlamış, İslâmiyet hızla yayılmıştı. Allah Resûlü'nün vefatından sonra henüz bir asır geçmemişti ki İslâm orduları, Kuzey Afrika'yı boydan boya fethetmiş, İspanya'ya ulaşmışlardı. Hızlı fetih hareketleri sonucu bu coğrafya üzerinde yaşayan halkın çoğu İslâm'ı kabul etmişti. Bu durum farklı toplumsal yapılara ve geleneklere sahip olan milletlerin müslümanların idaresi altında bir arada yaşamaya başlaması anlamına geliyordu. Kimi zaman geçmişle bağlarını koparmak istemeyen ve miraslarını bir şekilde yeni hayatlarına taşıyan bu insanlar, kimi zaman da dini yanlış ya da eksik yorumlayarak daha önce benzeri görülmemiş yeni inanış ve davranışlara kapı aralamışlardır.

Bid'atların henüz sahâbe zamanında ortaya çıkması bazı sahâbîleri üzüyor ve onları, karşı bir dirence sevk ediyordu. Meselâ, Hz. Peygamber'in on yıl hizmetinde bulunmuş olan Enes b. Mâlik[7] bu husustaki serzenişini şu şekilde dile getirmiştir: "Hz. Peygamber'in (sav) devrindeki uygulamalar o denli değişti ki şu an tanıyamaz hâle geldim." Kendisine, "Namaz da

[4] ŞT1/43 Şâtıbî, *İ'tisâm*, I, 43.
[5] Mâide, 5/3.
[6] İF13/246 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 246.
[7] B6038 Buhârî, Edeb, 39; M6011 Müslim, Fedâil, 51.

mı?" diye sorulunca o, "Namazı da (kılınması müstehap vakitlerin dışında kılarak) geciktirmediniz mi?" diyerek cevap vermiştir.[8]

Enes b. Mâlik'in, Allah Resûlü'nün hayatta iken yaşadığı dinî hayatın değişmeye başladığını ima eden bu sözleri ve serzenişi bid'atın din, inanç ve ibadetle ilgili olan alanlarda yayıldığını göstermektedir. Çünkü Peygamber Efendimizin ifade buyurduğu üzere, *"Sözlerin en doğrusu Allah'ın Kitabı'dır. Yolların en iyisi Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü (dinde) sonradan uydurulanlardır. Ve her bid'at, dalâlettir."*[9] Bazı insanların mescitte kuşluk namazını cemaatle kılmalarını Abdullah b. Ömer'in bid'at olarak isimlendirmesi de[10] bid'atın inanç ve ibadet alanıyla ilgili olduğu kanısını desteklemektedir.

Müslümanları aşırılıklara karşı sürekli uyaran Hz. Peygamber, aşırılıklar yoluyla bid'atların dine girmesinin önünü kesmek istemiş, Kur'an'ın ve kendisinin öğrettiğinden daha fazlasını yapmak ve yaşamak isteyenlere müsamaha etmemiştir. Meselâ, o, hacda şeytan taşlamak için İbn Abbâs'a küçük çakıl taşları toplamasını söylemiş, ashâbına da bu büyüklükteki taşları atmalarını, daha büyük taşlar atmamalarını tavsiye etmiştir. Akabinde de, *"Ey insanlar! Dinde aşırı gitmekten sakının! Çünkü sizden önceki ümmetleri dinde aşırı gitmeleri helâk etti."* buyurmuştur.[11] Hac görevini ondan öğrenmek ve ona uymakla yükümlü olan Müslümanlara bizzat uygulamalarıyla yol göstermiştir.

İnanç ve ibadet konularında Allah Resûlü'nün öğretilerinin dışına çıkıldığında dinî hayat alanında yeni bir durumun ortaya atıldığını anlatan bir diğer örnek ise şöyledir: Bir gün üç kişi Hz. Peygamber'in eşlerine gelerek onun ibadet hayatını sorarlar. Peygamber Efendimizin ibadetlerine dair ayrıntıları öğrenince bunları kendi hayatları ile mukayese edip az bularak, "Biz kim, Peygamber (sav) kim! Allah, Peygamberinin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır." derler. Dolayısıyla daha fazla ibadet etmeleri gerektiğine karar verirler. İçlerinden biri geceleri daima namaz kılacağını, diğeri her gün oruç tutacağını, öteki ise hiç evlenmeyeceğini söyler. Onların bu sözlerini işiten Allah Resûlü, *"Şöyle şöyle diyenler siz misiniz? Allah'a yemin ederim ki ben aranızda Allah'tan en çok korkan ve O'na en bağlı olanım. Bununla beraber ben oruç tutarım, tutmadığım da olur. Namaz kılarım, uykumu da alırım ve evlenirim. Her kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir."* buyurur.[12]

Hz. Peygamber, dinden olmayan merasimlerin dinden bir parça gibi algılanmasının önüne geçmiştir. Aksi hâlde inanç ve ibadet alanına eklenen her yeni şey mevcut bir dinî inancı veya ibadeti ya değiştirecek ya da ortadan kaldıracaktır. Nitekim halife Abdülmelik b. Mervân, Gudayf b. Hâris es-Sümâlî'ye cuma günleri minberde dua için ellerini kaldırmak ve

[8] B529 Buhârî, Mevâkîtü's-salât, 7.
[9] HM14386 İbn Hanbel, III, 310.
[10] B1775 Buhârî, Umre, 3; M3037 Müslim, Hac, 220.
[11] İM3029 İbn Mâce, Menâsik, 63.
[12] B5063 Buhârî, Nikâh, 1.

sabah ile ikindi namazlarından sonra kıssa anlatmak âdetini insanlara kabul ettirdiklerini söyleyince Gudayf, onun bu yaptıklarının tam anlamıyla bid'at olduğunu söylemiş ve Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *"Ne zaman bir topluluk bir bid'at uydurursa onun karşılığında bir sünnet kaldırılır. Sünnete bağlı kalmak, bid'at uydurmaktan daha hayırlıdır."*[13]

Bu minvalde Abdullah b. Mes'ûd'un, "Sünnet çerçevesinde itidalli davranmak, bid'at içerisinde çaba sarf edip yorulmaktan daha hayırlıdır."[14] sözü çok manidardır. Zira Hz. Peygamber'in her davranışında bir ölçü vardır ve o, bu ölçüyle de örnek alınmalıdır. Bu anlayışından dolayıdır ki Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Peygamber ve sahâbe yapmadığı hâlde, birtakım insanların mescitte toplanarak, "Şu kadar şunu söyleyin, şu kadar bunu söyleyin!" diye zikir yaptıklarını görünce karşı çıkmış ve onlara, "Siz kötülüklerinizi sayın! Çünkü ben, iyiliklerinizden hiçbirinin zayi edilmeyeceğine kefilim!" demiştir.[15] Zira Allah Resûlü'nün açık ifadelerine göre, dinde sonradan uydurulan her şey bid'attır[16] ve *"Her bid'at dalâlettir."*[17] Bu bağlamda Allah Resûlü, *"Kim bizim bu dinimizde olmayan bir şeyi sonradan ortaya koyarsa, o reddedilir."*[18] buyurarak bid'atlara asla taviz verilmemesini istemiştir.

Allah Resûlü, bid'atlara karşı tavizsiz bir tutum sergilerken her ne maksat ve sebeple olursa olsun bid'at ortaya koyan bid'atçılara da uyarılarda bulunmuştur. Bu bağlamda, *"Allah, bid'atını bırakmadıkça bid'at sahibinin amelini kabul etmeyi reddeder."* buyurmuştur.[19] Allah Resûlü ayrıca bid'atçıların âhirette kevser havuzuna gelmekten men edileceklerini söylemiş,[20] bid'atçıyı barındırıp, koruyup kollayanlara Allah'ın lânet edeceğini[21] belirterek Allah, melekler ve tüm insanların lânetinin bid'at çıkaran kişinin üzerine olmasını istemiştir.[22] Hz. Ali de Peygamber Efendimizden işittiklerini kaydettiği *Sahife*'de hangi bilgilerin bulunduğunu açıklarken, bid'at çıkaranın veya bid'atçıyı koruyup kollayanın, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetini hak edeceğini, ayrıca böyle bir kimsenin farz ya da nafile hiçbir ibadetinin kabul edilmeyeceğinin yazılı olduğunu nakletmiştir.[23] Bu düsturlar doğrultusunda İslâm bilginleri namaz imametinde, şahitlikte, hadis rivayetlerini kabul edip etmeme gibi temel konularda bid'atçılara karşı takınılması gereken tavırlar hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlar, farklı görüşler beyan etmişlerdir.

Allah Resûlü'nün bid'atlara ve bid'atçılara karşı ortaya koyduğu tavizsiz tavır, sahâbenin de aynı duyarlılığı göstermesi neticesini doğurmuştur. Bir keresinde Medine valisi Mervân b. Hakem bayram namazında sünnette yer alan uygulamanın aksine minberi mescidin dışında namaz kılınan açık alana çıkartmış ve hutbeyi de bayram namazından önce okumuştu. Bu duruma şahit olan bir kişi Mervân'ı yüksek sesle uyarmış ve onun sün-

[13] HM17095 İbn Hanbel, IV, 105.
[14] DM223 Dârimî, Mukaddime, 23.
[15] DM210 Dârimî, Mukaddime, 23.
[16] N1579 Nesâî, Îdeyn, 22; İM46 İbn Mâce, Sünnet, 7.
[17] D4607 Ebû Dâvûd, Sünnet, 5.
[18] M4492 Müslim, Akdiye, 17; B2697 Buhârî, Sulh, 5.
[19] İM50 İbn Mâce, Sünnet, 7.
[20] M582 Müslim, Tahâret, 37; B6576 Buhârî, Rikâk, 53.
[21] M5124 Müslim, Edâhî, 43.
[22] D4530 Ebû Dâvûd, Diyât, 11; N4738 Nesâî, Kasâme, 9-10.
[23] B3172 Buhârî, Cizye, 10.

nete muhalefet ettiğini söylemiş, o sırada mescitte bulunan Ebû Saîd el-Hudrî de bu kişinin sözlerini tasdik etmiştir.[24]

Netice itibariyle bid'at sadece inanç ve ibadet alanında ortaya çıkan ve dinin aslında yani Kur'an ve sünnette olmayan uygulamalardır. Bir bid'atı uygulamak demek, Hz. Peygamber tarafından bizzat yaşanan, bizlere de örnek olarak sunulan dinî hayatın ve sünnetin dışına çıkmak demektir. Çünkü her bid'at bir sünnetin yerine konulmakta ve o sünneti işlevsiz hâle getirmektedir. Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve daha sonraki bütün İslâm bilginlerinin bid'ata şiddetle karşı çıkmaları, sünnetin safiyetini korumaya yönelik çabaların bir göstergesidir. Diğer taraftan bid'atı inanç ve ibadet alanının dışına çıkararak hayatın tüm alanlarındaki yeni gelişmeleri kapsayacak şekilde tanımlamak; hayatın durağanlaşmasına, değişime kapıların kapanmasına ve çağın gerektirdiği donanımdan mahrum olmaya sebep olacaktır. Hâlbuki İslâm, getirdiği temel ilkelerle çelişmediği sürece her türlü yeniliğin önünü açmış, hatta bu konuda çığır açanların kat kat mükâfatlandırılacağı Peygamberimiz tarafından övgüyle anlatılmıştır.[25]

Mahiyeti, muhtevası ve sınırları itibariyle ortaya çıkan bid'atlar, toplum hayatında İslâm tarihi boyunca varlığını devam ettirmiştir. Genellikle dinî alandaki bilgisizlik ve cehaletten kaynaklanan bid'atlar, dinin Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun olarak yaşanmasının önünde çok önemli bir engel oluşturmaktadır. Çünkü inanç ve ibadet dünyası bid'atlar tarafından kuşatılan Müslüman fertlerin, dinin ruhunu anlama, Kur'an ve sünnet doğrultusunda bir hayat sürme imkânları olmayacaktır. Bunun bertaraf edilebilmesi, bütün Müslümanların dinde doğruyu yanlıştan ayırabilecek bilgi birikimine, Kur'an ve sünnet kültürüne sahip olmalarıyla mümkündür.

İslâm tarihi boyunca Müslümanların dinî yaşantılarında devamlı müşahede edilen bid'atların bütün olumsuz tezahürlerine rağmen inananların çoğunluğu sünnete uygun bir yaşantıyı devam ettirmişler; istikameti korumuş, dinin ana sınırlarını ve değerlerini ayakta tutmuşlardır. Bu sebeple, İslâm dininin inanç, ibadet ve hukukla ilgili temel hükümlerinde ve ahlâkî değerlerinde ciddî bir sapma yaşanmamış, İslâm'ın özü ve yapısı hiçbir zaman değişmemiştir.

Günümüz Müslümanları dinî konularda daha çok bilgi sahibi olup cehaleti ortadan kaldırarak Kur'an ve sünnetin aydınlığında hayatlarına devam etmelidirler. Allah Resûlü'nün ve sahâbenin önde gelenlerinin bid'ata ve bid'atçılara karşı takındıkları tavrı kendilerine rehber edinmeli, bid'at ve bid'atçılarla her türlü vasıtayı kullanarak mücadele etmelidirler.

[24] D1140 Ebû Dâvûd, Salât, 239-242; İM4013 İbn Mâce, Fiten, 20.
[25] M2351 Müslim, Zekât, 69; DM523 Dârimî, Mukaddime, 44

DİZİN

A
A. Hamdi Akseki (Ş.) I/94
A'lâmü'l-hadîs (K.) I/80
Abbâd b. Bişr (Ş.) I/585
Abd (L.) I/72
Abd (Ş.) I/72
abdest: ~ alırken besmele çekme I/180: ~ bozma I/422
Abdullah Azmi Efendi (Ş.) I/93
Abdullah b. Abbâs (Ş.) I/66, I/409
Abdullah b. Amr b. el-Âs (Ş.) I/63, I/64, I/68, I/109, I/403, I/425, I/483, I/611
Abdullah b. Avf (Ş.) I/507
Abdullah b. Büreyde (Ş.) I/120
Abdullah b. Ca'fer (Ş.) I/671
Abdullah b. Ebû Ümeyye (Ş.) I/479
Abdullah b. ed-Deylemî (Ş.) I/477
Abdullah b. Fîrûz ed-Deylemî (Ş.) I/483
Abdullah b. Kâ'b (Ş.) I/621
Abdullah b. Mehmed (Ş.) I/89
Abdullah b. Mes'ûd (Ş.) I/62, I/415, I/445, I/555, I/559
Abdullah b. Muğaffel el-Müzenî (Ş.) I/559
Abdullah b. Mübârek (Ş.) I/58, I/72, I/74
Abdullah b. Ömer (Ş.) I/64, I/67, I/70, I/199, I/445, I/514
Abdullah b. Saîd b. el-Âs (Ş.) I/62, I/380
Abdullah b. Übey b. Selûl (Ş.) I/394, I/623, I/625, I/626, I/636
Abdullah b. Ümmü Mektûm (Ş.) I/379
Abdullah b. Zeyd (Ş.) I/472
Abdullah b. Zübeyr (Ş.) I/29
Abdurrahman b. Avf (Ş.) I/67, I/601, I/602
Abdurrahman b. Ebû Leylâ (Ş.) I/67, I/193
Abdurrahman el-Evzâî (Ş.) I/72
Abdurraûf el-Münâvî (Ş.) I/87
Abdülkays (K.K.) I/342, I/507
Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc (Ş.) I/72
Abdülmelik b. Mervân (Ş.) I/697
Abdülmuttalib b. Hâşim (Ş.) I/479
Abdürrezzâk b. Hemmâm (Ş.) I/73
âbid kul I/276
abluka yılları I/260
acâibu'l-melekût I/113
aceleci olma I/327
Aclûnî (Ş.) I/89
açgözlülük I/652, I/662, I/664
açılan ellerin boş çevirilmemesi I/212
açlıkla sınanmak I/351
Âd kavmi (K.K.) I/276, I/581
âdâb I/100, I/197, I/382, I/422
adak adama I/688, I/695
adalet: ~ terazisi I/214, I/647; ~ hükmetme I/214, I/512
adaletli davranmak I/548
Adbâ adlı devesi (Ş.) I/91
Âdem peygamber (Ş.) I/163, I/248, I/635; ~e secde edilmesi I/239; ~in yaratılışı I/239
âdet sünneti I/135
Adî b. Bedda (Ş.) I/364
Adî b. Hâtim (Ş.) I/404
âdil râvi I/58
Adl I/219, I/227
Adn cennetleri I/254, I/640
affetme I/351, I/595
Afganistan (Y.M.) I/76
Afrika (Y.M.) I/87, I/696
Afüv I/219, I/228
ağaç(c): ~ kesme I/593; ~a çaput bağlama I/688
âhâd haber I/56
ahde vefa göstermek I/367
Ahd-i Atîk (K.) I/546
Ahd-i Cedîd (K.) I/546
Ahîlik Teşkilatı I/423
Âhir I/207, I/216, I/219, I/228
âhiret: ~ gününe inanma I/603; ~ gününe inanmama I/248, I/634; ~ gününü inkar I/545, I/592, I/595, I/635; ~ hayatını harap etme I/166; ~ hayatının mahiyeti I/544, I/591, I/594; ~ kelimesi I/591; ~ tasavvuru I/364; ~e dünya hayatını tercih I/342; ~e yatırım yapmak I/651; ~i ihmal I/287; ~i unutma I/344; ~te hüsran I/614; ~te mükâfatlandırılma I/514
ahkâm: ~ hadisleri I/77, I/122; ~ rivayetleri I/122
ahlâk: ~ felsefesi I/125; ~ ilkeleri I/113; ~a özendirmek I/123; ~-değer ilişkisi I/126; ~ı hamîde I/528; ~ın kaynağı I/141; ~lı olma I/171, I/451, I/595
ahlâkî: ~ çöküntü I/368; ~ davranışlar I/126, I/367, I/628; ~ değerler I/416; ~ değerlerde sapma I/699; ~ erdemler I/367; ~ ilkeler I/49, I/55; ~ ilkeler ile iman arasındaki ilişki I/616; ~ sorumluluk I/434; ~ yozlaşma I/309; ~ zaaflar I/167, I/288, I/368
ahlâksızlık I/123
Ahmed b. Hanbel (Ş.) I/64, I/68, I/73, I/101, I/109, I/146
Ahmed Naim (Ş.) I/42, I/85, I/93, I/94
Ahmed Şâkir (Ş.) I/90
Ahmed Ziyâeddin (Ş.) I/35, I/91
Ahmediyye (K.) I/86
Ahmet Davudoğlu (Ş.) I/94
Ahmet Hamdi Akseki (Ş.) I/94
Ahsenü'l-haber (K.) I/89
ahsenü'l-hadîs I/55
aile kurma I/422
ak(ı)l: ~ dışı inançlar I/318; ~ melekesi I/482; ~ ölçütleri I/99; ~ yürütme I/403; ~la izah edilemeyen I/679; ~a arz etme I/99; ~a aykırı hadisler I/99; ~ı kullanma I/308, I/328, I/434, I/435, I/445; ~-ı selim I/99; ~-ı selim sahibi insanlar I/462; ~ın işletilmesi I/434, I/436; ~ın önemi I/318; ~ın sarih ilkeleri I/99; ~ını kullanma I/127, I/377, I/434, I/435, I/482
Akabe (Y.M.) I/251, I/379; ~ günü I/251
akademik: ~ makale (K.) I/152; ~ problemler I/44, I/149
aklî: ~ çıkarımlar I/98, I/408; ~ delil I/98; ~ ilimler I/90
akraba: ~ hakları I/225; ~ ile bağını kesme I/633; ~yı ziyaret I/513
akrabalık: ~ bağı I/225; ~ ilişkilerine önem verme I/336, I/648
aktar I/616
alaca hastalığı I/167
alacalıyı iyileştirme I/575, I/577, I/580
Alâeddin es-Semerkandî (Ş.) I/86
alâmâtü'n-nübüvve (K.) I/583
Alasonyalı Zeynelâbidîn (Ş.) I/90
alçakgönüllülüğü koruma I/350
aldatma I/272, I/274, I/365, I/366, I/624
aldatmama I/366
âlemdeki düzen I/49
alevden yaratılma I/239
aleyhi's-salâtü ve's-selâm I/197
aleyhi's-selâm I/197
alfabetik olarak düzenlenen hadis kitabı (K.) I/85
alım satımların bereketi I/655, I/663
Ali b. Ebû Tâlib (Ş.) I/66, I/200, I/450, I/698
Ali b. Muhammed et-Tanâfisî (Ş.) I/78
Ali b. Süleyman el-Mansûrî (Ş.) I/89
Alî I/219, I/227
Ali Sürûrî Bey (Ş.) I/93
Alîm I/219, I/226
âlim: ~ olmanın temel şartı I/444;

~in âbide üstünlüğü I/373, I/375, I/376; ~in ölümü, âlemin ölümüdür I/382; ~lerin ihtilâfı I/409; ~lerin peygamberlerin varisleri olduğu I/373, I/375, I/445
Aliyyü'l-Kârî (Ş.) I/83, I/84
alkol I/279
Allah (cc) adına yemin I/514
Allah (cc) insan ilişkisi I/602
Allah (cc) katında geçerli din I/49
Allah için buğzetme I/509, I/513
Allah için sevme I/509, I/513, I/525
Allah: ~ için verme I/509; ~ kelâmı I/545, I/547, I/581; ~ korkusu I/512; ~ sevgisi I/201, I/512; ~ sevgisinden mahrum kalma I/673; ~ sözü I/555, I/585; ~ yolunda cihad I/305, I/494, I/511, I/592; ~ yolunda harcama I/367, I/592, I/638; ~ yolunda hudutları beklemek I/512; ~ yolunda mücadele I/376; ~ yolunda savaşa çıkmak I/179; ~ yolundan alıkoyma I/635; ~'a (cc) çağırma I/640; ~'a (cc) ibadet etme I/359; ~'a (cc) ibadet için yaratılma I/261; ~'a (cc) iman ile ilgili hadisler I/513; ~'a (cc) itaat I/301, I/305, I/413, I/417, I/418, I/422, I/517, I/519, I/521, I/522, I/523, I/524, I/528, I/639; ~'a (cc) karşı sorumluluk bilinci I/408, I/413, I/424; ~'a (cc) kulluk etme I/277, I/349, I/350, I/366, I/633, I/634, I/636; ~'a (cc) oğul ve kız isnad etme I/213; ~'a (cc) ortak koşma I/263, I/515, I/631, I/635, I/636, I/637; ~'a (cc) tam teslimiyetin sembolü I/535; ~'a (cc) teslim olmak I/50, I/496, I/501, I/522; ~'a (cc) teslimiyet I/49, I/360; ~'a (cc) teşekkür etme I/650; ~'a (cc) tevekkül etme I/688; ~'a (cc) yönelme I/436; ~'ı (cc) anma I/171, I/179, I/278, I/368; ~'ı (cc) anmadan başlanan işler I/173; ~'ı (cc) birlemek I/501; ~'ı (cc) çokça zikretme I/416; ~'ı (cc) hatırlama I/178, I/201; ~'ı (cc) inkâr I/534, I/545, I/569, I/592, I/626; ~'ı (cc) tazim etme I/189; ~'ı (cc) tek kabul etme I/638; ~'ı (cc) unutma I/278, I/308, I/350; ~'ı (cc) yalanlama I/240; ~'ı (cc) zikretme I/313, I/319, I/334, I/536, I/615; ~'ın (cc) dilemesi I/376, I/481, I/482; ~'ın (cc) doksan dokuz ismi I/179, I/219, I/223; ~'ın (cc) dünya semasına inmesi I/128; ~'ın (cc) gazabı I/169, I/214, I/252, I/359, I/359; ~'ın (cc) görünmez kulları I/264; ~'ın (cc) güzel isimleri I/190, I/224; ~'ın (cc) hidayet etmesi I/481, I/486; ~'ın (cc) hoşnutluğunu kazanma I/136; ~'ın (cc) hükmüne razı olma I/189, I/316; ~'ın (cc) irade ve kudreti I/579, I/602, I/604, I/607; ~'ın (cc) kelâmı I/546, I/555; ~'ın (cc) Kılıcı (L.) I/169; ~'ın (cc) kızları fikri I/248, I/533, I/534; ~'ın (cc) koyduğu kanunlar I/316; ~'ın (cc) koyduğu sınırları aşmak I/525; ~'ın (cc) nurunu ağızıyla söndürmek I/368, I/634; ~'ın (cc) nuruyla bakma I/455, I/458, I/460, I/461, I/616; ~'ın (cc) parmakları I/213; ~'ın (cc) rahmetinden uzak olanlar I/125; ~'ın (cc) rahmetinden ümit kesme I/224, I/273; ~'ın (cc) razı olması I/640; ~'ın (cc) rızasına nâil olmak I/501; ~'ın (cc) rızasına uygun davranmak I/320, I/363, I/461; ~'ın (cc) rızasını elde etmek I/614; ~'ın (cc) rızasını gözetme I/505, I/508; ~'ın (cc) rızasını kazanma I/367, I/416, I/525, I/646; ~'ın (cc) sağ eli I/236; ~'ın (cc) sağlam ipi I/548; ~'ın (cc) sıfatları I/225; ~'ın (cc) sıfatları (el-hâdi) I/481; ~'ın (cc) takdiri I/264, I/684; ~'ın (cc) takdirine sabır I/599, I/605; ~'ın (cc) varlığını ispat I/241; ~'ın (cc) yazgısı I/347; ~'ın (cc) yoktan var etmesi I/593; ~'ın Kitabı I/51, I/56, I/97, I/399, I/403, I/413, I/418, I/421, I/422, I/424, I/427, I/429, I/433, I/477, I/481, I/485, I/548, I/551, I/555, I/557, I/561, I/568, I/693, I/697; ~'ın Kitabı'na bir şey karıştırma I/63; ~'tan (cc) başka tanrılar edinmek I/635; ~'tan (cc) başkasına ibadet I/359; ~'tan (cc) başkasına tapmak I/240; ~'tan (cc) gelene razı olmak I/525; ~'tan (cc) hayâ etmek I/525; ~'tan (cc) korkma I/115, I/276, I/525, I/526; ~-insan ilişkisi I/50
Alois Sprenger (Ş.) I/92
alt sema (Y.M.) I/679
altı hadis kitabı (K.) I/74, I/81, I/222
Altı İmamın Şartları (K.) I/79
altın: ~a karşılık altın satmak I/593; ~ın altınla değişiminde faiz I/593
Amasya (Y.M.) I/87, I/89
Amasyalı Yusuf Efendizâde Abdullah (Ş.) I/89
amel I/499; ~-i ehl-i Medine I/98; ~in boşa çıkması I/527; ~lerin niyetlere göre değer kazanacağı I/101, I/365
amelî nifak I/626
âmentü I/328, I/545
Ammâr b. Yâsir (Ş.) I/380
Amr b. Abese (Ş.) I/334
Amr b. Şuayb (Ş.) I/399, I/643
an'anevî I/54
ana: ~ babaya saygı I/631, I/636
ana; ~ hadis kaynakları (K.) I/81; ~ hadis kitapları I/81, I/94; ~ hadis kitapları (K.) I/94; ~dan doğma körün gözlerinin açılması I/580
Anadolu (Y.M.) I/36, I/42, I/86, I/87, I/88, I/89, I/90; ~ hadisçileri I/89; ~'da hadis eğitim kurumları I/86
Anam babam sana feda olsun! I/169
anarşi I/333
anlam: ~ daralması I/105; ~ genişlemesi I/105; ~ karmaşası I/124; ~ kayması I/105, I/684; ~sız konuşma I/548; ~sız şeyleri terk etme I/365
anlaşılır Türkçe kullanma I/152
anlatım: ~ bozuklukları I/153, I/154; ~ gücünü artırmak I/105; ~ tarzı I/45, I/105, I/106, I/109, I/123, I/150; ~ üslûbu I/556
anne: ~ babanın Kur'an öğrenmesi I/560; ~ babaya iyilik I/513; ~ babaya karşı görevler I/422; ~ babaya lânet okuma I/125; ~ olma I/422
ansiklopedi maddesi (K.) I/152
anti-mikrop I/527
apaçık: ~ deliller I/446; ~ sapıklık I/260, I/568
Arabistan (Y.M.) I/75, I/86
aracı tanrılar I/222
Arap: ~ âdeti I/138; ~ boyları I/103; ~ dilbilimcisi I/365; ~ dili I/52, I/53, I/105, I/107, I/121, I/262, I/305, I/315, I/365, I/683; ~ dilinin anlatım özellikleri I/105; ~ Edebiyatı I/104; ~ kabileleri (K.K.) I/342; ~ kültürü I/669; ~ şairleri I/457; ~ Yarımadası (Y.M.) I/507
Arapça I/108, I/110, I/117, I/365, I/459, I/669; ~ şiirler I/87; ~'nın ağızları I/103; ~'nın lehçeleri I/103

Arent Jan Wensinck (Ş.) I/92
Arîm seli I/659
arpa ekmeği I/660
arrâflar I/681
arrâflık I/262
arsızca bir şey isteme I/459
Arş (Y.M.) I/236; ~ kavramı I/315, I/319; ~ı taşıma görevi I/247; ~ı taşıyan melekler I/319, I/536, I/679
arşın I/110, I/217, I/223, I/347, I/352; ~ melekleri I/249; ~ su üzerinde oluşu I/337, I/341
Arthur John Arbery (Ş.) I/92
arzular: ~a uyma I/589, I/594; ~ın esiri olma I/309; ~ını Kur'an'a söyletmek I/408
âsâ: ~ mucizesi I/571, I/580; ~nın yılana dönüşmesi I/580
âsâr I/80, I/82, I/147, I/560
asdaku'l-hadîs I/55
ashâb: ~ arasındaki samimiyet I/558; ~ı sevmek I/512; ~-ı Suffe I/584; ~ın âyetleri onar onar öğrenmesi I/560; ~ın fazileti I/79
Âsım b. Sâbit (Ş.) I/457
aslı olmayan şeyler I/413, I/424
aslu'l-usûl I/494
asra yemin I/329
asr-ı saadete dönüş I/132
astroloji I/317
astronomi I/318, I/382; ~ araştırmaları I/321
aşağılamak I/252, I/368
aşama aşama tebliğ I/119
aşılama I/114; ~yı bırakma I/519, I/525
aşılayıcı rüzgâr I/247
aşırı yorum I/149
aşırılık I/227, I/362, I/697; ~lardan sakınma I/362
aşkın varlık I/228
at nalı ve kafası asmak I/672
Atâ b. Ebî Rebâh (Ş.) I/445, I/458
atâ: ~'nın işittiğine göre (Ş.) I/445, I/458; ~lar adına yemin I/514; ~larla övünme I/283, I/289
atâlet I/111
Atâullah Efendi (Ş.) I/88
Atâullah Efendi Dârülhadis'i I/88
ateş: ~ ehli I/541, I/547; ~e üşüşen böcekler I/198; ~te pişen yemekler I/117; ~ten yaratılma I/247, I/272, I/634; ~ten yaratılmış varlıklar I/533
Atlantik sahili (Y.M.) I/131
atta uğursuzluk I/686
ay: ~ tutulması I/319, I/514, I/675, I/681; ~a tapma I/637
ayakların konuşması I/591
Ayasofya (Y.M.) I/89, I/90; ~ Şeyhi (L.) I/89
âyet: ~in iniş sebebi ⇒ Bakara, 2/256 I/364 ⇒ Mâide, 5/87; ~in inmesi ⇒ Ahzâb, 33/37 I/199 ⇒ Bakara, 2/226, I/221 ⇒ Kıble değiştirme âyeti, I/395, I/395, I/404 ⇒ En'âm, 6/82, I/635 ⇒ Mümtehine, 60/10; ~ler üzerinde tartışanlar I/403; ~leri anlama I/407, I/408; ~leri yalanlamak I/639; ~lerin açıklanması I/404; ~lerin tefsir edilmesi I/407; ~lerin yalanlanması I/580
Âyetü'l-kürsî: ~'yi okuma I/209, I/264; ~'yi vird edinme I/209
ayın: ~ iki parçaya bölünmesi I/575, I/583; ~ yarılması I/583
ayn I/669
ayrımcılık yapmak I/67
az amel karşılığında çok mükâfat I/124
az hadis nakledenler I/70, I/629
az konuşma I/626
azab(p): ~ın hafifletilmesi I/639; ~ ve rahmet melekleri I/536; ~tan kurtulma I/639
azdırılma I/276
azgınlaşma I/164
azgınlık I/213, I/624
azılı inkârcılar I/635
Azîm I/219, I/227
Azîz I/219, I/226, I/460
azmak I/635

B
ba's I/299
bâb başlıkları I/73, I/74, I/75, I/77, I/78, I/79, I/124, I/457
babanın yerine haccetmek I/435
Babanzâde Ahmed Naim (Ş.) I/42, I/93
Bâbil (Y.M.) I/571
Bağdat (Y.M.) I/76, I/78, I/132
bağışlanma dilemek I/128
bağlayıcı emir I/91, I/115, I/129, I/133, I/135, I/136, I/137, I/138
bağlayıcılık I/82, I/113, I/114, I/135, I/136, I/138, I/142, I/472
bahîra I/685
Bahreyn (Y.M.) I/342, I/507
Bâis I/219, I/227
Bâkî I/219, I/229
Bakî' Mezarlığı (Y.M.) I/260, I/604
bal arısı I/109, I/392, I/611, I/617, I/618
barbarlık I/423
bârekallah I/673
Bâri I/219, I/226
Bârik duası I/188
Barthelemy d'Herbelot (Ş.) I/92
Bâsıt I/219, I/226
basîr I/219, I/227
basiret: ~ melekesi I/461; ~ yetisi I/278; ~i elden bırakmama I/458; ~li davranma I/310; ~sizlik I/308
baskı altında nikah I/288
Basra (Y.M.) I/68, I/69, I/72, I/74, I/76, I/77, I/78, I/360, I/381
baş: ~ kadı I/344; ~a gelen musibet I/617
başkalarına yardım etmek I/651
Başkentin Hadisçisi (L.) I/90
başyapıt I/86
batı: ~ (kültürü) I/321, I/472, I/670; ~'da geliştirilen psikolojik kuramlar I/472; ~lı araştırmalar I/91; ~lı bilim adamları I/91 ; ~lı şarkiyatçılar I/91
bâtıl: ~ fikirlere sahip olma I/680; ~ inancı reddetme I/263, I/687; ~ inancın kaynağı I/680; ~ inanç I/319; ~ inançlar I/679, I/680, I/682, I/683, I/685, I/688, I/689; ~ inançlarla mücadele I/683; ~ inançtan arındırma I/689; ~ inanış I/500, I/672, I/680; ~ uygulamalar I/687; ~ı hak gösterme I/682
Bâtın I/207, I/216, I/219, I/228
baykuş I/313, I/317; ~un uğursuz sayılması I/687
bayram: ~ namazı I/135, I/661, I/698; ~ların kutlandığı mekanlar (Y.M.) I/201
bed'ü'l-halk I/99, I/527
bedbaht I/283, I/289, I/599, I/604
bedbahtlık I/604
bedenlerin yeniden diriltilmesi I/299
Bedî' I/219, I/229
Bedir harbi I/376, I/408, I/457, I/469, I/526
Bedir: ~ Muharebesi I/584; ~ Savaşı'nda meleklerin yardımı I/251, I/353, I/376; ~'in aslanları I/251; ~'in melekleri I/251
Bedreddin el-Aynî (Ş.) I/110, I/365
Begavî (Ş.) I/83
Bekir Sadak (Ş.) I/94
Bel'am b. Bâûra (Ş.) I/449
belâlara sabretmek I/595, I/617
beldeler (Y.M.) I/62, I/296, I/480
Belh (Y.M.) I/74, I/77
Belkıs (Ş.) I/177, I/276
belleği kuvvetli olan râvi I/58
bencil davranmak I/446
bencillik I/383
Benû Abdiyalîl (K.K.) I/567
Benû Kurayza (K.K.) I/65

Benû Mustalık (K.K.) I/623, I/625
Benû Sa'd (K.K.) I/103
Benû Sâlim Mescid (Y.M.) I/582
Berâ' b. Âzib (Ş.) I/175, I/559
Berât gecesi I/334
bereket: ~ duası I/663, I/664; ~ için dua I/257; ~ kapılarının açılması I/658; ~ kaynağı Kur'an I/658; ~ kaynağı su I/583
Berîre (Ş.) I/114, I/115, I/526
Berr I/219, I/228
besmele: ~ çekmek I/175, I/178, I/179, I/180, I/181; ~ çekmeyi unutmak I/175, I/180; ~nin okunmadığı işler I/179
beş: ~ bin melek I/251; ~ temel esas I/511; ~ vakit namaz I/117, I/119, I/188, I/308, I/509, I/511
beşerî bilgi I/391, I/397
Beşîr b. Sa'd (Ş.) I/199
Beyân ve't-tebyîn (K.) I/104
beyaz: ~ el mucizesi I/577, I/682; ~ iplik I/404
Beyhakî (Ş.) I/147, I/512
Beyt-i Atîk I/419
Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye (K.) I/146
Beytü'l-Makdis (Y.M.) I/567, I/583
bıkkınlık vermek I/380
bıldırcın I/580
Bibliotheque Orientale (K.) I/92
bid'at: ~ çıkarma I/698, I/699; ~ kavramı I/53, I/696; ~ uydurmak I/698; ~-ı hasene I/695; ~ı reddeden hadis rivayetleri I/695; ~-ı seyyie I/695; ~ı uygulamak I/699; ~lerden sakınma I/79
Bilâl b. Yahyâ b. Talha b. Ubeydullah (Ş.) I/313
Bilâl-i Habeşî (Ş.) I/380
bilge sahâbî (Abdullah b. Amr) (Ş.) I/382
bilgi: ~ ile iman arasındaki bağ I/378, I/444; ~ ile kemale erişme I/446; ~ kirliliği I/383; ~ mirasını reddeden yorumlar I/436; ~ öğretmenin sadaka oluşu I/381; ~ şehirleri (Y.M.) I/61; ~-iman birlikteliği I/378; ~leri doğru muhafaza etmek I/58; ~nin aktarılması I/376, I/381, I/451; ~nin çıkarlara alet edilmesi I/447; ~nin davranışlara yansıması I/379; ~nin istismarı I/383, I/449, I/451; ~nin kaybolması I/382; ~nin önemi I/382; ~sine göre amel etme I/444; ~yi başkalarına aktarmak I/444; ~yi çıkar aracına dönüştürme I/447, I/449; ~yi esirgeme I/446; ~yi esirgemek I/432, I/446; ~yi gizleme I/383, I/432, I/445; ~yi paylaşmak I/381, I/446; ~yi uygulamak I/444; ~yle meşgul olanlar I/451
bilgiçlik taslama I/295
bilgin: ~ler I/450; ~ sahâbîler ⇒ Abdullah b. Amr (Ş.) I/169 ⇒ Abdullah b. Mes'ûd (Ş.), I/450, I/460
bilgisizce fetva verme I/382, I/425, I/432, I/433
bilgisizlik I/699
bilim: ~ adamları I/670; ~ dalları I/149; ~ tarihi I/382; ~in önemi I/318
bilimsel: ~ bilgi I/397; ~ faaliyet I/62; ~ faaliyetler I/423
bilimsellik I/43, I/46, I/47, I/62, I/86, I/87, I/95, I/143, I/148, I/149, I/152, I/316, I/382, I/397, I/407, I/423, I/472, I/670
bilme: ~den şirke düşme I/638, I/640; ~yene öğretme I/380, I/431
bin bir hadis (K.) I/95
bin melek I/251
bir damla sudan yaratılma I/238, I/239
bir delikten iki kere ısırılmaz I/453, I/457, I/616
birbirini sevme I/513
birbiriyle çelişen hadisler I/76
Birgi (Y.M.) I/88
Birgivî Mehmed Efendi (Ş.) I/32, I/88, I/91
Birinci Akabe Biati I/379
birr kelimesi I/104
birr-ism I/104
Bismi'l-lât ve'l-uzzâ I/178
Bismike Allahümme I/178
Bismillâhi fî evvelihî ve âhirihî I/175, I/180
biyolojik yaratılış evreleri I/287
Bizans İmparatoru I/497
Bizi ancak zaman helâk eder I/328
bizikrillâh I/178
bolluk: ~ zamanında hamd I/191; ~ta iktisatlı davranmak I/652
borc(ç): ~u vekâleten ödeme I/435; ~lu olarak vefat etme I/139
boş: ~ inanç I/688; ~ sözden uzak durmak I/513; ~ vakit I/646
boy: ~ (kabile) I/103; ~ abdesti I/103
boykot I/178
boynuzlu koyun I/589, I/593
bozgunculuk(ğ) I/159, I/166, I/239, I/248, I/621, I/626; ~un yayılması I/445
Buhârâ (Y.M.) I/74
Buhârî (K.) I/74
Buhârî (Ş.) I/68, I/73; ~ şârihi (Ş.) I/365; ~ şerhi (K.) I/80, I/87, I/90, I/110; ~'nin bâb başlıkları I/74; ~'nin kitabı (K.) I/72; ~'nin rivayeti I/61; ~'nin Sahîhi (K.) I/85, I/364, I/457
bulaşıcı hastalık I/601
bunaklık I/26, I/303, I/310
Burak I/100, I/527
Bustânü'l-vâizîn (K.) I/82
buûs I/62
Bülûğü'l-merâm min Edilleti'l-Ahkâm (K.) I/122
Bünyamin (Ş.) I/02, I/27, I/31, I/64, I/82, I/93, I/95, I/115
Büşeyr b. Kâ'b (Ş.) I/67
büyü I/579, I/679, I/682, I/683; ~ yapmak I/682; ~ye başvuranlar I/683; ~ye inanmak I/683; ~yle şirkin ilişkisi I/683
büyücüler I/262, I/682, I/683, I/685, I/688
büyücülük I/317; ~le itham edilme I/683
büyüğün imam olması I/381
büyük: ~ Arap kabileleri (K.K.) I/342; ~ günah I/224, I/631, I/683; ~ günahlar I/636; ~ günahların bağışlanması I/636; ~ Hadis Külliyâtı (K.) I/87; ~ hadisçiler I/75, I/450; ~ hesap günü I/307; ~lere saygı I/422, I/513; ~lük taslamak I/272, I/635, I/639

C

Ca'fer b. Ebû Tâlib (Ş.) I/396, I/633, I/671
Câbir (veya Cüveybir) (Ş.) I/342
Câbir b. Abdullah (Ş.) I/64, I/68, I/70, I/659
Câbir b. Semure (Ş.) I/357
Câhız (Ş.) I/104
cahil: ~ kimseleri önder edinme I/382, I/425, I/432; ~ vaizler I/71
Câhiliye: ~ döneminde sünnet olma I/360; ~ inançları (uğur-uğursuzluk) I/317, I/685
cahillerden yüz çevirmek I/165
Câmi' beyne ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi' (K.) I/80
Câmi' I/80, I/219, I/228; ~ türü eserler (K.) I/75, I/100
Câmiu'l-Kebîr (K.) I/76
Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem (K.) I/84
Câmiu'l-usûl (K.) I/83, I/85, I/375
Câmiu'l-usûl li ehâdîsi'r-resûl (K.) I/83

Câmiu's-sağîr (K.) I/84
Câmiu's-sahîh (K.) I/74, I/76, I/80, I/85, I/101
Câmiu's-sahîh'in muhtasarı (K.) I/85
Câmiu't-Tirmizî (K.) I/76
can güvenliği I/168, I/496
canın bedenden ayrılması I/252
canlı: ~ varlığı hedef edinme I/125; ~ tasvirler I/105; ~ların genetik yapılarını bozmak I/451; ~ların yaratılışı I/237
Cebbâr I/219, I/226
Cebrail'in (as) dini öğretmesi I/363
cedelden sakınma I/79
cehalet I/382, I/432, I/458, I/484, I/680, I/688, I/699
Cehcâh b. Kays (Ş.) I/623
cehennem bekçileri I/639
cehennem: ~ ehli I/63, I/66, I/116, I/401, I/407, I/485, I/599, I/604, I/615; ~ tasvirleri I/108
cehennemlik I/439, I/443, I/469, I/479, I/570, I/599, I/605; ~lerin ameli I/599, I/605
Cehmiyye I/70, I/79
Celâl I/119, I/211, I/227, I/228, I/235, I/237, I/269, I/272, I/319
Celâleddin es-Süyûtî (Ş.) I/84
Celîl I/219, I/219, I/227, I/227, I/549
cem ve telif I/98, I/121
cemaatle namaz I/136
Cemâl I/222, I/237, I/352
Cemel Vakası I/70, I/132
Cemmâîlî (Ş.) I/122
cenaze: ~ için üç günden fazla yas I/593; ~ namazında salât ü selâm getirme I/200; ~ye katılmak I/604; ~yi yıkayanın gusletmesi I/99
cenin I/99
cennet: ~ ehli I/116, I/189; ~e sokacak amel I/493; ~in sekiz kapısı I/491, I/498, I/515, I/589, I/595; ~likler I/469, I/599, I/605; ~ten çıkarılma I/163
cerhedilen râviler I/72
cerh-ta'dil I/71, I/77, I/140
Cerîr b. Abdülhamîd (Ş.) I/72
cevâmiu'l-kelim I/104
ceza: ~ günü I/187, I/603; ~sını dünyada çekme I/458
Cezair (Y.M.) I/87
Cezîre (Y.M.) I/74, I/261
Cibrîl hadisi I/104, I/363, I/495, I/511, I/545
ciddiyet I/61
cihad etme I/571
cimri olma I/277
cimrilik etme I/26, I/161, I/166, I/168, I/170, I/171, I/303, I/309, I/310, I/431, I/485, I/615, I/624, I/625, I/651, I/652
cin: ~ çağırma I/263; ~ çıkarma I/263; ~ Mescidi (Y.M.) I/260; ~ şeytanlar I/164, I/278; ~lere gönderilen peygamberler I/261; ~lere sığınma inancı I/681; ~lerin gaybı bilmesi I/681; ~lerin intikam alması I/263; ~lerin İslâm'a girmesi I/263; ~lerin mahiyeti I/260; ~lerin müslüman olması I/261; ~lerin Peygamberimizden Kur'an dinlemesi I/259, I/260; ~lerin yiyeceği I/264
cinayetlerin artması I/325, I/332
cinci I/263
cinsel ilişki I/181
cinsellik I/306
cinsiyet I/118, I/602, I/606
c-n-n kökü I/262
Concardance (K.) I/92
cömertlik I/212, I/224, I/225, I/250, I/367, I/513, I/641, I/646, I/650, I/657, I/660
Cuhfe (Y.M.) I/669
cuma: ~ günü boy abdesti almak I/103; ~ günü gusletmek I/102, I/103; ~ namazı I/103, I/647; ~ namazına gelenlere şahitlik I/536
Cumhuriyet dönemi I/42, I/85, I/93, I/94, I/366
cübbe I/138
Cüheyne kabilesi (K.K.) I/508
Cümâdâ el-âhir I/325, I/330
Cündeb b. Abdullah el-Becelî (Ş.) I/401, I/405
cünüplük hâli I/558
Cüveybir (Ş.) I/342
cüzzam I/167

Ç

çağdaş: ~ dinî metinler I/144; ~ olma I/368
çakıl taşları I/697
çalışmayı elden bırakmamak I/618
çalmak I/259
çamurdan yaratılma I/239
çan I/387, I/393; ~ sesi I/387, I/393
çarpıtmak I/557
çarşı I/50, I/61, I/117, I/344, I/395, I/422, I/662
çekirge I/405
çevre bilinci I/618
çıkar sağlamak I/558
çıkarcılık I/625
çiğnem et I/287
Çin ırkı I/131
çirkin: ~ iş yapmak I/298, I/633, I/687; ~ davranış I/273; ~ fiiller I/212, I/276, I/633; ~ işleri süsleyip hoş gösterme I/276
çocuk(ğ): ~ eğitimi I/422; ~ istismarcılığı I/279; ~ları diri diri toprağa gömme I/423; ~ları öldürme I/647; ~ların fıtrat üzere doğması I/233, I/240; ~a isim koymak I/497; ~u düşürmek I/214
çok: ~ hadis nakledenler I/70; ~ soru sormak I/420; ~ tanrıcı inanç ve ibadet şekilleri I/533
çöpe sıyrılan yemekler I/662
çürümüş kemiklerin dirilmesi I/635

D

d'Herbelot (Ş.) I/92
dağlar: ~ meleği I/251; ~ın yerleştirilmesi I/645; ~ın yürütülmesi I/639
daha muhtaç olanlara bakmak I/647
dalâlet I/135, I/424, I/693, I/697, I/698; ~e düşme I/481, I/483, I/486; ~te ısrar I/580
Damad İbrahim Paşa (Ş.) I/89
Damdam b. Katâde (Ş.) I/435
Dante (Ş.) I/92
darda kalanların yardımına koşma I/664
Dârekutnî (Ş.) I/80; ~'nin Sünen'i (K.) I/80
darlık zamanları I/191
Dârr I/219, I/228
Dârü İbn Hazm (K.) I/146
Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî (K.) I/147
dârü'l-âhire (Y.M.) I/591
Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye (K.) I/146, I/147
Dârü'l-Ma'rife (K.) I/147
Dârü's-Selâm (K.) I/145
Dârü's-Sünne (Y.M.) I/54
Dârü's-Sünne I/54
Darülfünûn (Y.M.) I/90; ~ müderrisi (Ş.) I/93
dârülhadisler (Y.M.) I/85, I/86, I/89
davacı I/420
davet: ~ günleri I/391; ~ mektupları I/64; ~e icabet I/46, I/306, I/483
davetçi I/260, I/418
davranışlar: ~da ölçülülük I/698; ~da samimiyet I/365
dayanışma I/422
Deccâl I/108
değer: ~ bilmeme I/351; ~ hükmü

I/123, I/124, I/125, I/126; ~ hükmü ifade eden rivayet I/126; ~ler manzumesi I/129, I/130, I/141, I/367; ~ler sistemi I/130
değişime kapıların kapanması I/699
dehir I/329
delâil (K.) I/140, I/583
deli I/165
delil getirme I/177, I/434
delilik I/167
Demîrî (Ş.) I/263
demirle hayvanlara damga vurulması I/125
dengeli olma I/344, I/377
denizde boğulma I/580, I/581
denizin insanın hizmetinize verilmesi I/645
Denizli (Y.M.) I/93
Denizli mebusu (Ş.) I/93
depremlerin çoğalması I/325, I/332
ders: ~ alma I/316; ~ çıkarma I/461, I/462
desinler diye yapmak I/448
devlet yönetimi I/423
deyim I/327
deyimsel ifade I/107
Dımâd (Ş.) I/682
Dımaşk (Y.M.) I/86, I/373, I/375
Dicle (Y.M.) I/32, I/34
diğer: ~ ilâhî kitaplar I/592; ~ peygamberler I/545, I/570
Dihyetü'l-Kelbî (Ş.) I/250
dil: ~ âlimi I/53; ~ ile ikrar I/495, I/507, I/509, I/515; ~ine sahip olmak I/431, I/512
dilencilik I/459
din: ~ adamları I/546; ~ bilgini I/364; ~ dili I/104, I/123; ~ günü I/214; ~ samimiyettir. I/357, I/364, I/366; ~ sözcüğü I/361; ~de aşırı gitmek I/362, I/697; ~de aşırılık I/362; ~den çıkma I/362; ~den dönme I/567; ~den taviz vermek I/276; ~e davet I/105, I/569; ~i daraltmak I/362; ~i öğrenme I/430, I/559; ~i öğretmek I/129, I/429, I/527, I/529, I/563; ~i tebliğ I/134, I/495, I/570, I/681; ~in asıl kaynağına aidiyeti I/58; ~in inceliklerini anlama I/377, I/427, I/430; ~in kemale ermesi I/469, I/556, I/696; ~in kolay oluşu I/357, I/363; ~in temel kavramları I/535; ~in temel kaynaklarını şerh/izah etme (K.) I/407; ~in yarısı I/367; ~i zorlaştırmak I/363
dinî: ~ değerler I/143; ~ delil I/60; ~ duyarlılık I/139; ~ hassasiyetler I/470; ~ ilimler I/60; ~ inkâr etme I/683; ~ metinler I/96, I/120, I/127, I/144; ~ metinlerden hüküm çıkarma I/122; ~ öğretiler I/279; ~ yaşantıda bid'at I/699; ~-ahlâkî açıdan güvenilir olmak I/58
dinle alay I/368
dinlemek ve itaat etmek I/413, I/424
dinlenme zamanı I/331
dirayetli olmak I/70
diriliş I/175, I/181, I/210, I/247, I/253, I/272, I/293, I/299, I/327, I/398, I/522, I/603, I/604, I/635, I/649; ~i inkâr I/241
dirilme I/241, I/296, I/299, I/512, I/595
dişleri temizlemek I/103
Divan Edebiyatı I/86
Diyanet İslâm Ansiklopedisi (K.) I/39, I/153
doğal: ~ genetik yapıyı bozmak I/451; ~ güzellikler I/645; ~ kaynaklar I/333
doğru: ~ ile yanlışı ayırt etmek I/288, I/555; ~ kimse olmak I/58; ~ söylemek I/508, I/655, I/663; ~ söz söylemek I/249; ~ sözlü olmak I/633; ~ sözlülük I/210, I/465, I/472, I/522, I/633; ~ yola iletilme I/640; ~ yoldan ayrılmak I/272; ~ yoldan saptırmak I/166, I/276; ~ yolu bulmak I/404, I/418, I/517, I/521, I/528; ~ yolu göstermek I/459, I/467, I/482, I/543, I/568, I/637; ~ya teşvik I/445
doğruluk I/67, I/129, I/472, I/543, I/607, I/633
Doğu Hindistan (Y.M.) I/92
Doğu Hindistan şirketi I/92
doktorlar I/29, I/30, I/31, I/32, I/33, I/34, I/35, I/36, I/37, I/100, I/527
dokunulmazlık I/290, I/495, I/496, I/593
domuz I/450
dosdoğru: ~ olmak I/513, I/628; ~ yol I/165, I/187, I/357, I/363
dört büyük melek I/536
Dört Sünen (K.) I/74
dövme yaptırmak I/125, I/672
dua: ~ âdâbı I/197; ~ eden sâlih evlat I/373, I/381; ~-ibadet I/223; ~ların geri çevrilmediği vakitler I/650; ~nın kabul edilmesi I/226, I/345, I/351
duvarlara asılan Mushaflar I/559
duyu ötesi: ~ alan ⇒ gayb I/262, I/377, I/535; ~ varlıklar I/260, I/264
düğümlere üflemek I/164, I/667, I/672, I/677, I/682, I/683
dünya: ~ âhiret dengesi I/342; ~ âhiretin tarlasıdır I/341; ~ görüşü I/105, I/364; ~ işlerine karşı menfî tavır I/71; ~ malına düşkünlük I/287; ~ savaşları I/449; ~ seması (Y.M.) I/128, I/316, I/319, I/333, I/345, I/351, I/531; ~ sevgisi I/287; ~da imtihan I/351; ~dan el etek çekme I/416; ~nın gelip geçici I/344; ~nın sonu I/99; ~ya en yakın olan gök (Y.M.) I/237
dünyevî: ~ menfaatler I/447; ~ zevkler I/375; ~leşme I/342, I/486
dürüstlük I/595, I/662, I/663
düşmanlık I/347, I/351, I/357, I/368, I/391, I/455, I/461, I/507, I/528, I/595, I/633, I/670
düzmece tanrılar I/221

E

Ebâbîl kuşları I/235
ebedî hayat I/341, I/497, I/594
Ebrehe (Ş.) I/235
ebter I/181
Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (Ş.) I/78
Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasânî (Ş.) I/77
Ebû Azze Abdullah b. Amr b. Umeyr (Ş.) I/457
Ebû Bekir (Ş.) I/385, I/657
Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (Ş.) I/72, I/111
Ebû Bekir'in kızı Esmâ (Ş.) I/319, I/662
Ebû Bekre (Ş.) I/325, I/330, I/631
Ebû Bürde (Ş.) I/311
Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (Ş.) I/82
Ebû Cehil b. Hişâm (Ş.) I/210, I/235, I/393, I/479
Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (Ş.) I/73, I/146
Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'âs b. İshak el-Ezdî (Ş.) I/75, I/76, I/80
Ebû Dâvûd şerhi (K.) I/80
Ebû Hanife (Ş.) I/33
Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (Ş.) I/73
Ebû Hâzim (Ş.) I/449, I/450
Ebû Huseyn el-Basrî (Ş.) I/106
Ebû Huzâme es-Sa'dî (Ş.) I/599, I/607

Ebû Huzeyfe (Ş.) I/559
Ebû Huzeyfe'nin azatlı kölesi Sâlim (Ş.) I/559
Ebû Hüreyre (Ş.) I/66, I/68, I/70, I/200, I/380
Ebû İdrîs (Ş.) I/629
Ebû Îsâ (L.) I/75
Ebû Leheb (Ş.) I/235
Ebû Mâlik el-Eş'arî (Ş.) I/185, I/190
Ebû Mes'ûd el-Ensârî el-Bedrî (Ukbe b. Amr) (Ş.) I/199, I/207, I/213, I/675
Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazîm (Ş.) I/83
Ebû Müshir (Ş.) I/375
Ebû Nüceyd (L.) I/419
Ebû Saîd el-Hudrî (Ş.) I/62, I/63, I/70, I/102, I/111, I/116, I/269, I/272, I/339, I/387, I/393, I/396, I/445, I/455, I/465, I/470, I/531, I/539, I/671, I/699
Ebû Saîd Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî (Ş.) I/73
Ebû Seleme (Ş.) I/298, I/470
Ebû Şâh (Ş.) I/63, I/64
Ebû Tâlib (Ş.) I/210, I/260, I/475, I/479, I/498, I/514
Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (Ş.) I/601
Ebû Ümâme (Ş.) I/168, I/362, I/559
Ebû Ümâme el-Bâhilî (Ş.) I/361
Ebû Zekeriyya en-Nevevî (Ş.) I/84
Ebû Zür'a er-Râzî (Ş.) I/75
Ebu'd-Derdâ (Ş.) I/69, I/371, I/373, I/375, I/381
Ebu'l-Abbâs Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (Ş.) I/84
ebu'l-beşer (L.) I/238
Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (Ş.) I/74
Ebu'l-Leys es-Semerkandî (Ş.) I/82
ebucehil karpuzu I/560, I/614
ecel-i müsemmâ I/329
ecelin geciktirilmesi I/661
edebiyat I/104, I/128, I/130, I/143, I/181, I/382, I/512, I/581
Edebü'l-müfred (K.) I/82, I/125
edep kuralları I/134, I/138
Edirne (Y.M.) I/86, I/87; ~ Dârülhadisi I/86; ~ kadılığı I/87; ~ medreseleri I/87
ef'âl-i hayriyye I/367
efsun yapmak I/686
Eğinli İbrahim Hakkı (Ş.) I/90
eğitim kurumları I/85, I/87
ehâdîs-i külliyye I/84
Ehl-i: ~ hadis I/79; ~ kitab I/35, I/139, I/429, I/541; ~ kitaba danışma I/546; ~ tevhid I/498
ekolojik denge I/451
eksiklerinden ders çıkartmak I/458
el emeği ile geçinmek I/618, I/643, I/648
elest bezmi I/298, I/497
Elfiyyetü'l-hadîs (K.) I/81
elhamdülillâh I/180, I/185, I/188, I/189, I/190, I/191, I/486, I/510
eller: ~i yıkamak I/117; ~in konuşması I/591
elli: ~ bin seneye tekabül eden bir gün I/330; ~ sahife I/541, I/544
Elmalılı Hamdi Yazır (Ş.) I/93, I/191
emanet: ~ kavramı I/444; ~e hıyanet I/621, I/627; ~i ehline vermek I/512, I/633; ~i koruma I/512
embriyo I/387, I/391; ~ safhaları I/99
emek I/389
Emevî: ~ halifesi I/71; ~ iktidarı I/71; ~ler I/70
Emrolunduğun gibi dosdoğru ol I/628
emzirme I/214
en büyük ganimet I/235; ~ günah I/631, I/636; ~ iftira I/465, I/471; ~ miras I/561
en çok hadis rivayet eden sahâbîler I/63, I/382, I/432, I/468, I/470
en faziletli zikir I/499
en geniş hadis kitapları (K.) I/73
en güzel isimler I/221, I/222
en hayırlı gün I/333
en şerli âlimler I/445
en üstün amel I/499
en yakın gök (Y.M.) I/237
Enceşe (Ş.) I/107
Enderûn-ı hümâyûn I/89
Endülüs (Y.M.) I/111, I/696
Enes b. Mâlik (Ş.) I/66, I/68, I/70, I/362, I/445; ~'in azatlısı Muhammed b. Sîrîn (Ş.) I/57
en-Nûr I/219, I/228
Erbaîn (K.) I/84
Erbaûn el-Aclûniyye (K.) I/89
erkeğe benzemeye çalışan kadınlar I/125
erken dönem hadis kaynakları I/149
Erzurumlu Musa Kazım (Ş.) I/90
esbâb-ı: ~ mûcibe I/43, I/148; ~ vürûd I/102
esed kabilesi (K.K.) I/427
eser kelimesi I/56
esfel-i sâfilîn I/100
Eski Ahid (K.) I/591
eski kitaplar (K.) I/382, I/432
eski Mısır I/682
Eskişehir (Y.M.) I/30, I/36, I/93
Eskişehir mebusu I/93
Esmâ bint. Ebû Bekir (Ş.) I/662
Esmâ'nın çocukları (Ş.) I/673
Esmaî (Ş.) I/365
Esmâ-i hüsnâ I/222, I/224
esnaf I/117
esneme I/111
esrarengiz varlıklar I/680, I/685
Esved (Ş.) I/445
eşeğin namazı bozması I/97
eşrâtü's-sâa I/126
et yemeği I/359
etkileyici konuşma I/633
Eûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm I/165, I/209
ev: ~e besmele ile girmek I/175, I/180; ~in uğursuz sayılması I/686; ~leri kabirlere çevirme I/195, I/201
evlilikten uzak durma I/415
evrensel: ~ ilkeler I/132; ~ küllî kaideler I/98
Evs b. Huzeyfe (Ş.) I/558
evsizler I/423
Evvel I/219, I/228
ezberlenen âyetlerin unutulması I/560
Ezd-i Şenûe (K.K.) I/681
ezelî: ~ bilgi I/477, I/484, I/606, I/607; ~ ilim I/605
Ezher Camii I/90
eziyet etme I/513
ezlâm I/684
ez-Zâhir I/207, I/216, I/219, I/228

F

fâcir I/615
Fahreddin-i Acemî (Ş.) I/86, I/91
faiz: ~ yasağı I/119; ~ yiyen insanlar I/125
fakîh: ~ sahâbî ⇒ (Ş.) I/433; ~ sahâbîler (Ş.) I/115
fal I/471; ~ açmak I/677; ~ bakmak I/549, I/558; ~ inancı I/684; ~ kalemleri I/684; ~ okları I/273, I/684; ~ oku çekme I/684; ~ tutmak I/684; ~ yöntemleri I/684; ~a başvurmak I/679
falcılar I/263, I/685, I/688
falcılık I/317, I/406, I/471, I/683
fâris I/458
Farsça I/87; ~ şiirler I/87
farz sözcüğü (hadis eserlerinde) I/78
Fatih (Ş.) I/33, I/86, I/87; ~ devri I/87
fayda: ~ vermeyen ilim I/26, I/161, I/166, I/171, I/303, I/310, I/373, I/384; ~lı ilim I/373, I/381; ~sı

kesintisiz devam eden sadaka I/373, I/381; ~sız ilim I/451
faziletli amel I/118
fe'l kavramı I/684
Fedâle b. Ubeyd (Ş.) I/301, I/305
Felâk: ~ Sûresini okumak I/164; ~ Sûresinin indirilişi I/671
feleğe küsmek I/327
feraset I/458, I/459, I/460, I/461, I/616
fesat çıkarma I/341
fetânet I/126, I/459
fethedilen bölgeler (Y.M.) I/69
Fethu'l-muğîs (K.) I/81
Fettâh I/219, I/226
fetvâ vermek I/134, I/382, I/425, I/427, I/432, I/433, I/436, I/437
feyiz I/444
fıkh I/106, I/458; ~etme I/431; ~ın küllî kaideleri I/84; ~ın usul ve kaideleri I/122
fıkhî: ~ hadisler I/92, I/100, I/122; ~ hüküm I/77; ~ ihtilaflar I/44; ~ konular I/44, I/98, I/149; ~ yaklaşımlar I/82
fıkhu'l-Buhârî fî terâcümih I/74
fıkıh I/130, I/430; ~ alanı I/408; ~ bâbları I/72, I/75, I/79, I/83; ~ kaynakları I/101; ~ kitapları I/74, I/141; ~ konuları I/85; ~ usulcüsü I/138; ~çılar I/53; ~la meşgul olmak I/430
Fırat (Y.M.) I/35, I/37
fırtına I/167, I/396, I/514, I/581
fıtrat:~ üzere doğma I/233, I/240, I/283, I/286, I/360; ~a aykırı davranışlar ⇒ Allah'tan başkasına tapmak I/240 ⇒ kötülük
fıtrî: ~ olan ⇒ ahlâk I/285 ⇒ bilinmeyene ve geleceğe ait merak; ~ olana dönme I/461
fidye: ~ ⇒ âhirette I/480, I/639 ⇒ boşanma; ~ âyetinin inmesi I/199
fiilî dua I/663
Filistin (Y.M.) I/69, I/77
Firavun'un sihirbazları I/579, I/682
Firdevs (Y.M.) I/188; ~ cenneti I/188
fîsebîlillâh I/305
fiten I/70, I/71, I/100, I/108, I/126, I/127, I/198, I/303, I/309, I/332, I/547, I/591, I/637, I/699; ~ kitapları I/126; ~ rivayetleri I/332; ~ ve melâhim rivayetleri I/108, I/126
fitne I/408; ~ dönemi I/57, I/127
fizik ötesi âlem I/115, I/569
fizikî âlem I/393
Fuad Sezgin (Ş.) I/93
fuhuş I/113; ~ yapan I/113; ~ yaptıranlar I/113
fücûr I/286

G
G. H. A. Juynboll (Ş.) I/92
Gaffâr I/219, I/226
gaflete düşmek I/276, I/458
Gafûr I/219, I/224, I/227
gâî yorum I/124
galaksiler I/315
Ganemoğulları (K.K.) I/252; ~ sokağı (Y.M.) I/252
Ganî I/219, I/228
ganimetin beşte biri I/512
Garâibü'l-ehâdîs (K.) I/90
garîb rivayetler I/84
gayb: ~ âlemi I/115; ~ ile ilgili rivayetler I/126; ~ ilmi I/223; ~a ait konular I/241; ~a iman I/327; ~a inanma I/592; ~dan haber alma I/684; ~dan haber alma yöntemi I/684; ~dan haber verme I/681; ~ı bilmek I/211, I/262, I/569; ~ı öğrenmek I/685; ~ın anahtarları I/211, I/685
gaybî: ~ bilgilere muttali olmak I/262; ~ konular I/681; ~ rivayetlerin kaynağı I/126
gayri müekked sünnet I/136, I/142
Gaytî (Ş.) I/88, I/89, I/91
gazavetnâme (K.) I/85
Gazzâlî (Ş.) I/111, I/112, I/115, I/116, I/133, I/134, I/142, I/224, I/335
gece: ~ ibadet etmek I/334, I/615; ~ ibadetine kalkmak I/334; ~ Kur'an okumak I/558; ~ melekleri I/245, I/254; ~ namaz kılma I/415; ~ namazı I/334, I/683; ~ namazlarına devam etme I/468; ~ yürüyüşü I/659; ~nin fitnesi I/257; ~nin son üçte biri I/128, I/345, I/351; ~nin son yarısı I/334
geçmiş günahların bağışlanması I/190, I/333
gelecek(ğ): ~ten haber alma I/685; ~ dair bilgi edinmek I/681
gelenekler I/46, I/49, I/58, I/69, I/71, I/88, I/131, I/133, I/248, I/307, I/308, I/361, I/497, I/687, I/696
geleneksel: ~ hadis birikimi I/90; ~ hadis nakil usulü I/88; ~ hadis tetkikleri I/101
genç sahâbîler ⇒ Abdullah b. Abbâs (Ş.) I/66, I/252, I/407, I/445, I/499, I/613
gençliğin değerini bilme I/335
genetik yapı I/451, I/606
gerçeği gizlemek I/446
gerçek(ğ): ~ mümin I/461, I/508; ~ müminlerin vasıfları I/367
gerdanlık I/450; ~lar I/687
geri kalmışlık I/368
gıllü gıyş I/366
gıpta etme I/379, I/441, I/449, I/450, I/673
gizli şirk I/638; ~ tehlikesi I/637
gizlice dua etme I/211
göğün yaratılışı I/238
göğün yükseltilmesi I/602
gök: ~ cisimleri I/315, I/317, I/319, I/320, I/330, I/332, I/680; ~ cisimlerinin yok olacağı I/332; ~ haberleri I/259; ~ kapılarının açılması I/298, I/299; ~lerdeki melek I/252; ~teki burçlar I/679; ~ten bıldırcın eti indirilmesi I/580
gökyüzü I/237, I/238, I/251, I/259, I/299, I/311, I/316, I/318, I/321, I/392, I/577, I/679, I/680, I/681; ~ sakinleri I/679; ~nün parça parça düşürülmesi I/638; ~nün yas tutması I/319
gönül: ~ huzuru I/664; ~ zenginliği I/25
görünmeyen ordular I/584, I/585, I/585
gösteriş: ~ için giyinmek I/134; ~ için namaz kılma I/625
göz: ~ değmesi I/665, I/667, I/669, I/670, I/671; ~ değmesinin gerçekliği I/669; ~lerin aleyhte şahitlik etmesi I/212
gözbağcılık yapma I/682
gözetleyen melekler I/252
Gudayf b. Hâris es-Sümâlî (Ş.) I/697
gulyabani I/317
gusül abdesti I/102
gücün yeteceği amelleri yapma I/519, I/523
Gümüşhanevî (Ş.) I/90
gün: ~lerin saatlere bölünmesi I/336; ~ü Kur'an'la yaşamak I/560; ~ümüzde hadis eserlerinin tercümesi I/144; ~ümüzde hadis usulü ve ıstılahları I/81
günah: ~ defteri I/499; ~ kapsamına giren davranışlar I/631, I/636; ~a öncülük etme I/53; ~lardan sakındırmak I/123; ~ların bağışlanması I/254; ~ların bağışlanmasına vesile ⇒ "Lâ ilâhe illâllahü vahdehû lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü

ve hüve alâ külli şey'in kadîr" demek I/505, I/509
günahkâr: ~ kişi I/283, I/289; ~ın rahmetten ümit kesmesi I/224
gündüz melekleri I/245, I/254
güneş: ~ tutulması I/313, I/319, I/320, I/514, I/681; ~ tutulması namazı I/320; ~e secde etme I/177, I/315, I/514; ~in batıdan doğması I/315; ~in bir yörüngeye göre hareket etmesi I/315; ~in doğudan doğması I/603; ~in dürülmesi I/316, I/639; ~in hareketleri I/320
Gürânî (Ş.) I/86, I/87, I/91
güven vermek I/398
güvenilir: ~ hadis kaynakları I/83; ~ olma I/58, I/72; ~ râvi I/58, I/59
güvercin beslemek I/273
güz mevsimi I/636
güzel ahlâk I/285, I/352, I/367, I/430, I/513, I/528, I/615
güzel: ~ ahlâk kavramı I/367; ~ ahlâk sahibi kişiler I/430; ~ işe öncülük etme I/53, I/691, I/695; ~ isimlerle dua etme I/222; ~ koku sürünmek I/103; ~ konuşma I/342; ~ sesli sahabiler ⇒ Abdullah b. Mes'ûd (Ş.) I/559 ⇒ Ebû Huzeyfe'nin azadlı kölesi Sâlim (Ş.); ~ söz I/430

Ğ
ğarîb kelimeler I/77
ğarûr I/272
ğul I/687

H
Habbe (Ş.) I/643
haber I/55; ~-i sâdık I/397; ~leri aktaranın sika olması I/58
Habeş: ~ asıllı sahâbîler ⇒ Bilâl b. Rebâh (Ş.) I/413, I/424; ~ diyarı (Y.M.) I/591
Habeşistan (Y.M.) I/396, I/591; ~ kralı I/633
Hâbil (Ş.) I/306; ~'in öldürülmesi I/306
habîr I/219, I/227
hablullah I/548, I/555
hac: ~ aylarında umre I/687; ~ görevi I/697; ~ ibadeti I/133, I/320, I/362, I/419; ~ menâsiki I/419; ~ mevsimi I/447; ~cın farz kılınması I/420; ~da şeytan taşlama I/273
hacılara su dağıtma I/592
Hacûn (Y.M.) I/260
haddi: ~ aşanlar I/66, I/409, I/451; ~ aşma I/213, I/224
hâdî I/219, I/228, I/481, I/482
hadis: ~ arşivleri I/73; ~ biliminde uzman olmayanlar I/143; ~ dersleri I/90; ~ dinleme ve ezberleme I/74; ~ edebiyatı I/81, I/84, I/125; ~ eğitim kurumları I/86; ~ ehlini savunmak I/80; ~ eserleri I/72, I/82, I/85, I/86, I/95, I/100, I/126, I/143, I/144, I/408, I/409; ~ eserlerini okuma I/141; ~ hafızı I/78, I/88, I/375; ~ hırsızlığı I/79; ~ ıstılahları I/75, I/81; ~ ilimleri I/80, I/120; ~ ilmi I/56, I/58, I/68, I/69, I/80, I/82, I/143; ~ ilminin meseleleri I/143; ~ kaynakları I/42, I/72, I/81, I/83, I/87, I/88, I/92, I/95, I/100, I/101, I/102, I/124, I/125, I/140, I/144, I/149, I/151, I/167, I/259, I/298, I/364, I/457; ~ kitabeti I/93; ~ kitapları I/72, I/73, I/79, I/80, I/81, I/85, I/94, I/95, I/101, I/124, I/141, I/143, I/144, I/366, I/380, I/430, I/508, I/513, I/583, I/585; ~ kitaplarının tercüme faaliyeti I/144; ~ kitaplarının tercüme faaliyeti (K.) I/144; ~ külliyatı I/43, I/60, I/102, I/109, I/142; ~ kültürü I/44, I/149; ~ literatürü I/122, I/128; ~ meclisleri I/68; ~ metinleri I/84, I/94, I/98, I/104, I/124, I/143, I/145, I/546; ~ metinlerinin yorumlanması I/99, I/407; ~ metni I/44, I/57, I/102; ~ metnini nakleden râviler I/57; ~ mirası I/24, I/41, I/52, I/85, I/93, I/141; ~ nakledenler I/70; ~ okulları I/85; ~ râvileri I/69; ~ risaleleri I/82; ~ rivayet etme I/56, I/57, I/58, I/66, I/67, I/143; ~ rivayet merkezi I/68; ~ rivayetini teşvik I/66; ~ rivayetinin ıstılahları I/80; ~ rivayetleri I/42, I/45, I/46, I/98, I/109, I/112, I/120, I/122, I/123, I/125, I/126, I/127, I/143, I/144, I/695, I/696, I/698; ~ sahifeleri (K.) I/64; ~ sözcüğü I/56; ~ tahsil etme I/74; ~ talebeleri I/68; ~ tarihi I/30, I/41, I/59, I/60, I/64, I/69, I/70, I/77, I/78, I/79, I/85, I/144; ~ tercümesi I/93; ~ tetkikleri I/92, I/101; ~ toplamak I/74; ~ usulü I/75, I/76, I/80, I/81; ~ uydurma I/59, I/71; ~ uydurma faaliyeti I/60, I/70, I/71; ~ uydurma sebepleri I/124; ~ uydurmanın vebali I/79; ~ uzmanları I/42, I/81, I/144; ~ ve sünnet hasımları I/95; ~ ve sünnetin doğru anlaşılması I/95; ~ yorumcuları I/366; ~ yorumu I/343; ~çiler I/59, I/64, I/69, I/71, I/72, I/73, I/75, I/79, I/82, I/84, I/85, I/88, I/89, I/128, I/134, I/365; ~çilere göre sünnet I/53; ~i anlamaya çalışmak I/96; ~i bağlamından koparma I/112; ~-i erbaîn (K.) I/90; ~i reddetmek I/99; ~in altın çağı I/73; ~in anlamı I/431; ~in değeri I/92; ~in farklı tarikleri I/101; ~in güvencesi I/57; ~in güvenilirliği I/92; ~in isnadı I/59; ~in muttasıl olması I/58; ~in önemi I/57, I/92; ~in Peygamberimize aidiyeti I/58, I/59; ~in sebeb-i vürûdu I/77, I/121; ~in sıhhati I/76; ~in söylenme nedeni I/102, I/458; ~in sübûtu I/58, I/59; ~le fıkhın birleştirilmesi I/72; ~le tasavvufun kaynaşması I/90; ~ler arasındaki ihtilâf I/121, I/122; ~ler, On Kere Kırk ; ~ (K.) I/94; ~lerde dolaylı anlatım I/108; ~lerde görülen teâruz I/120; ~lerdeki illetler I/82; ~lerdeki mecaz I/106; ~lerdeki meseller I/109; ~lere saygı I/79; ~leri anlama I/141, I/408; ~leri anlama sorunu I/141; ~leri anlama ve yorumlama I/101, I/143, I/407, I/446; ~leri Kur'an ile birlikte düşünmek I/96; ~leri nakletme I/57; ~lerin bağlayıcılığı I/114; ~lerin güvenilirliği I/83; ~lerin isnadı I/77, I/143; ~lerin izahını konu edinen şerhler (K.) I/408; ~lerin kaynağını araştırma I/57; ~lerin Kur'anla karşılaştırılması I/97; ~lerin şerhi I/408; ~lerin tedvin ve tasnif edilmesi I/72; ~lerin toplanması I/63; ~lerin yazılmaması I/62, I/63; ~lerin yazıya geçirilmesi I/63, I/64, I/71, I/499
hadise ilgi I/60
hadîsü'l-cünûd I/55
hafaza melekleri I/536
hâfıd I/219, I/226
hafızası kuvvetli olan ravi I/58
hafîz I/219, I/227
hak: ~ Dini Kur'an Dili (K.) I/191; ~ hukuka riayet I/595
hakaret etmek I/165, I/274
Hakem (Ş.) I/193
hakem I/219, I/227, I/686
hakikat: ~i görmezlikten gelme I/437; ~leri gizlemek I/446
Hakîm b. Hızâm (Ş.) I/655, I/657,

I/663
Hâkim en-Neysâbûrî (Ş.) I/70, I/80, I/147
hakîm I/219, I/227
hâkim I/427, I/434
hakkı yalanlatmak I/269, I/275
hakkın dışına çıkmak I/362
haktan sapmak I/273, I/481, I/621, I/627
Halep (Y.M.) I/76
hâlık I/219, I/226
Hâlid b. Cemîl (Ş.) I/72
Hâlid b. Velîd (Ş.) I/137, I/169, I/257, I/265, I/393
halife: ~ler zamanı I/69; ~lerin sünnetine sarılmak I/413, I/424
halifelik I/342, I/375, I/460
Halîm I/219, I/227
halîm I/455, I/458
halis niyet I/366
halkı aldatmak I/366
hâm I/685
hamamlar I/423, I/593
hamd: ~ Köşkü I/189; ~ Sancağı I/190
Hamîd I/190, I/219, I/227
Hamilton A. R. Gibb (Ş.) I/92
Hammâd b. Seleme (Ş.) I/72
hanefî: ~ fakihler I/98, I/135; ~ fıkhı I/335; ~ler I/33, I/37, I/97, I/98, I/135, I/335
hanîf I/49; ~ Dini I/49, I/276, I/286, I/355, I/359, I/360, I/361, I/362, I/363, I/680
Hanîfeoğulları (K.K.) I/480
hanzal I/614
Hanzala b. Rebî' el-Kâtib el-Üseyyidî (Ş.) I/628
hapishane I/309
Harald Motzki (Ş.) I/92
haram: ~ yemek I/445; ~dan sakınmak I/305; ~ı terk etme I/339, I/344; ~ları helâl saymak I/548
Hâricîler I/33, I/79, I/450
Hâricîlik fırkası I/70
harikulâde olaylar I/580
Hâris b. Hişâm (Ş.) I/387, I/393
Harran (Y.M.) I/29, I/37, I/77
Harrar (Y.M.) I/669
Harre (Y.M.) I/417, I/521; ~ mevkii (Y.M.) I/417, I/521
Hartenk kasabası (Y.M.) I/74
Harun (Ş.) I/32, I/579, I/580
Has'am kabilesi (K.K.) I/435
hasâis I/583
Hasan Ağa Dârülhadis (Ş.) I/89
Hasan er-Râmehürmüzî (Ş.) I/80
Hasan Hüsnü Erdem (Dr.) (Ş.) I/94
Hasan-ı Basrî (Ş.) I/448
hasen hadis I/59
hasene I/53, I/104, I/133, I/695; ~-seyyie I/104
haset I/272, I/368, I/670; ~ dolu bakışlar I/673; ~ duygusu I/670, I/673; ~ etmek I/670, I/673; ~ etmemek I/673
hasetçinin şerri I/670
Hasîb I/219, I/227
hasletler I/191, I/449, I/508, I/664
hasta ziyareti I/422, I/513, I/531, I/536
hastalık(ğ): ~ın bulaşması I/313, I/317; ~ın şifası I/212, I/671, I/681; ~ın tedavi edilmesi I/671
haşere I/161, I/168, I/667, I/671
Hâşimoğulları (K.K.) I/178
hat sanatı I/181
hatanın tekerrürü I/457, I/616
hâtemü'l-enbiyâ I/164
Hatîb Tebrizî (Ş.) I/83
Hatîb-i Bağdâdî (Ş.) I/55, I/62, I/68, I/80
Hatibzâde (Ş.) I/87
Hatice: ~'nin amcasının oğlu Varaka (Ş.) I/250; ~'nin yeğeni Hakîm b. Hızâm (Ş.) I/657
Hattâbî (Ş.) I/77, I/80, I/108, I/446
hattü'r-reml I/684
havf ve recâ I/123
Havle bnt. Sa'lebe (Ş.) I/395
Havva (Ş.) I/163, I/164, I/277
hay(ı)r: ~ duada bulunmak I/263, I/673; ~ söylemek I/513, I/589, I/593; ~ söz I/367; ~ ve şer I/486, I/512, I/587, I/592, I/603; ~lı evlât I/373, I/381; ~-şer I/104; ~a teşvik I/124; ~ı ve şerriyle kadere inanma I/597, I/602
hayâ I/368, I/422; ~ etmek I/525; ~ ve az konuşmayı I/626
hayalet I/317, I/687
hayalî varlık I/116, I/687
hayâsızlık I/615
Hayber (Y.M.) I/211, I/235, I/396, I/419, I/420, I/485; ~ fethi I/396; ~ fethi dönüşü I/211; ~ günü I/420; ~'in fethi I/419
hayırhâhlık I/366
hayrü'l-hadîs I/55
haysiyet I/290
hayvan: ~ kesmek I/179; ~lara damga vurma I/125
Hayy I/219, I/228
hazar namazı I/52, I/419
hazif I/106
Hazrec kabilesi (K.K.) I/285
hediyeleşmek I/422
hedy I/481; ~ü Muhammed I/481
helâk olmak I/379, I/399, I/403, I/420
helâl: ~ kazanç I/660; ~ lokma I/648
helâller: ~i haram göstermek I/276; ~i kendine haram kılmak I/339, I/343
helva I/137
Hemmâm b. Münebbih (Ş.) I/64
Hendek Savaşı I/252, I/470, I/584, I/660
her gün oruç tutmak I/697
Herakliyus (Ş.) I/497
herc I/325, I/332
hesap(b): ~ günü I/25, I/289, I/298, I/306, I/307, I/595, I/603, I/649; ~a çekilmeden kendini hesaba çekme I/307; ~a çekilmek I/316, I/404, I/512, I/594; ~a çekme I/361, I/603; ~ vermek I/299
hevâ: ~ ve heves I/305; ~ ve hevesine uymak I/309; ~ ve hevesinin peşinde koşmak I/309
heyetler I/46, I/47, I/62, I/65, I/231, I/235, I/260, I/396, I/436, I/445, I/507
hıbre I/55
hıfz I/396
Hıristiyan: ~ anlayışı I/533; ~ bilge I/359; ~ din adamları I/546; ~ dinine girme I/391; ~lar I/360, I/547, I/570
Hıristiyanlık I/361, I/362, I/533
hırs I/287, I/309, I/449, I/486, I/657, I/664
hırsızlık ve zina yapsa I/497, I/636
Hicaz (Y.M.) I/601; ~ Bölgesi (Y.M.) I/30, I/696; ~ diyarı (Y.M.) I/359
hidayet I/480, I/483; ~ bulma I/198; ~ mefhumu I/480, I/481; ~ üzere kalma I/482, I/486; ~ üzere olma I/481; ~ verenin Allah olduğu I/483; ~e erdirmek I/484, I/546; ~e ermek I/434, I/481, I/482, I/486, I/646; ~in Allah'a izafe edilmesi I/486; ~in kaynağı I/483, I/547
hikmet: ~ merkezi I/68; ~in kaybolması I/382; ~li işler I/458; ~li sözler I/140, I/341
hilâfet merkezi I/89, I/132
Hilâl b. Ümeyye (Ş.) I/394
hilekârlık I/682
hilkat I/482, I/591
hilm I/25, I/227, I/382, I/458
hilyeler I/23, I/140
Hind: ~ hadisçileri I/89; ~ uleması I/88
Hindistan (Y.M.) I/89, I/92

Hind-Pakistan alt kıtası (Y.M.) I/89
Hira Mağarası (Y.M.) I/249, I/259, I/387, I/390, I/469, I/555
hissi/fiziki mucize I/580
Hişâm b. Ammâr (Ş.) I/78
hitabet I/682
hizibler I/558
hizmetçiler I/103, I/285, I/289, I/510, I/663
hizmetkâr I/252
H-N-F sözcüğü I/360
Horasan (Y.M.) I/72, I/74, I/75, I/77, I/79
horlamak I/252
hortlak inancı I/687
hoş görme I/595
hoşgörü I/36, I/37, I/368, I/458, I/625
Hubâb b. Münzir (Ş.) I/526
hubr I/55
Hudeybiye (Y.M.) I/318
hukuk: ~ esasları I/98; ~a riayet I/595
Hulefâ-i Râşidîn: ~'in sünneti I/79; ~'in uygulamaları I/53
hulûd I/116
Humeydî (Ş.) I/29, I/74, I/155
humus I/77
hunefâ I/360
Huneyn savaşı I/524, I/657
hurafe I/249, I/263, I/264, I/316, I/317, I/318, I/670, I/679, I/688, I/689; ~lere sığınmak I/685; ~ye dayalı düşünme I/317
hurma: ~ ağaçlarını aşılama I/519, I/525; ~ aşılama I/114
huşû: ~ duygusu I/142, I/161, I/171, I/303, I/310, I/373, I/378, I/383, I/535; ~ duymayan kalp I/26, I/161, I/171, I/303, I/310, I/373, I/383
hutbe I/102, I/313, I/420, I/517, I/629, I/693
Hübel I/235
hüdâ sünneti I/136
Hüdhüd I/177
hüküm: ~ istinbatı I/60; ~ koyma yetkisi I/420; ~ verirken ictihad I/427, I/434; ~ vermek I/51, I/309, I/420, I/427, I/429, I/433, I/434, I/484, I/512
hülle I/125
Hüseyin b. Hasan el-Halîmî (Ş.) I/512
Hüşeym b. Beşîr (Ş.) I/72
Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ ⇒ Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ (Ş.) I/319, I/662
Hz. Şuayb ⇒ Şuayb Peygamber (Ş.) I/460, I/570

I
Ignaz Goldziher (Ş.) I/92
Irak (Y.M.) I/69, I/75, I/77, I/88, I/103
Irâkî (Ş.) I/81, I/87
Irbâd b. Sâriye (Ş.) I/413
ırk I/131, I/602
ıslah etmek I/368

İ
ibâdât I/122
ibâha I/137
İblis I/164, I/239, I/263, I/269, I/271, I/272, I/273, I/277
İbn Abdi Yâlîl (Ş.) I/251
İbn Balabân (Ş.) I/83, I/102, I/111
İbn Dakîku'l-Îd (Ş.) I/122
İbn Ebî Dâvûd (Ş.) I/278
İbn Ebî Hâtim (Ş.) I/80
İbn Ebî Şeybe (Ş.) I/35
İbn Ebî Vakkâs (Ş.) I/67
İbn Ebî Zâide (Ş.) I/72
İbn Hacer el-Askalânî (Ş.) I/34, I/37, I/70, I/81, I/88, I/94, I/122, I/128, I/344
İbn Haldûn (Ş.) I/129
İbn Hibbân el-Büstî (Ş.) I/82
İbn Huzeyme (Ş.) I/80
İbn Kayyim el-Cevziyye (Ş.) I/109
İbn Kemal Paşa (Ş.) I/87, I/91
İbn Mâce (K.) I/85, I/222
İbn Mâce (Ş.) I/74, I/78, I/79, I/85, I/122, I/145, I/222
İbn Manzûr (Ş.) I/53
İbn Melek (Ş.) I/86, I/91
İbn Râheveyh (Ş.) I/73
İbn Receb el-Hanbelî (Ş.) I/29, I/84
İbn Sa'd (Ş.) I/63
İbn Şihâb ez-Zührî (Ş.) I/53, I/71
İbnü'd-Deyba' (Ş.) I/85
İbnü'l-Cârûd (Ş.) I/80
İbnü'l-Cevzî (Ş.) I/82
İbnü'l-Esîr (Ş.) I/83, I/85
İbnü's-Salâh (Ş.) I/81
İbrânîce I/391, I/541
ibret almak I/434, I/462, I/557, I/571, I/648
îcab I/78
icâre I/62, I/383, I/618, I/681
icazet I/88, I/89
icmâlî iman I/494
ictihad etmek I/59, I/377, I/421, I/427, I/429, I/430, I/433, I/434, I/436
ictihadî konu I/59
içerken kabın içine solumak I/422
İçki I/119, I/125, I/273, I/593; ~ içilen sofrada oturma I/593
idareci: ~ler I/133, I/290, I/366; ~ye itaat etmek I/413, I/424
ideal eş seçimi I/422
ideolojik bilgi sistemleri I/398
idrak kuvveti I/459
İdris (Ş.) I/541, I/544
İdris Peygamber (Ş.) I/541, I/544
iffet I/25, I/459; ~li kadına iftira I/633; ~li olmak I/431, I/512
ifrit I/257, I/261
iftâ I/134
iftar etmeden peş peşe oruç tutma I/139
iftira: ~ atmak I/633; ~ etmek I/394; ~ kampanyası I/394
iğvâ I/271, I/276
İhkâmü'l-ahkâm şerhu Umdeti'l-ahkâm (K.) I/122
ihlâslı olmak I/512
ihrama girmek I/650
İhsân fî takrîbi sahîhi ibn Hibbân (K.) I/83
ihtida I/481
ihtiras I/305
ihtiyaç ölçüsünde harcama I/652
ikâb I/123
iki ana kaynak I/84
ikinci: ~ halife hz. Ömer I/250; ~ yaratılış I/240, I/591
ikindi: ~ namazının ilk vaktinde kılınması I/117; ~ namazının önemi I/118
ikiyüzlü: ~ davranmak I/365; ~ler I/621, I/624, I/627
ikiyüzlülük I/624, I/627
ikra I/178
ikram etmek I/513, I/585, I/589, I/593, I/661
ikrar etmek I/237, I/495, I/507, I/509, I/510
iksir I/296
iktidâ I/133, I/134, I/523
ilaçlar I/128, I/599, I/607
ilâhî: ~ adalet I/594; ~ davet I/483; ~ daveti reddetmek I/483; ~ dinler I/533, I/568; ~ ezelî bilgi I/606; ~ irade I/51, I/272, I/287, I/289, I/417, I/484; ~ kanunlar I/52; ~ kitaplar (K.) I/523, I/543, I/545, I/546, I/547, I/592; ~ mucize I/392; ~ müdahale I/390; ~ öğretiler I/66, I/132, I/523; ~ öğretiler manzumesi I/364; ~ ses I/163; ~ takdir I/670; ~ yardım I/584, I/672
ilâhlar I/556
ilâhlık isnadı I/680
İlel (K.) I/80
İlel I/80
ileri görüşlülük I/460
ilham I/262, I/389, I/423, I/459,

I/512, I/613
ilham: ~ etme I/392; ~ perisi I/262
ilim I/106; ~ adamı I/46, I/92, I/445, I/449; ~ adamları I/57, I/59, I/66, I/446; ~ adamlarının değeri I/450; ~ adamlarının toplum içindeki rollerine I/445; ~ çevreleri I/144; ~ dalı I/53, I/460; ~ ehli I/449, I/450; ~ elde etmek I/377; ~ erbabı I/432; ~ heyetleri I/89; ~ için seyahat I/69; ~ için yola çıkmak I/373, I/375, I/376; ~ meclisleri I/69, I/380, I/430, I/448, I/536; ~ meclislerinde gösteriş yapmak I/448; ~ merkezleri I/69, I/75, I/77, I/78, I/375; ~ merkezlerine (Ş.) I/75, I/78; ~ öğrenmek I/379, I/380, I/381, I/431, I/448, I/512, I/536; ~ öğrenmek isteyenler I/536; ~ öğretmek I/379, I/512; ~ sahipleri I/315, I/406, I/444, I/445, I/448, I/471; ~ seferberliği I/375; ~ sıfatının tecellisi I/376; ~ tahsili I/75, I/378; ~ talebeleri I/373, I/375, I/380; ~ talipleri I/375; ~ ve âlimlerin fazileti I/79; ~le amel etme I/379
ilk: ~ dârülhadis I/90; ~ fakihler I/72; ~ fitne dönemi I/127; ~ hadis şârihleri I/108; ~ halifeler I/67; ~ inen sûreler I/334; ~ Müslümanlar I/389, I/498, I/591
ilkeli ve tutarlı davranmak I/627
İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ' (K.) I/81
ilmihal kitapları (K.) I/141
ilmin: ~ başı I/444; ~ kaybolması I/325, I/332; ~ ortadan kalkması I/382
İlmü dirâyeti'l-hadîs I/60
İlmü rivâyeti'l-hadîs I/60
İlyas (Ş.) I/127
İlyas Peygamber (Ş.) I/127
İmam Mâlik (Ş.) I/54, I/72, I/79, I/83, I/138, I/413
İmam Müslim (Ş.) I/73
İmam Nesâî (Ş.) I/167
İmam Nevevî (Ş.) I/75
İmam Şâfiî (Ş.) I/29, I/32, I/80, I/138, I/484
imâmet I/134, I/135
imamlık I/430, I/559
iman: ~ esasları I/494, I/495, I/507, I/535, I/545, I/568, I/569, I/592; ~ esaslarının temeli I/568; ~ ettikten sonra inkâr I/624; ~ hadisleri I/510; ~ ile ahlâk I/615; ~ ile amel I/511, I/569; ~ üzere ölme I/589, I/595; ~ı muhafaza I/618; ~ın en yüksek mertebesi I/501; ~ın gereği ile amel etmek I/510; ~ın kalbe girmesi I/508; ~ın kalbe yerleşmesi I/508; ~ın kemale ermesi I/524; ~ın kökleşmesi I/522; ~ın şubeleri I/505, I/512, I/618; ~ın tadına varma I/505, I/508, I/509; ~ın tarifi I/133; ~ın yetmiş küsur şubesi I/505, I/512; ~ın zıddı I/634; ~ını güçlendirme I/444; ~ını kaybetmek I/166; ~ının göstergesi I/615
imar etmek I/343, I/618
imâre I/126
imhâl I/329
imparatorluklar I/131
İmrân b. Husayn (Ş.) I/231, I/235, I/337, I/419
İmrân'ın hanımı Hanne (Ş.) I/163
imrenme I/673
imtihan: ~ dünyası I/350; ~a tâbi tutulma I/127
inanç(c): ~ boşluğu I/680; ~ın zayıflaması I/132; ~ ve ahlâkla ilgili hadisler I/123; ~sız insanlar I/166; ~sızlar I/237, I/251, I/261; ~sızlık I/318, I/329, I/680; ~ta samimiyetsizlik I/625, I/628
İnâyetü'l-meliki'l-mün'im li şerhi Sahîh-i Müslim (K.) I/90
İncil (K.) I/63, I/207, I/215, I/250, I/391, I/419, I/541, I/544, I/545, I/546, I/547, I/570
infak etmek I/459, I/485, I/510, I/652
infakta bulunma I/615
İngiliz (K.K.) I/92
inkâr: ~ bataklığı I/276; ~ edenler I/241, I/498, I/535, I/570, I/571, I/578, I/582, I/585, I/639, I/646, I/670; ~ etmek I/135, I/276, I/297, I/316, I/368, I/545, I/569, I/595, I/624, I/626, I/634, I/635, I/639; ~a saplanmak I/362; ~da ısrar I/306; ~da ileri gitmek I/624; ~da inat etmek I/580; ~ın ifadesi I/613
inkârcı: ~lar I/50, I/534, I/580, I/581, I/583, I/634, I/635, I/639; ~nın gururu I/635
inkıta I/58, I/60
inkiyâd I/133
innâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn I/189
insan: ~ fıtratı I/306, I/376; ~ fıtratını inkâr I/306; ~ hakları I/290; ~ hakları ihlalleri I/290; ~ iradesi I/169, I/286, I/308, I/481, I/605; ~ onuru I/98, I/290; ~ onuruna saygı I/98; ~ psikolojisi I/169; ~ ruhu I/287, I/296, I/297; ~ ruhunu inkâr I/297; ~ ruhunun neliği I/297; ~ şeytanı I/164, I/264, I/272; ~ tabiatı I/49, I/444; ~daki zaaflar I/277; ~ı koruyan melekler I/533; ~ın en güzel surette yaratılması I/286; ~ın fıtrî bir özelliği I/685; ~ın irade özgürlüğü I/606; ~ın karakter yapısı I/285, I/298; ~ın mayası I/327; ~ın metafizik âlemle ilişkisi I/468; ~ın rûhî yönü I/300; ~ın saygınlığı I/290, I/689; ~ın sorumlu oluşu I/604, I/607; ~ın tercih özgürlüğü I/601; ~ın varlık gayesi I/49; ~ın Yaratıcı'sına karşı sorumluluğu I/50; ~ın yaratılış gayesi I/98, I/341; ~ın yaratılışı I/50, I/239, I/240, I/247, I/286, I/287, I/289, I/299, I/306, I/448, I/484, I/605; ~ın yaratılışının amacı I/240; ~ın yaratılmasındaki hikmet I/593; ~ın zaafları I/279, I/288; ~î değerler manzumesi I/367; ~lar arasında adaletle hüküm vermek I/512; ~ları aldatmak I/628; ~ları dine davet I/105; ~ları kandırma I/471; ~ları karalama I/615; ~ları saptırmak I/264, I/382, I/425, I/432; ~ların arasını düzeltmek I/513; ~ların en hayırlısı I/443, I/571; ~ların en şerlisi I/287; ~ların izzet-i nefislerini rencide etmek I/512; ~ların kusurlarını araştırmamak I/422; ~ların sorunlarını çözmek I/433; ~lığı kurtuluşa çağırmak I/368; ~lığın hidayeti I/416; ~lığın kurtuluşu I/296; ~-tabiat ilişkilesi I/382
insanüstü vasıflara sahip melekler I/50
internet I/332
intihar I/171, I/309; ~ vakaları I/309
intikam alma I/317, I/579, I/670
inzâr I/123
inzivaya çekilmek I/469
irade: ~ eğitimi I/309; ~ sahibi varlık I/543; ~yi kullanmak I/51, I/309; ~yi özgürce kullanmak I/486
İran (Y.M.) I/75, I/76
irfan ve hikmet I/377
irfanî anlayış I/290
irşad I/81, I/134
İsa Bey Camii I/88
İsa Peygamber (Ş.) I/88, I/108, I/249, I/278, I/296, I/392, I/449,

I/491, I/498, I/544, I/545, I/556, I/565, I/570, I/575, I/577, I/580, I/581, I/592
İsâbe (K.) I/70
isabet: ~li karar verme I/427, I/434; ~li tahmin ve öngörü I/462
isâbetü'l-ayn I/669
isâet I/135
İshâk b. Râhûye (Ş.) I/247, I/536
İshak Peygamber (Ş.) I/161, I/168, I/249, I/545, I/570, I/667, I/671
isim koymak I/497
İslâm: ~ ahlâkı I/84, I/125, I/367; ~ akaidinin temel esasları I/593; ~ âlimleri I/52, I/222, I/264, I/535, I/695, I/696; ~ bilginleri I/134, I/298, I/480, I/498, I/698, I/699; ~ büyükleri I/335; ~ cemaati I/424; ~ cemaatinden ayrılmak I/424; ~ daveti I/130; ~ düşünce tarihi I/408; ~ düşüncesi I/249, I/273, I/486; ~ düşünürleri I/486; ~ fıkhı I/76; ~ fıkıhçıları I/54; ~ geleneği I/56, I/58, I/59, I/297, I/298, I/305; ~ hukuku I/60, I/107; ~ kültürü I/131, I/149, I/377, I/407, I/408, I/423, I/430, I/468, I/471; ~ medeniyeti I/98, I/122, I/130, I/142, I/382, I/423, I/424; ~ öncesi Arap toplumu I/318; ~'a davet I/64, I/133, I/165, I/497; ~'a davet mektupları I/64; ~'a girmek I/381, I/495, I/496; ~'a ısındırmak I/525; ~'ı anlatmak I/416; ~'ı ilk kabul eden I/178; ~'ı kabul eden insanlar I/68; ~'ı kabul etme I/68, I/485, I/500, I/624, I/696; ~'ı öğrenmek I/507; ~'ı öğretmek I/133; ~'ı tebliğ I/50; ~'ın esasları I/62, I/96; ~'ın genel ilke ve esasları I/124; ~'ın iki ana kaynağı I/84, I/406; ~'ın ilim merkezleri I/375; ~'ın tevhid akidesi I/684; ~'ın tevhid inancı I/360; ~ın beş esası I/110, I/491, I/495
İslâmî: ~ eserlerin telif ve tercümesi I/42, I/93; ~ ilimler I/81, I/86, I/408
İsmail el-Aclûnî (Ş.) I/89
ismet sıfatı I/104
isnad I/57, I/127; ~ araştırmaları I/92; ~ ilmi I/80; ~ sistemi I/93; ~ tatbiki ve tenkidi I/71; ~ zinciri I/58, I/59; ~a verilen önem I/58; ~ın dinden oluşu I/58
İspanya (Y.M.) I/696
İsrâ: ~ gecesi I/334; ~ olayı I/582
israf: ~ etmek I/273; ~ etmemek I/652; ~a kaçmama I/134; ~tan kaçınmak I/512
İsrafil (Ş.) I/247, I/250
İsrâiloğulları (K.K.) I/449, I/547, I/571, I/578, I/579
İstanbul (Y.M.) I/30, I/31, I/32, I/33, I/34, I/35, I/37, I/83, I/87, I/89, I/90, I/93, I/95, I/98, I/105, I/135; ~-Evkaf Matbaası I/93
istek ve arzularla mücadele I/305, I/308
istiâre I/105, I/106, I/116, I/123, I/141
istiâze I/159, I/161, I/165, I/166, I/167, I/168, I/170, I/171, I/181, I/250, I/264, I/310, I/451, I/558, I/626, I/671
istidat I/287, I/297, I/298
istidlal I/95
istiğfar I/198, I/479, I/531, I/536, I/618; ~a devam eden I/648
İstihâre I/63
istihza I/567
istikamet I/486, I/615
istirahat celsesi I/138
istismar: ~ edilme I/689; ~ etme I/66, I/279, I/382, I/471
istismarcı I/673; ~lar I/451
istişare etmek I/63, I/415, I/421, I/472, I/601
iş: ~i en güzel biçimde yapma I/423; ~ini sağlam yapma I/423
işçi işveren ilişkileri I/422
işkence etmek I/633
işveren I/422
itaat kavramı I/523
İtbân b. Mâlik (Ş.) I/496
itidal: ~ üzere olmak I/362, I/363, I/698; ~le ibadet etmek I/416
ittibâ I/133, I/134, I/142, I/523
ittisal I/58, I/60
iyi: ~ bid'at I/695; ~ huy I/285; ~ Müslüman I/430; ~ niyet I/71, I/673; ~ ve kötü melekler I/533
iyilik(ğ): ~i emretmek I/419, I/439, I/443, I/512; ~i teşvik I/123
İzmir Tire (Y.M.) I/86
İzmirli İsmail Hakkı (Ş.) I/90
İznik (Y.M.) I/86
izzetinefis I/309

J
Joseph Schacht (Ş.) I/92

K
Kâ'b b. Mâlik (Ş.) I/299, I/394, I/395
Kâ'b b. Ucre el-Ensârî (Ş.) I/193, I/199
kabalık I/431
Kâbe I/178, I/514, I/581, I/659
Kâbe'nin onarılması I/592
Kâbıd I/219, I/226
Kâbil (Ş.) I/306
kabile taassubu I/71
kabir: ~ azabı I/26, I/161, I/166, I/171, I/250, I/303, I/310; ~ ziyareti yasağı I/120, I/514; ~ ziyaretleri I/514; ~lerin geniş kazılması I/559; ~lerin üzerine türbe yapmak I/695
kabul olunmayan dua I/26, I/161, I/171, I/303, I/310, I/373, I/383
kaburga: ~ kemiğinden yaratılma I/106; ~ kemikleri I/253
Kader: ~ anlayışı I/602, I/603; ~ inancı I/601; ~ inancına I/602; ~ tartışmaları I/607; ~den kaçma I/601; ~e iman I/603; ~e inanmak I/587, I/592, I/597, I/602; ~i değiştirme I/685; ~in önüne geçme I/665, I/670
Kaderiyye I/70
kadılık I/429
Kadın: ~ ve çocuk istismarcılığı I/279; ~da ve atta uğursuzluk I/686; ~lara benzemeye çalışan erkekler I/125; ~lara iyi muamele I/106; ~ların kaburga kemiğinden yaratılmması I/106; ~ların kaburga kemiğine benzetilmesi I/107
Kadir gecesi I/333, I/334
Kâdir I/219, I/228
Kahhâr I/219, I/226
kâhin I/257, I/262, I/263, I/392, I/679, I/681, I/685, I/688; ~lerden medet umma I/679; ~lere I/262, I/681, I/683, I/685, I/686; ~lere başvurma I/681, I/683, I/686; ~lere giderek sözlerine inanmayı I/681
Kahire (Y.M.) I/87
kalemlerin kaldırılması I/599, I/605
Kalenderhane Mahallesi (Y.M.) I/89
Kâmil Miras (Ş.) I/42, I/94, I/366, I/367
Kara Halil (Ş.) I/89
Karadâvî (Ş.) I/120, I/137, I/138
Karesi mebusu (Ş.) I/93
Karnu's-seâlib (Y.M.) I/251
Kârûn (Ş.) I/448, I/635, I/658
Katan b. Kabîsa (Ş.) I/677
Kavî I/219, I/227
kaynak: ~ eser (K.) I/79; ~ kitaplar (K.) I/44, I/149
Kays b. Ebû Hâzim (Ş.) I/449,

I/450
Kays b. Kesîr (Ş.) I/373, I/375
Kayyûm I/219, I/228
Kebîr I/219, I/227
Kelb kabilesi (K.K.) I/333
kelime-i tevhid I/479, I/494, I/495, I/497, I/498, I/499, I/613, I/614
kem gözle bakma I/669
kem nazar I/161, I/168, I/667, I/671
kemik ve tezekle taharetlenme I/264
kendi: ~n bilmek I/384; ~n için istediğin şeyi insanlar için de isteme I/513; ~nden aşağıda olanlara bakmak I/643, I/647; ~ni bilen, Rabbini de bilir. I/308; ~ni bütünüyle ilme verme I/69; ~ni büyük görme I/350, I/635; ~ni düzeltme I/570; ~sini babasından başkasına nispet etme I/125; ~sini hesaba çeken I/589, I/594
Kenzü'l-ummâl (K.) I/85, I/155, I/367
kerâhet I/78, I/135
keramet I/585
Kerîm I/219, I/227
kesin bilgi I/56, I/377
kevnî âyetler I/484
Kevserî (Ş.) I/90
Kevseru'l-cârî (alâ/fî) ilâ Riyâzi'l-Buhârî (K.) I/87
kıble ehlinden olanın cenaze namazını kılmak I/513
kına I/135, I/137
Kıptîler (K.K.) I/579
kıraatleri açıktan ve uzunca okuma I/320
Kırım (Y.M.) I/86
kırk: ~ gece namazın kabul olunmaması I/683; ~ hadis çalışmaları (K.) I/85; ~ hadis şerhi I/88; ~ hadis tercümesi I/89; ~ hadis" çalışmaları I/85; ~ hadisler I/82
kısas I/496
kıssa I/55, I/108, I/123, I/177, I/578, I/669, I/698; ~lar I/105, I/106, I/108, I/109, I/649
kıtlık I/285, I/406, I/662, I/680
Kıvâmuddin Burslan (Ş.) I/94
kıyâfe I/460
kıyâme I/126, I/212, I/264, I/287, I/299, I/303, I/307, I/332, I/347, I/350, I/351, I/361, I/368, I/396, I/500, I/558, I/584, I/589, I/593, I/594, I/599, I/605, I/618, I/628, I/660, I/662
kıyamet: ~ ahvali I/333; ~ alâmetleri I/126, I/319, I/332, I/382; ~ günü I/108, I/116, I/166, I/190, I/191, I/195, I/200, I/201, I/213, I/214, I/215, I/228, I/250, I/298, I/307, I/330, I/332, I/343, I/352, I/383, I/406, I/415, I/421, I/429, I/432, I/439, I/441, I/443, I/446, I/447, I/448, I/471, I/475, I/479, I/496, I/498, I/512, I/553, I/556, I/560, I/565, I/573, I/582, I/589, I/593, I/594, I/599, I/604, I/621, I/627, I/651, I/652; ~ olgusu I/332; ~ öncesindeki olaylar I/332; ~ zamanının yaklaşması I/583; ~i inkâr I/635; ~in kopması I/319, I/320, I/325, I/332, I/639; ~in kopmasının habercisi I/536
kız çocuklarını diri diri toprağa gömme I/423
Kızıldeniz (Y.M.) I/132
kibir I/247, I/277, I/373, I/378, I/387, I/397, I/448, I/635; ~lenme I/352
Kifâye (K.) I/55, I/80; ~ fî ilmi'r-rivâye (K.) I/80
kilise I/139
kimsesiz I/339, I/344
kin: ~ ve düşmanlığı terk etme I/512; ~ ve intikam I/670
Kirâmen Kâtibîn I/247, I/536
Kitâb-ı Mukaddes I/533, I/546, I/591
Kitabın tahrif edilmesi I/547
Kitâbü'l: ~-cerh ve't-ta'dîl (K.) I/80; ~-İlel (K.) I/76; ~-îmân ve'l-istihsân (K.) I/88; ~-İstiâze (K.) I/167; ~-minhâc fî şuabi'l-îmân (K.) I/512
Kitâbü't-tıbb (K.) I/128
Kitap: ehli I/306; ~çık (K.) I/544; ~lara iman I/512, I/543, I/545, I/547; ~lara inanmama I/545, I/634
kolay olan İslâm dini I/362, I/363
kolaylığı terk etme I/362
komşu: ~ya eziyet etme I/513; ~ya ikram etmek I/513; ~ya kötü davranma I/633; ~yu rahatsız etme I/589, I/593
komşuluk ilişkileri I/91
korkaklık I/26, I/161, I/168, I/170, I/171, I/303, I/310
korku namazı I/52, I/419
korkulu rüyalar görme I/169
kovulmuş şeytan I/163, I/269, I/275, I/679
kölelere iyi davranmak I/513
köpeğin namazı bozması I/97
kör I/221, I/638, I/669
kötü adam I/299
kötü: ~ ahlâk I/26, I/159, I/166, I/615, I/621, I/626; ~ bid'at I/695; ~ davranışa ön ayak olma I/691, I/695; ~ gidişe öncülük etme I/53; ~ sonuç I/191; ~ cinler I/264, I/273; ~ çığır I/52, I/79, I/695; ~ duygular I/305; ~ düşünce I/112, I/306; ~ düşünceler I/275; ~ huylar I/111, I/615; ~ huylu I/285; ~ melekler I/533; ~ muamele I/165; ~ niyet I/164, I/165, I/264, I/265, I/272, I/445, I/471, I/671; ~ rüya I/274, I/470, I/471; ~ rüyalar I/470, I/471; ~ söz I/422, I/431, I/614; ~ sözlü I/615; ~ şans I/317
kötülemek I/307
kötülük: ~ meleği I/273; ~lerden sakındırıp kendi yapmak I/439, I/443; ~lerden sakındırmak I/123, I/136, I/513; ~ten alıkoymak I/419; ~ten kurtulmanın yolu I/165; ~ten sakınmak I/307
kral peygamber I/343
kubbe I/645
Kuddûs I/219, I/226
kudret helvası I/580
Kudüs (Y.M.) I/567
Kûfe (Y.M.) I/33, I/67, I/68, I/69, I/72, I/74, I/76, I/78, I/170, I/277, I/433, I/450
kulak hırsızlığı I/679, I/681
kulluk etmek I/49, I/187, I/192, I/221, I/240, I/350, I/511, I/544, I/545, I/568, I/633, I/647
kulun irade özgürlüğü I/486
Kur'an: ~ hakkında bilgisizce konuşma I/401, I/407; ~ ile hemhâl olma I/352; ~ ile yetinme I/421; ~ İslâm'ı I/421; ~ Meali (K.) I/42; ~ okumak I/62, I/65, I/448, I/512, I/536, I/555, I/558, I/559, I/560, I/615; ~ öğrenimi-öğretimi I/79; ~ öğrenmek I/62, I/429; ~ öğretilerini hayatın dışında tutma I/380; ~ öğretmek I/379, I/436, I/699; ~ talebeleri I/527; ~ tefsiri I/93, I/409, I/559; ~ üzerinde düşünme I/403; ~ vahiylerinin "şair sözü" ya da "kâhin sözü" olarak nitelenmesi I/556; ~ ve sünnet I/122, I/436, I/699; ~'da bilgi I/448; ~'da çelişki aramak I/399, I/403, I/557; ~'da ilim I/377; ~'dan sûreler ezberlemek I/559; ~'ı ağır ağır, tane tane okumak I/558; ~'ı anlama ve yorumlama I/403, I/405; ~'ı anlamak I/405, I/406; ~'ı bilenlere sormak I/403; ~'ı

bilgisizce yorumlamak I/408; ~'ı bilmek I/559; ~'ı bir Mushaf'ta toplamak I/695; ~'ı ezberden okuma I/558; ~'ı ezberlemek I/553, I/559; ~'ı güzel okumak I/558; ~'ı güzel sesle okumak I/559; ~'ı kişisel görüşler doğrultusunda yorumlama I/403; ~'ı öğrenen ve öğretendir I/553, I/560; ~'ı öğrenme I/556, I/560; ~'ın anlaşılması I/54; ~'ın bir benzerini getirmek I/392, I/557; ~'ın bütün olarak değerlendirilmesi I/403; ~'ın bütünlüğü I/96; ~'ın büyü olduğu ithamı I/638; ~'ın Hz. Osman devrinde çoğaltılması I/69; ~'ın indiriliş gayesi I/406; ~'ın mucizesi I/585; ~'ın öğrenilmesi I/560; ~'ın sünnete olan ihtiyacı I/54
Kurayza (K.K.) I/65
Kurayzaoğulları (K.K.) I/65, I/252
Kurban: ~ bayramı arefesi I/89; ~ kesmek I/139, I/615, I/695
Kurbet I/138
Kureyş kabilesi (K.K.) I/581
Kurrâ I/72
kurşun dökmek I/672
kusurları araştırmak I/422
kuş uçurmak I/684
kuşluk: ~ namazı I/697; ~ vakti I/390
kutsal kitaplar (K.) I/546, I/547
Kuzey Afrika (Y.M.) I/87, I/696
küçük: ~ görme I/290, I/342; ~ risale (K.) I/544; ~ şirk I/627; ~lere merhamet I/422; ~leri sevmek I/513
küçümsemek I/449
küçümsememek I/643, I/647
küf(ü)r: ~le suçlamak I/634; ~e düşmek I/362
külliyat I/42, I/93
külliyeler I/62, I/89
Künûzü'l-hakâik (K.) I/87
künye I/75, I/78; ~ taşıma I/671
küsmek I/327
küsûf I/320
Kütüb-i: ~ Seb'a (K.) I/145; ~ Sitte (K.) I/34, I/73, I/76, I/79, I/81, I/85, I/145; ~ Tis'a (K.) I/108

L
Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh I/606
laf taşımak I/615
lânet I/317; ~ etmek I/124, I/125, I/446, I/615; ~i gerektiren davranışlar I/125
lânetlenmek I/125
lât I/178, I/235, I/637
Leone Caetani (Ş.) I/92
leş I/633
Levâmiu'l-ukûl (K.) I/90
levh-i mahfûz I/236
livâü'l-hamd I/190
liyakat I/450
Lokman as. (Ş.) I/447
Lût Peygamber (Ş.) I/125, I/249, I/377, I/460, I/480, I/570
lüzumundan fazla konuşmak I/626

M
Ma'bed I/427, I/436
Ma'kil b. Yesâr (Ş.) I/366
Ma'mer b. Râşid (Ş.) I/72
Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs (K.) I/80
Mâcid I/219, I/228
mağara arkadaşı I/285
mağfiret dilemek I/345, I/351
Mahmud Esad (Ş.) I/33, I/90
mahşer I/108, I/198, I/214, I/253
Makâm-ı Mahmûd I/190, I/334
makâsıdu'ş-şerîa I/98, I/117, I/124
Makrizî (Ş.) I/87
Maksadü'l-esnâ (K.) I/224
maktû' haber I/56
mal: ~ güvenliği I/496; ~a karşı hırs I/287; ~ı arzulamak I/657; ~ın bereketlenmesi I/657; ~ın dokunulmazlığı I/495
Mâlik b. Duhşum (Ş.) I/497, I/625
Mâlik b. Enes (Ş.) I/72
Mâlik b. Huveyris (Ş.) I/381
Mâlik b. Nadle el-Cüşemî (Ş.) I/649
Mâni' I/219, I/228
Mansur Ali Nasıf (Ş.) I/94
Marakeş (Y.M.) I/87
maruf I/98, I/104
marufta yöneticilere itaat etmek I/512
marufu emir I/136
Marufzâde (Ş.) I/87
Mâverâünnehir (Y.M.) I/74
Mazhar Müfid Bey (Ş.) I/93
mazlum: ~a yardım etmek I/513; ~un bedduası I/120, I/170
Me'cûc I/108
Meâlimü's-Sünen (K.) I/77, I/80
Mebârikü'l-ezhâr (K.) I/86
Mebsût (K.) I/335
Mecâzâtü'n-Nebeviyye (K.) I/106
Mecdüddin İbnü'l-Esîr (Ş.) I/83
Mecîd I/219, I/227
Mecmai'z-zevâid (K.) I/87
Mecûsî I/233, I/240, I/283, I/286
meddahlar I/107
meddahlık I/108
medih I/188
Medine (Y.M.) I/61; ~ Mescidi I/380; ~ Sözleşmesi I/64
medrese I/62, I/87, I/695; ~ler I/85
Medyen I/581, I/581
medyum I/263, I/685, I/688
medyumluk I/406
megapoller (Y.M.) I/142
meğâzî I/126, I/140, I/149
Mehmet Akif Ersoy (Ş.) I/93, I/113, I/353, I/558
Mehmet Sofuoğlu (Ş.) I/94
mekârim-i ahlâk I/82
Mekhûl (Ş.) I/54, I/135
Mekke: ~'nin fethedildiği gün I/393, I/657; ~'nin fethi I/235, I/559, I/601, I/684
Meknezü'l-İslâmî (K.) I/145
Mektebetü'l: ~-Asriyye (K.) I/147; ~-İslâmî (K.) I/146
melâhim I/70, I/71, I/100, I/108, I/126
melek: ~ kavramı I/111; ~ kelimesi I/249, I/533; ~ orduları I/536, I/646; ~lerden bir ordu I/247, I/251; ~lere inanmamak I/634; ~lerin dişi olduğu anlayışı I/248, I/533, I/534; ~lerin tesbih etmesi I/319, I/679; ~lerin tesbihatta bulunması I/319; ~lerin varlığı I/248, I/535; ~lerin varlığına iman I/534
melekût âlemi I/115, I/127, I/535
Melik I/219, I/226
Memlükler devri I/365
Menhûl (K.) I/134
menkıbe I/100
mensûh I/120, I/121
merak duygusu I/235
merfû I/56, I/73, I/84, I/85
merhamet edenlerin en merhametlisi I/214
Merv (Y.M.) I/72
Mervân b. Hakem (Ş.) I/698
Merve (Y.M.) I/200, I/407
Meryem as. (Ş.) I/163, I/164, I/249, I/491, I/498
Mesâbîhu's-sünne (K.) I/83, I/88
Mescid-i: ~ Aksâ (Y.M.) I/582, I/659; ~ Harâm (Y.M.) I/582, I/592, I/659; ~ Nebevî (Y.M.) I/62, I/197, I/235, I/364; ~ Nebî (Y.M.) I/61
Mesnevî (K.) I/366
Meşâriku'l-envâr (K.) I/85, I/86, I/88
Metîn I/219, I/227
metîn I/219, I/227
Mevlânâ (Ş.) I/366
Mevlid-i Şerif I/181
mevlitler I/23, I/140

Mevsûatü'l-Hadîsi'ş-Şerîf (K.) I/145
mevzû hadis I/59, I/141
Meymûn b. Mihrân (Ş.) I/420
Mezmurlar (K.) I/546
Mezopotamya (Y.M.) I/75, I/261
Mısır (Y.M.) I/68, I/74, I/75, I/77, I/78, I/87, I/88, I/89, I/90, I/93, I/306, I/344, I/468, I/579, I/669, I/682; ~ Azizi'nin hanımı (Ş.) I/306; ~ Hükümdarı (Ş.) I/468
Mısırlı (Ş.) I/460
Mısırlı Aziz (Ş.) I/460
Mikdâd b. el-Esved (Ş.) I/67, I/107, I/496
Mikdâm b. Ma'dîkerib (Ş.) I/643
Minâ (Y.M.) I/583
minare I/695
minber I/339, I/392, I/697, I/698
minnettarlık I/189
minsah I/365
miras: ~ paylaşımı I/555; ~ taksimi I/110
Mirkâtü'l-mefâtîh (K.) I/83
misafir: ~e ikram I/513, I/589, I/593, I/660, I/664; ~i ağırlamak I/250, I/391
miskal-i zerre I/110
mistik öğretiler I/307
misvak kullanmak I/139
Mişkâtü'l-mesâbîh (K.) I/83
mitolojik I/317
modern toplum anlayışı I/300
Molla Gürânî (Ş.) I/86, I/87, I/91
Molla Lütfî (Ş.) I/87, I/91
mu'cemler (K.) I/101, I/140
Mu'cemü'l-evsat (K.) I/80
Mu'cemü'l-kebîr (K.) I/64, I/80, I/109, I/147
Mu'cemü's-sağîr (K.) I/80
Muahhir I/219, I/228
Muâviye (Ş.) I/629
Muâviye b. Ebû Sufyân (Ş.) I/70, I/77, I/629
Muâviye b. el-Hakem es-Sülemî (Ş.) I/686
muavvizetân I/164, I/671
Muâz b. Cebel (Ş.) I/445, I/491, I/503, I/505, I/510, I/559
mucize I/100, I/287, I/392, I/556, I/571, I/575, I/577, I/578, I/579, I/580, I/581, I/582, I/583, I/585, I/660, I/683
Mudar kabilesi (K.K.) I/325, I/330, I/331, I/507
mudğa I/238
mufassal sûreler I/119, I/558
Muğîre b. Şu'be (Ş.) I/67
Muğîs b. Cahş (Ş.) I/114, I/115, I/526
Muğnî I/219, I/228
Muhaddisü'l-âsıme (L.) I/90
Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî (K.) I/80
Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (Ş.) I/78
Muhammed b. Beşşâr (Ş.) I/78
Muhammed b. Fudayl (Ş.) I/72
Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî (Ş.) I/75
Muhammed b. Sîrîn (Ş.) I/57
Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (Ş.) I/79
Muhammed el-Amasî (Ş.) I/89
Muhammed el-Ezherî (Ş.) I/90
Muhammed Hamidullah (Ş.) I/32
Muhammed İkbal (Ş.) I/143
Muhammed Mustafa (Ş.) I/23, I/49, I/659
Muhammed Nuri (Ş.) I/90
Muhammediyye (K.) I/32, I/86, I/88, I/146
Muhammedü'l-Emîn (Ş.) I/638
Muharrem I/325, I/330, I/331, I/480
muhkem I/166, I/549
Muhsî I/219, I/227
Muhsin I/83
Muhyî I/219, I/227
Muhyi's-sünne el-Begavî (Ş.) I/83
Muîd I/219, I/227
mukâbele I/396, I/561
Mukaddim I/219, I/228
Mukaddimetü İbni's-Salâh (K.) I/81
mukarrebûn melekler I/536
mukıllûn I/70
Mukît I/219, I/227
Muksit I/219, I/228
Muktedir I/219, I/228
mum dikmek I/695
Mus'ab b. Umeyr (Ş.) I/379
Musa Cârullah Bigiyef (Ş.) I/52, I/107
Musa Peygamber (Ş.) I/30, I/163, I/215, I/273, I/392, I/448, I/460, I/544, I/546, I/569, I/570, I/571, I/577, I/578, I/579, I/580, I/581, I/592, I/603, I/682
musâfaha I/628
musannef (K.) I/73, I/101, I/146; ~ler I/23, I/140
Musavvir I/219, I/226
Mushaf (K.) I/407, I/544, I/560, I/695
musibetlere sabretme I/617
musiki I/382
muska I/672, I/688
muskacılık I/672
muskalar I/672, I/687
Muslim Tradition (K.) I/92
Mustafa el-Azamî (Ş.) I/93
Mûte Savaşı I/671
muteâriz hadisler I/121
muteber: ~ dokuz hadis kitabı (K.) I/108; ~ hadis kaynakları (K.) I/364; ~ hadis kitapları (K.) I/79; ~ kaynaklar (K.) I/44, I/150
mutedil davranma I/339, I/344
mutedillik I/129
Muvâfakât (K.) I/696
Muvatta' (K.) I/33, I/72
Mü'min I/219, I/226
Mübdi I/219
Mücâhid (Ş.) I/361
Mücîb I/219, I/227
Müctebâ (K.) I/78
müderris I/87
müderrislik I/86
müekked sünnet I/136
Müheymin I/219, I/226
mükellefiyet I/135, I/288; ~ler I/122
müksirûn I/70
mümin: ~ olmanın gerekleri I/545; ~ olmanın ilk şartı I/507; ~ olmanın temel özelliği I/521; ~ olmanın temel şartları I/537, I/592; ~i kâfir olarak niteleme I/634; ~i kasten öldürme I/629; ~in feraseti I/455, I/458, I/460, I/616; ~lerin en temel özellikleri I/534
Mümît I/219, I/227
münafık(ğ): ~ların alâmetleri I/626; ~ların özellikleri I/627; ~ın temel göstergeleri I/627; ~ın ayırıcı özellikleri I/621, I/627
Münâvî (Ş.) I/87, I/247, I/344, I/376, I/451, I/484
münker: ~ hadisler I/79; ~ ve Nekir I/247, I/252, I/253
Müntekâ (K.) I/80
Müntekım I/219
Münzirî (Ş.) I/83
Mürâre b. Rebî' (Ş.) I/394
Mürcie I/70
Müsebbib I/603
Müseylimetü'l-Kezzâb (Ş.) I/221, I/480
Müslim b. Yesâr el-Cühenî (Ş.) I/604
Müslim: ~ şerhi (K.) I/90; ~'in Mukaddimesi (K.) I/80; ~'in Sahîh'i (K.) I/72, I/73, I/75, I/85, I/87, I/94, I/457
Müslüman kimliği oluşturma I/408
Müsned (K.) I/73; ~ tarzı eserler (K.) I/72, I/73

Müsned es-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ' (K.) I/82
Müsnedü's-sahîh (K.) I/75, I/76
Müstedrek (K.) I/80, I/147
Müşavere Kurulu I/94
Müşebbihe I/70
Müteâlî I/219, I/228
Mütekebbir I/219, I/226
müteşâbih I/99, I/127, I/128, I/315, I/408, I/422
mütevâtir haber I/55
mütevazı I/130, I/350, I/659, I/660
müttakî I/351, I/592

N
naatlar I/140
Nabia Abbot (Ş.) I/85, I/155, I/367
Nadr b. Enes (Ş.) I/92
Nâfi' (Ş.) I/219, I/228
nafile ibadetler I/347, I/352, I/455, I/461, I/615
Nahle (Y.M.) I/259, I/260
namaz: ~ ibadeti I/335; ~ vakitlerinin tespitinde I/320; ~ı cemaatle kılmak I/135; ~ı dosdoğru kılmak I/367, I/489, I/495, I/507, I/592
namazgâh (Y.M.) I/496, I/497
Nâmûs I/250, I/391
Nâsıriyye (Y.M.) I/90
nâsih I/120, I/121, I/365; ~ ve mensûh hadisler ilmi I/120
nasihat kelimesi I/365
nasûh I/365
nazar I/665, I/667, I/669, I/670, I/671, I/673, I/687; ~ boncuğu I/672, I/687; ~ değmesi I/671, I/673; ~ inancı I/669; ~ kelimesi I/669; ~a karşı dua I/672; ~dan korunmak I/671, I/672; ~dan sakınmak I/672; ~ın etki gücü I/670; ~ın etkisi I/670; ~ın gerçek olduğu I/688; ~ın hak olduğu I/672; ~lık I/667, I/672, I/677, I/683, I/687, I/688
Necâhu'l-kâri (K.) I/90
Necid (Y.M.) I/480
Necip Fazıl (Ş.) I/633
nedb I/137
nef(i)s: ~ terbiyesi I/100; ~le mücadele I/307, I/309; ~anî arzular I/306, I/343; ~i arındırma I/308; ~i hesaba çekmek I/307; ~i ilâhlaştırmamak I/501; ~i tahkir etmek I/308; ~ine hâkim olma I/105, I/303, I/307
Nemrut (Ş.) I/88, I/571
Nesâ kasabasında (Y.M.) I/77
Nesâî (Ş.) I/77
nesh I/98, I/121
nesih I/120
neş'etü'l-âhire I/591
Nevevî (Ş.) I/81, I/84, I/330
Nevfel b. Abdullah (Ş.) I/75
nezaket I/225
nezîr I/123
nifak I/366, I/431, I/624, I/626, I/627, I/640; ~a düşme tehlikesi I/626
nimet: ~lere nankörlük etmeme I/640; ~lere şükretme I/512, I/650; ~lere teşekkür etme I/649; ~leri küçümsememe I/643, I/647
nineye altıda bir miras I/67
Nîsâbûrî (Ş.) I/74
Nişabur (Y.M.) I/74, I/75
Nuh: ~ kavmi (K.K.) I/581; ~ Peygamberin üç oğlu (Ş.) I/129, I/163, I/178, I/480, I/570, I/571, I/581, I/592
Nuhbetü'l-fiker (K.) I/81
Nur Dağı (Y.M.) I/249
Nûriyye Dârülhadisi I/86
Nusaybin (Y.M.) I/261
Nübeyt b. Câbir (Ş.) I/86
Nüzhetü'n-nazar (K.) I/81

O
okuma yazma I/380, I/383
okültizm I/317
on sahife (K.) I/541, I/544
orta yol I/377, I/651
ortak: koşanlar I/331, I/360, I/368, I/378, I/462; ~ koşarak ölme I/631, I/636; ~ koşmak I/352, I/499, I/515, I/631, I/633, I/635, I/636, I/637, I/638, I/646, I/680; ~ koşmamak I/511
oryantalist I/92, I/131; ~ gelenek I/92; ~ler I/91, I/92
oryantalizm I/91; ~in tarihi I/92
Osman b. Affân (Ş.) I/69, I/70, I/71, I/127, I/132, I/443, I/447, I/498, I/553
Osman b. Talha (Ş.) I/415, I/416
Osmanlı: ~ Anadolu coğrafyası (Y.M.) I/87, I/90; ~ dârülhadisleri I/88; ~ hadisçileri I/85
otuz sahife (K.) I/541, I/544

Ö
öfke I/165, I/670
öğle uykusu I/118
öğüt: ~ almak I/434, I/557; ~ vermek I/134
ölçü ve tartı birimleri I/109
öldükten sonra: ~ dirilme I/512, I/529, I/535, I/563, I/568, I/595; ~ diriltilme I/328; ~ diriltme I/604
ölüm: ~ meleği I/536; ~ü en çok hatırlayan I/594
Ömer b. Abdülazîz (Ş.) I/37
Ömer b. Ebû Seleme (Ş.) I/71, I/139
Ömer b. el-Hattâb (Ş.) I/89, I/408, I/597, I/599, I/604
Ömer b. el-Hattâb'ın oğlu Abdullah ⇒ Abdullah b. Ömer (Ş.) I/344, I/471
Ömer b. Ubeydullah (Ş.) I/479, I/489, I/524
örf ve âdet I/696
övünme I/283, I/289, I/342, I/615
Özbekistan (Y.M.) I/75
özgür irade I/51, I/307, I/364, I/522
özgür tercih I/603

P
Pakistan (Y.M.) I/89, I/93
papirüs parçaları (K.) I/396
paylaşmak I/383, I/446, I/449, I/450
peş peşe birkaç gün oruç tutma I/139
peştamalsiz yıkanma I/593
Peygamber: ~ Efendimizin ibadetleri I/697; ~ sevgisi I/201; ~'e itaat I/130, I/133, I/417, I/418, I/421, I/523, I/524; ~'i sevmek I/525; ~'in (sav) nafile ibadetleri I/415; ~'in sünneti I/53, I/54, I/97, I/131, I/417, I/422; ~'in üstün ahlâkı I/53; ~e itaat I/417, I/524; ~e itaat ve iman ilişkisi I/521; ~e itaatin Allah'a itaattir I/523; ~e uyma I/51; ~imize verilen mucizeler I/581; ~imizin amcası Abbâs (Ş.) I/115; ~imizin hanımı Hz. Âişe (Ş.) I/68, I/70, I/687; ~imizin hanımı Hz. Hafsa (Ş.) I/467; ~imizin hanımı Hz. Hatice (Ş.) I/249, I/250, I/251, I/260, I/387, I/389, I/390, I/391, I/567, I/657; ~imizin hanımı Hz. Meymûne (Ş.) I/447; ~imizin hanımı Hz. Meymûne bnt. el-Hâris (Ş.) I/447; ~imizin hanımı Hz. Safiyye bnt Huyey (Ş.) I/112, I/271; ~imizin hanımı Hz. Ümmü Seleme (Ş.) I/213, I/479, I/671; ~imizin hanımı Meymûne bnt. el-Hâris (Ş.) I/447; ~imizin ibadet hayatı I/415; ~imizin mucizeleri I/582; ~imizin sözleri, davranışları ve onayları I/129; ~imizin sünneti I/53, I/409; ~imizin sünnetinden yüz çevirme I/697; ~imizin

teyzesi Esmâ bnt. Umeys (Ş.) I/75; ~imizin torunu Hz. Hasan (Ş.) I/161, I/168, I/477, I/487, I/667, I/671; ~imizin torunu Hz. Hüseyin (Ş.) I/161, I/168, I/667, I/671; ~imizin, Cebrail'e (as) Kur'an'ı arz etmesi I/396; ~lere iman I/512, I/568, I/569; ~lerin ahlâkî karakterleri I/398; ~lerin beşer yönü I/289; ~lerin hepsine inanmak I/571; ~lerin mucizeleri I/577, I/582
pinti I/288
pozitivist I/670
psikokinezi I/670
psikolojik: ~ ihtiyaçlar I/468; ~ kuramlar I/472
put: ~a tapıcılık I/557; ~lara tapma I/534, I/633, I/636, I/637
putperest I/685; ~ler I/295, I/533; ~lik I/359

R
rabbânî I/378
Rabbin rızası I/444, I/528
Râfızıyye fırkası I/70
Râfi I/219, I/226
Râfi' b. Hadîc (Ş.) I/64, I/519
rahibe I/591
râhile I/288
rahmet meleği I/536
Rakîb I/219, I/227
Ramazan Bayramı I/320
Ramazan orucu I/489, I/491, I/495, I/507, I/511
Râmehürmüzî (K.) I/72, I/80, I/109
Râmûzu'l-ehâdîs (K.) I/90
Raûf I/219, I/228
Raûf I/219, I/228
râvi tasarrufları I/101
raybe'l-menûn I/329
Re'y I/421, I/432
Rebâh b. Abdurrahman b. Huveytıb (Ş.) I/565
Rebî' b. Sabîh (Ş.) I/72
Rebîa kabilesi (K.K.) I/331
Reinhart Dozy (Ş.) I/92
rekât I/320, I/362, I/405, I/419, I/497
remiz I/84
Remle şehri (Y.M.) I/77
resim I/98, I/101, I/328
Resûl: ~-i Ekrem'in (sav) ahlâkı I/56, I/405, I/418; ~ullah'ın (sav) sünneti I/53; ~ü'ne itaat I/418, I/517, I/521, I/523, I/524, I/525, I/528; ~ü's-sekaleyn I/261
reşâd I/481
Reşîd I/219, I/229
Rey (Y.M.) I/72, I/74, I/78
reyhan otu I/560
Rezzâk I/219, I/226
rıfk I/363
rızık: ~ aramak I/648; ~ kazanmak için çaba sarf etmek I/648
ricâl I/67, I/76, I/140
ridâ I/138
Rihle fî talebi'l-hadîs I/69
rikâk I/100
Risâle (K.) I/80; ~ ilâ ehli Mekke (K.) I/80
rivayet: ~ dönemleri I/69; ~ ilimleri I/90; ~ ilmi I/80; ~te ihtisar I/121
Rivâyetü'l-hadîs I/60
riya I/512, I/627, I/638
riyâh I/296
Riyâzu's-sâlihîn ve Tercemesi (K.) I/94
Riyâzü's-sâlihîn (K.) I/84, I/95
Riyâzü's-sâlihîn Şerhi (K.) I/95
rubûbiyet I/237
Rûdânî (Ş.) I/87, I/91
Rûdânî Süleyman (Ş.) I/91
ruh I/237, I/252, I/286, I/291, I/293, I/295, I/296, I/297, I/298, I/299, I/300, I/305, I/330, I/397, I/405, I/423, I/471, I/534, I/614, I/615, I/624; ~ beden ilişkisi I/297; ~un ölmezliği I/591
ruhanî varlıkların mevcudiyeti I/248
ruhbanlaşma I/342
ruhbanlık I/362
ruhlar âlemi I/298, I/344
ruhsat I/362; ~lar I/139, I/362
Rûhu'l-Emîn I/296
Rûhu'l-Kuds I/296
rukye I/671, I/672, I/688
rükû I/320
rüşvet I/125
rüya I/37, I/108, I/190, I/274, I/387, I/389, I/390, I/392, I/394, I/463, I/465, I/467, I/468, I/469, I/470, I/471, I/472, I/681; ~-ı sâdıka I/387, I/390, I/465, I/469; ~lar I/169, I/387, I/390, I/392, I/465, I/467, I/468, I/469, I/470, I/471, I/472

S
Sa'd b. Ebû Vakkâs (Ş.) I/67
Sa'd b. Hişâm (Ş.) I/418
Sa'd b. Mâlik (Ş.) I/67
Sa'd b. Ubâde (Ş.) I/64, I/199, I/285, I/430
sa'y I/200, I/407
Sâbit b. Kays b. Şemmâs (Ş.) I/285
sabrı tavsiye I/329
Sabûr I/219, I/229
saç: ~ ekletenler I/113; ~ ekletme I/113; ~larına başkalarının saçlarını ekletenler I/112, I/113
saçıp savurma I/273
sadaka: ~ vermek I/120, I/313, I/319, I/446, I/637; ~-i câriye I/373, I/381
sadık rüyalar I/469
Sâdıka (K.) I/63
Sadrazam Damad İbrahim Paşa (Ş.) I/89
Safâ (Y.M.) I/200, I/407, I/575, I/577; ~ ile Merve I/200, I/407
safer I/317, I/687
saflar arasında boşluklar I/274
Safranbolulu Hafız (Büyük) Ahmed Şâkir (Ş.) I/90
Safvân b. Muattal (Ş.) I/394
Safvân b. Ümeyye (Ş.) I/457
sağ el: ~le yemek I/138; ~le yiyip içmek I/274
sağ tarafa uzanıp yatmak I/138
Sâğânî (Ş.) I/85, I/86, I/88
sahifeler (K.) I/63, I/64, I/541, I/544, I/546
Sahîh (K.) I/73, I/74, I/80, I/87, I/145
Sahîhayn (K.) I/74, I/78, I/147
Sahîh-i Buhârî (K.) I/42, I/74, I/75, I/85, I/88, I/93, I/122, I/362
Sahîh-i Müslim (K.) I/75, I/88, I/90, I/94, I/122, I/366
Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi (K.) I/95
Sahîhu't-Tirmizî (K.) I/76
sahur I/661; ~a kalkmak I/661; ~un bereketi I/661
Sâib b. Yezîd (Ş.) I/67
Sâibe I/685
Saîd b. Cübeyr (Ş.) I/445
Saîd b. Ebî Arûbe (Ş.) I/72
Saîd b. Müseyyib (Ş.) I/68
Saîd b. Yesâr (Ş.) I/447
Saîd b. Zeyd (Ş.) I/359
Saîd b. Zeyd'in babası (Ş.) I/359
saîd I/599, I/604
Sakîf kabilesi (K.K.) I/212, I/251, I/558
sakîm hadis I/59
salâh I/81, I/365
salgın hastalıklar I/317, I/601
salih amel I/329, I/469, I/615, I/640; ~ler I/357, I/363, I/482, I/525, I/594, I/595, I/615, I/640, I/651
Sâlih b. Keysân (Ş.) I/53
Salih Peygamber (Ş.) I/581
Salih Peygamber I/581, I/635
salih rüya I/463, I/468

sâlihât I/189
Sâlim b. Muâz (Ş.) I/62
salvele I/197, I/201
Samed I/219, I/228
samimiyet I/142, I/223, I/357, I/364, I/365, I/366, I/368, I/422, I/471, I/509, I/534, I/557, I/558, I/625, I/628
sarhoş I/120, I/214
sarık giymek I/138
satan I/109, I/273, I/344, I/611, I/616
Satanizm I/279
Saydü'l-hâtır (K.) I/82
sayha I/460
Sebe (K.K.) I/129, I/177, I/188, I/261, I/263, I/448, I/534, I/634, I/638, I/658, I/659, I/681
Sebe Melikesi Belkıs (Ş.) I/177
sebeb-i: ~ nüzul I/102; ~ vürûd I/77, I/102, I/121, I/149
sebîl I/52
Sebre b. Ebû Fâkih (Ş.) I/269, I/277
Secde âyeti I/558
sefer namazı I/52, I/419
Sehâvî (Ş.) I/81
Sehl b. Huneyf (Ş.) I/669
Sehmoğulları (K.K.) I/364
sekiz cennet kapısı I/499
sekülerleşme I/342
Selâm I/219, I/226
selâm I/23, I/24, I/25, I/26, I/111, I/112, I/145, I/181, I/199, I/219, I/225, I/226, I/253, I/257, I/262, I/263, I/267, I/271, I/313, I/317, I/318, I/319, I/601, I/659, I/665, I/670, I/671, I/673, I/679, I/683, I/684, I/686, I/687, I/688; ~ vermek I/118, I/509, I/584, I/636; ~a karşılık vermek I/513
Selamet Yolları (K.) I/94
selâmlaşmak I/422, I/513
Selâmü aleyküm I/248
Selmân-ı Fârisî (Ş.) I/607
semanın melekleri I/319
semavî: ~ dinler I/236, I/592, I/682; ~ dinlerde şeytan I/273
Semerkand (Y.M.) I/74
Semî' I/219, I/226
Semûd (K.K.) I/276, I/580, I/581
Semüre b. Cündeb (Ş.) I/64, I/68
senâ I/188, I/197, I/200, I/313, I/477, I/485
sened zinciri I/57, I/59
Serahsî (Ş.) I/135, I/335
Serğ (Y.M.) I/601
serîd I/584
servet I/450, I/594, I/595; ~ biriktirmek I/343
Sevâ' (Ş.) I/643
sevap: ~ defterinin açık kalması I/423; ~ kazanmak I/135, I/136, I/427, I/434, I/548
Sevr Mağarası (Y.M.) I/585
Seyyid Ahmed el-Ervâdî (Ş.) I/90
Seyyidinâ Hüseyin camisi (Y.M.) I/90
seyyie I/104, I/695
Sıddık Hasan Han el-Kannûcî (Ş.) I/89
Sıddîk (L.) I/100, I/567
Sıffin I/70
sığınma duaları I/170
Sıhhat-âbâd (K.) I/89
sıkıntılara sabretmek I/513
sıla-i rahim I/422
sınavı kazanmak I/351
sınırlı naslar I/436
sırât I/52
sıtma hastalığı I/181
Sicistan (Y.M.) I/76
Sicistânî (L.) I/76, I/80
Sidretü'l-Müntehâ I/636
sihir I/583, I/635, I/677, I/682; ~ yapmak I/667, I/672, I/677, I/683; ~ yaptırmak I/683
sihirbaz I/210, I/578, I/580, I/685; ~lar I/578, I/579, I/580, I/682, I/683; ~ların sözleri I/682
sika I/58, I/72
simge I/272, I/683
sinek(ğ): ~i yaratmak I/638; ~in kanadı I/99, I/343, I/527
sîret I/23, I/43, I/69, I/149, I/405, I/481
sivil hadisçilik I/90
siyaset I/70, I/94, I/154
siyer ve mağazi I/102
s-n-d kökü I/57
Snouck Hurgronje (Ş.) I/92
sohbet kelimesi I/68
sol el I/236; ~i kullanmak I/274
son durak I/604
sonsuz hayat I/239
sorgu: ~ melekleri I/536; ~ya çekilme I/484
soru sormak I/555
sorumluluk: ~ bilinci I/50, I/161, I/171, I/277, I/289, I/290, I/367, I/408, I/413, I/424, I/592; ~ duygusu I/594
soy sopla övünme I/615
soyut: ~ kavramlar I/105; ~ mefhumlar I/105
sömürmek I/382
sömürü I/383
sövüp sayma I/615
söz verme I/167
sözünde durmak I/621, I/627
sperm I/287, I/288, I/604
statü I/558
su üstündeki arş I/236
suç işlemek I/65, I/446
suçun şahsiliği ilkesi I/97
suda boğulmak I/168
Sudey b. Aclân (Ş.) I/361
Suffe ashâbı I/62, I/380, I/381, I/584, I/659
sûfî: ~ geleneği I/131; ~ hadisçiler I/91; ~ kaynaklı eserler I/86; ~ kaynaklı eserler (K.) I/86
suhuf (K.) I/544
sulama I/56, I/521
suların yerin dibine çekilmesi I/557
Sultan Nûreddin Mahmûd (Ş.) I/86
sunî saç kullanmak I/113
Sûr'a üflenmesi I/213, I/247, I/639
Suriye (Y.M.) I/74, I/77, I/88, I/90, I/601
Sus kenti (Y.M.) I/87
sübhâneke I/188
sübut I/121
süflî: ~ arzular I/305, I/307, I/615; ~ duygular I/306; ~ hayat I/100, I/527
Süfyân b. Abdullah (Ş.) I/513
Süfyân b. Uyeyne (Ş.) I/72, I/444
Süfyân-ı Sevrî (Ş.) I/72
Süheyl Yıldızı I/318
Süleyman b. Bilâl (Ş.) I/72
Süleyman Çelebi (Ş.) I/181
Süleyman el-Fâzıl (Ş.) I/89
Süleyman Peygamber (Ş.) I/177, I/178, I/189, I/261, I/262, I/556, I/571, I/580, I/683
Süleymaniye Dârülhadisi I/87
süluk I/130
Sümâme b. Üsâl (Ş.) I/480
Sünen (K.) I/74, I/80; ~ tarzı kitaplar (K.) I/100, I/122; ~-i Dârekutnî (K.) I/147
Sünen-i Ebî Dâvûd (K.) I/77
Sünen-i erba'a (K.) I/74
sünenler (K.) I/23, I/140
Sünenü'l-Kübrâ (K.) I/78
Sünenü's-Suğrâ (K.) I/78
Sünenü't-Tirmizî (K.) I/76
sünnet: ~ bütünlüğü I/43, I/143; ~ doğrultusunda bir hayat I/699; ~ karşıtlığı I/421; ~ kelimesi I/56; ~ kuralı I/138; ~ kültürü I/699; ~ olmak I/54, I/360; ~ ve hadis I/93; ~ ve hadisin anlaşılması I/95; ~ ve hadisin delil oluşu I/141; ~ yurdu I/54; ~e bağlı kalmak I/698; ~e bağlı olmak I/416; ~e bağlılık I/200, I/416; ~e göre

hareket I/134, I/200, I/699; ~e ittiba I/79; ~e muhalefet I/698; ~e uygun yaşantı I/699; ~e uyma I/201; ~-hadis I/96; ~i farîza I/135; ~-i fazîle I/135; ~-i gayri müekkede I/136; ~-i hüdâ I/135; ~i ihya etmek I/132; ~i işlevsiz hâle getirmek I/699; ~-i müekkede I/135; ~i terk etmek I/362; ~i yüceltme I/132; ~-i zevâid I/135; ~in aktarılması I/66; ~in anlaşılması I/95, I/129, I/130; ~in bağlayıcılığı I/135, I/136; ~in değeri I/55, I/130, I/419; ~in dışına çıkmak I/699; ~in esasları I/436; ~in genel esasları I/96; ~in harfiyyen izlenmesi I/54; ~in hedefi I/53; ~in İslâm'daki yerini I/130; ~in kaynağı I/56; ~in kaynaklığı I/421; ~in ruhu I/142; ~in ruhuna uygun olan I/699; ~in safiyetini koruma I/699; ~in temeli I/417; ~ler I/131; ~te olmayan uygulamalar I/699; ~ten uzaklaşmak I/424; ~ten yüz çevirmek I/416, I/697
sünnetullah I/52, I/316
sünnetü'l-evvelîn I/52
sünnetü'n-Nebî I/53
Süryanice I/63
süs eşyaları I/645
süslenmek I/276, I/422, I/512
süsler I/181
süslü kılıflar I/548
süt ikram etme I/659, I/661
Süyûtî (Ş.) I/81, I/82, I/84, I/85, I/179, I/367, I/435

Ş
Şa'bî (Ş.) I/67
şah damarı I/211, I/568
Şah Veliyullah Dihlevî (Ş.) I/129
Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (Ş.) I/89, I/110, I/113, I/117
şahit I/132, I/404, I/486, I/623, I/695, I/698; ~lik I/212, I/308, I/333, I/364, I/475, I/479, I/494, I/514, I/536, I/624, I/636, I/698; ~lik etmek I/494
şair I/262, I/299, I/329, I/392, I/457, I/549; ~lerin özel bir cini olduğu I/262; ~lerin sözleri I/682; ~lik I/262
şakî I/483, I/599, I/604
Şam bölgesi (Y.M.) I/69, I/72, I/75, I/77, I/78, I/89, I/359, I/361, I/362, I/375, I/393, I/443, I/601; ~'ın fethi I/393
Şamanist gelenek I/672
Şâme (Y.M.) I/133, I/138
Şamlı I/54, I/375, I/409, I/451
şans getirme I/318, I/685, I/688
Şark Kütüphanesi I/92
şarkiyatçılar I/91
Şâtıbî (Ş.) I/696
şavt I/419
şâz I/58
şâz ve münker hadisler I/79
Şeddâd b. Evs (Ş.) I/303, I/589
şefaat I/199, I/419, I/500, I/515; ~ etme I/197; ~ hadisi I/499
şehâdet: ~ cümlesi I/494, I/495; ~ etmek I/119, I/489, I/491, I/494, I/495, I/500, I/503, I/508; ~ getirmek I/497
Şehîd I/219, I/227
şehir devleti I/131
şehit: ~ler I/640; ~lerin ikişer üçer birlikte defnedilmesi I/559
şehvet I/161, I/170, I/273, I/308, I/595
şekâvet I/604
Şekel b. Humeyd (Ş.) I/161, I/170
şeklî saygı I/548
Şekûr I/219, I/227
şekûr I/219, I/227
şemâil I/23, I/65, I/82, I/100, I/140, I/146, I/155
Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-Hasâilü'l-Mustafaviyye (K.) I/146
Şemse (Ş.) I/447
şer'î: ~ delil I/120, I/121, I/695; ~ hüküm I/53, I/120, I/121, I/122
Şer'iyye ve Evkaf vekili I/93
şerh: ~ türü eserler (K.) I/85, I/141, I/149, I/344, I/408; ~ler I/8 , I/141, I/149; ~lerimizde I/344
Şerhu elfiyye (K.) I/87
Şerhu erba'in (K.) I/88
Şerhu meâni'l-âsâr (K.) I/80
Şerhu Meşâriki'l-envâr li's-Sâğânî (K.) I/88
Şerhu müşkili'l-âsâr (K.) I/80
Şerhu'l-Buhârî (K.) I/87
şeriat I/361, I/366
Şerif Radî (Ş.) I/106
Şevval: ~ ayında evlilik I/687; ~ hilâli I/320, I/404
Şeyh Gâlib (Ş.) I/290
şeyhülislâm I/87, I/90, I/344
şeytan I/111, I/262, I/263, I/264, I/273, I/274, I/276, I/278, I/279, I/286, I/319, I/392, I/465, I/470; ~ insanın damarlarında dolaşması I/111, I/112, I/267, I/271; ~ kardeşliği I/273; ~ kavramı I/111; ~ kovalayan şeytan I/273; ~ özellikli cinler I/264; ~ taşlamak I/273, I/697; ~a uymak I/278; ~dan Allah'a sığınmak I/165, I/278, I/308; ~dan kaynaklanan rüya I/463, I/468; ~dan korunmak I/164; ~ın akılları çelmesi I/164, I/269, I/271, I/273, I/274, I/275, I/276, I/277, I/278, I/279, I/306, I/431, I/468; ~ın ateşten yaratılması I/272; ~ın ayartması I/169, I/278; ~ın başı I/278; ~ın dostları I/273; ~ın hilesi I/278; ~ın iğvası I/275, I/276; ~ın insan hayatındaki rolü I/273; ~ın insan üzerindeki nüfuzu I/277; ~ın kışkırtmaları I/164; ~ın kovuluşu I/276; ~ın simgesel değeri I/273; ~ın sol eliyle yemesi I/274; ~ın şaşırtması I/277; ~ın telkini I/275, I/278; ~ın temel amacı I/166; ~ın tuzakları I/279; ~ın vesvesesi I/269, I/275, I/278, I/306; ~î fikirler I/279
şeytanî güçler I/286
şeytaniyet I/272
Şi'râ yıldızı I/636
Şîa I/70
şiar I/595
şibhî varlık I/116
şifa kaynağı I/548, I/555, I/618, I/637, I/672
Şihâbü'l-ahbâr (K.) I/82
şiir I/88, I/181, I/392, I/457, I/581
şirk I/235, I/422, I/636, I/637, I/638, I/640, I/686; ~ bataklığı I/639; ~ büyük zulüm oluşu I/404; ~ inancı I/685; ~ koşmadan ölen I/497, I/498, I/500, I/636; ~ koşmak I/276, I/404, I/636, I/637, I/639, I/667, I/672, I/677, I/680, I/683; ~ koşmaksızın ibadet etmek I/636; ~ koşmayana azap edilmemesi I/636; ~e düşmek I/308, I/637; ~i çağrıştıran davranışlar I/636; ~in azı ve çoğu I/638; ~ten uzak durma I/637
Şit Peygamber (Ş.) I/541, I/544
Şuabü'l-îmân (K.) I/512
Şuayb Peygamber (Ş.) I/460, I/570
Şureyh b. Hâni (Ş.) I/161
Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte (K.) I/79
şuur I/406, I/594, I/595
şükr: ~eden kalp I/350; ~eden kul I/165, I/415, I/649, I/650; ~edenler I/289
şükran: ~ duygusu I/376; ~ ve minnettarlık I/189
şükretme I/25, I/188, I/189, I/190, I/200, I/351, I/617, I/643, I/648, I/649, I/650, I/651

şüpheli meseleler I/433
Şüteyr b. Şekel b. Humeyd (Ş.) I/80

T
ta'dil I/119
Ta'lika ale'l-Câmii's-sahîh li'l-Buhârî (K.) I/88
taat I/50
Tabakât (K.) I/62
tabakât I/140
Taberî (Ş.) I/80, I/82
tabiat: ~ hadiseleri I/602; ~ kanunları I/316; ~ olayları I/514, I/680; ~ olaylarının idaresi I/680; ~a hükmetme I/382; ~ın düzenini keşfetmek I/50
tabiatüstü: ~ güçler I/682; ~ varlıklar I/682
tabîbü'l: ~-ebdân I/100, I/527; ~-kulûb I/100, I/527
tâbiîn: ~ âlimleri I/64, I/361, I/420, I/448; ~ büyükleri I/483; ~ kuşağı I/69; ~ nesli I/53, I/56, I/71, I/74, I/135, I/375, I/445, I/448; ~ sonrası kuşak I/71
tabip I/99
tadil I/71
tafsilî I/126
tâğût I/568
tahakküm I/290
taharetlenme I/61, I/102, I/103, I/111, I/117, I/180, I/185, I/190, I/191, I/263, I/264, I/422, I/432, I/499, I/515, I/558, I/577, I/650, I/652, I/672, I/681, I/683, I/688, I/698
Tahâvî (Ş.) I/31, I/79
tahiyyât I/23, I/26, I/199, I/225
tahkir I/308
tahrif etme I/140, I/407, I/547
tahrife uğramak I/547
Tâif (Y.M.) I/251, I/260, I/261, I/479, I/567
Tâif Muhasarası I/479
Tâifliler (K.K.) I/567
takatinin üstünde ibadete kalkışırsa I/357, I/363
takdir-i ilâhîye isyan I/500
taklide dayalı, şuursuz itaat I/523
taklit etmek I/134, I/142, I/523, I/528
takma saç takma I/125
Takrîb ve't-teysîr (K.) I/81
takrir I/54, I/56, I/417
takrirî sünnet I/97
takva I/161, I/171, I/289, I/303, I/307, I/310, I/351; ~ sahibi mümin I/283, I/289, I/592; ~ sahibi olma I/468, I/485; ~ sözü I/498; ~ ve kemâl eğitimi vermek I/134; ~da yarışmak I/513
takvim I/235; ~ farkı I/331
talâk I/119
Talha b. Musarrif (Ş.) I/67, I/313, I/498
Talha en-Nemrî (Ş.) I/445
talih I/604
Talmud (K.) I/34, I/92
tam teslimiyetle selâm verme I/197
tamah I/657, I/664
tamahkârlık I/305, I/657; ~la I/659
Tarafe (Ş.) I/87
tarafgirlikten uzak durmak I/99
tarih: ~ kaynakları (K.) I/45, I/102, I/140; ~ kitapları (K.) I/260; ~ öncesi dönemler I/669; ~ ve fıkıh kaynakları I/101
Tarihçi Makrizî (Ş.) I/60
tarihî olaylar I/462
Târîhu'l-Kebîr (K.) I/74
tarîk I/52, I/366
tarikler I/76, I/77, I/101
tark I/684
Tarsus (Y.M.) I/77
tartışma I/59, I/93, I/113, I/126, I/128, I/134, I/137, I/137, I/138, I/297, I/399, I/403, I/406, I/436, I/623
tasarruf I/228, I/450, I/602, I/606
Tasavvuf I/33, I/34, I/35, I/60
tashif I/121
tasnif I/145; ~ dönemi I/73, I/81, I/82; ~ faaliyetleri I/80; ~ usulleri I/82
tasrif I/123
tasvir I/45, I/61, I/98, I/104, I/106, I/140, I/150, I/215, I/249, I/315, I/443, I/448, I/534, I/591, I/624
taş yağdırılması I/461
taşkınlığa sürüklenme I/164
taşkınlık I/164, I/272
Taşköprülüzâde (Ş.) I/100
taşlamak I/697
taşlanmak I/260
taşlanmış şeytan I/269, I/275, I/679
Tatar âlimi (Ş.) I/100
tavaf: ~ etmek I/407, I/419; ~ın yedi şavtı I/419
taviz vermeme I/698
tâvus I/599
tayyib I/104; ~ ve Tâhir (Ş.) I/83, I/84
tayyibât I/23
tayyib-habis I/104
tazim etmek I/531
TBMM I/42, I/93
te'dîb I/135
teâruz I/120, I/121
tebâreke I/205, I/345, I/657, I/658
tebe-i tâbiîn I/71
tebessüm I/695
tebliğ: ~ etmek I/24, I/50, I/66, I/99, I/113, I/114, I/128, I/480; ~ ettim mi I/24; ~ görevi I/52, I/113; ~inin ortak çağrısı I/507
Tebrizî (Ş.) I/357, I/364
tebşîr I/123
Tebûk Seferi I/381, I/395, I/493, I/505, I/510, I/584
Tebük (Y.M.) I/381, I/395, I/493, I/505, I/510, I/584
Tecrîd-i sarîh (K.) I/42, I/93, I/95, I/366, I/367
Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmii's-sahîh (K.) I/84
tedavi: ~ olmak I/137, I/169, I/599, I/603, I/607, I/637, I/671; ~ yollarını arama I/128
tedbir: ~ almak I/602, I/607, I/616; ~li olmak I/457, I/458
Tedrîbü'r-râvî şerhu Takrîbi'n-Nevevî (K.) I/81
tedrîcîlik I/119, I/120, I/121, I/363
tedvin faaliyeti I/71, I/72, I/80, I/93
tedvin ve tasnif dönemleri I/81
teessî I/133, I/134, I/142, I/523
tefe'ül I/677, I/684
tefekkür etmek I/188, I/316, I/334, I/462, I/649
tefsir I/44, I/45, I/52, I/60, I/100, I/149, I/155, I/405, I/406, I/407, I/408, I/420, I/498, I/499; ~ dersleri I/407; ~ etme I/406, I/408; ~ ilminin kurucusu I/407; ~ler I/544
teheccüd namazı I/334
Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü'l-meâni's-sâbit mine'l-ahbâr (K.) I/82
tek: ~ Allah inancı I/491, I/498, I/507, I/685, I/689; ~ olan Allah'a iman I/507; ~ Yaratıcı I/222, I/522, I/680
tekâsür kelimesi I/651
tekbir I/661; ~ getirmek I/201, I/207, I/211, I/253, I/313, I/319, I/509
teknoloji I/688
teknolojik: ~ güç I/383; ~ icatlar I/696
tekrar: ~ dirilmek I/210, I/272, I/635; ~ dirilmeyi inkâr I/241; ~ yaratma I/604
telbîs I/276
telkin I/164, I/165, I/275, I/277, I/278, I/307, I/392, I/445, I/468, I/497, I/528, I/592
temâim I/687

tembellik I/26, I/161, I/166, I/168, I/170, I/303, I/310, I/498
temel: ~ dini metinler I/149; ~ eğilimler I/298; ~ hadis eserleri I/408, I/409; ~ hadis kaynakları I/87, I/88, I/95; ~ hadis kaynaklarının çevirisi I/95; ~ ihtiyaçlar I/131; ~ İslâm bilimleri I/53; ~ kavramlar I/377
Temîm'in memleketi (Y.M.) I/364
Temîmoğulları (K.K.) I/235
temiz: ~ fıtrat I/240; ~ giyinmek I/512; ~ rızık I/343; ~ su I/626
temizlik ve iman I/185, I/191
temsilî: ~ anlatım I/298, I/378, I/605; ~ hikayeler I/109; ~ kıssalar I/109
tenakuz I/547
tenasüh I/299
Tenbîhü'l-ğâfilîn (K.) I/82
tenezzüh I/78
tenzih etmek I/215, I/578
teolojik sorunlar I/482
ter kokusu I/103
teravih: ~ namazı I/695; ~ namazını cemaatle kılmak I/695
terazi I/236, I/641, I/646
tercüme: ~ hadis kitapları I/95, I/144; ~ hadis kitapları (K.) I/95, I/144; ~ metinler (K.) I/144
Terğîb ve't-terhîb (K.) I/83
terğîb: ~ ve terhîb hadisleri I/83, I/123, I/124; ~ ve terhîbin asıl konusu I/124
terk-i dünya I/361
tesbih etmek I/188, I/253, I/319, I/535, I/679
tesbihat I/188, I/190, I/319, I/558, I/584
teslimiyet I/222, I/360, I/417, I/422, I/468, I/535, I/636
teşbih I/105, I/106, I/107, I/116, I/123, I/141, I/328
teşdîd I/78
teşe'üm I/684
teşebbüh I/101, I/134, I/142, I/528
teşekkür etmek I/350, I/651
teşrî I/114, I/121, I/134, I/136, I/137, I/138
tevâtür I/55; ~ derecesi I/56, I/66
tevazu: ~ göstermek I/134; ~ sahibi olmak I/513
tevekkül: ~ etmek I/255, I/261, I/351, I/647, I/648; ~ ve kader I/602
tevhid: ~ akidesi I/680, I/684, I/685; ~ düşmanı I/221; ~ düşüncesi I/359; ~ Elçisi I/221; ~ ilkesi I/500; ~ inancı I/360, I/672, I/686, I/689; ~ zikirleri I/510; ~e iman I/568
tevil etmek I/121
Tevrat (K.) I/63, I/207, I/215, I/419, I/541, I/544, I/545, I/546, I/547, I/570; ~ ve İncil metinleri I/546; ~'ın tahrif edilmesi I/546
Tevvâb I/219, I/228
Tevvâb I/219, I/228
Teysîru'l-vüsûl ilâ Câmiil-usûl (K.) I/82
tezekle taharetlenme I/264
tezkiye I/100, I/307, I/461
Tıbb-ı Nebevî I/128
tıka basa doymadan yemek I/134
tıp: ~ bilgisi I/129; ~ doktorları I/670
tıyera I/317, I/677, I/684
Tih (Y.M.) I/259
Tirmizî (Ş.) I/72, I/87; ~'nin Câmi'i (K.) I/76; ~'nin Sünen'i (K.) I/80, I/81; ~'nin Şemâil'i (K.) I/222
tok gözlülük I/661
toplum: ~a öncülük etmek I/445; ~a rehberlik etme I/432
toplumsal: ~ çürüme I/445; ~ dayanışma I/422; ~ dönüşüm I/423
topraktan yaratılma I/233, I/238, I/239, I/240, I/283, I/289
Trablusşam (Y.M.) I/90
tufan I/178, I/571, I/581, I/658
Tuleyha b. Huveylid (Ş.) I/62, I/347, I/383, I/491, I/498
Tûr (Y.M.) I/215, I/262, I/329, I/392, I/557, I/581, I/638, I/639, I/681
turunç I/560
tutumlu davranmak I/367
tuvalet adabı I/61
türbeler I/695; ~den medet ummak I/688
Türk: ~ asıllı hadis bilgini I/83; ~ Dil Kurumu I/153; ~ Dili kuralları I/153
Türkçe I/44, I/85, I/86, I/87, I/143, I/150, I/152, I/153, I/154, I/365, I/669
Türkistan (Y.M.) I/86
tüyleri aldırmak I/112

U
Ubeyd b. Umeyr (Ş.) I/389
ubudiyet I/179
Udeyse b. Ühbân (Ş.) I/589
ufolar I/262
uğurlu saymak I/684, I/686
uğursuz: ~ saymak I/677; ~luk I/317, I/318, I/684; ~luğa inanmak I/686; ~luğa inanmamak I/686; ~luk atfedilen varlıklar I/687; ~luk atfetmek I/679, I/688; ~luk düşüncesi I/257, I/264; ~luk inancı I/317, I/685, I/686; ~luk saymak I/677
uhrevî: ~ âlem I/319; ~ mesuliyet I/408
uhrevîleşme I/342
Uhud: ~ günü I/251; ~ Savaşı I/457, I/472, I/526, I/559, I/625
Ukâz (Y.M.) I/259
Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin kız kardeşi (Ş.) I/199
ukûbât I/122
ulûhiyet I/179, I/227, I/510, I/680
Ulûmü'l-hadîs (K.) I/122
uluslararası münasebetler I/91
Umdetü'l-ahkâm (K.) I/591
umre I/687; ~ yapmak I/687
unutkanlık I/271
urûc I/100, I/527
Urve b. Mes'ûd es-Sekafî (Ş.) I/128, I/407
urvetu'l-vüskâ I/548, I/555
ustura I/257, I/264
usulcüler I/53, I/137
usûl-i: ~ fıkh I/122, I/124; ~ hamse I/79
usûlü'l-hadîs I/80
uydurma: ~ hadis I/59; ~ hadisler I/71, I/143; ~ hadislerin alâmetleri I/124; ~ hadislerin kaynakları I/93; ~ rivayet I/59
Uyeyne b. Hısn (Ş.) I/635
uygar olma I/368
uyuşturucu I/279
uzlaştırma I/98, I/121
uzlet I/71, I/361
uzun: ~ emeller I/287; ~ ömür I/287, I/335
uzuvların hamdi I/188
Uzzâ I/178, I/235

Ü
Übey b. Halef (Ş.) I/62, I/205, I/342, I/559, I/695
üç: ~ günden fazla yas I/593; ~ nefeste içmek I/138
üfürükçülük I/672
ümitsizlik(ğ) I/127; ~e kapılmamak I/536
ümmî Peygamber I/419
Ümmü Bürde (Ş.) I/385, I/389, I/390, I/394
Ümmü Süleym (Ş.) I/663
üniversite I/90; ~ler I/423
üreme I/209
üretim I/300, I/406, I/434, I/618
Üsâme b. Zeyd (Ş.) I/389, I/439, I/443, I/496, I/508
Üseyd b. Hudayr (Ş.) I/585
üst üste aldanma I/457

üstün: ~ ahlâk I/53; ~ ahlâk sahibi I/54
üsve-i hasene I/53, I/133

V
va'd I/123
vaaz: ~ ve nasihat vakitleri I/380; ~ vermek I/191
Vâbısa b. Ma'bed el-Esedî (Ş.) I/427, I/436, I/437
Vâcid I/219, I/228
vah(i)y: ~ bilgisi I/377, I/391, I/397; ~ kâtibi I/396; ~ katipleri I/393; ~ meleği I/249, I/363; ~le gelen bilgi I/396, I/397; ~ler I/279; ~e iman I/541, I/547, I/570; ~i alma şekilleri I/393; ~î bilgi I/396, I/397; ~i getiren elçiler I/398; ~in ağırlığı I/393, I/556; ~in geliş biçimleri I/392; ~in iniş süreci I/406; ~in kaynağı I/144; ~in kesilmesi I/385, I/389, I/390; ~in müdahalesi I/394
Vâhid I/219, I/228
vahşet I/368
Vahşî b. Harb (Ş.) I/653
vaîd I/123
vak(i)t ölçüleri I/320; ~inde kılınan namaz I/119
vakar I/25, I/344
vakıf: ~ geleneği I/423; ~ medeniyeti I/423; ~lar I/423
Vâlî I/219, I/228
Varaka b. Nevfel (Ş.) I/250, I/391, I/469
Vâris I/219, I/229
varlık: ~ alanı I/262; ~ âlemi I/209, I/264, I/347, I/515; ~ tasavvuru I/604; ~ta şükretmek I/191
vasat ümmet I/54
Vâsıt (Y.M.) I/72, I/78
Vâsi' I/219, I/227
vasîle I/685
vasiyette iki kişinin şahitliği I/364
veba: ~ hastalığı I/601; ~ salgını I/601, I/602; ~ tehlikesi I/601
vech I/315
Vedâ: ~ Haccı I/107, I/285, I/301, I/357, I/548, I/637; ~ Hutbesi I/24, I/64, I/66, I/305
Vedûd I/219, I/227
vefakâr I/603; ~lık I/422
vehbî feraset I/459
Vehhâb I/219, I/226
vekaleten haccetme I/435
Vekî' b. el-Cerrâh (Ş.) I/72, I/74
vekîl I/219, I/227; ~ olarak Allah yeter I/353
velâ I/606
Velî I/219, I/227
velî: ~ kula düşmanlık I/347, I/351, I/455, I/461; ~ kullar I/585
Velîd b. Müslim (Ş.) I/72
verâ I/368
veren el I/450
vesile I/545, I/637; ~ değerler I/125
Vesvâsü'l-hannâs I/278
vesvese I/26, I/111, I/269, I/271, I/275, I/278; ~ vermek I/264, I/279; ~ci I/279; ~ler I/275, I/306; ~li kişi I/278
Vezir Muhammed Ruşdî eş-Şirvanî (Ş.) I/90
vird edinme I/209, I/510, I/577
visâl orucu I/139
vitir: ~ kunutu I/487; ~ namazı I/477; ~ namazını kılmak I/139
vudû I/117
vuslat I/223
vücûb I/137
vücuda dövme yaptırmak I/672
vücûdü'l-aklî I/116
vücûdü'l-hayâlî I/116
vücûdü'l-hissî I/116
vücûdü'ş-şibhî I/116
vücûdü'z-zâtî I/116
vücutlarına dövme yaptıran I/112
vüfûd I/62
vürûd sebebi I/112

W
William Muir (Ş.) I/92

Y
Ya'fûr isimli merkep I/349
Ya'lâ (Ş.) I/155, I/278, I/364, I/393
Ya'lâ b. Ümeyye (Ş.) I/393
yağcılık I/108
yağmalamalar I/279
yağmur duası I/138
Yahudi: ~ bilginler I/359; ~ geleneği I/273; ~ inancı I/533; ~ ve Hıristiyan din adamları I/546
Yahyâ b. Ca'de (Ş.) I/257
yakarış I/164, I/167, I/221, I/251, I/486
yakınları ziyaret I/513
Yakub Peygamber (Ş.) I/306, I/545, I/570, I/669
Yakuboğulları (K.K.) I/545, I/570
yalan isnadı I/483
yalan konuşmak I/633
yalan: ~ söylemek I/55, I/167, I/621, I/624, I/627, I/655, I/663; ~ söz I/636; ~ ve yanlış rüya tabiri I/471; ~ yere yemin I/662, I/663
yalancı şahitlik I/636
yalancılık I/59, I/79, I/662
yalanlamak I/332
yanlış: ~ fetvalar I/432; ~ tefsirler I/546; ~ uygulamalar I/672
yapmayacağı şeyleri söyleme I/626
yararlı bir insan olma I/616
yaratan: ~'ı tanıma I/240; ~'ı unutma I/352
yaratılış: ~ gayesine uygun yaşantı I/486, I/515; ~ gayesini unutma I/594; ~ın amacı I/237, I/240; ~ın başlangıcı I/99, I/115, I/236; ~ın hikmeti I/341; ~ın nasıl başladığı I/337, I/527
yardımlaşma I/423, I/660
yardımseverlik I/595
yâr-ı ğâr I/285
yas tutmak I/593
yasaklardan kaçınmak I/522
Yaşar (Ş.) I/74, I/77, I/95, I/100, I/124
yaşayan Kur'an I/561
yaşayarak tefsir etme I/405
yatsı namazını geç kılma I/117
Yavuz Sultan Selim (Ş.) I/87, I/88
yazgı I/277, I/328
yazı: ~ dili I/104; ~ yazma I/62, I/318
yazılı: ~ belge I/544; ~ kaynaklar I/140; ~ kültür I/140
yazışmalar I/106
Ye'cûc ve Me'cûc I/108
yed-i beyzâ I/575, I/682
yedi mide I/661
yedi şavt I/419
Yemâme (Y.M.) I/480; ~ halkı (K.K.) I/480; ~ reisi Müseylime (Ş.) I/221
yemek(ğ): ~i elle yemek I/138; ~i sağ elle yemek I/422; ~i topluca yemek I/180, I/653, I/661; ~in bereketini kaçırma I/662; ~in bereketlenmesi I/180
Yemen (Y.M.) I/64, I/72, I/89, I/119, I/170, I/177, I/364, I/396, I/421, I/427, I/429, I/495, I/511; ~ hadisçileri I/89
Yemenliler (K.K.) I/236
Yeni: ~ Ahid (K.) I/541, I/544, I/546; ~ doğan çocuğa dua etmek I/663; ~ doğan çocuğa isim vermek I/497; ~ doğan çocuk I/257, I/497, I/663; ~ fethedilen yerler (Y.M.) I/69, I/429; ~ gelişmeler I/696; ~ kurulan şehirler (Y.M.) I/69; ~ Müslüman olanlar I/69, I/404, I/524; ~den diriliş I/247, I/253, I/398; ~den dirilme I/296, I/299
yenilik(ğ) I/406, I/695; ~in önünü

açmak I/699; ~lerin muhdes oluşu I/131
yerhamükellâh I/486
yeryüzü: ~nde bir halife yaratılması I/166, I/239, I/289; ~nde bozgunculuk çıkarmak I/658; ~nde dolaşan melekler I/245, I/254, I/531; ~nde fesat çıkarmak I/341; ~nde her çeşit canlının yayılması I/241; ~ne halife olarak gönderilme I/166, I/350, I/593; ~nün halifesi I/341; ~nün yozlaştırılması I/289
Yesrib (Y.M.) I/142
yetim: ~ malı I/633; ~e saygıyı I/555; ~i ezme I/649
yevmü'l-âhir I/591
yıldız: ~ falı I/317; ~ kültü I/321; ~a atfedilen ilâhî güç I/316, I/318; ~a iman I/318, I/500, I/514, I/636, I/680; ~la taşlanmak I/679; ~lar ilmi I/682; ~lardan anlam çıkarmak I/688; ~lardan bir ilim alma I/682; ~ların hareketleri I/604, I/679, I/681; ~larla yağmur arasında ilişki I/680
yirmi üç yıl I/119, I/132, I/250
yoksula yardım I/664
yol: ~ göstermek I/134, I/481; ~da kalan I/423; ~daki eziyet veren şeyleri kaldırmak I/133, I/505, I/512, I/618; ~dan çıkarmak I/177, I/213; ~dan çıkmak I/639; ~dan şaşmak I/362; ~unu şaşırmak I/164, I/413, I/424
yozlaşmak I/424, I/445
yozlaşmalar I/309
yöneticiler I/512; ~e itaat I/512
Yukarı: ~ Mezopotamya (Y.M.) I/261; ~da olanlara bakmak I/643, I/647
yumuşak: ~ huylu I/225; ~lık I/225
Yunus Emre (Ş.) I/384
Yunus Peygamber (Ş.) I/570
Yusuf Efendi (Ş.) I/89
Yusuf Efendizâde Abdullah (Ş.) I/89, I/91
Yusuf Peygamber (Ş.) I/163, I/273, I/306, I/377, I/460, I/468, I/592
Yüce Dost I/171
yüksek: ~ ahlâk I/126, I/136; ~ ahlâkın ilkeleri I/126; ~ ahlâkî erdemler I/126; ~ İslâm Enstitülerinin I/94
yüz dört kitap I/541, I/544
yüz: ~e toprak saçmak I/107; ~e toprak serpmek I/108
yüzük I/559
yüzündeki tüyleri aldıran I/112

Z
zâbıt râviler I/58
Zâhid el-Kevserî (Ş.) I/88
zâhid olmak I/339, I/343
zahirî anlam I/111, I/127
zalim: ~ ile mazlum I/593; ~ topluluk I/592
zaman: ~ algısı I/327; ~ dilimlerinin kutsallığı I/333; ~ düşüncesi I/328; ~ kavramı I/328, I/329; ~a sövmek I/323, I/328; ~ın kısalması I/325, I/332; ~ın kıymetini bilmek I/336
zan: ~-hak/hakikate ilişkisi I/534; ~na uymak I/534
zannî bilgi I/98
Zâtî varlık I/116
zayıf: ~ hadis I/59; ~ hatta uydurma hadisler I/143; ~ râvi I/59, I/79
Zehebî (Ş.) I/67, I/70
zekât: ~ malı I/120; ~ memuru I/429; ~ miktarları I/110; ~ verilecek kimseler I/423; ~ verirken gösteriş I/625; ~ vermek I/494, I/651; ~ı veren I/592; ~ı verilen malın temizlenip arındığı I/200; ~ın farz kılınması I/511
Zekeriya Peygamber (Ş.) I/392
Zekeriyya el-Ensârî (Ş.) I/88
zelzele I/581
Zemahşerî (Ş.) I/108
zenginlik I/25, I/31, I/128, I/289, I/351, I/650, I/658
zerre I/315
zevâid sünnet I/135
Zeyd b. Amr b. Nufeyl (Ş.) I/359
Zeyd b. Erkam (Ş.) I/67, I/161, I/170, I/303, I/310, I/623
Zeyd b. Hâlid el-Cühenî' (Ş.) I/318
Zeyd b. Hârise (Ş.) I/389, I/460
Zeyd b. Sâbit (Ş.) I/63, I/381, I/393, I/427
Zeyneddin ez-Zerkeşî (Ş.) I/87
Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (Ş.) I/42, I/84
zeytin I/645
zik(i)r I/499; ~ I/100, I/396, I/555, I/670; ~ (Kur'an) (K.) I/396, I/670; ~eden bir dil I/350
Zilhicce: ~ ayı I/325, I/330, I/335; ~ hilâli I/320
Zilkade I/325, I/330
zillet I/26, I/161, I/167, I/226, I/449
zina: ~ etmek I/593; ~ etmeme I/119; ~ yapılması I/497, I/636
zînet I/112, I/125, I/672, I/687
zorbalık I/593
zorlaştırmak I/429
zulme uğrama I/26
zulmetmek I/214, I/331, I/484
zulüm I/166, I/404, I/450; ~den uzaklaştırmak I/123
Zü'l-celâli ve'l-ikrâm I/219, I/228
Zübdetü'l-Buhârî (K.) I/95
Zübeyr b. Avvâm (Ş.) I/417, I/521
zühd I/124, I/513
Zührî (Ş.) I/53, I/54, I/71, I/450
Zür'a I/75
zürriyetler I/298, I/599, I/604